

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**UNIVERSITY OF BUSINESS AND SCIENCE
NODAVLAT OLIY TA’LIM MUASSASASI**

**“YANGI O‘ZBEKISTONNING IJTIMOIIY-IQTISODIY
TARAQQIYOTIDA ILM-FANGA INNOVATSION YONDASHUVLAR”**

**MAVZUSIDA RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMANI MATERIALLARI TO’PLAMI**

2023-yil 3-iyun

Namangan – 2023

Ushbu to'plam University of Business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasida 2023-yil 3-iyun kuni "Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanga innovatsion yondashuvlar" mavzusida o'tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallarini o'zida jamlagan. To'plamda Iqtisodiyot va biznes, Ijtimoiy-gumanitar fanlar hamda Tabiiy va aniq fanlarga oid dolzarb mavzular doirasidagi rang-barang maqolalar keng kitobxonlar e'tiboriga havola qilingan. Umuman olganda mazkur to'plamda respublikamiz oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilari, magistratura va bakalavriat bosqichi talabalari, tayanch doktorantlar, mustaqil tadqiqotchilari va olimlarning so'ngi ilmiy tadqiqotlari natijalari o'rin olgan.

To'plam iqtisodiyot va biznes, ijtimoiy-gumanitar hamda tabiiy va aniq fanlar bilan qiziquvchi keng kitobxonlar ommasi uchun mo'ljallangan.

Anjuman tashkiliy qo'mitasi

G.f.d., prof. K.M. Boymirzayev, i.f.d., dots. M.X. G'aniyev, t.f.d., dots. B.A. Usmonov, p.f.n., dots. M.S. Nishonov, Phd., dots. U.U. Mansurov

Tahrir hay'ati

I.f.d., dots. M.X. G'aniyev, t.f.d., dots. B.A. Usmonov, PhD., dots. U.U. Mansurov, PhD., dots. M.A. Asqarova, f.-m.f.n., dots. T.S. Mirzayev, PhD., dots. A.R. Nurmatov, PhD., dots. X.K. Boymirzayev, PhD, dots. E.G'. Abdurazzaqov, PhD., dots. A.A. Raximov,.

Ushbu maqolalar xolisona yoritilganligi, keltirilgan dalillar va ilmiy muomalaga kiritilgan manbalar asosli ekanligi, ishonchliligi bo'yicha mas'uliyat mualliflar zimmasida. Maqolalarda ilgari surilgan fikr-mulohazalar anjuman tahrir hay'atining nuqtai-nazari bilan farq qilishi mumkin.

Mazkur to'plam University of Business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasi ilmiy-texnikaviy Kengashining 2023-yil 2-iyundagi navbatdan tashqari 7-sonli yig'ilish qaroriga asosan nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH SO'ZI

I.O. Olimjanov,
University of Business and Science
nodavlat oliy ta'lim muassasasi rektori

Mustaqillik yillarida yurtimizda oliy ta'lim sohasini isloh qilishga qaratilayotgan e'tibor natijasida ta'lim-tarbiya va kadrlar tayyorlashning yangi tizimiga asos solindi. Xususan, ta'lim va tarbiya ishlarini modernizatsiya qilish, kadrlarni maqsadli tayyorlashga tizimli yondashish, o'quv jarayoniga innovatsiyalarni joriy qilish mohiyatan ijtimoiy ma'naviy hayotni o'zgarishiga olib keldi. Bu esa avvalo, yoshlarning dunyoqarashi va kayfiyati, ularning hayotga, o'z mehnati natijasiga munosabatini tubdan o'zgartirdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini ya'nada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori oliy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasidagi ustuvor vazifalarga mos holda, kadrlar tayyorlashning ma'no-mazmunini tubdan qayta ko'rib chiqish, xalqaro standartlar darajasida oliy malakali mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratish maqsadida qabul qilingan. Bu qaror oliy ta'lim yo'nalishida ta'limni tashkil etishni isloh qilish zaruratini ko'rsatadi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda oliy ta'lim sohasini rivojlantirish, jahon miqyosidagi ilg'or tajribalar asosida nodavlat oliy ta'lim muassasalarini barpo etish, ularning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ijodkor ziyolilarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalalariga davlatimiz tomonidan ustivor ahamiyat qaratib kelinmoqda.

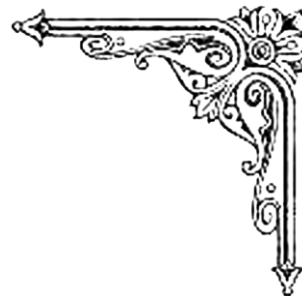
Mamlakatimizning xalqaro maydondagi ilm-fan va innovatsiya borasidagi nufuzini oshirish, shuningdek ilm-fan sohasida olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari samaradorligini oshirish maqsadida "University of Business and Science" nodavlat oliy ta'lim muassasasida "Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanga innovatsion yondashuvlar" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani o'tkazilmoqda.

Mazkur ilmiy-amaliy konferensiyaning o'tkazilayotganligi ham bugungi kunda ilm-fan sohasidagi yangiliklarni o'rganish, amaliyotga tadbiq etish hamda yosh tadqiqotchilarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan e'tiborning namunasidir. Mazkur anjumanni tashkil etishdan asosiy maqsad ilm-fan sohasida yangi qirralarni yoritish uchun izlanayotgan barcha tadqiqotchilarning ishlarini tahlil etish, ularga o'z ilmiy ishlarini takomillashtirishda amaliy yordam berish, ularning oldida turgan yangi marralarni belgilab berishdan iboratdir. O'ylaymanki, bugungi anjumanda ham eng dolzarb masalalar va ularning yechimi bo'yicha aniq taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Barchangizga kuch-quvvat, sog'liq-salomatlik, konferensiya ishiga muvaffaqiyat tilayman.

1-SHO'BA IQTISODIYOT VA BIZNES

KICHIK BIZNESDA XORIJIY INVESTITSIYALARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGINI OSHIRISH

I.E. Kenjayev,
University of business and science nodavlat
oliy ta'lim muassasasi dotsenti, PhD.

Annotatsiya: maqolada hududlarda Kichik biznesda xorijiy investitsiyalardan samarali foydalanish, bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribasi va mutaxassis olimlarning fikrlari o'rganilgan bo'lib, u asosida investitsiyalarni kichik biznes sub'ektlariga jalb qilish undan foydalanish samaradorligini oshirish hamda muallif tomonidan dissertatsiya ishida iqtisodiyotga xavf ta'siri va uni bartaraf etish chora-tadbirlari tizimida kichik biznes sub'ektlariga investitsiyalarni jalb etishning takomillashtirilgan mexanizmlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, investitsiya, raqobatbardoshlik, strategiya, inson kapitali, yuqori riskli loyihalar.

XX asrda jahonning yetakchi mamlakatlar iqtisodiy rivojlanishida ijtimoiy yo'naltirilganligining ortib borishi jamiyat hayotidagi iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishgagina emas, balki ijtimoiy muammolarining hal etilishiga munosib hissa qo'sha oladigan tadbirkorlik faoliyatining kichik biznes sohasi ahamiyatini ortishiga olib keldi. Shunga muvofiq rivojlangan mamlakatlar tajribasida kichik biznes sohasi iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, yangi ish o'rinlarini yaratish va aholi daromadlarini muttasil oshirib borish kabi masalalarni hal etishga salmoqli, ijobiy ta'sir ko'rsatishi yaqqol namoyon bo'lmoqda.

O'zbekistonda ham iqtisodiyotni modernizatsiyalash, erkinlashtirish, globalizatsiyalash sharoitida milliy iqtisodiyot tarmoq va sohalarini jahon xo'jaligiga integratsiyasini jadallashtirish, aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish uchun zamonaviy texnologiyalarga asoslangan, bozorgir mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarishni jadal yo'lga qo'ya oladigan kichik biznes sub'ektlarini shakllantirish zaruriyati kechiktirib bo'lmaydigan muhim yo'nalish sifatida e'tirof etilmoqda. Bu borada, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmonda: mamlakatda investitsiya muhitini yanada yaxshilash va uning jozibadorligini oshirish, kelgusi besh yilda 120 milliard AQSH dollari, jumladan 70 milliard dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish choralari ko'rish, investitsiyalardan samarali foydalanish hamda eksport hajmlarini oshirish bo'yicha, «pastdan-yuqoriga»

tamoyili asosida, yangi tizimni yo'lga qo'yish; 2026-yilgacha Xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini amalga oshirish; 2026-yilga borib tadbirkorlik sub'ektlariga soliq yuklamasini yalpi ichki mahsulotning 27,5 foizidan 25 foizi darajasiga kamaytirish; hududlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ishsizlik va kambag'allikni qisqartirish bo'yicha mavjud tuzilmalar faoliyatini takomillashtirish[1] bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan. Ularning to'laqonli ado etilishi mamlakatimizdagi mavjud texnologik va moliyaviy rivojlanish darajasi imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda xorijiy investitsiyalar, shu jumladan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar jalb etilishi masalasi o'ta muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, xorijiy investitsiyalarning tarmoq sohalararo yo'nalishlari, jalb etilish shart-sharoitlari va samaradorligini mamlakatimizning alohida olingan hududlarida ham ilmiy tadqiq etib borilishi zaruriyati namoyon bo'lmoqda.

Kichik biznesga xorijiy investitsiyalar jalb etilishini ilmiy tadqiq etishda to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar (TTXI)ni iqtisodiyotga jalb etish nazariyalariga tayanish xorijiy investitsiyalar orqali samarali iqtisodiy rivojlanish yo'nalishlarini oydinlashtirib olishga yordam beradi. Bizning fikrimizcha, TTXIga oid nazariy kontseptsiyalar transmilliy korporatsiyalarning xalqaro investitsiya faoliyati va ularning milliy iqtisodiyot taraqqiyotiga ta'sirini asoslashga imkon beradi. TTXI to'g'risidagi nazariyalarning amaliy ahamiyati shundan iboratki, ular bizga nima uchun potentsial xorijiy investorlar investitsiyalashda ma'lum bir mamlakatni yoki hududni tanladi va u yoki boshqa shakldagi investitsiyani amalga oshirdi kabi savollarga asosli javob olishga imkon beradi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda qulay investitsiyaviy va ishbilarmonlik muhitini shakllantirish, xorijiy investitsiyalarga keng yo'l ochish, qonunchilik barqarorligini ta'minlash, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish, investitsiyaviy muhitni tubdan yaxshilash borasida amalga oshirilayotgan tizimli ishlar respublika sanoat hamda boshqa tarmoqlarini tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalashni chuqurlashtirish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirishga qaratilgan Davlat dasturlari investitsiyalar hajmini oshishida muhim omil bo'lmoqda. Muallif tomonidan tadqiqotda iqtisodiyotga xavf ta'siri va uni bartaraf etish chora-tadbirlari tizimida kichik biznes sub'ektlariga investitsiyalarni jalb etishning takomillashtirilgan mexanizmlari taklif etildi (1-rasm).

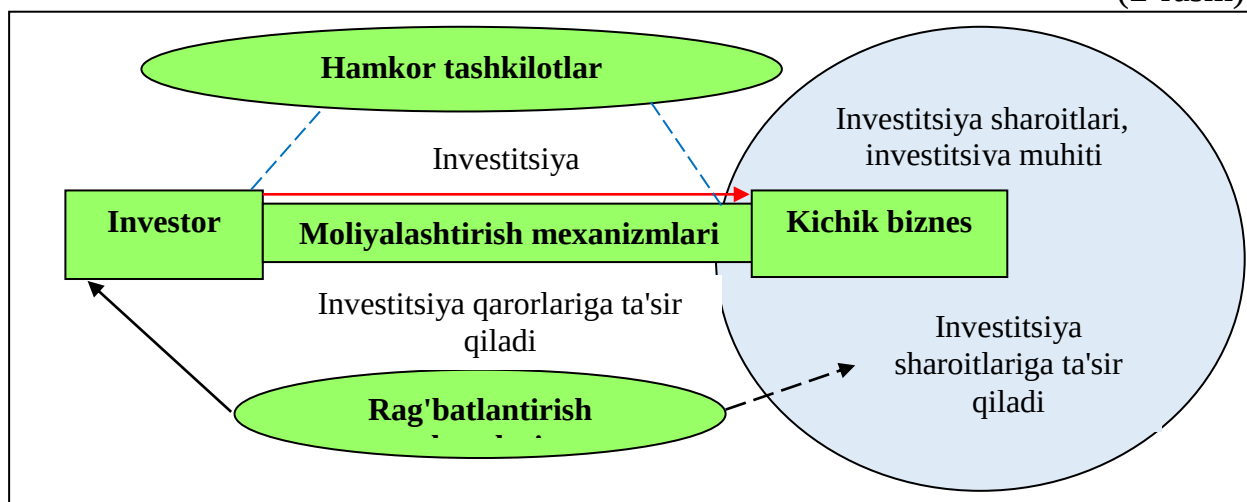

1-rasm. Iqtisodiyotga xavf ta'siri va uni bartaraf etish

chora-tadbirlari [2]

Olib borilgan tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda ushbu zanjirni o'z vaqtida uzish bo'yicha bir qator taklif va tavsiyalar ishlab chiqildi. Bu borada ayniqsa, kichik biznes sohasiga xorijiy investitsiyalar jalb etilishi uchun mamlakatimizda anchagina samarali mexanizmlar yaratilgan bo'lib, ularda investitsiyalarning turli shakllariga yo'l ochib berilayotganligi bayon etilib, bu mexanizmlar investitsiyalar turli shakllari oqimini ta'minlovchi choralar, harakatlar, qoidalar, tizimlar, tuzilmalar yig'indisidan iboratligi asoslandi. Mazkur mexanizm birinchi navbatda davlat hokimiyati ishlab chiqadigan investitsiyalarni jalb etish dasturlari amalga oshirilishida namoyon bo'ladi.

(2-rasm).

2-rasm. Kichik biznes sub'ektlariga investitsiyalarni jalb etish mexanizmlari [3]

Fikrimizcha, kichik biznesga xorijiy investitsiyalarning jalb etilishi mexanizmlarida uch yo'nalishni o'zaro farqlash lozim:

1. Moliyalashni ta'minlovchi mexanizmlar.
2. Investitsiyalar oqimiga ko'maklashuvchi infratuzilmaviy hamkor tashkilotlar.
3. Alohida hududlar va tarmoqlarga investorlarni jalb etuvchi, davlat tomonidan amalga oshiriladigan rag'batlantiruvchi chora-tadbirlar, imtiyozlar va kafolatlar.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda O'zbekiston Respublikasi hududlarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, qurilish materiallari, to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonalarida xorijiy investitsiya ishtirokidagi korxonalarni tashkil etish uchun katta imkoniyat va yuqori salohiyatga ega ekanligi aniqlandi. Fikrimizcha, kichik biznesga xorijiy investitsiyalar jalb etilishi mexanizmlarida uch yo'nalishni farqlash lozim:

- moliyalashni ta'minlovchi mexanizmlar. Ularga aktsiya, obligatsiya, loyihaviy moliyalash, venchur moliyalash va davlat byudjetidan moliyalashtirish kiradi;

- investitsiyalar oqimiga ko'maklashuvchi tizimlar va tashkilotlar. Savdo-sanoat palatasi va turli tijorat, notijorat tashkilotlari shular jumlasidandir;

- alohida hududlar va tarmoqlarga investorlarni jalb etuvchi davlat dasturlari, chora-tadbirlari, imtiyozlari, kafolatlari va qulayliklari.

Shuningdek, respublika hududlarida qo'shma korxonalar investitsiyaviy faoliyatini moliyaviy mablag'lar bilan ta'minlashda muayyan o'zgarishlarni amalga oshirish zarur. Ular:

birinchidan, qo'shma korxonalarga investitsiya kiritilishida aholining bo'sh pul mablag'laridan unumli foydalangan xolda ishtirokini jadallashtirish lozim. Bu bir vaqtning o'zida bir necha bir-biri bilan bog'liq muammoni hal etishga olib keladi. Xususan, aholi korxonalar aktsiya va obligatsiyalarini xarid qilish asosida asosiy daromad manbaiga qo'shimcha dividend yoki foizlar olib, turmush farovonligini yanada yaxshilaydi. Korxonalar esa, xatarlilik darajasi minimum bo'lgan qo'shimcha moliyaviy manbalarga ega bo'lib, investitsiyaviy faolligini yanada oshirishga muvaffaq bo'ladi;

ikkinchidan, korxonalar investitsiyaviy faoliyatida tijorat banklari resurslarining ulushini oshirish maqsadga muvofiq. Buning uchun uzoq muddatga mo'ljallangan strategik investitsiyaviy loyihalarni kreditlashtirish uchun imtiyozli kreditlar berish mexanizmini ishlab chiqish lozim. Bu tadbir ham bir qator ijtimoiy-iqtisodiy ustuvorliklarga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сон Фармони, <https://lex.uz/docs/5841063#5844066>

2. Кенжаев И. Э. Созданные условия для иностранных инвесторов в узбекистане //приоритетные векторы развития промышленности и сельского хозяйства. – 2019. – С. 157.

3. Кенжаев И. Кичик бизнесга хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг норматив-ҳуқуқий асослари //Общество и инновации. – 2021. – Т. 2. – №. 4/5. – С. 329-344.

XALQARO TALABLAR ASOSIDA TADBIRKORLIK SUB'EKTLARINING EKSPORT SALOHIYATINI OSHIRISH

A.R.Oqboyev,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
dotsenti, i.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadbirkorlik sub'ektlarining eksport salohiyatini oshirishda xalqaro talablarni o'rganish, eksport qilinayotgan davlatlarni eksport mahsulotlariga qo'yilgan xavfizlik va sifat talablari asosida

sifat standartlarini joriy etish va sertifikatlashtirish imkoniyatlarini tahlil etilgan va bu asosida nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar. *Xalqaro talab, xavfsizlik, sifat, sifat standartlari, toʻqimachilik sanoati, eksport, eksport imkoniyatlari, xalqaro standart, «YeAS», ISO 9001: 2015, majburiy talablar.*

Tadbirkorlik sub'ektlarining eksport salohiyatini oshirish va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini ta'minlash, mamlakatimizning iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026 yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida”gi PF-60-son Farmonida ham milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori oʻsish surʼatlarini ta'minlashda Respublikaning eksport salohiyatini oshirish orqali 2026-yilda respublika eksport hajmlarini 30 milliard AQSh dollariga yetkazish maqsadi belgilangan boʻlib, unda eksportchi korxonalar faoliyatini qoʻllab-quvvatlash tizimini faol davom ettirish orqali respublika eksport salohiyatini oshirish, mavjud imkoniyatlarni toʻliq ishga solgan holda mahalliy sanoat tarmoqlari eksport salohiyatini yanada rivojlantirish, tashqi bozor va xalqaro talablarga javob beradigan standartlarni joriy etish va mashhur brendlarni jalb qilish, eksportchi korxonalarga koʻrsatilayotgan tashkiliy va moliyaviy yordam berish tizimini takomillashtirish, eksport tarkibida tayyor va yarim tayyor mahsulotlar hajmini 3,3 baravar koʻpaytirib, Yevropa davlatlariga GSP+ tizimi doirasida tayyor mahsulotlar eksportini kengaytirish hamda mahalliy ishlab chiqaruvchi korxonalar tomonidan ishlab chiqarilgan mahsulotlarni xorijiy davlatlarga chiqarishda koʻmaklashish tizimini takomillashtirish hisobiga eksportchi korxonalar sonini hozirgi 6 500 tadan 15 000 taga, tovarlarning eksport geografiasini 115 tadan 150 taga yetkazish vazifalari belgilangan[1].

Shu nuqtai nazardan toʻqimachilik korxonalarini eksport salohiyatini oshirishda tashqi bozor va xalqaro talablarga javob beradigan sifat standartlarini joriy etish va sertifikatlashtirish bugungi kundagi muhim vazifa xisoblanadi. Bunda toʻqimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda va eksport qilishda xorijiy davlatlar tomonidan qoʻyilgan meʼyoriy talablarni oʻrganish muhim sanaladi.

Jumladan, Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqi tomonidan quyidagi talablar oʻrnatilgan[2]:

Bojxona rasmiylashtiruviga qoʻyiladigan talablar:

1. Deklaratsiyalangan Yevropa Ittifoqi qoidalariga muvofiq berilgan muvofiqlik sertifikati;

2. Bozorga kirish belgisining tamgʻasi mavjudligi: «YeAS»

3. «Yevroosiyo iqtisodiy ittifoqining bojxona hududiga olib kiriladigan tovarlarning kelib chiqishini aniqlash qoidalari (tovarlarning kelib chiqishini aniqlashning imtiyoz boʻlmagan qoidalari)» (Yevroosiyo iqtisodiy komissiyasi Kengashining 13.07.2018 yildagi 49-sonli qarori) shuningdek, rivojlanayotgan va kam rivojlangan davlatlardan tovarlarning kelib chiqishini aniqlash qoidalarining

yangi tahriri (Yevroosiyo Iqtisodiy Komissiyasi Kengashining 2018-yil 14-iyundagi 60-sonli qarori) ga muvofiq kelib chiqishi to'g'risidagi sertifikat. Kelib chiqish to'g'risidagi sertifikat ingliz, fransuz yoki rus tillarida qog'oz shaklida berilishi kerak. Majburiy talablarni o'z ichiga olgan me'yoriy hujjatlar:

- TR TS 017/2011 - kattalar uchun mo'ljallangan mahsulotlar;
- TR TS 007/2011 - bolalar uchun mo'ljallangan tovarlar.

Ittifoqning texnik reglamentlari talablarini bajarish va Ittifoqning texnik reglamentlari talablariga muvofiqligini baholash uchun xalqaro, mintaqaviy (davlatlararo) standartlar ixtiyoriy ravishda, agar ular mavjud bo'lmagan taqdirda (mintaqaviy (davlatlararo) standartlar qabul qilinishidan oldin), a'zo davlatlarning milliy (davlat) standartlari qo'llanilishi mumkin. Ittifoq mamlakatlarining bozor talablari - ISO 9001: 2015 xalqaro standarti asosida sifat menejment tizimini joriy etilganligi va sertifikati.

To'qimachilik mahsulotlarini Yevropa ittifoqiga eksport qilishda bir qator majburiy talablar o'tnatilgan. Jumladan, bojxona rasmiylashtiruviga qo'yiladigan talablar[3]:

1. Deklaratsiyalash, Yevropa Ittifoqi qoidalari bo'yicha berilgan muvofiqlik sertifikati;
2. Tamg'ada Yevropa Ittifoqi bozorga kirish belgisi mavjudligi;
3. To'qimachilik mahsulotlari, Yevropa Ittifoqining 1007/2011-sonli Reglamentiga muvofiq tamg'aga ega bo'lishi yoki tijorat hujjatlari bilan kuzatilishi shartida, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarining bozorlarida joylashtirilishi mumkin.
4. Shaxsiy himoya vositalari SE tamg'asiga ega bo'lishi kerak. Ushbu tamg'aning mavjudligi tovarning mehnat muhofazasi va xavfsizlik texnikasi bo'yicha Yevropa Ittifoqining talablariga muvofiqligini anglatadi. SE tamg'asi har bir mahsulotning etiketkasida bo'lishi, yaxshi ko'rinadigan va tushunarli bo'lishi kerak. Undan tashqari, tegishli holatlarda, etiketka sertifikatlashtirish idorasining identifikatsion nomerini o'z ichiga olishi kerak.

Majburiy talablarni o'z ichiga olgan normativ hujjatlar[4]:

- BS EN ISO 3758:2005 – To'qimachilik. Parvarishlash bo'yicha qoidalar bilan etiketkalarda tamg'alash belgilari;
- BS EN ISO 5077:2008 – To'qimachilik. Yuvish va quritishda o'lchamlarning o'zgarishini aniqlash;
- BS EN ISO 5084:1997 – To'qimachilik. Matolar va to'qimachilik mahsulotlarining qalinligini aniqlash;
- BS 5441: 1988 – Trikotaj polotno. Sinov usullari;
- NF ISO 18695-2008 – To'qimachilik. Suvga chidamlilikni aniqlash. Zarb ostida suv o'tishini sinash;
- Yevropa Ittifoqi №1007/2011 – "To'qimachilik tolalarining nomi va to'qimachilik mahsulotlaridagi tolalar tarkibining tegishli tamg'asi to'g'risida";
- Yevropa Ittifoqi №1007/2011 – "To'qimachilik tolalarining nomi va to'qimachilik mahsulotlaridagi tolalar tarkibining tegishli tamg'asi to'g'risida" (CELEX 32011R1007) [5];

Yevropa Ittifoqining ichki bozor talablari sifat menejmenti tizimi ishlab chiqilishi va joriy etilishi lozim hamda ISO 9001:2015 va OEKO-TEX 100 sifat

standartlari bo'yicha sertifikatlar mavjudligi xisoblanadi. To'qimachilik mahsulotlarini nazorat qilish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- ikki karra nazorat qilish tizimi (kelib chiqish mamlakatida berilgan eksportga litsenziyalar;

- Yevropa Ittifoqi a'zo-davlati tomonidan berilgan, importga litsenziyalar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tadbirkorlik sub'ektlarini eksport salohiyatini oshirishda eksport rejalashtirilayotgan davlatlarning xavfsizlik va sifat bo'yicha qo'yilgan talablarini o'rganish, shu asosida mahsulot ishlab chiqarish va eksport qilish maqsadga muvofiq xisoblanadi. Bunda quyidagilar muhim deb xisoblaymiz:

1. Texnik jihatdan tartibga solish agentligi va uning xududiy boshqarmalari ko'magida eksport qilinayotgan davlatlarni eksport mahsulotlariga qo'yilgan xavfsizlik va sifat talablarini to'liq o'rgangan holda belgilangan talab asosida yetkazib berish;

2. Eksport qilinayotgan davlatlarning talabi asosida sifat standartlarini joriy etish va sertifikatlashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.

2. <https://www.dincertco.de/din-certco/en/main-navigation/products-and-services/international-approvals/exporting-to-the-customs-union/exporting-to-the-eurasian-economic-union/>

3. "Как экспортировать на рынки стран Европейского Союза на примере текстильной продукции: практическое пособие / Г. Каххарова, С. Муратов. - Ташкент: Baktria press, 2016. - 64 с.

4. <https://www.iso.org/standard>

5. Yevropa Ittifoqi №1007/2011 – "To'qimachilik tolalarining nomi va to'qimachilik mahsulotlaridagi tolalar tarkibining tegishli tamg'asi to'g'risida" (CELEX 32011R 1007)

КИЧИК БИЗНЕС КОРХОНАЛАРИНИНГ ЭКСПОРТ ИМКОНияТЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ИСТИҚБОЛЛАРИ

*З.М. Боймирзаев,
Наманган мухандислик-технология институти
катта ўқитувчиси*

Аннотация. Мазкур мақолада республикамызда фаолият юритаётган кичик бизнес корхоналарини фаолиятини ривожлантириши ҳамда экспорт салохиятини ошириши имкониятларини баҳоланган. Шунингдек, мамлакатимизда экспортни рағбатлантиришига доир чора-тадбирлар натижасида эришилган натижаларни таҳлил қилган ҳолда мавжуд

муаммоларга тизимли ечимлар топиш бўйича тавсиялар бериб ўтилган. Мазкур тавсиялар келажакда республикамизнинг экспорт салоҳиятини оширибгина қолмай, балки жаҳондаги нуфузини ҳам оширишга замин яратади.

Калит сўзлар: Иқтисодий ўсиш, кичик бизнес субъектлари, валюта, инвестициялар, экспорт махсусотлари, корхоналар, ташиқ иқтисодий фаолият, иқтисодиёт.

2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича қабул қилинган “Ҳаракатлар стратегияси”нинг муҳим йўналишлардан бири сифатида экспорт фаолиятини либераллаштириш ва енгиллаштириш, экспорт таркиби ва географиясини диверсификациялаш, иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларнинг экспорт имкониятларини кенгайтириш ҳамда мобиллигини таъминлаш этиб белгиланган.

Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил якунлари ҳамда 2020 йилда амалга оширилиши зарур бўлган стратегик режалар бўйича Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида, 2020 йил ва ундан кейинги йилларда иқтисодиёт соҳасида амалга ошириш зарур бўлган дастурий ва мақсадли вазифалардан бири сифатида – юқори сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, мамлакат экспорт салоҳиятини ошириш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларга хорижий давлатлардан харидорлар излаб топиш ва жаҳон бозорига чиқиш ҳамда транзит салоҳияти имкониятларидан етарлича фойдаланиш белгиланган[1].

Наманган вилоятининг экспортдаги улушининг таҳлили, шуни кўрсатадики экспортга йўналтирилган товарлар ҳажмида йиллар кетма-кетлигида ижобий ўсиш ҳолати кузатилган бўлсада, экспорт амалиёти бўйича 2021 йилда 3,0 % ни ташкил этган (1-жадвал).

1- жадвал

**Фарғона водийси вилоятларининг (2017-2021 йиллардаги) мамлакат
экспортидаги улуши¹**

(млн.АҚШ доллари)

Номи	2017 й	2018 й	2019 й	2020 й	2021 й	Жами 5 йилда
Республика бўйича	13893, 6	14253, 9	17900	15127,7	16610, 6	77785, 8
Наманган вилояти	196,7	247,4	357,3	380,5	494,6	1676,5
% -да	1,4	1,7	2,0	2,5	3,0	2,13
Фарғона вилояти	515,8	510,9	547,1	555,3	800,7	2929,8
% да	3,7	3,6	3,1	3,7	4,8	3,77
Андижон вилояти	397,7	421	546,4	584,9	979,5	2929,5
% да	2,9	3,0	3,1	3,9	5,9	3,73

¹ Статистик маълумотлар асосида муаллиф томонидан тайёрланди

Наманган вилоятининг Фарғона водийси минтақасидаги вилоятлар экспорт кўрсаткичлари билан таққослаганда, Андижон вилоятига нисбатан 2021 йилда 484,9 миллион сўмлик ёки 2,95% га, Фарғона вилоятига нисбатан 2021 йилда 306,1 миллион сўмлик ёки 1,8% га кам маҳсулот экспорт қилинганлигини кўриш мумкин.

Таҳлил маълумотларидан кўришимиз мумкинки, вилоятнинг жами экспорт айланмаси 2021 йилда, ўтган 2020 йилга нисбатан 130,0 % га ошган, шундан мос равишда МДХ давлатлари билан 116,7 % ни ташкил этган бўлса, бошқа хорижий давлатлар билан 173,0 % га ортиришга эришилган. Бу албатта жорий йилда вилоятда экспортёр корхоналар сонини ортириши ҳамда экспортга йўналтирилган маҳсулот ҳажмларини кўпайиши ҳисобига амалга оширилган.

Ўзбекистон Республикасининг ташқи савдо айланмасини таҳлили шуни кўрсатадики, кўрсаткичларда барқарор ўсиш тенденциялари кузатилган, 2016-2021 йилларда оралиғида жами кўрсаткич 314 495,0 миллион АҚШ долларини ташкил этган бўлса, унинг асосини экспорт 146 678,7 миллион доллар, импорт 167 816,3 миллион АҚШ долларини ташкил этган (2-жадвал).

2-жадвал

**Ўзбекистон Республикасининг 2016-2021 йилларидаги
ташқи савдо айланмаси тўғрисида маълумот**

Кўрсаткичлар	2016 й	2017 й	2018 й	2019 й	2020 й	2021 й
ТСА	24 681,6	26 907,0	33 809,1	42 200,0	36 299,2	42 071,6
Экспорт	12 567,6	13 893,6	14 253,9	17 900	15 127,7	16 610,6
Импорт	12 114,0	13 013,4	19 555,2	24 300	21 171,5	25 461
Фарқи(+,-)	453,6	880,2	-5 301,3	-6 400	-6 043,8	-8 850,4

Мамлакат экспорт салоҳиятини оширишга қаратилган, бир қатор фармон ва қарорлар қабул қилинганлиги, хусусан бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги ПФ-60-сонли Фармонида асосан қабул қилинган, Юқоридагиларга асосан биз фармонда белгилаб қўйилган вазифаларни бажарсак, мамлакат иқтисодиётини биз ўйлагандек ривожлантиришга эришамиз. “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистонни тараққиёт стратегияси”да, белгиланган вазифаларимиз қуйидагилардан иборат:

1. Республиканинг экспорт салоҳиятини ошириш орқали 2026 йилга бориб республикада экспорт ҳажмларини 30 миллиард АҚШ долларига етказиш режалаштирилган. Бунинг учун экспортчи корхоналар фаолиятини қўллаб-қувватлаш тизимини фаол давом эттириш орқали республика экспорт салоҳиятини ошириш мақсад қилинган.

2. Мавжуд имкониятларни тўлиқ ишга солган ҳолда маҳаллий саноат тармоқлари экспорт салоҳиятини янада ривожлантириш.

3. Ташқи бозор ва халқаро талабларга жавоб берадиган стандартларни жорий этиш ва машҳур брендларни жалб қилиш.

4. Хусусий секторнинг экспортдаги улушини 60 фоизга етказиш.

5. Автотранспорт воситалари экспортини 3 бараварга ошириш ва 1 миллиард АҚШ долларига етказиш.

6. Туризм, транспорт, ахборот-коммуникация, жумладан дастурий таъминотлар ва бошқа хизматлар экспортини 1,7 бараварга ошириш ёки 4,3 миллиард АҚШ долларига етказиш.

7. Экспортчи корхоналарга кўрсатилаётган ташкилий ва молиявий ёрдам бериш тизимини такомиллаштириш. Экспорт таркибида тайёр ва ярим тайёр маҳсулотлар ҳажмини 3,3 баравар кўпайтириб, Европа давлатларига GSP+ тизими доирасида тайёр маҳсулотлар экспортини кенгайтириш.

8. Маҳаллий ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни хорижий давлатларга чиқаришда кўмаклашиш тизимини такомиллаштириш ҳисобига экспортчи корхоналар сонини ҳозирги 6 500 тадан 15 000 тага, товарларнинг экспорт географиясини 115 тадан 150 тага етказиш.

9. “Янги Ўзбекистон – рақобатбардош маҳсулотлар юрти” ғояси асосида 200 та экспортчи корхоналарни очиқ танлов асосида саралаб, уларни етакчи экспортёрларга айлантириш ва ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш.

10. Қўшни давлатлар билан чегара ҳудудларда эркин савдо зоналари фаолиятини йўлга қўйиш каби долзарб вазифалар қўйилган.

Наманган вилоятининг 2016-2021 йиллардаги ташқи иқтисодий фаолиятида эришилган натижаларни таҳлили шуни кўрсатадики, вилоятнинг ташқи савдо айланмаси кўрсаткичларида барқарор ўсиш тенденциялар кузатилган бўлиб, жами кўрсаткич 6494,5 миллион АҚШ долларни ташкил этган, шундан экспорт 2414,9 миллион долларни ёки мамлакат экспортидаги хиссаси ўртача 1,6% ташкил этган. 2021 йилда вилоят миқёсида 494,6 миллион АҚШ долларлик экспорт амалиётини амалга оширган бўлиб, бу мамлакат экспортида 3,0% ни ташкил этган. Вилоят бўйича импорти амалиётлари таҳлилга олинган давлар оралиғида 4079,6 миллион АҚШ долларни ташкил этган бўлиб, мамлакат импортининг 2,4 % ни ташкил этган. 2021 йилда эса вилоят миқёсида 594,8 миллион АҚШ долларлик импорт амалиётлари амалга оширилган, бу мамлакат импортининг 2,3% ни ташкил этган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Президентимиз Ш.Мирзиёев раислигидаги “Қишлоқ хўжалик соҳасини тубдан ислоҳ қилиш”га бағишланган видеоселектор йиғилиши. Тошкент.2022й.

2.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 09.01.2020 йилда “Ўзбекистон Республикасининг 2020-2022 йилларга мўлжалланган инвестиция дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори. Тошкент. 2021 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 январдаги ПФ-5614-сонли “Иқтисодий ёндашувларни ривожлантириш ва иқтисодий сиёсат самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармони. Тошкент. 2019 йил.

4. М.Рахматов. “Кластерлар тизимида олиб борилаётган ислохотларга бағишланган ҳисобот.”Халқ сўзи” газетаси 2021 йил ноябр сони.

5. З.Боймирзаев. “Ўзбекистон иқтисодийда Наманган вилоятининг экспорт салоҳиятининг тутган ўрни”. НамМҚИ. Наманган, 2022 йил.

6. З.Боймирзаев. “Ўзбекистон иқтисодийда Наманган вилоятининг экспорт салоҳиятини тутган ўрни”номли мақола.НамМҚИ. Наманган.2022 йил.

7. Боймирзаев З.М. “Ўзбекистон Республикасини экспорт салоҳиятини ривожлантиришда кичик бизнес корхоналарининг ўрни”, Science and education scientific journal. 2022 йил 12 декабр. 1030-1034 б.

8. О.Собиров “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларини халқаро стандартлар асосида такомиллаштириш” ТМИ. Тошкент.2019 йил.

9. Собиров О.О. Бошқарув ҳисобининг моҳияти ва уни ташкил этишда харажатларнинг ўрни. Халқаро молия ва ҳисоб журнали. ТМИ. Тошкент. 2022 йил август. Issue 4. ISSN:2181-1016.

10. Боймирзаев З.М. Ўзбекистон иқтисодийда Наманган вилоятининг экспорт салоҳиятининг тутган ўрни. “Молия бозорини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари, замонавий тенденциялари ва истиқболлари” мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами.ТДИУ. Тошкент. 2022 йил.

11.З.Боймирзаев “Article entitled The role of export potential of Namangan region in the economy of Uzbekistan”. НамМҚИ.Наманган.2022 й

12. www.lex.uz

13. www.stat.uz

TRANSFERT BAHO VA UNI SHAKILLANTIRISHNING AHAMIYATI

*O.O. Sobirov,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti dotsenti, I.f.f.d (PhD).*

*J. Aliboyev,
Buxgalteriya hisobi va audit kafedrasida o'qituvchisi.*

Annotatsiya. Mazkur maqolada sotiladigan mahsulot (ish va xizmat)larga ilmiy asoslangan baho siyosatini ishlab chiqishda boshqaruv hisobini oldida turgan asosiy vazifalar hamda mavjud muammolarni bartaraf etish yo'nalishlari yoritib o'tilgan. Bundan tashqari boshqaruv hisobida transfert bahoni joriy etish bo'yicha yondashuvlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. *Transfert baho, xarajatlar, boshqaruv hisobi, mahsulot bahosi, talab va taklif, tovarlar.*

Bugungi kunda mamlakatimizda faoliyat olib borayotgan barcha korxonalar o'z ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshirishdan maqsadi bir, ya'ni foyda olishni ko'zlaydi. Korxona foydasi mahsulot bahosi va uni ishlab chiqarishga sarflanadigan haqiqiy xarajatlarga bevosita bog'liq bo'ladi. Ushbu holatda mahsulot bahosi ishlab chiqaruvchi yoki xaridor xohishi bo'yicha baland yoki past bo'lishi mumkin emas, u talab va taklif asosida tartibga solib borilishi lozim.

Xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlarda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning qo'shimcha birligini ishlab chiqarish umumiy tushumning ma'lum bir birlikda oshishiga olib keladi va u cheklangan tushum deyiladi. Bunda o'z navbatida xarajatlar miqdorining ham bir birlik miqdorida oshishi kuzatiladi va u cheklangan xarajatlar, deb ataladi. Xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlarda bahoni shakllantirish va boshqarish bo'yicha tezkor qarorlar qabul qilish zaruriyati tug'iladi. Fikrimizcha buning uchun boshqaruv tizimida bahoni shakllantirish bo'yicha funksional bloklarning o'zaro aloqasini tahlil qilish muhim ahamiyatga molikdir.

Xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlarda baholarni shakllantirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini qabul qilishga tasir etuvchi omillar tashqi va ichkiga bo'linadi.

Transfert baholar mexanizmini ishlab chiqish xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlarda baho siyosatining tarkibiy qismi hisoblanadi. Transfert baho korxona ichida bir javobgarlik markazidan boshqa javobgarlik markaziga o'tkaziladigan mahsulot (materiallar, yarim tayyor mahsulotlar, tayyor mahsulotlar) yoki xizmatlar bahosini aniqlash uchun foydalaniladigan bahodir.

Xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlar ichki bo'linmalari o'rtasida transfert baholarni shakllantirishda uni belgilash usullariga alohida etibor qaratish zarur: Transfert baholarni belgilashning quyidagi usullari mavjud:

Birinchi usul - bozor bahosi;

Ikkinchi usul.- to'liq tannarx plyus foyda;

Uchinchi usul - o'zgaruvchan xarajatlar plyus foyda;

To'rtinchi usul - tomonlarning o'zaro kelishuvi asosidagi shartnomaviy baho;

Beshinchi usul - toliq yoki qisqartirilgan tannarx.

Xo'jalik yuriyuvchi sub'ektlar boshqaruvchilari, bo'linma-sotuvchilar va bo'linma-xaridorlarning talablariga birdek javob beradigan yagona transfert baho mavjud emas. Amaliyotda korxonalarning bir qismi shartnomaviy bozor bahosidan transfert baho sifatida foydalanadi, boshqa bir qismi esa "to'liq tannarx plyus foyda" usulidan foydalanishni afzal ko'radi.

Mahsulot (ish, xizmat)larning shartnomaviy bozor bahosi hajmi qulay transfert baho hisoblanadi, chunki bu baho har bir markazning foydasini mustaqil xo'jalik birligi sifatida tahlil qilib chiqish imkoniyatini yaratadi. Agar tashqi bozorda baho aniq bo'lsa (masalan, yangi mahsulot turiga muqobil tovarlar bozori bo'lmaganda va baho oldindan belgilanmagan bo'lsa), unda "to'liq tannarx plyus foyda", yani, to'liq tannarxdan foiz sifatida olingan bahoni qo'llash lozim bo'ladi,

chunki bunday baho bozor bahosiga yaqin hisoblanadi va bo'linmalar faoliyati kamchiliklarini aniqlashga imkon tugdiradi.

Transfert baho haqiqiy tannarx plyus qo'shimcha foyda tarzida belgilanishi ham mumkin. Mazkur usuldan menejerlar o'z bo'linmalarida mablag'lar sarfi uchun javobgar bo'lgan hollarda foydalanadi. Biroq bu usul mablag'larni tejash imkoniyatini pasaytiradi, yani, haqiqiy tannarx qancha yuqori bo'lsa, bo'linma sotuvchi sotish bahosini shuncha yuqori belgilaydi. Shuni nazarda tutish zarurki, tannarx asosida transfert baholarni belgilash vaqtida korxona tarkibiga kiruvchi bo'linmalarni foyda yoki investisiya markazlari sifatida emas, balki xarajatlar markazlari sifatida qarab chiqish lozim. Bunday sharoitda o'zgaruvchan xarajatlar asosida belgilangan transfert baholar samarali hisoblanadi.

Transfert baho siyosati masalasi bo'yicha moliyachi va marketologlar o'rtasida uni shakllantirishga nisbatan ikki muqobil yondashuv - xarajatlar va qiymat yondashuvlari sohasida bahs-munozara kelib chiqadi. Transfert bahoni shakllantirishga nisbatan xarajatlar yondashuvi eng sinalgan va ishonchli yondashuvdir. Uning asosida real kategoriya yotadi, bu - mahsulot ishlab chiqarish va sotishga sarflanadigan xarajatlardir. Ushbu xarajatlar mahsulot ishlab chiqarishga va sotishga sarflangan haqiqiy xarajatlar kategoriyasi orqali ifodalanadi hamda buxgalteriyada dastlabki hujjatlar bilan rasmiylashtiriladi.

Buning ustiga, ma'lum darajada bu yondashuvning nufuzi uni iqtisodiy nazariyada qo'llab-quvvatlanishi bilan bog'liq, chunki mahsulotlar o'rtasida xarajatlarni to'g'ri taqsimlash, tannarxni shakllantirish va boshqarish bahoni korxona uchun nafililik nuqtai nazaridan daromad olish manbaiga aylantiradi

Mahsulotni sotishda baho darajasini sotuvning va shunga mos ravishda ishlab chiqarishning taxminiy hajmi belgilaydi. Shu bilan birga, boshqaruv hisobi etirof etadiki, mahsulot birligini ishlab chiqarishning umumiy xarajatlari o'zgarishi bevosita ishlab chiqarish miqyosiga bog'liq. Ishlab chiqarish xarajatlarning o'sishi bilan bir buyumga to'g'ri keladigan doimiy xarajatlar summasi va ishlab chiqarishga sarflanadigan o'rtacha xarajatlar hajmi ham o'sadi. Binobarin, tadbirkor menejer transfert bahoni belgilayotganda xarajatlar usuli asosida yoki raqobatchi tomonidan baho bo'yicha qabul qilingan qarorlar tasiri ostida passiv baho belgilash yo'lini tanlamasligi lozim.

Samarali yondashuv sifatida - transfert bahoni shakllantirishga nisbatan faol yondashuv usuli bo'lib, bunda transfert bahoni boshqarish orqali sotishlarning zarur hajmiga mos keluvchi o'rtacha xarajatlar hajmiga erishiladi, bu esa korxonani foydalilikning kutilayotgan darajasiga olib chiqadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1 O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-sonli qarori «maxsulot (ish, xizmatlar) tannarxiga kiritiladigan maxsulot (ish, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlari tartibi xamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tarkibi to'g'risida»gi Nizom.-T: O'zbekiston Respublikasi Moliyaviy qonunlari, 1999 yil

2 Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi: Darslik /A.X. Pardayev, Z.A. Pardayeva. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. -556 b.

3 Sobirov O.O. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarda boshqaruv hisobni takomillashtirish. – mavzusida tayyorlangan Iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya ishi avtoreferati.Toshkent.TMI. 2022 yil.

4 Kondrakov N.P., Ivanova M.A. Buxgalterskiy upravlencheskiy uchyot. - M.: INFRA-M, 2003.- 368s.

5 Sobirov Otabek Olimjonovich. The Cost Of Forming A Management Account In Business Entities. Journal of Pharmaceutical Negative Results. DOI: 10.47750/pnr. 2022. 13.S07-537. 4295 – 4298.

<https://www.scopus.com/sourceid/21100216519>

6 Accounting, Economics and Law, Walter de Gruyter GmbH, Germaniya, 2020. <https://scopus.com/sourceid/21100843497>

7 <https://www.lex.uz>.

8 <https://www.stat.uz>

9 <https://www.tfi.uz>.

10 <https://www.interfinance.uz>

КИЧИК БИЗНЕСНИ РИВОЖЛАНТИРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШНИНГ УСЛУБИЙ ЁНДАШУВЛАРИ

*М.М. Тожиева,
Қўқон Университети ўқитувчиси*

Аннотация. Ушбу мақолада кичик бизнесни ривожлантириш самарадорлигини баҳолашнинг услубий ёндашувлари кўриб чиқилган бўлиб, унда самарадорлик тушунчаси ва бу тушунчага турли олимларнинг таҳлилий қарашлари келтирилган. Шунингдек самарадорлик ва тасир тушунчалари орасидаги боғлиқлик баён етилган ва самарадорликнинг иқтисодий-ижтимоий томонлари таҳлил қилинган. Тадбиркорлик, тадбиркорлик қобилияти ҳамда самарадорликнинг тадбиркорлик қобилияти билан чамбарчас боғлиқлиги ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: самарадорлик, таъсир, ижтимоий- иқтисодий тизим, кичик бизнес, тадбиркорлик, тадбиркорлик қобилияти.

Кириш

Ҳудудий иқтисодиёт сектори сифатида кичик бизнес давлат иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади, чунки унинг динамик ва барқарор ривожланиши рақамли иқтисодиётни самарали шакллантиришга, жамиятнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондиришга, янги иш ўринларини яратишга, бюджетни тўлдиришга ва фаолиятни амалга оширишга янги инновацион бизнес соҳалари ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Моддий ва молиявий чекловлар кичик бизнесни мавжуд имкониятларининг когнитив салоҳиятида рақобатбардош устунликка эришишга ундайди.

Худуд иқтисодиётида кичик бизнес субъектларининг фаолиятини ҳар томонлама ўрганиш, кичик бизнесни қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат дастурлари самарадорлигини баҳолаш фан ва амалиётнинг замонавий талабларига жавоб беради.

Замонавий илмий нашрларда "самарадорлик" (лот. *effectus* - ҳаракат) атамаси таъсир тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. С.И. Ожегованинг таъкидлашича, таъсир - ҳаракатнинг натижаси, қандайдир натижадир [1]. Кичик бизнес учун молиявий фаолиятнинг якуний натижалари таъсир қилади. Шу билан биргаликда, қўллаб муаллифлар учун "самарадорлик" тушунчаси бир маъноли талқинга эга эмас, лекин самарадорлик мезони кўпинча исталган натижага эришиш ёки энг катта натижалардир.

Хўжалик юритувчи субъектлар учун таъсир ва самарадорлик ривожланиш жараёнида уларнинг миқдорий ва сифат қобилиятларини акс эттиради. Шу билан бирга, хўжалик юритувчи субъектнинг сифат кўрсаткичлари кўзланган натижага эришишнинг асосий сабаби ҳисобланади.

Самарадорликдан фарқли ўлароқ, таъсир бошқарув тизимининг иш фаолиятини баҳолаш учун режалаштирилган ишлаш натижаларига эришишни акс эттиради. Жаҳон амалиётида режалаштирилган кўрсаткичларнинг бундай миқдорий ўсиши уларнинг сифат ўзгариши билан бирга "натижалар бўйича бошқариш" деб аталади.

Иқтисодий категория сифатида самарадорлик қадимги Юнонистон файласуфларининг асарларида учрайди. Ксенофонтнинг фикрича, иқтисод - бу билим соҳаси бўлиб, унинг асосида субъект ўзининг иқтисодий натижаларини кўпайтиради[2]. Муваффақиятли уй хўжалигининг иккита варианты борлигига ишонади. Биринчиси - ўз имкониятларидан тўғри фойдаланиш, иккинчиси - қўшимча маблағларни жалб қилиш. Бунга мисол қилиб, Ксенофонтнинг фикрича, ерни кейинчалик қайта сотиш мақсадида сотиб олиш битимини келтириш мумкин.

Ўрта асрларда уй хўжаликларининг ривожланиши ўз маблағлари ва қарз маблағлари нисбатига асосланган бўлиб, бу уй хўжалигини самарали бошқаришни таъминлайди. Бунга мисол қилиб, кичик гуруҳларнинг ноаниқлик шароитида ҳаракат қилиш қобилиятини белгилаш билан иқтисодий фаолиятни амалга оширишдаги фаоллигини келтириш мумкин. Шунингдек, ўрта асрларда уй хўжалигининг самарадорлиги статик рационал уй хўжалигининг дуализми ва қўшимча молиявий ресурсларни динамик излаш ҳамда жалб қилиш билан белгиланади.

Техника фанларининг ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг механик воситаларининг яратилиши "самарадорлик" атамасининг кейинги таърифига таъсир кўрсатди, унинг таъсири аллақачон мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш билан аниқланган. Термодинамикада қонунларнинг очилиши ва энергиянинг сақланиши билан "энергия самарадорлиги" (энг кам ресурслар билан максимал натижа олиш) атамаси пайдо бўлган. Бу кейинчалик иқтисодий самарадорлик концепциясига ва уни илмий асосланишига олиб келинди.

Бизнинг фикримизча, бу ҳолатда самарадорлик максимал натижаларга эришиш учун зарур бўлган минимал харажатларга нисбати сифатида белгиланиши керак, яъни, энг кам харажат эвазига натижаларни максимал даражада оширадиган фаолият самарали ҳисобланади[3].

Иқтисодиётда "самарадорлик" атамасини биринчи бўлиб Уилям Петти ва Франсуа Кеснай ишлатган[4]. Улар "самарадорлик"ни аҳоли турмуш даражасини ошириш ва миллий иқтисодий тизимни ривожлантириш самарадорлиги деб таъкидлашган. Ўз навбатида, "самарадорлик" кўрсаткичи ҳукуматнинг ролини баҳолашга ёндашувни шакллантирди, энди уни нафақат ҳокимият субъекти, балки бошқарув субъекти сифатида ҳам кўриб чиқади. Натижада, фаолият натижаларининг мавжуд вазифаларга нисбатан ўзгаришини акс эттирувчи ёндашувлар уларнинг фаолиятини баҳолашда кенг қўлланила бошланди.

Саноат ва ишлаб чиқаришининг ривожланиши "самарадорлик" атамасининг кенг қўлланилишига ёрдам берди. Демак, Девид Рикардо капитални баҳолашда "самарадорлик" тушунчасига ишора қилади. У ўз асарларида самарадорликни самарадорлик сифатида эмас, балки натижаларнинг харажатларга нисбати сифатида баҳолайди[5]. Ўша вақтдан бошлаб "самарадорлик" иқтисодий тоифа мақоми билан белгиланди.

Пол Гейн фикрига кўра, "самарадорлик" натижа қийматининг харажатларга нисбати сифатида кўриб чиқилиши керак, чунки асосий нарса ҳар қандай миқдорий қийматларнинг нисбати эмас, балки бир қийматнинг бошқасига нисбатидир[6].

XX аср бошларида самарадорликнинг статик ғояси иқтисодий назариянинг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Австриялик иқтисодчи Х. Хуерта де Сотонинг фикрича, бундай механистик ёндашув ресурслар ва технологияларни доимийлик сифатида баҳолаш билан бирга, тадбиркорлик ижодкорлиги таъсирида вужудга келадиган ҳамда уларга хос бўлган динамикани ҳам йўқотади. Ўз навбатида, олинган кўрсаткичлар уларнинг самарадорлиги динамик жиҳатидан далолат беради, уларнинг ҳисобланмаслиги иқтисодий таҳлилда жиддий камчиликларга олиб келади.

"Иқтисодий фаровонлик" назарияси тарафдорларининг ишини танқид қилиб, австриялик иқтисодчи Х. Хуерта де Сото статик самарадорликни пасайтиришни баҳолашнинг асосий камчиликларидан бирини шакллантирди «бу иқтисодий вазифа сифатида уларнинг оқилона сарфланишига ҳисса қўшади. Биз компания ёки иқтисодий тизимнинг самарадорлигини баҳолашимиз керак бўлган пайтда, бу мезонлар самарадорликнинг динамик жиҳатини ҳисобга олишга имкон бермайди»[7]. Муаллиф динамик самарадорлик концепциясини олади, бу атама орқали тадбиркорлик ижодкорлиги ва мувофиқлаштиришнинг туғилиши ёки тадбиркорларнинг жамиятдаги мувофиқлаштиришни излаш, кашф қилиш, энгиш ва бузиш қобилятини тушунади.

Динамик самарадорлик концепциясини жорий этиш самарадорликни баҳолашнинг асосий мақсадини, унинг динамик самарадорлик мезонларини қўллаш орқали тизимли равишда ўнгга силжишини қайта кўриб чиқишга

олиб келади. Бунинг учун самарадорликнинг анъанавий статик ғоясини енгиб ўтиш ва уни динамик жиҳатини ҳисобга оладиган тўлиқроқ мезон билан алмаштириш керак.

XX аср ўрталарида Ғарб иқтисодчиларидан Г. Мюнстерберг, М. Фоллет, Р. Лайкерт, Е. М. Пое, А. Маслоу ва бошқалар., ташкилот фаолиятининг асосий ижтимоий омили инсон эканлиги ҳақида фикр тарқала бошланди. Ушбу ёндашув классик мактаб ташкилотларнинг самарали фаолиятининг ижтимоий омилини етарлича ҳисобга олмаганлиги сабабли кенг тарқалди.

Йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йилликларида халқаро илғор компанияларнинг аксарияти бизнес муваффақияти моддий, молиявий ва техник устунликдан кўра кўпроқ инсон капиталига боғлиқлигини ифодалашган. Рақобат муҳотида касбий, интеллектуал ва тадбиркорлик фазилатлари тобора муҳим аҳамият касб этмоқда. Шундай қилиб, инсонпарварлик ёндашуви кўп қиррали ижтимоий-иқтисодий тушунча сифатида самарадорликнинг иқтисодий категориясига таъсир кўрсатди.

Хорижий илмий иқтисодий ишларда (XX асрнинг 20-30-йиллари) самарадорлик ишлаб чиқариш (Р.Гольдберг, С.Лившиц, М.Барун ва бошқалар) ва меҳнат ресурслари самарадорлигини баҳолаш доирасида ўрганилди. Бироқ, Россиялик олимлар (И.Дашковский, Н.А.Ковалевский, А.И.Кристин, Л.Н.Литошенко, Г.Ф.Руденко, С.Г.Струмилин) орасида ишлаб чиқаришни ривожлантиришда ижтимоий-иқтисодий омилларнинг алоҳида аҳамияти қайд этилган.

XX аср ўрталарига келиб капитал ва моддий ресурслар самарадорлигини ўрганиш ижтимоий ишлаб чиқариш назарияси билан алмаштирилмоқда, бу эса самарадорликнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларини ўрганишга асосланади. Самарадорликнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларини ўрганиш Л.Абалкин, А.Аганбегян, А.Агеев, М.Бора, Г.Латишева, Н.Федоренко, Г.Хачатуров ва бошқаларнинг ишларида ўз ифодасини топган. Иқтисодчиларнинг фикрича, самарадорликнинг ижтимоий жиҳати ижтимоий ишлаб чиқариш тизими асосининг асосий омилидир.

П.Н. Федосеев фикрича, самарадорлик тушунчаси ижтимоий жиҳатларга эга[8].

В.Г. Афанасьев, В.С. Хабаров, Ю.И. Черняк таъкидлаганидек, иқтисодий самарадорлик ижтимоий самарадорликка бўйсунди ва демак, фаолият самарадорлиги кўпроқ даражада ижтимоий эҳтиёжларни амалга ошириш даражасига боғлиқ[9].

Н.Федоренко, Д.Львова, Н.Петраковаларнинг ишларида шундай факт қайд этилганки, бу ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги асосий ва билвосита натижаларини ўз ичига олади (ишлаб чиқарилган товарлар сифати, атмосферага чиқиндилари ҳажми ва бошқалар), пул ифодасида[10].

М.С. Солодкава иқтисодий тизимларни ўрганар экан, ҳар қандай иқтисодий тизим ривожланиш жараёнида ўзининг моҳиятини акс эттирувчи тўғридан-тўғри таъсирларни ҳам, ижтимоий, экологик ва бошқа кўплаб

билвосита таъсирларни ҳам келтириб чиқаришга қодир деган хулосага келади¹. Самарадорлик концепциясининг кўп қирралилиги уни натижалар ва эҳтиёжлар, натижалар ва мақсадлар, шунингдек, натижалар ва харажатлар нисбати сифатида кенгроқ тушунишга олиб келди.

Шундай қилиб, самарадорликнинг иқтисодий ва ижтимоий томонлари диалектик бирликдадир. Иқтисодчилар орасида самарадорликнинг ижтимоий жиҳатига катта эътибор қаратилаётганига қарамай, бу масаланинг назарияси ҳали ҳам тугалланмаган ва тўлиқ ишлаб чиқилмаганлигича қолмоқда, самарадорликнинг ижтимоий жиҳатини баҳолашнинг концептуал характеристикалари ва усуллари мунозаралидир.

Шуни таъкидлаш керакки, россиялик муаллифлар орасида ижтимоий ва иқтисодий самарадорликнинг иккита қарама-қарши мақсади бор деган қарашлар кенг тарқалган. Бу ёндашув ижтимоий натижалар инсон омили таъсири, иқтисодий натижалар эса моддий ишлаб чиқариш натижаси эканлигига асосланади. Бироқ, улар бир овоздан, иқтисодиётнинг замонавий ривожланишида ижтимоий жиҳатлар асосий ҳисобланади.

Бундан ташқари, ижтимоий ва иқтисодий ресурслар доимий динамикада эканлигини унутмаслигимиз керак. Самарадорликнинг динамик томони тадбиркорлик қобиляти билан чамбарчас боғлиқ. Лотин тилидан таржима қилинган "тадбиркорлик" (*inpre-hendo*) тушунчаси "кашфиёт қилиш", "бирор нарсани амалга ошириш" деган маънони англатади. Хуерта де Сото таъкидлашича, тадбиркорлик қобиляти - бу одамнинг фойда олиш имкониятларини топиш ва шунга мувофиқ ҳаракат қилиш қобилятидир [11]. Кичик бизнес самарадорлигига динамик ёндашув нуқтаи назаридан:

- фойда олишга қаратилган янги билимларни яратиш ва эгаллаш;
- бизнесни ривожлантириш учун кўникмаларга эга бўлиш;
- тадбиркорлик субъектларининг янги бизнес ғоялари бўйича ўзаро ҳамкорлиги;
- кичик бизнес субъектлари ўртасида умумий манфаатларни мувофиқлаштириш;
- рақобатбардошликни ривожлантириш;
- бозор иштирокчиларига таъсир ўтказиш қобилятига эга бўлиши керак.

Шундай қилиб, динамик позициядан бизнес тузилмаларининг ижтимоий-иқтисодий самарадорлиги уларнинг инновацион қобилятлари ва тадбиркорлик фаолиятига боғлиқ. Натижада, маблағларни тежамкорлик билан сарфлаш эмас, балки бизнес тузилмаларини тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантирадиган янги эчимлар ва ресурсларни доимий излаш биринчи ўринга чиқади.

Хулоса

Бизнинг фикримизча, натижаларнинг харажатларга нисбати сифатида кичик корхоналар фаолиятининг иқтисодий табиати самарадорликнинг

¹ Солодкая М.С. Надежность, эффективность, качество систем управления [Электронный ресурс] // Кредо. 1998. № 017. Режим доступа: URL: <http://credonew.ru/content/view/149/> (дата обращения: 17.03.2016)

иқтисодий категориясини тушунишни чеклайди. Кичик бизнеснинг маҳсулот ишлаб чиқариш, иш ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида ривожланиши унинг фаолиятининг кўплаб турли томонларини, жумладан, ижтимоий-иқтисодий соҳаларни ҳам акс эттиради.

Тўпланган халқаро тажриба шуни кўрсатадики, хорижда кичик бизнесни ривожлантириш учун қулай шарт-шароитларнинг мавжудлиги уларга сотиладиган маҳсулотларнинг катта ҳажмини ишлаб чиқаришга имкон беради ва бозорнинг бир қатор сегментларида ҳатто миллий иқтисодиётнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатиб, йирик товар ишлаб чиқарувчилар билан рақобатлашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Изд. 8-е, стереотип. М.: Советская Энциклопедия, 1970. 900 с.
2. Ксенофонт. Сократические сочинения. М.: Мир книги, 2007. 368 с.
3. Ксенофонт. Сократические сочинения. М.: Мир книги, 2007. 368 с.
4. Кенэ Ф. Физиократы. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ, А.Р.Ж. Тюрго, П.С. Дюпон де Немур. М.: Эксмо. 2008. 1200 с.
5. Рикардо Д. Сочинения. М.: Госполитиздат, 1955. 339 с.
6. Хейне П. Экономический образ мышления: [Перевод] / Пол. Хейне. М.: Дело: CATALLAXY, 1993. 701 с
7. Уэрта де Сото Х. Австрийская экономическая школа: рынок и предпринимательское творчество / Хесус Уэрта де Сото; [пер. с англ. под ред. А.В.Куряева]. [Б.м.]: Социум, 2009. 202 с.
8. Федосеев П.Н. Производительные силы и производственные отношения социалистического общества: Лекции. / П.Н. Федосеев, чл.-кор. АН СССР; Высш. парт. школа при ЦК КПСС. Кафедра диалектич. и ист. материализма. М., 1955. 63 с.
9. Афанасьев В.Г. Эффективность: теория, методология, практика / В.Г. Афанасьев, В.С. Хабаров, Ю.И. Черняк // Социологические исследования. 1990. № 4. С. 3–14.
10. Федоренко Н.П., Львов Д.С., Петраков Н.Н. О критериях и методах оценки экономической эффективности хозяйственных мероприятий // Экономика и математические методы. 1982. Т. 18. Вып. 1. С. 10–21.
11. Уэрта де Сото Х. Социально-экономическая теория динамической эффективности / пер. с англ. В. Кошкина под ред. А. Куряева. Челябинск: Социум, 2011. 409 с.
12. Tojiyeva, M. M. Q., & Abdullayev, A. A. U. (2021). The use of modern technologies in statistical data collection. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(12), 250-254.
13. Nusratovich, S. K. (2022). Analysis of Dynamics of Development of Services in Uzbekistan. Eurasian Scientific Herald, 6, 6-12.

14. Nusratovich, S. K., & Muhammadyusuf, R. (2022). THE ROLE OF SMALL BUSINESS IN REDUCING POVERTY. Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences, 2(2), 269-273.
15. Tajiyeva M.M. (2022) SOCIO-ECONOMIC SYSTEM OF SMALL BUSINESS THEORETICAL VIEWS OF SCIENTISTS IN DEVELOPMENT. A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal, 55-59.

NAMANGAN VILOYATIDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSIYALARNING O‘RNI

A.R. Oqboyev,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
dotsenti, i.f.f.d.(PhD).

Annotatsiya. *Ushbu maqolda Namangan viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda innovatsiyalarning o‘rni, soha bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlar tahlili hamda shu tahlillar asosida mavjud muammolar va ularning yechimlari bo‘yicha nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Kichik biznes va tadbirkorlik, innovatsiya, startup akselerator, biznes inkubator, IT PARK markazi, innovatsion o‘quv-ishlab chiqarish, innovatsion g‘oyalar, yuqori texnologiya, patentlash.*

Bugungi kunda har qanday iqtisodiyotning rivojlanishi yangi iste‘mol qiymatini yaratish, moliyaviy natijalarni yaxshilash va samaradorlikni oshirish maqsadida innovatsiyalarni tadbiq etish, tarqatish va iste‘mol jarayonlarida faol qo‘llashga asoslangan.

O‘zbekiston korxonalarining faqatgina 23,2 foizi so‘nggi uch yil ichida mahsulotga doir innovatsiyalarni va 14,4 foizi jarayonga doir innovatsiyalarni qo‘llagan. Biroq, bu firmalarning faqat 5 foizi innovatsiya kiritish maqsadlari uchun 100 dollardan ko‘proq mablag‘ sarflagan. So‘nggi uch yil ichida so‘rovda qatnashgan korxonalarning 10 foizi tashqi ilg‘or bilimlarni o‘zlashtirgan, 13 foizi ichki imkoniyatlarni qo‘llagan va 7 foizi innovatsiyalarni amalga oshirish uchun shartnoma asosida autsorsingdan foydalangan[1].

O‘zbekiston korxonalarining innovatsion faolligi nisbatan pastligi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar bilan taqqoslaganda ham ko‘rinadi. Masalan, daromadi o‘rtacha ko‘rsatkichdan past bo‘lgan rivojlanayotgan mamlakatlarda firmalarning 36 foizi mahsulotga doir, 35 foizi jarayonga doir innovatsiyalarni joriy qilgan. Sharqiy Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlarida bu ko‘rsatkichlar mos ravishda 29 foiz va 20 foizni tashkil etgan.

Respublikada innovatsion rivojlanishni jadallashtirish, iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida innovatsiyalar va texnologiyalarni keng tatbiq qilish, inson kapitalini, ilm-fan va innovatsiya sohalarini rivojlantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi PF-165-son Farmoniga muvofiq “2022 - 2026 yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi” tasdiqlandi va bir qator ustuvor vazifalar beligilib berildi[2]. Mazkur

vazifalarni amalga oshirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatida ham innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish va rivojlantirish dolzarb muammolardan biridir.

Namangan viloyatining innovatsion salohiyatini oshirish, ta'lim, ilm-fan va amaliyotning integratsiyasi asosida innovatsion korxonalar tashkil etish va import o'rnini bosuvchi, eksportga yo'naltirilgan innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish, innovatsion infratuzilmalarni tashkil qilish kabi qator vazifalar amalga oshirilmoqda.

Bugungi kunda viloyatda qiymati 47,6 mlrd so'mlik (shundan agentlik hisobidan 37,8 mlrd.so'm, tashabbuskor mablag'i 9,9 mlrd.so'm) 17 ta ilmiy, 10 ta startap va 18 ta tijoratlashtirish loyihalari bajarilmoqda. Loyihalarni amalga oshirish natijasida 513 ta yangi ish o'rinlari yaratilib, 47 turdagi innovatsion mahsulotlar va xizmatlar ishlab chiqarish texnologiyalari o'zlashtirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-apreldagi "Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-6198-son Farmoniga muvofiq Namangan viloyatining Chust tumani innovatsion hududga aylantirilgan va Chust tumanida yangi hududiy innovatsion infratuzilmalar yaratish va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida «Yashnobod» innovatsiya texnoparki rezidentlarini ekstritorial tamoyil asosida Chust tumani hududida joylashtirishga ruxsat berilgan[3]. Bu orqali tumanda yangi hududiy innovatsion infratuzilmalar faoliyatini yo'lga qo'yish va innovatsion tadbirkorlikni rivojlantirish maqsadida, 10 ta innovatsion loyixa rezidentlik maqomiga ega bo'ldi. Natijada 79 ta yangi ish o'rinlari yaratilib, 236 mln.so'mlik mahsulotlari ishlab chiqarildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi "2022-2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo'yicha tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-307-son qaror ijrosi yuzasidan Namangan shahar A.Xo'jaev ko'chasida yer maydoni 0.13 ga bo'lgan, umumiy qiymati 14,3 mlrd.so'm bo'lgan "Yoshlar" texnoparki qurilishi rejalashtirilmoqda. "Yoshlar" texnoparkda 2 ta startap akselerator, 1 ta biznes inkubator, 1 ta ishlab chiqarish maydoni, 1 ta IT PARK markazi, innovatsion o'quv-ishlab chiqarish, innovatsion g'oyalar markazi, FabLab o'quv-ustaxonalari va ixtirochilik tashabbuslarni qo'llab-quvvatlash markazi bo'lishi rejalashtirilgan. Texnoparkda yetakchi xorijiy universitetlar bilan hamkorlikda innovatsion loyihalarni boshqarish, tijoratlashtirish va himoya qilish bo'yicha kadrlar tayyorlash ham yo'lga qo'yiladi[4].

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida viloyatimizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikdagi innovatsion jarayonlar kuchsizligining sababi quyidagi omillar ta'siridandir:

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sohasida ishlaydigan olimlar sonining kamligi, shuningdek, ishchi kuchida olimlar va tadqiqotchilar ulushining pastligi;
- yuqori texnologiyalarni patentlash sohasiga kirmaslik;
- ishlab chiqarish sektori va universitetlar o'rtasidagi zaif hamkorlik;
- innovatsiyalarni rag'batlantirishning nisbatan muvaffaqiyatsizligi va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash mexanizmlari faoliyati;
- biznesni boshlash uchun murakkab protseduralar; texnologik ta'lim

sifatining yetarli emasligi.

Hozirgi kunda yaqin kelajakda Namangan viloyatida innovatsion rivojlanish sohasida hal etilishi zarur bo'lgan quyidagi asosiy muammolar saqlanib qolmoqda:

birinchidan, viloyatimizda har yili minglab aholi mehnat bozoriga kirib kelmoqda. Shuningdek, oliy ta'lim bilan qamrovni oshishi. Bu esa oliygohlar bitiruvchilarini yuqori texnologik ish o'rinlari bilan ta'minlashning samarador mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etmoqda;

ikkinchidan, tadbirkorlik sub'ektlari faoliyatini yanada rag'batlantirish hamda tarmoq tashkilotlari va klasterlar, venchur tashkilotlari va tegishli moliya bozorlarining turli vositalari ko'magida kapital yaratishni, ya'ni arzonlashtirilgan va hammabop ishlab chiqarishni ta'minlash tizimiga o'tishga katta ehtiyoj mavjudligi;

uchinchidan, ilmiy-tadqiqot va innovatsion loyihalarni davlat-xususiy sheriklikda moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish va hajmini oshirish;

beshinchidan, muvaffaqiyatli startap loyihalarni seriyali ishlab chiqarish bosqichlarida innovatsion texnoparklar va erkin iqtisodiy zonalar a'ziligiga qabul qilish orqali maqbul qo'llab-quvvatlash mexanizmlari ishlab chiqilmagan.

Kichik tadbirkorlikning innovatsion faolligini oshirish orqali Namangan viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy jadal o'sishini ta'minlashda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirillishi lozim:

innovatsion rivojlantirishning yillik milliy reytinglarini joriy etish, shu jumladan, asosiy baholash mezonlari va indikatorlarini aniqlash;

viloyatning sharoiti va ehtiyojlaridan, ijtimoiy-iqtisodiy o'sish nuqtalaridan kelib chiqib, ilm-fan yutuqlariga, texnologiyalar transferi va ratsion ilizatorlikka asoslangan holda innovatsion tashkilotlar tashkil etish, yangi mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, tub aholi uchun yangi ish o'rinlari yaratish hamda aholining kunlik hayotiga innovatsiyalarni olib kirish. Jumladan:

kundalik hayotiy jarayonlar bilan bevosita bog'liq, yo'l-transport, kommunal, tibbiy va maishiy xizmatlar uchun «aqlii texnologiyalar»ni joriy qilish;

ishlab chiqarishning cheklangan resurslarga qaramligini va atrof muhitga ta'sirini kamaytirish uchun qayta tiklanadigan manbalar, materiallar va sanoat

chiqindilarini qayta ishlashni tashkil etish orqali sanoatda kam uglerodli va aylanma iqtisodiyot tamoyillarini joriy qilish;

qishloq xo'jaligi va sanoat sohasiga suvni tejaydigan texnologiyalarni keng joriy etish;

aholining innovatsion ishlab chiqarish faoliyatlarini davomli ravishda qo'llab-quvvatlashda hududiy oliy ta'lim va ilmiy tashkilotlarning mahalla institutlari bilan yaqin hamkorligini o'rnatishga qaratilgan samarali mexanizmlarni joriy etish;

respublikani qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat ta'minoti sohalarida mintaqaviy yetakchiga aylantirish;

mahalliy ilmiy, ratsionalizatorlik va startap ishlanmalarini tijoratlashirishni kengaytirish;

ishlab chiqarishning texnik va texnologik bazasi uzluksiz yangilanishini ta'minlash uchun innovatsiya va investitsiya loyihalarini birinchi o'ringa qo'yish usullarini keng joriy etish.

Yuqorida keltirilgan chora-tadbirlarni qo'llanilishi viloyatimizdagi kichik biznes va xususiy tadbirkorlikdagi innovatsion jarayonlarini rivojlanishida muhim o'rish egallaydi deb xisoblaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi PF-165-son Farmoniga muvofiq "2022 - 2026 yillarda O'zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasi".
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 1-apreldagi "Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish bo'yicha davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi PF-6198-son Farmoni.
4. Namangan viloyatining 2022-2030 yillarda rivojlantirish strategiyasi.

МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЪКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШНИ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ.

*О.О. Собиров,
Наманган муҳандислик-технология институти доценти,
и.ф.ф.д. (PhD).*

Аннотация. Ушбу мақолада маҳсулот ишлаб чиқариш таннарига киритиладиган харажатлар турлари, ишлаб чиқаришда хом-ашёлардан самарали фойдаланишни таннархга таъсири каби масалаларга тўхталиб ўтилган. Шунингдек маҳсулот таннархини калъкуляция қилишда замонавий усуллари қўллаган ҳолда таннархни пасайтириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар. Таннарх, калъкуляция, ишлаб чиқариш, маҳсулот, харажатлар, даромад, хўжалик юритувчи субъект.

Бугунги кунда маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини таҳлил қилишда, энг аввало, ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришининг жами харажатларга ва маҳсулот бирлигига таъсирини аниқлаш лозим. Бу маблағларни тежаб сарфлаш бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш ва умуман хўжалик фаолиятини юритувчи субъект фаолияти самарадорлиги учун керак. Хўжалик фаолиятини юритувчи субъект раҳбарияти ишлаб чиқаришнинг ҳар хил ҳажмдаги харажатлар ҳисобига эга бўлиши мумкин.

Хўжалик юритувчи субъектларда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида юзага келадиган харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган "Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида"ги Низом¹га асосан тартибга солинади. Маълумки, ишлаб чиқариш харажатлари доимий ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган "Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида"ги Низом

ўзгарувчан харажатларга бўлинади. Ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш фаолияти даражасига (ишлаб чиқариш ҳажмига) тўғри пропорционал равишда ўзгаради. Бу шу билан боғлиқки, маҳсулот бирлиги учун ўзгарувчан харажатлар (хом ашё, материаллар, ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи ва ҳ.к) доимийдир. Умумий ўзгарувчан харажатлар маҳсулот ҳажмига бевосита боғлиқ, бир маҳсулот ҳажмига тўғри келадиган ўзгарувчи харажатлар эса доимий ҳисобланади. Доимий харажатлар ишлаб чиқаришнинг турли хил масштаби учун маълум вақт даври учун ўзгармай қолади. Лекин ишлаб чиқариш масштаби ўзгариши билан маҳсулот бирлиги учун улар улуши ўзгаради.

Шуни таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш ҳажми ошиши билан доимий харажатлар сўммаси ўзгармайди, лекин маҳсулотнинг ҳар бир бирлиги учун харажатлар қисқаради. Амалиётда доимий харажатлар ҳар доим ҳам ишлаб чиқаришнинг барча даражалари учун бир хил бўлавермайди. Бир неча йиллар билан ўлчанадиган солиштирма, узоқ вақт даври учун, барча харажатлар ўзгарувчан ҳисобланади. Шунингдек, фаолият даражасини катта миқдорда кенгайтириш харажатларнинг барча туркумларини ошишига олиб келади. Қисқа вақт даври учун харажатлар ўзгарувчан ёки ишлаб чиқариш даражаси ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий бўлади. Қанча вақт даври қисқа бўлса, маълум бир харажатлар доимий бўлиш эҳтимоли катта.

Жами ва маҳсулот бирлигига қилинган умумий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқдир. Фаолият ҳажмининг ошиши билан умумий харажатлар ошади, лекин ишлаб чиқариш ҳажмига пропорционал равишда эмас. Маҳсулот бирлигининг умумий таннархи доимий харажатлар моддаси ҳисобига камаяди ва маҳсулот бирлигига қилинган ўзгарувчан харажатларга интилади. Ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш билан боғлиқ маҳсулот бирлигига қилинган умумий харажатларнинг камайтириш хўжалик фаолиятини юритувчи субъектлар учун катта ҳажмдаги маҳсулот буюртмаларига чегирмалар қилишга имконият беради.

Маҳсулот таннархини пасайишига яна аниқ давр ва маълум бир ишлаб чиқариш даражаси учун доимий ҳисобланадиган ярим ўзгарувчан харажатлар киритилади, лекин критик вақтда маълум миқдорга улар ошиб ёки камайтириб кетади. Ярим ўзгарувчан харажатларга доимий ва ўзгарувчан компонентлар киради. Бу харажатлар ҳеч қачон нолга тенг бўлмайди, ишлаб чиқариш нолинчи даражада бўлса ҳам.

Амалиётда харажатларни ярим ўзгарувчанларга ажратилиши жуда мушкул, лекин зарарсизликни таҳлил қилиш учун зарурдир. Бунинг учун математик методлардан фойдаланиш тавсия қилинади.

Қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$y = a + bx$$

Бунда: y – умумий харажатлар;

a – доимий харажатлар;

b – бир бирлик учун ўзгарувчан (маржинал) харажатлар;

x – унумдорлик даражаси.

Маржинал даромад реализация ҳажмидан ўзгарувчан харажатларни айирмасига тенг, яъни y доимий харажатлар ва соф фойдани ўз ичига олади.

Маҳсулот бирлигига қилинган ўзгарувчан харажатлар ва маҳсулот бирлигининг реализация қиймати доимий ҳисобланганлиги учун маҳсулот бирлигидан олинадиган маржинал даромад ҳам доимий бўлади.

Ҳар бир сотилган маҳсулот бирлигидан олинган маржинал даромад доимий харажатларни қоплаш учун кетади, ундан кейин қолган қисми эса фойдани оширишга ишлатилади. Бу шунга олиб келадики, ишлаб чиқариш ҳажми ошиши билан маҳсулот бирлигининг таннархи пасаяди, ўзгарувчан харажатлар миқдорига яқинлашади ва маҳсулот бирлигининг фойдасини ва доимий харажатлари улушини оширади. Буларни ҳаммасини харажатларни таҳлил қилишда ва ишлаб чиқаришни зарарсизлигини аниқлашда ҳисобга олиш керак.

Хўжалик фаолиятини юритувчи субъект харажатларини омилли таҳлил қилиш учун харажатларини икки гуруҳга ажратамиз:

1. Ўзгарувчан харажатлар – маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
2. Доимий харажатлар – давр харажатлари, молиявий фаолият бўйича харажатлар, фавқулодда зарарлар.

Ўзгарувчан харажатлар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгаради, доимий харажатлар эса маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ эмас.

Маҳсулот таннархининг ошиши ходимларга тўланган меҳнат ҳақи харажатларининг ошиши натижасида рўй берган, чунки маҳсулот (иш, хизмат) таннархининг катта қисмини (40 – 60 фоизини) меҳнат ҳақи харажатлари ташкил қилади.

Иқтисодиётнинг ҳар қандай соҳасини ривожлантириш учун аниқ ва ишончли маълумотлар бўлиши лозим, чунки бу маълумотлар асосида корхона ҳолатига баҳо бериш ва тўғри хулосалар қабул қилиш мумкин бўлади. Бунда бевосита бухгалтерия ҳисоби муҳим аҳамият касб этади. Бундай маълумотларни бухгалтерия ҳисобидан олиб, ишлаб чиқариш харажатлари тизимини аниқлаб бериш лозим. Шунини таъкидлаш жоизки, бозор иқтисодиётининг ҳозирги даврида корхона иқтисодиётида ишлаб чиқариш харажатлари билан боғлиқ муаммолар вужудга келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш харажатлари билан боғлиқ ҳисоб-китобларни такомиллаштириш масалаларига тааллуқлидир. Шуларни эътиборга олган ҳолда, корхоналарда ишлаб чиқариш харажатлари билан боғлиқ ҳисоб-китобларни такомиллаштириш, миллий ва халқаро стандартлар талабига мос даражада ташкил этиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги” Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2016 й, 13 апрел.
2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54 сон қарори билан тасдиқланган “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида”ги низом. Тошкент. 1999 йил.
- 11 Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 24-февралдаги ПҚ-4611-сонли “Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига ўтиш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. Тошкент. 2020й.

12 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2022-2026 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасини ривожлантириш бўйича Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. 2021 йил.

13 Pardayev A.X., Pardayeva Z.A. Boshqaruv hisobi: Darslik /A.X. Pardayev, Z.A. Pardayeva. - T.: "Iqtisod-Moliya", 2019. -556 b.

14 Sobirov O.O. Xo`jalik yurituvchi sub`ektlarda boshqaruv hisobni takomillashtirish. – mavzusida tayyorlangan Iqtisodiyot fanlari bo`yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiya ishi avtoreferati.Toshkent.TMI. 2022 yil.

15 Kondrakov N.P., Ivanova M.A. Buxgalterskiy upravlencheskiy uchyot. - M.: INFRA-M, 2003.- 368s.

16 Sobirov Otabek Olimjonovich. The Cost Of Forming A Management Account In Business Entities. Journal of Pharmaceutical Negative Results. DOI: 10.47750/pnr. 2022. 13.S07-537. 4295 – 4298.

<https://www.scopus.com/sourceid/21100216519>

17 Accounting, Economics and Law, Walter de Gruyter GmbH, Germaniya, 2020. <https://scopus.com/sourceid/21100843497>

18 <https://www.lex.uz>.

19 <https://www.stat.uz>

20 <https://www.tfi.uz>.

21 <https://www.interfinance.uz>

TADBIRKORLIK VA KICHIK BIZNES TARAQQIYOTIDA KLASTERLI YONDASHIVNING AHAMIYATI

*X.M. Shaxobov,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
tayanch doktoranti*

Annotasiya: Maqolada klasterlash, xususan, klasterlash asosida xususiy tadbirkorlik sub'yektlarini taraqqiyoti orqali hududlar iqtisodiyotini rivojlantirishdagi ahamiyati nazariy yoritib berilgan. Hududlarda, jumladan Namangan viloyatida klasterli yondashuvlar asosida qishloq xo'jaligito'qimachilik-yengil sanoat tarmog'ida tadbirkorlik faoliyatini taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari hamda ularni rivojlantirishni istiqbolli yo'nalishlari bayon etilgan

Tayanch so'zlar: xususiy tadbirkorlik, klaster, klasterlashtirish, aholi bandligi, xom-ashyo, texnopolis, texnopark, integrasiya, innovasiya, eksport, raqobatbardoshlik, jahon bozori.

Iqtisodiyotni globallasuvi sharoitida o'zining ijobiy tomonlarini ko'rsatayotgan klasterli yondashuvning ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Klasterli yondashuv asosida milliy iqtisodiyotimizning mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tarmoqlarni rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini tashkil etish, qishloq aholisini ish bilan bandligini ta'minlashda keng imkoniyatlar yaratildi.

Bizga ma'lumki, mamlakatimizning qishloq joylarida aholini ish bilan bandligini ta'minlash borasida bir qator muammolar mavjud. Jumladan, qishloq

xo'jaligi tarmoqlarida ish o'rinlarining yetarli emasligi, ishlab chiqarish jarayonining mavsumiy xarakterga egaligi, shuningdek, mehnat kooperasiyasining chuqur rivojlanmaganligi hamda ish beruvchilar talablariga mos keladigan kadrlar tayyorlash tizimini yetarli darajada shakllanmaganligi va hokazolar. Mazkur muammolarni ijobiy hal qilishda samarali klasterlar va kooperasiyalarni tashkil etish katta ahamiyatga ega.

Klasterlash orqali ilm-fan yutuqlari va innovasion texnologiyalarning ishlab chiqarishga tadbiiq etilishi seleksiya va urug'chilik, ekin navlarini oqilona joylashtirish, agrotexnika tadbirlarini o'z vaqtida va talab darajasida o'tkazilishi imkoniyatini yaratilmoqda. Shuningdek, tarmoqda narx siyosatining takomillashuvi va bozor munosabatlarini joriy qilinishi o'zining ijobiy tomonlarini namoyon etmoqda. Jumladan, keyingi yillarda paxta ekiladigan yer maydonlari 252 ming gektarga qisqartirilishiga qaramay hosildorlik oshishi hisobiga ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga o'sib bormoqda. 2022-yilda 3 million 510 ming tonna paxta xom-ashyosi tayyorlangan bo'lib, bu 2021-yilga nisbatan 100 ming tonna ko'p demakdir. Paxta hosildorligi o'rtacha 34 sentnerni tashkil etdi.

Ma'lumki, paxta-to'qimachilik klasterlari paxta yetishtirishdan tortib, to'lab chuqur qayta ishlashgacha bo'lgan barcha jarayonlarni o'zida mujassamlashtirgan yagona ishlab chiqarish zanjiriga birlashgan sanoat majmuasi hisoblanadi. Mazkur usuldan foydalanish tufayli qishloq xo'jaligining sanoatlashish darajasi ortib bormoqda va natijada mamlakatimizning chekka hududlarida paxta xom-ashyosini qayta ishlaydigan hamda tayyor sanoat mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalar tashkil etilmoqda hamda yangi ish o'rinlari yaratilmoqda. Shuni ta'kidlash kerakki, qo'shimcha qiymat yaratish bo'yicha paxta-to'qimachilik sanoati alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, aholi bandligini ta'minlashning yetakchi sohalaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqarish sohasining o'zida deyarli 7000 ta tadbirkorlik korxonalarida 200 mingdan ortiq ishchi-xodimlarning mehnat qilayotganligini ta'kidlash joiz.

Mamlakatimizning barcha hududlarida bo'lganidek, Namangan viloyatida ham yangicha ishlab chiqarish munosabatlari qaror topayotgan bir sharoitda paxta-to'qimachilik klasterlari negizida xususiiy tadbirkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Klasterlarni tashkil etish orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash va tayyor mahsulot sifatida ishlab chiqarish jarayonlariga xizmat qiladigan infratuzilmalarni shakllantirish va ishlab chiqaruvchilar mehnatini rag'batlantirish imkoniyatlari yuzaga keldi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 5-sentyabrdagi "Namangan viloyatining Mingbuloq va Pop tumanlarida agrosanoat klasterlarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 736-sonli qaroriga asosan "Art soft Holding" mas'uliyati cheklangan jamiyati tashkil etildi. Bundan ko'zlangan maqsad Namangan viloyatining agrar tarmog'i orqali sanoat zanjirini yanada rivojlantirishga to'g'ridan-to'g'ri investisiyalarni keng jalb qilish, ilg'or texnologiyalarga asoalangan infratuzilmalarni yaratish, iqtisodiiy va eksport salohiyatini oshirish, yagona texnologik zanjirga biiiktirilgan korxonalar majmuini tashkil etish orqali viloyatda yetishtirilgan qishloq xo'jalgi mahsulotlarini qayta

ishlashni chuqurlashtirish, yangi ish o‘rinlarini yaratish va tarmoqda mehnat unumdorligini oshirishdir.

Bugungi kunda “Art soft Holding” MCHJga biriktirilgan Mingbuloq va Pop tumanlarida yetishtirilgan paxta xom-ashyosini qayta ishlovchi 3 ta paxta tozalash korxonasi (Gulbog‘, Gigant va Pop paxta tozalash zavodlari), 2 ta ip-yigiruv fabrikasi (Art Soft tex spinning MCHJ, PapFen xk MCHJ) 3 ta to‘quv-bo‘yoq (Art soft tex MCHJ, Namangan momiq sochiqlari MCHJ, Choshgoh MCHJ) va 9 ta (Progres Yakkatut MCHJ, Progres-Namangan MCHJ, Progres-Gulbog‘ MCHJ, Progres Bo‘ston MCHJ, Progres Istiqbol MCHJ, Progres Vodiy MCHJ, Progres Chodak MCHJ, Progres-Navbahor Pop MCHJ, Tog‘ go‘zali MCHJ) tikuv korxonasi faoliyat yuritmoqda. Avvallari yuqoridagi ikki tumanda yetishtirilgan paxta xom-ashyosi 25 million dollarga sotilar edi. Bugungi kunda klaster tizimi asosida paxta xom-ashyosini chuqur qayta ishlash yo‘lga qo‘yilgach, sotuv ko‘rsatkichi 70 million dollarga yetdi. Eksport hajmi 2016-yilda 3 million dollarni tashkil etgan bo‘lsa, hozirgi kunda deyarli o‘n barobarga ortdi. Aylanma mablag‘lar esa 5 million dollardan 80 million dollarga qo‘paydi.

Mamlakatimizda izchil amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni xalqaro hamjamiyat tomonidan munosib tarzda e‘tirof etilmoqda. Jumladan, 2022-yil 10-mart kuni “Cotton Campaign” xalqaro koalitsiyasi tomonidan o‘zbek paxtasiga nisbatan boykotni bekor qilinganligini rasman e‘lon qilindi. Bu mamlakatimiz paxta xom-ashyosi va undan tayyorlanadigan mahsulotlarga qo‘yilgan ta‘qiq olib tashlanganligini bildiradi. Shuningdek, 2022-yil 28-sentabrda AQSH Mehnat Vazirligi tomonidan O‘zbekistonda ishlab chiqarilgan paxta va undan tayyorlangan mahsulotlarni AQSHga olib kirishga qo‘yilgan rasmiy cheklovlarni bekor qilinishi ham mamlakatimiz tovarlarini xorijiy bozorlarga chiqishi uchun keng imkoniyatlar yaratilayotganligidan dalolat beradi.

Bugungi kunda hukumatimizni tadbirkorlar uchun faoliyat erkinligini kengaytirish borasidagi sa‘i-harakatlari o‘z samarasini bera boshladi. Namangan viloyatidagi «Art Soft Tex» korxonasi “Business Social Compliance Initiative” (BSCI) tashkilotining eng yuqori bo‘lgan “A” reytingini qo‘lga kiritdi. Bu momiq mato va buyumlar ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan o‘zbek kompaniyasi rivojlanishi barqaror, ijtimoiy samarador va biznes yuritish shaffofligining xalqaro e‘tirofi bo‘ldi.

Ma‘lumki, BSCI yuqori reytingi berilishining bir necha qat‘iy talablari bor. Jumladan, tadbirkorlik korxonasi faoliyatini baholashda ishchi-xodimlarga maqbul ish haqi to‘lanishi, bolalar va majburiy mehnatga yo‘l qo‘yilmagani, ekologiya va atrof-muhitga zarar yetkazilmaganiga alohida e‘tibor qaratiladi. «Art Soft Tex» korxonasining yuqoridagi talablarga to‘la mos kelganligini e‘tiborga olinib BSCIning xalqaro sertifikatiga ega bo‘ldi. Bu esa dunyodagi yetakchi xalqaro brendlar bilan hamkorlik aloqalarini o‘rnatishga, shuningdek, savdo va eksport aloqalarini kengaytirish imkoniyatini beradi. Mamlakatimizdagi paxta-to‘qimachilik klasterlari ichida “Art soft Holding” MCHJ birinchilardan bo‘lib, Latviya davlatining Riga shahrida o‘z vakolatxonasini ochib, ko‘rgazma zali faoliyatini boshladi. Bu klasterning Yevropa Ittifoqi mamlakatlaridagi ilk vakolatxonasi va ko‘rgazma zali ekanligi bilan xarakterlanadi.

Bugungi kunda mamlakatimiz paxtasi va undan tayyorlangan mahsulotlarga yangi bozorlarning ochilishi tufayli klasterlarda to'liq sanoat zanjiri yaratilishi orqali eksport ko'rsatkichini bir necha barobarga oshirish imkoniyati vujudga kelmoqda. Shularni e'tiborga olib, **“Xom-ashyodan-tayyor mahsulotgacha”** degan tamoyil asosida investisiya loyihalari amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan paxta-to'qimachilik klasterlarining 41 tasida paxtani qayta ishlashning beshta bosqichi, 32 tasida to'rtta bosqich, 31 tasida uchta bosqich, 16 tasida ikkita bosqich, 14 tasida bitta bosqich qamrab olingan. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, paxta-to'qimachilik mahsulotlari uchun yangi bozorlarni ochilishi va bu mahsulotlarga talabni tobora ortib borayotganligini hisobga olib, yaqin kelajakda barcha klasterlarni besh bosqichli chuqur qayta ishlash tizimiga to'liq o'tkazilishi rejalashtirilgan. Bunga asosiy sabab ishlab chiqilgan ip-kalavani 40 foizi qayta ishlab chiqarilib, tayyor mahsulotga aylantirilsa qolgan 60 foizi eksportga yo'naltirilmoqda. Mamlakatimizda to'qimachilik sanoati mahsulotlari eksportining 45 foizini ip-kalava mahsulotlari tashkil etadi. Shularni e'tiborga olib, 2023-yilda to'qimachilik sanoatini rivojlantirish strategiyasiga asosan mahsulot eksportini oshirish, eng avvalo ip-kalavani chuqur qayta ishlashni 60 foizga yetkazish va yuqori qo'shimcha qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarishni ko'paytirish belgilangan. Bu jahon bozoriga xom-ashyo emas, tayyor mahsulot chiqaruvchi davlatga aylanish demakdir.

2022-2026 yillarda paxta-to'qimachilik klasterlari tomonidan 300 dan ziyod investisiya loyihalari amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. Belgilangan vazifalarni amalga oshirilishi natijasida paxta xom-ashyosini chuqur qayta ishlash bo'yicha qo'shimcha qiymat zanjiri yo'lga qo'yilib, 350 mingga yaqin yangi ish o'rinlari yaratiladi. Shuningdek, paxta-to'qimachilik mahsulotlari eksportining umumiy hajmini esa ikki barobarga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Prezidentimizni Oliy Majlisga va O'zbekiston halqiga yo'llagan Murojaatnomasida-“Navbatdagi masala-2023-yilda tayyor mahsulotlar eksportini qo'shimcha 4 milliard dollarga oshirish asosiy maqsadimiz bo'ladi. Bu yil boshlangan **«Yangi O'zbekiston-raqobatbardosh mahsulotlar yurti»** dasturi o'z samarasini bermoqda. Bir yilning o'zida 2 mingga yaqin tadbirkorlar ilk bor tashqi bozorlarga chiqdi. Kelgusi yilda ham eksport qiluvchilarga transport va boshqa xarajatlarini kompensasiya qilish davom ettiriladi”-deb ta'kidlab o'tdi.[1]

Yevropa bozorlariga to'qimachilik, elektr texnikasi, charm-poyabzal va boshqa tayyor mahsulotlar eksportini kamida 2 barobarga oshirish nazarda tutilmoqda. Mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirishda paxta-to'qimachilik klasterlari yetakchi kuchga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan davlatimiz rahbari to'qimachilik mahsulotlari eksportini dastlabki bosqichda 5 milliardga, 2026 yilgacha esa 7 milliardga yetkazish lozimligini ta'kidladi.[2]

2022-yilda “Art soft Holding” MCHJ tomonidan 10 milliard so'mlik investision loyiha amalga oshirilishi tufayli Pop tumanining olis, chekka hududlaridan biri bo'lgan Navbaxorda zamaonaviy tikuvchilik korxonasi ishga tushirildi. Natijada 150 ta yangi ish o'rinlari yaratildi va mazkur ish o'rinlariga hudduddagi “Temir daftar”, “Ayollar daftari” va “Yoshlar daftari”ga kiritilgan

xotin-qizlar ishga olindi. Bugungi kunda ular tomonidan tikilayotgan kiyim-kechaklar mamlakatimiz bozorlarida keng ko‘lamda sotilmoqda.

1-jadval

Namangan viloyatida faoliyat ko‘rsatayotgan paxta-to‘qimachilik klasterlarida investision faoliyat tarkibi.

2023-yilda jalb qilinishi kutilayotgan investisiyalar, ming \$						Umumiy yaratiladigan ish o‘rinlari soni
1	“Art soft Holding” MCHJ	137460	123660	5300	8500	11552
2	“Namangan to‘qimachi cluster” MCHJ	50000	25000	3000	22000	23100
3	“Toshbuloq teks” MCHJ	4000	4000	0	0	1360
4	“Iftixor kiyim sanoat” MCHJ	54691	54000	0	691	1780
5	“Uchkurgan textile” MCHJ	0	0	0	0	1500
6	“Textile finance Namangan” MCHJ	14727	0	0	14727	1474
7	“Namangan paxta tex” MCHJ	2895	1500	475	920	1315
Jami		263773	208160	8775	46838	42081

Viloyat bo‘yicha 2023-yilda jami 263773 ming dollarlik investision loyihalar amalga oshirilishi hisobiga 42081 ta yangi ish o‘rinlari yaratilishi rejalashtirilgan.[3]

Yuqoridagi belgilangan tadbirlarni samaradorligi quyidagilarga bog‘liq deb o‘ylaymiz:

1. Hukumat tomonidan klaster asosidagi tadbirkorlik sub’yektlarini qo‘llab-quvvatlash va ularni rivojlantirish borasida qabul qilingan qonunlarni, qarorlarni o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlash;
2. Mahalliy hokimliklar tomonidan klasterlar tarkibidagi xususiy tadbirkorlik sub’yektlari faoliyatiga sun’iy to‘siqlar qo‘yilishiga yo‘l bermaslik, xususan, tadbirkorlik sub’yektlari bilan klasterlar o‘rtasidagi yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlarga aralashmaslik;
3. Klaster negizidagi xususiy tadbirkorlik sub’yektlarini faoliyati bilan bog‘liq, ya’ni xom-ashyo va boshqa resurslarni yetkazib berish, tayyor mahsulotlarni tashish, saqlash hamda sotish bo‘yicha tuzilgan shartnomalarni o‘z vaqtida bajarilishini ta’minlash. Shartnoma shartlarini buzgan tomonlarga qat’iy choralar ko‘rish;

4. Jalb etilgan investisiyalar hisobiga turli hududlarda xom-ashyoni qayta ishlaydigan sanoat korxonalarini barpo etish bilan birga ularda ishlaydigan ishchi-xodimlarni sohaga oid kasblar bo'yicha o'qitishni yo'lga qo'yish;
5. Belgilangan investision loyihalarni o'z vaqtida bajarilishi uchun ularni moliyaviy ta'minotini va manbaasini aniq belgilash. Bunda milliy va xorijiy investisiyalardan oqilona foydalanish;

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Namangan viloyatida ham klasterli yondashuvlar asosida milliy iqtisodiyotimizning turli tarmoq va sohalarida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik sub'ektlari raqobatbardoshligini oshirish, shuningdek, kafolatlangan investisiyalarni jalb etish orqali yangi ish o'rinlarini yaratish va xom-ashyoni chuqur qayta ishlash asosida mahsulotlar yetishtirishning innovasion usullarini yaratish va ularni eksport qilish borasida o'zining ijobiy tomonlarini ko'rsatmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. "Xalq so'zi" gazetasi. 2022-yil 21-dekabr.
2. Sh. Mirziyoyev "Klasterlar rivoji uchun imkoniyatlar kengaytiriladi". "Yangi O'zbekiston" gazetasi. №215 son., 2021-yil 28-oktyabr.
3. Namangan viloyati statistika boshqarmasi ma'lumotlari. 2021-y.

КОРХОНАЛАРДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР АМОРТИЗАЦИЯСИ УСУЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

*М.Б. Каримова,
Наманган мухандислик-технология институти
катта ўқитувчиси*

Асосий воситалар - ҳар қандай корхонанинг, ҳар қандай тadbirkorlik фаолиятининг моддий-техника базасидир. Аниқроғи асосий воситалар, бинолар, иншоотлар, машина ва ускуналар, хизмат муддати бир йилдан кўп бўлган бошқа меҳнат воситалари ҳисобланади.

Барчамизга маълум бўлган хусусият, субъектларнинг асосий воситалари фойдаланиш жараёнида аста-секин эскириб боради. Бу эскиришнинг иқтисодий моҳияти шундан иборатки, асосий воситалар ўз қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархига ўтказиб, истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради. Субъектларнинг мулки бўлган асосий воситаларнинг эскириши 0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» пассив, синтетик счётларнинг гуруҳида ҳисобга олинади.

Бухгалтерия тамойилларига мувофиқ, асосий воситаларнинг қиймати уларни тахмин қилинаётган фойдаланиш муддати давомида, бу активлар фойда келтирадиган ҳисобот даври мобайнида тенг равишда тасимланиши (ҳисобдан чиқарилиши) керак. Бу жараён **амортизация** (эскириши) деб аталади. Амортизация ҳақиқатдан ҳам асосий воситаларни янгиловчи

ажратмалар ҳисобланиб, воситанинг истеъмолга тўлиқ сарфланиши натижасида улар янгиланади. Асосий воситаларни ишлаб чиқариш жараёнларида фойдаланиши, истеъмол қилиниши амортизация ажратмалари суммаси миқдорида амалга оширилади.

Асосий воситаларнинг эскириши ҳар ойда белгиланган ва амалдаги меъёрлар бўйича тўла тиклаш учун ажратилган амортизация суммаси миқдорида аниқланади.

0200-«Асосий воситаларнинг эскириши» счётларининг гуруҳи қуйидаги счётлардан ташкил топган:

0211-«Ёрни ободонлаштиришнинг эскириши».

0212-«Лизинг бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштиришнинг эскириши».

0220-«Иморатлар ва иншоотларнинг ва ўзатувчи мосламаларнинг эскириши».

0230-«Машина ва ускуналарнинг эскириши».

0240-«Мебел ва идора жихозларининг эскириши».

0250-«Компьютер ускуналари ва ҳисоблаш техникасининг эскириши».

0260-«Транспорт воситаларининг эскириши».

0270-«Ишчи ҳайвонларнинг эскириши».

0280-«Кўп йиллик дарахтларнинг эскириши».

0290-«Бошқа асосий воситаларнинг эскириши».

0299-«Молиялаштириладиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши».

Асосий воситаларнинг техникавий тавсифи ва иқтисодий самарадорлигининг давр талабидан, яъни ҳақиқатдан орқада қолиши маънавий эскириши деб аталади. Маънавий эскириш ўз навбатида икки хил бўлиши мумкин. Биринчиси – шу каби асосий воситаларни қайта ишлаб чиқаришининг арзонроққа тушиши натижасида улар қийматининг камайиши бўлса, иккинчиси – янги ва илғорроқ асосий воситаларни жорий қилиш ва уларнинг техникавий жиҳатдан орқада қолиши натижасида қийматининг пасайиб кетиши ҳисобланади.

Асосий воситаларни қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқариш мақсадида уларнинг ҳар ойдаги эскирган қиймати маҳсулот, бажарилган иш ва хизматларнинг таннархига қўшиб борилади. Ушбу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ва хизматларнинг таннархига қўшиладиган асосий воситаларнинг эскириш суммаси тўла қайта тиклашга белгиланган амортизация ажратмаларининг ўрнатилган меъёрларига асосан ҳисобланади. Бу меъёрлар асосий воситаларнинг баланс қийматига нисбатан бир йиллик фоизлар ҳисобида белгиланади ва давлат томонидан ягона тартибда тасдиқланади. Ўрнатилган меъёрлар барча субъектлар учун ягона ва мажбурий бўлиб ҳисобланади. Амортизация ажратмаларининг меъёрлари асосий воситаларнинг гуруҳлари ва турларига белгиланадиган умумий меъёрлардан иборат.

Амортизация миқдорини ҳисоблашга таъсир қилувчи омиллар қуйидагилардан иборат:

- бошланғич қиймати;
- қолдиқ қиймати;
- амортизация қилинаётган қиймати;
- тахмин қилинаётган фойдаланиш муддати;
- ўрнатилган амортизация меъёри.

Асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари /эскириш/нинг бир йиллик суммасини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$A_c = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k)}{\Phi_m}$$

бунда: A_c – амортизациянинг йиллик суммаси;

B_k – асосий воситаларнинг баланс қиймати;

T_x – тахминий тугатиш харажатлари;

M_k – асосий воситаларнинг тугатилишидан олинadиган материалларнинг тахминий қиймати;

K_k – асосий воситаларнинг тахминий қолдиқ қиймати;

Φ_m – асосий воситалардан фойдаланиш муддати.

Тўла қайта тиклашга мўлжалланган амортизация ажратмалари (эскириш) нинг йиллик меъёри ($\mathcal{E}_m$)ни топиш учун эса қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$\mathcal{E}_m = \frac{(B_k + T_x) - (M_k + K_k) \times 100}{B_k \times \Phi_m}$$

Амортизация суммасини ҳисоблаш жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

1. Қийматни бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули;
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули;
3. Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули;
 - а) сонлар йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули;
 - б) қолдиқни камайтириш усули.

Бир текисда (тўғри чизиқли) ҳисобдан чиқариш усули. Бу усулга мувофиқ, объектнинг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат қилиш муддати (даври) мобайнида бир текисда ҳисобдан чиқарилади (тақсимланади). Ушбу усул, амортизация суммасининг активнинг хизмат муддатининг узоқ давом этишига боғлиқлигига асосланади. Ҳар бир давр учун амортизацион чегирмалар суммаси амортизацияланадиган қийматни (объектнинг бошланғич қийматидан унинг қолдиқ қийматининг айирмаси) объектдан фойдаланишнинг ҳисобот даври сонига бўлиш орқали ҳисобланади. Амортизация меъёри доимий ҳисобланади.

Тезлаштирилган ҳисобдан чиқариш усули ўз навбатида қуйидаги усулларга бўлинади:

- а) сонларнинг йиғиндиси бўйича қийматни ҳисобдан чиқариш (кумулятив) усули.

Бу усул қандайдир объектнинг хизмат қилиш йиллари суммаси орқали аниқланади ва бу сумма ҳисоблаш коэффициентида маҳраж бўлиб хизмат қилади. Бу коэффициентнинг суръатида объектнинг хизмат муддатининг охиригача қолган йилларининг сони туради (тескари тартибда).

Асосий воситаларни қайта тиклаш ва қайта ишлаб чиқариш мақсадида уларнинг ҳар ойдаги эскирган қиймати маҳсулот, бажарилган иш ва хизматларнинг таннархига қўшиб борилади. Ушбу ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, иш ва хизматларнинг таннархига қўшиладиган асосий воситаларнинг ажратмаларининг ўрнатилган меъёрларига асосан ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, қайсидир бир объектни асосий воситалар таркибига киритиш учун, у мустақил равишда фойдаланиш имкониятига эга бўлганлигини назарда тутиш керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ваҳобов А., Иброҳимов А., Ишонқулов Н. Молиявий ва бошқарув таҳлили. Т.: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик жамияти, 2005 йил, 292-бет.
2. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. 2016 йил 13 апрель. № ЎРҚ-404.
3. Abduvaxidov F.T., Qo'ziyev I.N., Dadabayev Sh.X. Buxgalteriya hisobi. Darslik. –Т.: TDIU, 2019. – 403 b.
4. Ғуломова Ф.Ғ. Бухгалтерия ҳисобини мустақил ўрганувилар учун қўлланма. -Т. «Норма маслаҳатчи» нашриёт уйи. 2010, 385 бет.
5. <http://www.ref.uz>.
6. <http://www.saldo.ru>.
7. [www. inter-pedagogika.ru](http://www.inter-pedagogika.ru)
8. <http://www.iaa.org.uk>
9. <http://www.ziyonet.uz>.

SANOAT KORXONALARIDA MOLİYAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

*M.B. Karimova,
Namangan muhandislik-texnologiya
instituti katta o'qituvchisi,
S.M. Latipov,
Namangan muhandislik-texnologiya
instituti talabasi*

Jahon amaliyotida korxonalar moliyaviy xavfsizligini ta'minlash masalasi iqtisodiyotni rivojlantirish va raqobatbardoshlikni oshirish, shuningdek, davlatlar moliyaviy barqarorligini ta'minlash, iqtisodiy rivojlanish, barqaror o'sish va farovonlikni oshirishda o'ta muhim va dolzarb masalalardan biri bo'lmoqda. Jahon

iqtisodiyoti tajribasi ko'rsatishicha korxonalar moliyaviy xavfsizligini ta'minlashda moliya-kredit munosabatlari muhim ahamiyatga ega bo'lmoqda va bank kreditlaridan foydalanish ko'lami ortib bormoqda. Xalqaro taraqqiyot va tiklanish banki hamda Xalqaro taraqqiyot assotsiatsiyasidan kredit olishga bo'lgan talab 2019-yildan 2021-yilgacha 341 milliard dollardan ortiqni tashkil etdi¹.

Bugungi kunda sanoat korxonalari xo'jalik faoliyatining moliya tizimida yuzaga keladigan xavfsizlik jarayonlarini o'rganish, ularning moliyaviy xavfsizligini ta'minlashda me'yoriy-huquqiy hujjatlar tizimini yoritish, ichki va tashqi ta'sir etuvchi omillar guruhini aniqlash, ularni baholash, moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashning samarali usullarini qo'llash hamda moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashda hisobotning xalqaro standartlarda yuritish muhim sanaladi. Shuningdek, sanoat korxonalarida resurslarni samarali taqsimlash, moliyaviy risklarni baholash va boshqarish, ish bilan bandlik darajasini iqtisodiyotning tabiiy darajasiga yaqin ushlab turish va pul barqarorligi yoki bandlik darajasiga ta'sir ko'rsatadigan real yoki moliyaviy aktivlarning nisbiy narxlari harakatini bartaraf etish yuzasidan bir qator ijobiy natijalarga erishilmoqda.

Respublikamiz iqtisodiyotida sanoat korxonalarining moliyaviy xavfsizligini oshirish maqsadida bu korxonalarning moddiy va moliyaviy resurslarga bo'lgan ehtiyojini moliyalashtirish, bank kreditlaridan foydalanishda kreditga layoqatlilik darajasini oshirish, korxona kapitali xavfsizligini ta'minlash bo'yicha samarali islohotlar amalga oshirilmoqda. Shuning bilan bir qatorda korxonalarning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash maqsadida hisobotlarni tuzish tartibini xalqaro standartlar talablariga moslashtirishga asosiy urg'u berilmoqda. Korxonalarning moliyaviy ta'minoti har qanday davlat milliy xavfsizligining asosiy tarkibiy qismlaridan biridir, chunki korxonalar soliq to'lovchilar bo'lib, byudjetning daromad qismini tashkil qiladi va ish o'rinlarini yaratadi. Ish haqi darajasi, aholining xarid qobiliyati, ishsizlik darajasi va yalpi ichki mahsulot ularning moliyaviy holatiga bog'liq. Bundan tashqari, korxonalar aholini tovarlar, jumladan, eng zarur tovarlar bilan ta'minlaydi. Shuning uchun moliyaviy inqiroz va undan keyingi bankrotlikdan qochish uchun korxonalarning moliyaviy holatini doimiy ravishda nazorat qilish lozim. Moliyaviy xavfsizlikni baholashni o'tkazish uchun baholash usullari va ko'rsatkichlar ini, moliyaviy xavfsizlikka ta'sir qiluvchi omillarni va moliyaviy xavfsizlik darajalari aniqlanadi.

Sanoat korxonalarda moliyaviy xavfsizligini ta'minlashda pul oqimlari daromad va xarajatlarni hisobotlarini Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari (MHXS) asosida tuzish muhim hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi" qonunida MHXSlarini qo'llash tartibi joriy etilgan². Jahon bozorlariga chiqish, xalqaro munosabatlarni o'rnatish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun moliyaviy hisobotni MHXSlari bo'yicha tuzish maqsadga muvofiqdir. Mahalliy korxonalarda moliyaviy xavfsizlikni taminlashda, hisobotning shaffofligini oshirishda MHXSlarga o'tish orqali amalga oshirilishi

¹www.worldbank.org-Jahon banki rasmiy ma'lumotlariga asosan mualliflar izohi

²O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risidagi" qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y., 15-son, 142- modda

mumkin bo'лади. Shu bois, xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan hujjatlar hamda ilg'or tajribalardan foydalanish dolzarb masalalardan hisoblanadi.

Sanoat korxonalarida moliyaviy xavfsizlik darajasini moliyaviy hisobot ma'lumotlari asosida tahlil qilish quyidagi ketma-ketlikda amalga oshirish zarur deb hisoblaymiz:

- buxgalteriya balansi asosida moliyaviy holat tahlili;
- moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot asosida foyda va zararlar tahlili;
- pul oqimlari to'g'risidagi hisobot asosida mablag'larni harakatini tahlili;
- xususiy kapital to'g'risidagi hisobot asosida o'z mablag'lari tahlili.

Bizning fikrimizcha, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy holatini chuqur tahlil qilish, mavjud kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etish, moliyaviy barqarorlikni oshishiga olib keladi. Xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning moliyaviy barqarorligini oshishi ishlab chiqarishni kengaytirishga, modernizasiya qilishga va yangi ish o'rinlari yaratishga imkoniyat tug'diradi.

Ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, korxonalar moliyaviy holatini tahlil qilishda buxgalteriya balansini gorizontaal va vertikal tahlili muhim o'rin tutadi.

Sanoat korxonalarida moliyaviy xavfsizlik darajasini baholashda aktiv moddalari tahlilida balans aktivining tarkibiy tahlili va uning o'zgarish sabablarini o'rganish muhim hisoblanadi. Bunda xo'jalik yurituvchi sub'ekt mablag'lari likvidililigiga, ya'ni pulga aylanish tezligiga ko'ra baho beriladi.

1-jadval

Buxgalteriya balansi aktivining gorizontaal va vertikal tahlili¹

Mol-mulkning tarkibi	Yil boshiga		Yil oxiriga		O'zgarishi (+,-)		
	Summa, ming so'm	Sal-mog'i, %	Summa, ming so'm	Sal-mog'i, %	Summa-dagi, ming so'm	Sal-mog'i, %	Yil boshiga nisbatan o'sishi, %
1	2	3	4	5	6=4-2	7=5-3	8=6\2*100
1. Uzoq muddatli aktivlar (130)	46591762,00	07	84418298,00	43,04	37826536,0	7,97	81,19
2. Joriy aktivlar Shu jumladan:	86279077,00	64,93	111731025,0	56,96	25451948,0	-7,97	29,50
A) Tovar-moddiy zahiralari, kelgusi davr va muddati kechiktirilgan xarajatlar (140, 190, 200)	27606369,00	20,78	69406218,00	35,38	41799849,0	14,61	151,41
B) Pul mablag'lari va qisqa muddatli qo'yilmalar (320, 370)	47650407,00	35,86	1974662,00	1,01	-45675745,0	-34,86	-95,86
V) Debitorlar (210)	11022301,00	8,30	40072145,00	20,43	29049844,0	12,13	263,56
Balans aktivining JAMI (400)	132870839,0	100,0	196149323,0	100,0	63278484,0	-	47,62

«Global Textile Solutions» mas'uliyati cheklangan jamiyatining balans ma'lumotlari asosida tahlil qilganimizda, jami aktivlar summasi 63278484,0 ming so'mga yoki 47,62%ga ko'payganligini ko'rishimiz mumkin. Aktivlar summasi o'zgarishiga uzoq muddatli aktivlarning 37826536,0 ming so'mga, joriy

¹ Global Textile Solutions» MChJ ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

aktivlarning 25451948,00 ming so'mga oshganligi ta'sir ko'rsatgan. O'zgarish sabablarini o'rganishda tarkibiy tahlil qilish aniq baholash imkonini beradi. Uzoq muddatli aktivlar uzoq muddatli kredit jalb qilish orqali asosiy vositalar sotib olish hisobiga oshgan. Xom-ashyo sotib olish uchun qisqa muddatli kredit jalb qilish hisobiga joriy aktivlar tarkibida tovar-moddiy zahiralarning 41799849 ming so'mga, 151,41% ga oshganligini ko'rishimiz mumkin. Mahsulot (tovar, ish va xizmat)larni sotishdan sof tushum kamaygan bo'lsada biroq, tovar-moddiy zahiralarning o'sishi salbiy holat hisoblanadi. Joriy aktivlar tarkibida yuqori likvidli aktiv pul mablag'larining 45675745,0 ming so'mga 95,86% ga kamayganligi va debitorlik qarzlarning 29049844,00 ming so'mga 263,56% ga oshganligi xo'jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy ahvoli nobarqaror tomonga o'zgarishini bildiradi. Umumiy holda balans aktivining jami 63278484,00 ming so'mga 47,62% ga oshganligi ijobiy holat hisoblanadi.

Korxona moliyaviy faoliyati samaradorligi eng avvalo uning boshqaruviga bog'liq bo'lib, bizning tadqiqot ishimiz "GLOBAL TEXTILE SOLUTIONS" mas'uliyati cheklangan jamiyatida amalga oshirildi. Korxonada bugungi kunda 300 ga yaqin ishchi xizmatchi faoliyat yuritadi. Korxona tashkiliy iqtisodiy tuzilishi klaster asosida shakllangan. Unga ko'ra korxona 300 ga yaqin fermer xo'jaliklar bilan xamkorlik qilib o'z xomashyosini yetishtirishga va iqtisodiy samaradorlikka erishishga erishish uchun xamkorlik qiladi. Bu esa o'z navbatida korxona uchun xomashyo bilan bog'liq bo'lgan moliyaviy xavf xatarlarni kamaytirishga erishiladi.

Sanoat korxonalarini moliyaviy xavfsizligini ta'minlash uchun sanoat korxonalarining yuqori moliyaviy samaradorligini, uning moliyaviy barqarorligi va mustaqilligini ta'minlash, sanoat korxonalarining texnologik mustaqilligini ta'minlash, sanoat korxonalarining yuqori samaradorligi, uning tashkiliy tuzilmasining optimalligi va samaradorligi, sanoat korxonalarining yuqori malakali kadrlari va uning intellektual salohiyati, korporativ tadqiqotlar va ilg'or ishlanmalar samaradorligini oshirish, sanoat korxonalarining yuqori darajadagi ekologik ko'rsatkichlari, sanoat faoliyati natijalarining atrof-muhitga halokatli ta'sirini minimallashtirish, sanoat korxonalarini faoliyatining barcha jabhalarining sifatli huquqiy ta'minlanishi, sanoat korxonalarining axborot muhitini, tijorat sirlarini himoya qilish va uning barcha xizmatlarini axborot bilan ta'minlashning yuqori darajasiga erishish, sanoat korxonalarining xodimlar, uning kapitali, mulkiy va tijorat manfaatlari xavfsizligini ta'minlash va boshqa yo'nalishlarga e'tibor qaratish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Amadae, S.M. (2017) Perpetual anarchy: From economic security to financial insecurity. Finance and Society, 3(2): 188-96.;
2. Amicelle, A. (2017) When finance met security: Back to the War on Drugs and the problem of dirty money. Finance and Society, 3(2): 106-23.
3. Amore, L. (2011) Data derivatives: On the emergence of a security risk calculus for our times. Theory, Culture & Society, 28(6): 24-43.;

4. Ahmad S., Ng Ch., McManusc L. Enterprise risk management (ERM) implementation: Some empirical evidence from large Australian companies. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 164 (2014) 541 – 547;
5. Langley, P. (2017) Finance/security/life. *Finance and Society*, 3(2): 173-79;
6. Santiago Moral-García, Santiago Moral-Rubio, Eduardo B. Fernández, Eduardo Fernández-Medina, Enterprise Security Pattern: A Model-Driven Architecture Instance, *Computer Standards & Interfaces* (2013), doi: 10.1016/j.csi.2013.12.009;
7. Delas V., Nosova E., Yafinovych O. Financial Security of Enterprises. *Procedia Economics and Finance* 27 (2015) 248 – 266;
8. Yu-Lun Chen, et al., The value of implementing enterprise risk management: Evidence from Taiwan's financial industry. *North American Journal of Economics and Finance*, <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.02.004>;
9. Qonun hujjatlari ma'lumotlarni milliy bazasi, 24.10.2019 y., 06/19/5853/3955-son) <http://lex.uz/docs/45673342>.
10. www.gov.uz (O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati portali).
11. www.UzA.uz (O'zbekiston milliy axborot agentligi).
12. www.anticorruption.uz (O'zbekiston Respublikasi Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi).
13. www.stat.uz (O'zbekiston Respublikasi Statistika Qo'mitasi).
14. www.uzreport.com (biznes axborotlari portali).

ISLOMIY MOLIYA TIZIMINI O'ZBEKISTONDA QO'LLANILISHI VA UNING AHAMIYATI.

J.B. G'opurov,
Namangan Muhandislik Texnologiya Instituti talabasi
G'.N. Akbarov,
Namangan Muhandislik Texnologiya Instituti

Annotatsiya. *Maqolada Islomiy moliya tizimini O'zbekistonda qo'llashning ahamiyatlari hamda uning natijalari haqida fikr yuritiladi. Qolaversa mamlakatimizda olib borilayotgan chora-tadbirlar ham bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Moliya tizimi, islomiy moliya, Islom Taraqqiyot Banki, xalqaro moliya institutlari.*

Moliya tarmog'ining islomiy ko'rinishi bo'lgan islom moliyasi bugungi kunda jahonda jadal rivojlanib borayotgan va innovatsion moliyalashtirish mexanizmlarini o'zida jamlagan sohalardan biridir. Mutaxassis olimlarning fikriga ko'ra, hozirda islomiy moliya muassasalarining yalpi aktivlari 2,5 trillion AQSH dollarini tashkil etadi va yiliga 15-20 % ga o'sib bormoqda¹.

¹*Islomiy moliya asoslari E.A. Baydaulet Toshkent: "O'zbekiston" 2019 yil*

Davlatimiz rahbari SH. Mirziyoyev IHT TIV kengashi 43-sessiyasi ochilish marosimida soʻzlagan nutqlarida: *“Islom olami ulkan iqtisodiy, investitsion salohiyat, energetika resurslariga ega. Ulardan toʻgʻri foydalanish, Islom hamkorlik tashkilotiga aʼzo davlatlarning xalqaro savdo-iqtisodiy, moliyaviy, investitsion hamkorligini kengaytirish, mamlakatlarimizni birlashtiradigan transport yoʻllarini tashkil etish yuksak iqtisodiy taraqqiyot koʻrsatkichlariga erishish imkonini beradi va bu pirovard natijada boshqa barcha sohalarning rivojlanishida asos boʻlib xizmat qiladi”*, - deya takidlagan edilar. Shu nuqtai nazardan, bugungi kunda islom moliya institutlari nafaqat oʻzlarining hayotiylikini isbotlabgina qolmay, balki inqiroz hodisalariga eng kam taʼsir koʻrsatadigan samarali alternativ hisoblanadi. Shunday ekan, islomiy moliyaviy vositalarni va islomiy moliya institutlari xizmat turlarini oʻrganishdan koʻzlangan maqsad zamonaviy sharoitlarda moliya sektori muammolarini hal qilishda muqobil yondashuvni topishdir.

Islom diniga eʼtiqod qiluvchilar koʻpchilikni tashkil qilishiga qaramay, Oʻzbekistonda shu vaqtgacha islomiy moliya sohasi Markaziy Osiyodagi qoʻshni mamlakatlarga qaraganda deyarli rivojlanmagan, vaholanki ushbu sohaning rivojlanishida mamlakat juda katta salohiyatga ega. Buni yirik xalqaro moliyaviy tashkilotlar (Islom Taraqqiyot Banki Guruhi, Xalqaro Moliya Korporatsiyasi, Osiyo Taraqqiyot Banki va b.) ekspertlari tomonidan eʼtirof etgan. Shu bilan birga, soʻnggi yillarda xalqaro moliya tashkilotlari bilan hamkorlikda ushbu yoʻnalishda baʼzi bir ishlar amalga oshirildi.

Jumladan: Islom Taraqqiyot Banki (IsDB) va uning guruhi tarkibiga kiruvchi tashkilotlar, xususan Xususiy Tarmoqni Rivojlantirish Islom Korporatsiyasi (ICD), Xalqaro islom savdo moliya korporatsiyasi (ITFC) va Islom tadqiqotlar va treninglar instituti (IRTI) mamlakatda islom moliyasi rivojlanishida oʻz hissalarini qoʻshgan holda, hozirgi kunga qadar 2 milliard AQSh dollaridan ziyod mablagʻni Islomiy moliya tamoyillari asosida moliyalashtirish maqsadlariga yoʻnaltirgan.

Kichik va oʻrta biznes Oʻzbekistonda 81 foiz bandlikni taʼminlash barobarida, soʻnggi 10 yil ichida mamlakatning yalpi ichki mahsuloti (YaIM) yillik oʻrtacha 5 foizdan yuqori darajada oʻsishiga va Markaziy Osiyodagi iqtisodiyoti eng tez rivojlanayotgan mamlakatga aylanishiga katta hissa qoʻshib kelmoqda. Kichik va oʻrta biznes vakillari tomonidan Islom moliyasiga boʻlgan ehtiyojni inobatga olib, Oʻzbekiston 2003-yilda IsDBga, 2004-yilda esa ICDga aʼzo davlat sifatida qabul qilindi. Ushbu tashkilotlar va hukumat oʻrtasidagi oʻzaro manfaatli munosabatlar Islom moliyasining Oʻzbekiston bozoriga kirib kelishiga zamin yaratdi va ushbu sohaga birinchi qadamni qoʻyib berdi.

Bulardan tashqari, Oʻzbekistondagi bir nechta oliy oʻquv yurtlari oʻz taʼlim dasturlarini islom moliyasiga doir fanlarni hisobga olgan holda tayyorlay boshladi. Shuningdek, joriy qonunchilikdan kelib chiqqan holda biznes vakillari ham islom moliya xizmatlarini taklif qilishni boshlab yubordi.

2020-yil boshida Birlashgan Millatlar Tashkilotining Taraqqiyot Dasturi doirasida «O‘zbekistonda islomiy moliya mahsulotlari tahlili» bo‘yicha amalga oshirilgan tadqiqot va uning doirasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra, bank kreditlaridan foydalanmaslikning asosiy sabablari sifatida avvalambor, diniy qarashlar, kreditlar bo‘yicha yuqori foiz darajasi va kreditlashtirishning murakkabligi ko‘rsatilgan bo‘lib, agar mamlakatda islom moliya muassasalari tashkil etilsa, yuqoridagi so‘rovnomada ishtirok etgan qatnashuvchilarning aksariyati ushbu muassasa xizmatlaridan foydalanishlari mumkinligini ta’kidlaganlar. Hatto, an’anaviy banklar ham O‘zbekistonda islom moliya muassasalari tashkil qilinishi natijasida moliya tarmog‘ida halol va shaffof raqobat yuzaga kelishi, mamlakatga kirayotgan sarmoyalar oqimining o‘sishi va investitsiyalar diversifikatsiyasiga olib kelishi haqida o‘z fikrlarini bildirgan.

O‘zbekistonda islom moliya xizmatlari sanoatining keng qamrovli joriy etilishi mamlakat uchun quyidagi imkoniyatlarni ochishiga ishonamiz:

- xoriydan kelayotgan investitsiyalar hajmini oshirish va diversifikatsiyalash;
- bank tarmog‘ida halol va shaffof raqobat muhitini yaratish hamda bank tizimi aktivlarini diversifikatsiyalash imkoniyatini yaratish;
- aholi va biznes vakillari ixtiyorida bo‘lgan bo‘sh pul mablag‘larining iqtisodiyot rivojlanishida maksimal ishtirokini ta’minlash;
- mamlakatda kapital bozorini rivojlantirish va diversifikatsiyalash;
- ko‘plab yangi ish o‘rinlari yaratish;
- aholining moliyaviy savodxonligini oshirish orqali, moliya bozoridagi faolligini ko‘tarish;
- Islom moliya xizmatlari industriyasini rivojlantirish orqali mamlakatda infratuzilmani muvofiqlashtirish va yangilash;
- yangi moliyaviy muassasalar tashkil qilish;
- kambag‘allikka qarshi kurashish davlat dasturini amalga oshirishga hissa qo‘shish;
- yangi yo‘nalishda kadrlar tayyorlash dasturini yaratish.

Ushbu ishlarning amalga oshirilishi natijasida O‘zbekiston islom moliyasi sohasida MDH davlatlari ichida yetakchi mamlakatga aylanishi shubhasiz.¹

Hozirgi kunda Islom moliyasi hablari² o‘laroq Ko‘rfaz davlatlari hamkorligi kengashi (GCC), Eron, Malayziya va Indoneziya davlatlari xalqaro moliya bozorida o‘z mavqeyini mustahkamlab bormoqda. Ular ko‘plab davlatlar moliya bozorida islomiy moliya sektorini rivojlantirmoqda, xizmatlarni yo‘lga qo‘ymoqda, katta miqdorda moliyaviy resurslarni harakatlantirmoqda.

S&P Global Ratings ma’lumotlariga ko‘ra, ko‘plab mamlakatlarning yalpi ichki mahsuloti o‘sishi sur’ati avvalgidan past bo‘lishi kutilayotganiga qaramay,

¹ Muzaffar Nizomiddinov - ICD katta xodimi, MDH bo‘yicha loyiha menejyeri

² Hub – (inglizcha) markaz (Longman Dictionary).

islomiy moliya sektori keyingi ikki yil ichida 10-11 foizga o'sishda davom etishi kutilmoqda.

Kun sayin rivojlanayotgan islomiy moliya bozori an'anaviy moliya bozorining muhim qismini egallayapti. Bu bozorda yirik o'yinchilar mavjud bo'lib, ular mintaqalararo yangi bozorlarga kirib borishda raqobat qilishyapti.

Aytish kerakki, bu raqobatda xalqaro moliya institutlari ham ishtirok etmoqda va Islom moliyasi bo'yicha o'z xizmatlarini taklif etishmoqda. Zero bu sohada foydalanilmagan imkoniyatlar talaygina: islomiy moliya bozori yangi moliyaviy resurslar manbai va muqobil mahsulotlar va xizmatlar bozoriga aylanib bormoqda.

So'nggi yillarda islomiy moliya bozorining MDH davlatlarida ham rivojlanayotganini kuzatish mumkin. Xususan, bir-birini yaxshi bilgan, do'stona aloqalarga ega Markaziy Osiyo davlatlarida ham. Ushbu mintaqada O'zbekiston islomiy moliya habiga aylanishi mumkin.

O'zbekiston aholi soni bo'yicha Rossiya Federatsiyasi va Ukrainadan keyin MDHda uchinchi o'rinda turadi (36,0 mln kishidan ortiq). O'zbekistonda Islom diniga e'tiqod qiluvchilar aholining 96 foizidan ortig'ini tashkil qiladi va MDH davlatlari ichida eng ko'p musulmonlar yashaydigan davlat hisoblanadi.

Musulmonlar salmog'ining ko'pligi ushbu hududda islomiy moliyaga bo'lgan talab yuqori ekaniga yetarlicha dalil bo'lib, bu soha rivoji mahsulotlar va xizmatlar bozorining rivojlanishiga, mamlakatga investorlar kelishiga xizmat qiladi.

O'zbekiston tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – atrofdagi davlatlar bilan yaxshi qo'shnichilik aloqalarini o'rnatish, tinchlik, barqarorlik va xavfsizlik muhitini shakllantirish hisoblanadi. O'zbekiston deyarli barcha MDH davlatlari bilan strategik do'stlik va iliqlik diplomatiya aloqalarini yo'lga qo'ygan. Islom moliyasi tamoyillari esa o'zaro ishonch va do'stlik, ahdga vafo, halollik kabi ko'nikmalarni, ishonchli tarzda ikki va ko'p tomonlama hamkorlik qilish asoslarini mustahkamlaydi.

Mamlakatda Islom moliyasi nazariyasi va amaliyotini ilmiy yo'lga qo'yishi mumkin bo'lgan Islom sivilizatsiyasi markazi, Xalqaro Islom akademiyasi, Imom al-Buxoriy xalqaro hadis ilmi markazi, Mir arab madrasasi, Ko'kaldosh madrasasi kabi bir necha mashhur madrasalar va ta'lim maskanlari mavjud.

Shu bilan birga, mamlakatimizda axborot texnologiyalari, dasturlash hamda IT-sohasini rivojlantirish bo'yicha IT-parklar faoliyati yo'lga qo'yilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida islom moliyasi va iqtisodiyoti yo'nalishi bo'yicha mutaxassislar tayyorlanmoqda.

O'zbekistonda qator islomiy lizing kompaniyalar faoliyat ko'rsatmoqda. Jumladan, 2019-yilda mamlakatda birinchi «O'zaro» islomiy sug'urta kompaniyasi o'z faoliyatini boshladi. O'zbekistondagina emas, balki MDH davlatlari ichida birinchilardan bo'lgan elektron-Murabaxa (Murabaxa savdo bitimi asosidagi moliyaviy mahsulot) platformasi ishlab chiqildi. IsBF (Islamic

Business and Finance) nomli birinchi Islom moliya masalalari bilan shug'ullanuvchi kompaniya (asosiy faoliyati ushbu sohada konsalting xizmatlari ko'rsatish) tashkil etildi, islom moliyasi sohasida aholi savodxonligini oshirish maqsadida "Islom moliyasi" Telegram sahifasi va veb sayti ishga tushirildi. Taiba Lizing va Al-Mulk Kapital kabi lizing kompaniyalari esa kichik va o'rta biznes vakillariga Islom tamoyillari asosidagi ijara mahsulotlari taqdim qilishni davom ettirmoqda.

Shuningdek, ta'lim sohasida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. O'zbekistonda Islom moliyasi bo'yicha bir qancha treninglar o'tkazildi, o'zbek tilida Islom moliyasiga oid kitoblar nashr etildi. Malayziyalik professor Sudin Horunning «Islomiy moliyalar va bank tizimi: Falsafasi, tamoyillari va amaliyoti», qozog'istonlik iqtisodchi Yerlan Baydauletning «Islomiy moliya asoslari» va rossiyalik Rinat Bekkinning «Islom iqtisodiy modeli va zamon» kitoblari shular jumlasidandir.¹

O'zbekiston aholisining asosini musulmonlar tashkil qilishi O'zbekistonda islomiy moliya va islomiy bankka bo'lgan talabning mavjudligidan dalolat beradi. Diniy e'tiqodlari tufayli an'anaviy bank xizmatlaridan foydalanishni istamagan aholi qatlami uchun Islomiy moliyalashtirish tamoyillariga asoslangan bank va moliya xizmatlari taklif etilishi, bu O'zbekiston iqtisodiyotining o'sishi va ichki investitsiya hajmining ortishiga sabab bo'ladi. Shuni alohida takidlash joizki, Islom moliyasi faqat musulmonlar uchun emas, balki u barcha insoniyat uchun xizmat qiladigan tizimdir. Hozirgi kunda Islom moliyasi xizmatlaridan foydalanayotgan musulmon bo'lmaganlar soni ham ortib bormoqda.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, islomiy moliyaviy xizmatlar sohasi O'zbekistonning porloq kelajagi uchun muhim omil, poydevor va rivojlanish istiqboli bo'ladi, natijada o'z madaniyatida islomning chuqur ildizlarini aks ettirgan mamlakatga xorijiy investorlarning qiziqishi ortadi va hukumat ushbu imkoniyatdan xalq farovonligi hamda mamlakatning barqaror rivojlanishida to'laqonli foydalanishga erishishi mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. B.Bakirov. (2021). Content of islamic financial instruments and islamic financial institutions classification of types of service. 1-2.
2. Baydaulet, E. (2019). Islomiy moliya asoslari.
3. <https://www.biztv.uz/posts/ozbekiston-islom-moliyasi-sohasida-mdh-yetakchisiga-aylanishi-mumkin>. (n.d.).
4. <https://www.biztv.uz/posts/ozbekiston-islom-moliyasi-sohasida-mdh-yetakchisiga-aylanishi-mumkin>, N. M. (n.d.). O'zbekiston Islom moliyasi bo'yicha MDH yetakchisiga aylanishi mumkin.

¹ <https://www.biztv.uz/posts/ozbekiston-islom-moliyasi-sohasida-mdh-yetakchisiga-aylanishi-mumkin>

5. Tursunov, I. (n.d.). *O'zbekiston Islom moliyasi bo'yicha mintaqaviy habga aylanishi kerak*. <https://www.biztv.uz/posts/ozbekiston-islom-moliyasi-sohasida-mdh-yetakchisiga-aylanishi-mumkin>.

NAMANGAN VILOYATIDA TADBIRKORLIKNI RIVOJLANTIRISHDA XALQARO SIFAT STANDARTLARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI

*M.I. Rahimova,
Namangan muhandislik-texnologiya instituti
stajyor tadqiqotchisi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Namangan viloyatida tadbirkorlikni rivojlantirishda xalqaro sifat standartlaridan foydalanish imkoniyatlari, to'qimachilik mahsulotlari eksportini kengaytirish yo'nalishlari hamda GSP+ tizimi imtiyozlari asosida ishlab chiqilayotgan to'qimachilik mahsulotlarini Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga eksport qilish imkoniyatlari tahlili asosida nazariy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *xalqaro talab, sifat standartlari, to'qimachilik sanoati, eksport, eksport imkoniyatlari, GSP+, eksport geografiyasi, standart, sifat.*

Namangan viloyatida tadbirkorlik bilan shug'ullanayotgan korxonalar soni tobora ortib bormoqda. 2023-yilning 1-yanvar holatiga ko'ra, kichik tadbirkorlik sub'ektlari soni 32305 tani tashkil etdi. Shu davrda xususiy biznes ishlab chiqargan mahsulotlar hajmi esa 1,6 baravar o'sib, 8,3 trillion so'mga yetdi. 2022-yil Namangan viloyati yalpi hududiy mahsulotining 72,8 foizi kichik biznes va tadbirkorlik sub'ektlari tomonidan ishlab chiqarilgan. Namangan xususiy biznes o'sish sur'atlari bo'yicha mamlakatimiz hududlari ichida eng yuqori o'rinni egalladi[1].

Namangan mamlakatimizning eng yirik va zamonaviy to'qimachilik markazlaridan biri hisoblanadi. Yurtimizda xorijiy investorlar uchun yaratilayotgan qulay ishbilarmonlik muhiti natijasida viloyatda dunyoga mashhur "Waikiki", "Baldessarini", "ZARA", "HUGO BOSS" va "FUN DAY" kabi kompaniyalar brendlari bilan tayyor kiyim-kechak tikilmoqda va ular xorijiy davlatlarga ham eksport qilinmoqda.

Namangan tadbirkorlari faqat xorijiy kompaniyalar brendlari ostida ishlash bilan cheklanib qolmayapti. Ularning ko'pchiligi allaqachon o'z brendlarini yaratishgan va ular xorijiy davlatlarda ham tanilgan, dunyo bozorida sifat va narx jihatdan yuqori raqobatdosh hisoblanadi. Jumladan, "O'zbekistonda ishlab chiqarilgan" nomi ostida Aisha Home Textile, Ideal, Vakkoni Collection, D.MARETTI, IMIR va UzTEX kabi mahalliy brendlar bugun dunyo kiyim-kechak bozorlarini zabt etmoqda.

To'qimachilik viloyat sanoatining drayveriga aylangan. Namangan viloyatida 2023-2026 yillarda to'qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatida 250 ta yangi loyihani

amalga oshirish ko'zda tutilmoqda. Loyihalarning umumiy qiymati 10,9 trln. so'm bo'lib, unda 51,2 ming nafar yangi ish o'rni yaratiladi.

Tadbirkorlik sub'ektlarini eksport imkoniyatlarini oshirishda xalqaro standartlar talablarini mukammal o'rganish, jumladan "GSP+" tizimi doirasidagi imtiyozlardan samarali foydalanish muhim xisoblanadi.

Preferensiyalarning bosh tizimi "GSP+" rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlar bozorlariga eksport qilinadigan tovarlarga bojxona tariflaridan imtiyozlar berish tizimi hisoblanib, deyarli barcha turdagi sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qamrab oladi. Xususan, bu turdagi tizim, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo mamlakatlar, xususan, AQSh, Yevropa Ittifoqi, Yaponiya, Kanada, Avstraliya, Shveysariya kabi davlatlar tomonidan taqdim etiladi.

O'zbekistonda "GSP" doirasidagi imtiyozlardan foydalanish darajasi hozirgi kunda 87% tashkil qiladi. Qisqartirilgan imtiyozlardan foydalanayotgan mahsulot segmentlari asosan to'qimachilik va kiyim-kechak mahsulotlaridir.

Xususan, respublikaning asosiy eksport salohiyatiga ega bo'lgan keng turdagi tekstil mahsulotlari, oyoq qiyim kabi mahsulotlari hamda texnologik uskunalar bojxona boji to'lashdan ozod etilgan. Agar yaqqol misollar keltiradigan bo'lsak, "GSP+" tizimi doirasida standart "GSP" tizimidan farqli oyoq qiyim mahsulotlari – 11,9%, bolalar kiyim-kechaklari - 8,4% va futbolklar – 9,6% miqdoridagi bojxona bojlari bekor qilingan[2].

Shu o'rinda, ta'kidlash joiz, Yevropa Ittifoqining 27 a'zo mamlakatlari tomonidan "GSP+" tizimi doirasidagi imtiyozlarning qo'llanishi ularning o'zbek mahsulotlarining Yevropa bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlagan holda ularning eksport salohiyatini sezilarli darajada oshishiga xizmat qiladi.

O'z navbatida, bunga O'zbekiston Respublikasi Davlat rahbari tomonidan 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi davomida "GSP+" tizimi imtiyozlaridan foydalanish birgina to'qimachilik mahsulotlarining yillik eksportini 300 mln. dollarga oshirish uchun sharoit yaratishi ta'kidlanganligi yaqqol isbot bo'la oladi[3].

Yevropa bozoriga mahalliy mahsulotlarni eksport qilishda ushbu mahsulotlarning Yevropa Ittifoqi tomonidan o'rnatilgan texnik, sanitar, fitosanitar talablarga va standartlarga muvofiqligini ta'minlash talab etiladi. Shu munosabat bilan, Yevropa Ittifoqining mazkur talablarini o'rgangan holda eksportni moliyaviy qo'llab-quvvatlash yo'nalishlarini yanada takomillashtirish va ushbu sohalaridagi milliy qonunchilikdagi normalar va standartlarni ular bilan muvofiqlashtirish ishlari olib borilmoqda.

Tahlil natijalariga ko'ra, hozirgi kunda, Yevropa Ittifoqida Yevropa bozoriga kirib keladigan 30 tadan ortiq mahsulot turlariga nisbatan texnik tartibga solish va tovarlarni markirovkalash tartiblarini ko'zda tutuvchi uyg'unlashgan standartlar (direktivalar) ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etilgan.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, GSP+ga muvofiq, dastlabki bosqichda to'qimachilik mahsulotlarining eksporti hajmi 300 million AQSh dollarini tashkil etadi, keyinchalik 2025-yilga kelib 1,2 milliard AQSh dollarigacha o'sishi aytilmoqda.

Hozirda O'zbekiston 3 milliard dollardan ortiq to'qimachilik mahsulotlarini eksport qilmoqda. Eksport qilinayotgan mahsulotlarning aksariyati MDH mamlakatlari, Turkiya va Xitoy bozorlariga yo'naltiriladi va atigi 60 million dollar Yevropa Ittifoqi davlatlariga to'g'ri keladi.

Ta'kidlash joizki, "GSP+" tizimi mahalliy ishlab chiqaruvchilarga imtiyozli shartlarda 447 milliondan ortiq aholiga ega bo'lgan Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bozorlariga kirish imkonini beradi. Ushbu tizim bo'yicha taqdim etilgan imtiyozlar asosida mamlakatimiz Yevropa Ittifoqi mamlakatlari bozorlariga 6 ming 200 turdagi mahsulotlarni bojxona bojlarisiz eksport qilish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Bu jarayonda mamlakatimizning asosiy eksport tovarlari hisoblangan to'qimachilik sanoati mahsulotlari, qurilish materiallari, poyabzallar, oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, transport vositalari, sopol va metall mahsulotlari, neft va kimyo sanoati mahsulotlari, mineral o'g'itlar hamda texnologik uskunalar bojxona boji to'lashdan ozod etilgan.

Tabiiyki, eksport qilinayotgan ushbu turdagi mahsulotlar uchun bojxona boji to'lanmasligi hisobidan tannarx pasayadi. Bu esa o'z-o'zidan ularning jahon bozoridagi raqobatbardoshligini oshiradi. Shuningdek, mamlakatning tashqi savdo aloqalarini yanada rivojlantirish hamda yangi bozorlarga kirib borish orqali eksport salohiyatini oshirishga qulay sharoit yaratadi.

Ma'lumotlarga ko'ra, o'tgan yili O'zbekiston va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 3,9 milliard dollarni tashkil etgan. Shundan eksport hajmi qariyb 540 million dollarni tashkil qilgani holda, 2020-yilga nisbatan 30 foiz o'sish kuzatildi. Buni birgina to'qimachilik yo'nalishi bo'yicha olib qaraydigan bo'lsak, 2020- 2021 yillarda Yevropa Ittifoqi bozorlariga 114 ta tovar kodlari bo'yicha 101 million dollarlik mahsulot eksport qilingan bo'lsa, "GSP+" imtiyozlari tufayli so'nggi bir yilda 210 ta kod bo'yicha eksport hajmi 210 million dollarga yetdi.

Shu o'rinda mamlakatimizning iqtisodiyot, jumladan, tashqi savdoni jadal rivojlantirish yo'lidagi sobitqadamligini alohida qayd etish lozim. Prezidentimizning shu yil 6 aprelda qabul qilingan "Tashqi savdo faoliyati ishtirokchilarini qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi [4] hamda 8 apreldagi "Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to'g'risida"gi[5] farmonlari bu boradagi ishlar rivojini yangi bosqichga olib chiqishda muhim huquqiy asos vazifasini o'taydi.

Xususan, 6 apreldagi farmonga muvofiq, 2022-yil 1-apreldan boshlab 2023-yil 1-aprelga qadar mahalliy korxonalarga Yevropa Ittifoqi davlatlariga yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlarni eksport qilishda tashish xarajatlarini 70 foizgacha kompensatsiya qilishga subsidiyalar taqdim etiladi. Shu kunga qadar Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga transport xarajatlarini qoplash uchun subsidiya miqdori 50 foizgachani tashkil etardi.

Taqdim etilayotgan yangi qulayliklar natijasida Yevropa Ittifoqi bozorlariga eksport hajmi sezilarli darajada oshadi. Xususan, 2021-yilda 1,3 milliard dollarlik 108 turdagi yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar eksport qilingan bo'lib, shundan 39,6 million dollari Yevropa Ittifoqi davlatlariga yo'naltirilgan.

Muxtasar aytganda, mamlakatimizning ishlab chiqarish va shunga mos ravishda eksport imkoniyatlari ortib bormoqda. “GSP+” imtiyozlaridan samarali foydalanish esa iqtisodiyotimiz rivojida muhim o‘rin egallaydi.

Shuni xam ta’kidlash kerakki, GSP+ tizimi joriy qilingandan so‘ng Yevropa mamlakatlaridan O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati bilan hamkorlikka qiziqishi ortadi, bunga GSP+ maqomi o‘zbek to‘qimachilik mahsulotlari raqobatbardoshligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Oqboyev A.R. Tikuv-trikotaj korxonalari raqobatbardoshligini boshqarishda brending strategiyasidan foydalanish // “Usmon Nosir media” Nashriyoti. Namangan. 2022 yil. ISBN 978-9943-7562-6-720. “Yevropa ittifoqining talablari GSP+” metodik qo‘llanma. Texnik jihatdan tartibga solish agentligi. 2022 yil.

2. O‘zbekiston Respublikasi Davlat rahbari tomonidan 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.

3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 06.04.2022 yildagi “Tashqi savdo faoliyati ishtirokchilarini qo‘llab-quvvatlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-97-son Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 08.04.2022 yildagi “Tadbirkorlik muhitini yaxshilash va xususiy sektorni rivojlantirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sish uchun shart-sharoitlar yaratish borasidagi navbatdagi islohotlar to‘g‘risida”gi PF-101-son Farmoni.

ANIQ INTEGRALNING IQTISODIYOTDA QO‘LLANILISHI

*N.T. Imomnazarova,
University of Business and Science o‘qituvchisi
M.M. Isroilov,
University of Business and Science talabasi*

Аннотация: Ushbu maqolada matematika fanini hayotga tatbiqi ko‘riladi. Aniq integral tushunchasini iqtisodiyotda jarayonlarni tahlil qilishda qanday qo‘llanilishi haqida bayon qiladi. Maqola oliy ta’limning iqtisodiyot yo‘nalishidagi talabalarga nazariy va amaliy darslarni o‘zaro bog‘lashda, iqtisodiy masalalarni yechishda, shunigdek iqtisodiy jarayonlarni baholashda qo‘l keladi.

Kalit so‘zlar: matematika, fizika, funksiya, trapetsiya, integral, daromad, mehnat, iqtisod, muvozanat, mahsulot, ishlab chiqarish, talab, formula, narx, miqdor, unumdorlik, natija

Ishlab chiqarishning va iste’molchining yutug‘i

Talab va taklif funksiyalarining kesishgan nuqtasi muvozanat nuqtasi deyiladi. Tovarning o‘z narxidan ko‘ra ancha arzon muvozanat narxida sotib iste’molchi yutuqqa erishadi. Barcha iste’molchilar tomonidan tejalgan pullarning yig‘indisi iste’mol yutug‘i deb ataladi.

Talab egri chizig'i $P=F(Q)$ va $P=P_E$ –tovarning muvozanat narxi bo'lsin
Iste'mol yutug'i yuqoridan talab egri chiziqli trapetsiyaning yuzini beradi
(rasmdagi shtrixlangan yuza)

Iste'mol (xarid) yutug'ini hisoblash formulasi

$$P=g(Q)$$

$$I.Y=\int_0^Q [F(Q) - P_e] dQ$$

ishlab chiqaruvchining tovarni mo'ljallanganidan yuqori muvozanat narxida sotishdan olgan qo'shimcha summasi ishlab chiqaruvchini (sotuv) yutug'i deyiladi.

$$S.Y=\int_0^{Q_e} [P_e - g(Q)] dQ$$

formula bilan hisoblanadi.

Misol-1

Tovarga bo'lgan talab va taklif funksiyalari berilgan: $P_s=4+q$ $P_D=160-2q$ $0 < q < 8$
 $P_s=P_D$

Bu yerda “q” tovarning miqdori , “p” esa tovarning so'mdagi narxi.

Topish kerak:

- tovarning muozanat narx va miqdori;
- Xarid yutug'i ;
- Sotuv yutug'i .

Yechish: a)muozanat narxi va miqdori talab taklif teng bolgan nuqtadur yani $P_D=P_s$

$$\left\{ \begin{array}{l} P_D=16-2q \\ P_s=4+q \end{array} \right. \Longrightarrow -12+3q=0, \text{ bundan } -12=-3q, q=4 \text{ ekanligi kelib chiqadi}$$

$q=4$ ni tenglamalar sistemasiga qo'yib, tovarning muvozanat narxini hosil qilamiz
 $P=8$. Demak muvozanat nuqtasi $P(4;8)$.

b) Istemol yutug'i:

$$I.Y=\int_0^4 (16 - 2q - 8) dq = \int_0^4 (8 - 2q) dq = 16$$

c) Ishlab chiqaruvchining yutug'i:

$$SY=\int_0^4 (8 - 4 - q) dq = \int_0^4 (4 - q) dq = 0$$

Misol-2

Tovarga bo'lgan talab va xarajat funksiyalaridan :

a) foydani maksimallashtiradigan tovar narxi va miqdori;
 b) foydani maksimallashtiradigan narxdagi iste'mol yutug'ini topamiz.
 Harajat funksiyasi $TC=0.5q^2+200$; talab funksiyasi $P=140-3q$, $0<q<40$, bu yerda P-tovarning narxi, q-bir kunda ishlab chiqariladigan tovar miqdori.

$TR=P*q=140q-3q^2$, u holda foyda funksiyasi

$$\pi=TR-TC=140q-3q^2-0.5q^2-200=140q-3.5q^2-200$$

$$\frac{d\pi}{dq}=140-7q \quad 140=7q, \quad q=20$$

$$\frac{d^2\pi}{dq^2}=-7<0 \quad \Rightarrow \quad \text{demak bu nuqtada foyda funksiyasi maksimumga erishadi.}$$

$P(20)=140-3*20=80$. Shunday qilib har kuni 20 dona mahsulot ishlab chiqariladi va 80 p/b.(pul birligi) dan sotiladi

Xarid yutug'i:

$$X.Y.=\int_0^{20}(140-3q-80)dq=\int_0^{20}(60-3q)dq=1200-600=600\text{p/b}$$

Xulosa qilib aytganda, biz aniq integral yordamida iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va baholash ishlarini olib borishimiz iqtisodiy masalalarga yechim topishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Iqtisodchilar uchun oliy matematikadan masalalar toplami. Sh. Shoraxmetov, J. Qurbonov va boshqalar. Toshkent-2011[210-214]
2. Oliy matematika asoslari. T.Jo'rayev, G.Xudoyberganov va boshqalar. Toshkent-1999.
3. Matematik analizdan ma'ruzalar. G. Xudoyberganov, A.Vorisov va boshqalar. Toshkent-2010.

КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИ СУГУРТАВИЙ ҲИМОЯЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Ш.Ж. Мамаджанов,

Наманган муҳандислик-технология институти

Аннотация: Мақолада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини суғурталаш масалалари, суғурталаш шартлари, мазкур тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал этиш йўллари келтирилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, суғурта мукофотлари, суғурта ҳодисаси, суғурта қоплимаси.

Дунё миқёсидаги глобаллашув жараёнларида ислохотлар талаб ҳамда таклифга мувофиқ амалга оширилаётгани боис Ўзбекистонда ҳам бозор инфратузилмаси институтлари, жумладан, суғурта фаолиятининг

заруриятдан келиб чиқиб такомиллашувини тақозо этмоқда. Амалга оширилаётган трансформациялар туб негизда бизнес жараёнларини мақсадли такомиллаштириш йўли билан ташкилий тузилмалардаги ўзгаришлар, суғуртанинг янги замонавий бўлинмаларини ташкил этилиши, улар томонидан бажариладиган функцияларнинг тубдан қайта кўриб чиқиш зарурати кузатилмоқда. Бундай зарурат суғурта фаолиятида бизнес жараёнлари бутун дунё бўйлаб суғурта мукофотлари ўсишининг асосий омили бўлиб қолаётганлиги билан изоҳланади.

1-жадвал

Суғуртанинг турлари бўйича суғурта компаниялари томонидан тузилган шартномалар¹(минг дона)

Т.р.	Кўрсаткичлар	2019 йил		2020 йил		2021 йил	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1.	Жами тузилган шартномалар сони	7401	100	5941	100	7734	100
2.	Ихтиёрий суғурта	4139	55,9	2504	42,1	3418	44,2
3.	Мажбурий суғурта	3262	44,1	3437	57,9	4316	55,8

Юқоридаги жадвал маълумотлари таҳлилнинг муҳим жиҳати шундаки, йиллар кесимида мажбурий суғурта бўйича тузилган шартномалар сони бўйича ўсиш кўрсаткичлари қайд этилган. Буни шундай изоҳлаш мумкин, биринчидан, мажбурий суғуртанинг таҳлил учун йилларда мунтазам равишда ўсиши ҳалигача суғурта компаниялари бўйича тузилган шартномаларнинг асосий қисми мажбурий суғурта бўйича амалга оширилаётганлигидан, иккинчидан эса тадбиркорлик субъектларининг ихтиёрий суғуртага нисбатан ишончининг пастлиги ва суғурта компаниялари томонидан суғуртанинг мазкур тури бўйича олиб борилаётган саъй ҳаракатларнинг талаб даражасида эмаслигидан далолат беради.

Ихтиёрий суғурта бўйича тузилган шартномалар улуши 2017 йилда жами суғурта шартномаларининг 63,8 фоизини, 2018 йилда 59,5 фоизини, 2020 йилда 42,1 фоизни, 2022 йилга келиб эса 44,2 фоизни ташкил этгани ҳолда, мос равишда тузилган шартномаларнинг мажбурий турлари бўйича кўрсаткичлар 2017 йилда 36,2 фоиз, 40,4 фоиз, 44,1 фоиз, 58 фоиз, ҳамда 55,8 фоиздан иборат бўлган. Солиштира таҳлил натижаларидан хулоса сифатида таъкидлаш жоизки, жами суғурта шартномалари сонидан мажбурий суғурта улушининг кўпайиб бориши суғурта бозори ривожланган мамлакатлар учун хос бўлмаган ҳолат ҳисобланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2-жадвал

Республика суғурта бозорида суғурта тўловлари ҳажми динамикаси¹(млн.сўм).

Т.р.	Кўрсаткичлар номи	2020 йил	2021 йил	2022 йил
1.	Ихтиёрий суғурта, ш.ж.	590743,9	1235061	2596926
2.	Ҳаётни суғурта қилиш тармоғи	307486,4	622377	1509359
3.	Умумий суғурта тармоғи	283257,5	612684	1087567

Юқоридаги 2-жадвал маълумотларидан республика суғурта бозорида суғурта тўловлари ҳажми динамикасини ўрганадиган бўлсак, аввалги жадвалдаги каби ихтиёрий суғурта бўйича умумий тўловлар ҳажми 2019 йилда ўтган даврга нисбатан ўсиш кўрсаткичларига эга бўлган, 2020 йилга келиб ушбу кўрсаткич бўйича камайиш қайд этилган. Таҳлилни ихтиёрий суғуртанинг тармоқлари бўйича давом эттирадиган бўлсак, умумий суғурта қилиш тармоғи бўйича таҳлил қилинаётган йилларда суғурта тўловлари ҳажми динамикасида ўсиш кўрсаткичлари кузатилган. Ҳаётни суғурта қилиш тармоғида суғурта тўловлари ҳажми 2019 йилда ўтган 2018 йилга нисбатан ўсган, 2020 йилга келиб аксинча, мазкур кўрсаткич аввалги йилга нисбатан камайганлиги кузатилади.

Тадқиқот объекти ҳисобланган Наманган вилоятида айти пайтда фаолият кўрсатаётган суғурта компанияларини улар томонидан йиғилган суғурта мукофотлари ҳажмидан келиб чиқиб, шартли равишда 3 гуруҳга бўламиз, яъни “юқори”, “яхши” ва “қониқарли”.

3-жадвал

Наманган вилоятида фаолият кўрсатаётган суғурта компанияларининг “юқори” суғурта мукофотлари ҳажми бўйича гуруҳланиши

(минг сўм)

№	Суғурта компаниялари номи	2019 й.	2020 й.	2021 й.
1.	Kapital sug'urta	1362509	717661,8	4636022
2.	Alfa invest	1914728	1654243	2766216
3.	Asia insurance	13889833	12064798	9742243
4.	Alskom	1576021	1090588	1482302
5.	Temiryo'l sug'urta ҚҚ	602899,9	250103,1	530631,1
6.	Ўзбекинвест ЭИМСК	5640875	5801083	7744521
7.	Uzagrosug'urta	17171117	8755671	7528123
8.	Kafolat	4 454 487	4 250 864	3440663
	Жами:	46612469,9	34585011,9	37870721,1

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилди.

3-жадвал маълумотлари шундан далолат берадики, 2017-2021 йилларда шартли равишда “юқори” кўрсаткичларга эришган 8 та суғурта компанияси томонидан йиғилган суғурта мукофотлари ҳажми 2019 йилда 46612469,9 минг сўм бўлган. “Alskom” суғурта компанияси АЖ 2017-2019 йилларда суғурта мукофотлари ҳажми бўйича барқарор ўсиш динамикасига эга бўлиб, юқорида таъкидланганидек, пандемия сабабли 2020 йилда мукофотлар ҳажмида камайиш кузатилган. Лекин 2021 йилга келиб ўтган йилга нисбатан суғурта мукофотлари ҳажмида ўсиш кузатилади.

4-жадвал

Наманган вилоятида фаолият кўрсатаётган суғурта компанияларининг “яхши” суғурта мукофотлари ҳажми бўйича гуруҳланиши (минг сўм)

№	Суғурта компаниялари номи	2019 й.	2020 й.	2021 й.
1.	Asko-Vostok	172733,4	240 639,9	680851
2.	DD GENERAL INSURANCE	778909,9	217607,6	175272
3.	Hamkor Sug'urta	1378564	2348126	2127926
4.	Mega Invest Insurance	3830050	6311573	13917186
5.	Global Insurance Group	434829	424680	805525,1
6.	Ishonch	1036243	1905349	1346554
7.	Garant Insurance Group	147402,1	243290,5	551201
8.	Euroasia Insurance	429293,7	443480	634883,3
9.	Ingo Uzbekistan	592125,9	647897,6	171248,1
10.	Universal Sug'urta	2069704	2648018	2606660
11.	Kafil-Sug'urta	1100726	1317422	531532,8
12.	Xalq Sug'urta	1639851	756188,4	2524339
	Жами:	13610432	17504272	26073178,3

4-жадвалда “яхши” гуруҳига ажратилган 12 та суғурта компанияси томонидан йиғилган суғурта мукофотлари акс эттирилган бўлиб, унда таҳлил учун олинган йилларда компаниялар томонидан йиғилган жами суғурта мукофотлари ҳажми бўйича барқарор ўсиш кўрсаткичлари қайд этилган. Таҳлилни суғурта компаниялари кесимида ўрганадиган бўлсак, “Ishonch” ва “Euroasia Insurance” суғурта компанияларида 2017 йилдан 2020 йилгача суғурта мукофотлари ҳажми кўпайиб борган бўлса, 2021 йилга келиб ушбу кўрсаткич аввалги йилга нисбатан пасайган. “Mega Invest Insurance” суғурта компаниясида эса 2018-2021 йиллар давомида суғурта мукофотлари ҳажмида аввалги йилларга нисбатан ўсиш кўрсаткичлари кузатилган. Қолган компанияларда эса суғурта мукофотларининг ҳажми таҳлил қилинаётган йилларда турлича бўлганлигини гувоҳи бўламиз.

5-жадвал

Наманган вилоятида фаолият кўрсатаётган суғурта компанияларининг “қоникарли” суғурта мукофотлари ҳажми бўйича гуруҳланиши

(минг сўм)

№	Суғурта компаниялари номи	2019 й.	2020 й.	2021 й.
1.	Agros Hayot	-	3867062	4936475
2.	Tashkent Insurance Group	-	163543	275316,1
3.	Apex Insurance	-	1837275	3331565
4.	PSB Insurance	-	576241	786167,5
5.	Imkon-Sug'urta	-	832975	1311691
6.	Perfect Insurance	-	649066	1653525
	Жами:	-	7926162	12294739,6

Юқоридаги жадвалда “қоникарли” суғурта мукофотлари ҳажми бўйича гуруҳлаштирилган “PSB Insurance”, “Imkon-Sug'urta” ва “Perfect Insurance” суғурта компаниялари 2020 йилдан ўз фаолиятларини бошлаган. Мазкур суғурта компаниялари ичида бирмунча самарали кўрсаткичга эришган “Agros Hayot” суғурта компанияси 2018, 2020 ва 2021 йилларда фаолият юритганини кузатиш мумкин.

Юқоридаги жадваллар таҳлиллари натижаларидан хулоса қилиш мумкинки, вилоятда охириги йилларда суғурта компанияларининг сони кўпайган, улар томонидан кўрсатилаётган суғурта хизматлари кўлами кенгайиб, сифати яхшиланиб бормоқда. Лекин бизнингча, суғурта хизматларининг бундай ўсиш даражаси иқтисодиётнинг бошқа соҳа ва тармоқларидаги тезкор ўзгариш жараёнлари билан таққослаганда, талаб даражасида эмаслигини кўрсатади.

Таҳлил маълумотларини умумлаштирган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, вилоятда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятини суғуртавий ҳимоялаш кўрсаткичлари жуда паст бўлиб, ушбу ҳолатни бизнингча, иккала томоннинг ҳам бугунги куннинг талабидан келиб чиқиб фаолиятини йўлга қўймаганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Энг аввало Наманган вилоятида тадбиркорлар, суғурта компаниялари ўртасидаги конструктив муносабатлари, яъни тўла-тўқис ўрганилмаганлиги, тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш борасидаги аҳволи минимум даражада эканлигидан далолат беради. Бугунги кунда тадбиркорлик субъектларини суғуртавий муносабатларда унчалик хохламай иштирок этиши уларга таклиф қилинаётган ёрдамни ололмаслиги ҳамда ушбу ёрдамни самарадорлигининг ниҳоятда пастлигидир.

Юқоридаги масалаларни самарали ҳал этиш учун бизнингча, тадбиркорлик субъектларида интеграцион жараёнларни яхшилаш, суғурта компанияларида мазкур йўналишда олиб борилаётган ишларнинг бугунги

кун талаблари даражасида йўлга қўйиш. кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг суғурталаш фаолиятига бўлган қизиқишлари ва манфаатдорлигини яхшилаш, тадбиркорларга кўрсатилаётган суғурта хизматларидан мунтазам равишда хабардор этиб бориш биз тадқиқ этаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари фаолиятининг узлуксизлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси: - Тошкент, “Ўзбекистон”, 2005 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. 2021 йил 23 ноябр.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 8 июлдаги “Суғурта фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 286-сонли қарори.
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги “Суғурта хизматлари бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 413-сонли қарори.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 14 декабрдаги “Электрон суғурта хизматларини кўрсатиш тартибини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 780-сонли қарори”.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 23 октябрдаги “Суғурта бозорини рақамлаштириш ва ҳаёт суғуртаси соҳасини ривожлантириш бўйича қўшича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-5265-сонли қарори.
7. Ходжаев Ю.Ч., Досчанова Н.П. Суғурта иши. Ўқув қўлланма. Т.: “Иқтисодиёт”, 2008. – Б. 132.

MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA INNOVATSION METODLARNI QO‘LLASH VA EKSKURSIYA DARSLARINI TASHKIL QILISHNING AHAMIYATI

*N.T. Imomnazarova,
University of Business and Science o‘qituvchisi*

Аннотация: *Ushbu maqola matematika fanini o‘quvchilarga o‘rgatishda darslarda innovatsion texnologiyalardan foydalanish, o‘quvchilarni kreativ fikrlashlarini oshirish uchun bir xillikdan qochish, tasavvurlarini kehgaytirish maqsadida fanlararo integratsiyalarga e’tibor berish va ekskursiya darslari orqali mavzuni hayotga bog‘lashga o‘rgatish to‘g‘risida yo‘nalish hamda metodik tavsiyalar beradi. Maqola fan o‘qituvchilariga darslarda yangi g‘oyalar yaratish va tub burilishlar yasashlarida qo‘l keladi.*

Калит so‘zlar: *matematika, fizika, innovatsiya, integratsiya, slayd, kreativ fikrlash, tasavvur, yuza, hajm, masshtab, tajriba*

Barchamizga ma'lumki hozirda ta'lim sifatini oshirishga bo'lgan e'tibor va talablar kuchayib bormoqda.

Matematika fanini o'qitishda yangi innovatsiyalardan foydalanish va tajriba darslarini tashkil qilish nafaqat matematika fanini boshqa fanlarni ham chuqurroq o'zlashtirishda keng ahamiyat kasb etadi. Shu o'rinda innovatsiya nima degan savol javobiga to'xtalib o'tamiz. Innovatsiya" atamasi lotincha "novatio" so'zidan olingan bo'lib, "yangilanish" (yoki "o'zgarish"), "in" qo'shimchasi esa lotinchadan "yo'nalishida" deb tarjima qilinadi, agar buni yaxlit "Innovatio" ko'rinishida tarjima qilsak – "o'zgarishlar yo'nalishida" deb izohlanadi. Innovation tushunchasi birinchi bo'lib XIX-asrning ilmiy tadqiqotlarida paydo bo'ldi. Odatda matematiklarga eng yaxshi ko'rgazma doska va bo'r hisoblanadi. Lekin texnologiyalar jadallik bilan rivojlangan davrda o'quvchilarga yangi metodlar, usullar bilan o'rgatilmasa, ularning e'tiborini tortish va qiziqtirish qiyin kechadi. Chunki sinfdagi 35 o'quvchi 35 xil qarashga, qiziqishga ega.

Ayni damda har bir o'quvchining qo'lida mobil aloqa vositalari mavjudligi va undan foydalanish qonun qoidolari haqida tushunchaga ega emasligi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir etmoqda. Biz o'quvchilarni boshlang'ich ta'limdan chiqqan holatidagi shijoati va bilimga chanqoqligini shu zaylda davom ettirishimiz hamda ushlab qolishga muvaffaq bo'lishimiz kerak. 5-7 sinflarda matematika darsligidagi mavzular kundalik hayotda muntazam uchraydi va qo'l keladi. O'quvchilarning kreativ fikrlashini va tasavvurini kengaytirishda darslarda bir xillikdan qochishimiz, muhimi o'quvchi e'tiborini torta olishimiz oqibatida ta'limda ham tarbiyada ham ijobiy natijalarga olib keladi.

Dars jarayonida og'zaki tezkor savol-javoblar o'tkazish, slaydlar yaratish va foydalanish o'quvchilar olgan bilimlarini singib borishiga xizmat qiladi.

Tezkor savol-javoblar 30 ta savoldan iborat bo'ladi. Bu savollar yil davomida o'tilgan mavzulardan olinadi. Bu dars 30 tasi qo'llanilsa, keyingi dars 30 tani boshqa varianti qo'llaniladi. Bu savollar aniq va lo'nda javobi esa qisqa bo'ladi. Quyida misollar keltiramiz:

1. Natural sonlar cheksizmi?
2. Surati maxrajidan kichik kasr qanday kasr deyiladi?
3. Qanday sonlar teskari o'zaro teskari sonlar deyiladi?
4. To'g'ri to'rtburchakning perimetri qanday topiladi?
5. Qo'shiluvchilarning o'zni almashgani bilan ...?
6. Qanday sonlar qarama qarshi sonlar deyiladi?
7.

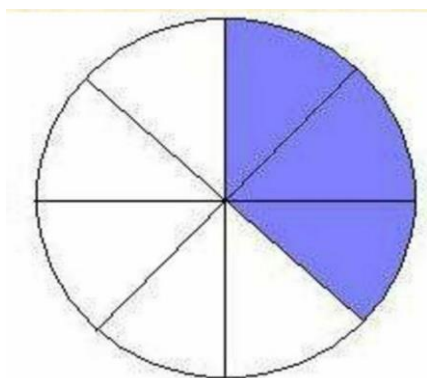
Shu o'rinda innovatsiya ya'ni yangilik qo'llamoqchi bo'lsak boshqacharoq yondoshamiz. Slayd tayyorlaymiz, vaqti chegalangan. Bizni elektron doskamizda dastlab birinchi savolimiz o'rniga natural sonlar ketma-ketligi chiqadi. O'quvchi savolga javob qidirmaydi. Sonlar ketma-ketligiga qarab natural sonlar cheksiz ekanligini aytadi. Ikkinchi topshiriqda qo'shishning xossasi $a+b=b+a$ yozuv chiqadi. O'quvchi formulaga qarab "qo'shiluvchilarning o'zni almashgani bilan yig'indi o'zgarmaydi" degan xulosani yozishi yoki aytishi kerak. Uchinchi topshiriqda esa ma'lum bir qismi bo'yalgan doiraviy diagrammaning rasmi berilsin.

O'quvchi rasmdagi doiraviy diagramma va uning necha foizi bo'yalganini aytishi kerak. Bu usul o'quvchilarni fikrlashga va tafakkur qilishga undaydi.

1. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,...

2. $a+b=b+a$

3.

4. $S=a*b$

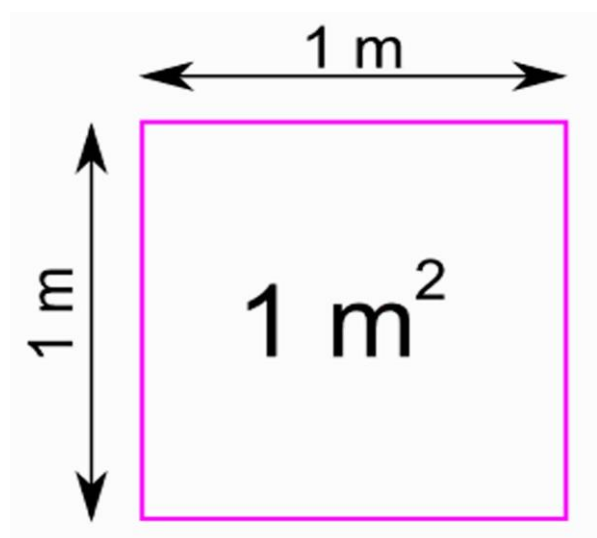
5. $V=abc$

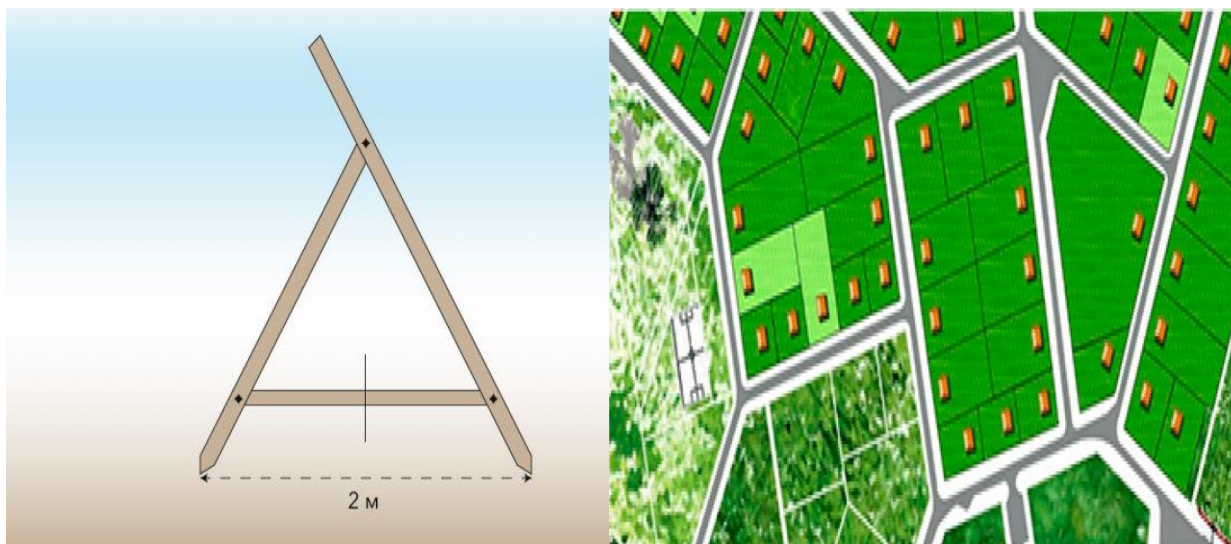
6. ...

Aksariyat o'quvchilarimiz yuza va hajm haqida bilimga ega, lekin tasavvurga ega emaslar. Duskada to'g'ri to'rtburchak yoki kvadrat chizmasi berilib perimetri va yuzasini hisoblash so'ralsa hisoblab chiqishadi. Aynan o'sha o'quvchidan yer maydonining yoki hovlisining necha sotix ekanligi so'ralsa o'quvchi hovlining necha sotixligini biladi, biroq hisoblab chiqarolmaydi.

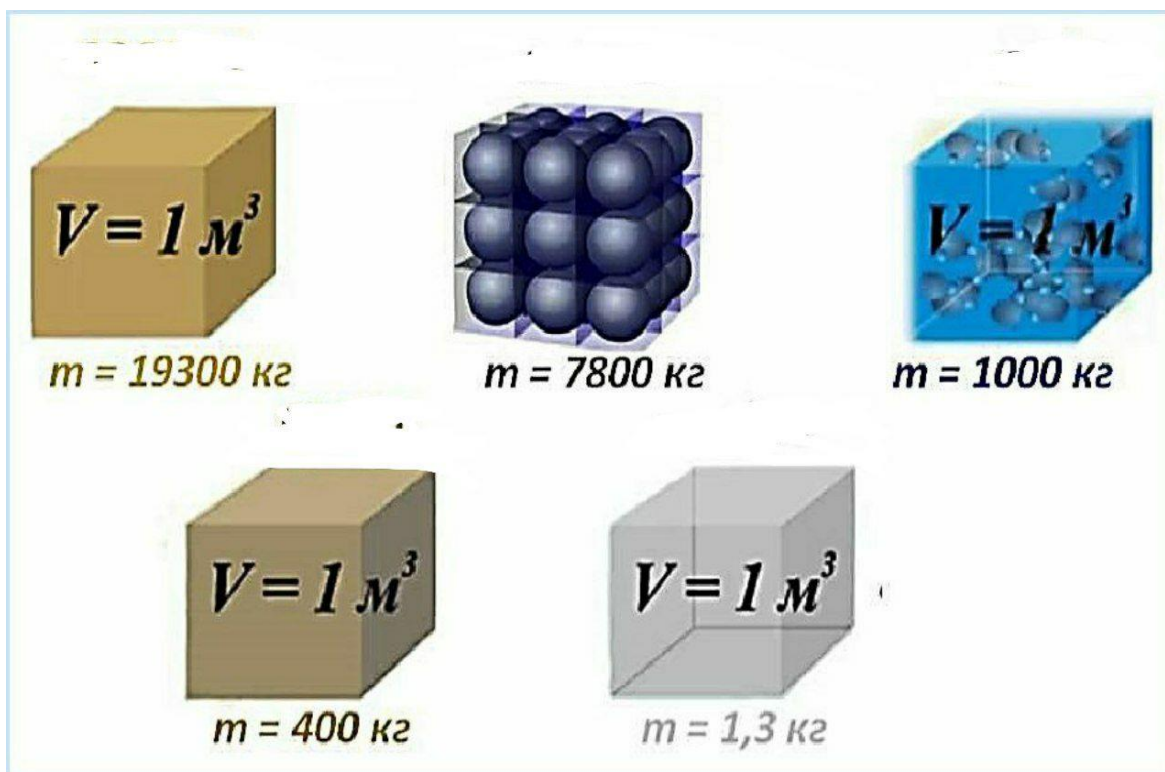
Shuning uchun matematika darslarida har bir mavzuga alohida yondoshish va hayotga tatbiq qilish uchun metodlarni va usullarni to'g'ri tanlash kerak.

Jumladan yuza va hajm tushunchalarini o'rgatishda darslarni amaliy tashkil qilish, o'lchov ishlarini yer maydonlarida bajarib ko'rsatish kerak. Yuza mavzusiga doir nazariy va amaliy tushunchalarni o'rgatishda ekskursiya darslarini dala maydonlariga uyushtirish o'quvcilar tasavvurini kengaytiribgina qolmay, mavzun hayotga tatbiq qilishlarida qo'l keladi.

Hajm mavzusini tushuntirishda ham amaliy darslar tashkil qilish va fizikaga bog'lash, shuningdek metr kub tushunchasini o'quvchilar tasavvuriga keltirish, tabiatdagi uchraydigan qattiq, suyuq va gazsimon moddalarning zichligiga doir ma'lumotlar berish o'ta muhim. Biz o'rgatayotgan hajm tushunchasi fizikadagi zichlik va og'irlik (massa) tushunchalari bilan bog'liq. Mavzuni yoritish jarayonida o'quvchilarga havo, suv, simob, qo'rg'oshin kabi moddalarning sig'imi ya'ni bir santimetr kub hajmga qancha og'irlikda moddalar sig'ishi to'g'risida ma'lumot berish kerak. O'tilayotgan mavzular o'quvchilar ongida to'la shakllanishi uchun fanlar aro integratsiyani e'tiborga olish, ya'ni fanlardagi mavzularni o'quv rejalardagi ketma-ketligi haftalar kesimida mos kelishi zarur.

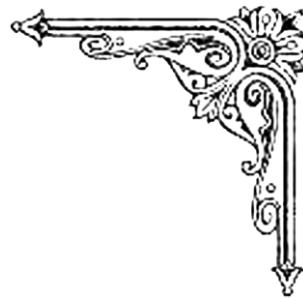
Rasmdagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, 1 metr kub hajmga oltin 19300 kg, temir 7800 kg, suv 1000 kg, yog'och 400 kg, havo 1,3 kg sig'ar ekan. Suv 1

metr kub hajmga 1000 litr to'g'ri keladi. Oltinning zichligi yuqori, havoning zichligi esa pastligi ko'rinib turipti. Bu ma'lumotlar o'quvchilarni bilimlarini fanlararo integratsiyalashda, bilim darajasini ko'tarishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, yurt ravnaqi va taraqqiyoti uchun maqsadimiz ta'lim sifatini oshirish ekan, tinimsiz izlanishimiz, o'quvchilarimizni bilim olishga qiziqishlarini va tafakkurlarini kengaytirish uchun yangi g'oyalar va innovatsiyalar yaratishimiz muhimdir. Har bir kichik narsaga e'tibor berishimiz ya'ni har bir insonni hayotda o'rni va ahamiyati bor deb bilishimizdir. Yangi O'zbekiston maktab ostonasidan boshlanar ekan, maktab uning poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. B.Q.Haydarov. Matematika 5. Toshkent-2020.
2. Sh. Ismailov va boshqalar. Matematika 6. Toshkent-2022,-[139-198]
3. N.Sh. Turdiyev. Fizika 6. Toshkent-2017,-[33-35].

**XIX АСР ОХИРИ – XX АСР БОШЛАРИДА ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДА
ПАХТАЧИЛИК ВА ПАХТА ТОЗАЛАШ САНОАТИНИНГ
ШАКЛЛАНИШИ (НАМАНГАН УЕЗДИ МИСОЛИДА)**

А.Шарафиддинов
Фарғона давлат университети
доценти, тарих фанлари номзоди

Аннотация. Мақолада XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Фарғона вилоятининг уездларидан бирида архив хужжатлари, статистик маълумотлар ва бошқа адабиётлар асосида пахтачиликнинг ривожланиши ва пахта тозалаш саноатининг пайдо бўлиши тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: Уезд, участка, волость, пахта нави, деҳқон, десятина, плантация, тажриба станциялари, пуд, чигирик, жин.

Подшо Россияси Ўрта Осиёга нисбатан босқинчилик мақсадларини амалга ошириб, Қўқон хонлигини тугатиб, 1876 йил 19 февралда, унинг ўрнида Фарғона вилоятини ташкил этди. Вилоят 5 уездан иборат қилиб бошқарилди. Вилоят таркибидаги уезлардан бири Наманган уезди бўлиб, уезд сифатида 1876 йил 6 мартда ташкил топди. [1.226]

Уезд 5 участкага бўлинган бўлиб, унинг таркибида 1900 йилда 26 волость ва 138 қишлоқ жамоалари ҳамда 1 рус поселенияси бўлган.

Шаҳар атрофи участкаси – унинг таркибида Тўрақўрғон, Қирғизқўрғон Хонобод, Капа ва Уйчи волостлари, Чодак участкаси – унинг таркибида Бободархон, Ашт, Чодак, Поп ва Олмос волостлари, Чуст участкаси – унинг таркибида Чуст шаҳри, Варзак, Ахси-Шаханд, Қутлуғ Саид ва Чотқол волостлари, Нанай участкаси – унинг таркибида Арим, Сусамир, Бойистон, Нанай, Боғиш, Сори ва Қирик ўғил волостлари, Янгиқўрғон участкаси – унинг таркибида Янгиқўрғон, Пишқўрғон, Чортоқ, Косонсой ва Тергачи волостлари бўлган. [2.16-13]. Наманган уездида 1906 йилда аҳолининг сони 412477 кишини, ер майдони 15273 квадрат вестни ташкил этарди. [3.29]

XIX аср охири XX аср бошларида подшо ҳукумати тобора ўсиб бораётган саноатнинг пахтага бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида Туркистонда пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган чораларни амалга ошириб борди. Бу соҳада, айниқса, Фарғона водийсида ўзбек пахтасини рус тўқимачилик саноатининг талабларига мослаштириш ва даромадни оширишни кўзлаб, Америка пахта навини ўлкада иқлимлаштиришга ҳаракат

қилганлар. Фарғона водийсида 1879 йилда биринчи марта янги навлар Наманганнинг Чуст қишлоғида экиб кўрилди. Бироқ биринчи тажриба ижобий натижа бермади. Чунки экилган пахта навлари (сеч исланд) серҳосил бўлса-да кечпишар эди. [4.19-20] 1880 йилга келиб Чуст уездида кўргазмали тажриба участкаси ташкил этилиб, пахтанинг 20 дан ортиқ америкача навлари (кинг, упланд, триумф, руссельс, флорида) синаб кўрилди. Булардан упланд ва кинг навлари Фарғонанинг об-ҳавосига мослиги, маҳаллий пахта навларига нисбатан серҳосил эканлиги аниқланди. Тажриба участкасида экилган маҳаллий пахта навлари ўртача ҳар десятинадан 35-40 пуд, америка навларидан эса 70-75 пуд ҳосил олинди. Янги пахта навларини маҳаллий пахта навларига нисбатан афзаллиги аҳоли ўртасида тарғибот қилина бошланди. Лекин деҳқонлар бу янгиликка дастлаб шубҳа билан қарадилар. Деҳқонларни қониқтирмаган асосий сабаблардан бири, Америка пахтасини кўл чиғириғи билан тозалашда чигитнинг тоза ажралмаслиги эди. Рус маъмурияти, саноат эгалари, фирмалар пахтани чигити билан сотиб олишга ваъда бердилар. Бундан ташқари, 1880 йилдан 1884 йилгача янги нав пахта уруғларини оммалашгунгача бепул тарқатиб турдилар. Уруғлар асосан Поп, Олмос, Ахси-Шаханд ва Тергачи волостлари деҳқонларига тарқатилди. Масалан, 1880 йили 240 пуд уруғ тарқатилди. 1881 йили 500 пуд уруғ олинди, ҳаммаси аҳолига тарқатиб берилди. 1882 йилда 1000 пуд уруғ олинган ва 1883 йилда эса 2000 пуд уруғ тайёрланиб аҳолига тарқатиб берилган. [5.121]

1884 йилдан бошлаб, Америка пахтасига бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларига нисбатан енгил солиқ солинадиган бўлди. Ўлкада қишлоқ хўжалик экинларининг бир десятинадан олинадиган ўртача даромад: маккажўхоридан 36, лалмикор буғдойдан 21, суғориладиган буғдойдан 41, бедадан 80, пахтадан эса 100-200 сўмга тенг эди. Лекин улардан олинадиган солиқлар бир хил бўлди. Америка навларини ривожлантиришда ташкил этилган уруғчилик ва кўргазмали тажриба участкалари катта роль ўйнади. Масалан, 1881 йилда Наманган шаҳар боғида 1,5 таноб ерга тажриба учун Америка пахтаси экилди. 1883 йилга келиб Намангандан 4-5 чақирим масофада Пахтали кўл деган жойда пахта тажриба плантацияси ташкил этилди. 1880-1890 йиллар ичида Наманган уездида Пахтали кўл, Чуст, Қизил Равотда, Андижон уездида Жалолобод, Ойим, Амирбек, Марғилон уездида Кирмачи, Арабмозор, Қўкон уездида Ултарма каби агракимё тажриба плантациялари ташкил этилган эди. [6.12] Бу тажриба станциялари аҳоли ўртасида янги пахта навларини афзаллигини ташвиқот қилиш, пахта майдонларини ўғитлашнинг янги методларини аҳолига етказиш ҳамда қишлоқ хўжалик техника воситаларини жорий этишни вазифа қилиб қўйган эди. Америка навлари устидан олиб борилган биринчи муваффақиятли тажрибалар натижасида вилоятнинг ҳамма уездларида, хусусан, Наманган уездида қисқа вақт ичида Америка нави экила бошланди ва қуйидаги жадвал Америка навли пахта майдонларининг йилдан-йилга кенгайиб борганлигидан далолат беради. [7,5.125]

(I-жадвал)

Йиллар	Пахта майдонлари (десятина)	Йиллар	Пахта майдонлари (десятина)
1880	1405	1895	19817
1881	1464	1896	22790
1888	2906	1897	24598
1889	4091	1898	22599
1890	13814	1899	23182
1891	13789	1900	28000
1892	18682	1906	37317
1893	18264	1909	36945
1894	15372	1911	44428

Жадвалдан кўриниб турибдики, Наманган уездида 1880 йилда ҳаммаси бўлиб 1405 десятина майдонга Америка навли пахта экилган бўлса, 1911 йилга келиб, бу кўрсаткич 44428 десятинага етган ёки уезд микёсида 31 йил ичида Америка навли пахта экилаётган майдонлар микдори салкам 32 баробарга ортган.

Юқорида таъкидланганидек, очилган кўраклардаги пахтани шамол учириб олиб кетади, деган шубҳага борганликлари сабабли америка пахтасини экишни олдин маъқулламадилар, бироқ унинг маҳаллий пахтадан анча афзал эканлигини кўргач, ерли аҳоли ўртасида четдан (Америкадан) келтирилган пахтага (1884 й.) талаб кучайиб кетди ва 1887 йилдан пахта хом-ашёсининг анча баланд бўлган нархи муҳим қилиб белгиланди, яъни бир пудга 2 сўм 50 тийин, шундан кейин ҳамма фақат америка пахтасини эка бошлади.

1890 йили пахта майдонлари шу даражада кенгайдики, баъзи жойларда шоли ва беда майдонлари (энг даромадли маҳсулотлар), шўрхок ва кўрик ерлар ҳам пахтазорларга айлантирила бошланди. Албатта пахтачиликдаги бундай ҳолатни қониқарли, деб бўлмас эди. 1890 йил ҳосили (13814 дес.) шу даражада катта эдики, у нон маҳсулотларининг нархига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди, бироқ бундай бўлмади, бунинг асосий сабаблари қуйидагилар эди: биринчидан, кейинги уч йилда қиш кетма-кет қорли бўлиб, сув етарли бўлди, иккинчидан, дон маҳсулотлари етиштирувчи ерлар жуда баландда жойлашганлиги сабаб, у ерларда нафақат америка пахтаси, шунингдек, маҳаллий навлар ҳам пишиб етилишга улгурмасди ва учинчидан, чигитнинг ортиқча бўлиши қорамол ва қўйларнинг озуқаси бўлган жўхорини ўрнини алмаштириш имконини берди. 1890 йилдан “пахта васвасаси” (пахтага қизиқишнинг кучайиб кетиши маъносида) бошланди, яъни рус ва ерли аҳолининг йирик ва майда тадбиркорлари заводлар кура бошладилар. Асосан майда ер эгаларидан пахта хом ашёсини сотиб олиш ва олиб сотарлик билан шуғулланувчи махсус гуруҳлар, пахтани қайта ишлаб йирик тадбиркорлар ва фирмаларга сотар эдилар.

Маҳаллий пахта навини етиштиришда етакчилик қилган Поп волости, америка навини етиштиришда ҳам уездда биринчиликни сақлаб қолди. Поп волостида етиштирилган пахтанинг сифати ва ҳосилдорлиги, биринчидан тупрокнинг сифати, иккинчидан эса, далаларни экиш учун тайёрлашнинг усули ва унга ишлов бериш, кўп марталаб чопиқдан чиқариш (сув танқис бўлган йиллари 8-10 мартадан чопилади) га боғлиқ бўлган. Пахта майдонининг кўплиги бўйича Поп волостидан кейин Сирдарё бўйларида жойлашган ва ҳосилдорлиги юқори бўлган Чодак, Ахси-Шаханд, Тўрақўрғон, Хонобод, Уйчи ва Чортоқ волостлари туради.

XIX асрнинг 90 йиллари охирида рус мутахассислари маданий ўғитлар – суперфосфат, азот, фосфордан фойдаланишнинг прогрессив методлари ва аҳамиятини маҳаллий аҳолига кўрсатиб, бу соҳадаги тажрибаларини омма орасига ёя бошладилар. Намунали уруғлик етказувчи плантацияларни ташкил этиш водийда пахта сифатини яхшилаш соҳасида қилинган муҳим ишлардан бири бўлди. Мазкур плантацияларда пахта уруғларини яхшилаш соҳасида катта ишлар олиб бордилар. Илгаридек ғалла экинлари каби қўл билан сочиб эмас, балки эгат усулида экиш йўли билан пахта ораларига ишлов беришни осонлаштириш йўллари жорий этила бошлади. Эгат усулида экиш янги прогрессив метод бўлиб, у хўкиз, от қўшлари ва турли қишлоқ хўжалик техникалари ёрдамида ишлашга йўл очди. Янги қишлоқ хўжалик техникалари, айниқса, плуг билан хайдалиб экилган пахтадан омов билан хайдалиб экилган пахтага нисбатан бир неча марта ортиқ ҳосил олинган. [8.13-14]

Масалан, 1898 йил Наманган пахтачиллик участкасида плуг билан ишлов берилган ҳар бир десятина ердан 110 пуд, омов билан экилган ҳар бир десятина ердан эса ўртача 55-60 пуд ҳосил олинган. 90-йилларнинг охирига келиб упланд, кўк чигит, кинг каби пахта навларидан 75-80 пуддан ҳосил олина бошланди. Бу навлар сифатли бўлиши билан бирга вақтида пишиб етиларди, Фарғона вилоятидаги баъзи районлар, чунончи, Наманган уездининг Чуст, Тўрақўрғон каби волост деҳқонлари ерларга ишлов бериш, техника ва ўғитларнинг прогрессив методларидан фойдаланиш натижасида ўртача бир десятина ердан 70-75 пуд, алоҳида участкалардан 100-115 пуд ҳосил ола бошладилар. [9.9]

Пахтанинг янги навларини экиш, ерларга ишлов беришдаги янги методлар пахтачиликни ривожланишига катта туртки берди. Бу эса ўз навбатида пахта тозалаш заводларининг шаклланишини тақозо қилар эди. Бу давргача пахта чигитдан чиғириқлар ёрдамида ажратилган. Бу ишни бажариш учун жуда кўп вақт ва машаққатли меҳнат сарфланиб, 1 пуд пахтани тозалаш чиғириқдан ўтказиш учун 2 кун вақт сарфланган. Шу билан бирга, тола чанг ва эзилган чигит билан ифлосланиб, сифати ёмонлашарди. Шунингдек, пахтани чиғириқда тозалаш қимматга тушар ва меҳнат унумдорлиги жуда паст эди. Чиғириқда минглаб кишилар, кўпроқ хотин-қизлар ва болалар ишлаб, маҳаллий, кустар саноат эҳтиёжларини қондириб ички ва ташқи бозор учун турли газламалар тайёрланарди.

1887 йили Наманган шаҳрида маҳаллий ишбилармон Усмон Заргар томонидан биринчи марта сув билан ҳаракатга келтириладиган, ўзи томонидан тайёрланган жин (толани ажратадиган станок) ўрнатилиб, “Америка” навли пахта тозаланадиган бўлди. 1888 йил инженер Е.В.Гофман Наманганда (янги ариқда) “Тов-ву Кудрин и Ко” компаниясига қарашли сув билан ҳаракатга келтириладиган тўрт жинли пахта тозалаш заводи қуради. Шу йили “Катта Ярослав Мануфактураси” томонидан сув билан ҳаракатга келтириладиган 8 жинли пахта тозалаш заводи қурилади. [5.122]. Шундай қилиб, Наманган уездида пахтани тозалаш билан боғлиқ саноат корхоналарига асос солина бошланди.

Наманган уездида 1888 йилдан то 1901 йилгача бўлган даврда қурилган пахта тозалаш заводлари ҳақида қуйидаги жадвал маълумот беради. [5.153-154].

(II-жадвал)

№	Завод эгалари ва уларнинг манзиллари	Қурилган йили	Жин-лар сони	Жинлардаги арралар сони	Двигател ларнинг ишлаш воситаси	Ишчи лар сони
Наманган шаҳрида						
1	Кага Ярослав Мануфактураси	1888	8	480	Сув	49
2	Ўрта Осиё Савдо саноат биродарлиги	1888	8	540	Буғ	50
3	Юсуфбой Матмусабоев	1888	3	180	Сув	30
4	М.Боев, Олимбоев ва Отамирзаев	1889	4	240	Сув	24
5	Хўжахон Мусахонов	1890	8	480	Сув, буғ	90
6	А.В.Расицкий	1891	4	240	Сув	36
7	Ю.Давидов	1891	8	480	Сув, буғ	90
8	Мулла Ёрмухаммад Нурмухаммад	1891	4	240	буғ	35
9	Заверци жамияти	1891	5	300	буғ	48
10	Штекер ва Цимер биродарлиги	1892	4	240	буғ	45
11	Хўжахон Мусахонов	1892	4	240	сув	70
12	Ботиртўра Султонмаликов	1893	4	240	сув	45
13	К.М.Соловьев	1894	8	640	буғ	60
14	Тўрахон Нўмонхожи Эшонов	1895	3	180	сув	24
15	Қирғизбой Машрапов	1897	5	300	сув	40
Чўст шаҳрида						
1	Мадамин Юсуфбоев	1890	3	180	сув	30
2	Эшонов Ёкубхўжаев	1891	3	180	сув	30
3	К.М.Соловьев	1895	4	320	буғ	35
4	Вл.Алексеев биродарлиги	1897	4	320	буғ	35
Уезда						
1	Мухаммад Ғози Валибоев	1890	3	180	сув	22

2	Султонмурод Худоёрбеков	1891	3	220	сув	30
3	Эшмуҳаммадхон Муҳамматов	1892	-	-	-	-
4	Рахматуллабоев	1893	3	160	сув	25
5	К.Ф.Рейнсгаген	1897	4	240	сув	35
6	Штекер ва Циммер биродаллиги	1897	3	180	сув	30
7	Муллақамбар Йўлдошбоев	1899	2	120	буғ	20
8	К.Ф.Рейнсгаген	1901	4	140	буғ	35
	Жами	27	116	7260	-	1063

Таъкидлаб ўтиш жоизки, двигателлар бир меъёрда ишлайдиган бўлса, заводларда 80 та арраси бўлган битта жин (станок) бир кунда 500 пудгача, 70 арраси бўлган жин (станок) 400 пудгача, 60 та арраси бўлган жин (станок) 300 пудгача пахтани тозалаб тола чиқарган.

Масалан, 1900 йилда Наманган уездигаги барча заводлар 1500000 пуд пахтани тозалаган. Жадвалда келтирилган уезддаги мавжуд заводларнинг йирикроғи Ўрта Осиё Савдо саноат биродаллиги заводи эди. Шунингдек, Катта Ярослав Мануфактураси, Ю.Давидов, Хўжахон Мусахонов, К.М.Соловьев заводлари жинларининг сони, арра билан таъминланганлиги ва ишчилар сони жиҳатидан нисбатан йирик корхоналар ҳисобланган. Бу корхоналарда арралар сони ортиб борган. Ярослав Катта фирмасига қарашли завод 8 та жин ва 480 арра ёрдамида 1455 пуд пахтадан 485 пуд тола ишлаб чиқарган. У бир кеча кундузда 25 пуд пахта тозалаш имконига эга эди. Ўрта Осиё ва Эрон савдо ширкатиға тегишли 8 та жин ва 540 та аррани ўз ичига олган заводда бир кеча кундузда 40 пуд пахта ишланиб, 1200 пуд пахтадан 380 пуд тола тайёрланган. К.М.Соловьев заводида эса 8 та жин 640 та аррада бир кеча кундузда 35 пуд пахта, мавсум давомида 2300 пуд пахтадан 762 пуд тола тайёрланган. Учинчи ўринда 8 та жин ва 480 та арра билан бир кеча кундузда 27 пуд пахта, 670 пуд пахтадан 215 пуд тола ишлаб чиқарган Х.Мусахонов заводи турган. [10.209-210]

Алоҳида таъкидлаш лозимки, уездда пахта тозалаш заводлари асосан 1900 йилларгача қурилган. Кейинги йиллардаги маълумотларга қараганда Наманган уездига фақат битта завод қурилган. Масалан, 1908 йилга келиб уезддаги пахта тозалаш заводининг сони 28 тани ташкил этади. Демак, кўриниб турибдики, уездда кейинги йилларда фақат битта завод қурилган холос.

Шундай қилиб, пахтачиликнинг ривожланиши ва у билан боғлиқ пахта тозалаш саноатининг шаклланиши асосида иқтисодиётда, қишлоқ хўжалик техникасида, социал муносабатларда баъзи ўзгаришлар юз берди. Товар-пул муносабатлари хўжаликнинг ҳамма соҳаларига кириб борди ва қишлоқ хўжалигида капиталистик муносабатлар пайдо бўла бошлади. Бу эса, ўз навбатида синфий курашни кескинлаштирди. Бироқ пахтачилик изчил ва кенг равишда ривожланмади. Бунда чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм сабаб бўлди. Қишлоқ хўжалигида ҳамон феодал муносабатлари

ҳукмронлик қилар эди. Пахта рус капиталистлари ва маҳаллий бойларга катта бойлик келтирган бўлса, пахтакор деҳқоннинг иқтисодий аҳволини тобора оғирлаштирди.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Тиллабоев С. Фарғона вилоятининг ташкил топиши ва унинг маъмурий-худудий бошқаруви (XIX аср охири – XX аср бошлари). “Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда” мавзусидаги Республика илмий анжуман материаллари. Фарғона 2009.

2. Обзор Ферганской области за 1900 год. – 2. Скобелев, 1901.

3. СПБ. МДТА, 1396-фонд, 1-рўйхат, 197-иш.

4. ЎЗР.МДА, 10-фонд, 15-рўйхат, 690-иш.

5. Ежегодник Ферганской области. Том II, Выпуск 1903 года, г.Нов. Маргилан, 1903.

6. ЎЗР МДА, 19-фонд, 1-рўйхат, 92-иш.

7. Фарғона вилоят статистик обзорлари (1901-1911)

8. СПБ МДТА, 404-фонд, 1-рўйхат, 20-иш.

9. ЎЗР МДА, 1-фонд, 17-рўйхат, 97-иш.

10. Зиёев Х. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. – Т.:2000

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИ – УЙЎҒУР ОЛИМЛАРИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА

Ш.Т. Қўлдашев,

Тарих фанлари номзоди, доцент,

ЎЗР ФА Шарқшунослик институти катта илмий ходими

Аннотация: Буюк мутафаккир Алишер Навоий ижодини барча туркий халқлар қаторида уйғур адабиётшунослари томонидан ҳам тадқиқ қилинган. Шу билан бирга, шоирнинг ижоди уйғур адабиёти тараққиётига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, уйғур олимлари, уйғур адабиёти, адабиётшунослик, ижодиёт.

Уйғур адабиёти, жаҳоннинг ҳамма адабиётларида бўлганидек, асрлар давомида ўзига хос анъаналарига сайқал бериб, ривожланиб келди. Шарқий Туркистоннинг Қашқар, Ёркенд, Хўтон ва Урумчи каби қатор нуфузга эга бўлган маданий-адабий марказларида сўз санъатининг равнақи билан уйғур адабиётининг кўплаб мумтоз анъаналари шаклланди ва улар авлоддан-авлодга ўтиб, нодир бадиий обидаларда ўзини намоён қилиб турибди.

Уйғур адабиёти ўз тарихи давомида жаҳон адабиёти билан бир қаторда ривожланган бўлиб, бир томондан, қўшни туркий халқларнинг адабиётлари билан, иккинчи томондан эса, форс-тожик, араб ҳамда хитой адабиётлари

билан ўзаро алоқада бўлиб келмоқда. Шу билан бирга, жаҳон адабиёти дурдоналарига ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда. Уйғур адабиётига тарихан яқин бўлган, ўзининг илк тараққиёти босқичларида доимо ҳамдам бўлган, кейинчалик ўзаро адабий алоқалари изчил давом этган адабиёт – бу ўзбек адабиётидир. Уйғур ва ўзбек адабиёти ҳар жиҳатдан бир-бирига жуда яқин бўлиб келмоқда. Буюк ўзбек мутафаккири Алишер Навоий (1441-1501) ижоди ушбу икки халқнинг адабий алоқаларини самарадорлигига раҳнамолик қилмоқда.

Алишер Навоийнинг ижод тажрибаларидан ўрганишда уйғур шоирлари фаоллик кўрсатганлар. XVI асрда яшаган шоирлар ҳомийси Абдурашидхондан бошлаб, XIX аср шоири Билол Нозимгача Навоийнинг маҳорат мактабига мурожаат қилиш изчил бир жараён сифатида кечди. Бироқ, уйғур шоирларининг Навоий анъаналарига мурожаат этиши бошқалардан нусха олиш ҳам; тақлид ҳам эмас эди. Аслида Навоийга мурожаат этиш жаҳон адабиёти тажрибасида бўлганидек, даҳолардан ўрганиш, уларнинг ижодий тажрибаларидан баҳра олиб, янги ижодий кашфиётларга қўл уришни билдирар эди. Қолаверса, Навоийга мурожаат этиш устоз анъаналарини давом эттириш қобилиятига эга бўлган ижодкорларни ҳам ҳам талаб қилар эди. Уйғур адабиётида ана шу шарт-шароитлар мавжуд бўлиб, унинг Хирқатий, Низорий, Ғарибий, Залилий, Муҳаммад Содик Қашғарий каби намояндлари Шарқ адабиётининг билимдонлари сифатида танилган.

Уйғур адабиёти тарихини изчил ўрганиш, унинг асрлар қаърида қолиб кетган саҳифаларини янгидан кашф этиш буни яққол кўрсатиб турибди. Хусусан, XIX асрнинг ўрталарида Қашқарда тартиб берилган, ўз мундарижасига кўра, истёъдодли уйғур шоирлари Абдурахим Низорий, Турди Ғарибий ва Наврўзохун Зиёийларнинг асарларидан таркиб топган ва шартли равишда “Муҳаббат дostonлари” деб аталиб келинаётган мажмуа қўлёзмасининг кенг китобхонлар омасига маълум бўлиши билан уйғур адабиётининг тарихан жуда катаа мавқеи яна бир маратоба аён бўлди¹. Уйғур адабиётининг ўзбек адабиёти намояндаси Алишер Навоий ижоди билан алоқасига оид янги саҳифалар очилди. Шунга кўра, “Алишер Навоий ва уйғур адабиёти” мавзуининг кенг қамровли, муаммолари кўп, уларни муқоясали таҳлил йўли билан ўрганишни давом эттириш адабиёт тарихчиси учун уйғур ва ўзбек адабий алоқаларининг шакл ва усуллари, қонуниятлари, адабий услублари, жанрлари оламидаги янгиликларнинг хусусиятларига оид муҳим материал беради.

Уйғур хаттотлари томонидан “Бахтиёрнома”, “Тазкираи авлиё”, “Меърожнома” ва ўзбек классик шоирлари Комил Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” асари қашқарлик Абдурахим Назорий ҳамда Ғарибий Зиёий томонидан 1800-1810 йиллари кўп нусхада кўчирилган. Бу ҳам ўзаро адабий алоқалар натижаси эди[19]. Тадқиқотчи олима Х. Солиҳованинг фикрича,

¹ “Муҳаббат дostonлари” мажмуасининг қўлёзма таснифи, андан ўрин олган асарларнинг жанр хусусиятлари ва мундарижаси масалалари уйғур адабиётшунослигида муфассал ўрганилган. Қаранг: [13,14,12,16,9].

умуман XVIII-XIX асрлар давомида Қашқар ва Ёркендда ҳаттотлик санъати ривожланган бўлиб, ҳаттотлар томонидан Алишер Навоийнинг кўпгина асарлари кўчирилган эди[17: 42-44]. Уларнинг айримларига шоир асарларининг асл номи қўйилса, баъзилари “Куллиёт” (Тўла тўплам), “Баёз” (Сайланган тўплам), “Девон” (Шеърлар тўплами) деб аталган. Бу даврда “Қашқарий” таҳаллуסיдаги ҳаттотларнинг шуҳрати ва улар кўчирган қўлёзмалар Шарқий Туркистондан то Ўрта Осиё, Татаристон ва Озарбайжонларгача етиб борган. Ҳозир ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фондида сақланаётган ва 150 га яқин ҳаттот томонидан кўчирилган Алишер Навоийнинг 450 дан зиёд қўлёзма ва босма асарлари ичида 66 та қўлёзма нусханинг тузувчиси ва котибининг исми аниқланган бўлиб, булардан олтитаси “Қашқарий” таҳаллусли адиблардир. Мазкур фондда сақланаётган Навоий асарларининг “Куллиёт” ини 1824 – 1830 йилларда Қашқарда Абдурахим Фозил Қашқарий исмли ҳаттот кўчириб китобат қилган. Бу “Куллиёт” га шоир асарларининг 19 таси киритилган бўлиб, Алишер Навоийнинг ҳозиргача аниқланган қўлёзмалари ичида бу нусха ҳажми қамрови, китобат санъати ва илмий қиммати жиҳатидан энг ноёб нусха ҳисобланади.

Уйғурларнинг ҳамсанавислигида икки мақсад кўзда тутилган. Бири – Алишер Навоий “Ҳамса”сини кўчириб тарқатиш бўлса, иккинчиси – “Ҳамса”даги дostonларга назиралар ёзиш. Зухриддинхўжа даврида Алишер Навоий “Ҳамса”си 500 нусхада кўчирилган[14: 66]. Ҳозирда ҳам Шарқий Туркистонда “Ҳамса”нинг турли-туман нусхалари сақланмоқда. Фақатгина Қашқар вилояти музейида “Ҳамса”нинг 21 та нусхаси мавжуд. Бундан ташқари, “Алишер Навоий “Ҳамса”сининг қўлёзмалари катологи”даги маълумотларга кўра, ЎЗР ФА Шарқшунослик институти ва Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалари фондида сақланаётган 170 та “Ҳамса”нинг 12 тасини кўчирган ҳаттотлар шарқий туркистонлик бўлган. Уйғур ҳаттоти Умар Боқий 1792 йили “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonларини тушунарли, оддий насрий услубда қайта ёзиб чиққан ва булар “Қиссайи Фарҳод-Ширин”, “Китоби Лайли-Мажнун” номи билан Тошкентда 1909, 1910, 1912, 1915 йилларда тошбосмада кетма-кет босилган. Биринчи дostonга 13 та, кейингисига 11 та миниатюра ишланган[23: 248]. Мулло Сиддиқ 1813 йили “Ҳамса”даги 4 дostonга “Лисон ут-тайр” ни қўшиб, “Булбули гулшани Навоий” номи билан насрийлаштирилган.

Алишер Навоий асарлари Ёркенд хонлигидан бошлаб мактаб ва мадрасаларда ўқитила бошлаган, ғазаллари навоийхонлик кечаларига файз бағишлаган. Шу боис, XVIII асрда Қашқарда Навоий асарлари луғати тузилган. Айниқса, улуғ мутафаккирнинг содиқ мухлиси бўлган Назорий 1806 йили “Навоий” номли дарслик тузиб тарқатган. Шоир Сабурий 1840 йилда “Навоийнинг адолатпарварлиги хусусида” номли китобини ёзиб, Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг ижтимоий-ғоявий хусусиятлари ҳақида мушоҳада юритган. Бу борада XX аср бошларида Марказий Осиёга кўп саёҳат қилган ва Тянь Шаньнинг жануби-шимолини айланиб чиққан швециялик олим Севин Хедин шундай ёзган: “Навоий бу

ердаги китобхонлар учун фавқуллодда суюкли муаллиф экан. Бунга мисол тариқасида ўша ерларда яшаётган уйғурлар орасида сақланаётган Навоийнинг ранг-баранг асарларини олсак бўлади. Ҳатто Шарқий Туркистоннинг энг узок худуди бўлган Лобнорда Навоий шеърлари ашула қилиб айтилиб, назмгўйлик қилинар экан. Навоий дostonлари оддий халқ орасида қиссахонлик кўринишида кенг тарқалган экан”[18: 62-63].

Алишер Навоий ижодини ўрганган, шоир таъсирида ижод қилган уйғур шоирлари, адиблари ва адабиётшунослари нафақат Шарқий Туркистонда балки, Ўзбекистон, Қоғозистон, Россия Федерацияси, Туркия, Европа мамлакатларида ҳам тўхтаб қолмаган. Жумладан, Ўзбекистон худудида ҳам уйғур адабиётшунослари Алишер Навоий ижодини асосида илмий тадқиқотлар олиб борганлар.

Уйғур ва ўзбек адабиётшунослигида мазкур мавзу кўпдан буён тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлиб келди. Уларнинг ечимига С.Е. Малов, А.Зиёй, М. Ҳамроев, Ю. Мухлисов, У. Маматохунов, С. Эркинов, Р. Қодирий, Ш. Умар, В. Ғўпур, А. Хусайн, Т. Алиев, С. Маллаудов, Д. Рўзиева, И. Имиров, Қ. Ҳасанов, Д. Райҳонов каби тадқиқотчилар муносиб ҳисса қўшдилар. Бу йўналишда уйғур адабиётида Навоий анъаналари масалаларини тадқиқ этган М. Ҳамроев, Ю. Мухлисов, Р. Қодирий, Д. Рўзиева ва Д. Райҳоновларнинг илмий ишларини алоҳида таъкидлаш керак. Бу хусусда уйғур олимлари жамоаси томонидан яратилган “Уйғур адабиётининг қисқача тарихи”, “Уйғур классик адабиёти тезислари” каби асарларда ҳам илмий аҳамиятга молик хулосалар баён қилинганлигини қайд этиш лозим[18].

Филолог олим Р. Қодирий уйғур шоирлари учун “Навоий ўлмас асарлари бир неча асрлар давомида маҳорат сирларини ўрганадиган адабий мактаб бўлиб хизмат қилди”[19: 52], деб ёзган. Тадқиқотчи олим М.Ҳамроев эса Навоий ижодининг уйғур шоирларига ижобий таъсири хусусида сўз очиб, унинг икки йўл билан давом этганлигини таъкидлайди. Унинг биринчиси – уйғур шоирларининг Алишер Навоийдан сўз санъати билимларини ўрганишлари, иккинчиси эса уларнинг Навоий асарларининг мавзу ва сюжетларига мурожат қилишларида кўринадиган фикрни илгари суради[20: 21]. Ушбу хулоса гарчи уйғур ва ўзбек адабий алоқаларининг ҳамма шакллари қамраб олмас-да, моҳиятан масалага холс ёндашувдир.

Уйғур шоирларининг Алишер Навоий анъаналарига муносабати хусусида Ю. Мухлисов, С. Маллаудов, У. Маматохунов каби бир қатор уйғур олимларининг асарларида ҳам муҳим фикрлар ўртага ташланган [14,11,10,21,15]. Хусусан, Ю. Мухлисов “Асрлар ва асарлар” монографиясида Низорий ва Ғарибий дostonларининг Навоий назмиёти билан муқоясаси асносида адабий алоқаларнинг характери ва оқибат самаралари ҳақида кузатишлари билан илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортди. Ю. Мухлисов ўз тадқиқотларида Низорийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, Ғарибий “Шоҳ Баҳром ва Дилором” дostonларида Навоий анъаналарига асосланадилар, бироқ ўз олдиларига қўйган ижодий мақсадларидан келиб чиқиб, асар воқеаларини мухтасарлаштириш, айни

пайтда унинг тўқимасига ўз янгиликларини сингдириш йўлидан борадилар, деганда ҳақ эди[14: 84].

Мустақиллик йилларида ўзбекистонлик уйғур олимларидан Х.Солиҳова[17], Ҳомидхон Ислохий, А.Ходжаевлар ҳам Алишер Навоийнинг илмий меросига эътибор қаратганлар. Уларнинг тадқиқотларида бевосита уйғур ва ўзбек адабий алоқаларига оид кўпгина маълумотлар ҳам берилган.

Алишер Навоий ижодига қизиқиш Хитойда, жумладан, ҳозирги Шинжонг уйғур туманида ҳам ортиб борган. 1941 йилда Хитойдаги Чугучак шаҳрида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллиги байрам сифатида нишонланган. Машҳур уйғур шоири Тоибжон Алиев Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-моний” асаридаги ғазалларидан танлаб олиб тузган “Ғазаллар” номли рисоласи 1982 йилда Урумчида нашр қилинган[1]. Ушбу рисоладаги баъзи ғазаллар хитой тилига ҳам таржима қилиниб, Ички Мўғил туманида ҳам нашр этилган. 1988 йилда Алишер Навоийнинг “Ҳамса” асарининг таркибига кирувчи “Муҳокамат ул-луғатайн” достони Пекинда нашр қилинган[2,3]. 1991 йили Урумчида шоир таваллудининг 550 йиллиги нишонланди ва бир неча асарлари нашр қилинди[4,5,6]. 1994 йилда шоирнинг бир неча асари уйғур тилидаги журналларда chop этилган[7,8]. 2001 йилда Пекинда “Алишер Навоий таваллудининг 560 йиллигига бағишланган” илмий анжуман ўтказилган. Ушбу анжумандан сўнг Алишер Навоий асарларининг нашр қилиш, унинг шеърларини хитой ва уйғур тилларида илмий тадқиқотлар олиб бориш ишлари бошланди[22: 231-232].

Хуллас, Алишер Навоий ижоди барча туркий халқлар қаторида, уйғур адабиётшуносларининг тадқиқотларида муҳим манба бўлган. Уларнинг тадқиқотларида уйғур адабиётининг тараққиёти, ўзбек–уйғур адабий алоқаларида Алишер Навоийни тутган ўрни, Алишер Навоийнинг уйғур адабиётига таъсири каби масалалар илмий таҳлил қилинган. Бу масалани ўрганиш орқали навоийшуносликнинг янги қирралари ва долзарб масалаларини очиб беради.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Алишер Навоий: Ғазаллар. Нашрга тайёрловчи Т.Алиев. – Урумчи: “Шинжонг халқ нашриёти”, 1982(уйғур тилида).
2. Алишер Навоий. “Ҳамса: Муҳокаматул луғатайн”. Байжинг: Миллатлар нашриёти, 1988 (уйғур тилида).
3. Алишер Навоий. Махбуб ул қулуб. – Қашқар: Уйғур нашриёти, 1990.
4. Алишер Навоий. “Ҳамса: Ҳайратул аброр”. Урумчи., 1991.
5. Алишер Навоий. “Ҳамса: Фарход ва Ширин”. Урумчи., 1991.
6. Алишер Навоий. “Ҳамса: Лайли ва Мажнун”. Урумчи., 1991.
7. Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр” // “Булоқ” журнали. 1994 йил. 1-2 сонлари.

8. Алишер Навоий. “Лисон ут-тайр” // “Булоқ” журнали. (Мулло Сидик Ёркандий насрлаштирилган нусҳаси). 1994 йил 3-4 сонлари.
9. Аршиддинов Б. Уйғур классиклири ижадийида дастан жанри. – Алмута, 1988.
10. Маллаудов С. Тарихий дostonлар. Тўплам: Уйғур адабиёти ва фольклоридаги жанрлар. Алмута., 1980.
11. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент., 1960.
12. Мугинов А. Описание уйгурских рукописей инс-та народов Азии. – М., 1962.
13. Мухлисов Ю. Уйғур классик қoязмаларининг каталоги. – Урумчи, 1956.
14. Мухлисов Ю. Асрлар ва асарлар. Алмату: Наука, 1973.
15. Райхонов Д. Место и значение произведений Наваи в литературной жизни уйгуров. АКД. – Алмута, 1992.
16. Розиева Д. Низорий ижодида Навоий традицияси. Тўплам: Уйғур адабиётидики традиция ва нававторлиқ масилилири. – Алмута, 1976.
17. Солиҳова Х. Уйғур дostonчилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Ҳамса”сининг ўрни // фил.ф.док.... диссертацияси. – Тошкент: ЎзМУ 1995.
18. Уйғур адабиётининг қисқача тарихи. Алмута, 1983.
19. Қодирий Р. Уйғур адабиётда Навоий анъаналари / “Адабий мерос”. 1963. 1-китоб. 52-60б.
20. Ҳамраев М. Веков неумирающая слова. – Алма-ата, 1969.
21. Ҳамроев М. Тарих, назария, маҳорат. – Алмута, 1964.
22. Ҳурматжон Фикрат., Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2005. (уйғур тилида).
23. Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган ҳаттотлар // Булоқ. – Урумчи, 1992. – № 3. – Б. 248.

ЎРТА ОСИЁ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАРИХИ: ТАРИХИЙ МАНБАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ ТАҲЛИЛИ

*А.М. Базарбаев,
ЎзР ФА Шарқишунослик институти
катта илмий ходими, т.ф.ф.д.*

Аннотация. Бу ишда Ўрта Осиёнинг иқтисодий тарихида муҳим ўрин тутган тарихий манбаларда қишлоқ хўжалигининг тавсифига эътибор қаратилган. Жумладан, муаллиф XIX аср охири — XX аср бошларидаги Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги тарихига эътибор беради. Шунингдек, мақолада айрим ёзма манбалар қишлоқ хўжалиги соҳасида иқтисодий жараёнларга кўпроқ тавсиф берган бўлса, бошқалари уларнинг сабаблари ва оқибатлари тўғрисидаги маълумотларни қамраб олганлиги очиқ берилади.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалиги, тарихишунослик, ёзма манбалар, Ўрта Осиё, мустамлака, даврий матбуот.

Иқтисодий тарих қадимда бўлиб ўтган иқтисодий жараёнларни тушунишда муҳим аҳамият касб этади. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиё тарихида бир қанча иқтисодий жараёнлар юз берган. Ушбу иқтисодий жараёнларнинг аксарияти қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ эди. Шу сабабли, мазкур давр тарихини тадқиқ этишда қишлоқ хўжалиги тарихига мурожаат этиш муҳим аҳамият касб этади. Мазкур мақолада Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги тарихи хорижий тиллардаги адабиётларда ёритилишини ҳамда бу масалаларнинг маҳаллий манбалардаги тавсифи қиёсий таҳлил қилинади.

XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёда мустамлака маъмурияти томонидан анъанавий аграр ва ер муносабатларини ўзгаришига катта таъсир ўтказган тадбирлардан бири бу – ер-солиқ тузилиши номи остида олиб борилган ҳаракатлар эди. Бундай жараёнлар ҳам мустамлака маъмуриятининг дастлабки йиллардан бошлаб амалга оширилган. Буни биринчи бўлиб фон Кауфман бошлаб беради. У 1880 йил апрелида Фарғона вилоятида ер-солиқ ишларини олиб бориш учун буйруқ беради [3: 431] ва вилоятда мазкур жараён 1880-1881 йилларда тугатилиши назарда тутилади [9: 3]. Бироқ ер-солиқ ишлари ҳудудда 1886 йилги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги Низом ишлаб чиқилиши арафасида тугатилади [3: 431]. Бу тадбирнинг асосий мақсади бир томондан ўлкадаги ерларни рўйхатга олиш бўлса, бошқа томондан, барча қишлоқ жамоаларидаги ерлардан етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисобини олиб бориш ва шу орқали солиқ миқдорини белгилашдан иборат эди [2: 64]. Бу ишларни амалга ошириш учун уч марта ер-солиқ ишларига оид инструкция ишлаб чиқилади ва улар амалиётга тадбиқ этилади [9: 6]. Ушбу инструкция асосида ҳар бир уезддаги хусусий, жамоат ҳамда мухлатсиз фойдаланиладиган, эғалик қилинадиган ва тасарруф этиладиган ерларни баҳолаш ҳамда улардан олинадиган ер солиғи миқдорини аниқлаш лозим эди [12: 198].

Бироқ аграр соҳадаги ушбу янги тартиб ўзининг бир қанча камчиликларига эга эди. Жумладан, маҳаллий аҳолининг ерга нисбатан ҳуқуқи эътиборга олинмаган ёки бошқача айтганда аҳолининг мулк ҳуқуқи қандай тартибда аниқланиши назарда тутилмаган. К.К. Пален маълум бир хусусий ёки жамоа ерида ер ўлчаш ишларини олиб борганлигини, лекин ушбу ишни қандай ёки нимага асосланган ҳолда олиб бориши тўғрисида ҳеч нарса айтилмаганлигини танқид қилади [9: 14]. Аслида бундай норозиликлар ҳудуддаги маҳаллий уламолар ва аҳоли томонидан ҳам билдирилган [8: 48].

Шунингдек, аграр муносабатлардаги янги тартиблар Ўрта Осиё хонликлари даврида амалда бўлган ер турларининг ўзгаришига сабаб бўлган. XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонда амлок (давлат) ва вақф ерлар бир қанча ўзгаришлар билан бўлса-да, сақланиб қолганлигини кўришимиз мумкин. Бироқ мулк, яъни хусусий ерлар мазкур даврда мавжуд бўлганми ёки йўқми, деган савол очиқ қолмоқда. 1886 йилги Низомда

“хусусий ер” ёки “хусусий мулк” деган иборалар учрамайди. “Туркестанские ведомости” газетасининг 1903 йил 47-сонида айнан мана шу масалага бағишланган мақола чоп этилади [10: 47]. “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисида”ги Низомнинг 255-бандида маҳаллий ўтроқ аҳолининг ерга нисбатан ҳуқуқи маҳаллий одат асосида доимий ва наслдан-наслга ўтиш орқали эғалик қилиниши, фойдаланилиши ва тасарруф этилиши қайд этилган. Бироқ ушбу Низомнинг 259 бандида аҳолининг ердан факат фойдаланиш ҳуқуқи сақланиб қолиниб, қолган эғалик ва тасарруф этиш ҳуқуқи тушиб қолган [10: 47]. Бунга яқин фикрни Туркистондаги ер ислохотларни ўрганган дастлабки хорижлик олим Д.С.М.Виллиамс ўз мақоласида таъкидлаб, 1886 йилги “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғриси”даги Низом кучга кириш натижасида ҳудудда мулк ерлари бекор қилинди, деган фикр билдириб ўтади. У фикрида давом этиб шуни айтадики, ер аҳолига бириктириб қўйилган, бироқ Россия империяси қонунларига асосан бу тўлиқ хусусий мулк маъносини англатмаган [3: 429].

Мазкур ер соҳасида амалга оширилган юридик ислохотлар маҳаллий аҳолига иқтисодий қийинчиликларни келтириб чиқарди. Бу эса биринчи жаҳон уруши давомида Ўрта Осиёда озиқ-овқат етишмаслигига олиб келди [1: 206]. Жаҳидлар ва тараққийпарварлар мазкур масалаларга оид қарашларини даврий матбуот орқали билдириб борган бўлса, ўз даврининг илмли кишилари ўз эсдаликларида бу ҳақда ёзиб қолдирган. Даврий матбуот саҳифаларида тараққийпарварлар Туркистонда деҳқончилик аянчли аҳволга келиб қолганлигини таъкидлайди. Жумладан, “Садои Туркистон” газетасида чоп этилган мақолалардан бирида “зотан бу йилларда Туркистонда тижорат ва зироат ишлари таназзул қилиб, кейин кетиб турмоқдадур. Бунинг сабаби нима эканини савдогар ва деҳқонларимизнинг ўзлари ҳам била олмайди. Бунинг сабаблари хийла кўпдур... халқнинг фақир ва камбағал бўлишининг сабаби зироат ишига аҳамият бермасликларидур. Бу йилларда деҳқончилик бутун аҳамиятдан тушуб борадур” деб ёзиб ўтади [5: 18]. Мирза Қўқонбой Абдуҳолиқзода Самарқандий ўз эсдаликларида Россия империяси Туркистоннинг бошқа қисмларида бўлгани каби Мирзачўлда ҳам деҳқончиликка аҳамият бермаганлигини қайд этади [6: 17].

Бу ҳолни тушунган маҳаллий тараққийпарварлар аҳолини деҳқончиликни юксалтиришга чақиради. Чунончи, Рауф Музаффарзода “энди бизим дунёдан энг охирги насибамиз бўлгон шул тупроғимизга эътибор бермовимиз ақлсизлик... улуғ бир жинойтдур... Агар бу кундан эътиборан тупроғимизнинг қадрини билуб зироатга ёпушсак, эл ичида ҳаёлимизга ҳам келмагон саодатга эришмоғимиз табиийдур” деб ёзади [7: 18]. Шу сабабли ушбу тараққийпарварлар деҳқончилик ишларига аҳамият беришни, сувсиз ерларга ариқ қазиб сув чиқаришни, ерларнинг унумдорлигин ошириш учун ўғитлардан фойдаланишни тавсия қилади [11: 14]. Чўлпон эса деҳқончиликда унумдорликни ошириш учун турли хил техникалардан кенг фойдаланиш кераклигини айтади [4: 10]. Мазкур даврда қишлоқ хўжалигида янги техникаларнинг қўлланилиши айрим ҳолларда

муваффақиятли кечган бўлса, айрим ҳолатларда ушбу техникалар маҳаллий шароитга мослашмаганлиги сабабли кенг қўлланилмаган [13: 75].

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёда қишлоқ хўжалиги иқтисодий ҳаётда муҳим аҳамият касб этган. Мавжуд аграр муносабатлар мустамлака маъмуриятининг сиёсий ва иқтисодий манфаатларига тўғри келмаганлиги сабабли Туркистонда аграр соҳада ўзгаришлар қилишга уринди. Мавжуд манбалар мазкур жараёнлар, уларнинг сабаблари ва оқибатлари тўғрисидаги маълумотларни қиёсий тадқиқ этиш имконини берди.

Манба ва адабиётлар рўйхати:

- 1) Buttino Marco. Economic relations between Russia and Turkestan, 1914-1918, or how to start a famine / Transforming Peasants: Society, State, and the Peasantry, 1861-1930, ed. Judith Pallot. – London: Macmillan, 1998. – P.206.
- 2) Penati B. Swamps, sorghum and saxauls: marginal lands and the fate of Russian Turkestan (1880-1915) // Central Asian Survey. Vol. 29, No. 1. – 2010. – P.64.
- 3) Williams D. SM. Land reform in Turkestan // The Slavonic and East European review. Vol. 51, No.124. – Jul. 1973. – P. 431.
- 4) Абдулҳамид Сулаймон. Ватанимиз Туркистонда зироат ва деҳқончилик // Садои Фарғона. – 1914. – №10;
- 5) Й.Н. Туркистонда тижорат ва зироат // Садои Туркистон. – 1914. – №18.
- 6) Мирза Қўқонбой Абдухолиқзода Самарқандий. Жиззах қўзғолони (1916 йилги Жиззах қўзғолони тарихига бир назар). – Жиззах: Сангзор, 2009. – Б. 17.
- 7) Музаффарзода А. Тупроқ надур // Садои Туркистон. – 1914. – №18.
- 8) Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий. (Нашрга тайёрловчилар Воҳидов Ш., Сангирова Д.) – Тошкент, 1999. – Б. 48.
- 9) Пален К.К. Поземельное-податное дело. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 3.
- 10) Права или захват? (К вопросу о поземельной устройстве туземного населения Туркестанского края) // Туркестанские ведомости. – 1903. – № 47.
- 11) Рауф Музаффарзода. Тупроқ надур // Садои Туркистон. – 1914. – №14;
- 12) Савицкий А.П. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент, 1963. – С.198.
- 13) Шодмонова С. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. – Тошкент: Янги нашр, 2011. – Б.75.

QUVA YODGORLIGIDA AMALGA OSHIRILGAN ARXEOLIGIK TADQIQOTLAR XUSUSIDA

A.A.Aloxunov

Farg'ona davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buyuk ipak yo'lining serqatnov joyida joylashgan, kunchiqardan kunbotarga o'tgan qit'alararo aloqa yo'li tarixida alohida rol o'ynagan, Farg'ona vodiysining boshqa shaharlaridan farqli o'laroq, qadimgi madaniy qatlamlar salmog'i yaxshi saqlanib qolgan Quva yodgorligida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlarning qisqacha bayoni keltirilgan.

Kalit so'zlar: Quva (Qubo) shahri, yozma manbalar, arxeologik tadqiqotlar, madaniy qatlam, arxeologik qazishma, ark, shahriston, rabod, budda ibodatxonasi.

Juda ko'p manbalarning guvohlik berishicha tarix silsilasida, o'tmish yodgorliklarida qadimiy va hamisha navqiron Quvaning o'ziga xos va mos o'rni, mavqeyi bor. Akademik shoir G'ofur G'ulom o'z esdaliklarida: "Turkistonda juda qadimiy shaharlar ko'p. Buxoro, Xiva, Samarqand, Shahrisabz va Quva shaharlaridan keyin manashu zaminda Toshkent shahri ham turadi..." [10:68]. Ulug' allomaning Quvani Turonzaminning eng qadimiy shaharlar sirasiga kiritishi, hurmat bilan tilga olishi qadimdan bu ko'hna maskanning mashhurligidan dalolat berib, biz ham buning guvohi bo'lib turibmiz. Quyidagi satrlar esa ana shu fikrlarni yanada to'ldiradi: "O'zbekistonning madaniy qatlamlari, xalqimizning teran tomirlari juda-juda chuqurdir. Afrosiyob, Dalvarzintepa, Kitob, Kosonsoy, Quva va boshqa joylarda qadimshunoslarimiz o'tkazgan qazuv tadqiqot natijalari fikrimizni yaqqol tasdiqlaydi"[9:141].

Tariximizning boshqa jabhalari singari, uzoq tarix bo'lib qolgan, o'tmishning beayov ziddiyatlari tomonidan vayronaga aylangan Quva shahri tarixi haqida arxeologik yodgorliklar bilan birga juda ham kam saqlangan yozma ma'lumotlargagina egamiz. Shahar va shahar atrofidagi qishloqlarda saqlanib qolgan arxeologik yodgorliklarni ma'lum darajada o'rganilishi qadimiy Qubo haqida ba'zi bir fikrlarni bayon etish imkonini beradi.

Quva – Qubo nomi bilan birinchi marta VIII asrning birinchi yarmidagi yozma manbada siyosiy voqealarning tavsiloti bayoni munosabati bilan tilga olindi. Arab tarixchisi at-Tabariy, al-Muqaddasiy, Abu Bakr Muhammad ibn Jahfar an Narshaxiy, Z.M.Bobur, Isoqjon Junaydilxo'ja o'g'li Ibratning, N.Y.Bichurin, V.V.Bartold asarlarida ham Quva shahri tarixi haqida ma'lumotlar berilgan[3;5;6;7;15;16; 20; 15;].

Iskandar Azimovning «Farg'ona vodiysining arxitektura yodgorliklari» (Toshkent, 1986) kitobida yozilishicha, arxeologlar Quvada qadimiy turarjoy binolari hamda VI–VII asrlarga oid Budda ibodatxonalari xarobalarini topdilar. Qazilma ishlari jarayonida tuproq ostidan tangalar, zargarlik buyumlari, uy-ro'zg'orlarda ishlatiladigan temir, bronzava sopol buyumlar chiqdi. Ibodatxona tarhini chizgan me'mor o'zining yuksak mahorat sohibi ekanligini namoyish etgan. U tasviriy san'at, xaykaltaroshlik va me'morchilik namunalaridan shu qadar

unumli foydalana bilganki, buni o'sha yerdan topilgan qadimiy xaykaltaroshlik hamda devoriy tasvir qoldiqlari yaqqol ko'rsatib turibdi. Mazkur noyob asarlar aholining g'oyaviy mosligini va Farg'ona vodiysida bunday madaniyat yuksak darajaga ko'tarilganini o'zida ifoda etgan.

Hozirgi Quva markazida mahalliy aholi «Shahriston» deb ataydigan va bir necha gektar maydonni egallagan tepaliklar yastanib yotadi. Ular o'z bag'rida ming yillik tariximiz sahifalarini yashirib yotibdi.

Quva shahri xarobasini muntazam o'rganish 1956-yil O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix va arxeologiya instituti, akademik Y.G'.G'ulomov boshchiligidagi tatqiqot ishidan boshlangan[8]. Akademik Y.G'ulomov rahbarligida arxeologlardan M.Aminjonova, V.A.Bulatova, V.D.Jukov, H.Muhammedov, A.R.Muxammadjonovlar faol qatnashdilar. Shahristondagi shimoliy-g'arbiy kuzatuv minorasi, mudofaa devoriga yaqin shahar dahalari (kvartallari) qisman kovlab ochib o'rganildi. Akademik Y.G'ulomovning rejasiga ko'ra, Quva shahar xarobasi qismlarga bo'linib, chuqur tahlil qilib o'rganilishi kerak edi. Ya'ni mudofaa devorini X.Muhammedov, madaniy qatlamlari va ularni davriylashtirish I.Ahrorov, arkni V.A.Bulatova, D.P.Varxotova sopol va shisha idishlarni tadqiq etishlari kerak edi. Juda katta qazishma ishlari olib borildiku, lekin afsus bu boshlangan ish oxiriga yetmay qoldi. V.A.Bulatovanning Quva budda ibodatxonasi va uning yaqinidagi turar joylarga bag'ishlangan kitobchasi bundan mustasnodir. Bu kitob 1972-yilda nashr etilgan bo'lib, kitobda 1956–1965-yillarda o'tkazilgan arxeologik kuzatishlarning natijalari tadrijiy ravishda yoritilgan. Kitobda ma'lumot berilishicha, Quva tumanining arxeologik xaritasini chizgan V.D.Jukov 26 ta vayrona tepalikni o'rganib, uni xaritaga kiritgan I.Axrrov va D.P.Varxotova singari arxeologlarning xizmatlaridan xabardor qiladi. V.A.Bulatovanning fikriga ko'ra, Quvada 30 dan ortiq arxeologik yodgorliklar mavjud bo'lib, ularni uch guruhga bo'lish mumkin. Bular miloddan oldingi eraning I asridan yangi eraning VII asrigacha bo'lgan bir qator qatlamli va I-XIII asrlarga oid ko'p qatlamli tepaliklardir. Arxeologlarni ko'proq qiziqtirayotgan yodgorliklar uchinchi guruhga tegishli bo'lib, qadimgi Qubo xarobalari bularning eng ahamiyatlisidir. Xarobalar 12 gektardan ortiq maydonda yastanib yotibdi. Shahriston ravotlardan iborat bo'lgan qadimiy shahar kun chiqar, kun yurar va kun botar tomonlardan rovotlar bilan o'ralgan bo'lib, shahar va rovotlar oralig'i bir yarim kilometr bo'lgan.

I.Axrrovning tatqiqotlari shuni ko'rsatadiki, Quva V.V.Bartold yozganidek, X asrga emas, balki XIII asrgacha, ya'ni mo'g'il bosqinchilari davriga qadar ham ma'lum va mashhur bo'lgan. 1991-yil Toshkentda «Kamalak» nashriyotida Samarqand, Buxoro, Xorazm va Farg'ona tarixiga oid yodgorliklar asosida juda foydali va tarixiy qimmatga ega bo'lgan kitob chiqarildi. Ana shu to'rt tarixdan biri hamyurtimiz Isoqjon Junaydilloxo'ja o'g'li Ibrat qalamiga mansub «Farg'ona tarixi» kitobidir. Ana shu kitobda keltirilgan «... Farg'ona bir shahri qadimdirki, avvalo Iskandari Rumiyan va Qubodu Afrosiyobdan qolgandir. Farg'ona bino bo'lmasdan bino bo'lgan Qubo shahri bo'lib, anda mo'g'ullar podshohlaridan Xushdod degan qalmoq hukumat surib, ma'jusiylar qo'lida edi. Ka'b ul-Abror boshchiligidagi kelgan arab lashkarlari bu yerda qalmoqlardan yengilgach, ikkinchi

bor Muhammad ibn Abdulloh Jarir kelib, Quboda Xushdodni o'ldirib, so'ng Aysi va Kosonga borganligi ma'lum. Bu yerlarga Qutayba ibn Muslim kelguniga qadar Sulton Maxmud Sabuk Tegin zamonida Quboda shahri obod bo'lib, Yagu ibn Tagan hukm surib, adl va xaqqoniyat ila mashhur bo'lib edi».

Keyingi yillar mobaynida tariximizga, madaniyatimizga hamda asori-atiqalarimizni izlab topishga bo'lgan munosabatlar keskin o'zgardi va bu borada keng ko'lamda ishlar amalga oshirilganini biz ushbu kichik ilmiy izlanishimizning Quva shahri tarixini arxeologik tadqiqotlari natijalarini o'rganish orqali guvohi bo'lib turibmiz. Bularning barchasi tarixiy ildizlarimizni naqadar chuqur ekanligidan, boy merosga ega ekanligimizdan dalolat bermoqda.

1996–1997-yillari Arxeologiya institutining maxsus Farg'ona otryadi Farg'ona viloyati muzeyi bilan (G.P. Ivanov) hamkorlikda Quvada arxeologik ishlarni yana tiklab jonlantirdi. 1998-yili esa, Ahmad al-Farg'oniyning 1200 yillik yubileyi munosabati yodgorlikda keng ko'lamli jiddiy tadqiqotlar olib borildi (rahbar T.Sh.Shirinov, mas'ul B.X.Matboboyev)[19;21].

Qazish-qidiruv ishlarida shahar tarixining uchta davriga oid komplekslar qo'lga kiritildi:

1. Shaharning eng qadimgi davri;
2. Antik va ilk o'rta asrlar;
3. O'rta asrlar davri[18].

To'plangan materiallar asosida bu yerda muzey tashkil etildi. Qazishma natijalari ingliz va o'zbek tillarida nashr etilgan kitobda va arxeologlarning turli jurnallarda e'lon etilgan maqola xabarlarida aks etgan[13:41-44]. Yubiley tantanalaridan so'ng Quvada G.P.Ivanov arxeologik qazishma ishlarini davom ettirdi[14:65-67]. Bu ishda unga chet ellik ilmiy tashkilotlar ham yordam berishdi. Shaharning tarixiy tuzilishi va rivojlanish xususiyatlari haqida yangi ma'lumotlar to'plandi.

2021–2022-yillari Farg'ona davlat universiteti professori M.Isomiddinov, t.f.d. M.Xasanov, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori A.Aloxunov, doktorant N.Qambarovlar Farg'ona viloyati xokimiyati, Farg'ona viloyat madaniy meros boshqarmasi bilan hamkorlikda Quva yodgorligida arxeologik tadqiqotlarni davom ettirdi. Arxeologik tadqiqot ishlaridan asosiy maqsad Quva shahristoning hukmdor qarorgohi deb belgilangan qismidagi arxitektura va boshqa moddiy-madaniy topilmalarni aniqlash orqali yodgorlikning yuqori qatlamidagi o'rta asrlar bosqichiga oid hayot izlarini va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tiklashdan iborat bo'ldi. Arxeologik qazishma ishlari yodgorlikning 10x10 metr hajmdagi uchta qazuv maydonida olib borildi.

Demak, Quva tarixini o'rganish doimo arxeologlar e'tiborida bo'lgan, chunki uning sirlarini ochishda arxeologik qazishmalar va topilmalar asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Uni arxeologik o'rganishda B.A.Latinin, V.D.Jukov, A.N.Bernshtam, A.R.Muxammadjonov, V.A.Bulatova, I.Ahrorov, Y.A.Zadneprovskiy, keyinchalik B.H.Matboboyev, G.P.Ivanov, M.H.Isomiddinovlarning xizmatlari kattadir [1;2;4;8;11;12;17;19;21].

Bizningcha, arxeologik o'rganish tarixshunosligi quyidagi natijalarga olib keldi:

- ✚ Quva qadimdan Farg‘ona vodiysidagi yirik savdo-iqtisodiy, diniy va madaniy markaz bo‘lgan. Bu yerda pul zarbxonasi faoliyat ko‘rsatgani uni siyosiy jihatdan ham muhim rol o‘ynaganini ko‘rsatadi.
- ✚ Quvada olib borilgan ko‘p yillik qazishmalar salmoqli natijalarga olib kelgan bo‘lsa-da, hali arxeologlar oldida echilishi kerak bo‘lgan murakkab vazifalar turibdi. Albatta, ular orasida eng muhimi Quvaning ilk davri tarixidir. Ya’ni, shaharni paydo bo‘lishi va bu davr bilan bog‘liq mudofaa inshootlarini kovlab o‘rganish zarur.
- ✚ To‘plangan arxeologik materiallarni umumlashtirish vaqti allaqachon yetib keldi. Alohida monografik tadqiqot nashr etish kerak.
- ✚ Quva shahristonida keng ko‘lamli arxeologik qazishmalar o‘tkazilib, ustini oynali moslama bilan yopib, “Quva arxeologik majmuasi” tarkibidagi “Moviy osmon” ostidagi muzeyga aylantirish hamda Quva shahrining tarixdagi roli va ahamiyatini hisobga olib, uning yubileyi masalasini kun tartibiga qo‘yish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ахроров И. Археологические раскопки в шахристане городища Кува // ИМКУ вып 10. 1963.
2. Ахроров И. Средневековые стеклянные бокалы из Кувы. // Изв АН УзР Сер общ наук №4 Ташкент 1960.
3. Бартольд В.В. Сочинения: в 9 т. / Редакционная коллегия: А.М.Беленицкий, А.Н.Болдырев, Ю.Э.Брегель, И.Н. Винников, Б.Г. Гафуров, А.Н. Кононов, М.Е. Массон, И.П. Петрушевский, А.С. Тверитинова, И.И.Умняков. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963-1977.
4. Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Помиро Алая М.Л, 1952.
5. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 381 с.
6. Бичурин Н.Я (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том II. –М. –Л.: Изд-во АН СССР, 1950 а. – 335 с.
7. Бобур З.М. “Бобурнома”. – Тошкент, 1989.
8. Булатова В.А. Древняя Кува. – Ташкент: Фан, 1972. – 95 с.
9. Ватан туйғуси. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1998.
10. Гофур Гулом. Мукаммал асарлар тўплами. 5-том. – Тошкент, 1983.
11. Жуков В.Д. Некоторые результаты археологических работ в Кувинском районе Ферганской области // Изв. АН Уз.ССР. Сер. Общ. Наук. №2. – Ташкент, 1957.
12. Заднепровский Ю.А. Тюркские памятники в Фергане // СА. №1. – М., 1967.

13. Иванов Г.П. К вопросу о дате зарождения города Кува // Мат-лы респуб. научно-практической конференции на тему «Великий Шелковый путь и Ферганская долина». Андижан, 2004.
14. Иванов Г.П., Абдулахатов Н. Раскопки городища Кува // Археологические исследования в Узбекистане – 2002 год. Ташкент, 2003.
15. Исоқжон Тўра Иброт. Тарихи Фарғона. – Тошкент: Ма'naviyat, 2005.
16. История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О.Г.Большакова и А.Б. Халилова). – Ташкент: Фан, 1987.
17. Латынин Б.А. Работы в районе проектируемой гидроэлектростанции на реке Нарын в Фергане // ИГАИМК. Вып. 110. – М., 1935.
18. Матбобоев Б.Х., Иванов Г.П., Мирзаахмедов Д.К. ва бошқалар. Кувада 1998 йили олиб борилган археологик ишлар ҳисоботи. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Археология институти архиви. Самарқанд, 1999.
19. Ivanov G.P. Excavations at Kuva(Ferghana valley/ Uzbekistan) // Iran. XLI, pp. 205-216. London, 2003.
20. Shamsaddin Abu Abdulah Muhammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. Descriptio imperii Moslemici / Ed. M.J.de Goeje, Lugduni Batavorum apud E.J.Brill, 1967. Bibliotheca geographorum arabicorum III. – 498 p.
21. Shirinov T.Sh, Matboboev B.Kh, Ivanov G.P. Kubo sity in Akhmad al-Fargoni's epoch. -Tashkent, 1998.

FARG'ONA VODIYSI QIRG'IZLARI FOLKLORIDA BOLA TARBIYASIGA OID MA'LUMOTLAR (Nov qishlog'i misolida)

Kuzikulov I.U.
Namangan davlat universiteti dotsenti.
Mamasoliyev E.R.
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *maqolada Farg'ona vodiysi qirg'izlarining xalq og'zaki ijodi, shuningdek, dostonlar, maqollar, topishmoqlar, aytishuvlar haqida ma'lumotlar keltirilgan. Dala materiallari asosida maqollar, topishmoqlar, aytishuvlarning bola tarbiyasidagi ahamiyati, bilim olishga ko'nikma shakllantirish haqida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Farg'ona vodiysi, vodiylar qirg'izlari, folklor, maqollar, topishmoqlar, aytishuvlar, urf – odatlar, ta'lim, tarbiya.*

Tog'lar bilan o'rab olingan Farg'ona vodiysi tabiatining o'ziga xosligi uzoq davr mobaynida migratsion jarayonlarning davom etishiga va aholi tarkibining polietnik xususiyat kasb etishiga sabab bo'lgan. Mahalliy aholining asosiy ko'pchiligini o'zbeklar, qirg'izlar va tojiklar tashkil etadi. Ushbu millat vakillarining uzoq davr mobaynida yonma-yon istiqomat qilishi o'ziga xos milliy

urf - odatlar va an`analar bilan birga umumiy xususiyatlar ham kasb eta boshlagan. Bu xo`jalik va madaniyatning shakllanishidagi o`zaro ta`sirda sezish mumkin.

Ma`lumki, xalq og`zaki ijodi til va urf - odatlar kabi millatning o`ziga xos xususiyatlaridan biridir. Xalq og`zaki ijodida xalqning xo`jaligi, madaniyati, tarixi aks etadi. Shu bilan birgalikda dostonlar, maqollar yosh avlodning ta`lim - tarbiya jarayonida ham muhim o`rin egallaydi.

Vodiy qirg`izlari folklorida maqollar alohida o`rin tutadi. Maqollarni xalq og`zaki ijodining ensiklopediyasiga, o`ziga xos badiiy tarixiy solnomasiga o`xshatish mumkin. Maqollar inson aqlini o`tkirlashda muhim vosita xisoblanadi. Shuningdek, maqollar inson nutqini ravshan va ta`sirchan qiladi, insonning o`z hayot yo`lini to`g`ri tanlay bilishida, muammolar yechimiga to`g`ri yondashishga o`rgatadi. Insoniyat tomonidan yaratilgan maqollar juda keng va rang-barangdir¹. Ularda hayotning barcha sohalari mujassamlashgan. Ularda ijtimoiy hayotning eng murakkab muammolaridan tortib oilaviy hayotning eng kichik urf-odatlarigacha, oilaviy, kishilar xarakteridagi mayda-chuyda nuqsonlardan tortib axloqiy me`yorlargacha, eng kichik jonivorlarning xususiyatlaridan tortib falsafiy dunyoqarashcha o`z in`ikosini topgan. Farg`ona vodiysi qirg`izlari maqollari bolalarni hozirjavoblikga mantiqiy fikrlashga kattalarga doimo xurmat bilan munosabatda bo`lishga, ota – onani e`zozlashga, doimo o`ylab, so`ng qisqa va lo`nda gapirishga, yaxshilik ham, yomonlik ham til oraqali bo`lishga, aqilli odamni so`zi doimo qisqa bo`lishiga o`rgatgan, quyidagi maqollar orqali biz vodiy qirg`izlari maqollarida bola tarbiyasiga qanchalik e`tibor berilganligini ko`rishimiz mumkin:

Ата талими уулга болот, энэ талими кызга болот.
(Ota ta`limi o`g`ilga, ona ta`limi qizga.)

Жакшылыкда сөздөн, жамандыкда сөздөн.
(Yaxshilik ham so`zdan, yomonlik ham so`zdan.)

Көп окуган адам көпту билет.
(Ko`p o`qigan ko`pni bilar.)

Акылдуунун сөзү кыска, айта келсе кыска.
(Aqillining so`zi qisqa, aytib kelsa lo`nda.)

Тилден балда тамат, ууда тамат.
(Tildan bol ham tomadi, og`u ham.)

Жакшыны сыйласаң эсиңен кетпейт,
Жамандды сыйласаң эшигиңден кетпейт.
(Yaxshini siylasang esidan chiqmas,
Yomonni siylasang eshigingdan ketmas.)

¹ Кузикалов И.У. Россия империяси мустамлакачилик сиёсатининг Туркистондаги этномаданий жараёнларга таъсири (Фарғона водийси материаллари асосида). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Термиз. 2022. – Б. 124.

Жакшынын жакшылыгын айт, атагы апсын.
(Yaxshini yaxshiligin ayt, dovrug'i oshsin.)

Эрди эл өстүрөт.
(Er kishini el o'stiradi.)

Атаң барында – эл таны, атың барында – жер таны¹.
(Otang borida el tani, noming borida yer tani.)

Mana shunday maqollarni, bolalarga yoshlikdan o'rgatib, ular ongiga singdirib borish orqali bolalar tarbiyasida kattaga hurmat, kichikga izzat, bilim olishga, ko'p kitob o'qishga, hunar o'rganishga, qisqa va lo'nda gapirishga chorlangan.

Bir qator qirg'iz xalq maqollarida bilim olishga, yaxshilik qilishga chaqirilganligini ham ko'rishimiz mumkin. Masalan:

Билеги кучтуу бирди жыгат, билими кучтуу минди жыгат.
(Bilagi kuchli birni yengadi, bilimi kuchli mingni.)

Билимду минди көрсө, билимсиз бирди көрөт².
(Bilimli mingni ko'rsa, bilimsiz birni ko'rar.)

Yuqoridagi maqollar orqali qirg'izlar bolalarni bilagi kuchi birni yengsa, bilimi kuchli o'z bilimi orqali ming kishini yenga oladi yani, bilim olish foydali, degan fikrga kelishlariga chaqiradi.

Vodiy qirg'izlari maqollarida xalqqa odob axloq masalalariga ham e'tibor berilgan:

Элиң саңа кол сунса эриш аркак тиргек бол.
(Xalqing senga qo'l cho'zsa, sen xalqinga tirgak bo'l.)

Ойлоп суйлогон алкыш алар, ойлобой суйлогон шылдыңга калар.
(O'ylab so'zlagan olqish olar, o'ylamasdan so'zlagan masxara bo'lar.)

Улууну урматта, кичууну кызматта.
(Katta hurmatda, kichkinasi xizmatda.)

Атаны сыйлаган абийир табат, энени сыйлаган элге жагат.
(Otani xurmatlagan obro' topadi, onani xurmatlagan elga yoqadi.)

Жакшы кыз жакадагы кундуз, жакшы жигит көкдөгү жылдыз.
(Yaxshi qiz yoqadagi qunduz, yaxshi yigit ko'kdagi yulduz.)

¹ Dala yozuvlari. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani Nov qishlog'i. 2023 yil.

² Dala yozuvlari. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani Nov qishlog'i. 2023 yil.

Bir qator vodiy qirg'izlari maqollari o'zbek xalq maqollari bilan juda o'xshash. Masalan:

Мээрисиз туугандан мээримдуу дос жакшы.

Oqibatsiz qarindoshdan oqibatli do'st yaxshi yoki "Uzoqdagi qarindoshdan yaqindagi qo'shni yaxshi."

Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumanida hududida yashab kelayotgan qirg'izlar xalq maqollari ham o'zining turli jabhalarni qamrab olganligi bilan ajralib turadi:

Калган ишке кар жаайт.
(Qolgan ishga qor yog'ar.)

Кыймылдаган кыр ашат.
(Qimirlagan qir oshar.)

Атасы жиндинин бири жинды, энесы жиндинин баары жиды.
(Otasi jinnining biri jinni, onasi jinnining hammasi jinni.)

Корбогондун коргону курсин, пучукдун опкону курсин.
(Ko'rmaganning ko'rgani qursin, puchuqning o'pkani qursin.)

Жолдон топканың жолдош болбойт.
(Yo'ldan topganing yo'ldosh bo'lmas.)

Farg'ona vodiysi qirg'izlari folklor sa'natida o'ziga xos yo'nalish bu akыйнек aytish yo'nalishidir. Акыйнек bu qirg'iz og'zaki poeziyasidagi aytishuv janrining bir turi hisoblanadi. Odatda акыйнек to'ylarda, bayram, sayillarda aytiladi. Акыйнекни ko'p hollarda qiz bollar aytishgan. Акыйнек aytishgan qizlar qarindosh urug'iga, tug'ilgan yeriga qarab ikki guruhga bo'linib, qarama qarshi turishib, navbatma navbat biri ikkinchisining kamchiligini topib aytishadi. Акыйнек musiqa asbobisiz ko'pincha ohanga solinmasdan aytilgan. Акыйнек oddiygina xo'rlash, mazaxlash mazmunida bo'lmasdan, gapga ustalikni javob qaytarishni sinash maqsadini ko'zlab o'yin, tomosha, ko'rinishida aytilgan. Акыйнеkning bolalar tarbiyasida o'rni katta. Jumladan акыйнек bolalarni tez javob berolish qobiliyatini o'stirgan, raqibining kamchiliklarini topish orqali ularda sinchkovlik mahoratini oshirgan, xususan quyidagi акыйнекdan olingan parchada shuni ko'rishimiz mumkin:

Байдын кызы:
Этегимби? Жеңимби?
Ушул кыз менин теңимби?
Ой жарды кыз, жарды кыз,
Жакшылаб уккун кебимди!
Жарыбаган жалчылар,
Жалданып улак алчулар,
Жалдап коюп жакырды.
Жакшы журот малдуулар

Согончогу чор болуп
Өзунду өзун билбейсин
Тегерегин тор болуп¹.

(Boyning qizi:
Etagimmi? Yengimmi?
Shu qiz mening tengimmi?
Hey bechora qiz, bechora qiz
Yaxshilab eshit gapimni!
Yolchimagan yollanmalar
Yalinib uloq olarlar.
Aldab qo'yib faqirni
Yaxshi yurar boy, biylar.
To'pig'ing ham tor bo'lib,
O'zingni o'zing bilmaysan
Tegaraging tor bo'lib.)

Жардынын кызы:
Сасык байдын сары кызы
Эр албаган кары кызы.
Атаңыздын төрүндө
Көп олтуруб алдыңыз
Атакендин төрүндө
Ак чач болуп журо бер.
Акыйнек айтып талаада
Арсыз акмак уро бер.
Озумду сага тенебейм².

(Kambag'alning qizi:
Sassiq boyning sariq qizi
Er olmagan qari qizi.
Otangizning uyida
Ko'p o'tirib oldingiz
Oqsoch bo'lib yuraver
Aqiynek aytib dalada
Orsiz axmoq bo'laver
O'zimni senga teng bilmayman)

Акыйнек bazi xollarda janjalga ham aylanib ketgan. Hozirgi paytga kelib акыйнек аytishuvlari juda kam ishlatiladi.

Vodiy qirg'izlari folklorida topishmoqlar ham o'ziga xos o'ringa ega Topishmoqlarning tarbiyaviy ahamiyati o'ziga xosdir. Jumladan, topishmoqlar

¹ Dala yozuvlari. Qirg'iziston Respublikasi Jalolobod viloyati Kerben shahri. 2023 yil.

² Dala yozuvlari. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani Nov qishlog'i. 2023 yil.

insonlarni, ayniqsa, bolalarni mantiqiy fikrlashga, masala mohiyatini chuqur anglab yetishga, ziyrakliga o'rgatadi. Odatda topishmoqlarda so'ralayotgan narsaning belgilari, xususiyatlari orqali uning o'zagini(asosini) topishga yo'naltiriladi. Qirg'iz xalq folklorida ham topishmoqlarga keng o'rin ajratilgan. Topishmoqlar turli sohalarni qamrab olishi mumkin. Bola tarbiyasini yuksaltirishda bilim, o'quv qurollari, tabiatdagi hayvonlar, qushlar haqidagi topishmoqlar, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Misol uchun quyidagi topishmoqlar orqali yuqoridagi fikrlar isbotini ko'rishimiz mumkin:

Жайда бар да, куздө жок.
Акын, деп айтат элибиз.
Кай жан бул ойлоп көр¹.
(Yozda boru, kuzda yo`q.
Oqin, deb aytar elimiz
Gulzorda bor, cho`lda yo`q
Qaysi jonzod, o`ylab ko`r.)
(bulbul)

Табиятта укмуш көп
Бу да ошонун дал озу.
Кундуз корбой тункусун
Көрөт екен ал озу.
(Tabiatda ma'no ko'p,
Bu o'shaning asli o'zi.
Kunduz ko'rmay kechasi,
Ko'rar ekan ko'zi.)
(boyo'g'li)

Shuningdek, o'quv qurollariga oid ham topishmoqlar mavjud. Masalan:

Отуруп алып ичин ачам
Баатырларча аралашам
Аябаган кызыкка батам
Аягына жеткенче шашам².
(O'tirvolib ichin ochib,
Botirlarcha o'qiyman.
Juda qiziq hayolga tolib,
Oxir yetguncha shoshaman.)
(kitob)
Ичин тамгасыз койгон
Китеп дейин десем,
Он эки бетту, тамгасыз, жолдон
Оной нерсени окуучум ойлон³.
(Ichida harf yo'q

¹ Dala yozuvlari. Qirg'iziston Respublikasi Jalolobod viloyati Kerben shahri. 2023 yil.

² Dala yozuvlari. Namangan viloyati Yangiqo'rg'on tumani Nov qishlog'i. 2023 yil.

³ Dala yozuvlari. Qirg'iziston Respublikasi Jalolobod viloyati Jetigen qishlog'i. 2023 yil.

Kitob, deb atay desam.
O'n ikki betli harfsiz yo'ldan
Oson narsani o'qiyma o'ylab.)
(daftar)

Umuman olganda xalq og'zaki ijodida folklor muhim o'rin egallaydi. Folklor xalqning o'tmishini, uning madaniyatini, asrlar osha yashab kelayotgan so'z san'atini, urf-odatlarini o'zida jamlagan noyob madaniy me'rosdir. Bugungi kun yoshlarini tarbiyalashda xalq og'zaki ijodi namunalaridan foydalanish muhim. Chunki bugungi globallashuv davrida xalqning milliylikini, o'zligini saqlab qolish masalalari bevosita o'zining qadim an'analari, folklor na'munalarini saqlab qolganligiga bog'liq bo'lib qoldi. Folklorning bola tarbiyasida tutgan o'rni haqida juda ko'plab da'llilarni keltirish mumkin. Qaysi bir xalq o'z yoshlarini o'zining xalq og'zaki ijodi bilan doimo tanishtirib, ularga folklor na'munalarida ilgari surilgan Vatanga muhabbat, ota onani e'zozlash, kattalarni hurmat kichiklarni izzat qilish, do'stga sodiqlik, vadaga vafo, yolg'on so'zlamaslik, ilm olish, yaxshi xulqli bo'lish kabi g'oyalar ruhida tarbiyalasa jamiyat taraqqiyoti uchun harakat qilayotgan davlat uchun ayni muddao bo'ladi. Yana shuni hisobga olish lozimki xalq og'zaki ijodi na'munalarini faqat kichik yoshdagilar uchun emas, balki aholining katta yoshli qatlami orasida ham keng targ'ib qilish lozim. Sababi folklor ijodini o'quvchilarga o'rgatish uchun avvalo uni o'rgatuvchilarning o'zlari folklor ijodidan baxramand bo'lishlari lozim. Yosh avlodga folklor ijodini o'rgatishda ulug' yoshdagi bobo – buvilarning o'rni beqiyos.

E'tibor berib kuzatilsa bobo-buvilari bilan birga yashab, katta bo'lgan bolalarda xalq o'zaki ijodiga bo'lgan mehr, muloyimlik, turli ertak rivoyatlardan boxabarlik ko'proq sezilsa, ikkinchi tomondan shuning ta'siri ostida odamlarga o'zgacha mehr bilan qarash, tabiatga, Ona Zaminga bo'lgan muhabbat tuyg'usi kuchliroq bo'ladi. Farg'ona vodiysi qirg'izlarida, jumladan Yangiqo'rg'on tumanidagi Nov qishlog'ida yashovchi qirg'izlar¹ folklor ijodida ham nafaqat bolalar balki aholining barcha qatlami uchun tushunarli bo'lgan, qadimiy, sodda maqola, aytishuv, topishmoqlar ko'plab uchraydi. Xalq og'zaki ijodi na'munalari qaysi xalqniki bo'lmasin u o'z vazifasini doimo ortig'i bilan bajarib kelgan. U doimo millatning, xalqning o'zligini, uning qanday millat, xalq ekanligini bildirib turuvchi ko'zgu bo'lib xizmat qiladi.

¹ Кузикулов И. XIX асрнинг охири–XX аср бошларида Фарғона водийсида қирғиз уруғларининг жойлашуви ҳақида // УрДУ “Илм сарчашмалари” илмий-методик журнали. – Урганч, 2012. – №11. – Б. 30.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ТРАНСМИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРДАГИ ЎРНИ

А.Р. Нурматов,
University of Business and Science
нодавлат таълим муассасаси катта ўқитувчиси, (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада Фарғона водийсининг трансминтақавий иқтисодий алоқалардаги ўрни каби масалалар атрофлича таҳлил этилган.

Калит сўзлар. Фарғона водийси, иқтисодий ҳаёт, анъанавий маданият, географик ҳудуд, ғарбий Турк хоконлиги, маиший ҳаёт.

Деярли минг йил оралиғида ёзилган хитой манбаларида бир-бирига ўхшаш маълумотларнинг учраши ва уларнинг барчасида Фарғона аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи, умуман олганда, иқтисодий ҳаётига доир бири иккинчисини такрорловчи маълумотларнинг ўрин олиши реал тарихий воқеликлар билан боғлиқ бўлиб, водий иқтисодиётида азалдан ўтроқ ҳаёт устуворлик қилиб келганидан дарак беради.

Илк ўрта асрларда водийнинг иқтисодий ҳаёти қандай бўлганини ёритувчи хитой манбаларидан ташқари араб-форс географлари асарларида қайд этилган маълумотларга асосланиб бу ҳақда муайян тасаввурларга эга бўлиш мумкин. Чунки қадимдан иқтисодий ва маиший ҳаётда давом этиб келаётган анъаналарнинг бирданига ўзгариб қолиши ёки хўжалик тарзининг бутунлай бошқа бир турига айланиб қолиши камдан-кам учрайди. Араб-форс географларидан анча олдин VIII аср бошларида Фарғонага келган араб ҳарбийлари ҳам бу ернинг иқтисодий жиҳатдан фаровонлиги ва боғ-роғлари мўл эканига эътибор қаратишган бўлса¹, IX-XI асрларда минтақада бўлган саёҳатчилар ҳам шунга ўхшаш манзарага гувоҳ бўлишган. Ал-Истахрийнинг (IX асрнинг иккинчи ярми – X асрнинг биринчи ярми) ўзининг “Масолик ал-мамолик” асарида “*Сугдда, Уструшонада, Фарғонада ва Шошда шу даражада серобгарчиликки, улар (вилоят аҳолиси) ҳайвонларини мева бериб боқадилар*”, деб ёзган бўлиб², ушбу маълумот хитойликлар берган маълумотлар билан ўзаро уйғун келади.

Амударё ва Сирдарё оралиғидаги тарихий географик вилоятларнинг ичида энг кўп аҳолили ҳудуд Фарғона водийси бўлганини пайқаш мумкин. Буни юқорида хитой йилномалари асосида келтирилган араб-форс тилли манбаларда қайд этилган маълумотлардан ўша даврлардаги Фарғона водийси иқтисодий жиҳатдан асосан 3 та қисмга бўлиниб, улар – Косон, Жидгил ва Миён-руд (“Иккисув ораси” - Қорадарё ва Норин дарёлари оралиғи) каби, биринчиси – Косон водийнинг нисбатан марказида, иккинчиси – Жидгил (аслида Чотқол) водийнинг ғарбида, Чочга туташ ҳудудларида, учинчиси - Миён-руд эса водийнинг шимоли-шарқий қисмида жойлашган эди³. Бу

¹«Материалы по истории киргизов и Киргизии». Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – С. 24-25, 31-32.

² Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 191.

³«Материалы по истории киргизов и Киргизии» ... – С. 24-25.

худудларда бир неча йирик шаҳарлар билан бирга юзлаб қишлоқлар бор эди. Уларнинг кўпчилиги Ахсикент, Бискет (Избоскан), Селат (Қўқон атрофи), Миёнруд ва бошқа мавзеларда жойлашган эди. Фақатгина Исфара туманининг ўзида 60 та қишлоқ бўлиб, бу ер Фарғонанинг жанубий қисмида, нисбатан тоғлик ҳудудда жойлашган эди. Шунга қарамай биргина Исфара туманида бунчалик кўп қишлоқлар учраши бу ернинг иқлим шароити ва сув манбаи бўлмиш сойларнинг кўплиги билан изоҳланади.

Фарғона водийсида қишлоқларнинг бу қадар кўпчилиги ва катталигидан ҳайратда қолган араб географлари *“қишлоқларнинг кўплиги жиҳатидан Мовароуннаҳрда Фарғонага тенг келадигани йўқ. Аҳолисининг кўплигидан қишлоқларнинг баъзилари ниҳоятда катта. Уни (шундоқ қишлоқни) ўтиши учун бир кун йўл юриши керак бўлади”* деб ёзишган¹. Ушбу маълумотлар гарчи ҳоконлик давридан бир-икки аср кейинги даврга тегишли бўлса-да, Фарғонанинг исломдан олдинги даври хўжалик тарзи ва иқтисодий ҳаёти шунга яқин бўлганидан дарак беради. Хитой йилномалари, ҳам араб ёзма манбаларида Фарғона тўғрисида сўз юритилганда, асосий урғу бу ерда шаҳар ва қишлоқларнинг кўпчилигига урғу берилиши² албатта бу ернинг унумдор тупроқларга эга ҳудуд бўлгани ва иқтисодий ресурсларнинг кўплигига боғлиқ эди.

Трансминтақавий алоқаларда Фарғона водийсининг қадим ва илк ўрта асрларда ўзининг алоҳида ўрнига эга бўлиши унинг нафақат минтақа ижтимоий-иқтисодий ҳаётида, балки сиёсий ва этномаданий жараёнларда фаол иштирок этишини таъминлади. Милоддан олдинги сўнгги бир мингйиллик ва милодий мингйилликнинг илк ярмида Фарғона ўз даврида Ўрта Осиёдаги йирик сиёсий кучлар бўлмиш Хун, Юечжи, Усун, Қанғ каби кўчманчи ёки ярим кўчманчи давлат уюшмалари билан бирга қаторда жой олиб, минтақада юз берган сиёсий ва миграция жараёнларида фаол иштирок этди³.

Шунингдек, бу даврда Фарғона ўзига ўхшаш сиёсий ва ижтимоий тузилишга эга Суғд, Бактрия, Хоразм каби ўтроқ негиздаги давлат уюшмалари билан тенг мавқеидаги сиёсий куч сифатида ўзини намоён қила олди⁴. Ҳатто, ўз географик жойлашувига кўра Суғд ва Чочга яқин жойлашган Хўжанд ва Уструшона вилоятлари ҳам кўп асрлар давомида Фарғона ҳукмдорлиги қўл остида бўлиб келгани ўша даврда бу ернинг сиёсий куч-қудрати қай даражада бўлганини кўрсатиб турибди. Хитой йилномаларида Уструшонага таъриф берилаётганда бу ернинг бир вақтлар Фарғонанинг марказий шаҳарларидан бири бўлган *“Эрши”* шахрига бўйсунганига урғу бериб ўтилиши бу фикримизни тасдиқлайди. *“Тан-шу”* йилномасида *“Шарқий Цао ҳукмдорлиги – бошқача номланишлари Шуайдушанна, Суйдуйишана, Кипутана ва Судучжини, ҳаммаси бўлиб тўртта номга эга.*

¹ Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... – Б. 192-193.

² Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар ... – Б. 77, 84; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... – Б. 192-193.

³ Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Т., 2013. – С. 488-489.

⁴ Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. – Т.: Tafakkur, 2009. – С. 89.

Ушбу мамлакат Босси тоғининг шимолий томонида жойлашган. Бу жойлар Катта Хан сулоласи даврида Эриш (Фарғонанинг марказий шахри)га тобе бўлган”¹.

Араб манбаларида эса Фарғона ва Уструшона орасида жойлашган Хўжанднинг айрим ўринларда Фарғонадаги шаҳарлардан бири сифатида эслатиб ўтилгани кўзга ташланади². Бу ҳолат Хўжанднинг географик жойлашувига кўра Фарғона водийсига яқин жойлашгани билан очиқланиши мумкин, бошқа томондан эса ушбу вилоят қадимдан Фарғона ҳукмдорлиги таркибида бўлган даврлар, эҳтимол, милoddан олдинги сўнгги асрлар ва милodd бошларида бу Хўжанднинг Уструшона билан биргаликда “Эрши”га бўйсунган даврлар хотираси сифатида баҳоласа ҳам бўлади. Бундан ташқари, илк ўрта асрларда Фарғона ҳукмдорлиги кучга тўлган ва атроф ўлкаларда ўз мавқеига эга бўлган йилларда бу ер Фарғона қўл остига ўтган бўлиши эҳтимолдан йироқ эмас. Араб манбаларида Хўжанд, гоҳ алоҳида ҳукмдорлик, гоҳ Фарғонадаги шаҳарлардан бири сифатида тилга олинишини шу тариқа изоҳлаш мумкин.

Илк ўрта асрларда Фарғона водийсининг сиёсий мавқеи ортиб, атроф ўлкалардаги сиёсий жараёнларга фаол аралаша бошлагани кузатилади. Жумладан, VII–VIII асрларда Ғарбий Турк хоқонлиги қўл остидаги вассал ҳукмдорликлар орасида Чоч, Тохаристон ва Фарғонада келиб чиқиши хоқонликка бориб тақалувчи Ашина сулоласи водийнинг етакчи сулоласига айланади. VIII асрнинг бошларида Фарғона ҳукмдорлари Турк хоқонлиги, Хитой, Тибет каби ўз даврининг йирик салтанатлари билан биргаликда Ўрта Осиёда юз берган сиёсий воқеликларга аралаша бошлайди.

726 йилда Шимолий Ҳиндистон, Қобул ва Тохаристонда бўлган хитой сайёҳи Хой Чао (726) Фарғонада 2 та ҳокимият борлиги, бири Сирдарёнинг шимолида *Тукюе* (турк)лар бошқаруви, жанубида эса *Даши* (араб)ларга бўйсунувчи бошқарув борлигини ёзган бўлса³, ундан ўн йилча олдин, 715 йилда Қутайба ибн Муслим бошчилигида араб қўшинлари Фарғонага юриш қилгани, Фарғона ҳукмдори Куча (Шарқий Туркистон)га қочгани, водийдаги ҳокимият бир муддат араблар ноиб сифатида қолдирган Алутар қўлида бўлгани, бироқ Фарғона ҳукмдори қайтиб келиб ўз бошқарувини қайтадан қўлга киритиб, араблар бошқарувидан қутулгани тилга олинади⁴.

700-740 йиллар орасида Ўрта Осиёдаги Чоч, Фарғона, Уструшона, Суғд, Тохаристон каби воҳа ҳукмдорликлари турк хоқонлари бошчилигида арабларга қарши иттифок тузадилар. Бу иттифокда Фарғонанинг ўрни бўлак бўлгани ҳам араб ва хитой манбаларидан, ҳам суғдий ҳужжатлардан англашилиб турибди. Айниқса, 720-йилларнинг бошларига тегишли Муғ тоғи суғдий ҳужжатларидан маълум бўлишича, Панч (Суғд) ҳукмдори Деваштич (709-722) арабларга қарши ёрдам сўраб турк хоқони, Чоч тудуни

¹ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... Том II. – С. 312; Бобоёров Ф., Кубатин А., Зиёев Ш. “Тан-шу” (“Тан сулоласи тарихидан”) / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 38.

² История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987. – С. С. 143-144, 185, 269.

³ Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – М., 1952. № 1. – С. 193.

⁴ Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 255.

ва Фарғона ҳукмдорига мурожаат қилади, хоқон ва “Фарғона подшоши”нинг Суғдга келиб, ҳарбий фаолиятлар олиб боради¹.

Шунингдек, “Тан шу” йилномасида Фарғонани 738-751 йиллар давомида *Асилань дагань-чжу* (*Арслон тархон-чўр) бошқарган даврда водийнинг сиёсий нуфузи ошгани айтиб ўтилади². У 739 йилда Талас водийсига юриш қилиб, бу ерда Ғарбий Турк хоқонлиги ўрнини эгаллаган турғаш хоқони *Тухосян Гучжо* (*Қут-чўр)ни тор-мор қилади³.

Хулоса қилиб айтганда, қадим ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда юз берган трансминтақавий иқтисодий алоқаларда Фарғона водийси ўзига хос ўрин тутиб, бу соҳада етакчи географик объектлардан бири бўлгани кўзга ташланади. Ўзининг қулай иқлим шароити, табиий ресурслари, ўтроқ деҳқончилик ва ҳунармандчиликка мос ҳўжалик тарзи, халқаро савдо йўлида жойлашган йирик иқтисодий марказларга эгаллиги, аҳоли сонининг кўплиги, ўнлаб шаҳарларининг мавжуд бўлганлиги ва шу каби жиҳатлари билан атроф ўлкалар учун муайян бир иқтисодий марказ вазифасини ўтагани билан характерланади.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. «Материалы по истории киргизов и Киргизии». Вып. 1. – М.: Наука, 1973. – С. 24-25, 31-32.
2. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. – Т.: Шарқ, 2001. – Б. 191.
3. «Материалы по истории киргизов и Киргизии» ... – С. 24-25.
4. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... – Б. 192-193.
5. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар ... – Б. 77, 84; Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни ... – Б. 192-193.
6. Анарбаев А. Ахсикент – столица древней Ферганы. – Т., 2013. – С. 488-489.
7. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. – Т.:Tafakkur, 2009. – С. 89.
8. Бичурин Н. Я. Собрание сведений онарода... Том II. – С. 312; Бобоёров Ғ., Кубатин А., Зиёев Ш. “Тан-шу” (“Тан сулоласи тарихидан”) / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 38.
9. История ат-Табари. Избранные отрывки (Перевод с арабского В. И. Беляева. Дополнения к переводу О. Г. Большакова и А. Б. Халидова). – Т.: Фан, 1987. – С. С. 143-144, 185, 269.
10. Бернштам А. Н. Тюрки и Средняя Азия в описании Хой Чао (726) // ВДИ. – М., 1952. № 1. – С. 193.
11. Смирнова О. И. Очерки из истории Согда. – М., 1970. – С. 255.

¹ Исҳоқов М., Бобоёров Ғ., Кубатин А. Суғдий тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 65,82.

² Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... II. – С. 319; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue ...– P. 149

³ Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... II. – С. 319

12. Исҳоқов М., Бобоёров Ғ., Кубатин А. Суғдий тилидаги манбалар / Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия, 2/1. – Т.: Фан, 2014. – Б. 65,82.

13. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... II. – С. 319; Chavannes E. Documents sur les Tou-kiue ... – P. 149

14. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах... II. – С. 319.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МЎҒУЛЛАР БОСҚИНИ АРАФАСИДА

Т.Қ. Қозоқов,

Тарих фанлари номзоди, доцент.

Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси илмий ходими

Аннотация. Ушбу мақолада Қорахонийлар давлатининг ташкил топиши, унинг Шарқий ва Ғарбий қисмларга бўлиниши, Шарқий Қорахонийлар давлатининг мўғул давлати таркибига қўшиб олиниши ва унинг сабаблари илк бор тарихий илмий, бирламчи манбалар асосида таҳлил қилинган. Фарғона водийси, Шарқий Туркистон ва Еттисув ўлкалари мўғуллар томонидан босиб олинмасдан, аксинча, тинч йўл билан қўшиб олинганлиги, бу борада совет тарихшунослигида берилган маълумотларнинг асоссизлиги, аксарият илмий хулосалар фақатгина тахминлар асосида берилганлигининг исботи келтирилган.

Калит сўзлар. Қорахонийлар, Қорахитойлар, мўғуллар, Ахсикент, Найманлар, Кучлук, Жўжи, Хоразмишохлар, жанг, Шарқий Қорахонийлар, Сирдарё, бўлиниш, Алоуддин Муҳаммад Хўтаний, Жэбе Нўён, зулм.

Марказий Осиё халқлари давлатчилиги тарихида узоқ вақт салтанат курган бўлишига қарамай, тарихи энг кам ўрганилгани бу – Қорахонийлар давлатидир. Ваҳоланки, миллатимиз тарихида бу сулоланинг алоҳида ўз ўрни бор.

X асрнинг охирларида Еттисувда Қорахонийлар давлати ташкил топди. Мавжуд маълумотларга кўра, Буғрохон унвонли, Абдулкарим (955—956 йилларда вафот этган) исмли ёки арабча-туркча Хорун ибн Мусо ибн Сатук номи билан машҳур бўлган шахс сулолага асос солган [28, б.371].

Қорахонийлар давлати Сулаймон Арслонхон-Сулаймон бинни Юсуф (1032-1040 йй) замонасида иккига бўлингач, Фарғона водийси, Қошғар ҳамда Хўтан вилоятлари, Еттисув, Или водийси Шарқий Қорахонийлар давлати, деб аталиб, Боласоғундан бошқарилган [23, б.4,54.] Пойтахт Самарқанд саналган Ғарбий Қорахонийлар тасарруфига Мовароуннахр ва Хуросонинг бир қисми қараган.

XII аср бошларига келиб, Шарқий Туркистон, Еттисув, Мовароуннахрни ўз ичига олган улкан Қорахонийлар салтанатига шарқдан кўчманчи Қорахитойлар бостириб кира бошлади. Улар қарийб 40 минг чодирдан, яъни 150—200 минг кишидан иборат эди. Дастлаб, улар Еттисув худудидаги

Қорахонийлар пойтахти бўлган Боласоғунни эгаллаб, ўзларига пойтахт қилиб оладилар. Шу ердан Қорахитойлар гўрхони Фарғона ва Мовароуннаҳрга ҳужум қилиб, 1137 йили Хўжанд ёнида султон Санжарнинг энг яқин қариндоши-Самарқанддаги Қорахонийлар хони Маҳмудни катта мағлубиятга учратди [12, б.245.] Бу катта мағлубият бўлса-да, аммо Қорахитойлар мамлакат ичкарисига бостириб кирмадилар. Улар ўлпон олиш билан чекланиб, ўз юртларига қайтиб кетдилар. Бироқ, сулҳ узоқ давом этмади. 1141 йилда Қорахитойлар яна Мовароуннаҳрга бостириб кирдилар. Бу сафар султон Санжарнинг ўзи Қорахонийлар давлатининг ҳимояси учун отланди. Бироқ, Самарқанд яқинидаги Катвон дашидаги жанг Салжукий ва Қорахоний қўшинларининг Қорахитойлардан тўлиқ мағлубияти билан тугалланди. Шу тариқа бутун Мовароуннаҳр, Фарғона ва Шарқий Туркистон Қорахитойлар давлатига қарам бўлиб қолди [28, б.401.] Бу қарамлик 1212 йил Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад томонидан Тароз жангида Қорахитойларнинг мағлуб этилишигача давом этди.

Рашиддин Фазлуллоҳнинг маълумотларига кўра, Хоразмшоҳлар Алоуддин Муҳаммадга қадар Қорахитойларга йилига 3 000 динар ҳажмида ўлпон тўлаб келганлар. Бу борада аввалги ўтган султонлар ўз ворисларига Қорахитойлар билан тортишмаслик, белгиланган тўловларни вақтида етказиб беришни васият қилиб қолдирганлар. Қорахитойлар ортида муғул, найман ва бошқа жангари туркий халқлар бўлиб, Мовароуннаҳр ўлкасини уларнинг тажоввузидан ҳимоя қилиб туриш учун бу зўр омил бўлиб хизмат қилар эди. Бироқ, вақт ўтиб, султон Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қудрати юксалиб, Ғурийлар ва Ғазна султонлари маҳв этгач, Хуросон, Ироқ ҳамда Туркистоннинг бир қисми унга бўйсунгач, у юқоридаги келишувдаги тўловларни тўлашдан бош торта бошлади. Шунингдек, гўрхонга қарши юриш қилиш учун иттифоқчилари билан бирга қўшин тўплай бошлади [22, б.181.]

Шундан сўнг, Қорахитойлар қўл остида бўлган ерларни мусулмон ҳукмдор қўл остига қайтариш мақсадида Муҳаммад Хоразмшоҳ 607 йил Рабиъ ул-аввал ойида (1210 йилнинг август-сентябрь ойлари) Банокат (Шохрухия-Т.Қ.) яқинидаги кўприкдан катта қўшин билан ўтиб, Тарозга етиб борди. У ерда у Қорахитойлар билан жанг қилиб, лашкарбошиси Таянғуни асир олди. Бироқ, ҳали душман тўлиқ маҳв этилмаган эди.

Шу пайтда, Шарқ томонда яна бир кучайиб келаётган ҳукмдор найманлар сардори Кучлукнинг элчилари Султон Муҳаммадга келиб, Қорахитойларга биргаликда ҳужум қилиш ҳақида Султон билан келишиш учун таклиф билан келадилар. Бу келишувнинг шартларига кўра, шарқдан Кучлук, ғарбдан Хоразмшоҳ Гўрхонга ҳужум қилиши, агар душманни Султон Муҳаммад аввалроқ мағлуб этса, Хўтан ва Кошғаргача Султонники бўлиши, агарда бу ишни Кучлук аввалроқ бажарса, Қорахитойлар тасарруфида бўлган Банокат (Фанокат) ирмоғигача бўлган ерлар унга берилишига келишилади[9, б.326,331.] Бу ўринда Кучлук илдамроқ ҳаракат қилиб, гўрхонни мағлуб этди ва унинг ихтиёрида бўлган Хўтан, Олмалиқ ва Кошғардан то Банокатгача бўлган ерларни тасарруфига киритди [19, б.376.]

Шундай қилиб, аввалига Қорахитойлар тасарруфида бўлган Шарқий Қорахонийлар эндиликда Кучлук бошчилик қилаётган Найманлар давлатига тобеъ бўлиб қолди. Кучлук бу ўлкалардаги мусулмонларга ниҳоятда диний тақиқлар қўллаб, чексиз зулм ўтказди. Бу зулмлар Чингизхон қўшинлари томонидан 1219 йилнинг бошларида Кучлук давлати йўқ қилингунга қадар давом этди.

Чингизхон ўзининг ҳужумкорлик стратегиясига мувофиқ, Жебе нўёнга Шарқий Туркистон ва Еттисувга катта отряд билан бостириб бориб, Кучлук давлатини йўқ қилишни буюрди. Жебе бу топшириқни 1219 йилда бажарди. Шундай қилиб, Чингизхоннинг Сирдарё қирғоқларига, ҳамда Мовароуннахр ва Хоразмга бориши учун йўл очилди [28, б.428.]

1218 йилнинг охири 1219 йилнинг бошларида Жэбэ Нўён бошлиқ муғул қўшини Кучлукни тор-мор этиб, уни қатл этгач, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийси Чингизхон давлати таркибига киритилди: “Шундан сўнг, Хўтан ва Кошғар вилоятлари Сайхун, деб аталувчи Фанокат дарёсигача бўлган ҳамда яна бир қанча жойлар Чингизхон давлатига киритилди” [25, б.171.] Бу ҳақида Мирзо Улуғбек ҳам “Хўтан ва Кошғар шаҳарлари Оби фасокатки, уни Сайхун, дерлар, Соҳибқирони аъзам Чингизхони муаззам мулкларига қўшиб олинди”. [20, б.132.] Эътибор берилса, Шарқий Туркистондан ҳозирги Сирдарё бўйларидаги Хўжанд ва Бинокатгача бўлган ерларни босиб эмас, қўшиб олинди, дейилмоқда.

Қорахитойлар салтанати харобалари ўрнида Кучлук Хўтан, Ёркенд, Кошғар, Еттисув, Фарғонадан иборат унчалик мустақам бўлмаган давлат тузган эди. Фарбга юриш бошлаган Чингизхон қўшинларининг динга, хусусан, Ислом динига эътиқоди учун таъқибга ва камситишларга йўл қўймаётганлигини кўрган мусулмонлар, тезда муғуллар томонига ўтиб, Кучлукка ҳеч қандай ёрдам кўрсатмадилар [15, б.307.]. Аксинча, маҳаллий аҳоли бу имкониятдан золимлар ўлкадан қувиб чиқариш учун фойдаландилар.

Алоуддин Атомалик Жувайний “Тарихи жаҳонгушо” асарида 1212 йил Фарбий Қорахонийларнинг сўнги хони Усмон ибн Иброҳим Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад томонидан қатл қилингач, авваллари Қорахитойларга қарашли бўлган ерларни эгаллашда ташаббусни қўлга киритиш учун “Фарғона ва Туркистон амирларига элчилар юбориб, уларни амри остига киришга даъват қилди. Мудофаа учун бир харбий қисмни Сифижоб (Исфижоб)га бир харбий қисмни қайта кучлантириб ҳужумга ўтмаслиги учун Гурхон устига юборди” [9, б.326, 331,363.] деб маълумотлар берган. Аммо, бирон бир манбада Фарғона ва Туркистон амирларининг унинг амри итоатига кирганликлари ҳақида маълумот йўқ. Шу билан бирга агар бу ҳудудлар аввалдан Хоразмшоҳлар давлати таркибига кирганида эди, у ҳолда юқоридаги мазмундаги нома билан Хоразмшоҳнинг ўша ерларнинг амирларига мурожаат қилишига хожат қолмаган бўлар эди. Бу эса, Хўжанддан шарқдаги ерлар Хоразмшоҳлар тасарруфида бўлмаганлигидан дололат бериб турибди.

Айрим олимлар Фарғона водийси ҳам Хоразм давлати таркибида бўлганлигини исботлаш учун Ибн ал Асирнинг "...хоразмшоҳ Шош, Фарғона, Исфижоб, Косон ва унинг атрофидаги бошқа шаҳарлар аҳолисига мусулмонлар яшайдиган ҳудудларга кўчиб ўтишни буюриб, сўнгра, улардан татарлар (найманлар-Т.Қ.) фойдалана олмаслиги учун бузиб ташлашни буюрди"[12, б.367.], деган жумлаларини асос қилиб келтиришга ҳаракат қилишади. Аммо мазкур даврдаги бирон бир манбада бу иш содир этилганлиги баён этилган эмас. Шихобиддин ан-Насавий Ибн ал-Асирнинг меҳнатларини юқори баҳолагани ҳолда: "...Шу ўринда бир нарсани айтиш керакки, у (Ибн ал-Асир) асарида баъзи ўринларда ҳақиқатдан бир оз чекинган бўлса ҳам, энг муҳим ва асосий воқеалардан бирортасини эътибордан четда қолдирмаган. Шундан кейин ўзимча бундай хулосага келдим: ҳақиқатан ҳам, аш-Шом мамлакатада яшайдиган одамнинг Ҳиндистоннинг энг узоқ чеккаларида, Хитойнинг инсон қадами етиши қийин бўлган жойларида юз бераётган воқеаларни бировларнинг ҳикоялари орқали ёзиб олишга қарор қилиши ғаройиб иш эмасми!"[26, б.19.], дейди.

Шунингдек, асарни таржима қилиб, нашрга тайёрлаган шарқшунос олим Шамсиддин Камолиддин ҳам асар баъзи ўринларда ноаниқлик ва хатоликлардан ҳоли эмаслигини таъкидлаб ўтган эди [12, б.16.]

Туркистоннинг ўрта асарлар тарихи юзасидан талайгина ишларни амалга оширган академик В.В.Бартольд қадимги кўлёзмаларни таҳлил қилиш жараёнида Шарқий Қорахонийлар давлати ҳудудлари (Фарғона водийси, Еттисув ва Қошғар) муғул давлати таркибига деярли қон тўкмасдан киритилганлигини ёзган эди. Бунинг ўзига хос сабаблари бўлиб, бу бевосита қорахитойлар давлатининг тугатилиши ва унга қарам бўлган ўлкалар - Шарқий Туркистон, Еттисув, Фарғона водийсининг қисқа вақт оралиғида найманлар сардори Кучлук давлати таркибида бўлганлиги эди. Бу ерларда Кучлук диний зулмни ўта кучайтириб юборгач, аҳолининг норозилиги ҳаддан зиёда ошади. Айни шу даврда муғуллар томонидан найманларнинг тор-мор этилиши, уларнинг юқоридаги ўлкаларга кириб келиши ва маҳаллий мусулмон эътиқодидаги аҳолини уларнинг зулмидан озод қилиши, ислом динига эътиқод қилишга монеълик қилмаганлиги албатта ижобий ҳодиса эди.

Ушбу жараёни батафсил ўрганган Мирзо Муҳаммад Ҳайдар ҳам бундай деб ёзган эди: "...Кучлук Қашғар и Хўтанни босиб олгач, насронийликдан будпарастликка қайтди. Аҳолини эса, ўзининг асл дини (Ислом динидан-Т.Қ.)дан қайтиб, оташпарастлар динига, ҳақиқатнинг ёрқин йўлини иймонсизлик ва зулмат даҳшатига, раҳмдил Роббига бўйсунгани эса, лаънатланган иблисга бўйсунганига ўзгартирди. Инсонлар ё унинг динига ўтишга ёки хитойча уст-бош қийишга мажбур этилдилар. Азон, ибодатлар тўхтатилиб, тақиқлаб қўйилди" [18, б.365.]

Академик В.Бартольднинг ёзишича, Боласоғунга бўйсунувчи ва гурхоннинг яқин кишиси бўлган Косон ёки Ахсикентнинг ҳокими Исмоил исмли шахс Фарғона водийсини найманлар зулмидан озод қилаётган муғул қўшинига шаҳар оқсоқоллари билан биргаликда пешвоз чиқиб, итоат изҳор қилган. Бу ҳақида Жэбэ Чингизхонга маълум қилгач, ҳоконнинг буйруғи

билан Исмоил, Жэбэ нўён қўшинининг авангардига келиб қўшилди. “Чингизхон ўрнатган қатъий тартиб-интизомга мувофиқ, Жэбэ бошлиқ қўшин, Муҳаммад Хоразмшоҳ билан қиёслаганда “ҳалоскор” вазифасини ўтай олди”, дейди академик В.Бартольд [5, б.469,470.] Жувайнийнинг маълумотларига кўра, қашғарликлар бу ерларга муғулларнинг кириб келишига “Аллоҳнинг раҳмати”, деб қараганлар. “...Муғуллар Қашғарга киргач, азон, такбир ва намозни эркин қилдилар (яъни, рухсат бердилар-Т.Қ.). Ҳар бир одам ўз дини ва урф-одати талабларини бемалол эркин тарзда қила олишлари мумкинлиги ҳақида жарчига айттирдилар. Биз ўша қавмнинг борлигини Тангри раҳматларидан бири, деб ҳисоблаймиз”, деб ёзади Отамалик Жувайний [9, б.124.]

Муғуллар маҳаллий тинч аҳолининг мол-мулкига тегмаган ҳолда жуда катта миқдордаги бойликларни қўлга киритдилар. Жэбе нўён эса, Чингизхонга тухфа тариқасида минглаб отларни совға қилиш имкониятига эга бўлди. Исмоил бошчилигидаги Фарғона қўшини эса, муғуллар билан биргаликда найманларга қарши юришларда иштирок этди [5, б.470.]

Шу билан бирга академик В.Бартольд янада аниқроқ қилиб Хоразмшоҳнинг бунга муносабатини қуйидагича: “...Қорахонийларнинг аввалги мулкларидан саналган Фарғона ва унинг шимоли ҳамда шарқидаги, шунингдек, Чирчиқ ва Арисдан бошланган тараққий этган вилоятларни Кучлукнинг фойдасига воз кечишга мажбур бўлди. Мусулмон тарихчилари эса (бу ерда Ибн ал-Асир назарда тутиляпти-Т.Қ.), бу ҳудудлар Кучлукка ўтиб кетмаслиги учун у ерларни хоразмшоҳ ўзи вайрон қилганлигини ёзадилар. Бироқ, 1221 йилда бу ерлардан ўтиб борган хитой тарихчиси Чан-Чунь ҳеч қанақа вайроналик излари йўқлигини ёзади”, деб хулосалар берган эди [6, б.139.]

Жувайний Кучлик қўл остидаги мусулмонларга нисбатан ўта бераҳмлиқлар қилганлигини ёзиб: “...Зўравонлик ва зулм билан Муҳаммад (с.а.в.) динига ишонганлар овозини ўчирди ва уларни ўз эътиқодига бўйсунтиришга имкон бермади”, деган эди [9, б.126.]

“...Муғул қўмондони диний эркинлик ҳимоячиси бўлиб майдонга чиқиб, ҳар бир инсон ўз ота-боболари динига эркин эътиқод қила олишлиги мумкинлигини маълум қилди. Шу боис, Еттисувнинг жануби, Фарғона ва Қошғар деярли қон тўкилмасдан эгалланди. Кучлукка қарам ва итоатда бўлган мусулмонлар (улар орасида Фарғона ҳукмдори ҳам бор эди) муғуллар томонига ўтдилар” [6, б.141.], деб тадқиқотларига хулоса қилган В.Бартольднинг фикрларини XX асрнинг таниқли тарихчиларидан А.Бернштам ҳам тасдиқлайди [7, б.40.].

Шу ўринда замонамиздаги айрим тарихчилар Ибн ал Асирнинг Чингизхоннинг Мовароуннаҳрга босқини ҳақидаги “ Чингизхон одамларини бир неча гуруҳга ажратди. Шулардан бир гуруҳини у Фарғонани эгаллаш учун юборди” [12, б.360.], деган жумлаларини муғулларнинг Фарғонага юришлари учун асос сифатида келтирадилар. Аммо, биринчидан, бирон бир манба бу юриш ҳақида лом-мим дейилмаган. Иккинчидан, кўплаб ўрта аср географларининг асарларида Хўжанднинг Фарғона минтақасига тааллуқли

шаҳар сифатида таърифлаганлар [13, б.30; 14, б.136.]. “Бобурнома”да “Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар”, деб муаллиф бу ерни баъзилар Фарғонага киритмаганлигидан ажабланганлигини ёзади [11, б.11]. Бундан Ибн ал Асир Фарғона, деганда Хўжандни назарда тутганлиги ойдинлашади, холос. Бу дегани, муғуллар Фарғона водийсига хужум қилди, дегани эмас. Балки, аксинча Хўжанд, гарчи, Фарғона шаҳарларидан бири саналсада, аммо сиёсий жиҳатдан Ғарбий Қорахонийлар давлати таркибида бўлган. Шу боис, муғулларнинг бу юришини, Ғарбий Қорахонийлар мулкини эгаллаган Хоразмшоҳларнинг шарқдаги чегара шаҳарларидан бири бўлган Хўжандга юриши сифатида тушуниш керак.

Тарихшуносликдаги яна бир муҳим масала, умуман Фарғона водийсини муғуллар босқинига учраган ёки учрамаганлиги масаласи ҳозиргача тарихий тадқиқот объекти бўлган эмас. Энг муҳими, Фарғона водийси умуман хоразмшоҳлар давлати таркибига кирмаган.

Ачинарлиси, XX асрнинг 60-йилларидан то бугунги кунгача бўлган деярли барча тарихий асарларда Фарғона водийси шаҳарларини Чингизхон қўшинлари босиб олиб, вайрон қилганлиги ҳақидаги асосиз маълумотлар бериб келинмоқда. Буни биргина Ахсикент мисолида таҳлил қилинса, масалага анча ойдинлик киритилади.

Яқин йилларгача Ахсикент тарихини фақат археологлар берган маълумотлар асосидагина ёритиб келинди. Тарихий манбалардан беҳабарлик ёки нотўғри талқин қилиш ёхуд манбаларни менсимаслик охир оқибатда шаҳар тарихини тахминлар асосида ёритилишининг сабабларидан бўлди.

Сўнгги пайтларда Ахсикентни ўрганиш ҳукумат даражасига кўтарилиши оқибатида, шаҳар тарихини манбашунослик ва тарихшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши, воқеалар жараёни мутлақо бошқача кечганлигини исботлади. Яъни, Фарғона водийси, хусусан, Ахсикент XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан таъкидлаб келинганидек, муғуллар босқини даврида эмас, 1621 йилдаги zilзила оқибатида вайронага айланганлиги илмий жиҳатдан қайта исботланди. Нима сабабдан қайта исботланди? Чунки, бу янги илмий кашфиёт эмас эди. Ахсикентнинг муғуллар вайрон қилганлиги ҳақидаги чўпчакни биринчи бўлиб, Наманган ўлкашунослик музейи ходими бўлган Ю. Г. Чуланов ўтган асрнинг 50-йиллари охирларида фанга олиб кириб, **“илмий кашфиёт”** қилган эди [24, б.197-206.].

Воқеалар жараёнини манбавий асосда мантиқий таҳлил қилиш эса кун тартибидан олиб ташланди. Ҳатто аввалги мақолаларида Ахсикентни муғуллар вайрон қилганлиги тўғрисида ҳеч нарса демаган олимлар ҳам [3, б. 54,58,59. 8,17-19.] Ю.Г.Чуланов мақоласидан кейин шаҳарни Чингизхон қўшинлари яқсон қилганлиги сабабли темурийлар “Янги Ахсикент” шаҳрини қуришга мажбур бўлганлигини ёза бошладилар [2, б. 80-81. 4, б.8-12.]. Муғуллар босқини ҳақида уйдирмалар сохта тарих, сохта зиёратгоҳларнинг яратилишига сабаб бўлди.

Фақатгина кам сонли рисола ва мақолалардагина Ахсикентда ҳаёт 1621 йилгача давом этиб, шаҳар zilзила сабабли вайрон бўлганлиги, Заҳриддин

Муҳаммад Бобур ҳам тасвирлаган XV-XVI аср Аҳси қалъаси билан IX-XII асрлардаги Аҳсикент шаҳри бир макон эканлигига эътибор қаратилди холос [21, б. 200,495. 10, б. 187-190.]. Натижа эса, Аҳсикент тарихи деганда, фақатгина Ю.Г.Чуланов фикрини давом эттирган, тахмин билан унинг тарихини битган совет даври археологлариининг ишларигина тушунилишига олиб келди. Ваҳоланки, Аҳсикент тарихи аввало, бу манбашунослик асосида, яъни, олимлар қолдирган ёзма манбалар асосида ўрганилиши керак эди. Моддий-ашёвий манбалар эса, ёзма манбаларни тўлдириш учун ёки умуман ёзма манбалар бўлмаган қадимги даврлар учун хизмат қилмоғи лозим эди. Бу борада бунинг аксига иш юритилди.

Бунинг оқибатида Аҳсикентнинг 400 йиллик тарихи йўққа чиқарилди. Аҳсикатий олимларнинг номлари унутилди. Ваҳоланки, нафақат Аҳсикент, балки умуман Фарғона водийсининг мўғуллар хужумига учраганлиги ҳақида бирон бир манбада маълумот берилмаганлигини тахминларга таяниб тарих битувчи археологлар ўйлаб ҳам кўрмадилар. Аҳсикентни вайрон қилган мўғуллар водийнинг бошқа шаҳарларини ҳам шу тарзда вайрон қилганми? Ёки уларни тинч йўл билан босиб олганми? Аслида Аҳсикентни ҳозирги хароба ҳолатга келишини Чингизхон босқини билан боғловчи археологлар, бу саволга ҳам жавоб беришлари керак эди.

Ҳолбуки, “Бобурнома”нинг ўзида Бобур Мирзо отаси Умаршайх Мирзони машҳур шоир Асириддин Аҳсикатий яшаб ўтган шаҳарни пойтахт қилганлигини ёзганлигини [11, б.8], 1332 йилда эса тарихчи Абул Фидо томонидан ёзилган “Тақвим ал-Булдон” асарида Аҳсикатни Фарғонанинг қасабаси - қадимий пойтахти сифатида таърифлаганлигини [1, б.500-502.] XIII ўрталарида эса бу ердан мусулмон оламида машҳур бўлган Аҳсикатий таҳаллусли фақиҳ олимлар етишиб чиққанлигини ҳисобини ҳам олмадилар.

Зеро, Асириддин Аҳсикатий (1108-1196 йй.) XII асрда яшаб ўтган бўлиб, мўғуллар босқини эса, XIII аср бошларида содир бўлган эди. Бобур Мирзо эътироф этганидек, айнан ўша XII асрда Асириддин Аҳсикатий яшаб ўтган шаҳарни унинг отаси (XV аср-Т.Қ.) пойтахт қилганлигини ёзган бўлса, қандай қилиб уни муғуллар вайрон қилган бўлади! Аслида манбадаги шу фикрнинг ўзиёқ муғул босқини ҳақидаги барча тахминларни йўққа чиқарар эди.

Ахир, темурийлар “Янги Аҳси”ни қуриши учун аввало, қадимий Аҳсикат вайрон этилган бўлиши керак эмасмиди!? Аммо манбалар уни темурийлар давригача ҳам вайрон этилмаганлигидан гувоҳлик бериб турибдику!

Асоси йўқ тахминлардан кейин “Темурийлар даври Аҳсикенти”, деган сохта атама пайдо бўлди. Ачинарлиси, шунинг ортидан темурий Умаршайх Мирзо ҳозирги ёдгорлик ўрнида бўлган қадимий Аҳсикент шаҳрини эмас, қандайдир утопик, археологларнинг тахминларга кўра, “Янги Аҳси” шаҳрини қуриб, ўша ерни пойтахт қилганлиги тўқиб чиқарилди. Мана шу фикрнинг ўзи Шарқий қорахонийлар давлати, умуман Фарғона водийсининг XII-XIII асрлар тарихини мутлақо нотўғри талқинини юзага келтириб, сохта тарих

яратилишига асос бўлади. Мазкур тахмин асосида тўқилган тарихни асослаш учун кўпдан кўп ёлгонлар тўқилди.

Кейинчалик бу ишга ёзувчи, публицист, блогер, санъаткор ва ҳатто диний уламолар ҳам аралашиб, масалани умуман чалкаштириб юбордилар. Тўрақўрғон туманининг ҳозирги Аҳси қишлоғи ўрнида “темурийлар даври Аҳсикенти” бўлган, дея, “Аҳси саййидлари музейи” бунёд этилди. Аммо бирон бир манбада мазкур қишлоқ ўрнида темурийлар шаҳар қурганлиги ва биронта машҳур саййидзода ўтганлиги баён этилган эмас. Ҳозирда Аҳси қишлоғида, яъни, “темурийлар даври Аҳсикенти”да вафот этганлиги иддао қилинаётган Абулмаонийхон (Эшон Абулмаъонихўжа)ни эса, бу қишлоққа умуман алоқаси йўқ. Аввало, у зотнинг исмлари Абулмаонийхон эмас, Эшон Абулмаъонихўжадир. Бу ҳақда Мақсуд ибн Носириддин Бухорийнинг “*Равойиҳ ул-қудс*” (Хушбуй ва муқаддас хидлар) номли, Мажзуб Намангонийнинг эса, “Тазкират ул авлиё” асарларида муфасссал маълумотлар берилган. Ачинарлиси, у кишининг қабрлари Аҳси қишлоғида бўлиши учун бу қишлоқда Темурийлар “Янги Аҳси”, деган шаҳарни қурган бўлишлари керак. Чунки, манбаларда у кишини Аҳсикентда вафот этган, дейилган. Таассуфки, ундай эмас. Шунинг учун ҳам ўзини Эшон Абулмаъонийхўжа авлоди, деб даъво қилаётган ўша ердаги айрим шахслар, ижтимоий тармоқлар орқали тарихда темурийлар Аҳси қишлоғи ўрнида афсонавий “Янги Аҳси”, деган шаҳарни қурганлигини зўр бериб, тарғиб қилмоқдалар. “Янглиш фикрлар доимо ўзини-ўзи инкор этади”, дейди К. Гельвеций. Аммо, ўйламайдиларки, ушбу утопик шаҳар қурилиши учун аввало, Эски Аҳси темурийларгача бўлган даврда муғуллар босқини сабабли, вайрон этилган бўлиши керак. Минг афсуски, ундай эмас. Фарғона водийси, хусусан, Аҳсикент муғуллар давлати таркибига босиб эмас, қўшиб олинган.

Манбалар шаҳарни Чингизхон қўшинлари эмас, 1621 йилги даҳшатли зилзила оқибатида вайрон бўлганлигини тўлиқ тасдиқлаб турган бўлса-да, биз ўз тадқиқотларимизда ёрдамчи тарих фанларининг, шунингдек, геология, гидрогеология, ирригация, кадастр, сейсмология соҳаси мутахассисларининг илмий хулосаларидан ҳам фойдаландик. Зеро, “Ҳақиқий билимнинг манбаси фактлардир”, деган эди француз олими Буаст.

Аввало, Ю.Г. Чулановгача Аҳсикентни ўрганган олимларнинг биронтаси “Темурийлар даври Аҳсикенти”, деб аталган янги бир шаҳар қурганлигини тасдиқламаганлар. Ҳатто археолог Инкилоб Ахроров ҳам Ю. Г. Чуланов “Янги Аҳси” тўғрисидаги ғояни ўртага ташлагунга қадар, бирон жойда бу ҳақда ёзган ҳам эмас, бунинг даъвосини ҳам қилмаган. Аксинча, унгача бўлган даврда у ҳам темурийлар ҳозирги Эски Аҳси, деб аталувчи ёдгорликнинг ўрнида мавжуд бўлган шаҳарни пойтахт қилганликларини ёзган эди.

Исҳоқхон Ибрат Эски ва Янги Аҳси атамалари темурийлар даврида мавжуд бўлмаганлигини, Аҳсикент зилзиласидан кейин пайдо бўлганлигини ёзиб қолдирган. Яъни, 1621 йилги зилзиладан омон қолган кишилар шимолий томонларга кўчиб бориб ўрнашиб, янги қишлоқлар бунёд этганликларини ва ўша қишлоқлар бир сўз билан “Янги Аҳси”, харобазорга

айланган шаҳар ўрни эса, “Эски Ахси”, деб аталишини ёзиб қолдирган. Шунингдек, XIX аср охирларидан эса, маъмурий тузилишга кўра, Ахси қишлоғидан Шаҳанд қишлоғигача бўлган қишлоқлар “Ахси-Шаҳанд” волостига бирлаштирилиб, бир сўз билан Янги Ахси тушунчасини беришини ҳам кўрсатиб ўтган [16.].

Ваҳоланки, айнан “Бобурнома”даги фикрларни кейинги давр тарихчилари ҳам маъқуллаб ёзиб кетган эдилар. Галдаги вазифа, ўша мўътабар манбалардаги фикрларни ҳам албатта инобатга олиш эди, холос. Масалан, ҳатто XVII юз йилликнинг машҳур тарихчи олими Маҳмуд ибн Вали ҳам ўз асарида тасдиқлаб: “...Ахси-Фарғонанинг машҳур шаҳарларидан бири бўлиб, ушбу ўлкадаги ажойиб масканлардандир. Мовароуннахрдаги кўплаб шайх ва уламолар шу заминдан етишиб чиққандирлар. Жумладан, шоир Асириддин Ахсикатий ҳам айнан шу шаҳардандир” [17, б.15-17.], деб ёзади. XVII асрдаги Ахси шаҳрини таърифлаётган олим, XII асрда яшаб ўтган машҳур Асириддин Асикатийни ҳам айнан шу шаҳарда туғилиб ўсганлигини ёзмоқда. Шунинг ўзиёқ бу ерни муғул вайрон қилмаганлигини, Асириддин туғилган шаҳар айнаи XVII асрда ҳам мавжуд бўлганлигини, ҳеч қанақа афсонавий “Янги Ахсикент”, деган шаҳар қурилмаганлигини исботлаб турибди. Агар қадимги Ахсини муғул вайрон қилгану, темурийлар бошқа “Янги Ахси”, деган шаҳар қурган бўлганларида эди, буни Иккинчи ренессанснинг таниқли олими Маҳмуд бин Вали “Асириддин Ахсикатий ҳам айнан шу шаҳардандир”, деб ёзмаган, темурийларнинг эса, “Янги Ахсикент”, деган шаҳар қурганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган бўлар эди. Таажжубки, ундай эмас.

Ахсикентни муғул вайрон қилди, дейиш билан Ватан тарихшунослигида жуда катта қўпол хато ва чалкашликлар юзага келади. Аввало, XIII аср бошларида Марказий Осиё минтақасидаги геосиёсий вазият, найманлар давлатининг Фарғона водийси ва Қошғар аҳолисига нисбатан юритган мустамлакачилик сиёсати, ўтказган зулмлари унутилади. Қолаверса, Ахсикент зилзиласида оламдан ўтган инсонлар хотираси эсдан чиқарилади.

Гарчи, 1212 йил Ғарбий Қорахонийлар давлати қулатилган бўлсада, аммо, Шарқий Қорахонийлар давлати муғуллар даврида ҳам мавжуд бўлганлигини, хитой манбаларида, академиклар В.Бартольд ва К.Шониёзовлар ўз асарларида ёзиб қолдирганлар. Академик Карим Шониёзов ўз асарида Мункехон (1251-1259 йй) Арслонхон қарлуқнинг ўғлини Ўзган давлатига ва Фарғонага ҳукмрон қилиб тайинлаганлигини ёзган. Шу билан бирга олим Фарғона давлати XIII асрнинг 60-70 йилларигача ҳукм суриб, бироқ, Қорахонийларнинг бу давлати қайси давргача ўз мустақиллигини сақлаб қолганлиги аниқ эмаслигини ёзган эди [27, б.134.].

“Кўпгина буюк ҳақиқатлар аввалига масхараланган”, деган эди ирландиялик ёзувчи Бернард Шоу. Биз бундан 5-6 йил аввал Ахсикент тарихидаги афсонавий “муғул босқини” масаласини кўтарганимизда айрим кибру ҳавога берилган, тахминшунос олимлар бунинг учун устимиз кулишган ва бу “кулги”ларини матбуот орқали эълон ҳам қилишган эди. Аммо, бизнинг бу борада муттасил эълон қилаётган янгидан янги илмий

асосларимиздан сўнг, улар ҳам Ахсикент муғул босқинида эмас, 1621 йилги зилзилада вайрон бўлганлигини ёзмақдлар. Ўзлари ўйлаб топган Ахсикентнинг “Муғул вайрон қилганлиги” ҳақидаги саводсизларча ёзган мақола ва чиқишлари учун Ватан аҳлларида узор ҳам сўрамайдилар.

Ахсикент ёки умуман Фарғона водийсини муғуллар томонидан босиб олинганлиги масаласига келсак, яна бир талай саволларга жавоб беришга тўғри келади. Муғул қўшини бу ерларни қачон босиб олган? Бу қўшиннинг лашкарбошилари кимлар эди? Жанглари қачон ва қачон бўлган? Шу даврда уларга қарши курашган Ахсикент ҳокими ёки умуман Фарғона ҳукмдорлари ёки қўшин бошлиғи-лашкарбошилари кимлар эди? Энг асосийси, бу маълумот қайси ишончли манбадан олинмоқда? Ахсикент ва Фарғонанинг бошқа шаҳарлари муғуллар босқини даврида вайрон этилган, дейишдан аввал юқоридаги саволларга жавоб беришга тўғри келади.

Табиийки бу саволларнинг барчаси жавобсиз қолади. Умуман, муғуллар босқини Фарғона водийсида қай даражада кечганлиги, улар Фарғонани қай тарихи босиб олганликлари, Фарғона Қорахонийларининг муғул давлати таркибидаги фаолияти, уларнинг кейинги тақдири, нима сабабдан бу ердаги Қорахонийлар сулоласининг тугатилиши ва давлатнинг Чигатой улусининг таркибий қисмига айлантирилиши масаласи алоҳида мавзу бўлганлиги боис, ушбу масалани кейинги тадқиқотларимизда юқоридаги манбаларга таянган ҳолда баён этамиз. Шу ва шунга яқин барча масалаларга биз “Шарқий Қорахонийлар давлати тарихи” номли монографиямизда тўхталиб, баён қиламиз.

Барча чигаллик ва англашилмовчиликлар тарихнависликда ҳали ҳануз совет даври усубияти ва андозаларидан воз кечилмаётганидадир. Аммо, бу борада айрим янгича, ҳаққонийлик, тарихийлик тамойиллари асосида яртилаётган асарлар ҳам аста-секинлик билан бўлсада, дунё юзини кўрмоқда.

Масалан, шундай нашрлар сирасига Жасур Латипов ва Сардор Кенжаевларнинг “Елюй Чуцай: Муғуллар империясининг буюк мутафаккири” номли рисоласини киритиш мумкин. “Чингизхон толерант дунёқарашга эга ҳукмдор бўлиб, - дейилади, рисолада - ҳеч бир диннинг мутлақ кучли позицияга эга бўлишига йўл қўймаган. ...Цзинь қўшини саркардаси Елюй Люгэ (1174-1220 йиларда яшаган) 1212 йилда 100 минг нафар хитанлар билан (бу статистикага тинч аҳоли вакиллари ҳам киради) Чингизхонга таслим бўлган [30, б.9,13.]. Бу ҳақда тарихчи Абулғозий Баҳодирхон ўзининг “Шажарайи турк” асарида қуйидагича маълумот беради: “Олтанхон Хонбалиқдин отланатурғанда Қорахитойнинг сардорини андак гуноҳ учун ўлтуртуб кетиб эрди. Ул сабабдин Қорахитойнинг бир неча баҳодирлари Олтанхоннинг ўғлининг йилқи, қўй, тева, сиғирини қовуб, Чингизхоннинг чирикига қўшилди. Андин сўнг Қорахитойдин бир йигит хуруж қилиб, Хитойнинг баъзи вилоятларини олиб, Чингизхонга элчилар юбориб, оқибат ўзи халқи бирлан хони Кишваристоннинг хизматига бориб, иноёти подшоҳона ва марҳамати хисравонасиға махсус бўлди [31, б.58.]. Бу муғуллар барча мамлакатларни ҳам қилич ва қон билан

бўйсундирмаганлигини, айрим мамлакатлар ўзига хос сабабларга кўра, тинч йўл билан империя таркибига киритилганлигини билдиради.

Юқоридаги муаллифлар таъкидлаганидек: “Мақсадимиз ушбу рисоламиз орқали Мўғуллар империяси, деганда бир гуруҳ ваҳшийлар жамоаси тушунилмаслигини, содда маъмурият ва қонун олдидаги тенглик принципларига асосланган, диний бағрикенглик хусусиятларини ижтимоий-сиёсий ҳаётида акс эттирган ушбу давлатга нисбатан жамиятимизда, илмий жамоатчилик фикрида шаклланган хулосаларнинг бироз ноҳолис эканлигини ҳамда тарихдаги жараёнларга бирор сиёсий, диний ёхуд миллий мафкуралар нуқтаи-назари асосида баҳо бермаслик лозимлигини кўрсатишдан иборатдир” [30, б.4.].

Шу боис, тахминларга таяниб тарих ёзишдан воз кечган ҳолда, манбаларни синчиклаб ўрганиб тарих битиш пайти етиб келганлигини англаш лозим.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Абул Фидо. Тақвим ал Булдон.-Байрут: Дорус саодат, 1840.
2. Ахроров И. Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV—XVI веков //Общественные науки в Узбекистане.-1969.-№ 8-9.
3. Ахроров И. Археологические исследования городища Ахсикент в 1960 году //Общественные науки в Узбекистане.-1962.-№8.
4. Ахроров И., Қосимов Й. Ахсикент тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Ўзбекистон, 1985.
5. Бартольд В. В. Сочинения. Том I.-Москва: Восточная литература, 1963.
6. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть I.-Москва: Восточная литература, 1963.
- Бернштам А.Н. Древняя Фергана.-Ташкент: Издательство Академии Наук Уз ССР, 1951.
7. Ғуломов Я., Ахроров И. Ахсикент обидалари изидан //Фан ва Турмуш, №8.
8. Жувайний Алоуддин Атомалик. Тарихи жаҳонгушо (Жаҳон фотиҳи тарихи) /Масъул муҳаррирлар Ҳ.Болтабоев, М.Маҳмудов. - Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2015.
9. Зайниддинов Ҳ. Водий санами //Шарқ юлдузи, 1977.-№10.
10. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.-Тошкент: Юлдузча, 1989.
11. Ибн ал Асир. Ал камил фит тарих (Польный свод истории).-Тошкент: Ўзбекистон, 2006.
12. Ибн Ҳавақал. Китоб сураат ал-ард.-Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2011.
13. Истахрий. Китаб ал-масалик вал-мамалик (Хуросон ва Мовароуннаҳр) Йўллар ва мамлакатлар китоби (Тадқиқот, араб тилидан таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи Р.Т.Худайберганов).-Тошкент: Фан, 2019.

14. История народов Узбекистана. Том 1. (С древнейших времен до начала XVI века).-Ташкент: Издательство АН Уз ССР, 1960.
15. Исҳоқхон тўра Жунайдуллаев. Фарғона областидаги қадимги Аҳси шаҳрининг тарихи //Туркистон вилоятининг газети, №48.-1913.-23 июнь.
16. Махмуд ибн Вали. Море тайн относительно доблестей благородных. (Перевод Б.А.Ахмедова).-Ташкент: Фан, 1977.
17. Мирза Мухаммад Хайдар. Тарихи Рашиди.-Ташкент: Фан, 1996.
18. Мирзо Мухаммад Хайдар Аёзий. Тарихи Рашидий.-Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
19. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.-Тошкент: Чўлпон, 1994.
20. Новый каталог сильных землетрясений на территории СССР с древнейших времен до 1975 года.–Москва: Наука, 1977.
21. Рашидаддин Фазлуллах. Сборник летописей (Джами' ат-таварих). I том. Книга вторая. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1952.
22. Ходжаев А., Турдиева Д. Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.-Тошкент: Фан зиёси, 2021.
23. Чуланов Ю.Г. Городище Ахсыкет //Советская археология, 1963.-№3.
24. Шарафуддин Али Яздий Зафарнома. I китоб.-Тошкент: Фан, 2022.
25. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилоти.-Тошкент: Ёзувчи-Ўзбекистон, 1999.
26. Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар.-Тошкент: Шарқ, 1999.
27. Ўзбекистон СССР тарихи. Тўрт томлик. Т.I. – Тошкент: Фан, 1970.
28. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар (1917 йилгача). Тошкент: Фан, 1990.
29. Жасур Латипов, Сардор Кенжаев. Елюй Чуцай: Мўғуллар империясининг буюк мутафаккири.-Бухоро: Камолот, 2022.
30. Баҳодирхон Абулғозий. Шажарайи турк /Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А. Аҳмедов. Т.: Чўлпон, 1992.

“ЭМАНСИПАЦИЯ” ЖЕНЩИНЫ И ЕЁ ОТРАЖЕНИЕ В КАДРОВОЙ ПОЛИТИКЕ БОЛЬШЕВИКОВ

*Б.Т. Мирзаджанов,
Наманганский государственный университет
доктор философии (PhD) по историческим наукам.*

Аннотация: в статье приводится информация о так называемой «эмансипации женщин Востока», связанная непосредственно с установлением Советской власти в Туркестане в 1917-1924 годах. Даны сведения об участии женщин активисток татарского и башкирского народов в вовлечении туркестанских женщин в общественно-культурную жизнь края и развития просветительства.

Ключевые слова: Туркестан, советская власть, коренное население, татарки, башкирки, просвещение, школа, привлечение, женотдел.

Для продвижения политико-идеологической и хозяйственной работы новая власть в своей кадровой политике начала затрагивать и женские кадры. Советская политика была ориентирована на вовлечение женщин в общественные взаимоотношения, производство и политическую жизнь в качестве огромного, ещё не затронутого кадрового ресурса. В отличие от прежней царской, советская власть начала придавать особое значение к так называемому «раскрепощению» мусульманок и привлечению их на различные должности, что было одним из главных аспектов их внутренней и внешней политики. Этот период характеризовался переосмыслением роли женщин, что было связано с их «освобождением», основывавшейся на экономической эмансипации женщин и их использования в виде трудовых ресурсов. Женская часть населения, рассматриваясь и как трудовые ресурсы и как один из элементов механизма управления, столь необходимые для развития народного хозяйства, являлась и дополнительной рабочей силой, и главное «советская власть стремилась сформировать своих «сторонников» из женской среды»¹.

Данная политика предполагала переосмысление роли женщины в обществе как работницы, что становилось основой их гражданского статуса. Все это подкреплялось идеологией равенства, которая показывала бы всему миру «уникальность» коммунистического опыта в достижении межполового - гендерного равенства, закрепив это широким кругом нормативно-законодательной базы. Здесь, прежде всего речь шла об уравнивании юридических прав женщин и мужчин, основной целью которого, являлось доказание способности женщин быть наравне с мужчиной во всех сферах политико-экономической жизни государства, то есть проведение работы по вовлечению женщин во все сферы социалистического строительства².

По мнению Т. Щурко женская часть общества Востока являлась наиболее дискриминированной категорией по сравнению с другими частями советского государства, и была подвержена дискриминации в большей степени, чем женщины европейской части государства, здесь «женщина была на положении домашнего обихода, вещи, частной собственности мужчины. Как вещь, ее покупали и продавали за калым»³.

Определяя Туркестан «неразвитым» и «отсталым», в советских изданиях, посвященных «освобождению» - эмансипации женщин, утверждалось о политике дискриминации и эксплуатации, которую проводило по отношению к отдельным народам царское правительство вместе с буржуазией, и мешавшая более отсталым народам развивать свое хозяйство и догонять ушедшую вперед Россию. По мнению А.Нухрат «чем дальше эти страны находятся от центра, тем темнее и отсталее там

¹ Насретдинова Д. Туркистон маданият хаётида татар аёллари. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. - Б.109

² Алимова Д.А. Существуют ли гендерные конструкции в историографии Центральной Азии трех эпох (колониальной, советской и современной)? // Диалог со временем. №32. 2010. – С.216

³ См.: Щурко Т. «Худжум»: женская эмансипация в период ранних советских «экспериментов» в Советской Киргизии (1918–1930 годы) / <http://gefter.ru/archive/15305>

; См.: Пальванова Б. Дочери советского Востока.- Москва: Гос.полит.издат. 1961. -С.58.

население». живущие в центральных частях России народности, ведя оседлый образ жизни, занимаясь сельским хозяйством и торговлей, участвуя хотя и слабо в промышленном производстве по её мнению являлись более культурными¹.

Но в досоветский период были и некоторые моменты касательно женского вопроса впервые поднятые джадидами. Указывая на важность женского образования М.Бехбуди писал, что для девушек образование необходимее, чем для мальчиков и призывал средства затрачиваемые на различные излишества, тратить на образование девочек, готовить из них учителей, так необходимых для школ. А в джадидской прессе в обсуждении «женского вопроса» проявили себя и представительницы прогрессивной части общества. Сора Музаффария писала, что: «У нас есть талант и способности, сознание и мысль. В нас есть сила, способная управлять не то что домом, но и страной», что опровергает пропаганды советского периода о невежестве и загнанности восточного общества².

А первым шагом советской власти касательно женского вопроса, стало принятие декрета СНК и ВЦИК от 16 декабря 1917 года «О расторжении брака», объявивший свободу развода по желанию обоих или одного из супругов без каких-либо условий, в результате чего ликвидируется привилегированное положение мужчин при расторжении брака³.

Впоследствии, в советских источниках даже появляется своеобразная терминология под названием «освобождение женщин» Востока для обозначения проводимой кампании и включавшая в себя привлечение женской части населения первоначально к общественно-политической хозяйственной работе посредством которого, добивалось выведения женщины в публичное пространство в результате чего, они получили возможность освобождение от части обязанностей по уходу и заботе о доме, семье и детях, что в итоге привело к ломке устоявшихся семейных ценностей⁴. А с принятием декрета ТуркЦИКа от 14 июня 1921 года «об отмене калыма и повышении брачного возраста» ставшим следующим шагом на пути эмансипации женская часть Туркестана ещё более утвердила своё положение в обществе. Вместе с отменой калыма была запрещена выдача девушек замуж принудительно а также многоженство⁵.

Для вовлечения женских кадров в общественно-политическую сферу, в первое время, в различных городах Туркестана создавались самостоятельные женские организации, такие как, «Коллектив коммунисток», «Союз работниц», «Союз женщин» и др. Но в течение 1918 года деятельность феминистических организаций и комитетов прекращается. Они замещаются

¹ Нухрат А. Октябрь и женщина Востока. - Москва: Партиздат, 1932. - С. 11.

² Алимova Д.А. История как история, история как наука. Т.1:История и историческое сознание. – Ташкент: Узбекистан, 2008. – С.254-255.

³ Расулов А.Н. Интернациональная помощь партийных организаций, трудящихся Средневожского региона народам Туркестана (1918-1924 гг.). Дисс.канд.ист.наук. - Казань, 1990, - С.217.

⁴ Щурко Т. «Худжум»: женская эмансипация в период ранних советских «экспериментов» в Советской Киргизии (1918–1930 годы) / <http://gefter.ru/archive/15305>

⁵ Özge Öz Döm. Muslim women in Soviet Central Asia. // Tarih İncelemeleri Dergisi. №XXXIII / 1, 2018. – P.96

единым - движением работниц¹. В июне 1919 года при ЦК КПТ был создан отдел женского движения, переименованный затем в отдел работниц и дехканок, который фактически приступил к работе только в сентябре 1919 года. Но к ноябрю 1919 года со стороны Туркестанского краевого РКП(б) были направлены циркулярные письма предписывавшие о запрете существования особых женских союзов и организаций и об их обязательном и немедленном роспуске, и единовременном создании «Отдела работниц» (женотдела – Б.М.) Туркестана². К функциональным обязанностям женотделов относилось повышение общей женской грамотности и уровня так называемого «политического сознания», а также подготовка к работе в общественных и государственных учреждениях края³. Заведующей этого отдела в Туркестане стала И.Финкельштейн, которой по решению агитационно-организационного отдела Краевого мусульманского Бюро от 19 декабря 1919 года было поручено в соответствии с местными условиями разработать проект положения о работе среди женщин⁴.

Первоначально отдел работниц вел свою деятельность в основном в центральных городах Туркестана и городу Ташкенту, где проводились и организовывались различные мероприятия в виде концертов, собеседований, митингов, лекций, спектаклей и др. Учитывая своеобразие вопроса в Туркестане, отдел был разделен на две секции: мусульманскую и русскую. Мусульманская секция в свою очередь имела две подсекции – экономическую и политико-просветительскую, а русская секция – агитационно-пропагандистскую и культурно-просветительную⁵. Одной из руководителей мусульманской секции Ташкента, являлась жена С.Юсупова (члена ВЦИКа и ТуркЦИКа – Б.М.) Зухра Юсупова⁶.

Первые группы руководящих кадров женотделов в основном были направлены Реввоенсоветом или же являлись выходцами из красной армии. Так, в Фергане это была – А.А.Аксентович (1885-1937), организатор и первый заведующий женотделом Ферганского обкома; в Бухаре – Л.А.Отмар-Штейн (1899 г.р.), полька, решением Реввоенсовета Туркестанского фронта была направлена в распоряжение крайкома РКП(б), в 1920-1924 годах руководила женотделом Ново-Бухарского городского комитета, затем руководила женотделами ЦК Бухарской компартии и Сырдарьинского обкома; в Полторацке (Ашхабаде) – Е.А.Росс (1896 г.р.), решением Реввоенсовета Туркестанского фронта была направлена в распоряжение крайкома РКП(б). В 1921-1932 годах руководила женотделом Сырдарьинского и Туркменского обкомов, а затем и ЦК КП Туркменистана,

¹ Фаизов Сагит. Мусульманский феминизм: истоки и развитие//Ару жан. №5 (79) май 2012. –С.29

² Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. - Т.: Узбекистан, 1970.–С.74-75.

³ Щурко Т. 100 лет освобождению женщин Советской Средней Азии, а также регресс и закабаление в период установления капитализма / [https://www.iccr.gr/ru/news/100-/](https://www.iccr.gr/ru/news/100/)

⁴ Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. - Т.: Узбекистан, 1970.–С.74-75.

⁵ Более подробно см.: Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. - Т.: Узбекистан, 1970. - 365 с.

⁶ Акрамов А. Полпред республики. – Т.: Узбекистан, 1987. – С.103.

в Пишпек (Бишкек) – В.А.Соколова, в Верном (Алма ата) – Д.П.Дорофеева, в Оше – Е.И.Васильева¹.

Таким образом, можно выделить два основных момента в кадровой политике советской власти в отношении женщин:

- первое - советская идеология определяла работу на «Востоке» среди «женщин» используя терминологию «окультуривание», «раскрепощение» и «освобождения», которые предлагались сверху, со стороны центрального руководства. Кампания «раскрепощения» женщин полностью сочеталась с идеологией власти большевиков, организованная центральным правительством и в той или иной степени принимала решения о том, что является наиболее важными для раскрепощения женщин в конкретный момент времени. Комиссии на местах должны были информировать о ситуации и писать отчеты о мероприятиях и потраченных средствах, в то время как отдельные народы и женщины оказывались в основном в роли объектов воздействия и исполнителей предписываемых решений.

Список источников:

1. Özge Öz Döm. Muslim women in Soviet Central Asia. // Tarih İncelemeleri Dergisi. №XXXIII / 1, 2018. – P.96
2. Акрамов А. Полпред республики. – Т.: Узбекистан, 1987. – С.103.
3. Алимова Д.А. История как история, история как наука. Т.1:История и историческое сознание. – Ташкент: Узбекистан, 2008. – С.254-255.
4. Алимова Д.А. Существуют ли гендерные конструкции в историографии Центральной Азии трех эпох (колониальной, советской и современной)? // Диалог со временем. №32. 2010. – С.216
5. Насретдинова Д. Туркистон маданият хаётида татар аёллари. – Тошкент: Yangi nashr, 2015. - Б.109
6. Нухрат А. Октябрь и женщина Востока. - Москва: Партиздат, 1932. - С. 11.
7. Пальванова Б. Дочери советского Востока.- Москва: Гос.полит.издат. 1961. -С.58.
8. Пальванова Б.П. Эмансипация мусульманки: опыт раскрепощения женщины советского востока. - М.: Наука. 1982. - С.50.
9. Расулов А.Н. Интернациональная помощь партийных организаций, трудящихся Средневолжского региона народам Туркестана (1918-1924 гг.). Дисс.канд.ист.наук. - Казань, 1990, - С.217.
10. Фаизов Сагит. Мусульманский феминизм: истоки и развитие//Аружан. №5 (79) май 2012. –С.29
11. Шукурова Х.С. Социализм и женщины Узбекистана. - Т.: Узбекистан, 1970. - 365 с.

¹ Пальванова Б.П. Эмансипация мусульманки: опыт раскрепощения женщины советского востока. - М.: Наука. 1982. - С.50.

12. Щурко Т. «Худжум»: женская эмансипация в период ранних советских «экспериментов» в Советской Киргизии (1918–1930 годы) / <http://gefter.ru/archive/15305>

13. Щурко Т. 100 лет освобождению женщин Советской Средней Азии, а также регресс и закабаление в период установления капитализма / <https://www.iccr.gr/ru/news/100-/>

OKSFORD UNIVERSITETI: KECHA VA BUGUN

Z.Sh. Madraximov,
Namangan davlat unuversiteti dotsenti.
M.Z. Sharopova,
Namangan davlat universiteti talabasi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Oksford universitetining tashkil topishi, boshqaruv tuzilmasi, universitetning strategik rejasi, uning bo'linmalari va bo'limlarining ustuvor yo'nalishlari tarkibi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar. Universitet, strategig reja, boshqaruv tartiblari, ilmiy salohiyat.

Jahonning qadimiy va bugungi kundagi mashhur universitetlari orasida Buyuk Britaniya universitetlarining o'ziga xos o'rni bor. O'z navbatida ingliz oliy ta'limini Oksford universitetisiz tasavvur qilish qiyin. Oksford ingliz tilida so'zlashadigan dunyodagi eng qadimgi universitet sifatida noyob va tarixiy muassasadir. Qolaversa, Oksford Angliya universitetlarining “onasi” hisoblanadi. Oksford Buyuk Britaniyaning Oksford shahrida joylashgan. Yevropaning eng qadimgi universitetlari ro'yxatida ikkinchi o'rinda turadi. Tashkil etilganining aniq sanasi yo'q, ammo u yoki bu shaklda o'qitish Oksfordda 1096-yilda mavjud bo'lgan va 1167-yilda Genrix II ingliz talabalariga Parij universitetida o'qishni taqiqlagan paytdan boshlab tez rivojlangan va vaqtlar o'tishi bilan Yevropaning eng mashhur universitetlaridan biriga aylangan [1].

Oksfordning o'ziga xos boshqaruv tuzilmasi uning uzoq tarixidan kelib chiqadi. Jamoat universitetning suveren organi hisoblanadi va uning “parlamenti” vazifasini bajaradi. Uning 5000 dan ortiq a'zosi, jumladan, ilmiy xodimlar; kollejlarda boshqaruv organlarining rahbarlari va boshqa a'zolari; va katta ilmiy tadqiqot, hisoblash, kutubxona va ma'muriy xodimlar. 39 ta kollej, garchi mustaqil va o'zini o'zi boshqaradigan bo'lsa-da, federal tizimda ular bilan bog'liq bo'lgan Universitetning asosiy elementini tashkil qiladi. Har bir kollej Xususiy Kengash tomonidan tasdiqlangan nizom bilan ta'minlangan bo'lib, unga ko'ra uni uyning boshlig'i va bir qator talabalardan iborat boshqaruv kengashi boshqaradi, ularning aksariyati universitetda ham lavozimlarni egallaydi. Turli nasroniy konfessiyalari tomonidan tashkil etilgan va hanuzgacha diniy xarakterini saqlab qolgan oltita doimiy xususiy zal mavjud [2].

Kollej konferensiyasi Kengash, uning qo'mitalari va to'rtta bo'lim kengashlarida kollejlarning umumiy manfaatlarini ifodalaydi va kollejlarning

muhokama qilish va qarorlar qabul qilish organi vazifasini bajaradi. Bo'limlar va bo'limlar. Universitetning akademik bo'limlari, fakultetlari va ilmiy markazlari to'rtta bo'limga birlashtirilgan: liberal san'at; matematik, fizika va hayot fanlari; tibbiyot fanlari; va ijtimoiy fanlar. Moliya va rejalashtirish kabi masalalar bo'yicha kundalik qarorlar bo'linmalarga yuklanadi. Uzluksiz ta'lim bo'limi alohida kengash tomonidan boshqariladi. Odatda umrbod saylangan taniqli jamoat arbobi bo'lgan kansler universitetning nominal rahbari bo'lib, barcha asosiy marosimlarga raislik qiladi [3].

Prorektor bu lavozimda yetti yil ishlaydi va universitetning katta xodimi hisoblanadi. Rivojlanish va tashqi aloqalar bo'yicha o'ziga xos portfelga ega bo'lgan oltita prorektorlar mavjud; Ta'lim; innovatsiya; Odamlar va bog'lar, kutubxonalar va muzeylar; Rejalashtirish va resurslar; va tadqiqot. Bundan tashqari, tenglik va xilma-xillik uchun himoyachi vitse-kansler vazifasini bajaradi. Shuningdek, o'n nafargacha prorektorlar portfelsiz bo'lib, ular prorektor nomidan bir qator vazifalarni bajaradilar, jumladan, bitiruv marosimlarida raislik qilish va saylov komissiyalariga raislik qilish.

Universitetni boshqarish bilan shug'ullanadigan asosiy organlar, uning qonunchiligi, saylovlari, shuningdek boshqaruv tuzilmalarini qo'llab-quvvatlovchi jamoaga ma'lumotlar va havolalar. Ushbu sahifada universitetning boshqaruv tuzilmalariga aloqador asosiy organlarga ma'lumotlar va havolalar mavjud. Boshqaruv guruhi universitetning asosiy boshqaruv organlari: Jamoat, Kengash, Kengashning umumiy maqsadlari qo'mitasi va Kengashga hisobot beruvchi bir qator boshqa qo'mitalarning majlislari va ishlarini boshqarish uchun mas'uldir; Universitet Ustavi va Nizomini yuritish uchun; va jamoat va chaqiriqlar bo'yicha saylovlar uchun.

Oksford universiteti 2011-yilgi Xayriya to'g'risidagi qonunga binoan ozod qilingan xayriya tashkiloti bo'lib, uning asosiy tartibga soluvchi organi Talabalar bilan ishlash boshqarmasi hisoblanadi. Oksford universiteti umumiy huquqqa ega fuqarolik korporatsiyasi bo'lib, u 1571-yildagi ikkala universitetni birlashtirish to'g'risidagi qonunga binoan "Oksford universiteti magistrleri va olimlari kansleri" nomi bilan rasmiy ravishda tuzilgan, ammo ko'proq Oksford universiteti deb ataladi. Korporativ va xayriya maqomiga oid qo'shimcha ma'lumotlar universitetning yuridik xizmatlari veb-saytida mavjud. Universitet ustaviga ega emas; Universitetning nizomi va nizomlari uning faoliyatining konstitutsiyaviy asoslarini belgilaydi. Amaldagi Nizom va Nizomlar Internetda mavjud. Xayriya tashkilotining majburiyatlariga muvofiq, 2020-yil 1-avgustdan 2021-yil 31-iyulgacha amalda bo'lgan Nizomning nusxasi PDF formatida mavjud. U o'tgan o'quv yili uchun nizomdagi o'zgarishlarni ko'rsatadi va har yili yangilanadi [4].

Universitetning boshqaruv tuzilmasi haqidagi sharhni boshqaruv sahifalarida topish mumkin. Universitetning missiyasi va vazifalari Strategik rejada belgilangan. Universitet haqidagi fakt va raqamlarni moliyaviy hisobotlarda va yillik sharhda topish mumkin. Universitetning ijro etuvchi organi bo'lgan Kengash tarkibiga Universitetning xayriya vasiylari kiradi. Boshqaruv a'zolarining 2022-yil 31-yanvar holatiga ko'ra, universitetning vasiylari bo'lgan boshqa xayriya tashkilotlarining nomlari ro'yxati PDF formatida mavjud. Kengashning asosiy

vazifalari va uning joriy tarkibi haqidagi ma'lumotlar onlayn rejimida mavjud. Universitet bir qator tegishli xayriya tashkilotlari uchun xayriya tashkilotidir. Batafsil ma'lumotlar yaqin vaqt ichida internet orqali taqdim etiladi [5].

Universitetning strategik rejasi Universitet, uning bo'linmalari va bo'limlarining ustuvor yo'nalishlari tarkibini belgilaydi. Reja Kollejlar konferensiyasi bilan maslahatlashib, uni amalga oshirishda kollejlar muhim hamkorlar bo'ladi. Strategik reja batafsilroq amalga oshirish rejasi bilan qo'llab-quvvatlanadi, uni Dastur Kengashiga shikoyat bilan murojaat qilgan prorektor o'z vaqtida PRACga va u orqali har yili Kengashga hisobot beradi. Biz imkoniyatlar tengligi, inklyuzivlik va xodimlar va talabalar farovonligini qo'llab-quvvatlash, eng yaxshi talabalar va xodimlar bizning jamiyatimizda rivojlanishini ta'minlash tarafdorimiz. Bizning fikrimizcha, turli xil xodimlar va talabalar jamoasi bizning tadqiqotlarimizni kuchaytiradi va talabalarning bilimini oshiradi. Universitetning o'z tarixidan kelib chiqqan o'ziga xos demokratik tuzilishi bundan keyin ham kuch-quvvat manbai bo'lib xizmat qiladi. Xuddi shunday, Oksfordning kollej tuzilmasi universitetni akademik kuchining asosiy jihatlari va talabalar tajribasini yuqori darajada ta'minlaydi [6].

Oksford fakul'tetlardan, 38 ta kollejdandan hamda 6 ta kollej nomini olmagan yopiq o'quv muassasidan iborat. Talabalarining bugungi kundagi soni 20.330 nafar bo'lib, ularning chorak qismi xorijlik. Qizlar 1920-yildan qabul qilina boshlangan. XX asr 70-yillaridan qizlar va o'gil bolalarni ajtarib o'qitish bekor qilingan. Oksford rektori – ser Kris Patten. Oksfordda o'qituvchilar soni 4 minng yaqin bo'lib, ulardan 70 tasi qirollik jamiyati a'zolari, 100 tasi Britaniya akademiyasi a'zolari hisoblanadi. Shuningdek o'qituvchilar orasida, Nobel mukofoti laureatlari bor [7].

Oksford devorlaridan ilm-fan, adabiyot va san'atning yorqin namoyandalarining butun bir galaktikasi paydo bo'ldi - bu erda Kristofer Ren, Jon Tolkin, Lyuis Kerroll dars berdi, Rojer Bekon va Margaret Tetcher tahsil oldi. 25 nafar Britaniya bosh vazirlari Oksfordni tamomlagan.

Universitetni mashhur bitiruvchilari:

– Tolkien, T. Bler, Edvard Ettinchi, G. Uilson, D. Kameron, M. Tetcher, V. Yu. Gladstone;

- Bitiruvchilar orasida 6 podshoh va 12 avliyo;
- Olimpiada sovrindorlari, masalan, E. Triggs Xodj, D. Tarvoter, P. Reid;
- Iqtisodchi A. Smit;
- Fizik S. Xoking;
- Faylasuf T. More;
- Shoir Persi B. Shelli;
- AQSh prezidenti Bill Klinton [8].

Oksford universitetida, Klarendon laboratoriyasida 1840-yildan beri uzluksiz jiringlab kelayotgan elektr qo'ng'irog'i mavjud. U elektrostatik tortishish kuchlarini ishlatadi, shuning uchun ishni saqlab qolish uchun juda oz miqdorda energiya sarflanadi. Qo'ng'iroq uchun quruq batareyalar uni yaratish vaqtida o'rnatilgan va erigan oltingugurt bilan germetik tarzda muhrlangan, shuning uchun hech kim

ularning qanday ishlashini aniq bilmaydi. 170 yildan ortiq vaqt davomida ishlaydigan asbob tarixdagi eng uzoq davom etgan tajribalardan birini ifodalaydi [9].

Universitetning asosiy yo'nalishlari: ijtimoiy fanlar, fizika, matematika, tibbiyot, xayot xaqidagi fan.

Universitet bo'linmalari: Qadimgi tarix; Filologiya, lingvistika va fonetika; Qo'lyozmalar va rassomchilik san'ati; Ingliz tili va adabiyoti; O'rta asr va zamonaviy tillar; Musiq; Teologiya; San'atlar tarixi; Tibbiyot tarixi; Antropologiya; Biokimyo; Arxeologiya; Geografiya; Botanika; Zoologiya; Matematika; Statistika; Kimyo; Geologiya; Muhandislik fani; Fizika; Anesteziya; Kardeologik tibbiyot; Klinik laboratoriya fani; Klinik tibbiyot; Klinik farmakologiya; Genetika; Oftalmologiya; Pediatriya; Psixiatriya; Jarroxlik; Tajribaviy psixologiya; Odam anatomiyasi va genetikasi; Patalogiya; Fiziologiya; Afrika; Braziliya; Zamonaviy Xitoy; Yaponiya; Rossiya va Sharqiy Yevropa; Janubiy Osiyo; Iqtisodiyot; Huquq; Menejment; Siyosat va xalqaro aloqalar; Qo'shimcha ta'lim [10].

Oksforddagi eng mashhur mutaxassisliklar huquq, dizayn, biologiya, biotibbiyot, iqtisod, tarix, IT, gumanitar fanlar, kimyodir.

Kollejlar faqat tanlangan kurslarda darslar olib boradi. Jumladan, 32 ta muassasada tarix, 13 ta kollejdagi informatika, yettita muassasada aspirantura va magistratura yo'nalishlari mavjud [11].

Oksford kollejlarning fanlararo tabiatini, ularning o'qitish kuchini va jamiyatning aniq va mustahkam tuyg'usini mustahkamlashda davom etadi. Yangi Gumanitar fanlar markazi fakultetlarimizdagi barcha xodimlar va talabalarni bizning ajoyib tadqiqot va o'qitishimizni qo'llab-quvvatlash uchun qulayliklar bilan ta'minlaydi. Universitetning asosiy moliyaviy maqsadlari milliy va xalqaro miqyosdagi yuqori mavqeiini mustahkamlash va yanada rivojlantirish uchun uzoq muddatli resurslar bilan ta'minlash - ta'lim, o'qitish va tadqiqot uchun ajoyib joy sifatida; talabalar ilmiy lavozimlar va binolarning uchta asosiy ustuvorligini saqlab qolishlari uchun qo'shimcha ma'lumotlar hamda malakalar talab qilinadi.

Oksford universitetidagi birinchi kollej, Universitet kolleji 1249-yilda tashkil etilgan. Oksforddagi tarixiy chempionlikka da'vogar yana ikkita kollej – "Ballyol" (inglizcha Balliol, 1260) va "Merton" (inglizcha Merton, 1264) – ularning asoschilari nomi bilan atalgan. Jon Balliol Shotlandiyaning bo'lajak qiroli Jon I ning otasi, ikkinchisining asoschisi esa lord kansler Valter de Merton edi.

Kollej 1438-yil 10-fevralda qiroli Genrix VI va Kenterberi arxiyepiskopi Genri Chichel tomonidan tashkil etilgan. Nizom ta'lim muassasasida qirq nafar talabaning boshida boshliqning bo'lishini nazarda tutgan. Barcha kollej bitiruvchilari muqaddas buyruqlarni olishlari kerak edi. Ulardan 24 nafari san'at, falsafa va ilohiyot, 16 nafari fuqarolik yoki kanon huquqini o'rgangan [12].

Oksford universiteti kollejlari (Kellogg, Sent-Kross va Rubendan tashqari) moliyaviy jihatdan avtonomdir. 2019 – 2020-yillarda ushbu 36 kollejning yillik umumiy daromadlari (shu jumladan kapital loyihalarga xayriyalar yoki xayriyalar) 480 million funt sterlingni tashkil etdi. Daromadning asosiy uch manbasiga ta'lim, ilmiy tadqiqot va uy-joy (jami daromadning 38%), meros va xayriya (22%) va

investitsiya daromadlari (31%) kiradi. Boshqa daromadlar, asosan, bayram konferentsiyalari kabi savdolardan tushadi. 2019/20-yilda sarflangan jami resurslar taxminan 450 million funtni tashkil etdi; Ushbu xarajatlarning 85 foizi to'g'ridan-to'g'ri asosiy faoliyatga, jumladan, ta'lim, tadqiqot va turar joy xizmatlariga yo'naltirildi. Balans pul yig'ish, konferentsiyalar va turizm kabi savdo faoliyatini amalga oshirish va investitsiyalarni boshqarish xarajatlari o'rtasida taqsimlanadi [13].

Universitetning byudjeti 1,3 milliard funt sterlingni tashkil qiladi [14]. Individual kollejlari 5,06 milliard funt sterlingni tashkil etadigan o'z mablag'lariga ega. Oksford universitetining xayr-ehsonlari va investitsiyalari universitetning moliyaviy harajatlarining katta qismini qoplaydi. Universitet o'zining moliyaviy maqsadlarini qo'llab-quvvatlaydigan ko'plab investitsiyalarga ega. Ushbu maqsad milliy va xalqaro miqyosda ta'lim, o'qitish va tadqiqot uchun mukammal joy sifatida obro'sini oshirish va oshirish uchun uzoq muddatli resurslarni taqdim etishdan iborat; va shuning uchun u o'zining uchta asosiy ustuvorligiga qo'shimcha yordam berishi mumkin: talabalar, ilmiy lavozimlar va binolar. Universitet boshidanoq o'z missiyasini ilgari surish va akademik erkinlikni saqlab qolish uchun xayriya yordamiga tayangan [15].

Asrlar davomida ko'plab binolar, muassasalar, o'quv va ilmiy lavozimlar va stipendiyalar donorlarning saxiyligi bilan moliyalashtirildi. Ushbu sovg'alar ko'pincha xayriya, xayriya jamg'armalari bo'lib, ishonchli tarzda saqlanadi va universitetning muayyan ehtiyojlari uchun foydalanishga mo'ljallangan (qo'shimcha ma'lumotni bu erda topishingiz mumkin: Oksford universiteti Trusts). Universitet, shuningdek, davom etayotgan xayriya va innovatsion mablag' yig'ish natijasida yaratilgan investitsiya aktivlaridan foyda oladi. Universitet 1,3 milliard funt sterling miqdoridagi mablag'ga ega. Individual kollejlarning o'z mablag'lari 5,06 milliard funt sterlingni tashkil qiladi. Oksford universitetining investitsiya siyosati bayonoti. Universitetning investitsion siyosati va barqarorligi bo'yicha qo'shimcha ma'lumotni Universitetning investitsiya siyosati bayonotida topishingiz mumkin. Investitsiya qo'mitasi Oksford universitetining unga berilgan investitsiya aktivlarini boshqarishni nazorat qilish uchun javobgardir. Investitsiya qo'mitasining mas'uliyati va tarkibi to'g'risida to'liq ma'lumot Kengashning 2002- yildagi 15-son Nizomi, 23-qism: Investitsiya qo'mitasida keltirilgan. Investitsion qo'mita ikkita quyi qo'mitadan iborat: Baholash qo'mitasi va Axloqiy investitsiyalarni taqdim etish bo'yicha quyi qo'mita (EIRRS) [16].

Oksford universiteti bugungi kunga qadar ko'plab yutqularga erishgan. 2013- yilda Garvard olimlari bilan birgalikda inson taraqqiyoti uchun javobgar bo'lgan gen kashf etilgan – bu yurak kasalliklari bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotlar natijasi. Eksperiment paytida muntazamlik aniqlanib, yuqori odamlar ma'lum organlarning saratonini rivojlanish xavfi yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Oksford universiteti kosmologiya sohasida kashfiyotlar katta sonini sodir bo'ladi - Mars, galaktikalar harakati orbital o'rganish, (masalan, u taxminan 5 milliard yildan bizning Galaxy, Andromeda Galaxy duch qiladi topilgan) koinotning paydo nazariyalar rivojlanishi. Xususan, 2013-yilda Oksford universiteti olimlari kimning yuzasi bizning yerdagi jome bir analog bilan minalardan qilingan "Glass Planet",

ochildi. 2011-yilda Oksford Universitetida malign hujayralarni sublimatsiya qilish uchun javobgar bo'lgan gen aniqlangan saraton tekshiruvi bo'yicha fundamental tadqiqotlardan biri bo'lib o'tdi [17].

Oksford faqatgina universitetiga emas, balki dunyo bo'yicha yirik izlanishlar olib boriladigan maskandir. Universitet 100 dan ortiq kutubxonalar, muzeylar va oz' nashriyotga ega. 300 dan ortiq to'garaklar mavjud. Bulardan tashqari sportga ham katta e'tibor beriladi.

Universitetga qabul an'anaviy tarzda olib boriladi. Yangi o'quv yili boshlanishidan oldin, oktyabr'-noyabr' oylarida talabalar kollejlarga xujjat topshiradilar. Maxsus komissiya faqat yuqori baholi (A-level) abituriyentlar bilan suhbat o'tkaziladi. Ba'zi bir xolatlarda bo'lajak talabadan yozma ishlar va yozma ravsihda test olinadi. Universitetga kiruvchilar ingliz tilini mukammal bilishi zarur. Universitetdagi joylar ko'pchilik abituriyentlar maktab imtihonlarini tugatmasdan oldin taklif qilinganligi sababli, talabalar odatda o'quv yili boshida ularning baholari kamida belgilangan ball bo'lishi sharti bilan qabul qilinadi (shartli taklif). Shuningdek, ingliz tili bilan bir qatorda ingliz tilini ham bilish shart (IELTS sertifikatlari bo'yicha - 7.0, TOEFL - Internet - 110). Ta'lim bepul emas: bir yil uchun yashash xarajatlari 8 ming funt; o'qish xarajatlari tanlangan mutaxassisliklariga qarab to'lanadi: san'at – 6300 fent; ilm-fan – 8400 funt; tibbiyot – 15400 funt. Ya'ni eng qimmat fakul'tet tibbiyot fakul'teti hisoblanadi. Xususan, kardiolog, neyroxirurg yoki reanimatolog bo'lishni orzu qilgan talabalar yiliga 21 ming funt sterlingdan ko'proq xayriya qilishlari kerak. Dasturlar narxi har yili o'zgarib turadi, shuning uchun ta'lim narxi doimiy ravishda o'sib bormoqda. Chet ellik talabalar 15 dan 22,5 ming funtgacha (2016 – 2017-o'quv yili uchun narx) to'lashlari kerak. Bakalavr yoki magistratura bosqichining narxi kasb, kollej, fakultet nufuziga bog'liq. Magistratura va aspiranturada o'qishni davom ettirish uchun nomzodlartegishli fakul'tetlarga xujjat topshiradilar. Bir yilning o'zida Oksfordga ham Kemberijga ham hujjat topshirishga ruhsat berilmaydi [18].

Oksforddagi o'quv yili oktyabrdan iyun oyining oxirigacha davom etadi. O'quv jarayoni uch semestr yoki trimestrga bo'linadi:

- Bahor semestrini qamrab oluvchi Trinity;
- Miklmass (kuz);
- Hilari (qish).

Ta'lim tizimi seminar, ma'ruza, amaliy, laboratoriya mashg'ulotlari, tajribalar, shuningdek, o'qituvchi bilan individual darslar kabi ta'lim shakllariga asoslanadi.

Oksford universiteti nufuzli jahon universitetlari reytingida yetakchi o'rinni egallaydi, The World University Ranking 2016 va 2017-yillarda universitet dunyoda 1-o'rinni egalladi [19].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Оксфордский университет
[/https://ru.wikipedia.org/wiki/Оксфордский_университет](https://ru.wikipedia.org/wiki/Оксфордский_университет)

2. Оксфордский университет
/https://www.unipage.net/ru/university_of_oxford
3. https://www.oxforduniversity/officialinformation
/wikipedia.edu/socialinteraction/university press
4. https://www.oxforduniversity/history of Englang /wikipedia.com
5. https://www.oxforduniversity/oxfordstatistcs /wikipedia.org.edu2021
6. https://www.getsmarter.com/blog/oxforduniversitypress.2020
7. Oksford universiteti / https://grantlar.uz/blog/oksford-universiteti-university-of-oxford/
8. Oksford universiteti: tarix, fakultet va mutaxassisliklar, o'qish to'lovlari, qanday murojaat qilish kerak. Tavsif Oksford oltinchi sinf kolleji (sobiq Oksford o'quv kolleji) /https://m-eng.ru/uz/sewer-pipe/oksfordskii-universitet-istoriya-fakultety-i-specialnosti.html
9. Oksford universiteti: tarix, fakultet va mutaxassisliklar, o'qish to'lovlari, qanday murojaat qilish kerak. Tavsif Oksford oltinchi sinf kolleji (sobiq Oksford o'quv kolleji) /https://m-eng.ru/uz/sewer-pipe/oksfordskii-universitet-istoriya-fakultety-i-specialnosti.html
10. Oksford universiteti / https://grantlar.uz/blog/oksford-universiteti-university-of-oxford/
11. Oksford universiteti: tarix, fakultet va mutaxassisliklar, o'qish to'lovlari, qanday murojaat qilish kerak. Tavsif Oksford oltinchi sinf kolleji (sobiq Oksford o'quv kolleji) /https://m-eng.ru/uz/sewer-pipe/oksfordskii-universitet-istoriya-fakultety-i-specialnosti.html
12. Oksford universiteti: tarix, fakultet va mutaxassisliklar, o'qish to'lovlari, qanday murojaat qilish kerak. Tavsif Oksford oltinchi sinf kolleji (sobiq Oksford o'quv kolleji) /https://m-eng.ru/uz/sewer-pipe/oksfordskii-universitet-istoriya-fakultety-i-specialnosti.html
13. https://summerschool.oxfordtutors.com/courses/medicine
14. https://www.booking.com/landmark/gb/oxford
15. https://oxfordsummercourses.com/officialnews/statistics
16. Оксфордский университет
/https://ru.wikipedia.org/wiki/Оксфордский_университет
17. Oksford universiteti /https://eduplatform.uz/university/oksford-universiteti/
18. Oksford universiteti / https://grantlar.uz/blog/oksford-universiteti-university-of-oxford/
19. Oksford universiteti: tarix, fakultet va mutaxassisliklar, o'qish to'lovlari, qanday murojaat qilish kerak. Tavsif Oksford oltinchi sinf kolleji (sobiq Oksford o'quv kolleji) /https://m-eng.ru/uz/sewer-pipe/oksfordskii-universitet-istoriya-fakultety-i-specialnosti.html

ЧОР РОССИЯСИ МУСТАМЛАКАСИ ДАВРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ МИЛЛИЙ ХАЛҚ ТАЪЛИМИНИНГ АҲВОЛИ

*Х.К. Боймирзаев,
Наманган давлат университети доценти, (PhD).
З.А. Жобборов,
Наманган давлат университети талабаси.*

***Аннотация:** Мазкур мақолада Чор Россияси даврида Фарғона водийсидаги миллий халқ таълимининг аҳволи тарихий манбалар ва архив маълумотлари асосида ёритиб берилган .*

***Таянч сўзлар:** Мадраса, эски мактаб, янги усул мактаби, халқ таълими, рушдия, игдодия, олия, вақф ерлари.*

Кириш. Маълумки, Чор Россиясининг мустамлакачилиқ сиёсати Фарғона водийсининг ҳам маънавий ва маърифий ҳаётига зарба берди. Чунончи, миллий тилнинг ривожланишига йўл қўйилмай, рус тилига давлат тили мақоми берилди. Рус ҳукумати ўлка вилоятлари сингари Фарғонада халқ таълимини ривожлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмай, водийдаги мактаб ва мадрасаларни деярли маблағ билан таъминламади. Архив маълумотларига қараганда Туркистон генерал- губернаторлигининг фақат 1%гина маблағи Фарғона водийсидаги миллий таълим ўчоқлари бўлмиш мактаб ва мадрасаларга ажратилган холос. Бунинг ўзига хос сабаблари бор эди. Чор Россияси туб маҳаллий аҳолининг хат-саводлик бўлиб, билими ошгач миллий ғурурни янада ўсишидан жуда чўчиганлар. Чор Россияси амалдорлари мадрасани тамомлаганларни юқори лавозимга кўтармай, аксинча уларни имкониятларини қисқартирди. Хусусан, 1891-92 йилларда Фарғона вилоятидаги мактаб ва мадрасаларга тегишли бўлган вақф ерлари В.П.Наливкин томонидан рўйхатга олиниб, губернаторликка топширилди. Бунинг натижасида вақф ерларидан тушган даромад рус ҳукумати томонидан назорат қилинди. Аммо маҳаллий халқ орасидан етишиб чиққан зиёли одамлар, яъни жадидлар вазиятни тўғри баҳолаб, келажакни ўйлаб, миллий таълим бўлмиш мактаб ва мадрасани ислоҳ қилишга киришдилар. Улар миллий таълимга замонавий услуб ва ғояларни олиб кирдилар.

Муаммонинг қўйилиши. Ўзбекистон мустақиллик шароитида чоп этилган Ш. Каримов ва Р.Т. Шамсутдиновларнинг “Туркистон Россия мустамлакаси даврида” асарида ҳам мустамлака Туркистондаги маориф масаласига тўхталиб, мусулмон мактабларининг маданий ҳаётдаги мавқеини ишонарли фактлар асосида очиқ берган. Шунингдек, жадидларнинг маърифатпарварлик ғоялари кенг қамровли ёритилган[1]. XIX аср охири ва XX аср бошида миллий халқ таълими ўзининг мукаммал ўқув дастурини ишлаб чиққан бўлиб ушбу дастурда мактабларнинг ташкилий томонлари

аниқ қилиб кўрсатилди. Жумладан йилда 9 ой таҳсил, 3 ой таътил бўлиш ҳақида, августнинг 15-сидан биринчи сентябргача ўқувчилар қабул қилиш, 15 майда имтиҳон бўлиши тўғрисида қарорга келинган[2]. Мактаб ўқитувчиси мактабда ўқитишдан бошқа иш билан шуғулланмаслиги кўрсатилиб, улар синфлар бўйича эмас, фанлар бўйича иқтисослашадилар. Фарғона водийсида ана шундай мактаблар ташкил этиш бўйича ўлкада Тошкентдан кейин 2-ўринда турган, уларнинг баъзилари Чор Россияси барпо қилган таълим муассасаларидан устун турарди. Ўлкада етишиб чиққан миллий зиёлилар ўзларининг матбуотида, хусусан 1906-07 йилларда нашрдан чиққан “Хуршид”, “Осиё”, “Шухрат” номли маҳаллий газеталарда доимий равишда мактаб ва мадрасаларнинг тартиб қоидалари ва уларни ислоҳ қилиш ҳақида ғоялар кўрсатилган мақолалари билан маҳаллий аҳолини доимий таништириб борди. 1912 йилда Фарғона водийсида кенг тарқалган “Садои Фарғона”, “Садои Туркистон” газеталарида миллий таълимни оврўпа таълимига ўхшатиб замонавий тарзда, Чор Россияси таълимидан қолишмайдиган даражада ислоҳ қилиш ғояларини илгари суради. Жадидлар тамонидан ташкил этилган 63та янги усул мактабларда 4106 бола замонавий, шу билан биргаликда диний илмдан саводини чиқарди. Бу маълумотлар албатта камайтириб кўрсатилган, чунки чор маъмурлари хусусий ҳолда очилган жадид мактабларини тўлиқ ҳисобга олиш имкониятига эга эмас эдилар[3].

Тадқиқот усуллари. Тадқиқот олиб боришда умумиллий метод ва усулларидан: кузатиш, қиёслаш, маълумотларни йиғиш ва таҳлил қилиш, экспериментал натижаларни ўрганиш, умумлаштириш кабиларни тадқиқот усуллари этиб танлаб олдик.

Тадқиқот натижалари. Чор Россияси истило қилган ҳудудларда замонавий типдаги мусулмон мактаблари 4 қисмдан ташкил топган эди. Булар қуйидагилар: ибтидоий – бошланғич (4йиллик); рушдия-юқори бошланғич (3йиллик); игдодия-ўрта-юқори бошланғичдан (4йиллик); олия-олий мактаб яъни янги усулдаги замонавий ислоҳ қилинган мадрасадан иборат эди. Олия яъни янги усулдаги мадрасалар ўзининг умуммиллий таълим предметлари бўйича рус ўрта мактаблари, педагогик предметлар бўйича ўқитувчилар семинарияси билан баравар бўлиб, ушбу муассасани тамомлаганлар шунга мос ҳуқуқлардан фойдаланганлар[4].

Фарғона водийсидан шундай мадрасаларни тамомлаган маҳаллий зиёлилар миллий таълимни ривожига катта хисса қўшдилар. Шунинг учун ҳам маҳаллий зиёлиларнинг замонавий мактаблари ва янги ислоҳ этилган мадрасалар улар томонидан молиявий таъминланиб борилди. Шу ўринда таъкидлаш керакки Чор Россияси даврида Туркистон ўлкасида, хусусан Фарғона водийсида ҳалқ таълими икки йўналиш тарафдорлари томонидан ривожлантириб борилган. Булардан биринчи йўналиш тарафдорлар мусулмон руҳонийлари бўлиб, улар ташкил қилган эски мактаб ва ислоҳ қилинмаган мадрасалар бўлса, кейинги йўналиш маҳаллий ҳалқ орасидан етишиб чиққан, замонавий илмга эга бўлган зиёлилар эди. Бу икки йўналиш тарафдорлари бир- бири билан зид ҳаракат олиб борар эдилар. Шунинг учун ҳам Туркистон жадидларининг сардори Махмудхўжа Бехбудий “Падаркуш”

драмасида ўз ғоялари зиёли образи орқали қуйидагича ифодалайди: - Биз мусулмонларга алалхусус, бу замонда икки тоифа керакдур. Бири олим диний, иккинчиси олим замоний. Олим диний: қози, муфтий, имом бўлиб, халойиқнинг диний ва ахлоқий ишларини бошқарар. Бу синфдаги талабалар аввало Туркистон ва Бухорода илми диний ва бир оз русча ўқиб. Сўнгра Макка, Мадина ва Мисрга бориб илми динияни хатм қилсалар керак. Токи мулло бўлсинлар. Олими замониё бўлмоқ учун болаларни мусулмонча саводини чиқариб, зарурати диния ва ўз миллатимиз тилини билдиргандан сўнг ҳукуматимизнинг низомий мактабларига бермоқ лозимдир. Сўнгра Москва, Петербургга юбориб инженерлик, докторлик, судьялик, илми иқтисод илмларини ўқитмоқ лозимдир[5]-деб таъкидлайди. Мусулмон руҳонийларининг эски тизимдаги таълим муассасалари ўша даврнинг талабига жавоб бера олмас эди. Бу типдаги муассасаларда фақат эскича, диний китоблар ўқитилар еди. Бу омил гарчи Чор Россияси учун фойдали бўлсада, улар ушбу муассасаларга маҳаллий халқни қўзғолонга таёрловчи ўчоқ сифатида қарар эдилар. Руҳонийлар эса ўша давр замонавий илмидан беҳабар тушунмаган ҳолда саводсизларча ҳаракат қилар эдилар. Хожи Муин Шакурӣ “Эски мактаб ва янги мактаб” пёъсасида эски диний мактаблардаги ўқитув ва таълим тарбия ишларини ислоҳ қилиш мақсадини кўзда тутди ва миллий янги усулдаги мактабларни афзалликларини ташвиқ қилади[6]. Янги услубдаги таълим муассасалари руҳонийларнинг қаршиликларига қарамай, ўлкада саноат ва савдонинг ривожланиши оқибатида кўпайиб борди. Замонавий таълим муассасани тугатганлар диний ва замонавий илмдан пухта хабардор бўлиб капиталистик саноатда ишлай бошладилар. Бу омил Чор Россиясини хавотирга солиб, халқ таълими устидан назоратини кучайтирди. Туркистондаги вазиятни ўрганган чор ҳукумати вакили тафтиш комиссияси раҳбари Граф Пален “миллий мактаб ва миллий таълим келажакда ягона давлат қуриш асосидир деган ғояни ниҳоятда ҳавфли эканлигини кўрсатиб “мусулмон ҳаётини ислоҳ қилувчилар мактаб ва ундаги ўқув тарбия ишларини ўз қўлларига олиб шу ғоялар учун курашувчи кучли ва маърифатли кишилар таёрламоқдалар” – деб огоҳлантиради[7].

Хулоса. Чор Россияси миллий таълим муассасаларига рус ғояларини синдиришга ҳаракат қила бошладилар, Чор Россиясидан кейинги совет тузуми ҳам шундай тарзда ўз ғояларини миллий халқ таълимига синдиришга ҳаракат қилиб келдилар. Аммо бизнинг ота-боболаримиз ўзларининг асрий ва миллий таълимига путур етказмай келажак авлод учун етказиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ш. Каримов, Р.Т. Шамсутдинов. Туркистон Россия мустамлакаси даврида. – А.: 1995. 17 бет.
2. Ўзбек педагогикаси антологияси. II-жилд. – Т.: 1999. 19 бет.

3. Шамсутдинов Р.Т, Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалар тарихи (XIXаср охири-XXаср боши). – А.: 1995. 91 бет.
4. Ардаширов А.Ф. К вопросу о роли новометодных матабов. – А.: 1957. 155-156 бет
5. Ўзбек театри ва тарихи. – Т.: 1968. 286 бет.
6. Ўзбек театри ва тарихи. – Т.: 1968. 290 бет.
7. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. – М.: 1960. 274 бет.

NAMANGAN VILOYATI TUMANLARIDAGI KO'ZI OJIZLAR KUTUBXONALARINING TASHKIL ETILISHI HAQIDA

I.U. Kuzikulov,
Namangan davlat universiteti dotsenti v.b., PhD.
F.N. Bozorov
Namangan davlat universiteti magistranti.

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Namangan viloyati tumanlaridagi ko'zi ojizlar kutubxonalarining tashkil etilishi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar. *Namangan viloyati, kutubxona, kitob fondi, korxona va tashkilot, ko'zi ojizlar bosmaxonasi.*

Namangan viloyatda hozirga kunga qadar ko'zi ojizlar uchun 13 ta kutubxonalar tashkil etilgan. Namangan viloyati ko'zi ojizlar maxsus kutubxonasi tasarrufidagi kutubxonalaridan biri Uychi tumanida 1972-yilda tashkil etilgan. Tashkil etilgan dastlabki davrdan kutubxona faoliyatiga Dilbarxon Abduraxmonova boshchilik qilgan. D. Abduraxmonovadan so'ng kutubxonaga Teshavoy Fozilov (1975 – 1975 y.y.) va Yoqubjon Karimov (1978 – 1994 y.y.) rahbarlik qilganlar. 1994-yildan hozirga qadar esa kutubxona Toxirjon Egamberdiyev rahbarligida xalqqa xizmat ko'rsatib kelinmoqda.

Bugungi kunda ushbu kutubxona kitoblar fondi 5279 donani tashkil etib, shundan 1168 ta bo'rtma nuqtali, 3262 ta yassi bosmadagi, 526 ta gapiruvchi (magnit lenta va kassetalar) hamda 323 dona elektron diskda adabiyotlar mavjud.

Yangiqo'rg'on tumanidagi ko'zi ojizlar maxsus kutubxonasi 1973-yilda rayon (tuman) kasaba uyushmasi qoshida Umaraliyev Sayfiddin tomonidan tashkil etilgan bo'lib, kitob fondi 2114 tani tashkil etgan. Shundan bo'rtma nuqtali kitoblar 1104 ta, gapiruvchi kitoblar 285 ta va yassi bosmali kitoblar 725 ta bo'lgan. Sayfiddin Umaraliyev ko'zi ojizlar maxsus kutubxonasi tashkil etilgan davridan boshlab kutubxona kitob fondini yangi adabiyotlar bilan muntazam ravishda to'ldirib borgan, turli xil tadbirlar orqali kitobxonlarni kutubxonaga jalb qilib kitobxonlar sonini ko'paytirishga erishgan. Tumandagi korxona, tashkilotlarda va qishloqlarda ham ko'chma kutubxonalar tashkil qilgan.

1987-yillarda kutubxona Yangiqo'rg'on rayon Madaniyat bo'limi markazlashgan kutubxona xisobiga o'tgan. Natijada kutubxona xodimi bittaga

ko'paygan. Keyingi davrlarda Sh. Sharibboyeva va N. Umarova kabi shaxslar kutubxonaning uzluksiz ishlashi, kitob fondining boyib borishiga xizmat qilib kelishgan.

O'tgan yillar davomida mazmunan eskirgan, yirtilgan, o'qishga yaroqsiz bo'lib qolgan adabiyotlarni kutubxona fondidan chiqarib, o'rniga yangi adabiyotlar bilan to'ldirib borildi. Kutubxonaga yassi bosmali kitoblarni kitob do'konlaridan, bo'rtma nuqtali kitoblarni O'zbekiston ko'zi o'jizlar bosmaxonasidan, gapiruvchi kitoblarni va elektron disklarni respublika ovoz yozish studiyalaridan olindi.

Hozirgi davrga Yangiqo'rg'on tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasida kitob fondi 4033 ta bo'lib, shundan bo'rtma nuqtali kitoblar 1593 tani, yassi bosmali kitoblar 1568 tani, gapiruvchi kitoblar 623 ta, elektron disk 249 tanini tashkil etadi. Shuningdek, "Bir safda" jurnalining brayl va yassi bosmali sonlariga, "Madaniyat", "Yangiqo'rg'on xayoti", "Namangan xaqiqati", "O'zbekiston adabiyoti va sanati" gazetalariga obuna bo'lingan. Shuningdek, gazeta va jurnallardan ovozli o'qishlar, reja asosida turli kecha va tadbirlar tashkil etib o'tkazib borishda kutubxona fondidan foydalaniladi hamda yil davomida 350 nafar kitobxonga xizmat ko'rsatilmoqdari, a'zolarning 250 nafari ko'zi o'jiz nogironlardan iborat.

1974-yilda Kosonsoy tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasining tashkil etilishida Narzulloxon To'xtaxo'jayevning o'рни katta. 1991-yilda Temirova Karima tashabbuslari bilan ko'zi o'jizlarga qulay sharoit yaratish maqsadida tuman markazida Sadacha ko'chasidagi ko'p qavatli uyning birinchi qavatiga ko'chirib kelingan. Shu yildan boshlab Temirova Karima mudir sifatida ish faoliyatlarini boshlashgan. 2009-yildan esa Isakova Sayohat kutubxona mudirasi sifatida ish yuritmoqda. 2023-yil xolatiga ko'ra, kitob jamg'armasi 4570 ta adabiyotlardan iborat. Shundan brayl yozuvidagi adabiyotlar 1600 ta, gapiruvchi kitob – elektron disk 1300 ta, yassi bosmali adabiyotlar 2200 tani tashkil qiladi.

Norin tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 1977-yil 1-yanvardan tuman madaniyat bo'limi qoshida tashkil topgan. Binolarning ta'mir talabligi, ko'zi o'jiz kitobxonlar uchun qatnovning noqulayligi sababli 1981-yilda Xaqulobod shahridagi 38-hunar texnika bilim yurti binosiga, 1993-yilda "G'alaba" mahallasiga, 2000-yil sobiq "kar-soqovlar" internat-maktabi binosiga, 2001-yilda halq ta'limi bo'limiga qarashli 3-sonli bolalar bog'chasiga ko'chirilgan. 2003-yildan boshlab tuman suv xo'jaligi binosining 2-qavatida faoliyat ko'rsatib kelmoqda.

Dastlab Ismoil Mirzayev kutubxona mudiri sifatida ish boshlagan. 1992-yilda Ra'noxon Qo'ziboyeva kutubxona mudiri lavozimiga tayinlangan bo'lsa, bir yildan so'ng 2004-yilgacya Ismoil Mirzayev qayta lavozimga tiklangan. 2004-yilda esa Qo'shmatov Xayrullo mudir, etib tayinlangan. 2013-yildan kutubxona Namangan viloyat madaniyat va sport boshqarmasi tasaarufiga o'tkazildi.

2010-yilda kutubxona jami fondi 4753 donani tashkil qilgan. Foydalanuvchilar soni esa 400 nafar, shundan 295 tasi ko'zi o'jizlar bo'lgan. 2022-yilda kutubxona fondi 5415 donani tashkil qilgan. Bugungi kunda foydalanuvchilar soni 330 kishi, shundan ko'zi o'jiz foydalanuvchilar 250 nafar. Kutubxonada ko'zi o'jizlar jamiyati hamkorligida turli xil sanalarga, shoir va yozuvchi hamda davlat arboblari bag'ishlab tadbirlar o'tkazib borilmoqda.

Namangan tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 1978-yilda tuman ko'zi o'jizlar jamiyati raisi Zayniddin Abdullayev tashabbusi bilan tashkil etilgan. 2023-yil xolatiga kutubxona fondida 6225 ta kitob mavjud. Shundan, 1391 tasi BNK (bo'rtma nuqtali kitob), 4072 tasini yassi bosmali, 492 tasini gapiruvchi kitoblar va 270 tasini elektron disklarni tashkil etadi.

Chust tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 1981-yil Chust tuman ko'zi o'jizlar o'quv ishlab chiqarish korxonasi binosida 500 ta kitob fondi bilan tashkil etilib, imkoniyati cheklangan kitobxonlarga va aholiga xizmat qilishni boshlagan. Kutubxona mudiri lavozimida I. Xalilov ish boshlagan.

Hozirgi kunda kutubxona Chust tuman madaniyat saroyi binosida joylashgan bo'lib, jami kitob fondi 4540 tani tashkil etadi. Shundan: 1474 ta BNK, 1934 ta YaBK, 743 ta GK (gapiruvchi kitoblar) va 389 ta ED (elektron disk)dir. Kutubxona fondidan 310 nafar aholi va imkoniyati cheklanganlar foydalanib kelmoqda.

To'raqo'rg'on tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 1983-yil 10-uyda Al Farg'oniy ko'chasida tashkil topgan. Kutubxona tashkil topgan davrdan hozirgi kungacha ushbu manzilda faoliyat yuritib kelmoqda. 1992-yildan 1997-yilgacha Nasibaxon Nurmatova kutubxona mudiri vazifasini bajargan. 1998-yildan 2017-yilgacha Sobirjon Maxmudov, Salohiddin Maxmudov, Samiyaxon Xamroqulova, Mupidaxon Aliyeva, Xalima Jalolova, Muslima Mamadaliyeva, Ayshaxon Saidboyevalarning xizmati katta bo'lgan. Hozirgi kungacha kutubxonada jami 3807 ta adabiyotlar mavjud.

O'zKOJ Chortoq tuman jamiyati sobiq raisi Umaraliyev Sayfiddin hamda Chortoq tuman Madaniyat bo'limi mudiri Jamoliddin Qodirovlar tashabbusi bilan, Chortoq tuman xokimining 1995-yil 27-yanvardagi № 01/55-sonli qarori asosida Chortoqda ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi ochilgan. Kutubxonaning ilk umumiy kitob jamg'armasi 1906 dona adabiyotlar iborat bo'lgan. 2023-yilga kelib kutubxona umumiy kitob jamg'armasi 2704 donani tashkil etadi. Bo'rtma nuqtali kitoblar 767 dona, gapiruvchi kitoblar 338 dona, elektron gapiruvchi audio kitoblar 279 dona, yassi bosmali kitoblar esa 1320 donadan iborat.

Namangan viloyati ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi tasarrufidagi Uchqo'rg'on tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 1995-yilda Uchqo'rg'on tuman Madaniyat bo'limida qarashli markazlashgan kutubxonalar tizimining 39-shaxobchasi sifatida, Uchqo'rg'on tuman ko'zi o'jizlar jamiyat qoshida tashkil topgan. Bugungi kunda kutubxona fondi 5863 donani tashkil etib, shundan ta 767 ta bo'rtma nuqtali, 4373 ta yassi bosmadagi, 427 ta gapiruvchi (magnit lenta va kassetalar), 296 dona elektron diskda adabiyotlar mavjud. Kutubxona fondidan yil davomida 310 nafar kitobxon foydalangan bo'lib, shundan 250 nafari ko'zi o'jiz kitobxonlardir.

Namangan viloyati ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi tasarrufidagi Mingbuloq tuman ko'zi o'jizlar kutubxonasi 2019-yilda tashkil etilgan. 2019-yildan hozirga qadar Isroilxon To'raxonov rahbarligida kitobxonlarga xizmat ko'rsatib kelmoqda. Bugungi kunda kutubxona fondi 1399 tani tashkil etib, shundan 837 ta bo'rtma nuqtali, 280 ta yassi bosmadagi, 283 ta elektron disk kabi adabiyotlar mavjud. Yil davomida 278 nafar kitobxonni qamrab olgan bo'lib shundan 253 nafari ko'zi o'jiz kitobxonlardir.

Namangan viloyati ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasiga qarashli Pop tuman ko'zi o'jizlar maxsus kutubxonasi 2019-yilda tashkil etilgan bo'lib, Sominov Ochilboy Shermatjonovich mudir lavozimida, Asqarova Muhayyo Xusniddin qizi kutubxonachi lavozimida ish boshlashgan. Yil davomida kutubxonada 275 nafar kitobxonlar xizmat ko'satilib shundan, 242 nafari ko'zi o'jiz kitobxonlardir. Bugungi kunga kelib kutubxona fondi 1489 tani tashkil etadi. Shundan 830 ta bo'rtma nuqtali, 280 ta yassi bosmaligi, 379 ta elektron disk adabiyotlaridir.

Mustaqillik yillarida imkoniyati cheklanganlar, shu jumladan, ko'zi o'jizlarni ijtimoiy jihatdan ximoya qilishga katta e'tibor berila boshlandi. Ayniqsa, keyingi davrlarda shu sohaga alohida e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmonidagi 9-maqсадda "Keksa va nogironligi bo'lgan shaxslarga davlat xizmatlari ko'rsatishni soddalashtirish, ularga qulayliklar yaratish" haqida yoki "Nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlashning samarali tizimini shakllantirish, ularning hayot sifati va darajasini oshirish", deb nomlangan 66-maqсадning nogironligi mavjud shaxslarni ijtimoiy jihatdan ximoya qilishga bag'ishlanganligi ham fikrimizning dalilidir.

"KOSON" TOPONIMI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Yo.A. Ortiqov

Namangan davlat univeristeti katta o'qituvchisi

T.B. Abdurahmonov

Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Farg'ona vodiysi tarixida katta ahamiyatga ega bo'gan hozirgi Namangan viloyati Kosonsoy tumani hududidagi Koson shahri tarixi borasidagi ayrim ilmiy qarashlar hamda Koson toponimining kelib chiqishi borasidagi ilmiy xulosalar tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar. *Koson, Kushon, Gyushuan, Kosonsoy, kosibon, Mug' qal'a, mug'xona.*

Tarix xalq ma'naviyatining asosi sanaladi. Shu sababli ham bugungi globalashuv jarayonida milliy o'zlikni anglash jarayonlariga bo'layotgan salbiy ta'sirlarni olish uchun ham yosh avlodni nafaqat milliy tarix balki uning tarkibi sanalagan hududiy tarixni ham o'rganish va tadqiq etish dolzarbdir.

Tarixiy-arxeologik ma'lumotlar Farg'ona vodiysi shimoliy-sharqiy hududining daryo va soy havzalarida sun'iy sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullanishni miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmidan boshlanganidan dalolat beradi. Aynan vodiyning daryo va soy havzalarida bir necha o'nlab dehqon jamoalari yashab, dehqonchilik bilan shug'ullanganligini ham shu manbalar orqali bilish mumkin.

Farg'ona vodiysining qadimiy hududlaridan biri sanalmish Kosonsoy tumani ham arxeologik manbalarga boy qadimiy manzildir. 1951- yili Kosonsoy

tumanida olib borilgan arxeologik ekspeditsiya jarayonida A. N. Bernshtam tomonidan Go‘rmiron qishlog‘idagi eski qabristondan birinchi marta Chust madaniyatiga xos ashyolar qatorida bezakli kosa ham topiladi. A. N. Bernshtam ushbu bezakli kosani Eronning rangli sopol idishlariga taqqoslash asosida uni miloddan avvalgi ikkinchi ming yillik o‘rtalarida yasalgan degan xulosaga keladi [7:271]. Bundan kelib chiqadiki, Kosonsoy daryosining o‘rta oqimlarida, ya‘ni hozirgi Kosonsoy tumani hududida milodiy oldingi ikkinchi ming yillik o‘rtalarida ilk sug‘orma dehqonchilik shakllangan, hunarmandchilik yuksak darajada taraqqiy etgan. Aynan mazkur davrda yashagan qadimgi aholi Kosonsoy havzasida sug‘orma dehqonchilik asosida madaniy ekinlarni ekib parvarishlash usullarini o‘zlashtirish asosida dehqonchilikni doimiy tarzda yo‘lga qo‘ygan.

Koson shahri nomining kelib chiqishi va nomlanishi borasida ham fanda yagona fikr mavjud emas. O‘rta asr manbalarida ham bu shahar turlicha zikr etilgan. Jumladan, muallifi noma‘lum bo‘lgan geografik manba “Hudud ul-olam” (X asr) asarida Kason, Sam‘oniy va Yoqut Hamaviy (XII–XIII asrlar) asarlarida Kosan tarzida zikr qilinadi. Turli olimlar ushbu so‘zning kelib chiqishi borasida har xil fikrlarni bildirgan. Chunonchi, ayrim toponimik tadqiqotlarda ushbu so‘z Kushon so‘zining o‘zgargan shakli bo‘lib, IX asrgacha so‘z o‘rtasida tovush o‘zgarishi yuz bergan, deb yoziladi [11:100].

H. Xasanovning yozishicha, kushon so‘zi aslida xalq nomi bo‘lib, Koshon – Kushon nomining o‘zgarganidir [13:48, 68].

Farg‘onalik mutafakkir Ibrat Koson so‘zi so‘g‘d tilida sultonlarni zikr qilgan ma‘no bildiradi, ya‘niki Bag‘dod shahridan islom dinini targ‘ib qilgani kelgan kishilarni hurmat qilib Koson axli qadimgi sug‘d tilida Kason deb aytganlar. Ul kishilarning sulton Jaloliddin Somoniy, ya‘ni G‘o‘zapoya mozar gumbazida yotgan kishidurlar [9:282], – deb yozadi.

Eronlik olimlar Said Nafisiy, doktor Muin, o‘zbek tilshunos olimlaridan professorlar N. Mahmudov va I. Yo‘ldoshev “Koson” bu “kosibon” so‘zining assimilyatsiyaga uchragan shaklidir, degan xulosaga keladi. Bu o‘rinda Koson 32 hunar rivojlangan qadimgi shahar ekanligini hisobga olsak, ushbu fikr haqiqatga yaqinroq.

Qadimgi “Koson” zardushtiylarning Farg‘ona vodiysi hududidagi qoldiqlari saqlanib qolgan qarorgohlaridan biri bo‘lgan. O‘rdugoh tarkibidagi otashkada – ibodatxona, otashgoh – olovxona qoldiqlari ham buni tasdiqlaydi.

Ma‘lumki, arxeologik tadqiqotlarga qaraganda Koson shahri Kosonsoyning chap sohilidagi tabiiy tepalik ustida, strategik jihatdan eng qulay joyda qurilgan.

Shahar markazidagi shahristonda zardushtiylik diniga xos ibodatxona – otashkada joylashgan bo‘lib, u yerda oq rangdagi kul izlari aks etgan yirik qatlam qolgan. XII asrda yashagan Shahristoniy ham Kosonda o‘rdugohi tashqarisida “otashgoh” – olovxona bo‘lganligini ta‘kidlab o‘tgan.

O‘z navbatida shuni ham eslamoq joizki, hozirgi kungacha qadimiy Koson joylashgan yodgorlik mahalliy aholi orasida “Mug‘ qal’a”, deyilishi yoki ushbu yodgorlik atrofidagi mahalla “Mug‘xona” deyilishi ham Kosonsoy shahrining tarixi 2000 yildan ortiq ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Arxeolog olim A.N. Bernshtam Koson shahri o'zining arxitekturasini va turmushiga ko'ra o'ziga xos bo'lgan. U qadimgi Davon qarorgohi o'rnida eramizgacha bo'lgan I asrda paydo bo'lganligini shahar shahristonidan topilgan kushonlar davriga xos qizil va qora ranglardagi sharobkosalar ham tasdiqlaydi [5:19], – deb yozadi.

Ayrim tarixiy asarlarda yozilishicha, eramizdan avvalgi I asrlarda Farg'ona vodiysi o'z davrining kuchli davlati bo'lgan Kushonlar imperiyasi tarkibiga kirmagan bo'lsada, u bu davrda Markaziy Osiyoning rivojlangan o'lkalaridan biri hisoblangan. Bu yerda dehqonchilik va chorvachilikdan tashqari hunarmandchilik, pilla yetishtirish, savdo-sotiq va ruda qazib olish rivojlangan.

Xitoy tilida 497- yili yozilgan Bey shu nomli manbada “Lona – qadimgi Davon hokimligi, hokim qaro Guyshan shahrida”, deb xabar berilgan. To'g'rirog'i, xitoyshunos N.Ya. Bichurin bir oz keyingi davr manbasiga asoslanib Guyshan Davan markazi deb izoh bergan. Shu vaqtdan e'tiboran Guyshan fanda ma'lum. VII asr o'rtalarida yozilgan boshqa bir xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, vodiya ikkita hokimlik mavjud bo'lib, birining poytaxti Yebochji nomli hokim o'tirgan Geysay bo'lgan. Ikkinchi hokimlik poytaxti Xumin bo'lgan [8:319].

Bu g'oyani A.N. Bernshtam 1946 – 1948- yillar Mug' qal'ada olib borgan qazishmalar asosida yanada rivojlantiradi. Uning fikricha, bu davrda Farg'onaning bosh poytaxti Axsikent hisoblangan. Kosonda esa Turk xoqonining vakili o'tirgan [8:247].

Haqiqatan ham, qadimiy Koson shahri jug'rofiy jihatidan ko'chmanchilar bilan dehqonlar, qo'shni davlatlar So'g'd, Choch o'rtasida o'ziga xos ko'priklar vazifasini bajargan joyda o'rnashgan.

XX asrning 50 – 80- yillarida Mug' qal'ada qazishmalar o'tkazgan Yu. A. Zadneprovskiy ham Guyshan – bu hozirgi Mug' qal'a qoldig'idir, deydi. Ammo ba'zi olimlar bunga shubha bilan qaraydi. Jumladan, arxeolog B. Matboboyev Qadimgi Koson hududidagi – Mug' qal'a yodgorligi Guyshan bo'la olmaydi deb ta'kidlaydi [10:54]. Bizningcha, ushbu mulohazalarning har ikkisi ham fanda o'zining butkul tasdig'ini topmagan bo'lib, ularni tasdiqlash Mug' qal'ada va Kosonsoy hududidagi boshqa qadimiy yodgorliklarda qo'shimcha arxeologik qazishmalarni olib borishni talab qiladi.

Taniqli sharqshunos olim V.V. Bartoldning yozishicha, xitoy manbalarida Kesay deb atalgan Koson turk xoqonligi davrida turk xoqonlari vakillarining qarorgohi bo'lgan. Al-Yaqubning xabar berishicha, VIII asrning oxiri – IX asr boshlarida Koson Farg'ona podsholigining poytaxti bo'lgan [4:219]. VI asrdan boshlab to arablar istilosigacha Kosonda Turk xoqonligining asoschisi hisoblangan Ashina xonadonidan chiqqan ishonchli vakili o'tirgan.

Shaharning salobatli mudofaa devorlarining qoldiqlari shu kunlarda ham qad ko'tarib turibdi. Tadqiqotlar davomida oz bo'lsada shahar hunarmandlari yasagan har xil sopol idishlar topilgan. Ular o'zining yasash texnikasi va texnologik jihatidan yuqori sifatli ekanligidan aynan mazkur hududda o'troq shahar madaniyatiga xos xususiyatlar, xususan hunarmandchilik yuqori darajada taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Qolaversa shahar hunarmandlari tomonidan yasalgan va uning zamonaviy toponimiyasida Xumxona, Usta mahalla, Ko'nchilik,

Qandolatchilik, Karnaychilar, Egarchilar, Dukchilar kabi ko‘plab hunarmandchilik bilan bog‘liq toponimlarning mavjudligi hunarmandchilik taraqqiyoti mahalliy asosga ega ekanligi hamda uzoq tarixidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аширов А. А. Косонсой шаҳрининг пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи // Наманган тарихидан лавҳалар. 1- китоб. 2009. – Б. 25.
2. Бартольд В.В. Географический очерк Мовароуннахра. Т. I. – М.: 1963. – С. 219.
3. Бартольд В. В. Собрания сочинени. Т. 3. – М., 1965, С. 529. Т. 1. – С. 219.
4. Бернштам А. Н. Древняя Фергана. – Т.: Наука, 1951. – 45 с.
5. Бернштам А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тяньшаня и Памиро-Алая // МИА №26. Москва-Ленинград, 1952. – С. 247.
6. Бернштам А. Н. В горах и долинах Памира и Тяньшаня // По следам древних культур. От Волги до Тихого океана. – М.: 1954. – С. 271.
7. Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – М-Л.: 1950. – С. 240-285.
8. Исҳоқхон Жунайдуллохўжа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи.. – Б. 282.
9. Матбабоев Б. Гйесай – қаерда? Ёки кўхна шаҳар тарихига чизгилар // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2003. - №1. – Б. 54.
10. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати. – Т.: “Ўқитувчи”, 1988. – Б. 100.
11. Ҳасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. – Т.: “Фан”, 1965. – Б. 48, 68.
12. Ҳомидий Х., Аширов А., Умаралиев М. Косонсой тарихи ...– Б. 26.

"ҚАЙТА ҚУРИШ" ДАВРИДА ЎЗБЕК АДАБИЁТИДАГИ МУАММОЛАР ВА ЎЗГАРИШЛАРНИ ОАВДА АКС ЭТТИРИЛИШИ

*А.Н. Нурматов,
Наманган муҳандислик-технология институти доцент в.б.
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мазкур мақолада XX асрнинг 80-йиллари иккинчи ярмида ўзбек адабиётидаги ўзгаришлар жараёни ва "Қайта қуриш" даврида ўзбек адабиётидаги реал ҳаётний ҳақиқатларни тасвирлаш ёритилган. Бу даврда ўзбек адабиётида публицистика етакчи ўринга кўтарилган. Адабиётишунослик соҳасидаги муаммолар ва уларни маҳаллий зиёлилар томонидан талқин этилиши ҳамда бу жараёнларни даврий матбуот саҳифаларида ёритилиши масалалари таҳлил қилинган.

Калит сўз: “Қайта қуриш” ошкоралик, адабиёт, мафкура, публицистика, ўзгариш, адабий мерос, ёзувчи, шиор.

XX асрнинг 80-йиллари ўрталарида совет жамиятини тубдан ислох қилишнинг янги йўли “Қайта қуриш” сиёсати эълон қилинди. Таъкидлаш керакки, бу даврда маълум даражада ошкоралик ва демократлаштиришга очиб берилган йўл натижасида матбуот саҳифаларида республикада юзага келган муҳим ижтимоий-иқтисодий, экологик, маданий ва маънавий соҳалардаги ўз ечимини кутаётган ўткир муаммолар ҳамда уларни юзага келтирган омиллар ва эътибор қаратиш лозим бўлган муҳим масалалар кенг ёритила бошланди. Жумладан қайта қуриш йилларида Ўзбекистондаги маданий соҳада ҳам ўзгаришлар жараёни бошланди. Хусусан, Қайта қуриш даврида ўзбек адабиёти ҳам ўзгаришлар жараёнига юз тутиб, реал ҳаётий ҳақиқатларни тасвирлаш, ҳаётий жараёнларнинг яширин жиҳатларига эътибор қаратиш, узоқ ва яқин ўтмишдаги воқеа-ҳодисаларни мафкуравий манфаатлардан ҳоли ҳолда акс эттирила бошлаб, жамият ҳаётининг пассив кузатувчисидан фаол курашчига айлана борди. Аниқса, бу йилларда ўзбек адабиётида публицистика етакчи ўринга кўтарилди.

Бир қатор ёзувчи ва жамот арбоблари ўзларининг публицистик чиқишлари билан ўзбек адабиётининг мамлакат тақдири учун қуюнчанлик руҳини кучайтириб юбордилар. Бу давр адабий ҳаракатида рўй берган муҳим ишлардан бири бу қатағон қурбонлари ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тикланиши бўлди. Маълумки, совет давлати доимий равишда миллий кадрлар, олимлар, адабиёт ва санъат арбоблари синфини қаттиқ тазйиқ остига олиниб, улар жамият ҳаётидан доимий равишда тозалаб келинган эди. Чўлпон, А. Қодирий, У. Носир, Фитрат, А. Авлоний, М. Бехбудий каби миллат зиёлиларига турли асоссиз айбловлар қўйилиб, улар адабиётимиз тарихидан сунъий равишда чиқариб ташланган эди. Қайта қуриш даврида адабий меросни кенгроқ ва холис ўрганиш масаласи ҳам ижодкор ва илмий зиёлилар томонидан долзарб масала сифатида кўтарилди. Матбуот саҳифаларида бу муаммога доир мақолалар чоп этилди. Такидлаш керакки, адабиёт тарихидан сунъий равишда чиқариб ташланган ёзувчилар адабий меросини тиклаш осон кечмади.

Совет тузумининг маҳаллий “қосбонлари” уларнинг ижодкор сифатида оқланиши ва асарларининг халққа қайтарилишига қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Бу даврда кўплаб маҳаллий зиёлилар мақолаларида адабий меросни ўрганишга фақат бирёқлама қаралганлиги оқибатида, “классик адабиётимизга муносабатда синфий, партиявий кўз билан қарашни жуда жўн, юзаки талқин қилиб, классик шоирларимизни прогрессив ва реакцион, диний-мистик ва демократ, сарой шоири ва халқ шоирига бўлиб чиққанмиз”[1], деган кўплаб асосли мисоллар келтирилди. Шунингдек, О. Шарофиддинов адабиётга олиб кирилиши лозим бўлган эркинлик ҳақида, Яссавий асарларини ўрганиш, жадидчилик ҳаракатини қайтадан талқин этиш, Чўлпон ва Фитрат ижодини ўрганишга эътибор тўғрисида бир қатор салмоқли фикрларни ўртага ташлайди[2].

1987 йилдан Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича комиссия ташкил қилинган, бу борадаги фаолият анча ижобий тус ола

бошлайди. Шу йилнинг июл ойида Ўзбекистон ФА Тил ва адабиёт институтида Республика Ёзувчилар уюшмаси ҳамда “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси ҳамкорликда “Қайта қуриш ва маданий меросни ўрганишнинг методологик муаммолари” мавзусида давра суҳбати ўтказилади[3]. Унда адабий мероснинг “қўриқ бўлиб ётган” соҳалари, яъни Яссавий, Ҳусайний, Амирий, Абулғозий, Чўлпон, Фитрат ва бошқалар ижодларини илмий ўрганиш, холис ёритиш ҳамда халққа етказиш масалалари бўйича баҳс юритилади. 1988 йил 22-25 январда Тил ва адабиёт институтида Республика адабиётшунос, файласуф ва тарихчи олимлари иштирокида адабий мерос ва жадидчилик масалаларини ўрганишнинг баъзи масалалари бўйича йиғилиш бўлиб ўтади[4]. Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш комиссияси улар асарларини уч босқичда эълон қилишни мақсадга мувофиқ, деб топади. Чўлпон ва Фитрат адабий меросини нашрга тайёрлаш иши ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтига топширилади[5].

Зиёлилар томонидан жадидлар ижодини ўрганиш ва шу орқали тарихдаги “оқ доғлар”ни камайтириш ҳаракатларига бошқа республика зиёлилари томонидан ҳам ижобий баҳо берилган. Хусусан, 1988 йил Тил ва адабиёт институтида “Жадидчилик масалалари” мавзусида катта давра суҳбати бўлиб ўтади ва унда бошқа республикалардан йирик олимлар иштирок этиб, ўз фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашдилар.

XX аср 80-йиллари иккинчи ярмидан зиёлилар фаолияти натижасида ўрта асрлар даври ва 20-30 йиллар адабий муҳитига бағрикенглик тамойили асосида қаралиб, кўпгина шоир ва ёзувчиларнинг “беркилиб” қолган асарлари дунё юзини кўра бошлади. Бу борада оммавий ахборот воситалари жонбозлик кўрсатдилар. Халқни ўтмиш адабий меросдан баҳраманд этиш ва миллий ўзликни англаш жараёни юксала бошлади. Шунини алоҳида такидлаш керакки, совет тузумининг зиёлиларга нисбатан тазйиқи 1980-йиллар охиригача давом этиб келди. Бунгача бўлган даврда ҳам кўзга кўринган фан арбоблари, адиблар, журналистлар, партия ва давлат томонидан кучли босим ва назорат остида бўлдилар. Ёзувчилар турмушни қоралаб ёзишда, ҳаёт манзараларни бузиб кўрсатишда айбланди[6]. Чунки, адабиётда ижод учун маълум йўналишлар, қатъий белгилаб қўйилган мавзулар бор эди. Масалан, инқилобдан кейинги қўлга киритилган ютуқлар, подшо Россияси Туркистонни босиб олишининг прогрессив аҳамияти, “дохий” Ленин образи, халқлар дўстлиги, динга қарши кураш, аёлларнинг ташкилотчилик роли, коммунизм ғалабасининг муқаррарлиги кабилар. Фалсафа, тарих, адабиёт ва унинг тарихи каби ижтимоий фанлар соҳасидаги зиёлилар устидан ўрнатилган партия назорати мустақилликка эришгунга қадар сақланиб қолган.

Зиёлилар ижоди қаттиқ назорат остига олиниб, миллий урф-одат ва анъаналарни ўзида акс эттирган ҳамда тарихга оид ёзилган асарлар ҳам қораланиб, улардан миллатчилик элементлари қидирилди. Жумладан, Ўзбекистон КПМК III Пленумида (1986 йил 4 октябрь) “Темур каби феодал золимлар театр сахналарида, кино экранларида, китобларнинг саҳифаларида шу вақтга қадар сақланиб турибди, айрим ёзувчиларнинг мулоҳазасизлиги

оқибатида уларни тарих ҳақиқатига зид равишда инсонпарвар ва узокни кўра билувчи сиёсатчилар қилиб кўрсатилган. Бобурда типик ўрта асрга хос жиҳатларни кўра олиш учун Пиримкул Қодировда синфий етуклик етишмайди. Бундай калтабинлик заминида тарихни қайтадан ёзишга уриниш, патриархал даврни кўмсашни тарғиб этиш, исломни миллий маданиятнинг хазинаси қилиб кўрсатишга уриниш ётади”[7], деб таъкидланди. “Тулистон” журналининг 1987 йил 10, 11, 12-сонларида босилган Бобур ҳақидаги мақолани ёзганларни “тамерланомания” ва “бабуromания”да айбланди[8]. Зиёлиларни эркин фикрлаш ва ижод қилишига йўл берилмаганлиги ўша пайтдаги Ўзбекистон КПМК биринчи котиби И.Б. Усмонхўжаевнинг қуйидаги фикрларидан ҳам англаш мумкин. Хусусан, И.Б. Усмонхўжаев “Шундай қилиш керакки, ижодкор зиёлиларимизнинг куч-ғайратлари дала ва фермерларимиз меҳнаткашларининг мардонавор меҳнатини, буюк ишларни шарафловчи асарлар яратишга қаратилсин”[9] дея таъкидлайди. Бундан кўриш мумкинки, ижодкор зиёлиларнинг фаолиятини маълум бир қолипга солиш эканлиги яққол сезилиб турибди. Совет тузуми даврида “кимки партия, ҳукуматни мақола ёки шеърларида мактамаса, кимки ўз халқининг қадрини ҳимоя қилса, у - миллатчи, экстремист деган ёрлиқлар олар ва албатта, халқим дегани учун жазо оладиган давр эди”[10].

Таъкидлаш жоизки, жўролар даврида олиб борилган атеистик курашнинг салбий оқибатлари адабий меросга ҳам катта зарар етказган. Бу хусусда Б. Рўзиматов бундай даҳрийлик оқибатидаги “ғаройиб кўрқув» ҳақида ноширлар Худодан эмас, “Худо” сўзидан кўрқадилар”, бу кўрқув “Хамса”ни ҳам қирқиб, кесишга олиб келганлиги, “ҳақ” ўрнига “ёр” сўзлари ишлатилишини манкуртликка ўхшатиб, Маҳтумқулининг 32 мисралик “Қон чиқар” сарлавҳали шеърдан 12 мисраси юлиб олинганлигини ёзган[11]. Мустабид тузумнинг сиёсати зиёлиларни ҳудди шундай қулга айлантиришга ҳаракат қилди. Зиёлилар ижодига сунъий тўсиқлар қўйилди, унга амал қилмаганлар тўхтовсиз таъқиб остига олинди. Ёзувчи шоирлардан совет турмуш тарзини улуғловчи асарлар талаб этилиб, ижодий уюшмалар фаолияти эса қаттиқ мафкуравий назорат остига олинди.

Ҳар қандай миллий ўзликни англашга бўлган ҳаракат сунъий равишда тўсишга ҳаракат қилиниб бу борадаги ишлар қайта куриш йилларида ҳам давом эттирилди. Масалан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1986 йил октябрда бўлиб ўтган учинчи пленумида адабиёт, санъат ва тарихни сохталаштириш, миллий тарих ва маданиятни илоҳийлаштириш авж олиб кетганлиги, тарихий шахсларга баҳо беришда синфий ёндошув, илмийлик, объективлик тамойилларига эътибор берилмаётганлиги кескин танқид остига олинди, воқеа-ҳодисаларга баҳо беришда мафкуравий манфаатларнинг инкор этилаётганлиги таъкидланади. Масалан, 1986 йил 10 ноябрда бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг умумий йиғилишида республиканинг турли соҳаларида фаолият олиб боровчи Ўзбекистон ССР ФА олимларининг фаолиятларни танқид қилиниб, Ўзбекистон Компартияси МҚ котиби ёшлар таълим тарбиясида мафкуравий жараёнларнинг етарли эмаслигини кўрсатилган

ҳолда, Амир Темур, Бобур Мирзо шахсига берилган ижобий таърифларга ўзгартиришлар киритилмагани ва бу ўтмишни улуғлаш ҳолатларига олиб келаётгани, республика олимлари бу ҳолатларини олдини олиш учун ҳеч қандай чоралар кўрмагани алоҳида таъкидлаб ўтилади[12]. Жумладан, ушбу йиғилишда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг нашриёти бўлган “Шарқ юлдузи” журналида чоп этилган М. Маҳмудовнинг “Ўлмас қоялар” асари миллийлик ва тарихий воқеаликни бузишнинг ёрқин намунаси бўлиб хизмат қилмоқдалиги кўрсатиб[13], ўтмишни қўмсаш, улуғлашдан иборат бўлган асар эканлиги алоҳида таъкиланди.

Умуман олиб қараганда қайта қуриш йилларида ижод қилган бир қатор ёзувчи ва шоирларнинг қисса, хикоялари ва шеърӣ асарларида мустамлакачилик сиёсатининг иллатларини очиб бериш ғояси устуворлик қилган. Жумладан, Э.Воҳидовнинг “Донишқишлоқ латифалари” ҳажвий шеърлар туркимида, ёки А.Ориповнинг “Панжком” достонида совет даврининг самараси бўлган жамият ва кишилар ҳаётидаги нохуш манзараларга китобхон эътиборини қаратган. Бу даврда совет даври манзарасини очиб беришда ёзувчилар оддий кишининг мураккаб тақдирдан маҳорат билан фойдалана олдилар.

Хулоса қилиб айтганда қайта қуриш йилларида демокрашлштириш ва ошкоралик натижасида республика ҳаётининг барча жабҳалари қаторида маънавий ва маданий соҳалардаги муаммоларни кенг ёритилиши ҳамда миллий ўзликни англаш жараёнларининг кучайишига олиб келди ва бу жараёнларда маҳаллий зиёлилар томонидан зиёлилар сай-ҳаракатлари билан қўплаб совет тизими қурбони бўлган зиёлилар ва улар ижодининг қайта баҳоланиб уларнинг номлари оқланиб, қўплаб зиёли ижодкорлар ўзларининг шер ва асраларида совет даврининг йиллар мобайнида олиб борган мустамлакачилик сиёсати иллатлари ва унинг салбий оқибатларини очиб бердилар.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Воҳидов Э. Адолат туйғуси, инсон қадр-қиммати // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987 йил 24 апрел.
2. Шарофитдинов О. Ҳақиқатга садоқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987 йил 15 май.
3. Замон ва маданий мерос // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987 йил 10 июл.
4. Турдиев Ш. Жадидизм масалаларига бағишланган мунозара // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. -№ 2. - Б.74.
5. Чўлпон ва Фитрат адабий меросини ўрганиш бўйича тузилган комиссия хулосалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. - № 2. – Б. 32-33.
6. Ёкубов О. Қишлоқдаги фожиа // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987 йил 28 август.
7. Ўзбекистон КП МК III Пленумида И.Б. Усмонхўжаев нутқи // Совет Ўзбекистони. 1986 йил 5 октябр.
8. Правда Востока. 1988 йил 11 ноябр

9. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1986 йил 30 апрел.
10. Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990 йил 30 ноябр.
11. Рўзиматов Б. Ишончга путур етмасин // Ёш ленинчи. 1987 йил 10 ноябр.
12. Общее собрание Академии наук Узбекской ССР // Общественные науки в Узбекистане. 1986. – № 11. – С. 3-13.
13. Общее собрание Академии наук Узбекской ССР // Общественные науки в Узбекистане. 1986. – № 11. – С. 9.

ЯНГИЛАЁТГАН ЎЗБЕКИСТОН ШАРОИТИДА ЁШЛАР ТАРИХИЙ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ХОЗИРГИ КУННИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАСИ

*А.Б. Қамбаров,
Наманган давлат педагогика институти
катта ўқитувчиси, PhD.*

***Аннотация.** Ушбу мақолада ёшларнинг тарихий тафаккурини ижтимоий фалсафий жиҳатдан тадқиқ қилиш, мамлакатимиз ёшларининг тарихий тафаккурини ривожлантиришга қаратилган тақлиф ва тавсияларни ишлаб чиқишдан иборатдир.*

***Калит сўзлар:** тарихий тафаккур, тарихий хотира, жамият, қадриятлар, тарихий онг, мустақиллик, маънавият, миллат, жамият.*

Маълумки, ҳар бир миллатнинг қиёфаси, унинг катта кичиклигидан қатъи назар, энг биринчи унинг миллий онги ва дунёқарашида шаклланади. Миллий онг шаклланишида тарихий онг ва тафаккурнинг ўрни беқиёсдир. Жумладан, Президентимиз Шавкат Мирзиёев айтганидек, “Бир ҳақиқатни барчамиз чуқур англаб олишимиз зарур: миллий тарихни миллий руҳ билан яратиш керак. Акс ҳолда, унинг тарбиявий таъсири бўлмайди. Биз ёшларимизни тарихдан сабоқ олиш, хулоса чиқаришга ўргатишимиз, уларни тарих илми, тарихий тафаккур билан қуроллантиришимиз зарур”[1]. Тарих, бугунги куннинг ўтмиш ва келажак билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Умуман, у тарихий ўтмиш ва бу қарашлар ифодаланган мафкуравий муносабатларга оид муайян қарашлар тизимини ифодалайди. Тарих ўзини барча жамиятлар учун хос бўлган маданий хотира сифатида намоён қилади. Тарихий тафаккур маданий хотира сифатида фақат тарихий онгнинг кеч шаклидир. Ўтмиш хотираси маданияти авлодлар ўзгаришида ижтимоий-маданий ўзига хосликни кўпайтиришнинг объектив усулидир[2]. Инсон дунёни кузатади ва тушунадики, одамлар ундан олдин яшаган ва унинг вафотидан кейин ҳам яшаишда давом этади. Бу устунлик қилади: дунёнинг мустақил равишда мавжудлиги билан келишиш қийин жараён ҳисобланади. Чуқур ва теран фикрлайдиган одамгина, унинг мавжудлигининг охири дунёнинг охири деган таассуротга эга бўлади. Буюк мутафаккурларимиздан

Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарида тарихни ўрганиш ва манбалардан фойдаланиш усули ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Қадимги халқларнинг ҳаёти, уларнинг урф-одатлари ҳақида ушбу халқлар ривоятлари ва аجدодлар билимларига эга бўлишнинг энг яқин йўли турли диндаги ва таълимотдаги кишиларнинг ёзганларини тадқиқотга асос қилиб олишдир. Кейин далил сифатида келтирилган турли фикрлар қиёсий таҳлил қилинади. Аммо, аввало ўз қалбимизни ҳақиқатни билишга тўсиқ бўлувчи сабаблардан, яъни ўрганиб қолинган одатлар, майллар, рақобатчилик, ҳокимият учун курашдан халос қилишимиз лозим... Мен таклиф қилаётган усул осон йўл эмас, аксинча, мураккаб ва машаққатли йўл, ривоятлар ва ҳикояларда беъмани гаплар кўплигидан мақсадга эришиш мумкин эмасдек туюлади... Биз яқиндаги ривоятлардан узоқроқда бўлганига, маълумроғидан номаълумроғига ўтиб, имкон қадар уларни тўғрилаб, қолганини шундай қолдиришимиз лозим”.[3]

Бугун ёшлар онгида тарихий хотира ва тарихий тафаккурни шакллантиришнинг ўрни қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, тарихий тафаккур ёшларда тарихий хотирани тикланишига, миллий ғурур, миллий руҳни кучайтиришга ёрдам беради; **Иккинчидан,** тарихий хотира ва тарихий тафаккур ёшларнинг ўзлигини англаш, маънавий қадриятларимизни эъзозлаш, миллий тикланишни амалга оширишга хизмат қилади;

Учинчидан, тарихий хотира ва тарихий тафаккур мамлакатда амалга оширилаётган ислохотларни амалга оширишда, ёшларнинг кенг сафарбарлиги ва иштирокининг таъминланишига ёрдам беради;

Тўртинчидан, тарихий тафаккур тарихга фалсафий муносабат, ёндашув шаклланишига, бу эса тарихий ҳодисаларни теран таҳлил қилиш, ривожланиш қонуниятларини теран англаш ва шундан келиб чиқиб воқеа ҳодисалар мантикий ҳосиласини кўра билиш ва тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга хулосаларни чиқариш имконини беради.

Бешинчидан, тарихий тафаккур мустақилликни мустаҳкамлашнинг, ёшларнинг жамиятдаги ўрнини белгилашнинг, ижтимоий фаоллигини ошириш, атрофда бўлаётган воқеа ҳодисаларга лоқайд бўлмасликнинг омили бўлиб хизмат қилади. Жумладан, инсонлар тамонидан узоқ тарихий тараққиёт жараёнида яратилган ва ривожлантирилган маънавий бойликлар, ижтимоий онгнинг илмий, бадиий, ҳуқуқий, диний ахлоқий, фалсафий шакллари, кишиларнинг ғояларини, тасаввурларини, дунёқараши, ақл-идроки, бутун маънавий оламни қамраб олинади.

Ёшларда маънавий –ахлоқий қарашларнинг ривожлантириш орқали тарихий – маданий қадриятларга ҳурмат хиссини шакллантириш керак. Шундан кўриниб турибдики, яъни ижтимоий-сиёсий фаолликни оширувчи, инсоннинг маънавий –ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб ҳалқимиз маънавияти, маънавий ҳаёти шаклланиши ва ривожланиши тарихига назар солсак, унинг заминлари ниҳоятда мустаҳкам эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишониб, асосий эътиборни уни

кўпайтиришга қаратиб, халқнинг маданиятини, инсоннинг маънавий эҳтиёжларини ривожланишини ўйламас экан, у албатта, инқирозга юз тутди. Янги Ўзбекистонда муҳим бўлиб турган вазифалардан бири, фикри, дунёқараши, замонавий билимга ва тафаккурга эга бўлган ёшларни тарбиясидир. Ўзбекистон мустақилликка эришган кунларданок, янги тарихий шароитларда ўзгариб бораётган жамиятга муносиб, ҳар тамонлама етук ва баркамол ёшларни тарбиялаш кун тартибидagi долзарб муаммолардан бири сифатида белгиланди. буюк аллома ва адибларимиз, азиз-авлиёларимизнинг бебаҳо мероси, енгилмас саркарда ва арбобларимизнинг жасорати ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор қаратишимиз керак.[4] Демак шуни билишимиз керакки, бу вазифани амалга оширишда таълим-тарбия тизимини зиммасига ҳам улкан масъулият юкланган бўлиб, бу борада ҳам муайян ишлар амалга оширилмоқда. Демак, шуни билишимиз керакки, ёшларни комил инсон қилиб тарбиялашда машаққатли, аммо натижаси барчамизга юксак ифтихор бахш этувчи заҳматли вазифадир

Зеро, тарих сахналарида ўтмиши қора қилиб кўрсатилган, маънавияти поймол этилган, маърифатпарварлари тазйиқ остига олиниб, қатағонга учраган халқ ва миллатнинг асл тарихий юзини қайта тиклаш, миллий меросини ўрганиш, бугунги авлодлар зиммасидаги долзарб вазифалардан бири саналади ва жамиятда тарихий тафаккурининг ривожланиши ушбу вазифанинг сифатли ва самарали бажарилишига ҳал этувчи омил сифатида хизмат қилиши мумкин.

Фойданилган адабиётлар рўйхати:

1. Шавкат Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.-Т.:“O`zbekiston”, 2021. -Б.288.
2. Ассман Я. Культурная память-М.:2004. -С. 17.
3. Беруний А. Памятники мишувних поколений (Перовод и примечания М.А.Салъе)/ Беруний А. Избранные произведения.Том 1. – Т.: Фан, 1957.- С.11-12.
4. 2019 йилда мамлакатимизни ривожлантиришнинг энг муҳим устивор вазифалари тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи, 2018 йил 29 декабр.

НАМАНГАН ОБЛАСТИ ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДАГИ ЎЗГАРИШЛАРГА МИГРАЦИОН ОМИЛНИНГ ТАЪСИРИ

Б.Б. Аббасов,

Наманган муҳандислик-қурилиш институти доценти, PhD.

Аннотация. Мазкур мақолада совет даврида Наманган вилоятида қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришларга миграцион омилнинг таъсири каби масалалар таҳлил этилган.

Калит сўзлар. Наманган вилояти, қишлоқ хўжалиги, миграцион омил, деҳқончилик, кўчириш сиёсати, колхоз ва совхозлар.

Наманган областида ички кўчириш жараёни республиканинг бошқа областларидаги сингари, Иккинчи жаҳон уруши тугаши билан кун тартибига қўйилди ва бу йўналишда айрим ишлар амалга оширилди. Бу каби вазифаларнинг амалга оширишнинг кун тартибига қўйилиши, СССР ҳукумати томонидан Ўзбекистон ССРда пахтачиликни янада ривожлантириш вазифаси қатъий қўйилган бўлса, иккинчидан, ушбу вазифани бажариш учун янги ерларни ўзлаштириш ёки яроқсиз бўлиб қолган ерларни ишга тушуриш керак эди. Масалан, 1946 йилга келиб Наманган областида суғорма деҳқончилик учун яроқли бўлган 571,7 минг гектар ердан атиги 191,7 минг гектаридан фойдаланилган¹.

Агар урушдан кейинги биринчи йилларда кўчириш жараёни ташкилий муаммолар сабабли фаол олиб борилмаган бўлса, 1940 йилларнинг охирига келиб аҳолини янги ўзлаштирилган ерларда ташкил қилинган хўжаликларга кўчириш жараёни кучайиб борди. Унинг ўзига хос хусусияти бўлиб, мазкур жараён фақат янги ерларни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлмай, балки қолоқ колхозларга ёрдам бериш сифатида ҳам амалга оширилган. Масалан, 1949 йилда қолоқ колхозларга режадаги 861 та хўжалик ўрнига атиги 305 та хўжалик кўчирилган. 1950 йилда эса режага асосан, 1000 та хўжалик кўчирилиши керак бўлган, ва фақат мазкур йилнинг 10 июнига қадар 858 та хўжалик кўчирилиб, ушбу жараён йилнинг охиригача давом этиб режа тўлиқ бажарилган².

Бунинг сабабларидан бири бу 1948–1949 йилларда аҳолини кўчириш режаси бажарилмаганлиги эди. Умуман олганда, кўчириш кампаниясидаги бу каби камчиликлар аҳолини кўчиришнинг биринчи босқичидаги (1940 йилларнинг иккинчи ярми ва 1950 йилларнинг бошида) айрим йилларда аҳолини кўчиришда муайян ижобий натижаларга эришилган бўлса, айрим йилларда эса кўчириш режаси барбод бўлган. Яъни, аҳолини янги ўзлаштирилган ерларга кўчириш текис ва бир маромда кетмаган.

Аҳолини кўчириш жараёнининг қандай кечганлигини реконструкция қилиш мақсадида диссертацияда дала материалларидан ҳам фойдаланилди.

¹ ЎЗМА. 2483-жамғарма, 1-рўйхат, 308-иш, 17-варақ. Бу ҳақда яна қаранг: Насритдинов Қ. Фарғона водийсининг суғорилиши тарихи.... – С. 182.

² НВДА. 275-жамғарма, 1-рўйхат, 518-иш, 73-варақ.

2019–2020 йилларда диссертант томонидан Наманган вилоятида кўчириш жараёнинг бевосита иштирокчилари билан суҳбат ўтказилиб, мазкур жааённинг туррли жиҳатларини ёритиб берадиган қимматли фактлар олинди.

Масалан, ушбу жараённинг бевосита гувоҳи бўлган инсонлардан бири Асқарова Холисхон (Ғолизхон) ая билан бўлган интервью кўчириш жараёнинг қийин кечганлигини кўрсатиб беради. Аянинг сўзларига кўра, у отасиз оилада катта бўлган. 1948 йилнинг баҳорида 8 ёшида оиласи (онаси ва иккита акалари) билан областнинг Ҳаққулобод қишлоғидан бошқа 4 та оила бирга Наманган области Задарё (Мингбулоқ) райони “Сталин” колхозига чўлга ишлагани борган. Холисхон ая билан унинг тоғалари ҳам кўчиб борган ва улардан бири колхозда бухгалтер (ҳисобчи), иккинчиси иқтисодчи (экономист) бўлиб фаолият юритишган. Борганларида унинг оиласи учун икки хонали уй, 200 кг дан буғдой, 100 кг оқ жўхори берилган. Август ойида эса мол берилган. Аянинг гапи бўйича одамларга асосан, соғин мол берилган. Ая молни боқиб юрган¹.

Шунингдек, одамларга чит қоп берилган ва аҳоли ундан шолча (палас) сифатида фойдаланган ва читдан тайёрланган кўрпалар билан таъминланган. Ушбу колхозда асосан пахта экилиб, ернинг шўр бўлишига қарамасдан ҳосил яхши бўлган. 16 яшар акалари Маҳмуджон Асқаров тракторчиликка ўқиган ва пахта терадиган комбайнни бошқарган. Пахта терадиган машинани кўриш учун колхоз аҳолиси томоша қилишга келган. Оналари ҳам пахта терган ҳам ошпазлик қилган, ҳам эркакнинг ҳам аёлнинг ишини қиларди. Холисхон аянинг 14 ёшли акалари ҳам колхозда меҳнат қилган.

Кўчиб борганларидан кейин дастлабки йиллари шахсий томорқаларининг ярмига оқ жевари (жўхори), ярмига эса оқ қовун экишган. Лекин, у вақтда қовунни бозорда сотиб бўлмас эди, асосан, истеъмол учун экилган. Янги ерда бўрилар кўп бўлган, шунинг учун одамлар тунда ухлаб ётганларида молларини арқон билан этакларига (оёқларига) боғлаб ётган.

Холисхон аянинг сўзларига кўра, кўчиб борганларида янги колхозда шароит қониқарли бўлган, қоринлари оч қолиб кетмаган. 1948 йилдан то 1951 йилгача уч йил давомида яшаган ва кейин ўзларининг қишлоғига кўчиб кетган. Лекин, колхоз томонидан эътироз бўлмаган, чунки улар тоғаларининг маслаҳати натижасида кетган.

Кейин Холисхон ая турмуш қуриб, 10 та фарзандли бўлиб, эри аввал 1983 йил ноябрь, 1984 йил апрелда фарзандлари билан Сирдарёнинг 17 районидаги янги ўзлаштирилган ерга кўчиб боришган. Унинг оиласи у ерда полиз маҳсулотлари етиштириш билан шуғулланган. Колхозга аҳолининг ўзи Чинобод деб ном қўйган. Холисхон ая ҳаммаси бўлиб 12 та фарзанда кўрган, лекин 4 та фарзанди билан Наманганга қайта кўчиб кетган бўлса, қолган 8 та фарзанди ҳалиям Сирдарё вилоятида истиқомат қилади.

Аҳоли янги ўзлаштирилган ерларга мажбурий ёки ихтиёрий кўчирилганми, деган саволимизга, ая райондан, - “чўлда ер очилмоқда, уйи йўқ, қийналиб қолган одамлар борсин”, - мазмунидаги ҳужжат келганлигини

¹ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Норин тумани, Ҳаққулобод шаҳар. 2019 йил 6-август.

эслайди. Улар ҳўкиз аравада кўчириган, аравага ўзлари билан буғдой ва жўғори донини ҳам юклаб келинган¹.

Таъкидлаш жоизки, совет ҳукумати томонидан амалга оширилган кўчириш сиёсати кенг қўламда олиб борилган. Натижада, миграцион жараёнлар нафақат Фарғона водийси областлари, шу билан бирга республикадаги ижтимоий-иқтисодий жараёнларга ҳам сезиларли таъсир кўрсатган.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1955 йилнинг 28 январдаги Қарори асосида Наманган областида 1125 та ҳўжаликнинг кўчирилиши режалаштирилган эди. Наманган область ижроия комитетининг 1955 йилдаги қарори асосида кўчириш режаси районлар бўйича тақсимлаб чиқилди ва улар ушбу масала юзасидан қарор қабул қилиб, уни қишлоқ советларига етказди².

Аҳолини ўзи яшаб турган жойдан турмуш шароити ҳали яратилмаган бошқа ерларга кўчириш мураккаб вазифа эди. Шунинг учун янги ерларга кўчириш кампанияси совет мафкурасига хос бўлган тушунтириш, аҳоли ўртасида совет ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг афзалликлари ҳамда кўчириш сиёсатининг моҳияти ҳақида маълумот бериш тадбирлари олиб борилди. Бунда область, район ва партия совет ташкилотлари тарғибот-ташвиқот ҳамда ташкилий ишларни ташкил қилишда катта амалий ёрдам кўрсатган. Колхозларда кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш вазифалари ҳамда СССР Министрлар Совети ва КПСС МКнинг Ўзбекистон ССРда пахтачиликни янда ривожлантириш ҳақидаги қарорларнинг ташвиқоти бўйича аҳоли билан учрашувлар ўтказилди. Шунингдек, аҳоли орасида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг 1953 йил 14 мартдаги Қароридаги кўчириладиган оилаларга бериладиган имтиёзлар ҳақида ҳам тушунтириш ишлари олиб борилган³.

Наманган областида кўчириладиган аҳолини танлаш, расмийлаштириш ҳамда уларни бевосита кўчириш, уларнинг ҳужжатларини тайёрлаш ишлари область ташкилотчилари (район ижроия комитетларининг 5 та инспектори иштироки билан) томонидан 1955 йилнинг 1 июлигача давом этди⁴.

Кўчириш жараёнида субъектив характерга эга бўлган камчиликлар ҳам мавжуд эди. Ўзбекистонда, шу жумладан, Наманган областида кўчириш бўйича малакали инспектор мутахассислар бўлмаган. Натижада республика кўчириш ташкилотлари кўчириладиган аҳолини танлаш, уларнинг ҳужжатларини расмийлаштириш ҳамда бевосита жараёни амалга оширадиган ташкилотчиларни четдан таклиф қилишга мажбур бўлган. Шунингдек, Ўзбекистон ССРда кўчиришни амалга ошириш ишлари учун бошқа республикаларга нисбатан анча кам маблағ ажратилган. Масалан, Республика Қишлоқ ҳўжалиги министрлигининг “Бош кўчириш бошқармаси” томонидан 1954 йил режаси бўйича аҳолини кўчириш билан боғлиқ ташкилий ишларни бажариш учун жуда кам маблағ, ўртача ҳисобда

¹ Дала ёзувлари. Наманган вилояти Мингбулоқ тумани Гулбоғ маҳалласи. 2019 йил 13-август.

² ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53-варақ.

³ ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53-варақ.

⁴ ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53–54-варақлар.

ҳар бир оилага 2 рублдан ажратилган. Бошқа иттифокдош республикаларда эса ушбу кўрсаткич 10 дан то 20 рублгача бўлган. Масалан, Қозоғистон ССРда ҳар бир оилани кўчириш билан боғлиқ харажатлар 15 рублни, РСФСРда эса 19 рублни ташкил қилган¹. Шу сабабли, Ўзбекистон ССРда, Фарғона водийси, хусусан, Наманган областида миграцион жараёнларни амалга ошириш бошқа республикаларга нисбатан анча қийин кечган.

Наманган областида кўчириш режаси 1954 йилнинг 1 январигача 55,7 фоизга бажарилган. Ҳаммаси бўлиб 557 та хўжалик, яъни янги ташкил қилинган колхозларга 344 та ва совхозларга эса 213 та хўжалик кўчирилган. Ушбу жараённинг эътиборли жиҳати шундан иборатки, хўжаликларни кўчириш учун ажратилган маблағнинг атиги 9 фоизи, яъни ҳаммаси бўлиб 58,9 минг рубль сарф қилинган. Шу туфайли колхозларга кўчирилган 344 тадан фақат 130 та хўжалик бир марта бериладиган ёрдам пулини олган. Совхозга кўчирилган хўжаликлар эса умуман ҳеч қандай молиявий ёрдам олмаган².

Бунинг айрим бир сабабларидан бири бу Наманган области қишлоқ бошқармаси ходимининг давлат томонидан ажратилган маблағни суистеъмол қилиши билан боғлиқ эди. Масалан, инспектор Қодировга кўчирилган хўжаликларга тарқатиш учун банк томонидан 21 минг рубл берилган, лекин область қишлоқ бошқармаси ўтказган ички текширув натижасида кўчирилган хўжаликларга берилиши керак бўлган ушбу маблағдан инспектор Қодиров 13850 рублни ўзлаштириб юборганлиги аниқланган. У ревизия пайтида 10300 рублни, ундан кейин эса яна 3550 рублни банкка топширган. Натижада, инспектор Қодировга нисбатан область прокуратураси томонидан жиноят иши очилган³.

Шунингдек, область қишлоқ бошқармасида бу каби бошқа молиявий камчиликлар ҳам мавжуд эди. Масалан, кўчириш тадбирлари ва хўжаликларнинг жойлашишлари, яъни уй-жой қурилиши ва сигир сотиб олиш учун очилган 4 млн. 970000 рубл кредитнинг атиги 1 млн. 363000 рубли ишлатилган ва ушбу масалада план 29,4 % га бажарилган.

Бу каби камчиликларнинг сабабларидан бири бу Наманган область қишлоқ бошқармасида кўчириш бўлими бўлмаган ва ушбу ташкилот бошлиғи Авагумов томонидан 1954 йилнинг октябрь ойида кўчириш бўйича мавжуд бўлган штат, яъни сўнгги инспекторнинг қисқартирилиши билан боғлиқ эди. Мазкур камчиликларни эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон ССР қишлоқ хўжалиги министрлиги қошидаги Бош кўчириш бошқармаси томонидан Наманган область қишлоқ бошқармаси қошида кўчириш бўлимини тиклаш ҳақида қарор чиқарилган⁴.

Кўчириладиган аҳолини танлаш ва кўчириш ишларини ташкиллаштириш ҳамда уларнинг ҳужжатларини рўйхатдан ўтказиш ишлари билан бевосита район ижроия комитет (райисполком)ларининг кўчириш

¹ ЎзМА, 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 60-варақ.

² ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31- иш, 68- варақ.

³ ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31-иш, 68-варақ.

⁴ ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31-иш, 68-69 варақлар.

бўлимидаги инспекторлар томонидан амалага оширилган. Мазкур бўлимларнинг штати бешта инспектор ва кўчириладиган аҳолини танлаш билан шуғулланган учта ташкилотчи ходимлардан иборат бўлган.

Албатта, аҳолини янги ўзлаштирилган ерларга кўчиришда ушбу ташкилот ходимларининг роли катта бўлган. Лекин, шунга қарамасдан, Наманган областида ташкил топган штатларни қисқартириш комиссиясининг таклифига кўра 1956 йилда аҳолини кўчириш бўлими аҳолини саралаш ташкилий бўлими (оргнабор) билан қўшиб юборилиб, ушбу бўлимларнинг штати 3та бирликга қисқартирилган, бу эса аҳолини кўчиришдаги муаммоларнинг кўпайишига олиб келди¹.

Шундай қилиб, 1950 йилларнинг ўрталарида Наманган областидаги кўчириш сиёсати билан боғлиқ бўлган ички миграцион жараёнларнинг таҳлили қуйидаги айрим хулосалар учун асос бўлди. Демак, аввалги йилларда бўлганидек, кўчириш сиёсати ушбу даврда ҳам областнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаб берди. Чўл зоналаридаги ерларнинг ўзлаштирилиши натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етказиб бериш кўпайди. Лекин асосан пахтачиликни янада ривожлантириш ҳисобига рўй берди. Шу билан бирга кўчириш сиёсати аҳоли ижтимоий турмушининг яхшиланиб бориши ҳамда қишлоқ аҳолисининг ижтимоий фаоллигига ҳам ижобий таъсир кўрсатди.

1950 йилларнинг ўрталарида Наманган областида олиб борилган кўчириш сиёсати давлат миқёсида олиб қараганда умумий характерга эга бўлиб, ушбу жараён нафақат Ўзбекистон ССР, балки СССРнинг кўплаб республикаларида ҳам олиб борилган. Лекин, Фарғона водийсининг Наманган областида бутун Ўзбекистон ССРда бўлгани каби кўчириш сиёсати асосан, янги ерларни ўзлаштириш орқали пахтачиликни янада ривожлантириш ва ирригация ҳамда мелиорация ишларини амалага ошириш мақсадида олиб борилган.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. ЎзМА. 2483-жамғарма, 1-рўйхат, 308-иш, 17-варақ. Бу ҳақда яна қаранг: Насритдинов Қ. Фарғона водийсининг суғорилиши тарихи.... – С. 182.
2. НВДА. 275-жамғарма, 1-рўйхат, 518-иш, 73-варақ.
3. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Норин тумани, Хаққулобод шаҳар. 2019 йил 6-август.
4. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Мингбулоқ тумани Гулбоғ маҳалласи. 2019 йил 13-август.
5. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53-варақ.
6. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53-варақ.
7. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 30-иш, 53–54-варақлар.
8. ЎзМА, 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 60-варақ.
9. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31– иш, 68- варақ.
10. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31-иш, 68-варақ.

¹ ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-жамғарма, 29-иш, 192-варақ.

11. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-рўйхат, 31-иш, 68–69 varaқлар.
12. ЎзМА. 2347-жамғарма, 1-жамғарма, 29-иш, 192-варақ.

XIX-ASRNING O'RTALARI – XX-ASRNING BOSHLARIDA O'ZBEK VA BELARUS XALQLARIDA OILA VA NIKOH MUNOSABATLARI

*B.T. Ataxanov,
Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi (PhD)*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Belarus xalqining Krepostnoylik huquqi bekor qilingandan so'ng shakllangan oila va nikoh munosabatlari tarixi, an'ana, urf-odat va qadryatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada XIX-asr o'rtalarida Belarusda qishloqlarida shakllangan kata oilalarning tuzilishi, uning urf-odatlari va qoidalari hamda erkaklar va ayollarning oiladagi o'rni va huquqlari ochib berilgan.*

Kalit so'zlar: *oila, nikoh, kata oila, kichik yadroli oilalar, kata oilalar.*

Kirish:

Barcha tarixiy davrlarda oila jamiyatning ham ijtimoiy-iqtisodiy, ham demografik birligi bo'lib kelgan. Shuning uchun ham har bir inson uchun oilaning vujudga kelishi zaruriy va tabiiy hodisa hisoblangan. Agar ma'lum yoshga yetgan yigit yoki qiz turmushga chiqmagan bo'lsa, bu ajablanib va g'iybatga sabab bo'lardi.

Nikoh-bu erkak bilan ayol o'rtasidagi muayyan ittifoqning va bu ittifoqning jamiyat, davlat tomonidan tan olinishi va ma'qullanishining tarixiy shaklidir. Buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyning fikricha, bironta ham xalq nikohdan holi emasdir. Jamiyat nikoh vositasi bilan erkak va ayol o'rtasidagi tabiiy munosabatlarni tartibga solib turadi, er-xotin, ota-ona va farzandlar o'rtasida axloqiy, huquqiy majburiyatlar o'rnatadi. Nikoh jinsiy ehtirosni mahfiylik pardasiga o'raydi, erxotin orasidagi tabiiy munosabatga axloqiy, ma'naviy go'zallik, andisha baxsh etadi [8].

Metodologiya:

O'zbek xalqining vujudga kelishi, rivojlanishi va uning ko'payishini o'rganish muhim ahamiyatga ega. Xalqlar ko'payishining birdan-bir asosi ularning nikoh va oila munosabatlarida bo'lishidir. Juda qadim vaqtlarda hozirgi tushunchadagi nikoh va oila munosabatlari bo'lmagan. Dastlabki vaqtlarda guruhiiy nikoh, ya'ni bir guruh ayollar bilan bir guruh erkaklar o'rtasida umumiy er-xotinlik, yaqin qarindoshlar o'rtasida jinsiy aloqalar bo'lgan.

Tadqiqot natijalari:

Patriarxal oila Markaziy Osiyo xalqlarida oilaning eng dastlabki tarixiy shakli hisoblangan. Bu oila ayni zamonda jamiyatning asosiy ishlab chiqarish jamoasi ham bo'lgan. Shuning uchun oilaviy munosabatlarga, har bir oila a'zolarining xatti-

harakatlariga alohida e'tibor berilgan. Markaziy Osiyoda patriarxal oila eramizdan oldingi birinchi ming yilliklarda vujudga kelgan. Uning eng rivojlangan davri eramizning birinchi asrlariga to'g'ri keladi. Oilaning bo'linib ketishi, o'rni kichik-kichik oilalarning tarkib topishi eramizning birinchi ming yilligi o'rtalaridan boshlanadi va deyarli XX asrlargacha davom etdi.² Kichik oilalarning vujudga kelishi bilan birga nikohning shart-sharoitlari ham o'zgarib boradi. Patriarxal oila mavjud sharoitlarda nikoh shartlari ancha qat'iy va cheklangan edi.

Ma'rifatchi olim Rizouddin ibn Fahriddin o'tgan asrning oxirlaridan boshlab Sharq tarixi va madaniyati hamda ta'lim-tarbiyaga oid o'nlab asarlar yozgan. U musulmon qonunshunosligi - fiqhga oid asar ham yozgan. Bu borada uning "Qavoidi fiqhiya" Fiqh qoidalalari" asarini (Qozon 1910) eslab o'tishning o'zi kifoya [9]. Asrimizning boshlarida yozilgan "Oila" asarida axloq, odob, oila masalasiga ko'p e'tibor qiladi. Ma'lum bo'lishicha, u ta'lim-tarbiya sohasida anchagina bosh qotirgan; uning bu asarida ota-onaning vazifasi, muallim burchi, ayniqsa, xotinlar vazifasi keng yoritilib, bola tarbiyasida xotinlarning o'rnini muhim ekanligiga muallif katta ahamiyat beradi. Uning mulohazasiga ko'ra, yaxshi xotin bolalarini ham yaxshi tarbiyalay oladi. U: "Xotinlar birinchi navbatda murabbiydirlar, xotinning oila tebratishi murabbiylik hamiridan patir qilishu, uning tandirida o'sha patirni yopish degan so'z"²¹, - deydi. "Oila" asari o'z vaqtida bir necha bor qayta nashr etilgan va ko'pchilikning diqqatiga sazovor bo'lgan. Nikoh-oila munosabatlarini tartibga solishda olim Ahmadxoji Maqsudiyning 1912 yilda maktab-madrasalar talabalari va barcha mo'min-musulmonlar uchun qo'llanma sifatida chop etilgan "Shar'iy hukmlar to'plami" muhim ahamiyatga ega. U tatarcha kitobdan tarjima qilingan. Al-Hakim Termiziy ham axloq, nikoh va oila masalalariga bag'ishlab bir qator asarlarni yaratgan. Uning "Solnoma", "Najot" ("To'g'ri yo'l"), "Navodirul usul", "Kitob al-furuh" singari o'lmas asarlari shular jumlasidandir.

Turkiston o'lkasida nikoh-oila munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarni hal qilish uchun aholi o'troq joylarda va shaharlarda qozilik sudlari, qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq xalqlari o'rtasida esa biy sudlari ish olib borgan. Qozilar shariat qoidalarini yaxshi bilgan kishilar orasidan noma'lum muddatga tayinlangan. Shariatning guvohlik masalasidagi qoidalaridan biri erkaklar tomonidan berilgan guvohlikning xotinlar guvohligiga nisbatan afzal hisoblanishidir. Shariat bo'yicha erkaklar xotinlarga qaraganda ustun turganlar, shu sababli bitta erkakning bergan guvohligi to'la dalil, bitta ayol tomonidan berilgan guvohlik esa yarim dalil hisoblangan. Shuning uchun shariat ikki ayol tomonidan berilgan guvohlikni bitta erkak tomonidan berilgan guvohlikka barobar deb hisoblaydi. Buning o'z sababi bo'lib, u hadisi sharifda keltirilgan [10].

Bundan tashqari jinoyat ishlarida, qoida bo'yicha, ayollar guvohlikka chaqirilmaganlar va ular tomonidan berilgan guvohlik e'tiborli hisoblanmagan. Xotinlar faqat oldi-sotdi, ayniqsa, oilaviy masalalardagina guvohlik berishlari mumkin edi.

Belarusliklar o'rtasidagi nikoh va oilaviy munosabatlar, bir tomondan, oila va nikoh qonunchiligiga asoslanib, ikkinchi tomondan, urf-odat va milliy qadryatlarga asoslanib tartibga solinadi. Binobarin, 1830-yilgi qonunga ko'ra, yigitlar 18 yoshgacha va qizlar 16 yoshgacha nikoh qurishi taqiqlangan [1]. Ammo ba'zi hollarda erta nikohlar bo'lgan. Belarusiyaliklarga yaqin qarindoshlar uchun oila qurish taqiqlangan. Pravoslavlik cherkovi etiqodga muvofiq qaynonalarga faqat to'rtinchi darajadagi qarindoshlik darajasida turmush qurishga ruxsat berdi. Yaqin qarindoshlik, xususan, aka-uka va opa-singillar, shuningdek, asrab olingan bolalar o'rtasida nikohga ruxsat berilmagan. Turli diniy konfessiyalarga mansub kishilar uchun oila qurish mumkin emas edi

Tarixning turli davrlarida nikoh qurishning qadryati va an'anasi bir xil emas edi. Feodal tartib amal qilgan davrda yangi oilani yaratishda asosiy rol feodallarga tegishli edi, chunki ular o'z o'z hududlarda yashayotganlarining nikohini tartibga solganlar. Krepostnoylik huquqi bekor qilingandan keyin nikoh tabiatida qandaydir yangi xususiyatlar paydo bo'ldi. 1830-yildagi qonunga ko'ra erkinlikka erishgan yoshlar ham o'z juftlarini tanlash huquqini oldilar. Biroq, bu tanlov erkinligi juda nisbiy edi, chunki yoshlarning ota-onalari nikoh masalasini hal qilishda asosiy rol o'ynashni boshladilar. Ular nikoh shartnomasini tuzdilar, unda nikohning mulkiy va vaqtinchalik shartlari ko'rsatilgan. Ota-onalar nikoh shartnomasi kelin (kuyov) tomon bilan kelishayotganda guvoh sifatida qarindoshlar va qo'shnilar ishtiroki etgan.

Yoshlar o'rtasidagi nikohdan oldingi munosabatlar tizimi tanishuv, sovchilik, nikoh qurishni o'z ichiga olgan. Qishloqlarda ham, shaharlarda ham yoshlarning ota-onalari, qolaversa, yigit-qizlarning o'zlari bo'lajak turmush o'rtoqlarni o'zlari yoki yaqin tabaqasidan, moddiy ahvoli yaxshi, obro'si ijobiy bo'lgan oilalardan tanlashga harakat qildilar. Chunki er-xotin tanlashda iqtisodiy jihatlar hal qiluvchi rol o'ynagan. Qoidaga ko'ra, kuyovning oilasi o'g'lini moddiy ahvoli yaxshi oilaning qizga, qizini esa badavlat oilaga bermoqchi bo'lishgan. Har bir oila yosh er-xotinning yaxshi hayot kechirishi uchun mustahkam moddiy poydevor tayyorlashga harakat qilardi. Masalan, ota-onasi o'g'lini uylantirishdan oldin unga yangi uy solishga, uy-ro'zg'or anjomlarini sotib olish mablag' jamg'arsa, qizning ota-onasi kelinga yangi kiyimlar va qimmatbaho taqinchoqlar sotib ilish uchu pul jamg'argan. Belaruslar ko'pincha to'ylarni bahor va kuz oylarida o'tkazishga odatlangan. Nikoh to'ylarni cherkovlarda o'tkazish majburiy edi. To'y kunlari odatda yakshanba yoki diniy marosim o'tkazilardi.

Belarusda oilalar mustahkamligi bilan ajralib turgan. Masalan, 1867-1886 yillarda 10 ming nikoh uchun 7 ta ajralish bo'lgan. Ajrashishning asosiy sababi farzandsizlik, er yoki xotinning ruhiy muammosi, turmush o'rtoqlaridan birining nikoh majburiyatlarini bajara olmasligidir [2].

Ko'p asrlik tarix davomida Belarus oilalarining tuzilishini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Belarusiyada oilalar asosan murakkab tarkibli bo'lgan. Xususan: bo'linmagan katta oilalar alohida ajralib turgan (bunday oilaga bir necha avlodlar kiradi, bobo-buvi, qaynona-qaynota, aka-ukalar va ularning turmush o'rtoqlari,

nabiralar); qardosh oilalar (ikki turmush qurgan aka-uka bolalari, ba'zan nevaralari bilan birga yashashi); murakkab oilalar (Qaynona-qaynota farzandlari, kelinlarvanabiralardan iborat); kichik yadroli oilalar (er-xotin va ularning turmushga chiqmagan bolalaridan iborat).

An'anaviy Belarus oilalarida ayolning o'rni ikkinchi darajali bo'lgan. Bunday tengsizlikning yuzaga kelishida ayollarning qiz fazand ko'rishidan boshlangan. Qizning tarbiyasi, uni turmush qurishi uchun mol-dunyo to'plash, qimmatbaho taqinchoqlar olish oila boshlig'i uchun moliyaviy muammolarni yuzaga keltirar edi. Zargarlik buyumlari va kiyim-kechaklarning narxi ota-onalar orasida katta tashvish tug'dirar edi. Shuning uchun belaruslarda: «Дзе дочкі, там маці без сарочки» ("Qizlar ko'p uylarda ko'ylaksiz ona bor") degan ibora bor[3]. Ayol qanchalik ko'p bola tug'sa, butun oila shunchalik baxtli bo'ladi, deb ishonilgan.

Dehqon oilalarda daladagi ishlar daladagi yumushlar qat'iy taqsimlangan edi. Yumushlar "erkak" va "ayol" shkliga bo'lingan. Erkak yer haydagan, ekkan, hosil tergan, o'tin, yem tayyorlagan, qurilish bilan shug'ullangan va hokazo. Ayol yuvish, tozalash, ovqat pishirish, to'qish, yigiruv, kiyim tikish, bog'da ishlash, bolalarga qarash kerak edi [4]. O'rim-yig'im davrida dehqon ayollari ham dalada, pichan terishda mehnat qilishgan. Deyarli butun yil davomida ular uy yumushlari bilan shug'ullanib, ertalabdan kechgacha ishladilar.

Belarusning boy oilalarida oilaviy munosabatlar boshqa qadryatlar asosida qurilgan. Birinchidan, boylar, zodagonlar, boy shaharliklar va amaldorlarning xotinlari jismoniy mehnat va uy yumushlari bilan shug'ullanmagan. Ular uchun asosiy mashg'ulot mehmon kutish, oila byudjetni nazorat qilish va tashqi ko'rinishini tartibga solish bilan band bo'lgan. Boy oilalarning turmush tarzi G'arbiy Yevropa oqsuyaklarining hayotiga mos kelar edi. Belarus xalqining an'analari bilan deyarli hech qanday umumiylik yo'q edi.

"Nikoh munosabatlarining ijtimoiy-madaniy darajasi turmush o'rtoqlarga xatti-harakatlarning umumiy yo'nalishi va motivatsiyasi to'g'risida kelishib olishga imkon bermas edi. Turmush o'rtoqlarning ma'naviy birligi ularga hayotiy pozitsiyalar, qadriyat yo'nalishlari, atrofdagi dunyo qarashlari va undagi o'rni, ijtimoiy xulq-atvorning qiziqishlari va motivlari to'g'risida kelishib olishga imkon berilmasdi. Ma'naviy uyg'unlik yuqorida qayd etilgan munosabatlarda oila boshliqlari (qaynota yoki qaynona)ning ta'siri yuqori darajada saqlanib qolgan.

Xulosalar:

1917-yil dekabr oyida sovet hukumatining ikkita dekreti e'lon qilindi. Bular - "Fuqarolik nikohi, bolalar va fuqarolik holatlarini qayd etishni olib borish"²⁴ va "Nikohdan ajralish to'g'risida" ²⁵ gi dekretlardir. Sovet oila huquqining tarixi shulardan boshlanadi. Bularda sovet davlatidagi nikoh va oila tamoyillari ifodalanib, keyinchalik uncha o'zgartirilmay, amaldagi huquqda to'la ifodasini topdi. Sovet davlatining nikoh va oila to'g'risidagi dastlabki dekretlarida go'yo sovet fuqarolari, millati, irqi va dinga munosabatidan qat'i nazar, qonun oldida teng huquqliligi o'rnatilib, keyingi qonunlar bu prinsipning buzilmay amalga oshirilishini ta'minlagan. Bu qonunlarda ko'proq Yevropa xalqlari turmush tarzi

hisobga olingan bo'lib, Sharq xalqlari turmushining o'ziga xos jihatlari, sharqona oila tutish qoidalari aslo e'tiborga olinmagan. Biroq ular ittifoqdosh respublikalar qonunshunoslari tomonidan ko'r-ko'rona qabul qilinib, sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining o'ziga xos nikoh-oila turmush masalalariga tadbiq etilaveradi. 1917-yil 18-dekabrda "Fuqarolik nikohi, bolalar va fuqarolik holatlarini qayd etishni olib borish" to'g'risidagi dekretida: "Rossiya Respublikasi bundan so'ng faqat fuqarolik nikohini tan oladi", deb belgilandi. "Cherkov nikohi fuqarolik majburiy nikohi bilan nikohga o'tuvchilarning xususiy ishi bo'lib hisoblanadi". Dekret nikohni ham har qanday cheklanishlardan ozod etdi. Endi nikohlanuvchilarning nikohdan o'tishi uchun ota-onaning yoki boshliqning roziligi talab etilmaydi, ular qaysi dinga e'tiqod qilishining ham ahamiyati yo'q. Dekret sovet nikohining asosi - monogamiyani, ya'ni yakka nikohlilikni e'lon qildi. Dekret fuqarolik nikohi majburiy ekanligini o'rnatib, fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etuvchi sovet organlarini nikohda turgan shaxslardan ariza qabul qilmaslik to'g'risida ogohlantirdi.

O'zbekiston va Belarusda davlat bosqaruv tiziming o'zgarishi, urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi, sanoat korxonalarining bunyod etilib, ishga tushirilishi, yangi shaharlarning tashkil etilishi natijasida aholi shaharlarga ko'chib kelishni boshladi. Buning natijasida urfga aylangan "katta oilalar" o'rnini "kichik yadroli oilalar" egallay boshladi. Shaharlarda erkak va ayol teng mehnat qilib, oilaviy munosabatlarning yangi prinsiplari shakllanishni boshladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Панов С. История Беларуси. – Минск.: Аверсев, 2014. – 144 с.
2. Арестова З. Семейно-брачные отношения белорусов. – Минск.: 2013. – 87 с.
3. Паненко Л. Народные традиции белорусской семьи. – Бобруйск.: 2001. 43 с.
4. Карпова М. Секреты семейного счастья. истории белорусских семей. – Минск.: 2009.
5. Atakhanov B.T. Consolidation and development of relations between Uzbekistan and Belarus during the years of independence. // 5th International Conference on Advance Research in Humanities, Applied Sciences and Education. – New York, USA, 2022, pp. 6-10. <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/1144>. 218.
6. Atakhanov B.T. The role of national and cultural centers in the development of international peace in the country. // Asian journal of multidimensional research. Vol. 11, Issue 4, 2022. pp. 86-89.
7. "Oila va jamiyat" 1996 yil, 15-son.
8. Rizouddin ibn Faxriddin. T., "Mehnat" 1991., 5-bet.
9. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Xadis 2 jild. T., Qomuslar bosh taxriri, 1996, 161- 162-betlar.

MAHALLIY MATBUOTDA SHAHAR DUMASI FAOLIYATINI YORITILISHI.

Yo.T. Boltaboyev,
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi.

Annotatsiya. *Maqolada Rossiyadagi fevral inqilobidan so'ng, Muvaqqat Hukumatning tashkil etilishi, shaharlar o'z – o'zini boshqarish organlarini tashkil etish uchun o'tkaziladigan saylovlar to'g'risida bir nechta nizomlarni qabul qilinishi, ana shu nizomlar asosida Turkiston o'lkasining barcha shaharlarida, shu jumladan Farg'ona viloyati shaharlarida Shahar Dumalariga saylovlar o'tkazish uchun tayyorgarlik ishlari boshlab yuborilgan. Shahar Dumasiga saylovlar o'tkazilishiga tayyorgarlik jarayonlarini xalq ommasi katta qiziqish va hayrihohlik bilan kuzatib borgan. Bu jarayonlar viloyatda nashr etiladigan gazetalarda, shu jumladan "Цум на рода" gazetasida keng yoritib borilgan.*

Kalit so'zlar. *Muvaqqat Hukumat, shahar Nizomi, Duma, shahar boshqarmasi, uy egalari, Turkiston Komiteti, Eski Marg'ilon, Maxsus komissiya, targ'ibot, varaqa, uyezd, komissar, Skobelev, ekipaj, Dumaxon, rubl.*

Farg'ona vodiysining yirik shaharlaridan biri bo'lgan Marg'ilon shahri, nafaqat Markaziy Osiyoda, balki uzoq g'arb va sharq mamlakatlarida ham o'z mahsulotlari bilan mashhur bo'lgan. Ayniqsa Marg'ilon shahrida tayyorlangan atlas, shoyi va ipak gazlamalari jahon bozorlarida xaridorgir bo'lgan. 1875 – yilda shahar rus qo'shinlari tomonidan bosib olingach, bir qator ma'muriy, ijtimoiy – iqtisodiy o'zgarishlar amalga oshirilib, Farg'ona viloyatining uyezd shahri maqomini olgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Marg'ilon viloyatning muhim savdo, hunarmandchilik, transport va madaniyat markazlaridan biriga aylangan.

XIX asr oxiri – XX asr boshlariga kelib Yevropa mamlakatlari, shu jumladan Rossiya imperiyasida sanoat taraqqiyoti sezilarli tarzda jadallashdi. Oqibatda, imperiya shaharlarida, shu jumladan imperiyaning chekka o'lkalaridagi shaharlarida ham urbanizatsiya jarayonlari yanada kuchayib, mamlakatning iqtisodiy – ijtimoiy, madaniy hayotida shaharlarning mavqeyi yanada ortdi. Buni yaxshi anglagan Muvaqqat Hukumat shaharlarning boshqaruv tizimida bir qator islohotlarni amalga oshirgan. Muvaqqat Hukumatning Turkiston Komiteti o'lkaning yirik shaharlarida Shahar Dumalari va shahar boshqarmalarini tashkil etish to'g'risida 1917 – yilning 15 – aprelida maxsus nizom qabul qilgan. Ana shu nizom asosida 1917 – yilning may oyidan boshlab, Farg'ona viloyati shaharlarida ham Shahar Dumalariga saylovlar o'tkazish va tashkil etish uchun tayyorgarlik ishlari boshlab yuborilgan.

Eski Marg'ilon shahrida ham 1917 – yilning dekabr oyida Farg'ona viloyati komissari rahbarligida Shahar Dumasiga saylovlar o'tkazish uchun tayyorgarlik ishlari boshlab yuborilgan. Shaharda Shahar Dumasi a'zolariga saylovlarni tashkil etish va o'tkazilishi uchun, maxsus komissiya tashkil etilgan. Maxsus komissiya shahar aholisini saylovlarda faol ishtirokini ta'minlash uchun, targ'ibot va tushuntirish ishlarini olib borgan. O'tkaziladigan saylovlar to'g'risida maxsus komissiya shahar fuqorolariga quyidagi ma'lumotlarni taqdim etgan:

1. Shu yilning 22 – dekabridan boshlab dastlabki saylovchilar ro'yxatini ro'yxatga olish ishlari boshlanib 22, 23, 24, 25, 26 – dekabr kunlariga qadar davom ettiriladi;

2. 27 – dekabrda boshlab 5 kun davomida: 27, 28, 29, 30 va 31 – dekabr kunlari saylovchilar ro'yxatini tuzilishi bilan bog'liq shikoyat va e'tirozlar ko'rib chiqiladi;

3. 1918 – yilning 1 – yanvar kundan boshlab, ma'muriy sud bo'limlariga maxsus komissiya faoliyati, shikoyatlarni ko'rib chiqmaganligi va faoliyati yuzasidan, 3 kun davomida: 1, 2, 3 – yanvar kunlari shikoyat va e'tirozlar bildirishlari mumkin;

4. 1918 – yilning 4 – yanvaridan boshlab, 5 kun muddat ichida: 4, 5, 6, 7 va 8 – yanvar kunlari ma'muriy sud bo'limlarida shikoyat va e'tirozlar ko'rib chiqiladi;

5. 9 – yanvar kundan boshlab, 4 kun davomida: 9, 10, 11, 12 – yanvar kunlari saylovchilar ro'yxati qayta ko'rib chiqilib xatolar to'g'rilanadi va to'ldiriladi;

6. Saylovchilar ro'yxatini so'nggi taqdim etish kuni 13 – yanvar etib belgilanadi;

7. 16 – yanvar kuni Shahar Dumasiga saylovlar o'tkaziladi[1].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, maxsus komissiya saylovlarga katta mas'uliyat bilan yondashgan. Saylovchilar ro'yxatini tuzulishini aniq muddatlarini belgilab qo'yilganligi, ro'yxat tuzish uchun bir necha kundan iborat muddatni belgilanganligi, saylovchilar ro'yxatini tuzishni ikki bosqichda amalga oshirilishi ko'rsatilganligi, shikoyat va e'tirozlarni taqdim etish muddati va ko'rib chiqilishi kunlarini aniq belgilab qo'yilganligi maxsus komissiya saylovlarga tayyorgarlik ishlariga katta e'tibor qaratganligini isbotlab beradi.

1918 – yilning yanvar va fevral oylarida maxsus komissiya saylovlarga tayyorgarlik jarayonlarini yanada faol olib borishga xarakat qilgan. Eski Marg'ilon shahrida Shahar Dumasiga saylovlar o'tkazilishi vaqti, joyi va tartib qoidalari to'g'risda batafsil ma'lumot beradigan 1000 nusxada varaqalar chop etilib, shahar aholiga tarqatilgan.[2]

Eski Marg'ilon shahrida Shahar Dumasiga saylovlar 1918 – yilning 18 – fevral kuni bo'lib o'tgan. Shahar Dumasiga saylovlar Muvaqqat Hukumatning 1917 – yil 15 – apreldagi qarori asosida amalga oshirilgan. Saylovlarga tayyorgarlik ishlari va saylovlarni o'tkazilishi jarayonlarini Farg'ona viloyati Komissarligi tomonidan qat'iy nazorat qilingan. Eski Marg'ilon shahrida Shahar Dumasiga saylovlar o'tkazish bo'yicha maxsus komitet 18 – fevral kuni shaharda saylovlar o'tkazilganligi to'g'risida e'lon qilgan. Saylovda nomzodlarning №1 ro'yxati a'zolari 12471 ovoz bilan g'alaba qozonib, Shahar Dumasi a'zolariga saylanganliklari to'g'risida ma'lumot berilgan. Shahar Dumasining ochilish marosimi, 1918 – yil 26 – fevral kuni soat 12:00 da o'tkazilishi ma'lum qilingan[3].

Farg'ona viloyati komissari Eski Marg'ilon shahri komissariga quyidagi mazmunda telegramma yuborgan: “Hammaga va hamma rahbarlarga shuni ma'lum qilamanki, Eski Marg'ilon Shahar Dumasi va shahar boshqarmasi tashkil etilgach, Eski Marg'ilon shahar komissari shahar xo'jaligining boshlig'i sifatida, shahar xo'jaligining barcha mol mulki, inventari, mablag'i va barcha ish hujjatlarini sha-

har boshlig'i bilan kelishgan xolda topshirishni taklif qilaman. Bularni topshirish va qabul qilish to'g'risida menga axborot bering"[4].

Eski Marg'ilon shahrida Shahar Dumasining ochilish marosimi tantanali va qizg'in o'tgan. Ochilish marosimiga Skobelev va viloyatning boshqa shaharlaridan bir qator mehmonlar tashrif buyurishgan. Farg'ona viloyati rahbarlari shunday tahlikali vaziyatda, turli partiyalar o'rtasidagi o'zaro kurashlar kuchaygan bir vaqtda, komissar Sugrobovga, kotib Nasibyansga Marg'ilon Shahar Dumasiga saylovlarni tashkil etganliklari, fidokorona mehnatlari uchun minnatdorchilik bildirilgan. Shahar Dumasi a'zolari tantanali qasamyod qabul qilganlaridan so'ng, kotib Nasibyans bemor bo'lgani uchun, Shahar boshqarmasi a'zolari saylovi boshqa kunga qoldirilgan.

1918 – yilning 14 – mart kuni Eski Marg'ilon Shahar Dumasida shahar boshqarmasi a'zolarini saylash uchun saylovlar bo'lib o'tgan. Shahar boshlig'i lavozimiga Said Ahmad Xodjayev, shahar boshlig'ining o'rinbosari lavozimiga Magomed Ibragimov Qori Sarimsaqov saylangan. Boshqarma a'zolari etib: Abdulla Sufi Xodjayev, Raim Djan Ahmat Karvanov va Rahmat Ali Abdurahmanov, shahar boshqarmasi kotibi etib, Pavel Nasibyans, shahar boshlig'ining o'rinbosari etib Abdul Aziz Xodja Djanov, uning yordamchisi etib Adliyan Muzaffar Xodjayev saylandilar[5].

17 – mart kuni Shahar boshqarmasi shahar markazida joylashgan 6 xonadan iborat rus – tuzem maktabini binosini boshqarma kantselyariya binosiga aylantirish to'g'risida qaror qabul qilgan. Shahar Dumasi tomonidan shaharning xo'jalik, moliyaviy va boshqa mol mulkini qabul qilib olish uchun alohida komissiyalar tashkil etilgan. Shahar boshqarmasida umumiy, moliyaviy, xo'jalik va oziq – ovqat bo'limlari tashkil etilgan. Shahar Dumasi a'zolari bir qator komissiyalar: vrach – sanitariya, savdo – sotiq, sanoat, xalq maorifi, nazorat – taftish va boshqa komissiyalar tashkil etilgan. Barcha komissiyalar darhol o'z vazifalarini bajarishga kirishdilar. Boshqarma devonxonasi zudlik bilan yangi xizmatchilarni ishga olish, zarur buyumlarni sotib olishga kirishganlar. Yangi tashkil etilgan barcha komissiyalar faoliyatiga rahbarlik qilishni Said Ahmad Xodja Giyas Xodjayev va shahar boshqarmasi a'zosi Mulla Raimdjan Karvanov o'z zimmlariga olishgan.

Marg'ilon shahrida asosan mahalliy aholi vakillaridan tashkil topgan shahar boshqarmasi ham mavjud iqtisodiy – ijtimoiy muammolarni bartaraf qilish astoydil harakat qilganlar. Marg'ilon Shahar Dumasi rahbarlari va a'zolari o'z zimmlaridagi shahar xo'jaligini boshqarish kabi mashaqqatli va ma'suliyatli vazifalarni sidqidildan bajarishga harakat qilganlar. Shahar boshqarmasi ochiq faoliyat olib borishini, har bir faoliyati haqida shahar aholisiga ma'lumot berib borishlarini e'lon qilganlar. Shahar boshqarmasi devonxonasi har kuni ertalab soat 9:00 dan, kunduzi soat 15:00 gacha faoliyat olib borishi shahar aholisiga e'lon qilingan[6].

Har kuni Marg'ilon Shahar Dumasi binosi oldidagi maydon turli muammolar bilan kelgan fuqorolar bilan gavjum bo'lgan. Shahar aholisi vakillari "Dumaxon" lardan turmushning barcha sohalariga oid muammolarni hal etishda yordam berishni so'raganlar[7]. Eski Marg'ilon shahri aholisi ba'zan Shahar Dumasi a'zolarini "Dumaxon" deb ataganliklari, shahar aholisining Duma a'zolariga hurmat bilan munosabatda bo'lganliklarini ko'rsatib beradi. Ammo, Shahar Boshqar-

masi a'zolari ayrim muammolarni hal eta olmasliklarini bildirsalar, yoki biror bir masalaga aralashish uchun huquqlari yo'qligini aytsalar, shahar aholisi vakillari boshqarma a'zolaridan qattiq ranjiganlar.

Rossiya imperiyasining Birinchi jahon urushidagi ishtiroki tufayli Turkiston o'lkasidagi iqtisodiy – ijtimoiy ahvol yanada og'irlashgan. Turkiston o'lkasi hududlarida, shu jumladan Farg'ona vodiysida ocharchilik dahshatli tus olgan. Ocharchilik va to'yib ovqatlanmaslik ayniqsa, viloyat shaharlari aholisi orasida juda ham ayanchli tus olgan. Mahalliy aholi vakillari Shahar Dumasiga katta umid bilan qaraganlar. Shahar Dumasi ayniqsa oziq – ovqat muammosini hal etadi deb qattiq ishongan.

Shahar Dumasi a'zolari shahar aholisining och va qashshoq toifalarini qo'llab quvvatlash va manfaatlarini himoya qilish uchun juda ko'plab xayrli ishlarni amalga oshirganlar. Duma a'zolarining tashabbusi bilan shaharning o'ziga to'q va boy xonadonlari fuqorolariga murojaat qilinib, shaharning och va qashshoq qatlamlari uchun bepul oshxonalar tashkil etish uchun ixtiyoriy mablag' to'plash ishlari olib borilgan. Ana shu say – harakatlar natijasida katta miqdorda mablag' jamg'arilib, Marg'ilon shahrida bir nechta bepul oshxonalar tashkil etilgan.

Shahar aholisini oziq – ovqat bilan ta'minlash muammosini hal etish uchun Shahar Dumasi turli gubernyalarga non va don mahsulotlarini sotib olish uchun o'z vakillarini ishonch guvohnomalari va pul mablag'lari bilan ta'minlab yuborgan. Don va non mahsulotlari shaharga yetkazib kelinguniga qadar, shaharda ochlar uchun 200 ta oshxonalar ochishga qaror qilingan. Oziq – ovqat taftish komissiyasi tomonidan Shahar Dumasi ixtiyoriga berilgan oz miqdordagi g'alla mahsulotlari ham, ochlar uchun tashkil etilgan bepul oshxonalar ixtiyoriga berilgan[8].

Shahar xo'jalik faoliyatini yaxshilash, iqtisodiy islohotlarni moddiy jihatdan ta'minlash uchun Marg'ilon Shahar Dumasi shahar bozorlarida soliqlarni oshirishga qaror qilgan. Shahar Dumasi a'zolari o'sha davrda Turkiston o'lkasi bozorlarida mahsulotlar narxini oshib ketganligi sababli va zamon talablariga javob berish uchun ushbu qaror qabul qilindi deb ta'kidlaganlar. Masalan: bir quti ipak uchun 2 rubl, bitta ot va arava (ekipaj) uchun 10 rubl, 2 ta ot va ikkita arava uchun 25 rubl, 30 ta ot va 3 ta arava uchun 50 rubl miqdorida soliq to'lash Shahar Dumasi tomonidan qat'iy belgilab qo'yilgan[9].

Shuningdek, Marg'ilon shahri bozorlariga olib kelinadigan va shahar bozorlaridan boshqa hududlarga olib ketiladigan mahsulotlar uchun ham to'lanadigan soliqlar miqdori oshirilgan. Shahar Dumasi tomonidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari savdosidan olinadigan soliqlar miqdori ham oshirilgan. Ana shu islohotlar natijasida Shahar boshqarmasi islohotlar uchun zarur bo'lgan moddiy mablag'larga ega bo'lgan.

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Eski Marg'ilon Shahar Dumasi shaharni iqtisodiy – ijtimoiy, ma'muriy, madaniy boshqaruvida faol va samarali faoliyat olib borgan, shahar aholisining manfaatlarini har tomonlama himoya qilishga harakat qilgan, ko'plab islohotlarni amalga oshirgan. Eski Marg'ilon shahrining turli aholi vakillari Shahar Dumasiga katta ishonch va xayrixohlik bilan munosabatda bo'lganlar.

Foydalanilgan manbalar ro'yxati:

1. Щит Народа // 1918 – yil. 4 – yanvar. № 3.
2. Щит Народа // 1918 – yil. 1 – fevral. № 16.
3. Щит Народа // 1918 – yil. 14 – mart. № 26.
4. Щит Народа // 1918 – yil. 13 – aprel. № 69.
5. Щит Народа // 1918 – yil. 20 – mart. № 49.
6. Щит Народа // 1918 – yil. 4 – yanvar. № 3.
7. Щит Народа // 1918 – yil. 13 – aprel. № 69.
8. Щит Народа // 1918 – yil. 10 – aprel. № 66.
9. Щит Народа // 1918 – yil. 13 – aprel. № 69.

VIKINGLAR ISTILOLARI TARIXI (VIII asr oxiri XI asr o'rtalari)

A.A. Mavlonov,
Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti
Namangan filiali katta o'qituvchisi,
S. Mirzohidov,
Tarix yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya Ushbu maqolada Yevropani daxshatga solgan viking qabilalarining tarixi, madaniyati, olib borgan harbiy yurishlari va uning natijalari haqida atroflicha tahlil qilingan holda ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Vikinglar, Yevropa, Skandinaviya, Parij, konung, Odin, kemalar, rus, janchilar.

Vikinglar bu – skandinaviyalik harbiy drujinalar(ko'ngilli jangchilar guruhi) bo'lib, dengiz orqali Yevropa mamlakatlariga ko'plab hujumlar uyushtirishgan. Skandinaviya yerlarida qabilalar yashar, ularni o'z yo'l boshchilari – konunglar yoki yarllar boshqardi va hudud o'rmonlar va tog'lardan iborat bo'lganligi uchun aholi kam mahsulot yetishtirar edi. Shuning uchun skandinavlilar – hozirgi islandlar, norveglar, daniyaliklar va shvedlarning ajdodlari, savdo-sotiqda uquvsiz bo'lganliklari uchun o'lja tufayli dengiz bo'ylab suzib boy mamlakatlar qirg'oqlariga kelib bu hududdagi boyliklarni talashar edi. Ularni Fransiya va Italiyada normanlar nomi bilan, Angliyada daniyaliklar, Germaniyada – askemanlar, Sharqiy slavyanlar, finlar va Shimoli-sharqiy Yevropa hududlarida ruslar, Vizantiyada esa – varanglar deb atashardi.

Vikinglar qo'rqmas jangchilar bo'lishgan. Ularning ishonchiga ko'ra, faqatgina jangda halok bo'lgangina Valxallaga – skandinavlarning qadimiy e'tiqodiga asosan, jangchilar xudosi Odinning oltin jangchilari qatorida bo'lishlari mumkin edi. Shuning uchun ham vikinglar xech qachon asir tushishmagan va qiyin ahvolda bo'lsa ham chekinmagan, iloji boricha jangda ko'proq dushmanni o'ldirishga harakat qilgan.

Ayniqsa jangchilar ichida berserklar – epilepsiya(tutqanoq kasalligi) bilan ogʻrigan jangchilar qadrlangan. Vikinglar bunday jangchilar jazava vaqtida ogʻriqni umuman his qilmasligi sababli jang vaqtida misli koʻrilmagan kuchga ega boʻlishlariga hamda har bir berserk 20 ta dushman jangchisiga bas kela olishiga ishonganlar. Berserklar koʻp hollarda qalqonsiz jang qilishgan, lekin ikkita qilich bilan oʻng va chap qoʻlda aʻlo darajada harakat qila olishgan. Qilichdan tashqari har bir vikingda ikki shoxli dubulgʻa boʻlishi talab qilinar edi. Bu narsa dushmani qoʻrquvga solishdan tashqari, unga qilich yoki oybolta bilan boshga berilishi mumkin boʻlgan zarba uchun halaqit berishga moʻljallangan. Vikinglar shuningdek, yengil ust bosh (kolchuga), hanjar, jangovor oybolta va nayzalar bilan qurollanganlar.

Vikinglarning kemalari yuqori tezlikda suza olgan. Ularning har biri faqatgina bir dona daraxtdan tayyorlanishi shart boʻlib, ushbu kemalar uzunligi 20 metrdan 50 metrgacha boʻlgan. Eng katta Viking kemalari oʻziga 150 ta jangchini sigʻdira olgan. Hamma jangchilar bir vaqtning oʻzida ham jangchi ham eshkak eshuvchilar boʻlganlar. Aynan shu soʻzdan “rus”, yaʼni, qadimgi skandinav tilida “eshkak eshuvchi”, “eshkak eshiladigan kemalarda yurishga odatlangan jangchi” degan atama, soʻz kelib chiqqan degan tahminlar mavjud. Vikinglarning kemalari mustahkam boʻlib, bemalol daryo qirgʻoqlariga kirish imkonini berardi. Drakkar(kemaning burun qismi ajdarxo, yaʼni drakonning boshi bilan bezatilgani uchun shunday nom berilgan) toʻrt tomonli yelkanlari boʻlgani uchun toʻfon koʻtarilgan taqdirda ham bemalol bir kishi tomonidan boshqarish mumkin boʻlgan. Vikinglar orasida VIII asr oxirlarida koʻplab “dengiz konunglari” yaʼni viking admirallari yetishib chiqqan bu esa ularga oʻz drujinalari bilan Yevropa sohillari boʻylab keng miqiyosli bosqinlar uyushtirish imkonini bergan. Dastlabki paytlarda bu drujinadagi askarlarning soni bir necha yuz kishidan oshmagan boʻlsada, vikinglarning yuqori darajali jang qilish qobiliyati va kutulmagan hujumlari ularning gʻalabasini taʼminlagan. Bundan tashqari oʻsha vaqtda Gʻarbiy Rim imperiyasi oʻrnida tashkil topgan davlatlar va Vizantiya kabi yirik davlatning qurolli kuchlarining zaifligi shimoldan bostirib kelgan daxshatli jangchilarning hujumlarini qaytarish imkonini yoʻqqa chiqargan. Sharqiy Yevropa hududlarida esa hali aholi koʻp boʻlmaganligi sababli bu hududlarni egallash vikinglarga ortiqcha qiyinchilik tugʻdirmagan.

793-yilda vikinglar Britaniya orolidagi Lindisfarn monastirini kulini koʻkka sovurishdi. Bu bosqin tarixiy manbalarda keltirilgan skandinavlarining Yevropa sohillariga ilk hujumi sifatida qayd etilgan. Papaning buyrugʻiga binoan cherkovlarda “Ey xudo, bizni normannlar gʻazabidan asra” degan duoni oʻqish urfga kirgan. IX asrga kelib vikinglar Irlandiyaning sharqiy hududlarini zabt etishga muvaffaq boʻlishdi. Britaniyaning esa, shimolida oʻz boshqaruvlarini oʻrnatdilar. U yerda Denlo – danlarning qonuniy viloyati shakllantirildi. Vikinglarning harbiy strategiyalari yirik shaharlarni talab keyin yoqib yuborish edi. Masalan, Nant, Gamburg, Shartr, Piza va boshqalar aynan shu strategiya qurboni boʻlishdi. Shuningdek, vikinglar IX asrda Ispaniya qirgʻoqlariga bir necha bor huruj qilishgan, koʻp bora Konstantinopolni qamal qilib, 850-yilda Kurlandiyaga bostirib kirishdi.

Vikinglarning yana bir harbiy strategiyasi, sohilda mustahkamlanib olingach, otlarga minib, mamlakatlarning ichkari qismlariga yurish boshlash strategiyasi edi. Bunda qo'shinning bir qismi quruqlikdan, qolganlari suvdan harakat qilgan. 845-yilda yarl Ragnar Lodbrog Parijni egallashga muvaffaq bo'ldi. Vikinglar mag'lub Yevropa xalqlaridan maxsus soliq turi "danlar puli" ni yig'ishgan, bu pul orqali mag'lublar normannlardan o'z ozodligini sotib olganlar. Ba'zi vaqtlarda vikinglarning tinch holatda boshqa hududlarga kolonizatsiyalash jarayonlari ham yuz bergan. 874-yilda Islandiyaga ko'chib o'tishlari bunga misol bo'la oladi.

Vikinglarning qadami tez orada Shimoliy Amerikaga ham borib yetdi. X asrning 80-yillarida yarl Erik Qizilbosh Grenlandiyani ochishi natijasida, bu yerda ham vikinglar koloniyalari vujudga keldi. 986-yilda esa Erikning o'g'li Leyf Baxtli Shimoliy Amerikaning shimoliy qirg'oqlariga kelib tushdi va bu yerni Vinland deb atadi. Bu yerda yana bir necha o'n yillar davomida skandinav aholisi istiqomat qilgan bo'lib, Kolumbning kelishidan biroz avvalroq ular bu hududlarni tark etishdi.

IX asr boshida vikinglar shimoli-sharqiy Yevropa sohillarini, hozirgi Novgorod va Ladoga atrofida yashagan ko'p bo'lmagan slavyan qabilalarini va finnlarni bo'ysundirishdi. Rus yozma manbalari bu voqeani afsonaviy konung Ryurik bilan bog'laydilar va bu voqeani 859-yilda yuz berganligini ta'kidlaydilar. 882-yilda normannlar konung Gotfrid qo'mondonligida Maasgacha yetib bordilar. Ularni bu yerda Ost – Frank qirolligining qo'shini va bo'lajak imperator Karl III qarshi oldi, uning tasarrufida o'sha vaqtda qudratli Lotaringiya va Italiya ham bo'lgan. Franklar son jihatdan ustunligiga qaramasdan ularning qiroli jangga jur'at eta olmaydi va tovon bilan "dengiz odamlari" dan qutuladi. Gotfrid xristianlikni qabul qilishga, franklar malikasiga uylanishga rozi bo'ladi va o'z odamlari bilan Frislandiyada joylashadi. Buning evaziga konung Gotfrid 2412 funt oltin va kumushga ega bo'ldi. 885-yilda normannlar yana Parijni qamal qilishdi va qamal deyarli bir yil davom etdi. Franklar manbalarida vikinglar qo'shini 30-40 ming atrofida bo'lgan deb qayd etilgan, bu albatta, oshirib ko'rsatilgan raqam. 886-yil kuzida Parij qamalini to'xtatish uchun imperator Karl III katta qo'shin bilan yetib keladi. Normannlar jangga kirmasdan Senaning chap sohilida mustahkamlanib oladi. Bu yerni uzoq vaqt blokada qilish uchun franklarda ozuqa yetishmaydi, qo'shinda ham birlik yo'q edi. Zigfridning buyrug'iga binoan normannlarning bir qismi 60 funt kumush evaziga Parijdan chekinishga rozi bo'ladi, lekin, Karl qo'shini bilan Parijdan uzoqlashishi bilan Zigfridning o'zi katta qo'shin bilan yetib keladi va 700 frank kumush evaziga ularning poytaxtidan voz kechishga rozi bo'ladi. Qo'shimchasiga vikinglar Burgundiyada qishgi uylarga ham ega bo'lishadi.

911-yilda yarl Rolf(Rollon) vikinglarga Senaning eng boy hududi Neystriyani berilishiga franklarni majbur etadi. Bu hudud o'sha vaqtdan boshlab Normandiya deb atala boshlangan.

Vaqtlar o'tgan sari, yarl va konunglar qabila boshliqlaridan feodallarga aylanib o'zlarining kichik-kichik davlatlariga asos solishgan, xristianlikni qabul qilshgan. Ular orasida Daniya qirolligi kuchayib, X asrda Skandinaviyaning katta

qismini o'zida jamlagan. Dan va norveg vikinglari Angliyani bir necha bor zabt etishga erishdilar. Britaniya qiroli bo'lgan Garold normannlar bilan jangda gersog Vilgelm tomonidan o'ldiriladi. Gersog Vilgelm 1066-yilda Britaniya orolini zabt etgan so'nggi viking hukmdori sifatida tarix sahifalariga kirdi.

Normannlar XI asrda Neapol va Sitsiliyani zabt etib, Sitsiliya qirolligiga asos solishdi. Bu davlat XIX asr o'rtalarigacha mavjud bo'lgan. Bu yerda ular gersog Robert Gviskar boshchiligida ko'p yillar mobaynida, arab va vizantiyalik bosqichilarga qarshi kurash olib borishdi. Shu tariqa vikinglarning oltin davri poyoniga yetgan.

BUGUNGI DUNYODA GLOBALLASHUV JARAYONLARI

*B.B. Ibraximov,
Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bugun dunyoning mafkuraviy manzarasini o'z maqsadlari yo'lida o'zgartirmoqchi bo'layotgan mafkura shakllari barqarorlik va taraqqiyotga tahdid solayotganligi, ularning asosiy shakllari va yo'nalishlari ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar:

Dunyoning mafkuraviy manzarasi, mafkuraviy poligonlar, mafkuraviy ta'sir, mafkuraviy immunitet, mafkuraviy profilaktika.

Hozirgi davr dunyoda g'oyaviy qarama-qarshiliklar murakkab tus olgan, mafkura poligonlari yadro poligonlaridan ham kuchliroq bo'lib borayotgan davrdir.

Dunyoning hududiy jihatdan turli mintaqa va qit'alarga bo'linishini geografiya darslaridan yaxshi bilamiz. Jahonning siyosiy xaritasiga qarab va mavjud davlatlarning chegaralarini hisobga olgan holda ham Yer yuzining hududiy bo'linishini bemalol tasavvur qila olamiz. Insoniyat XXI asr oxiriga kelib bir qator chegara bilmaydigan muammolarga duch keldi. Urush va tinchlik, ekologik falokatlar, ma'naviy qashshoqlik, narkobiznes, terrorizm kabi muammolar ana shular jumlasidandir. Shu bilan birga dunyoda globallashuv, axborot oqimining tezlashuvi va intensivlashuvi, universal texnologiyalar bilan bog'liq umumbashariy jarayonlar ham bormoqda. Butun Yer yuzi odamzot uchun yagona makon ekanligi aniq. Bunga shak-shubha yo'q, albatta. Ammo tarixda mavjud chegaralarni o'zgartirish, muayyan hududlarni bosib olish uchun son-sanoqsiz urushlar bo'lgani ma'lum. Bu jarayonda esa urush qurollari muntazam takomillashib borganini bilamiz. Mazkur urushlar to XX asrgacha asosan ko'proq bir davlat ichida, ikki davlat o'rtasida yoki nari borganda bir mintaqa doirasida bo'lishi mumkin edi. To'g'ri, aytaylik, Aleksandr Makedonskiy, Chingizxonning ulkan davlat barpo etish uchun yoki o'rta asrlardan boshlab yevropalik istilochilarning boshqa qit'alarni zabt etish uchun olib borgan urushlari ko'lami jihatidan ajralib turadi. Ammo bunday holatlar istisno hodisalar sifatida baholanmog'i kerakka o'xshaydi.

XX asrda ro'y bergan ikkita jahon urushida o'nlab davlatlar, bir necha qit'a mamlakatlari ishtirok etganligini eslasak, bunday xulosa muayyan darajada o'rinli ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin. Urush qurollari takomillashib boraverdi.

Bugungi kunda ular boshqa hududni bosib olish u yoqda tursin, balki butun Yer sayyorasidagi hayotni bir necha marta yo'q qilib tashlashga yetadi.

Shu bilan birga, hozirgi vaqtda mafkuraviy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kengaytirishga intilayotgan siyosiy kuchlar va harakatlar ham yo'q emas. Tajovuzkor millatchilik va shovinizm, neofashizm va kommunizm, irkchilik va diniy ekstremizm mafkuralari shular jumlasidandir.

Natijada dunyoda inson qalbi va ongini egallash uchun kurash tobora kuchayib bormoqda. Bu hol bugungi kunda dunyoning mafkuraviy manzarasini belgilab bermoqda.

Shu nuqtai nazardan bugun inson qalbi va ongini egallash uchun ma'naviy tahdidlar kuchaygan, aqidaparastlik, diniy ekstremizm va xalqaro terrorizmning xurujlari avj olgan tahlikali zamonda ona sayyoramizdagi tinchlik va barqarorlikni asrab-avaylash, dunyo yoshlarini turli buzg'unchi mafkuraviy xurujlar ta'siridan himoya qilish eng dolzarb masalaga aylandi.[1]

Kishilik jamiyati tarixi insonda olijanob fazilatlarning shakllanishi va rivojlanishiga ham, ayni paytda g'ayriinsoniylikning xilma-xil ko'rinishlari ildiz otib o'zining mudhish qiyofasini namoyon qilishiga ham ko'p bor guvoh bo'lgan. Afsuski, insoniyatning butun tarixi davomida bunday illatlar unga hamroxlik qilib keldi, turli davrlarda yangi shakl - shamoyil, xususiyat kasb etdi. Bugungi kunda ularning eng yovuzlari Yer yuzidagi tinchlik va totuvlik, hamkorlik hamda hamjihatlikka va oxir-oqibatda insoniyatning yagona birlik sifatida erkin taraqqiy qilishiga katta xavf tug'dirmoqda.

Dunyoni quyidagi balo-qazolar qamrab olmoqda: diniy ekstremizm; xalqaro terrorizm; giyohvandlik; "ommaviy madaniyat"; "kosmopolitizm" ("dunyo fuqarosi" yoki "vatansizlik" g'oyasi); "ludomaniya" ("o'yinbozlik", telefon, kompyuter, internet o'yinlari kasalligi yoki "asr kasalligi"); missionerlik, prozelitizm; nigilizm (urf-odat, an'ana va qadriyatlarga bepisand munosabatda bo'lish, ularni inkor etish); zo'ravonlik (fashizm, neofashizm, shovinizm); egotsentrizm, individualizm; OITS; starizm (yulduzlarga ko'r-ko'rona taqlid); vandalizm (madaniy va moddiy yodgorliklarni vayron qilish); axloqsizlik (fohishabozlik, behayolik, bir jinsli nikohlar); xeppining (vahshiyona ko'ngil ochishlar). [2]

Shovinizm ba'zi ko'p sonli millatlarning nafaqat ko'p millatli imperiya doirasida, balki uni o'rab turgan jo'g'rofiy - siyosiy makonda ham o'zining mutlaq hukmronligini o'rnatish uchun kurashda namoyon bo'ladi».

Ko'rinib turibdiki, buyuk davlatchilik shovinizmi g'ayri insoniy xarakterga ega. Zero, u o'z mohiyatiga ko'ra milliy tengsizlikni oqlash, targ'ib – tashviq qilish hamda himoya qilishning o'ziga xos shaklidir.

Buyuk davlatchilik shovinizmi paydo bo'lishining sabablari nimada? Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, bugungi kunda buyuk davlatlar makomiga ega bo'lgan ayrim mamlakatlar ko'pgina mintaqalarni o'zlarining «hayotiy manfaatlari» hududi sifatida bosib olib, uzoq vaqt mustamlakachilik

siyosati yurgizganiga ishonch xosil qilish mumkin. Aynan bosib olingan hududlarning tabiiy xom ashyo resurslaridan foydalanish, bu mamlakatlarning moddiy va ma'naviy boyliklarini o'zlashtirish ularga ulkan va qudratli davlatga aylanishga imkoniyat yaratdi.

Buning oqibati o'laroq, o'z atrofidagi mamlakatlar va xalqlar bilan munosabatda o'zini ustun, tanho va yagona deb bilish, insoniyat takdiri, xalqlar kelajagini belgilashda alohida mavqega da'vogarlik ifodasi sifatida baholanishi mumkin bo'lgan mumtozlik mafkurasi tarix saxnasiga chiqdi. Bunday mafkura davlat siyosatining asosiga aylanganda uzoq davom etgan qonli urushlar kelib chiqishi, butun bir mintaqalarning vayron bo'lishi, ko'plab xalqlarning qaram qilinishini isbotlovchi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Buyuk davlatchilik shovinizmining xavfi bunday pozitsiyada turgan kuchlar, davlatlarning iqtisodiy, siyosiy yoki harbiy saloxyatining kattaligidagina emas, balki axborot orqali va mafkuraviy yo'l bilan tazyiq ko'rsatish imkoniyatlarining kengligida, ular qo'lidagi g'oyaviy ta'sir o'tkazish vosita va mexanizmlarining xilma-xilligida hamdir.

Buyuk davlatchilik shovinizmi bugungi kunda pansovetizm bilan o'ziga xos tarzda qo'shilib ketmoqda. Pansovetizm tushunchasi uzoq vaqt davomida bir ittifoq doirasida yashash natijasida ijtimoiy-madaniy hayotda yuzaga kelgan muayyan yaqinlik, o'xshashlik, umumiylik, iqtisodiy aloqadorlik va bog'liqlikni mutlaqlashtirishga asoslangan. Ammo, Prezidentimiz o'rinli ta'kidlaganidek, bunday qarashlar ortida ham sodda kishilarning bosh-ko'zini aylantirib, o'z umrini yashab bo'lgan g'oyalarini hayotimizga qaytadan tikishtirishga, shu yo'l bilan yana eski tuzumni tiklashga, bir so'z bilan aytganda, milliy o'zligimizni yo'qotishga qaratilgan intilish yotganligini yoddan chiqarmaslik zarur.

Buyuk davlatchilik shovinizmining pansovetizm bayrog'i ostida jonlanishining sabablari nimada? Jiddiy tahlil qilinadigan bo'lsa, birinchidan, behisob xomashyo resurslari, ishchi kuchi, transport kommunikatsiyalaridan foydalanishdan, geostrategik mavqedan maxrum bo'lish; ikkinchidan, sobiq koloniyalarning o'z metropoliyasi ta'siri va tazyiqidan xalos bo'lishga intilishi, mustaqil ichki va tashqi siyosat yurita boshlashi; uchinchidan, xalqaro maydonda teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlik ustuvor bo'lib borayotganini tushunmaslik, to'g'rirogi tushunishni istamaslik; to'rtinchidan, boshqa kuchlar markazi tomonidan guyoki uning «hayotiy manfaatlari» tan olinmayotgani, u amal qilayotgan hududlar toraytirilayotganini ro'kach qilish va, nihoyat, beshinchidan, maqtanchoqlik, insoniyat taraqqiyotiga kushgan hissasiga ortiqcha baho berish, uni betakror va noyob deb hisoblash hozirgi kunda buyuk davlatchilik shovinizmining jonlanishi uchun «asos» bo'lib xizmat qilmoqda.

Bunda ommaviy axborot vositalari orqali psixologik ta'sir o'tkazishning yangidan - yangi usullaridan foydalanadilar. Xususan, milliy hayotimizga xos muayyan xususiyatlarni ochiqdan- ochiq qoralash, yerga urish yoki ayrim tarixiy voqea-hodisalarni umuman bo'lmagandek, jahon madaniyati, ilmu-faniga ulkan hissa qo'shgan ulug' allomalarimizni bizga aloqasi yo'qdek qilib ko'rsatishga urinishlar mavjud.

Shuningdek, mintaqa davlatlari o'rtasida ziddiyatlar keltirib chiqarish va jahon afkor ommasida O'zbekiston haqida noto'g'ri tasavvur tug'dirishga bo'layotgan intilishlarni hech qachon e'tibordan chetda qoldirmasligimiz lozim.

Bugungi kunda inson ongi va qalbi uchun kurash keskin tus olayotgan ekan, xilma-xil qarashlarning mafkura maydonida hukmronlik qilishga intilishi tabiiy, albatta. Bunga e'tiqod umumiylikiga asoslangan holda yakka mafkura hukmronligini ta'minlash orqali jahon maydonlarini mafkuraviy jihatdan o'ziga qaram qilishga bo'layotgan xatti-harakatlarni misol keltirish mumkin. Diniy aqidaparastlik shular jumlasidandir. [3]

Masalan, islom dinidagi hozirgi aqidaparastlar ijtimoiy, milliy xususiyati, qaysi davlatga mansubligidan kat'iy nazar, barcha musulmonlarning ma'naviy birligi haqidagi tasavvurlarga tayanib ularning yagona xalifalik ostida siyosiy birlashuvi g'oyasini asoslashga harakat qiladi.

Ko'rinib turibdiki, bu diniy-siyosiy ideologiya diniy asosda birlashuv g'oyasini birinchi o'ringa qo'yadi. U diniy-ma'naviy zamindagi uyg'unlik mamlakatlarning iqtisodiy, madaniy-ma'rifiy, ilmiy-texnik sohalaridagi hamkorligiga, ular salohiyatining birlashishiga va xalqlar taraqqiyotiga yo'l ochsa buning nimasi yomon degan savolni o'rtaga tashlaydi. Yuzaki qaraganda bu gap to'g'riga o'xshaydi. Bunday mafkura tarafdorlari o'z qarashlarini aksariyat hollarda ana shunday «beozor» shaklda taqdim etishga harakat qiladilar.

To'g'ri, biz musulmon xalqimiz. Masalaning nozik jihati shundaki, bunday kuchlar ana shu reallikni tan oladilaru, o'z tariximiz, tilimiz, betakror madaniyatimiz, jahon xalqlari o'rtasidagi o'ziga xos o'rnimiz, o'z taraqqiyot yo'limiz borligini inkor etishga harakat qiladilar. Albatta, bu haqiqatni tan olish olmaslik ularning ishi. Ammo o'zlarining bunday g'ayriilmiy qarashlarini kishilarimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ongiga singdirishga harakat qilayotganliklariga befarq qarab bo'lmaydi.

Bundan tashqari, bu oqim tarafdorlari xalifalik bayrog'i ostida birlashishni noislomiy dunyoga qarshi turish maqsadi bilan bog'lashlarini ham ta'kidlash zarur. Bunday yondashuv o'ta xavfli ekanligi hech kimga sir emas. Zero, u insoniyatning diniy asosda qarama-qarshi qutblarga bo'linib ketishiga, ba'zan «sivilizatsiyalar to'qnashuvi» deb ataladigan hodisaning yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

Hozirgi kunda til, madaniyat, urf-odatlardagi umumiylik, boshqacha aytganda, etnik birlikka asoslangan holda yagona mafkuraviy maydonni yuzaga keltirish borasidagi qarashlar ham mavjud. Bunday qarashlarning shakllanish tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bugungi kunda ularning har biri o'ziga xos tarzda dunyoning mafkuraviy manzarasida muayyan o'rinni egallashga urinmoqda.

Bugungi kunda xalqlarning lisoniy birligiga tayangan holda ularning ma'naviy-ma'rifiy birligini ta'minlash bayrog'i ostida taqdim etilayotgan g'oyalar ortida ham aslida g'arazli maqsadlar yashiringanligini unutmaslik lozim.

Olamning bugungi kundagi mafkuraviy manzarasi haqidagi mulohazalar yakunida nima deyish mumkin? Mafkura va mafkuraviy tarbiya masalasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgan, demokratik huquqiy davlat, erkin fuqarolik jamiyatining asoslarini yaratayotgan mamlakatimiz uchun ham muhim hayotiy ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda. Zero, ko'zlangan maqsadlarga ushbu orzu-umid

va intilishlarni o'zida mujassamlashtirgan g'oyaviy-nazariy qarashlar majmui bo'lmish milliy mafkura va unga asoslangan tarbiya tizimisiz erishish mumkin emasligi aniq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] <https://religions.uz/news/detail?id=590>
- [2] <https://elib.buxdu.uz/index.php/pages/referatlar-mustaqil-ish-kurs-ishi/item/9456-2021-01-18-13-12-25>
- [3] <https://yuz.uz/news/ruh-va-axloq-tarbiyasi--hayot-goyasining-asosi>

MAHMUDXO'JA BAHBUDIYNING MATBUOT SAHIFALARIDAGI QARASHLARI

*Ya.M. Tursunboyev,
Namangan davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidchilik harakatining yirik namoyondalaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiyning matbuot sohasidagi faoliyati va uning matbuot sahifalaridagi ayrim qarashlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Matbuot, gazeta, jurnal, Oyna, Samarqand, maqola, Nashriyoti Behbudiya, Turkiston.

XX asr boshlarida jadidchilik harakati Turkiston o'lkasi hududida har taraflami rivojlana va shakllana boshlaydi. Jadidlarda xalqni ma'rifatli va madaniyatli qilishda, uning savodini oshirish borasidagi yangi-yangi g'oyalari vujudaga kela boshlaydi. Ular endi faqatgina "usuli savtiya" maktablari bilangina xalqni savodini oshirish va madaniyatini yuksaltirib bo'lmashligini tushunishadi. Shu bilan birgalikda "usuli savtiya" maktablarining soni ham kamaygani yo'q, aksincha, yildan-yilga ko'paya boradi. Endi jadidlar orqali Turkiston o'lkasi hayotiga adabiyot, teatr va matbuot kabi sohalar kirib kela boshlaydi. Ular ichida jadid matbuoti katta ahamiyatga ega. Matbuotda Turkiston o'lkasining hayotiga bag'ishlangan dolzarb maqolalar e'lon qilinib borilar edi. O'lkaga matbuotning kirib kelishi nafaqat jadidlar, balki mahalliy aholi uchun ham ayni muddao edi. Lekin e'tibor beradigan bo'lsak, jadidlar tomonidan chiqarilgan gazeta va jurnallar uzoq umr ko'rgan emas. Bularning o'ziga xos sabablari mavjud edi.

1913-yil apreldan Behbudi "Samarqand" gazetasini chiqaradi. Gazeta turkiy va forsiy tillarda, haftada ikki marta, dastlab ikki, so'ng to'rt sahifada chop etilgan. 45 ta sonidan keyin moddiy tanqislik tufayli chiqishi to'xtagan. "Samarqand" gazetasi juda qisqa muddat nashrdan chiqqan xolos. Gazeta 1913-yilning apreldan boshlab, shu yilning avgust oylarigacha faoliyat olib borgan. Shundan so'ng esa "Oyna" jurnali faoliyati yo'lga qo'yiladi.

Turkistonda o'zbek tilida chiqqan birinchi jurnal "Oyna"dir. "Oyna" Mahmudxo'ja Behbudiyning g'ayrat va tashabbusi bilan bosilib chiqqan jurnaldir.

“Oyna” jurnali ham uzoq muddat faoliyat olib bormagan. Uning faoliyat ko‘rsatgan davri ikki yilga ham yetib bormaydi. Jurnalda qiziqarli va tanqidiy maqolalar berib borilganligi uchun ham o‘lka aholisining orasida juda mashhur bo‘lgan. Uning faoliyati ham boshqa matbuot sahifalari kabi kam faoliyat olib borgan. Boshida haftada bir, 1914-yildan esa o‘n besh kunda chiqan. Ziyoy Said “O‘zbek vaqtli matbuoti tarixiga doir materiallar”ida bu jurnalning 2 yil davomida 68 soni (1720 bet) dunyo yuzini ko‘rib, 1915-yil 15-iyunida to‘xtaganini ma’lum qiladi[1]. Jurnal deyarli har bir nashrdan chiqqan sonlari Kafkaz, Tatariston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston va Turkiyagacha yetib borar edi.

Behbudiy jurnal masalalari bilan ko‘plab davlatlarda safarlarda ham bo‘ladi. Jumladan u 1914-yilda “Oyna” jurnali ishlari bilan Kavkaz – Istanbul – Beyrut – Qohira – Istanbul – Berlin safariga chiqadi. Safardan oldin Behbudiy samarqandlik taniqli ziyoli Saidrizo Alizodani jurnalning mas’ul mudirligiga, muvaqqat muharrirlikka esa Hoji Muinni tavsiya etib, hukumat ruhsatnomasini oladi.

Behbudiy o‘zi muharrirlik qiladigan “Oyna” jurnalida ham ko‘plab maqolalar orqali chiqishlar qilgan. Jumladan jurnalning nashr etilgan bir sonida biz Behbudiy tomonidan aytilgan quyidagi fikrlarni o‘qiymiz: “Hozirgi zamon ahvolig‘a oshno kishilarg‘a va boshig‘a ish tushganlarga, barcha tojir va mansabdorlarga albatta, ma’lumdirki, bizg‘a muvofiqi zamona odamlar kerak, ya’ni musulmon do‘qtir, musulmon muhandis (injener-pilonchi), musulmon zakunchi tijoratxonalarda musulmon “agent” ishboshilar, podshohlik mahkamalarida musulmon ma’murlari, musulmon sudyalari, natarius (muqavolat muharriri), bonkalarda musulmon sarkorlari va ... kerakdur”[2]. Demak, aytishimiz mumkinki, Behbudiy barcha kasb egalarini musulmonlardan bo‘lishini xohlagan.

Jurnal o‘lkada milliy g‘oyalarni tarqalishida muhim rol o‘ynaydi, turkistonliklarga ham o‘zlarini, ham dunyoni boricha ko‘rsatishga harakat qildi. O‘zbek adiblarininggina emas, turk va musulmon olamining eng serqirra va eng yaxshi qalam egalari bilan tanishtirib bordi. “Oyna” jurnali ma’rifat va madaniyat tarqatishda juda katta xizmat qildi. Unda millat va uning haq-huquqlariga, tarixga, yuqorida ta’kidlab o‘tilganidek, til-adbiyot masalalariga, dunyo ahvoriga doir qiziqarli maqolalar, baxslar berib borilgan. Ayniqsa, til masalalari muharrirning diqqat markazida bo‘lgan. Behbudiy millatning taraqqiysi uchun bir necha til bilishni shart deb hisoblardi. Masalan, jurnalning 1913-yil avgust, birinchi – nishina sonidayoq “Ikki emas, to‘rt til lozim” degan maqola bilan chiqqan edi.

Behbudiyning siyosiy publitsist sifatidagi faoliyati, ayniqsa, 1913-1915-yillarda “Oyna” jurnali va “Samarqand” gazetasini nashr etgan vatqda kuchayadi. Bu vaqtda u nafaqat Turkiston xalqlari hayotini, balki xorijiy sharq mamlakatlaridagi ahvolni ham yaxshi bilgan va o‘zaro qiyoslagan holda gazeta-jurnalning g‘oyaviy yo‘nalishini belgilab, aniq maqsad bilan harakat yurgizayotgan edi. Behbudiy muharriri bo‘lgan bu nashrlarning g‘oyaviy yo‘nalishi esa birinchi navbatda xalq ommasining og‘ir iqtisodiy va madaniy sharoitda yashashiga sabab bo‘lgan ba’zi urf-odatlariga qarshi kurashdir. Otashin publitsist o‘z maqolalarida ana shu qusurli va zararli odatlardan biri bo‘lgan ortiqcha hashamli to‘ylar masalasini ko‘taradi[3].

Umuman, Mahmudxo‘ja Behbudiyning matbuotchilik faoliyati uning iste’dodining yorqin bir davrini namoyish etadi. U o‘z umri davomida yuzlab

maqolalar yozadi. O'z gazeta va jurnallarini nashr etadi. "Nashriyoti Behbudiya" nomli shaxsiy nashriyoti faoliyatini ham yo'lga qo'ygan. U o'zining Millat va Vatan, jamiyat va axloq haqidagi o'z qarashlari va fikrlarini ko'proq maqola va chiqishlarida namoyish etadi. Ba'zilar uning maqolalari sonini 200, bohalar esa 500 tani tashkil etadi deb baholaydilar. Afsuski, bularning hammasi to'liq hisoblab chiqilmagan. Hatto aniqlanmaganlari ham mavjud. Chunki u davrda mualliflar o'z nomlarini ko'pdan-ko'p gazeta va jurnallarga qo'yavermaganlar. Nima bo'lgan taqdirda ham Behbudiy XX asr boshidagi Turkistonning yetuk siyosiy arbobi va serqirra qalam sohibi edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shamsutdinov R. Karimov Sh. Ubaydullayev O'. Vatan tarixi. Ikkinchi kitob. – T.: Sharq, 2010.
2. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoiylilik. – T.: Ma'naviyat, 2002.
3. Sharipov R. Turkiston jadidchilik harakati tarixidan. – T.: O'qituvchi, 2002.

XX АСРНИНГ 20-30 ЙИЛЛАРИ МИЛЛИЙ ЗИЁЛИЛАРИМИЗНИНГ ЎРТА ОСИЁДАГИ МУЗЕЙЛАРНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

М.А. Махмудов

Наманган давлат университети доценти

Аннотация: Мақолада зиёлиларнинг совет ҳукуматининг мафкуравий таъйиқлари оқибатида эътибордан четда қолаётган асрий қадриятларнинг бебаҳо дурдоналари бўлган маданий мерос объектларини, музейларни ташкил этишга, авайлаб асрашга қаратилган чиқишлар илмий мақолалари таҳлил этилган.

Калиит сўзлар: матбуот, музейлар, маънавий мерос, маданият, фан, Туркистон тарихи, географияси, археологияси, "марказий", "вилоят" ва "маҳаллий", Самарқанд, Анов, Марв, "Музей ишлари, қадимги ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза этиш Туркистон қўмитаси (қисқача Туркомстарис).

Мустабид совет ҳукуматининг маданий меросни асраш тадбирлари жумласига археологик ёдгорликларни муҳофаза қилиш ва ўрганиш борасидаги ишлар ҳам кирган. Туркистон маданий бойликлари ва ёдгорликларини ўрганишда музейлар ҳам муҳим илмий аҳамиятга эга бўлди.

1918 йилда РСФСРда "Музей ишлари қадимги ёдгорликлар санъат ва табиатни муҳофаза этиш бош қўмитаси" ташкил этилди. 1918 йил 19 апрелда Туркистон Халқ комиссарлари кенгашининг буйруғи билан Тошкентдаги князь Н. К. Романов яшаган уйда Туркистон халқ дорилфуни музейи ташкил

этилди¹. Шундай қилиб, музей дастлаб Халқ дорилфунини қошида бўлган ва унинг илмий йўналишини белгилаб берган. 1918 йил сентябрда у Туркистон халқ музейи номини олди. Мазкур музей 1918 йил 15 июндан бошлаб ҳафтанинг жума ва якшанба кунларигина томошабинлар учун хизмат кўрсатган.

1919 йил 29 августда “Туркистон халқ ўлка музейи ҳақидаги низом”² қабул қилинди. Унда мазкур музей ўлка тарихи ва археологик бойликларини сақловчи Туркистон Совет ҳукуматининг илмий аҳамиятига молик ташкилоти эканлиги қайд этилган эди.

Ушбу Низомга асосан, Туркистон тарихи, географияси, археологияси, этнографияси ва табиати билан таништириш орқали халқни маърифатли қилиш назарда тутилган эди³. Шунингдек, Низомда музей кўргазмасини тарих, иқтисодиёт, маданият каби соҳаларга ажратиб қайта тузиш масалалари ҳал этилди. Музей фондларини бойитиш учун эса Туркистон ўлкасида илмий сафарлар уюштириш, археологик қазилмалардан ашёлар олиш, тўпланган материалларни ўрганиш, илмий асарлар яратиш каби вазифалар белгилаб берилди. 1920 йилга келиб, музей учун 9 та янги хона ва бир нечта омборхоналар қурилди.

Музей бўлимларига қўйиладиган осори атиқалар ва буюмлар сони ҳамда сифати ҳам ортиб борди. Масалан, этнография бўлимида 896 та, зоология бўлимида 7984 та, нумизматика бўлимида 2464 та, археология бўлимида 3550 та, ботаника бўлимида 66 та, ҳарбий тарих бўлимида 958 та, бадий бўлимда 31 та, геология бўлимида 1000 та, палеонтология бўлимида 120 та турли буюмлар ва осори атиқалар мавжуд эди⁴.

Энг муҳими шундаки, агар 1919 йилда музейга келган умумий томошабинларнинг 50799 нафари европалик ва фақат 27793 нафаригина маҳаллий мусулмонларни ташкил қилган бўлса, 1920 йилда эса музейга ташриф буюрганларнинг 134156 нафарини европалик аҳоли, 144953 нафарини эса маҳаллий мусулмонлар ташкил қилди. Демак, музейга маҳаллий аҳолининг ташрифи 6 баробарга кўпайди. 1920 йилда европаликларга нисбатан маҳаллий аҳоли вакилларида келган томошабинлар сони 10797 кишига кўп эди⁵.

Яна шуни алоҳида қайд қилиш керакки, маҳаллий мусулмон аёлларнинг музейларга бўлган қизиқиши ҳам тобора ошиб борди. 1918 йилнинг 15 июнидан 8 сентябргача бўлган вақт ичида музейга 420 нафар аёл ташриф буюрган бўлса, ушбу рақам 1921 йилнинг 8 ойи ичида 3195 кишини ташкил қилган, яъни қарийб 8 баробарга кўпайган эди⁶.

Ушбу рақамлардан шуни қайд этиш мумкинки, намоёниш учун қўйилган моддий-маданий мерос намуналарига халқимиз бефарқ бўлмаган.

¹ Културное строительство в Туркестанской АССР в период установления советской власти и гражданской войны (1917–1920 гг.). – Ташкент: Узбекистан, 1973. – С. 417.

² Културное строительство в Туркестанской АССР в период установления советской власти и гражданской войны (1917–1920 гг.). – Ташкент: Узбекистан, 1973. – С. 424.

³ Юкоридаги асар.....– С. 425.

⁴ ЎзМА, Р-394-фонд, 1-рўйхат, 193-иш, 15-варак.

⁵ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 9-иш, 24-варак.

⁶ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 13-варак.

Янги музейлар ташкил этиш ва жойлардаги музейлар ишини йўлга қўйишни уюштириш масалаларига катта эътибор қаратилди. Туркистон халқ музейи коллегиясининг 1920 йил 5 майда амалий бадий музейларни кўздан кечириш ва унинг эҳтиёжларини аниқлаш юзасидан А.А. Семёновнинг берган ахбороти диққатга лойиқ¹. Унга кўра, музейлар фаолиятини “марказий”, “вилоят” ва “маҳаллий” тартибда белгилаш мақсадга мувофиқ эканлиги қайд этилган эди. Қайд этиш жоизки, ушбу иттифоқ ва алоҳида иттифоқдош республикалар пойтахтлари, иккинчиси кичикроқ шаҳарлар, учинчиси туман марказлари ва йирик вилоятларда ташкил этилиши белгиланган эди.

Музей ва ёдгорликлар билимдони, ўлкашунос ҳамда шарқшунос олим Д.И. Нечкин² 1920 йилда Туркистонга келиб, бу ердаги тарихий ёдгорликлар ҳалокат ёқасига эканлиги қолганлиги, айниқса, Самарқанд, Анов, Марв ва Туркистон шаҳарларида аҳвол ачинарли даражада эканлиги, музейларнинг аҳволи оғирлиги, ноёб тарихий ва бадий аҳамият эга ёдгорликларнинг талон-тарож қилиниши каби муаммоларни ўртага ташлади. ТАССР ҳукумати томонидан “Фан ва санъатнинг тарихий ёдгорликларини сақлаш тўғрисида”ги Декрети эълон қилинди³. Унга кўра, Туркистонда барча ҳужжатли ва ашёвий буюмлар санъат ёдгорликларини илмий, тарихий ҳамда бадий аҳамиятига кўра, давлат рўйхатидан ўтказиш ва ҳисобга олишни ташкил этиш, музей ишлари санъат ҳамда қадимий ёдгорликларни сақлаш, тарихий ёдгорликларни рўйхатдан ўтказиш, уларни асраш ва таъмирлашга доир тегишли барча маълумотларни йиғиб бориш ҳамда илмий ўрганиш каби масалалар қатъий қилиб қўйилди.

1920 йил 28 майда бўлиб ўтган мажлисда “Қадимги ёдгорликлар ва санъатни сақлаш комиссиясининг Самарқанддаги Регистон ёдгорликларини муҳофаза этиш чоралари муҳокама қилиниб, Улуғбек мадрасаси минорасини таъмирлаш учун смета ҳужжатларини тузиш, Шердор ва Тиллақори мадрасалари тарихини ўрганиш бўйича келишиб олинди.

Биринчи навбатда, Улуғбек мадрасасининг оғиб қолган минорасини тўғрилаш чоралари кўрилиб, Регистоннинг бош пештоқи қайтадан таъмирланди, ушбу мураккаб ва машаққатли ишда халқ усталари иштирок этдилар ҳамда улар томонидан гумбаз қадимий усулда барпо этилди. Ишга раҳбарлик қилиш муҳандис-меъмор М.Ф. Мауэрга юклатилди⁴.

ТАССР ХККнинг 1920 йил 31 июлда “Туркистон республикасидаги айрим шахслар ва жамиятлар ихтиёрида бўлган санъат асарлари ва қадимги ёдгорликларни рўйхатдан ўтказиш, ҳисобга олиш ва муҳофаза этиш тўғрисида”ги⁵, 1921 йил 31 июлда “Қадимий санъат буюмлар ва илмий коллекцияларни хорижга олиб чиқишни чеклаш тўғрисида”ги⁶ қарорлари

¹ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 2-иш, 20-варақ.

² 1919 йил 31 декабрда ТуркМИҚ Д. И. Нечкинни Туркистон Республикаси архив ишлари бош бошқарувчиси этиб тайинлаган эди. Бу ҳақда қаранг: <https://naukarus.com/d-i-nechkin-i-stanovlenie-gosudarstvennoy-arhivnoy-sluzhby-uzbekistana-1919-1923-gg>.

³ Культурное строительство в Туркестанской АССР.... – С. 350.

⁴ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 3-иш, 64-варақ.

⁵ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 149-варақ.

⁶ Юқоридаги манба.... 198-варақ.

эълон қилинди. Ушбу қарорлар ўша йилларда маданий-тарихий меросни сақлаш учун ташланган ижобий қадамлардан бири эди.

1921 йилнинг ўрталаридан бошлаб Туркистонда янги иқтисодий сиёсатнинг жорий қилиниши ва бозорларда савдо-сотиққа кенг йўл очиб берилиши ноёб ёдгорликларни сотишни авж олдирди. Халқнинг маданий бойликлари ва ёдгорликларини сақлаб қолиш ҳамда асраш учун кескин чоралар кўришни, бу ишни амалга ошира оладиган, ўлкада катта ваколатга эга бўлган масъул ташкилот тузиш масаласини ҳаётнинг ўзи тақозо қилди.

Шуни алоҳида қайд қилиш керакки, мазкур масала бўйича ўлкада катта ваколатга эга бўлган ташкилот тузишдан олдин 1921 йилнинг бошида дастлабки низом ишлаб чиқилди¹. Туркистонда музей иши, қадимги ва санъат ёдгорликларини муҳофаза этиш комиссияси ҳақидаги ушбу мезонда ташкилий, амалий вазифалар ҳамда мақсадлар кўзда тутилган эди.

Коммисия ўз зиммасига юкланган ушбу ўта мураккаб ва муҳим вазифаларни жойларда таъсис қилинган вақтинчалик ёки доимий коммисиялар, илмий сафарларга бориш ва ўз вакилларини юбориш воситалари билан амалга оширишни кўзда тутди².

1921 йил 22 майда Туркистон АССР ХКК декрети билан Маориф халқ комиссарлиги таркибида “Музей ишлари, қадимги ёдгорликлар, санъат ва табиатни муҳофаза этиш Туркистон кўмитаси (қисқача Туркомстарис)ни таъсис этиш ҳақида”ги Низом тасдиқланди. Шу кундан эътиборан, Туркистон ўлкасидаги тарихий ва маданий ёдгорликлар муҳофазаси ҳамда музей ишларига раҳбарлик қилувчи давлат бошқарув тизими ҳуқуқий жиҳатдан кучга кирди. Ушбу кўмита қуйидаги тўрт бўлим бўйича фаолият кўрсатиш керак эди:

1. Музей ишлари.
2. Қадимги ва санъат ёдгорликларини муҳофаза этиш ва таъмирлаш.
3. Археология.
4. Табиат ёдгорликлари муҳофазаси.

Туркомстарис ўлка музейлари фаолиятини жонлантириш, уларга аниқ йўлланма бериш ва Туркистон тарихи, бойликлари ҳамда маданий меросини ташвиқ қилишда самарали раҳбарлик вазифасини ўтади. Лекин, Туркистон халқлари тарихи, тиллари ва урф-одатларининг билимдони М.С. Андреев: “Ҳозирда музейнинг этнография бўлими томошабинларни чалғитадиган, турли-туман осори-атиқаларнинг унча катта бўлмаган тасодифий уюмидан иборатдир. Экспонатлар таркиби илмий муассасадан кўра, антиқа буюмлар қалашиб ётган омборга ўхшайди”³, деб ёзган эди. Чунки, музей экспозициялари изчил ўлкашунослик йўналишига эга бўлмай, экспонатларнинг тасодифий йиғилмаси ва ҳали аниқ илмий-маърифий аҳамият касб этмаган эди.

¹ Культурное строительство в Туркестанской АССР... – С. 359.

² Умняков И. И. Охрана памятников старины и искусства в советском законодательстве Средней Азии // Известия Средазкомстариса. – Ташкент, 1926. – Вып. 1. – С. 46.

³ ЎзМА. Р-394- фонд, 1-рўйхат, 29-иш, 146-варак.

Ўрта Осиё Бош музейи ишини қайта қуриш мақсадида Туркомстарис аниқ режага асосланган фаолияти дастурини ишлаб чиқиб, музей олдига қуйидаги аниқ мақсадларни қўйди:

- Ўрта Осиё табиати, этнографияси ва археологиясининг илмий ўлкашунослик музейини яратиш;
- музей майдонини кенгайтириш ва барча музей материалларини маълум изчил тартибда бутунлай янгича тақсимлаш;
- музей коллекцияларини экспозицияга қўйиш бўйича мақсадга мувофиқ услубни қўллаш;
- экспедициялар, илмий сафар йўллари ва хайр-эҳсонлар уюштириш воситасида музей материаллари аниқ режали йиғувини кучайтириш;
- Ўрта Осиё Бош музейининг ўзида унинг хоналарида илмий-тадқиқот ишлари олиб боришга тегишли шароит яратиш.

Туркомстарис раҳбарлигида Тошкентда яна бир музей ўз фаолиятини давом эттирди. Бу эски шаҳар (биринчи ўзбек) музейи бўлиб, маҳаллий аҳоли ўртасида кенг шуҳрат қозонди. Музейнинг ички бўлими умуммиллий-табиатшунослик, қишлоқ хўжалиги ва косибчилик, санъат экспозицияси ўз аҳамиятига кўра, маърифий-ташвиқот характерида эга бўлдилар.

Профессор М.Э. Массон раҳбарлик қилган Самарқанд вилояти музейида 1923 йилда 9 мингга яқин экспонатлари бўлиб, унинг кўпчилиги археологияга оид эди. Олмаотадаги Еттисув вилояти музейи Туркомстарис ёрдамида йирик маданий оқартув муассасага айланди. Унинг табиий-тарихий бўлими қисқа муддат ичида 7969 та, археология бўлими 421 та, этнография бўлими эса 2825 та экспонатлар билан бойиди¹.

Фарғона вилояти музейи ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалиги бўлими 182 та, нумизматика бўлими 107 та, табиий-тарихий бўлими 1700 та, этнография бўлими 365 та янги экспонатлар билан тўлдирилди. Чимкент музейида эса экспонатлар сони 500 тага етди². Ушбу давр ичида йирик марказий музейлар билан бир қаторда Қўқон, Бухоро, Хива, Пишпек ва Қизилўрда каби шаҳарларда ҳам музейлар ташкил этилди³.

Профессор А.М. Миронов Туркомстариснинг ана шу соҳадаги фаолияти бўйича ҳисоботида музейларнинг фақат сон жиҳатидангина эмас балки сифат жиҳатидан ҳам ўсганлигини кўрсатиб, коллекциялар илмий асосида бойиганини таъкидлаган эди⁴.

Шундай қилиб, совет ҳукуматининг дастлабки йилларида маданий меросни асраш бўйича илмий муассасалар, кутубхоналар ва музейлар ташкил этиш, шунингдек, ёдгорликларни рўйхатга олиш, илмий ўрганиш, муҳофаза қилиш ҳамда таъмирлаш борасида дастлабки қадамлар қўйилди. Самарқанд шаҳрида Самкомстариснинг ташкил этилиши Туркистонда тарихий ёдгорликлар ва музей ишини назорат қилувчи умумдават ташкилотининг дебочаси бўлди. Туркомстариснинг фаолияти эса даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар таъсири остида амалга оширилди.

¹ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 122-иш, 14-варақ.

² Юқоридаги манба... 15-варақ.

³ ЎзМА. Р-394-фонд, 1-рўйхат, 122-иш, 23-варақ.

⁴ Юқоридаги манба... 24-варақ.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Культурное строительство в Туркестанской АССР в период установления советской власти и гражданской войны (1917–1920 гг.). – Ташкент: Узбекистан, 1973. – С. 417.
2. Туркестанский восточный институт за первые четыре года своего существования (1918–1922) // Наука и просвещение. – 1922. – №2.
3. Абдурауф Фитрат. Тилимиз // Иштирокиюн. – 1919 йил 12 июнь.
4. Абдурахмон Саъдий. Абу Наср бин Муҳаммад бин Тархон Форобий // Инқилоб. – 1924. – №11–12. – Б. 98–108.
5. Мустафоева Н.А. XX асрнинг 20–30 йилларида Ўзбекистон маданиятининг асосий йўнилишлари ва муаммолари давр тарихшунослигида Тарих фан. номз..... дисс. – Тошкент, 1999. –160 б.
6. Р-34 – фонд. Туркистон АССР Маориф халқ комиссарлиги
7. Р-394 – фонд. Средазкомстарис

ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ ТАЪЛИМ ТИЗИМИГА КИРИБ КЕЛИШИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

*Ғ.О. Сотиболдиев,
Наманган муҳандислик-қурилиш институти
катта ўқитувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада интернет тармоқлари ва таълим платформаларининг таълим жараёнига кириб келиши, унинг афзалликлари ҳамда муаммолари ҳақида сўз юритилади. Таълимнинг анъанавий шакли кейинчалик ахборот-коммуникация технологияларига асосланган янги инновацион шаклга ўтиши прогноз қилинган. Шу билан бирга интернетнинг ушбу соҳада тутган ўрни ва роли, таълимнинг онлайн шаклига ўтишининг пандемия туфайли тезлашуви масалалари кўрсатиб ўтилган.

Калим сўзлар: Пандемия, масофавий таълим, интернет, MOODLE, HEMIS, “Kundalik.com”, “ZiyoNET”, онлайн.

Интернет технологиялари республика иқтисодиётида, таълим тизимида устувор аҳамият касб этди ва Ўзбекистонни келгусидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланишида янги тизимнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Ўзбекистонда интернет тармоқларини кириб келиши XX асрнинг 90-йилларига тўғри келсада, таълим жараёнига кириши XXI асрга тўғри келади. Замонавий ахборот ва коммуникация технологияларини таълим жараёнига кириб келиши анъанавий ўқитиш усулларида қўшимча равишда янги ўқитиш шакли – масофавий ўқитиш яратилишига омил бўлди. 2005 йилда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг жамоат таълим ахборот тармоғини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-191- сонли

Қарори [1] асосида Ziyonet тармоғи ресурс маркази ва унинг Халқ таълими ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирликларидаги бўлинмалари ташкил этилди. Ziyonet порталининг биринчи талқини 2006 йилда ишлаб чиқилди. Мамлакатимизда ахборот технологияларини таълим тизимига жорий қилишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Чунончи, “Ziyonet” ахборот-таълим порталини ташкил этиш, уни янада ривожлантиришга оид кенг қўламли чора-тадбирлар рўёбга чиқариляпти. [2] Жумладан, умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус таълим муассасаси мазкур тармоққа уланганлиги фикримизнинг ёрқин далилидир.

Ўқув масканларини компьютер техникаси ва мультимедиа воситалари билан таъминлаш ишлари ҳам белгиланган режа асосида бажариляпти. Биргина 2011 йилда умумтаълим мактаблари ва ўрта махсус ўқув муассасалари синф хоналарини замонавий компьютер воситалари билан жиҳозлаш лойиҳаси доирасида 376 та касб-хунар коллежи ҳамда академик лицей, улар қошидаги 280 та ахборот-ресурс маркази, 2154 та умумтаълим мактаби компьютер жамланмалари ва мультимедиа технологиялари билан таъминланди. Бугунги кунда мамлакатимиздаги олий ўқув юртлири ва уларнинг ҳудудлардаги филиаллари оптик-толали алоқага эга бўлиб, улар “Ziyonet” миллий таълим тармоғи ҳамда юқори тезлик билан ишлайдиган интернетга уланган. Интернет таълим платформасига туширилган ягона ахборот-кутубхона тизимига 300 мингдан ортиқ дарслик, қўлланма ва бошқа ўқув адабиётларига доир библиографик маълумотлар киритилган. 2013-2016 йилларда ушбу базани 30 мингдан ортиқ электрон дарслик ва китоблар билан тўлдирилди. Бугунги кунда республикада 12 мингдан ортиқ ахборот-ресурс маркази фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг фонди 83,6 млн нусхани ташкил этиб, 3,5 миллиони электрон шаклда эканлиги диққатга сазовордир.

Жамиятнинг глобал ахборотлашуви ва Ўзбекистон тарихини ўқитишга янгича ёндашув зарурати мамлакат тарих фанини модернизация қилишни тақозо этмоқда. Бугунги кунда республикада Ўзбекистон тарихига оид электрон мультимедиа дарсликлари, ўқув қўлланмалари ва веб-ресурсларни яратиш ишлари бошлангани қувонарли. Бу республиканинг жаҳон ахборот ҳамжамиятига тезроқ кириб келишига хизмат қилади ва тарих фанини янада юксак тараққиёт босқичига кўтариш имконини беради деб ишонилади[3].

Таълим тизимига интернет технологияларининг кенг жорий этиш борасида аввало, ушбу тизимдаги муаммоларни бартараф этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. 2018 йил 9 январда Президент Ш.Мирзиёев раислигида йиғилиш ўтказилиб, унда масъулларга Интернетга кириш учун нархларни камайтириш, уланиш тезлигини 2020 йилгача камида 4 баравар ошириш ҳамда МДХ мамлакатлари даражасига олиб чиқиш ҳақида кўрсатма берилди[4]. Давлат раҳбари берган кўрсатмалар, кейинги йилларда ўз самарасини бера бошлади. 2018 йил 5 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сонли фармони[5] имзоланди. Бунда халқ таълими муассасаларини бошқариш тизимига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш,

шаффоф ва самарали жамоатчилик назоратига эришиш, шу жумладан, барча муассасаларнинг телекоммуникация тармоқларига уланишини таъминлаш, барча фойдаланиши мумкин бўлган маълумотлар манбасини яратиш, уларнинг фаолиятини баҳолашнинг электрон рейтинг тизимини жорий этишга ҳам алоҳида эътибор қаратилган.

2019 йил 21 октябрда Ўзбекистон Республикаси “Вазирлар Маҳкамасининг Интернет жаҳон ахборот тармоғида миллий контентни ривожлантиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ни № 888-сон қарорига мувофиқ 2019 — 2021 йилларда Интернет жаҳон ахборот тармоғида миллий контентни янада ривожлантириш бўйича комплекс дастур ишлаб чиқилди. Ушбу дастур 6 бўлимдан иборат:

1. Миллий веб-ресурслар сони ўсиши, шунингдек, уларни Интернет жаҳон ахборот тармоғида илгари суриш ва оммалаштириш учун шарт-шароитлар яратиш

2. Давлат ахборот веб-ресурсларини, шу жумладан, расмий веб-сайтларни ривожлантириш, Интернет жаҳон ахборот тармоғида давлат тузилмалари фаолиятига доир матнли, фото-, аудиовизуал материаллар банкини ташкил қилиш ва юритиш, давлат оммавий ахборот воситаларининг оммавий ижтимоий тармоқлар ва мобиль мессенжерлардаги иштирокини кенгайтириш

3. Мактабгача таълим, ўрта ва олий таълим тизимлари учун электрон таълим ресурсларини янада такомиллаштириш, шунингдек, маҳаллий ва жаҳон таълим ресурсларига кириш имкониятини таъминлаш

4. Интернет жаҳон ахборот тармоғида фойдаланувчиларнинг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини ривожлантиришга қўмаклашадиган замонавий веб-ресурсларни шакллантириш, шунингдек, ахборот маконида Ўзбекистоннинг тарихи, фани, маданияти ва санъатини тарғиб қилишни қўллаб-қувватлаш

5. Ахборот-кутубхона муассасаларининг фаолиятига ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий қилиш, фойдаланувчиларнинг ахборот-кутубхона ресурсларига, мамлакат архив ва музейларига масофадан кириши имкониятини, ишларнинг самарали ташкил этилишини ва уларга Интернет жаҳон ахборот тармоғида хизмат кўрсатилишини таъминлаш

6. Интернет жаҳон ахборот тармоғининг глобал ва миллий сегменти ривожланиши тенденцияларини мунтазам ўрганиб бориш, Интернет жаҳон ахборот тармоғида миллий контентни ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифларни шакллантириш, давлат-хусусий шерикликни жорий этиш ва норматив-ҳуқуқий базани такомиллаштиришдан иборат. Бундан кўриниб турибдики, ушбу дастурнинг деярли 50 фоизи таълим соҳасини ривожлантиришга қаратилган.

Бугунги кунда таълимга оид 307 та, илмга оид 55 та сайт фаолият кўрсатмоқда.[6]

Интернетнинг таълимга кириши жараёни 2020 йил мартдан бошлаб тезлашиб кетди. Бунинг асосий сабаби 2020 йил 15 мартдан пандемия туфайли республикада карантин ҳолати жорий қилинди. Республика таълим

муассасаларида вазият тақозо қилгани ва инсонлар саломатлиги муҳим бўлгани учун янги, ўзгача иш тартибига ўтилди. Таълим узилишларининг олдини олиш мақсадида 30 мартдан бошлаб теледарслар, Интернет тармоқлари орқали видео ва онлайн дарслар режимга ўтказилди.

Пандемия туфайли тизимга масофавий технологиялар жорий қилиниб, 10 мингдан зиёд таълим даргоҳларидаги 7 миллион ўқувчи ва 500 минг талабага онлайн дарс бериш йўлга қўйилди. Бу янги механизм карантин шароитида фанлар ўз вақтида ўзлаштирилишини таъминлаб берди. Шу билан бирга, жаҳон экспертлари пандемия туфайли жорий қилинган қатъий карантин қоидалари таълим, жумладан, олий таълим учун янги имкониятлар яратганини эътироф этишмоқда. [7] Мутахассислар фикрича, пандемия даври таълим тизимига ижобий ва салбий таъсир кўрсатади. Ютуқлар ҳақида: Биринчидан, онлайн таълим мазкур тизимни камида 10 йилга ривожлантиришга хизмат қилди. Маълумот учун: 2018 йилда халқаро ТНЕ (Time higher education) нашри эълон қилган маърузада 2030 йилга келиб, фақат элита университетларнинг онлайн таълимга ўтишини прогноз қилган эди. Бугун кунда COVID-19 пандемияси ушбу жараёни тезлаштириб юборганини гувоҳи бўлиб турибмиз.

Иккинчидан, ёшидан қатъи назар барча профессор-ўқитувчиларда таълим платформалари билан ишлаш, масофавий таълим ва уни олиб бориш соҳасидаги билим ва кўникмалари шаклланди ёки ривожланди. Келажакда масофавий таълимни янада ривожлантириш борасида қилиниши керак бўлган ишлар эса таҳлил этиб борилмоқда. Масофавий таълим айти пайтда келажак учун эксперимент вазифасини ўтамоқда, десак адашмаймиз.

Учинчидан, республика олий таълим муассасаларининг хорижий университетлар билан ҳамкорлиги фаоллашди. Бир қатор университетлар жаҳоннинг етакчи ўқув даргоҳлари билан онлайн конференция, вебинарлар уюштирди. Қисқа муддатда янги шароитга мослашишга тўғри келди, Zoom интернет платформасида ишлаш мисли кўрилмаган имкониятларни берди. Нафақат ўқитувчи, балки талабалар ҳам янги кўникмаларга эга бўлди. Масофавий ва онлайн таълимни ташкил этишда ўқитувчи ва талабалар бир қатор муаммоларга дуч келишди, жумладан:

- мамлакат масофавий ва онлайн таълимга ўтишга ҳали тайёр эмас эди, жумладан, бу борада профессор-ўқитувчилар малакасини ошириш бўйича ташкилий ишлар қилинмаган эди. Шунинг учун ўқитишнинг сифати, уни ташкил этиш ҳамда ҳудудлардаги алоқа тизими билан боғлиқ муаммо ва қийинчиликлар юзага келди. Шунингдек, видеодарсларнинг вақт меъёри 80 минутни ташкил қилмайди (бунинг бир нечта сабаблари бор: интернет тезлиги ниҳоятда паст, талабаларнинг моддий имконияти мавжуд трафикларга етмаслик эҳтимоли катталиги ва ҳ.к.). Шу жиҳатдан, ўқитувчилар ўзларининг 80 дақиқалик маърузасини методик маҳорат орқали қисқа вақтга (20-30 дақиқа) келтириш кўникмасига эга бўлиши лозим эди;

- талабаларнинг мамлакатнинг турли ҳудудлари – пойтахт, вилоят маркази, туман марказидан энг чекка қишлоқларда истиқомат қилиши ҳамда уларда алоқа тизимининг ҳам ҳудудларига қараб ҳар хил бўлишидир. Бу

жараёнда фақат пойтахт, вилоят ва туман марказларида истиқомат қилувчи талабаларнинг имконияти бир оз юқори бўлди. Бу видеодарслар (хусусан, Zoom платформасида) ўртача 100 нафар талабадан 20-25 тасининг иштирок этишига олиб келди;

- талабаларда техник воситаларнинг етишмаслиги, аксарият ҳолларда оилада битта гаджет бўлиб, ундан фойдаланиш учун навбатга туришга тўғри келди;

- масофавий таълим аудиторияда кечадиган жонли таълимдан фарқлангани туфайли таълим жараёнида мулоқот қилиш самарадорлиги паст даражада кечади. Аудитория шароитида талабаларнинг юз ифодаси орқали уларнинг дарс мавзусини тушуниб бораётганликларини англаш осон кечади. Масофавий таълимда эса бу қийинроқ кечади. Республикада масофавий таълимнинг ривожланиш истиқболларига келсак, масофавий таълим икки йўналишда, яъни реал вақт режимида асосланган синхрон ёки реал вақт режимида асосланмаган носинхрон тарзда кечиши мумкин. Аммо икки йўналиш учун ҳам Интернет тезлик жиҳатидан яхши ишлаши керак. Бусиз масофавий таълимнинг истиқболи бўлиши мумкин эмас. Карантин даврида ташкил этилган онлайн таълим устозлар ва талабаларнинг табақаланишига, яъни шу жараёнга фаол қатнашиб, виртуал таълимнинг ютуқларидан фойдаланганлар ҳамда ўз маҳоратини, малакасини оширганлар ва деярли иштироксиз ўқув йилини якунлаётган гуруҳларга ажратди. Ҳар ҳолда фавқулодда ўтилган онлайн таълим таҳсил олувчи ва таҳсил берувчининг мутахассислик доирасида билимларини одатдаги тизимга қараганда оширмаган бўлса-да, маълум сабоқ ва малакаларга эга бўлишига хизмат қилди. [8]

Келажакда масофавий таълимни янада ривожлантириш учун эса одатий масофавий таълимни бошқариш тизими, яъни Moodle каби таълим платформаларини такомиллаштириш, уларни қулай ва янада тушунарли функциялар билан бойитиш ўта муҳимдир. Бунинг учун педагог ва ахборот технологиялари мутахассисларининг яқиндан ҳамкорлиги талаб этилади.

Пандемия даврида олий таълим муассасалари MOODLE масофавий таълим платформасидан фойдаланган бўлса, эндиликда барча олий таълим муассасалари кредит-модул тизимига ўтиб HEMIS таълим платформасидан фойдаланилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг 2021 йил 6 сентябрдаги “Таълим жараёнини бошқаришда замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида” ги 284-сонли буйруғига мувофиқ, республикада фаолият олиб бораётган 6028 та умумий ўрта таълим муассасаларида “Kundalik.com” платформаси жорий этилди.[9] Ушбу платформа ўқувчилар билимини баҳолаш жараёнини рақамлаштириш ва шаффофлигини таъминлаш мақсадида ташкил этилган бўлиб, бу ўқитувчига маълум бир қулайликларни яратган. Афзаллиги шундаки, қўйилган баҳоларни ўзгартириб бўлмайди, ота-оналар учун қўйилган баҳо кўринадиган, ортиқча қўғозбозликка ҳожат йўқ. Шу билан биргаликда ушбу платформанинг маълум бир камчиликларини ҳам кўрсатиб ўтиш керак. Электрон журнал ўқитувчига кўрингани сингари ота-онага ҳам бир хил

кўринмайди, яъни ота-она фақат ўз фарзандини баҳосини кўра олади. Унда ота-она фарзандини бошқа ўқувчилар билан таққослай олмайди. Бундан ташқари республиканинг олис интернет яхши ишламайдиган ҳудудларида ўқитувчиларга электрон журнални тўлдириш муаммолар туғдирмоқда. Бу тизимни интернет билан таъминланганлик даражасига қараб жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Таълим тизимида бундай платформаларнинг жорий этилиши ўқитувчи ва ўқувчи-талабаларни баҳолаш жараёнларини рақамлаштиришга ва шаффофликни таъминлашга хизмат қилиши кўрсатилган. Масалан НЕМИС платформасида талаба ўзига керакли манбани платформадан қидириши, дарс жадвалидан тортиб, талабанинг шахсий маълумот ҳужжатлари: рейтинг дафтарчаси, ўқиётганлиги ҳақида маълумотнома, тўлов шартномаси кабиларни ўз ичига жамлаган. Бундан ташқари платформада талаба учун ҳам, ўқитувчи учун ҳам қулайликлар ўзаро алоқалар учун замин яратилган. Ушбу платформаларнинг раво ва хатосиз ишлаши учун албатта, интернетнинг ўрни катта ҳисобланади. Айрим мобил алоқа тармоқлари томонидан талаба ёшлар учун тарифлар жорий этилдики, лекин бу етарли эмас деб ҳисобланади. Шу ўринда шуни таклиф қилиш мумкинки, таълим платформаларини мобил алоқа тармоқлари билан ҳам боғлаш зарур. Бунда таълим платформасида қайд этилган шахс, яъни, талабага интернет тарифларини керак бўлса текин қилиб бериш керак. Чунки давлатнинг келажаги, юртнинг фаровонлиги бевосита таълимга боғлиқдир. Таълимга интернет технологияларнинг жорий этилиши Ўзбекистон Республикасини жаҳон рақамли иқтисодиётидаги ўрнини кўрсатиб беради.[10] Таълим билим, кўникма ва малакаларга йўналтирилган саноат жамияти шароитида XX аср анъанавий тарзда яхши бўлган модел ўтмишда қолмоқда. Мавжуд инқироз шароитида анъанавий таълим тизими ўз вақтида сезиларли даражада кечикадиган таъсирлари билан рақамли трансформация вазифаларига мослашишга вақт топа олмаслиги аён бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 28.09.2005 йилдаги ПҚ-191-сон <https://lex.uz/docs/858969>
2. Мўминов А. Ўзбекистон: ахборотлашган жамият сари. –Тошкент; “Турон замин зиё” нашриёти, 2013 йил Б. – 51.
3. Шамсиева, И. М. История Узбекистана в UZNET // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». - 2006. - № 34. - С.160.
4. Марзияев Ж.К., Алишова А.Б. Перспективы развития Интернет журналистики в Узбекистане. В сборнике: Донецкие чтения 2018: образование, наука, инновации, культура и вызовы современности. Материалы III Международной научной конференции. Под общей редакцией С.В. Беспаловой. 2018. С. 221-222.
5. "Халқ сўзи", 2018 йил 6 сентябр, 184 (7142) Б.–2.

6. WWW.UZ миллий қидирув тизими сайтлар каталоги 2023 йил 2 май ҳолатига Махмудходжаева Л.С. Онлайн образование и цифровые средства обучения в вузах Узбекистана. Открытое образование. 2021. Т. 25. № 3. С. 46-61.

7. Н.С. Пандемия шароитида олий таълим тизимида таълим хизматларининг трансформацияси Олий таълим: муаммо ва ечимлар республика илмий-амалий конференцияси илмий мақола ва тезислар тўплами, – Тошкент; 2020 йил 25 май. Б. – 44.

8. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирининг “Умумтаълим мактабларида ўқувчилар билимини баҳолаш жараёнини рақамлаштириш ва таълим жараёнида шаффофликни таъминлаш” тўғрисида 2022 йил 24 июндаги 205-сон буйруғи.

9. Шамсиева И. М. Тарихни ўқитиш жараёнида QR-кодлар: Ўзбекистонда уни қўллашнинг имкониятлари, муаммо ва истиқболлари //ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ. – 2019. – №. 18. - tadqiqot.uz

ETNIKLİK TUSHUNCHASIGA OID NAZARIY QARASHLAR

B.M. Vaxobov,

Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *maqolada etnologiyaning hozirgi kunga qadar dolzarb bo'lgan nazariy qarashlaridan biri bo'lgan etniklik tushunchasi tahlil qilingan. Tadqiqotchilarning etniklikka oid fikrlari tahlil qilingan. Etniklik tushunchasini fanga kirib kelishi turli adabiyotlar asosida tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *etnos, etniklik, nazariya, etnos nazariyasi, etnik muammolar, kamsonli etnoslar, etniklik masalasi, o'zlikni anglash, kategoriya, polietnik, etnik guruhlar, etnik hudud, etnik o'zlikni anglash, etniklik muammosi, klassifikatsiya, madaniy gibridlik*

Etnologlar orasida etnos va etniklik masalalari yuzasidan hozirgi kunga qadar hali aniq bir yondashuvga kelinmagan. Shu sababdan, etnologiyada olimlar tomonidan ishlab chiqilgan turli konsepsiya va nazariyalar mavjud. Hozirda ushbu atamalarni nafaqat etnologlar, balki faylasuflar, tarixchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar, psixologlar va hatto iqtisodchilar ham doimiy ravishda keng qo'llamoqdalar hamda mazkur muammo bilan bog'liq o'zlarining turli-tuman qarashlarini bayon qilmoqdalar.

XX asrning 50- yillarida etnosga oid atamalarning rivojlanib borishi nisbatan jonlangan. 1950 yillarning o'rtalariga qadar sovet etnograflari etniklik nazariyasini ishlab chiqishda fan yo'nalishining mafkuraviy qobig'i bo'lib, ushbu masala mafkurachilarning ixtiyorida bo'lgani holda “millatning ruscha-markscha nazariya” o'lchamlari ostida bo'lgan¹.

¹ Филиппов Р. В. «Советская теория этноса». Историографический очерк. – М., 2010. – С. 114-151

Xorijiy olimlarning etnos masalasiga oid tadqiqotlari XX asrning 60–70 yillarida ortib borib, “etnos nazariyasi”ga oid qarashlar va nazariyalar maxsus jurnallarda nashr etildi¹.

Etnik muammolarga kengroq e’tibor berish XX asrning 60- yillarda boshlanib, bu irqlar va etnoslar o’rtasidagi ixtiloflarning ortishi bilan bog‘liq edi². Mazkur davrga kelib, etnosga oid atamalar ilmiy muomalada juda ham ko‘plab paydo bo‘lgani holda rang-barang edi. Aynan ushbu davrda ingliz tilidagi adabiyotlarda keng tarzda etniklik (“ethnicity”) atamasi ishlatila boshlangan. Mazkur atama bilan birgalikda biror-bir etnik guruhning individini belgilash uchun “ethnic” atamasidan kam foydalanilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda SSSRda rivojlanib borayotgan mamlakatlarga nisbatan qiziqish ortib borgan. Etnograflar SSSRda yashayotgan xalqlarning zamonaviy madaniyati va maishiy hayotiga ko‘proq e’tibor berib, turli xil nazariyalar ishlab chiqqa boshlaganlar. Ushbu o‘zgarishlar natijasida XX asrning 70- yillari birinchi yarmida sovetcha “etnos nazariyasi” yaratilgan.

Sovet ittifoqi va undan keyingi yillarda etnograflar tomonidan etnik jarayonlar, etnogenez hamda etnik tarix muammolariga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilishi tufayli “etnos” masalasi maxsus yoritilgan maqola va monografiyalardan o‘rin oldi³.

XX asr 60- yillariga kelib G‘arbdagi ijtimoiy fanlar sohasiga, aniqrog‘i, ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga ingliz tilidan yangi – “etniklik” termini kirib kelgan. Aslida, mazkur ibora fanda birmuncha oldinroq yaratilgan bo‘lsa-da, lekin, o‘z davrida mazkur termin keng ilmiy iste’molga kirmaganligi bois, 1975 yilda amerikalik olimlar – N. Gleyzer va D. Moynixanlar o‘z tadqiqotlarida “etniklik”ni yangi tushuncha sifatida qo‘llaganlar⁴.

Etniklik atamasini ilmiy jihatdan keng tarzda ishlatilishi XX asrning 60- yillaridan boshlangan. Buning sababi, mustamlakalardagi so‘nggi geosiyosat va rivojlangan mamlakatlardagi kamsonli etnoslarning harakatlarini izohlash edi. Etniklikni izohlash jarayonida turli holatlar tushunilib, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarni anglash, o‘ziga xoslikning shakllanishi, ijtimoiy ziddiyat, irqlararo munosabatlar, assimilyasiya va boshqa jarayonlar bilan izohlangan⁵.

“Etniklik” atamasi sovet davridagi adabiyotlarda kam ishlatilgani holda, ko‘proq u yoki bu etnosni barcha vakillari tomonidan egallagan sifatini bildirish uchun ishlatilgan. Shu kabi qarashlarga ega bo‘lgan olimlar sovet davriga xos bo‘lgan “etnos nazariyasi”ni ishlab chiqqanlar.

“Etniklik” tushunchasi 1960 yillar oxiri – 1970 yillar boshlariga qadar ba’zan ijtimoiy antropologiyada ishlatilgan bo‘lib, o‘quv adabiyotlari va

¹ Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса... – С. 12.

² Итс Р. Ф. Введение в этнографию. – Ленинград, 1991. – С. 8–9; Тишков В. А. Реквием по этносу... – С. 96.

³ Токарев С. А. Проблемы типологии этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – №11; Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологизации этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ. – 1967. – №4; Колпаков Е. М. Этнос и этничность // ЭО. – 1995. – №5. – С. 13; Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // ЭО. – 2003. – №3. – С. 3–24. va boshq.

⁴ Glaser N., Moynichan D. P. Intiroduction / Ethpicity: Theory and Experience / Ed. bu N. Glaser, D. P. Moynichan. – Cambridge, 1975. – P. 1.

⁵ Тишков В. А. Этнология и политика. Научная публицистика. – М., 2003. – С. 231.

ma'lumotnomalarda uning aniq tavsifi berilmagan¹. Etniklik masalasini va ularni o'rganishdagi yondashuvlarni turli darajada tadqiq etilgan xorijiy² va rus tilidagi ko'plab adabiyotlar mavjud³.

Etniklik – etnik guruhning farqli xususiyati, o'zlikni anglatuvchi o'ziga xos kategoriya tarzida qo'llanilsa-da, lekin mutaxassislar mazkur iboraning asl mazmuni borasida hanuzgacha yakdil umumiy xulosaga kelgan emas. M. Benksning yozishicha, “ko'p yillar mobaynida “etniklik” antropologiya va sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lishiga qaramay, fanda qo'llanilishiga ko'ra, boshqa tushunchalarga qaraganda, ma'no jihatidan birmuncha bahsli tushuncha hisoblangan”. Qolaversa, S.E. Ribakov ta'kidlaganidek, “etnos”siz “etniklik”ni va o'z navbatida “etniklik”ni bilmay “etnos”ni izohlash mushkul⁴.

Umuman olganda, etniklik, avvalo, zamonaviy jamiyatlarning polietnik xususiyatiga qaratilgan bo'lib, polietnik xarakterdagi etnos muammolari yoki mintaqaviy etnoslararo munosabatlardagi ziddiyatli holatlarni o'rganishni ko'zda tutuvchi qarash. Etniklik deganda, G'arb olimlari etnik guruhlarining madaniy xususiyatlari yig'indisini tushunadilar⁵. Etniklikni tadqiq qilishda norvegiyalik olim F. Bartning xizmatlarini alohida ta'kidlash joiz. U birinchilardan bo'lib etniklikni keng ilmiy asosda tahlil qilishga uringan va “etnik guruhga tegishli bo'lgan tavsifni etnik hudud tashqarisidagi madaniy material yig'indisiga kiritib bo'lmaydi”⁶, degan fikrlarni olg'a surgan. U “etnik guruhlar (yoki etnoslar), avvalo, ushbu guruh a'zolarining o'zlari muhim deb hisoblagan xususiyatlar orqali aniqlanadi va ushbu xususiyatlar o'z navbatida, etnik o'zlikni anglashda asos bo'ladi”⁷, deb qayd etgan. Shuningdek, V.I. Tishkov esa etniklik muammosini “an'anaviy madaniy tiplar” klassifikatsiyasi tarzida tahlil qilinishiga keskin qarshi chiqqan va etniklikni “madaniy gibriddlik” tarzida talqin qilgan. Uning fikricha, muammoning bunday tarzda hal qilinishi “insonni etniklikda emas, balki insondagi etniklikni tadqiq qilish” imkonini beradi⁸. Mazkur muammoni konstruktivistik yo'nalishda o'rganuvchi olimlarning fikricha, etniklik – madaniy xarakter majmuasiga asoslanadi, ya'ni qaysidir etnik guruh garchi boshqa etnik guruhlardan qondosh-urug'chilik jihatdan farqlansa-da, ammo, etniklikda qarindosh-urug'chilik yoki boshqa ob'yektiv mezonlardan ko'ra madaniy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, etniklik – muayyan etnik guruhga mansub madaniy

¹ Тишков В. А. Реквием по этносу... – С. 96.

² Ethnic Groups and Boundaries / Ed. F. Barth. – Boston, 1969; Yriksen Th. H. Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. – London: Boulder, 1993; Banks M. Ethnicity: Anthropological Constructions. – London– New York, 1996.

³ Чешко С. В. Человек и этничность // ЭО. – 1994. – №6. – С. 35; Козлов В. И. Проблематика «Этничности» // ЭО. – 1995. – №4. – С. 39; Арутюнов С. А. Этничность – объективная реальность (отклик на статью С. В. Чешко) // ЭО. – 1995. – №5. – С. 7. va boshq.

⁴ Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // ЭО. – 2003. – №3. – С. 3.

⁵ Бўриев О., Рахмонов Ф. Этнология атамаларининг комусий луғати... – Б. 302.

⁶ Аширов А. А. Этнологиядаги замонавий концепциялар ва йўналишлар // “Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари” мавзусидаги IV Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент– Наманган, 2007. – Б. 16.

⁷ Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference / Ed de F. Barth Bergen. – Oslo-London, 1969. – P. 9–17.

⁸ Тишков В. А. Этнология и политика... – С. 233.

xususiyatlar majmui, ya'ni etniklik – bu madaniy farqlarning ijtimoiy uyushmasi shaklidir¹.

XX asrning so'nggi choragidan boshlab etnos va etniklik muammosi doirasida tadqiqotlar olib borgan etnologlar, ijtimoiy hamda madaniy antropolog, faylasuf, sotsiolog, psixolog va tarixchilar orasida turli yo'nalishlar, ya'ni o'ziga xos metodologik maktab va qarashlariga ega bo'lgan mustaqil oqimlarni kuzatish mumkin².

Hozirgi zamon fani etniklikni kishilarning madaniy jihatdan boshqa guruhlardan farqlanuvchi tuyg'u (hissiyot) sifatida qaraydi. Bunday xususiyatlar – guruhning nomi, til, tarixiy afsona, din, moddiy va ma'naviy sohadagi ayrim fazilatlar kiradi. Etnik mansublik o'zgaruvchan, ayrim ko'p hollarda ko'pbosqichli va ko'pdarajali xarakterga ega. Inson agar aralash oila yoki muhitda voyaga etgan bo'lsa, o'zining hayoti davomida etnik identifikatsiyasini o'zgartirishi va boshqa madaniyatlar bilan bahramand bo'lishi mumkin³.

XX asrning 70–80- yillariga kelib, dunyo miqyosidagi ijtimoiy-siyosiy hayotda etnik muammolar muhim ahamiyat kasb eta boshlagan. Natijada, etnos va etniklikka oid konstruktiv qarash keng miqyosda ommalasha boshlab, etnos va etniklikka oid konstruktiv maktab shakllangan. Mazkur yo'nalish ayniqsa, AQSh va boshqa qator emigrantlar davlati hisoblangan mamlakatlar (Kanada, Avstraliya)da rivojlangan. Aynan ushbu mamlakatlarda konstruktivistik nazariyaning keng ommalashishiga ma'lum ma'noda mazkur davlatlarda mahalliy hindular va Avstraliya aborigenlaridan tashqari etnik guruhlarining tabiiy ildizi mavjud emasligi bilan bog'liqdir. Etniklik – etnik guruhning farqli xususiyati, o'zlikni anglatuvchi o'ziga xos kategoriya tarzida qo'llanilsa-da, lekin mutaxassislar mazkur iboraning asl mazmuni borasida hanuzgacha yakdil umumiy xulosaga kelmaganlar

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirov A. Etnologiya. – T., 2014. – B.134;
2. Banks M. Ethnicity: Anthropological Constructions. – London– New York, 1996.
3. Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Culture Difference / Ed de F. Barth Bergen. – Oslo-London, 1969. – P. 9–17.
4. Ethnic Groups and Boundaries / Ed. F. Barth. – Boston, 1969;
5. Glaser N., Moynichan D. P. Intiroduction / Ethpicity: Theory and Experience / Ed. bu N. Glaser, D. P. Moynichan. – Cambridge, 1975. – P. 1.
6. Yeriksen Th. H. Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives. – London: Boulder, 1993;
7. Арутюнов С. А. Этничность – объективная реальность (отклик на статью С. В. Чешко) // ЭО. – 1995. – №5. – С. 7. va boshq.

¹ Тишков В. А. О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3. – С. 6.

² Ashirov A. Etnologiya. – T., 2014. – B.134; Коморофф. Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века / Этничность и власть в полиэтнических государствах. – М., 1994. – С. 34.

³ Тишков В. А. Этнология и политика... – С. 161.

8. Аширов А. А. Этнологиядаги замонавий концепциялар ва йўналишлар // “Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари” мавзусидаги IV Республика илмий-назарий конференцияси материаллари. – Тошкент- – Наманган, 2007. – Б. 16.
9. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса... – С. 12.
10. Бўриев О., Раҳмонов Ф. Этнология атамаларининг қомусий луғати... – Б. 302.
11. Итс Р. Ф. Введение в этнографию. – Ленинград, 1991. – С. 8–9;
12. Козлов В. И. Проблематика «Этничности» // ЭО. – 1995. – №4. – С. 39;
13. Колпаков Е. М. Этнос и этничность // ЭО. – 1995. – №5. – С. 13; Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // ЭО. – 2003. – №3. – С. 3–24. va boshq.
14. Коморофф. Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века / Этничность и власть в полиэтнических государствах. – М., 1994. – С. 34.
15. Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // ЭО. – 2003. – №3. – С. 3.
16. Тишков В. А. О феномене этничности // ЭО. – 1997. – № 3. – С. 6.
17. Тишков В. А. Реквием по этносу... – С. 96.
18. Тишков В. А. Этнология и политика. Научная публицистика. – М., 2003. – С. 231.
19. Токарев С. А. Проблемы типологии этнических общностей (К методологическим проблемам этнографии) // Вопросы философии. – 1964. – №11;
20. Филиппов Р. В. «Советская теория этноса». Историографический очерк. – М., 2010. – С. 114-151
21. Чебоксаров Н. Н. Проблемы типологизации этнических общностей в трудах советских ученых // СЭ. – 1967. – №4;
22. Чешко С. В. Человек и этничность // ЭО. – 1994. – №6. – С. 35;

МИГРАЦИЯ ЖАРАЁНИНИНГ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ЭТНО- МАДАНИЯТИГА ТАЪСИРИ

*И.И. Худаяров,
Наманган давлат университети таянч докторанти*

Аннотация: Ушбу мақолада Марказий Осиё ҳудудиди халқларнинг этник тарихи, этник маданий ҳусусиятлари ва уларнинг турмуш тарзи, ижтимоий ҳаёти, урф-одат ва маросимларининг ўзаро уйғунлашуви ҳамда миллатлар ўртасидаги ассимиляция жараёнлари ифодаланган.

Калит сўзлари: Миграция, Этно-маданият, Миллат, Интеграция, Миллий қадрият.

Марказий Осиё минтақаси кўплаб этно-маданий дунёлар чоррахасида жойлашган ҳамда форсий, туркий, мўғул, чин, рус ва бошқа миллатларнинг асрлар давомида йиғилиб келган макон ҳисобланади. Шу ўринда бир замонлар Тибет империяси тарихчиси ёзиб қолдирган, “Марказий Осиё

Евроосиё тарихини тушуниш учун муҳим аҳамиятга эга (...) Бу бутун жаҳон тарихининг етишмаётган ҳалқасидир” эди.

XIX аср охирида Россия империясининг Марказий Осиё ҳудудларини мустамлакага айлантириши натижасида миграция жараёнини янада жадаллаштиришга олиб келди. Натижада ҳудудларда аҳоли сони ва миллат ҳамда элатларнинг ортишига сабаб бўлди.

Россиядан Бухоро амирлигининг Сурхон ва Қашқадарё воҳасига иш ва иш ҳақи илинжида келган кишилар сонининг ошиши миллатнинг маданияти, турмуш тарзи, қадриятларига, мамлакат иқтисодиётига ва ижтимоий ҳаётига жиддий таъсир кўрсатди. Энг ачинарлиси, бундай миллий камситишга асосланган миграция жараёнларининг кучайиши жанубий ҳудудларда бир миллатнинг иккинчи миллат бағрига сингиб, йўқ бўлиб кетиш хавфини туғдирди. Рус маданиятини маҳаллий миллатларга сингдириш сиёсати Россия истилосининг дастлабки йилларидан бошланган эди. Бухоро амирлигининг жанубий ҳудудларида ҳам демографик ўсишнинг потенциал хавфи, биргина аҳоли сонининг ўсиши билан боғлиқ эмас эди. Аҳолининг ўсиши охир-оқибатда табиий ресурслар ва энергия захираларининг нооқилона ва адолатсиз ўзлаштирилишига, ишчи кучининг нотўғри тақсимланишига, ижтимоий иллатларнинг илдиз отишига сабаб бўлди.

Сурхондарё ва Қашқадарёдаги миграция жараёнлари туфайли, аҳоли бир-бири билан маданий ҳаётда, илмий-техникавий жараёнларда, миллатлараро муносабатлар ва ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаб борганлар.

Шу билан бирга, ўзаро муносабатлар аҳолининг миллий таркибини ўзгаришига олиб келган. Аҳоли миграцияси тўғрисида рус тадқиқотчиси Н.Платонов қуйидаги фикрни қайд этади: “Чоризм ўзидан яхши ривожланмаган, мамлакат ҳудудида ҳаддан ташқари номутаносиб ва нораціонал жойлашган ишлаб чиқарувчи кучларни мерос қилиб қолдирди”.

Бухоро амирлиги жанубий шаҳарларидаги миграция демографик вазиятни белгилаб берувчи ва меҳнат аҳлининг ўсиш суръатига таъсир кўрсатувчи омиллардан бирига айланган. Россия манфаатларини ҳисобга олиб амалга оширилган ушбу миграция натижасида, жанубий ҳудудларга келган русийзабон аҳоли рус мустамлакаси учун фойда келтириб, рублнинг Бухоро бозорларига эркин кириб келишига, меҳнат бозорининг тараққий этишига, шарқ ва рус савдо маҳсулотлари ўртасида рақобатнинг кескинлашишига, тадбиркорлик салоҳиятининг мустаҳкамланиши, ишбилармонликнинг шаклланишига имконият яратиб берган.

Туркистон генерал-губернатори К.А.Кауфманнинг ёзма маълумотида кўра, 1867-1877 йиллар давомида Россиянинг марказий ўлкаларидан 8058 нафар оила ёки қарийб 40000 нафар киши кўчириб келтирилган.

1897 йили Россия империяси томонидан ўтказилган 1-аҳоли рўйхати маълумотларига кўра, Ўзбекистонда аҳолининг умумий сони 3 миллион 978 минг киши бўлиб, шундан мамлакатда истиқомат қилаётган руслар сони 7,7 фоизни ташкил этган.

1896 йилда мигрантлар жами аҳолининг 6,1 фоизини ташкил этган бўлса, 1925 йилга келиб, уларнинг салмоғи 13,4 фоизга етди.

Ўзбекистонга кўчиб келиш босқичма-босқич давом этди, 1903-1917 йилларда миграция жараёни маълум нуқтаи назардан кучайди. Кўчиб келганларнинг 100 мингдан ортиқроғи Столипин ислохотлари даврига тўғри келади. 1905-1907 йилларда кўчиб келганлар учун Россия империяси томонидан ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар яратиб берилди. Натижада 1906 йил март ойида Ўрта Осиёга кўчиб келган аҳолини жойлаштириш бўйича махсус Низом ишлаб чиқилди. Низомни ишлаб чиқишда тубжой аҳолининг ортиқча ерларини тортиб олиш ва ушбу жойларга кўчиб келган русийзабон аҳолини жойлаштириш мақсад қилиб олинган эди. Бу эса 1910 йилда миграцион аҳоли билан туб аҳоли ўртасида низоларнинг кучайишига сабаб бўлди. 1912 йилдаги очарчилик туфайли, Волга Бўйи аҳолисининг Ўрта Осиёга кўчиб келиши кучайди. Россия ҳукумати ушбу масалани қайта кўриб чиқиш мақсадида, янги ислохотлар ўтказиб, кўчиб келувчиларга имтиёзлар берди, тўсиқлар бекор қилинди. Шу асосда 1913 йилга келиб, Туркистон ўлкасидаги қишлоқ аҳолисининг 5,3 фоизини руслар ташкил этди.

Миграция жараёнлари натижасида аҳолининг Туркистон ҳудудига кўчиб келиши масаласида А.М. Матвеев қуйидаги маълумотни тақдим этади.

XX асрнинг иккинчи ўн йиллигига келиб, Туркистоннинг (Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ҳам қўшиб ҳисоблаганда) тахминан 9 миллион тубжой аҳолиси ва 500 мингдан кўпроқ европаликлар орасида 9-10 минг поляк ҳам бор эди. 1914-1918 йиллардаги биринчи жаҳон уруши йилларида Польшанинг иккига бўлиниб кетиши натижасида, Россия томонидан қўлга олинган ҳарбий асирларнинг Ўрта Осиёга кўчириб юборилиши бунга асосий сабаб бўлган эди.

Совет ҳукумати миграция жараёнларини тезлатиш мақсадида, 1919 йил 2 январда ТАССР Халқ хўжалик Олий Кенгашининг пахтачиликни тиклаш ва уни молиялаштириш бўйича комиссиясига қуйидаги топшириқни берди: “Деярли яланғоч ишчи ва камбағал деҳқонларни кийим билан таъминлаш Туркистон совет республикаси учун ор-номус масаласи бўлим, маҳаллий аҳолини ишонтириш учун зарурий чоралар куриш кўрсатмаси берилди”. Бу кўрсатма асосида, Россиянинг марказий ҳудудларидан оч-қашшоқ аҳолини Туркистон ҳудудига кўчиришга йўл очилди. Миграция жараёнларининг кучайиши натижасида, миллий муносабатларда ўтмишдан қолган ғоявий-руҳий сарқитлар ўз таъсирини яна кучайтирди. Совет ҳукуматининг ташаббуси билан, ушбу кенгашлар 1928-1935 йилларда бир неча марта ўзларининг йиғилишларини ўтказди, кам сонли миллатларни ўқитиш, даволаш, ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича давлат сиёсатини амалга ошириб, махсус мактаблар, даволаш масканлари, матбуот, радио, тил, виждон эркинликларини жорий этди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, 1932 йилда Ўзбекистонда 50 та миллат ва халқ вакиллари истиқомат қилган, Республика олий ўқув юртларига кирган 15 минг 205 нафар талабанинг 1 минг 590 нафари миграция туфайли кўчиб келган кам сонли аҳолининг вакиллари эди.

Юқоридаги тарихий манбалар шуни кўрсатадики, совет ҳукуматининг миграция сиёсати маҳаллий аҳолининг миллий манфаатларини камситиш, тенг ҳуқуқлик ва эркин ривожланиш мафқураси асосида кам сонли рус ва

русийзабон аҳолининг миллий устунлиги таъминлашни асосий мақсад қилиб олган, тубжой аҳолининг ҳар қандай сиёсий бошқарув ва маъмурий ҳуқуқларини барбод қилишга йўналтирилган эди.

1937 йил 21 августда 1428-326 сонли «Узоқ Шарқ чегара районларидан корейс халқини кўчириш» тўғрисидаги қарорига мувофиқ, Узоқ Шарқ, Бурятия, Монголия АССР, Хабаровск, Приморье ўлкасидан ҳамда Чита вилоятларидан корейс халқларини Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикаларига оммавий тарзда зудлик билан кўчириш белгиланган эди.

Ушбу кўрсатмага мувофиқ, 1937 йил кузида 11 минг корейс оилалари (55 минг киши) Ўзбекистонга кўчириб келтирилди. 1938 йил ноябрида Ўзбекистонда яшаётган корейс оилалари сони 16,3 минг (74,5 минг киши)га етди. Кўчириб келтирилган бу халқлар даставвал барча ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум этилган эди. Мана шундай бадарға қилинган халқлардан яна бири немис миллатига мансуб кишилардир. Немислар Туркистонга дастлаб Россиядан 1891-1892 йилларда ва 1912 йилда рўй берган қурғоқчилик ва очарчилик бошланганда кўчирилган. Россияда 1917 йил 3 минг 515 нафар, 1938 йил 40 минг нафар немис миллатига мансуб аҳоли яшаган бўлса, 1953 йил 1 январда мамлакат бўйича 17 ёшдан махсус кўчирилган немислар сони 788 минг 975 нафарни, Ўзбекистонда эса 8 минг 366 кишини ташкил этган. 1926 йилги аҳоли рўйхатига кўра, Ўзбекистонда 5 миллион 272 минг 8 киши истиқомат қилган. Шундан 437 минг 6 нафари маҳаллий бўлмаган аҳоли бўлиб, бу жами аҳолининг 8,3 фоизини ташкил этган.

Марказий Осиёга маълум даврлар оралиғида турли (араб, лўли, яхудий, татар, корейс, курд, немс, балуж, уйғур, дунган, хитой, мўғул, бурят, саха, олтой, шор, рус, украин, беларус,) халқларнинг кўчиб келиши натижасида, минтақа аҳоли сони ва уларнинг этник-маданияти, анъана ва миллий қадриятларига ўз таъсирини ўтказиб келган. Бу эса, ўз навбатида миллатлар орасида янги этно-маданий қадриятларни вужудга келишига олиб келган.

Ўзбекистон ҳудудида турли маданиятлар, иқтисодий фаолият, турли этник гуруҳлар ва этник гуруҳларга хос бўлган урф-одатлар ва этномаданий анъаналар ўзини намоён қилган.

Мисол тариқасида Арабларнинг маҳаллий миллатлар билан ассимиляцияси ҳақида гапириш мумкин.

Марказий Осиё араблари уруғ-аймоқ қариндошлик белгилари жиҳатидан бир неча қавм-қариндошларга бўлинали. Занбон, бахшибон, искандари, рашади, хўжаги. Марказий Осиё араблари асосан Зарафшон бўйлари, Самарқанд шаҳли, Шерабод, Сурхон, Бухоро, Қарши, Хўжанд ва Каттакўрғон каби йирик шаҳарлар ҳамда Косон, Шеробод ва бошқа туманларда истиқомат қилишади. Марказий Осиё арабларининг аксарияти ўз она тилларини унитишган. Улар ўзбек ва тожик тилларида гаплашади. Улар орасида иккита шева: асосан Қашқадарё ва Бухоро шеваси кенг тарқалган. Араб тили иккинчи тил сифатида айрим қишлоқларда қариялар орасида ҳозиргача қўлланиб келинмоқда. Уларнинг шеваларида маҳаллий аҳоли тилининг таъсири жуда катта.

Хулоса қилиб айтиш мумкунки Ўзбекистон ўз мустақиллигига эришгандан сўнг Республика Конституциясида барча миллатлар ва элат вакиллариининг тили, урф-одати, анъаналарига ҳурмат билан муносабатда бўлишни, уларнинг ривожланиши учун шароит яратиш кафолатланди.

Шундан келиб чиқиб, Бухорода иккита синагога, яҳудий тилида ўқитиладиган мактаб ва болалар боғчаси фаолият юритмоқда. Турли диний маросимлар эркин ўтказилиб келинмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг 2017 йил 19 май куни қабул қилинган “Миллатлараро муносабатлар ва хорижий мамлакатлар билан дўстлик алоқаларини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармониға мувофиқ, бугунги кунда мамлакатимизда 138 та миллий маданият марказлари фаолият юритмоқда. Улар турли миллат ва элатларға мансуб фуқароларнинг эзгу қадриятларини асраб-авайлаш, урф-одат ва анъаналари бардавомлигини таъминлаш, ёш авлодни миллатлараро бағрикенглик руҳида тарбиялашға муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шониёзов.К.Ш – Ўзбек халқларининг шаклланиш жараёни.
2. Fedorov V. (2013). Russian identity and the challenges of time. Moscow, RPORC. Retrieved from: <https://wciom.ru/fileadmin/file/reports>.
3. Толстова Ю. (1959). – Б. 27-35.
4. Абдуллаев 2005, 20-40.

FARG'ONA VODIYSIDA KULOLCHILIK MADANIYATI TARIXI

*B. Shamsiddinov,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
M.R. Otaqo'ziyeva,
Andijon Davlat Universiteti talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada xalq amaliy san'at turlaridan bo'lgan kulolchilikning Farg'ona vodiysida paydo bo'lishi va uning rivojlanish jarayonlari hamda G'urumsaroy Rishton va Quva usta kulollari va ularning kulolchilik san'ati maktablariga asos solishi, kulolchilikning Rossiya mustamlakachilik davrida kulolchilikning rivoji va mustaqillik yillarida kulolchilik san'atiga qaratilayotgan e'tiborlar va uning rivojlanishi uchun qilinayotgan islohotlar haqida qisqacha to'xtalib o'tilgan*

Kalit so'zlar: *Gil, O'zbekiston, Farg'ona, Rishton, G'urumsaroy, Kattaqo'g'on, G'ijduvon, Misr, Xitoy, Ispaniya, kulolchilik, sopol, charx, xumdon, rombsimon .*

O'zbekiston kulolchiligi – badiiy ish uslublari eng qadimiy turlaridan hisoblanadi. Kulolchilik san'ati asari sirlangan va sirlanmagan ish uslublari asosida yuzaga keladi. Sirlanmagan kulolchilik hajmi jihatidan katta bo'lgan, xo'jalik

uchun kerak bo'ladigan buyumlarni o'z ichiga oladi. Masalan, suv va mevalar solish uchun mo'ljallangan xumlar, ko'zalar, non yopish uchun tandir va boshqalarda buni ko'rish mumkin.

Usta kulollar o'zbek milliy kulolchilik an'alarini asrab-avaylab, yangi ijodiy qirralarini va boy ma'naviy me'rosimizni o'rganib, uni shakllantirishga ulgurgan. Bunga Xorazm, Rishton, Kattaqo'rg'on, Shahrisabz, G'ijduvon va Toshkent kulolchilik san'atining mashhur maktablarini misol keltirish mumkin¹.

Farg'ona vodiysi xalq hunarmandlarining kulolchilik buyumlari yuz yillar davomida mashhur bo'lib kelgan. Rishton va Quva kulolchilik san'ati maktabi qatorida G'urumsaroy kosiblarining ishlari ham shuhrat qozongan. Hozirgi paytda bu qishloq Namangan viloyati Pop tumanidagi kulolchilik ishi markazlaridan biri hisoblanadi².

O'tgan asrning o'rtalarida deyarli unutilgan kulolchilik kasbi keyingi o'n yilda qayta tiklandi. Shu yerlik o'z kasbining mohir ustalari M.Rahimov, M.Tursunov, X.Hakimov, H.Sotimov zamonaviy G'urumsaroy kulolchilik san'ati maktabiga asos soldi³.

VIII-XII asrlarda kulolchilik O'rta Osiyoda yaxshi rivojlangan. Buni Afrosiyob va O'rta Osiyo mamlakatlaridan topilgan kulolchilik buyumlari isbotlab berdi. O'sha davrda O'rta Osiyo madaniyati tez sur'atlarda rivojlandi. Yangi ko'tarilish davri bo'ldi. Ko'pgina olim, yozuvchi va mutafakkirlar yetishib chiqdi. XIX asrda O'rta Osiyoda tojik va o'zbek xalqlari o'rtasida kulolchilik juda keng rivojlanib, G'ijduvon, Panjikent, Samarqand, Shahrisabz, Toshkent, Rishtonda kulolchilik markazlari paydo bo'ldi. Ular sopol idishlarni sirlab bezatishning o'ziga xos uslublarni vujudga keltirdilar. 1930-yilda Toshkentda eksperimental keramika va Samarqandda keramika ustaxonalari ochildi⁴. 1932-yilda Toshkentda o'quv ishlab chiqarish ustaxonasi tashkil etilib, u mahalliy xalq amaliy san'at ustalari, shu qatori kulollar tayyorlaydigan kurslar tashkil etildi. 1943-yili Shahrisabzda o'quv ishlab-chiqarish badiiy korxonasi ishga tushirildi⁵.

Kulolchilik sir-asrorlarini mashhur kulollar yoshlarga sidqidildan o'rgatdilar. Hozirgi kunda kulolchilik faniga yanada e'tibor kuchaymoqda. O'zbekiston badiiy akademiyasiga qarashli Respublika kollejida, K.Behzod nomli rassomchilik va dizayn institutida, Nizomiy nomli TDPU BGFning amaliy san'at kafedrasida bu fan yaxshi yo'lga qo'yilgan. Hademay bu ustalar yaratgan kulolchilik san'at asarlari ham muzeylardan joy olishiga ishonchimiz komildir. Rishton O'zbekistondagi sirlangan sopol buyumlari ishlanadigan eng mashhur va qadimiy markazlardan biri. XIX asr oxiri XX asr boshlarida aholisining deyarli hammasi kulollardan iborat edi. Farg'ona vodiysidagi barcha kulolchilik markazlari azaldan

¹ Xo'janioyozova Olmaxon Aminbayevna. XIX–XX asr Xorazm xalq badiiy kandakorligi va kulolchiligi (An'analar rivojlanishi va ijodiy jarayonning xususiyatlari). San'atshunos. fan. nom. ... diss. – T., 1995. – b.97

² Isaboyeva G. XIX asrda Qo'qon xonligida madaniy hayot. Tarix fan. nom. diss.. – Toshkent: O'zMU, 2008. – B.142

³ Temirxojayev J., Po'latov B. O'zbekistonning mashhur kulolchilik maktablari/ Tarix tafakkuri. Tarixchi olimlarning ilmiy-amaliy maqolalar to'plami. VIII jild. – T.:Yangi asr avlodi, 2015. – B.155-158

⁴ Искандерова А. Дж. Поливная керамика средневекового Хорезма IX–XIV веков. Автореф. дисс....кан.ист.наук. – Нукус, 2005. – 30 с.

⁵Rahimov M. Q. O'zbekiston badiiy kulolchiligi // SHarq yulduzi. – Toshkent, 1959. – №3. – B. 118–121.

Rishton kulolchilik ta'siri ostida bo'lgan. Ushbu tumanda har qanday turdagi buyumlarni yasash uchun yaroqli bo'lgan, alohida navli kulolchilik gilining mavjudligi bunga asos bo'la oladi.

Qizg'ish-sarg'ish rangli ajoyib gil Rishtonning deyarli butun hududida 1–1,5 m chuqurlikda qatlam bo'lib joylashgan. Gilning yaxshi sifatligi mahalliy ustalarning uni O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi kulollardan farqli ravishda oldindan tozalab boshqa turdagi tuproqlarga aralashmagan xolda ishlab chiqarishga jalb qilish imkonini beradi. Kulollar Rishton yaqinidagi tog'lardan har xil bo'yoqlar, kvartslı qum va olovbardosh gillarni qazib olishgan¹. 1960-yillarda yuqorida eslatib o'tilgan moviy sopol buyumlari ishlab chiqariladigan an'anaviy markazlar barham topa boshladi. Ana shunday sharoitda San'atshunoslarning Butunittifoq konferensiyasi (Farg'ona 1974-yil) qabul qilingan moviy ishqorli sopol idishlari ishlab chiqarish an'alarini saqlab qolish haqidagi qarori amaliy ahamiyat kasb etdi. Ushbu qaror ustalarga ma'qul tushdi. Ular oldingi ishlab chiqarishga qaytib buyumlarni bezashning an'anaviy shakllari va usullarini qayta tiklay boshladilar. Keyingi 20 yil ichida Rishton sopoli an'anaviy badiiy va texnologik usullar asosida yana qayta tiklandi. Ishqorli sir tayyorlash ham yo'lga qo'yildi. Rishton sopolchiligining mahalliy badiiy xususiyatlari ko'p jihatdan buyumlarga naqsh berilishida ko'zga tashlanadi.

1970-90-yillardagi girix bezaklar orasida to'rsimon naqsh, rombsimon naqsh, uchburchakli shakllarning bir maromda joylashtirilishi doirasimon shakllarning zanjir shaklida bir tekis berilishi nuqtali naqsh qora va oq kvadratchalarning navbat bilan o'rin almashishi shaklidagi naqsh egri va to'g'ri chiziklar shaklidagi doiracha va to'pbarggul shaklidagi mavhumiy geometrik bezaklar ko'p tarqaldi². O'simliksimon naqshlar ayniqsa, turli-tuman va sermazmundir. O'simlik dunyosiga oid mavzularni talqin qilishda ayniqsa, an'anaviy belgilar bilan bu mavzularning yangicha talqinlari nisbatan yaqqol ko'zga tashlanadi.

Har bir ijodkorning ruhiy holati, o'zi bajarayotgan buyumida o'z aksini topmasdan qolmaydi. Kishi ruhiyatini ko'tarishda esa xonaning ozodaligi, jihozlarning qulayligi muhim ro'l o'ynaydi. Kulolchilik xonasini jihozlashda haykaltaroshlik xonalarini jihozlashning umumiy qoidalaridan kelib chiqqan holda jihozlash qisman bo'lsada foydalanish maqsadga muvofiqdir. Har bir asbob-uskunalar, xom-ashyolar, ko'rgazmali qurollar, talabalarning tayyor ishlari, dastgohlar, elektropechlar tartibi bilan o'z joyiga quyilmog'i lozim.

Kulolchilik ustaxonasida bevosita talabaniy foydalanadigan maydoni 50-55 m² bo'lsa, har bir talabaniy ish o'rni bir-biridan 60 sm, qatorlar orasida 1 m dan uzoqlikda bo'lsa, harakatlanish qulay bo'ladi. Ustaxonaga tabiiy yorug'lik tushishini ta'minlash, buning iloji bo'lmasa, kunduzgi yorug'lik lampalari bilan ta'minlash kerak. Kulolchilik asarini yasash uchun talabadan mohir musavvirlik, naqqoshlik va haykaltaroshlik talab etadi.

Har bir asbob-uskunani yoki dastgohni, elektropechni, xumdonlarni ishlatishning qonun-qoidalari mavjud. Talabaniy bu texnologiya bilan

¹ Рахимов М. Қ. Ўзбекистон бадий кулолчилиги // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1959. – №3. – Б. 124.

² Bulatov S. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. – T.:Mexnat, 1991. – b.289

tanishmagani turli baxtsiz hodisalarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ishlashdan oldin albatta maxsus ish kiyimini kiyib olish zarur. Xumdonda sopol buyumlar pishirishdan oldin xumdon atrofidagi buyumlar ko'zdan kechiriladi. Yong'indan saqlash choralari ko'rib chiqiladi. Elektro isitgichlarda ishlaganda uni isitishdan oldin barcha simlar, uzellarning butunligi ko'zdan kechiriladi. Agar ba'zi simlar izolyatsiyasi ochilib qolgan bo'lsa, elektropechlarni ishlatishga ruxsat etilmaydi. Topilgan kamchiliklar tuzatilgandan so'ng ishlashga ruxsat beriladi. Elektropech ishlatilib, unga buyumlar qo'yilib, eshiklari yopilgach uning issiqligi asta-sekinlik bilan ko'tarilib boradi¹. Bu vaqtda pechning eshigini hohlagan vaqtda qayta-qayta ochish ta'qiqlanadi. Pech va buyumlar ma'lum muddatda sovigandan keyin olinishi mumkin. Agar sopol buyum to'g'ri texnologiya asosida yasalgan bo'lsa, u hech qachon yorilmay chiqadi. Dastgohda va xumdonda ishlash uchun mavjud qoidalarni o'zlashtirgan va ularga to'liq rioya qiladigan talabalarnigina maxsus daftarga imzo chekkandan keyin ruxsat etiladi. Hayvonlarga oid va antropomorfik mavzular Rishton kulolchiligida «parchasi yaxliti uchun» tamoyiliga ko'ra taqdim etilgan. 1970-1990-yillar Rishton kulolchiligining rivojiga quyidagi tamoyilni qayd qilish mumkin. Rishtonlik ustalar an'anaviy merosni astoydil e'zozlash bilan birga ancha dadillik va keskinlik bilan buyumlar shakllari talqini hamda naqshli bezaklar harakteriga o'zgarishlar kiritishgan². An'anaviy shakllarni va naqshlarni izchillik bilan to'laqonli qilib qayta tiklash an'analarga so'zsiz rioya qilish o'rnini yakka tartibdagi ijodiy tashabbuskorlik, yangicha usul va naqshin bezaklar turlarini kengaytirish egallab bormoqda³.

Kulolchilik sohasini rivojlantirish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoyev "Sopol buyumlarni ham yana ommalashtirib, har bir xonadonga kiritish kerak. Ularni chet elliklar juda qadrlaydi. Chunki, chiroyli, sifatli, ekologik toza. Yurtimizdagi har bir uyda mana shunday idishlar bo'lsa, ham milliy iftixor, ham ma'naviyat bo'ladi" degan edilar.

O'zbekistonda balki boshqa chet ellarda ham mashhurdir, ular mamlakatimiz va boshqa chet el ko'rgazmalarining doimiy qatnashchisi bo'lganlar. Kulol, haykaltarosh va me'morlarning ijodiy hamkorligi yaxshi samara bermoqda, ular keyingi yillarda bir qancha ajoyib san'at asarlarni yaratdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev SH. M. Demokratik islohotlarni izchil davom ettirish, xalqimiz uchun tinch va osoyishta, munosib hayot darajasini yaratish – barqaror taraqqiyot kafolatidir / O'zbekiston Respublikasi Prezidentligiga nomzod Shavkat Mirziyoevning Tadbirkorlar va ishbilarmonlar xarakati – O'zbekiston Liberal demokratik partiyasining VIII syezdidagi ma'ruzasi. // Xalq so'zi, 2016 yil 21 oktabr.

¹ Fatxullayev R. S. XIX asr oxiri – XX asr 80 yillarida O'zbekiston amaliy bezak san'atida tasviriy mavzular: San'at. fan. nom.... diss. – T., 2000. – 136 bet.

² Aliyeva S. SH. 1970–1990 yillarda O'zbekiston xalq kulolchiligi (an'analarning saqlanish va rivojlanish muammolari): San'at. fan. nom.... diss. – T., 1996. – B.110

³ Bulatov S. O'zbek xalq amaliy bezak san'ati. – T.:Mexnat, 1991. – b.256

2. Isaboyeva G. XIX asrda Qo‘qon xonligida madaniy hayot. Tarix fan. nom. diss.. – Toshkent: O‘zMU, 2008. – B.142.
3. Temirxojayev J., Po‘latov B. O‘zbekistonning mashhur kulolchilik maktablari/ Tarix tafakkuri. Tarixchi olimlarning ilmiy-amaliy maqolalar to‘plami. VIII jild. – T.:Yangi asr avlodi, 2015. – B.155-158
4. Aliyeva S. SH. 1970–1990 yillarda O‘zbekiston xalq kulolchiligi (an‘analarning saqlanish va rivojlanish muammolari): San‘at. fan. nom.... diss. – T., 1996. – 141 bet.
5. Fatxullayev R. S. XIX asr oxiri – XX asr 80 yillarida O‘zbekiston amaliy bezak san‘atida tasviriy mavzular: San‘at. fan. nom.... diss. – T., 2000. – 136 bet.
6. Xo‘janiyozova Olmaxon Aminbayevna. XIX–XX asr Xorazm xalq badiiy kandakorligi va kulolchiligi (An‘analar rivojlanishi va ijodiy jarayonning xususiyatlari). San‘atshunos. fan. nom. ... diss. – T., 1995. – 138 bet.
7. Rahimov M. Q. O‘zbekiston badiiy kulolchiligi // SHarq yulduzi. – Toshkent, 1959. – №3. – B. 118–121.
8. Bulatov S. O‘zbek xalq amaliy bezak san‘ati. – T.:Mexnat, 1991. – 384 bet.
9. Xorazm kulollarining oqsoqoli (R. Matchonov) // Fan va turmush. –1996. – №1. – B. 15.
10. Искандерова А. Дж. Поливная керамика средневекового Хорезма IX–XIV веков. Автореф. дисс....кан.ист.наук. – Нукус, 2005. – 30 с.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ОБОДОНЛАШТИРИШ ВА КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШ МАСАЛАСИ

*Д.Р. Норқўзиев,
Наманган давлат университети
таянч докторанти*

Аннотация: Ушбу мақолада республика мустақиллигининг дастлабки давридан то бугунги кунимизгача бўлган даврдаги Фарғона водийси вилоятлари шаҳарларида атроф-муҳит муҳофазаси ҳамда ҳудудларда яшиллаштириш ҳаракатининг бориши ҳақида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: озиқ-овқат хавфсизлиги, экология, ҳосилдор ерлар, атроф-муҳит муҳофазаси, яшил ҳудуд.

Бугунги кунга келиб дунё миқёсида чўлланиш, ер деградацияси ва курғоқчилик жиддий иқтисодий, ижтимоий ҳамда экологик муаммо сифатида кўплаб мамлакатлар озиқ-овқат хавфсизлигига таҳдид солмоқда.

Инсоннинг ердан нотўғри фойдаланиши ва тупроқларнинг кимёвий ифлосланиши натижасида катта-катта майдонларда ҳосилдор ерлар чўлга айланмоқда. БМТ маълумотларига кўра инсонлар ҳар йили ўзининг ерга эътиборсизлиги туфайли қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган 10 млн. гектардан ортиқ ердан маҳрум бўлмоқда[1].

Республикада мавжуд ривожланган қишлоқ хўжалги тармоғи ва саноат мажмуалари ҳам атмосфера ҳавоси таркибининг сифат жиҳатдан ўзгаришига ўзига хос таъсир кўрсатади. Аҳолиси зич, транспорт оқими катта ҳисобланган, ўзига хос табиий иқлим шароитига эга яъни тоғлар орасида жойлашган ҳудудларда экологик хавфли ишлаб чиқариш корхоналарининг мавжудлиги йирик шаҳарларга хос.

Фарғона водийсида ҳам ишлаб чиқариш корхоналарининг кўплиги табиий муҳитнинг ниҳоятда кўп ўзгаришига олиб келган. Шунингдек атроф-муҳитнинг ўзгариши, ифлосланиши, табиий ресурсларнинг камайиши ва сийраклашишига ҳам таъсир этган. Шу сабабли жойларда экологик мувозанат нисбатан барқарорликдан чиқиб, нозиклашиши ва беқарорликка эга бўлаётганлиги, оқибатида эса экологик ҳолат жиддийлашуви юз бериши натижасида номақбул ҳодиса ва жараёнлар таркиб топиб, атроф-муҳит зарар кўрган ва турли касалликларнинг аҳоли ўртасида тарқаб кетиши аниқланган[2].

Ўтган асрнинг 90-йиллари бошларида Фарғона вилоятининг Бешариқ туманидаги мавжуд саноат корхоналари фаолияти ўрганилганда туман марказидаги момик фабрикаси атрофидаги Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, Х. Олимжон номли, Фабрика кўчаларида бошқа кўчаларга нисбатан чангланиш 15-20 марта юқори эканлиги кузатилади. Бунинг натижада аҳоли ўртасида нафас йўллариининг касалланиши бир мунча ортган эди[3]. Туман қишлоқларида эса ич терлама, юқумли сарик, ошқозон-ичак касалликларининг кўплиги мавжуд ичимлик сув манбалари талаб даражасида эмаслигидан далолат берган. Қолаверса, қатор йиллар давомида пахта яккаҳокимлиги муносабати билан экин майдонларини заҳарли химикатлар қўлланиши бугунги кунда ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Натижада аҳоли орасида кам қонлик каби касаллигига дучор бўлганлар кўп кузатилган. Ёки шунга ўхшаш ҳолатни Фарғона фуран бирикмалари заводи тўла қувват билан ишлаган пайтларда бир йилда атроф-муҳитга 1300 тонна ҳажмда зарарли чиқиндилар ташлаб турарди. Зарарли чиқиндилар Фарғона туманининг Аввал, Лоғон ва бошқа қишлоқлари ҳудудларига тарқалган[4].

Мутахассисларнинг фикрига кўра, ҳали жаҳонда ва юртимизда ҳам табиатни муҳофаза қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланишда ҳал этилмаган муаммолар мавжуд. Уларни бартараф этиш кўп жиҳатдан аҳолининг табиатга ёндошуви ва экологик маданиятнинг юксаклигига боғлиқ.

Андижон вилоятида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил 20 сентябрдаги “Экология ва саломатлик” икки йиллигини амалга ошириш борасида вилоят миқёсида ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ишларига алоҳида аҳамият берилган. Вилоятда 1991-1995 йиллар оралиғида 42,5 млн. туп ҳар йили 10 млн.дан охириги 2 йилда 12,2 миллиондан ортиқ мевали ва манзарали кўчатлар экилган. Вилоят бўйича умумий майдоннинг 72 фоизига яъни 30587 гектар ерга дарахтлар экилган. Бу ўз навбатида ҳукумат томонидан вилоятда тоза ҳаво дастурининг 91-93 фоизга бажарилганлигини кўрсатади[5].

1995 йилнинг ўзида 2590 гектар майдонда дам олиш хиёбонлари ва ўрмонлар ташкил этилган. Бундан ташқари, 16952 гектар майдон турли мева-ёғилзорлардан иборат эди. Мана шу ишларнинг натижаси ўлароқ вилоят ҳудудидаги ҳавони яхшилашда амалга оширилган тадбирлар натижасида аҳвол анча яхшиланди[6].

Республика миқёсида бўлгани каби Фарғона водийси ҳудудларида ҳам ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш ойликлари, экология ҳафталиклар, ҳайрия шанбаликлари, тарғибот ишлари, маъруза ва суҳбатлар, тасвирий кўرғазмаларининг уюштирилиши одат тусига кирди. Сув ресурсларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш, ичимлик суви сифатини яхшилаш бўйича ташкилий чора-тадбирлар амалга оширилди. “Тоза ҳаво” дастурига биноан биргина Андижон вилоятида 1991-1995 йилларда 42,5 млн туп мева-ёғил ва манзарали кўчатлар экилди, яъни ҳар бир фуқаро ҳисобига 24,3 м² кўкаламзорлаштирилган майдон тўғри келди[7].

Тошкент, Фарғона, Қўқон, Самарқанд, Навоий, Ангрен, Олмалик, Андижон ва Наманган каби шаҳарларда кўплаб йирик саноат корхоналари, маиший хизмат жойлари мавжуд, транспорт тармоқлари бошқа жойларга шаҳарлар ҳавосига нисбатан анча ифлос ҳисобланади[8]. Йигирмадан ортиқ шаҳарларда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг ўртача йиллик даражаси ҳанузгача рухсат этилган меъёрлардан ошиб бормоқда[9].

Шу сабабли ҳам республиканинг йирик шаҳарларида саноат корхоналарининг чиқиндилари ҳаво ва сувни ифлослантирмаслиги учун уларга ҳаво ва сувни тозалаб берувчи махсус тозалагич мосламаларни ўрнатиш муҳим аҳамият касб этади.

Фарғона водийсида табиатни муҳофазаси, ундан оқилона фойдаланиш, келажак авлодлар учун авайлаб-асраш етказиш доимо ўткир ва долзарб муаммо бўлиб келган. Биргина, Фарғона вилоят ҳудудининг атиги 2,3 фоизини яшил ўрмонлар ташкил этади. Бу минтақада яшаётган ҳар бир кишига ўртача 5,3 квадрат метрдан тўғри келади дегани. Айтиш мумкинки, водийда атмосферани кислород билан таъминловчи “фабрика” нинг аҳволи йилдан-йилга мураккаблашиб бораётганлигини кўрсатади. Чунки сўнги йилларда Фарғона водийсининг шаҳар ва туманларида, кишлоқ хўжалик экинлари майдонларининг атрофидаги дарахтларни аёвсиз ва асосиз кесиш ҳоллари оммавий тус олганлиги сир эмас.

Фарғона вилоятининг Ёзёвон тумани ҳудудида жойлашган “Толқудуққум” ов хўжалиги водийнинг ноёб минтақаси, ўзига хос кўрикхона ҳисобланади. Майдони 2,5 минг гектарни ташкил қиладиган мазкур хўжалик ҳудудида 12 та катта кўл ҳам мавжуд. Кўрикхонада ноёб дарахтлар, тўранғи, оқ қайрағоч ва толлар ўстириб келинган. Лекин кейинги йиллар оралиғида “сохт тадбиркорларнинг хуружи туфайли ҳам ноёб ўсимлик дунёси йўқолиш арафасига келиб қолган. У ерда бунёд этилган ихота дарахталари кесилиб йўқ қилинди[10].

Ўзбекистон Республикасининг “Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуни талабларини амалга ошириш мақсадида 1996 йилдан буён республикада ҳар йили икки босқичли “Тоза ҳаво” ойлиги

ўтказилмоқда. Мазкур тадбирни ўтказишдан асосий мақсад ифлослантирувчи манбалар устидан давлат назоратини ўрнатиш, автотранспорт воситаларининг атроф табиий муҳитга ва аҳоли саломатлигига салбий таъсирини камайтиришдан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масалаларига кенг жамоатчилик диққатини жалб этиш, фуқаролар ва корхоналарнинг табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларига риоя қилишларига эришишдан иборат[11].

Наманган вилоятида ҳам XX асрнинг 90 йиллари охирлари – XXI аср бошларида “Учқўрғон-Наманган” сув тозалаш иншооти, Пахталиккўл ва Қуқумбой сув узатиш тармоқлари қурилиб, фойдаланишга топширилди. 1999-2002 йиллар мобайнида йигирмата қишлоқ тоза ичимлик суви билан таъминланди ва 14 километрли Наманган-Тўрақўрғон троллейбус тармоғининг ишга туширилиши бир томондан, йўловчиларнинг узоғини яқин қилишига олиб келган бўлса, иккинчи томондан эса экологик тоза транспорт воситасини шаҳар ичида ҳаракатини йўлга қўйиш деб қараш мумкин[12].

Истиқлол йилларида мамлакатимизда атмосферага ифлослантирувчи моддаларнинг ташланиши қарийб икки баробарга, ифлосланган чиқинди сувлар ҳажми 2 баробарга камайди[13]. Ўсимликларни ҳимоя қилишнинг биологик усулларига ўтилди.

Бундан ташқари, атроф-муҳит мусавффолиги ҳамда аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатиб келган Наманган шаҳрининг қоқ марказида жойлашган пахта тозалаш заводлари кўчирилди. Учқўрғон-Наманган сув тиндириш иншоотининг ишга тушиши билан шаҳар аҳолиси тоза сув билан таъминлана бошланди. 2002 йилдан бошлаб Наманган шаҳридаги жойлашган ва шаҳар ҳавосини чанг билан ифлослаб келган 3-4-пахта тозалаш заводлари ўрнида “Ёшлар мажмуи” қурилиш бошланди. Шаҳар ҳавосини мусавффолаштириш, она-табиатни асраб-авайлаш ишиларида фақатгига табиатни муҳофаза қилишга дахлдор давлат ва нодавлат ташкилотларигина эмас балки, турли соҳа ташкилот ва муассалари ҳам фаол иштирок этдилар[14].

Наманган аэропорти атрофида боғзорларнинг ташкил қилиниши ушбу эзгу мақсадларнинг дебочаси дейиш мумкин. Шаҳар атрофида ҳам “Яшил ҳимоя кўрғони”ни[15] ташкил этиш атроф-муҳит муҳофазаси бўлиб қолмай балки аҳоли саломатлигини сақлашни ўзи ҳамдир.

Фарғона вилоятида ҳам кейинги йиллар мобайнида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасида қатор ишлар амалга оширилди. Атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи муҳим манбаларга эга корхона ва ташкилотларга йилига атмосфера ҳавосига 159,35 минг тонна зарарли модда ташланиши учун меъёрлар белгиланган. Атмосфера ҳавосига ташланаётган зарарли моддалар миқдори 2015 йил якунида саноат корхоналари бўйича 34,10 минг тоннани ташкил қилиб, бу 2014 йилга нисбатан 0,759 минг тоннага камайган. Йирик саноат корхоналари томонидан 2014 йилга нисбатан ташламалар миқдори 1,435 минг тоннага камайтирилди. Шаҳар марказларида жойлашган “Қўқон нефть базаси”, “Фарғона пахта тозалаш заводи”, “Асфальт бетон заводи”, “Қўқон 1-пахта тозалаш заводи”, “Фарғона фуран бирикмалари кимё

заводи”, “Фарғона ёғ мой” АЖ, “Фарғона энерго маркази”, “Фарғона газ аппаратлари заводи”, “Шарқ тонги” каби йирик объектлар белгиланган жойга кўчирилди[16].

Табиатни муҳофаза қилиш муаммоси ҳеч қачон бугунгидек глобал даражага кўтарилмаган. Саноат ва қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, урбанизация жараёни экомувозанатнинг бузилишига олиб келди.

Шу ўринда бир далилга эътибор қаратсак, мустақилликнинг дастлабки йилларида Наманган шаҳрининг ўзида 60 га яқин саноат корхонаси фаолият кўрсатган бўлса, 2011 йилдаги маълумотларга кўра, йирик ва кичик корхоналар сони салкам 860 тани[17] ташкил қилгани ҳолда, вилоятда бир йилда атмосфера ҳавосига ташланаётган ифлослантирувчи моддалар миқдори жами 69,4 минг тоннани ташкил қилиб, шундан 90 фоизига яқини ёки 67,3 минг тоннаси ҳаракатланаётган 165,4 мингта автотранспорт воситалари ҳиссасига тўғри келади[18].

Бугунги кунда сувнинг жамият тараққиётидаги ўрни ва роли тобора ошмоқда. Сувдан тежаб-тергаб фойдаланиш масалалари аста-секин тармоқ муаммосидан ижтимоий муаммога айланиб бормоқда. Шунингдек, бутун дунёда бўлгани сингари мамлакатимизда ҳам сув экологиясига, ундан оқилона фойдаланиш ижтимоий аҳамият касб этмоқда. Биргина, Тошкент шаҳрида ҳар бир киши учун бир кеча-кундузда сарфланаётган сувнинг миқдори ўртача 370 литрни, Фарғона водийси вилоятларида эса ўртача 289 литрни ташкил этган[19].

Юқоридаги келтирилган рақамлардан шу нарса маълум бўлдики, нафақат Фарғона водийсида, балки бутун мамлакатимизда сув экологияси, сувни исроф этмаслик, ундан оқилона тежаб-тергаб фойдаланиш маданияти етарли даражада эмас, шунингдек, кишилар онгида сувга бўлган муносабат талаб даражасида шаклланмаганлигини қуйидаги мисоллардан ҳам кўриш мумкин.

Мамлакатда ўрмон хўжалигини 2011-2015 йилларга мўлжалланган дастур асосида ўрмонларни барпо этиш ва кенгайтиришда ҳар бир минтақанинг ўзига хос табиий шароитини алоҳида эътиборга олган ҳолда иш олиб борилди.

Шу асосда айтиш мумкинки, Бухоро, Наманган, Нукус, Қўқон, Фарғона ва бошқа шаҳарларда катта-катта майдонларда боғлар, яшил майдонлар барпо этилди[20]. Амалга оширилган бундай кенг кўламли ишлар юртимизда алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудлар майдонини кенгайтиришга хизмат қилмоқда.

Фарғона вилоятида ҳам кенг кўламли экологик тадбирлар амалга оширилмоқда. Хусусан, вилоят табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси томонидан вилоятнинг барча шаҳар ва туманларида 108 минг 103 та манзарали дарахт, 398 та лола, 91 минг 175 та каштан, 16 минг 530 та Қиримқарағайи, 913 минг 160 та мевали дарахт ҳамда 1178 дона унаби дарахти экилди. Фарғона шаҳрига кириш қисмидаги касалланган, қуриган дарахтлар ўрнига каштан, япон сафораси ва бошқа манзарали дарахтлар экилди[21]. Энергия тежовчи технологияларни барча соҳаларга кенг жорий

этиш бугунги кунимизнинг талаби экани айтилиши ҳақиқат. Шу ўринда, Фарғона вилояти табиатни муҳофаза қилиш қўмитасининг Маҳаллий жамғармаси ҳисобидан 26 та корхонага қуёш батареялари ўрнатиб берилди. Шунингдек, 2016 йилнинг ўзида “Соғлом она ва бола” йили Давлат дастурига асосан Марғилон шаҳар Силга қарши курашиш диспансери, Олтиариқ туман тиббиёт бирлашмасига қарашли Тез ёрдам участкаси ҳамда Фарғона тумани Тиббиёт бирлашмасига шундай ускуналар ўрнатиб берилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 15 ноябрда қабул қилинган "Фарғона шаҳрининг бош режасини амалга ошириш, 2012-2015 йилларда ижтимоий ва транспорт-коммунал инфратузилмаси объектларини қуриш ва реконструкция қилиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори асосида кенг қўламли бунёдкорлик ишлари амалга оширилди.

Бош режага асосан, Фарғона шаҳридаги Мустақиллик кўчасида “Каштанзор хиёбони” барпо этилиб, Аҳмад Фарғоний номли маданият ва истироҳат боғида ободонлаштириш ишлари олиб борилди. Бу кўчада “Фарғона китоб олами”, “Ёшлар маркази” каби маънавий-марикий бинолар, янгитдан бунёд этилган фавворалар шаҳарни ҳушманзара масканга айлантирди[22].

Шуни алоҳида таъкидлаш кераки, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг атроф-муҳит дастурининг маълум қилишича, Бутунжаҳон атроф-муҳит кунининг 2005 йилдаги шiori - “Яшил шаҳарлар: Сайёрамиз учун режа!” деб эълон қилинган. Асримизнинг биринчи чорагида шаҳар аҳолисининг сони кўпайиб боради. 2030 йилга бориб сайёра аҳолисининг 60 фоизи шаҳарларда истиқомат қилади[23]. Шаҳар аҳолисининг кўпайиши шаҳарларнинг кенгайиши атроф-муҳитга таъсир кўрсатмай қолмайди. Мисол учун, чиқиндилар муаммоси, канализация, ичимлик суви масалалари билан боғлиқ муаммолар долзарблиги янада ошади. Шунинг учун, шаҳарлар тараққиётини бошқаришнинг асосий омилларидан бири экологик режалаштириш, атроф-муҳит муаммоларини ҳал қилиш бўлиб қолмоқда.

Андижон вилоятида 2011-2015 йилларда турар жой массивлари коммунал инфратузилмасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Бу ишлар учун давлат хазинасидан 1,7 триллион сўм маблағ ажратилди. Бу борада Андижонда иш, аввало, шаҳар марказини қайта қуришдан бошланди. Бу ердаги эгри-бугри, тор, машиналар қатнови учун қийинчилик туғдирадиган кўчалар кенгайтирилди. Икки томонлама қатновга хизмат қиладиган янги, катта йўл қурилди. Йўлнинг икки чеккасида йўлаклар барпо этилиб, улар атрофи эколандшафт асосида кўкаламзорлаштирилди. Кўча атрофидаги пастқам, кўримсиз уйлар олиб ташланиб, улар ўрнида 3-4 қаватли муҳташам бинолар, гўзал иншоотлар қад ростлади[24].

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 майдаги “2013-2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар Дастури тўғрисида”ги қарорига биноан Андижон вилояти ҳокимлиги томонидан Дастурда белгиланган атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик ҳолатни соғломлаштириш, аҳолининг яшаши учун қулай шароит

яратиш ва чиқиндиларни қайта ишлаш тадбирларининг бажарилиши тўғрисида: 2013-2015 йилларда Дастурда белгиланган 9 та тадбирнинг бажарилишига бюджет маблағлари ҳисобидан 2,5 млрд.сўм, вазирлик ва идора маблағлари ҳисобидан 13,3 млрд. сўм, Табиатни муҳофаза қилиш қўмитсининг маҳаллий жамғармаси ҳисобидан 65,0 млн. сўм, жами 15,9 млрд. сўм, шунингдек, Осиё тараққиёт банкининг 20,7 млн АҚШ доллари миқдорида маблағлари сарфланди[25].

Аҳоли яшаш жойларини кўкаламзорлаштириш учун Андижон вилоятида 2013-2015 йиллар давомида 35,7 млн дона турли хил кўчатлар экилган. Буларнинг 16,3 млн. туп манзарали ва 19,4 млн. тупи эса мевали кўчатлар бўлиб, бунга 73,5 млрд. сўмдан ортиқ маблағ сарфланган[26].

Наманган вилоятида ҳам сўнгги йилларда экология ва атроф-муҳит муҳофазаси масаласида қатор ишлар амалга оширилди. Мисол учун, биргина 2017 йилнинг ўзида Наманган шаҳрининг ободонлаштириш ва кўркем шаҳарга айлантириш ишларига 4 миллиард 968 миллион сўмдан ортиқ маблағ ажратилди[27].

Қолаверса, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 30 декабрда қабул қилинган “Республикада кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида асосан ҳар йили мамлакатимизнинг барча ҳудудларида “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси доирасида камида 200 млн. туп дарахтлар экиш белгиланди[28]. Бу лойиҳанинг аҳамиятли жиҳати экишдан тортиб то парваришигача бўладиган барча ишлар мониторинги шакллантириладиган бўлди.

Хулоса ўрнида, мамлакатда мустақиллик йилларида белгиланган экологик сиёсатни ҳаётга тадбиқ этиш ва экологик ҳолатни соғломлаштириш, шаҳарлар, қишлоқлар ва аҳоли яшаш манзилларида атроф-муҳитнинг ифлосланишини олдини олиш, таркиб топган табиатни муҳофаза қилиш муаммоларини босқичма-босқич ечиб бериш мақсадида давлат дастурлари ишлаб чиқилиб ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Шундай экан, атроф-табiiй муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш барча фуқароларнинг бурчи эканлигини унутмаслигимиз лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Saidmuratov Sh., Karakulov N.M., Ergashboyeva N.N. O'zbekiston tuproqlarining kimyoviy ifloslanishi va ularning muhofaza qilish yo'llari / География ва география таълимидаги муаммолар Республика миқёсидаги илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2018. – В. 151.
2. Хакимова К. Фарғона водийси экологик атласининг таркиби ва мазмунини ишлаб чиқишнинг географик жиҳатлари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Тошкент: 2019. - Б. 40.
3. Рашидова М. Инсон ва табиат – эгизак // Олтин водий. 1992. 7 май.

4. Муллаев Т. Заҳри қотил ёки Фарғона фуран бирикмалари кимё заводининг атроф-муҳитга таъсири хусусида // Олтин водий. 1992. 16 май.
5. Андижон ВДА, 734-фонд, 1-рўйхат, 381-йиғма жилд, 31-32-варақлар.
6. Андижон ВДА, 734-фонд, 1-рўйхат, 381-йиғма жилд, 32-варақ.
7. Андижон ВПАА, 4141-фонд, 8-рўйхат, 34-йиғмажилд, 31-32-варақлар.
8. Жумабоев Т., Бахриев Ф., Халилова Х. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоийгеографиясини ўрганишда ўқувчиларни экологик руҳда тарбиялаш / Ўзбекистон география жамияти ахбороти. – Тошкент, 21 жилд. 2000. - Б. 184.
9. Ўз МА, М-114-фонд, 1-рўйхат, 153-йиғма жилд, 129-варақ.
10. Салоҳиддинов К. Табиат олдидаги қарз // Халқ сўзи. 2003. 5 июнь.
11. Мўмин Мирзо Тоза ҳаво – саломатлик гарови // Наманган ҳақиқати. 2017. 12 апрель.
12. Сулаймонов М. Хизмат кўрсатиш такомиллаштирилмоқда // Наманган ҳақиқати. 2002. 14 август.
13. ЎзЭХЖА. Экоҳаракатнинг Матбуот хизмати маълумоти. – Тошкент, 12.06.2021.
14. Қодиров Ҳ. Шаҳрим – фаҳрим // Наманган ҳақиқати. 2002. 5 июнь.
15. Икромов Э. Яшил олам водийси: кеча ва бугун // Ekohayot . 2011. 6-mart.
16. Бобоҳўжаев М. Табиат биздан нажот кутади // Жамият. 2016. 29 июль.
17. Тошбоев Т. Қурилиш экологияси: Ўзбекистон тажрибаси // Жамият. 2011. 7 октябрь.
18. Тоза ҳаво қанчалик тоза? / Наманган ҳақиқати. 2018 йил 4 апрель.
19. Абдуллаханов Р. Инсон ва сув сарфи // Жамият ва бошқарув. 2002 - №3. - Б. 44.
20. Ҳидирова Б. Табиатнинг бебаҳо инъоми // Жамият. 2011. 24 июнь.
21. Бобоҳўжаев М. Табиат биздан нажот кутади // Жамият. 2016. 29 июль.
22. Аслонов Ш. “Фарғона деганда, авваламбор, “Олтин водий” деб ном олган гўзал диёр кўз ўнгимизда номоён бўлади” // Жамият. 2016. 23 сентябрь.
23. Раҳимов С., Давронов З., Ҳасанов С. Экологиянинг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий асослари. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2006. – Б. 79.
24. Валиева Ш. Гўзалликка ошиён шаҳар / <http://www.adolatgzt.uz/society/4163> Мурожаат санаси: 08.04.2020 йил.
25. Андижон ВПАА 4141-фонд, 36-рўйхат, 460-йиғма жилд, 221-варақ орқаси.
26. Андижон ВПАА 4141-фонд, 36-рўйхат, 460-йиғма жилд, 221-варақ орқаси.
27. Бахриддинов А., Хўжаева Д. Шамол эрозияси уни бартараф этишда дарахтларнинг хизмати катта // Наманган ҳақиқати. 2018 йил 14 март.

28. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 30 декабрда қабул қилинган “Республикада кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони / <https://lex.uz/uz/docs/5801444>.

XXI ASR: FUTBOL VA ILM-FANNING INTEGRATSIYALASHUVI

A.A. Turaqulov,
Namangan davlat universiteti
katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Zamonaviy jamiyatda futbolning jamiyatdagi roli ortib borishi, unda millatlarning etnik xususiyatlari aks etishi, futbol sportning bir turi emas balki, madaniyatlarda namoyon bo'lishi, ilm-fanning futbol bilan integratsiyalashuvi, gumanitar soha vakillarining futbol jamoalaridagi samarali faoliyatlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: XXI asr, Xosep Gvardiola, Luis Enrike, Diego Simeone, Zayniddin Zidan, Filippo Inzagi, Yurgen Klopp, El-klassiko, Manchester derbisi, match-manager, Aleks Fergusson, Arsenal, Chelsi.

XXI asr futboli esa eski qolipdagi fikrlarga mos kelmaydigan yangi murabbiylar avlodini taqdim etdi. Hozirgi kunda yangi murabbiylar avlodi tarkibida o'z faoliyati davrida katta natijalar qayd eta olgan qator futbolchilar murabbiylikda ham samarali faoliyat olib bormoqda. Xosep Gvardiola (Ispaniya), Luis Enrike (Ispaniya), Diego Simeone (Argentina), Zayniddin Zidan (Fransiya), Filippo Inzagi (Italiya), Yurgen Klopp (Germaniya) kabi sobiq futbolchilarning murabbiyga aylanishlari oddiy holga aylandi. Ilgarilari qaysi futbolchi murabbiy bo'lar ekan degan savollar ko'p yangragan bo'lsa, bugungi kunda qaysi futbolchi murabbiy bo'lmas ekan, degan savollar ko'paymoqda. “Xosep Gvardiola va Joze Mourino futbol tafakkurining gigantlari, tarixdagi eng murosasiz murabbiylar. “El-klassiko” yoki “Manchester derbisi” bo'ladimi, Pep va Joze uchrashuvi o'yinni yorqin va hissiyotli qiladi. Ularning har biri o'z taktikasi hamda o'z falsafasiga ega. Ikkalasi ham juda ko'p sovrinlarni qo'lga kiritishdi”¹.

Gvardiola va Mourino yulduz futbolchilar bilan ishlash tizimi hamda ularni maydonda samarali harakatlantirishni amalda namoyon etib berdi. Milliy futbolimizda ham o'z faoliyatini yakunlagandan so'ng murabbiylik sohasida faoliyat yuritayotgan Baxtiyor Ashurmatov (Turon), Ilhom Mo'minjonov (Neftchi), Rashid G'ofurov (Navbahor-farm), Davron Fayziyev, No'mon Hasanov, Server Jeparov, Maksim Shatskix, Ro'ziqul Berdiyev, Ulug'bek Baqoyev, Asror Aliqulov kabi qator murabbiylarni kuzatish mumkin.

Jahon futbolida top-darajadagi murabbiylarning futbolchilik faoliyatlariga nazar tashlaydigan bo'lsak, ularning aksariyati maydon markazi vakillari ekanliklarini ko'rish mumkin. Maydon markazida harakat qilgan futbolchilar ko'pincha o'yinni boshqaruvchilar hisoblanib, ularning xatti-harakatlari

1 Руи Лянча. Гвардиола против Моуриньо.... – С. 2–3.

jamoalarining muvaffaqiyatlariga zamin yaratgan. Markaz vakillari deyarli maydondagi murabbiyga aylana olgan. Shuning uchun ham mantiqan ularning murabbiylikdagi yutuqlarida ularning avvalgi faoliyatlarining ta'siri katta hisoblanadi.

Zamonaviy murabbiylar bugungi kunda ilm-fanning eng ilg'or g'oyalarini futbolga uyg'unlashtirish orqali yuqori natijalarni qayd etmoqdalar. "Xosep Gvardiola tomonidan "Tingla va o'rgan" dasturi falsafa, psixologiya, tarix, sotsiologiya, adabiyot, geometriya, tibbiyot kabi fanlarning qorishmasidan futbolga moslab tuzilgan ma'ruzalar o'rin olgan. Mazkur ma'ruzalarning tuzilish jarayonida yuqoridagi sohaning yetuk mutaxassislari ishtirok etishgan"¹. Mazkur dasturlar Xosep Gvardiolaga Ispaniya chempionligi, kubogi, superkubogi, Yevropa Chempionlar ligasi g'olibligi, Yevropa superkubogi, klublar o'rtasidagi jahon chempionligi, Germaniya va Angliya chempionligi kabi yutuqlarni olib keldi. Pep Gvardiola qo'l ostida faoliyat yuritgan futbolchilarning deyarli barchasiga ilm-fan ko'magida chempionlik g'oyasini singdira oldi.

Pep Gvardiolaning samarali faoliyati orqali futbolda "match-manager" (o'yin boshqaruvchisi) atamasi vujudga keldi. Ushbu atamaning amaliyotga qo'llanishiga futbol uchrashuvlariga tayyorgarlik jarayonida turli soha vakillarining o'yinoldi mashg'ulotlarga jalb etish va ularga taqsimlangan vazifalarning bajarilishini nazoratga olish orqali paydo bo'ldi. Ushbu futbolchilar klublar miqyosida faoliyat yuritgan bo'lsa-da, zamonaviy futbol g'oyalari ularning terma jamoadagi natijalariga ham ta'sir ko'rsatdi. Ilm-fanning sportga uyg'unlashuvi orqali dunyo bo'ylab "Ispan futboli davri" atamasi paydo bo'ldi.

Futbol bilan fanlararo bog'liqlik so'nggi yillarda mazkur sport turining ko'lami yanada kengayganini ko'rsatib berdi. Futbolchilarning jismoniy tayyorgarligi bilan bir qatorda futbol akademiyalarida ilgari uchramagan yangi darsliklar ham paydo bo'ldi. "Yevropaning bugungi kunda ko'zga ko'ringan akademiyalarining o'quv dasturlaridan 2010-yildan boshlab "Futbol tarixi" darsligi o'rin oldi"². Bundan maqsad, yosh futbolchilar eng avvalo o'z akademiyalari, sharaflari himoya qilayotgan shaharlari va o'z mamlakatlari tarixini bilishlari ularning mas'uliyatlarini ortishi hamda maydonda buni to'la his etishlariga xizmat qiladi. "O'tmish uni anglagangagina xizmat qilishi, kelajak esa uning haqiqiy bunyodkorigagina tegishli ekanligini anglamog'imiz kerak"³.

Futbolchilarni tayyorlash tizimiga gumanitar soha vakillari jalb etilishi ularni shaxs sifatida barkamol etib tarbiyalashga mo'ljallangan qadam bo'ldi. Futbolchilarning o'yingacha bo'lgan vaqt mobaynida ruhiy tayyorgarligi, ayniqsa, hal qiluvchi o'yinlarda futbolchilarni ruhiy bosimdan xalos etishda psixologlarning roli muhim hisoblanmoqda. "Diuf juda iqtidorli yigit ediyu, ammo u hali to'la shakllanib ulgurmagan edi. U ba'zida ko'zdagi dog' kabi halaqit berardi klub o'yiniga. Maydonda piyodadek yurishi va xohishsiz harakatlari yaqqol sezilib qolardi. Uning isyonkor fe'li esa "Liverpul" kabi buyuk jamoa qadriyatlariga zid edi. Diuf klub muvaffaqiyatining garovi bo'lgan intizomli o'yin falsafasiga umuman tushmas, buni inkor etardi. Bir jamoa "Arsenal" va "Chelsi" singari

1 Miguel Angel Violan. Pep Gvardiola. – Aachen: Meyer va Meyer sport, 2014. – P. 75.

2 Nesti M. Youth Development in football... – P. 102.

3 Жўраев Н. Тарих – инсон, замон ва макон фалсафаси.... – Б. 17.

raqiblar bilan muntazam o‘yinlarda ishtirok etar ekan, barqaror intizom juda zarur, bunday vaziyatda esa Diufga ishonib bo‘lmasdi”¹, – deb yozgandi Aleks Fergyusson.

Zamonaviy intellektual futbol futbolchilardan maydondan tashqarida o‘zlarini qanday tutishi, o‘zlari faoliyat yuritayotgan shahar madaniyati, urf-odati, e’tiqodi va jamoa tarixi haqidagi bilimlarni singdirib boradilar. Klublar bilan shartnoma imzolagan boshqa millatga mansub jamoaning yangi vakillariga birinchi navbatda o‘sha mamlakatning tilini o‘rganish uchun individual o‘qituvchi jalb etiladi. Futbolchining til bilishi zamonaviy futbolning eng asosiy talablaridan bo‘lib, jamoaga tezda ko‘nikishi va maydonda bir-birlarini tezda tushunishlaridan tashqari, klubning reklama roliklarida, matbuot bilan ishlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, zamonaviy futbolda muvaffaqiyat qozonish uchun ilm-fanni mazkur sport tura bilan integratsiya qilish eng samarador uslub ekanligi o‘z isbotini topib ulgurdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Руи Лянча. Гвардиола против Моуриньо.... – С. 2–3.
2. Miguel Angel Violan. Pep Gvardiola. – Aachen: Meyer va Meyer sport, 2014. – P. 75.
3. Nesti M. Youth Development in football... – P. 102.
4. Жўраев Н. Тарих – инсон, замон ва макон фалсафаси.... – Б. 17.

ТУРКИСТОН МАСАЛАСИНИ ДУМА ВА БОШҚАРУВ ОРГАНЛАРИДА КЎРИБ ЧИҚИШ

Б.С. Болтабаев,

Наманган давлат Университети ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада Туркистон маҳаллий аҳолисининг дума фаолиятидан норози эканликлари, Туркистон ҳудудига Россиядан маҳаллий аҳолининг кўчирилиши, туркистоннинг унумдор ерларига рус фуқороларининг жойлаштирилиши, туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги низомга риоя қилмаслик, дума ўз фаолиятида маҳаллий аҳоли учун муаммолар келтириб чиқарилишига тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Дума, шаҳар ободончилиги, Туркистон ўлкаси, маҳаллий аҳоли, бошқарув тизими, кўчириш масаласи.

Туркистоннинг туб аҳоли вакиллари Дума фаолиятидан тез-тез норози бўлиб турган. Масалан, 1905–1906 йилларда “Эски” шаҳарликларнинг даромади “Янги” шаҳарликларникидан кўплиги, бундан маҳаллий аҳоли ҳеч қандай фойда кўрмаётганлиги, уни фақатгина “янги” шаҳар ободончилиги

1 Alex Ferguson. My Autobiography. – London: Hodder & Stoughton, 2013. – P. 85.

учун сарф қилинаётганлигини таъкидлаб, Дума таркибига маҳаллий миллат вакиллари билан “янги” шаҳар вакиллари аъзоларини тенг миқдорда сайланишини талаб қилганлар.

Масалан, маҳаллий аҳолининг норозиликлари Тошкент шаҳар Думаси мажлисларида ҳам бўлиб турар эди. Шаҳар ҳокими Н. Маллицкий ўз ҳисоботида: “Мен 10 йиллик фаолиятим давомида миллий низоларни келтириб чиқарувчи ҳолатларни юзага келтирмасликка ҳаракат қилдим. Ушбу келишмовчилик кўпинча туб аҳолини қониқтирмайдиган жавоб олиши ёки “расман қониқиш” ҳосил қилгандай ўзини тутиши билан тугарди. Кўпинча улар асабийлашган ҳолда “биз барибир ҳеч нарсага арзимаемиз; бизни Думага келишимиз ҳам шарт эмас, барибир руслар ҳамма масалани ўз хоҳишларига қараб ҳал қиладилар” деган гаплар билан норози бўлар эдилар, деб ёзган эди [1].

Кўчириш масаласи деярли ягона масала эдики, уни муҳокама қилишда Давлат Думаси депутатлари билвосита эмас, балки тўғридан-тўғри Туркистонни ўз йиғилишларида эслашлари учун сабаб бўлиши мумкин эди. Бу ўлканинг метрополияси билан узвий боғлиқ бўлган мураккаб ва ноаниқ муаммо бўлиб, уни бир қатор омиллар ҳамда тарихий хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқиш керак. Туркистонга кўчириш сиёсатини олиб боришда ҳукумат иккита мақсадга эришди:

- Россиянинг Марказий қисмида маҳаллий аҳолидан ерларни тортиб олиш орқали аграр масалани ҳал қилиш;

- Туркистон каби иқтисодий жиҳатдан бой ва истикболли минтақада Россия манфаатларининг ўтказувчиси сифатида рус диаспорасини кучайтириш.

Ўлканинг эгаллаб олиниши рус кўшинларининг олдинга силжиши билан бир вақтда, “казаклар колонизацияси” деб аталмиш жараён билан бошланади. Бунда қуйи армия сафлари ҳам иштирок этди, аммо энг катта оқим бу деҳқонлар эди. Деҳқонларни Туркистон ўлкасига рухсатсиз кўчириш жараёни XIX аср охиридан бошланди[2]. 1886 йилдан бери амалда бўлган қоидаларга кўра, Туркистонга “насроний конфессияга мансуб фақат рус фуқаролари”га кўчиришга рухсат берилган эди[3]. Бундан ташқари, маҳаллий маъмурият ходимлари, офицерлар ва аскарлар ҳам нафақага чиққандан кейин бу ерга жойлашиши мумкин эди. Кўчириш тўлқинлари кучайишни давом этди, бу нафақат ҳукуматнинг муносабатини, балки Марказий Россиядаги ижтимоий-иқтисодий вазиятни ҳам акс эттирарди[4].

Туркистоннинг туб вилоятлари – Сирдарё, Самарқанд ва Фарғонада аҳолининг анча юқори зичлиги ҳамда агро иқлимий ўзига хосликлари – суғорма деҳқончилиқни ҳисобга оладиган бўлсак, аҳоли кўчириш учун бўш, суғориладиган ерлар йўқлиги аён бўлади. Бундан ташқари, “Туркистонни бошқариш тўғрисидаги Низом”га кўра, ҳукумат маҳаллий аҳоли учун ер ажратиш беришга ваъда берган эди[5]. Ушбу ҳолатларга эътибор бермаслик, Россиянинг кўчириладиган аҳоли пунктларини тизимли ташкил этиш билан, кейинчалик кўчиб келган руслар ҳаётида беқарорликка олиб келиши мумкин эди, чунки ер ва сув ресурсларидан фойдаланиш туфайли янги келган ва маҳаллий аҳоли ўртасида рақобат юзага келиши муқаррар эди[6].

Аммо, сенатор К. К. Пален ўтказган тафтишидан кейинги ҳисоботида шундай деб ёзган эди: “Кўчириш масаласида тўлиқ тартибсизлик ҳукм сурди. Муҳожирларнинг катта қисми Марказий Россияга қайтиб келди. Ва ҳукумат доираларида улар ўзларига савол беришлари керак эди: “Биз жанубдаги “дўстларимиз (эҳтимол, Ҳиндистондаги инглиз мулклари ҳақида –), сабаб кўрқиш учун барча асослар мавжуддир, чунки биз кенг ҳудудларни рус аҳолисисиз тарк эта оламизми? Бу биз учун янги муаммоларни тайёрлаши муқаррар” [7].

Ушбу масалар Еттисувда айниқса, кескин ҳолатда эди. Бу ерда аҳолининг уч гуруҳи: казаклар, ўтроқ ва кўчманчи қирғизлар (қозоқлар) ва ўтроқ руслар манфаатлари тўқнаш келган эди. Уларнинг барчаси маълум ер участкаларига даъво қилган эди. Маҳаллий аҳоли фаол, кўпинча қуролли қаршилик кўрсатардилар, чунки улар ўз ерларини қонунсиз тарзда тортиб олинадиганига гувоҳ бўладиганди. Давлат Думаси ва Туркистон генерал-губернаторлигига шикоятлар юбориларди ҳамда Петербургдан барча қаршилик ҳарбий куч билан бостирилиши ҳақидаги таҳдидли буйруқ билан жавоб келар эди.

1906 йил 6 июлда Вазирлар Кенгаши Раиси номига “Қирғиз даштларида кўчириш жойларини ноқонуний ташкил этиш тўғрисида” сўров юборилади. Аммо, Дума тезда тарқатиб юборилганлиги сабабли, савол жавобсиз қолади[8].

Мусулмон депутатлар томонидан хусусан, мулкдор ерларини адолатли баҳолаш асосида мажбурий бегоналаштириш зарурлигини эътироф этган “42 депутат – аграр лойиҳа”сини муҳокама қилиш, бегоналаштирилган ерлар умумдавлат ер фонди эмас, балки ҳар бир аниқ ҳудуд доирасидаги ерлар бўлиши кераклиги таъкидланган[9]. Бу амалда Россиянинг Марказий минтақаларида ерсизлик муаммосини ҳал қилишга ёрдам бериши мумкин эди.

Фикрлар иккига бўлиниб, мусулмон фракцияси Туркистонда маҳаллий аҳолиси эгаллаб олган ерларни давлатники, деб ҳисоблаш мумкин эмаслигини деб ҳисоблаган, чунки уларга нисбатан фақат Россиянинг сиёсий ҳукмронлиги мавжуд эди. Шунинг учун бу ерларни олиб қўйиш ноқонуний деб ҳисобланиши керак эди. Ушбу қоида босиб олинишдан кейин Россия томонидан маҳаллий аҳолига ердан фойдаланиш ҳуқуқларини сақлаб қолиш мажбурияти билан тасдиқланган эди[10].

Трудовиклар, кадетлар ва прогрессистлар давлатнинг қирғиз ҳамда қозоқ ерларига бўлган ҳуқуқларини тубдан шубҳа остига қўймадилар, балки аҳоли ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи махсус қонун чиқармасдан туриб, муаммони ҳал қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблардилар. Октябрчилар эса Туркистонни русларнинг кўчирилиши учун очишни талаб қиладилар ва шундан сўнг улар “маҳаллий аҳолига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, ортиқча маблағни олиб чиқиб кетишни энг оғриқсиз ҳолатга келтириш” кераклигини эълон қилган эдилар.

III чақириқ Думаси Туркистонга русларнинг кўчирилишига алоҳида эътибор қаратади ва у асосан. маҳаллий кўчманчилардан “ортиқчаси”ни тортиб олиш масаласи билан боғланган эди. Айрим депутатлар кўчманчи

аҳоли, аслида, узоқ вақт давомида ўтроқ хўжалик юритган ва фақат тушунмовчилик туфайли кўчманчи деб ҳисобланишини эслатардилар. Ушбу ҳолатда ерни тортиб олиш Туркистон Низомининг 279-моддасига тўғридан-тўғри зид бўлишни англатар эди. Унга кўра, кўчманчи аҳолининг ўтроқ турмуш тарзига ўтиши билан улар томонидан ишлов берилган барча ерлар уларнинг фойдаланишига ўтиши белгилаб ўтилган [11].

Думада Туркистонни рус мухожирлари учун очиш масаласи муҳокама қилинаётганда, ушбу ҳодисанинг мумкин эмаслигининг икки сабаби кўрсатилган эди: биринчидан, маҳаллий аҳоли манфаатларига риоя қилмаслик, иккинчидан, вилоятда қулай ва суғориладиган ерларнинг йўқлиги эди.

1908 йил 13 июнда 60 депутатдан иборат “Урал, Тўрғай, Ақмола, Семипалатинск, Сирдарё, Семиреченск ва Каспийорти вилоятлари қирғизларининг ер тузиш ва ер тузиш комиссияларини тузиш тўғрисида”ги қонун лойиҳаси Давлат Думасига киритилди [12]. Қонун муаллифлари ушбу ҳудудларда маҳаллий аҳоли вакилларида иборат ҳудудий комиссиялар тузишни таклиф қилинган эди. Бундан мақсад, рус мухожирларининг жойлашиши билан бирга эски аҳолининг ер участкасини яратиш. Бу масалада октябристларга ва кадетларга прогрессистлар, трудовиклар ва мусулмонлар қўшилади.

Қонун лойиҳасида шундай дейилган эди: “Қирғиз аҳолиси эгаллаб турган ерларда ўн йилдан ортиқ вақт давомида кўчириш участкаларини шакллантириш учун ер ажратиш ишлари олиб борилганлиги, шу билан бирга, ернинг ўта ғайритабиий ҳолати туфайли маҳаллий аҳоли ҳам ўз ўрнида турғунлигича қолмоқдалиги” кўрсатилган эди [13].

Бироқ, ер тузиш ва қишлоқ хўжалиги бош бошқарувчиси А. В. Кривошеиннинг таъкидлашича, “департамент ерни мажбурий узлуксиз кенг ўзлаштиришни ҳозирча вақти эмас деб ҳисоблайди ва ерни ҳали ўтроқ ҳаётга ўтмаган кўчманчилар мулкига беришни рад этади ва бу борада амалдаги қонунларга атайлаб қатъий амал қилиш даркордир. “Бу ҳукумат аҳолидан ерни янада тортиб олмоқчи эканлигини англатарди.

Думанинг баъзи аъзолари кўчманчиларни чўлга ҳайдаш сиёсати минтақа қишлоқ хўжалигини боши берк кўчага олиб боришидан жиддий хавфсираган. Бунга А. В. Кривошеин жавоби ўзига хос тарзда бўлди: “Биз ҳайдар эдик ва бундан бу ёғига ҳам ҳайдаймиз” [14].

Бош штабнинг 1908 йил 31 январдаги ҳисобот хатида Туркистонда ер тузиш ва деҳқончилик бош бошқармаси томонидан қабул қилинган кўчириш сиёсати йўналиши билан ўлка генерал-губернаторининг фикри ўртасидаги чуқур зиддият мавжудлиги кўрсатилган. Бўлим Туркистонни кўчманчилар томонидан жадалроқ мустамлака қилинишлигини таъкидлар эди. Департамент бунга тўсқинлик қиладиган ягона нарса Туркистон маъмуриятининг бу ишга ўз ҳиссасини қўшиши, ҳеч бўлмаганда, умуман истамаслиги, деб ҳисоблар эди. Икки йил аввал Бош штабнинг Осиё департаменти бошлиғи генерал-майор Васильев янада аниқроқ гапирган эди: “Туркистон – руслар учун” доктринасини сақлаб қолиш сиёсий нуктаи назардан ҳар доим фойдали кадриятни сақлаб қолган ҳолда энг ижобий

натижаларга олиб келиши мумкин”. Бунинг натижасида Давлат Думаси можарога аралашигга тўғри келди.

1908 йил 19 декабрда 62 депутат Вазирлар Кенгаши раиси П. А. Столипинга Туркистон генерал-губернатори томонидан 1889 йил 13 июндаги қоидаларини бузганлиги тўғрисида мурожат йўллайди. Унда туб аҳоли учун кўчириш участкалари ва участкаларини тузиш тартиби белгиланган эди. Шу билан бирга, генерал-губернаторга қирғизлар учун ер бериш ставкасини тасдиқлаш ҳуқуқи ҳам берилган эди. Ўз навбатида, ушбу қонун зарур эди, унга кўра давлат маҳаллий аҳолидан ерларни эркин равишда тортиб олиши мумкин эди. Қолаверса, 1909 йилда Туркистон генерал-губернатори А. И. Самсоновнинг тайинланиши билан Туркистон маъмурияти билан тушунмовчиликлар барҳам топди [15].

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, Давлат Думаси Туркистонга ўз комиссиясини юбориб, фақатгина кўзга кўринадиган фаоллик кўрсатади. Дума ҳуқуқсизлик оқибатларини бартараф этишга ҳаракат қилади, аммо уларни келтириб чиқарган сабабларни эмас. Россия империясининг ўлкадаги кўп йиллик ҳукмронлиги давомида минтақа кўплаб вужудга келган халқ кўзғолонлари билан ларзага келади. Улар Туркистон жамияти ичидаги зиддиятлар, беқарорлик ва сиёсий кучларнинг доимий равишда ўсиб бораётган қарама-қаршилик салоҳияти натижаси эди. Шу сабабли, комиссия ҳисоботини ва бир қатор депутатларнинг нутқларини эшитган Дума ҳеч қандай аниқ сиёсий қарор қабул қилмагани табиийдир. Минтақадаги мураккаб вазиятни биров барқарорлаштиришга имкон берган бундай қарорлар олиб қўйилган сайлов ҳуқуқларини тиклаш ва аҳолини кўчириш сиёсати стратегиясини тубдан қайта кўриб чиқиш бўлиши мумкин эди. Бу фақат ички миллий сиёсатни тизимли ўзгартириш билан, яъни Россиянинг барча халқлари учун тенг ҳуқуқлар ўрнатилган тақдирдагина мумкин бўла оларди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Исмоилова Ж. Ҳ. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи //shosh.uz
2. Шарова П. Н. Переселенческая политика царизма в Средней Азии // Исторические записки. – 1940. – № 8; Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. – Алма-Ата, 1965; Фомченко А. П. Русские поселения в Туркестанском крае. – Ташкент, 1983; Гинзбург А. И. Русское население в Туркестане. – М., 1991; Брусина О. И. Славяне в Средней Азии (Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. – М., 2001
3. ЎЗМА. И-1-жамғарма. Рўйхат 11, 708-йиғмажилд, 162-варақ.
4. Брусина О. И. Указ. соч.... – С. 20
5. Пален К. К. Отчет о ревизии в Туркестанском крае (Переселенческое дело в Туркестане). – СПб., 1910. –С. 41
6. Жемчужников Н. Н. Движение на Восток. – М., 1927. – С. 17.
7. Государственная дума. Стенографический отчет. Созыв второй. Сессия I.... – С. 1499–1503.

8. Государственная дума. Стенографический отчет. Созыв третий. Сессия I. – СПб., 1908. Т. 2. – С. 1216–1247.
9. Положение об управлении Туркестанским краем 12 июля 1886 г. – СПб., 1886. – С. 50
10. Приложение к стенографическим отчетам Государственной думы. III созыв. Сессия I.... – С. 1579–1585
11. Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг. – Алма-Ата, 1965. – С. 219
12. Галузо П. Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867–1914 гг..... – С. 219.

“TEMURIYLAR DAVRI UYG‘ONISHNING SABABLARI VA OMILLARI”

*Sh.H. Abdullayev,
I.A. Mamadaliyev,
Namangan akademik litsey o‘qituvchilari*

Annotatsiya. Amir Temur va temuriylar davrida O‘rta Osiyo ilmu-fani, madaniyati yuksak cho‘qqiga ko‘tarildi. Maqolada, Mavarunnahrda XIV-XV asrdagi uyg‘onish davrini yuzaga kelishi omillarini tahlil qilishga harakat qilindi. Bugungi kunda, Yangi O‘zbekistonni barpo etish arafasida turgan mamlakatimiz uchun, uchunchi uyg‘onish poydevorini yuzaga keltirishda, Temur va temuriylar davri andoza bo‘ilishi haqida fikrlar ilgari surildi.

Kalit so‘zlar: Movarounnahr, renessans, temuriylar, ilm-fan, Yangi O‘zbekiston, madrasa, tabobat

Mamlakatimiz o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgach, haqqoniy tariximizni yaratish masalasi tarixchilarimiz oldidagi eng dolzarb vazifaga aylandi. Buyuk o‘tmishimizni, ajdodlarimizdan bizga qolgan ma’naviy va madaniy merosimizni qayta tiklashga kirishdik. Bu yo‘lda xalqimiz o‘z kuchi va imkoniyatlariga tayanib yurtimizning qadimiy tarixini tiklashga erishdi. Buyuk tariximizning asosiy obyektlaridan bo‘lgan ajdodlarimiz va ilm yo‘lida jasorat ko‘rsatgan ulug‘ ajdodlarimizning nomini qayta tikladik. Ana shu tariximizni o‘rganish esa har bir vatandoshimizning muqaddas burchidir. Zero, O‘zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A. Karimov ta’kidlaganidek, “Tarix xotirasi, jonajon o‘lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash, milliy o‘zlikni anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi “[1:140]

O‘zbekiston tarixida Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligi, ma’naviyati o‘zining salohiyati, mazmuni, tarbiyaviy kuchi va ta’siri bilan xalqimiz tarixida alohida o‘rin tutadi. Shuning uchun ham O‘zbekistonning birinchi Prezidenti I.A.Karimov qayd etganlaridek, “...bizning tariximizda Amir Temurdek ulug‘ siymo bor ekan, uning qoldirgan merosi, pandu o‘gitlari bugungi

hayotimizga hamohang ekan, oldimizda turgan bugungi muammolarni yechishda bizga qo‘l kelayotgan ekan, bizning bu merosni o‘rganmasdan, ta’riflamasdan, targ‘ibot qilmasdan haqqimiz yo‘q“[2:414]

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning “Amir Temur jahon tarixida qudratli va gullab-yashnagan davlat barpo etgan buyuk sarkarda va davlat arbobi sifatidagina mavqei tutmaydi. U o‘z poytaxti bo‘lmish Samarqandni yer yuzining chinakam madaniy va ilmiy markazlaridan biriga aylantirdi. Sohibqiron zamonasining ajoyib diplomati, davlatlar o‘rtasida do‘stona munosabatlar o‘rnatilishi va iqtisodiy aloqalar rivojlanishining tarafdori va buyuk sarkarda sifatida ham mashhur edi. U olimlar va hokimlar, me’morlar va shoirlarning buyuk homiysi yanglig‘ dong chiqargan“ [2: 4] - degan, fikrlarining tub mohiyatini ochib berish hisoblanadi.

Maqola orqali Amir Temur va temuriylar davrining O‘rta Osiyo ilmu-fani, madaniyati tarixidagi o‘rni, me’morchilik, shaharsozlik, Ulug‘bek rasadxonasi, saroy va bog‘lar qurilishi, Samarqand registoni, Temuriylar davrida tasviriy san‘at va uning turlari rivojlanishi, naqqoshlik, xattotlik san‘ati, Samarqand miniatyura maktabi va uning xususiyati, badiiy hunarmandchilik va uning turli shakllari, kulolchilik sohasidagi yangiliklar, Samarqandning o‘sha davrdagi ilm-fan markazi sifatidagi nufuzi, Samarqand ilmiy akademiyasi, “Ziji jadidi Ko‘ragoniy” asari, adabiyotning rivojlanishi, Chig‘atoy adabiyoti-o‘zbek adabiyotining vujudga kelishi sifatida, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Husayn Boyqaro, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrdagi madaniy yuksalishning ahamiyati va uning umumiy omillari, Tasavvuf ta’limoti, Naqshbandiylik, XIV-XV asrlardagi ma’naviy-madaniy rivojlanishda islom mafkurasining roli, Movarounnahrda tibbiyot, falsafa, tarix ilmi, kitobat san‘ati, musiqa san‘ati, hozirgi zamon fani tomonidan bu davr temuriylar Renessansi davri deb nom olishining asl sabablari va omillarini aks ettirishga harakat qilish hisoblanadi

Bu davrda ilm-fan sohasida ham katta ishlar amalga oshirilgan. Har qanday jamiyat va davlat taraqqiyoti va kelajagini fan va madaniyat ravnaqisiz tasavvur qilib bo‘lmasligini Amir Temur yaxshi tushungan. Shuningdek iste’dod egalari maxsus va doimiy e’tiborga muhtoj va loyiq bo‘lishlari, noyob qobiliyat egalarini muhofaza qilish, ijodlari uchun sharoit yaratish, turmushlarini ta’minlash zarurligini yaxshi anglagan. Amir Temur olimu fozillar o‘z maslaklari va dunyoqarashi yuzasidan jamiyat va davlat taraqqiyoti, zamonaviy ahvoli xususida boshqa ijtimoiy tabaqalarga nisbatan ko‘proq bosh qotirishlari va bu orqali tegishli tajriba va bilimlarga ega bo‘lib borishlarini yodda tutgan. Shu ma’noda Ibn Arabshohning quyidagi bayoni e’tiborli: “Amir Temur olimlarga mehribon bo‘lib, sayyidu shariflarni o‘ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to‘la-to‘kis izzat ko‘rsatib, ularni har qanday kimsadan batamom muqaddam ko‘rardi. Ularning har birini o‘z martabasiga qo‘yib, o‘z ikromi hurmatini unga izhor etardi. Ularga nisbatan o‘z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning haybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli bahs ham yuritar ediki, bu bahsida insofu hashamat bo‘lardi“[4:69]

Biroq shu bilan birga mazkur omillarni yuzaga chiqarish, ular imkoniyatlaridan to'la foydalanish uchun yana bir muhim omil mavjud bo'lishini ham Sohibqiron yaxshi bilardi. Iqtisodiy va siyosiy jihatlardan qudratli davlatgina tilga olingan omillarni yuzaga chiqarish imkonini berish mumkin. O'z o'rnida, javob tariqasida, ilm va madaniyat rivoji davlat qudratiga qudrat, obro'siga obro' qo'shgan. Shuning uchun Amir Temur buyrug'iga ko'ra oliy o'quv yurtlari bo'lmish madrasalar va ularning o'quvchilarini moddiy jihatdan ta'minlab, stipendiyalar oshirilishi haqida farmonlar bergan. Bu haqda Mu'iniddin Natanziy shunday yozadi: "Faqirlar va ilm toliblari nafaqalari vaqf mulklari va madrasalarga, har birining holiga yarasha va voqif shartiga muvofiq belgilangan. (Ana shunday) vaqflarga hech ham va mutlaqo soliq solinmagan. (Amir Temur) o'z vazirlariga vaqf mulklaridan biron tanga mening xazinamga tushmasin deya ko'rsatma bergandi. (Sohibqiron) ilm, hikmat ahli va donishmand kishilar bilan (tezda) kirishib ketardi "[5:279-280]

Amir Temurning ilm-fanga bo'lgan munosabati haqida rus olimi Mixail Ivanin o'zining "Ikki buyuk sarkarda" asarida shunday ma'lumot keltiradi: "Amir Temur ilm-fanga homiylik qilar, olimlar bilan xalqlar tarixi va buyuk hukmdorlar tarjimai holi haqida suhbatlar o'tkazishni xush ko'rar, o'tgan davrdagi buyuk shaxslarning ishlariga taqlid qilar xatolarini qaytarmaslik uchun ularning muvaffaqqiyatsizliklarini qunt bilan o'rganar edi".[6:222]

Ilm va madaniyatga bunday munosabatni Sohibqiron umrining oxirigacha saqlab qoldi. Bu yo'ldan uning avlodlari ham yurdilar. Natijada temuriylar zamonida ko'plab madrasalar, kutubxonalar, maktablar barpo etildi. Ularda o'qish va o'qitish uchun dunyoning turli burchaklaridan yetuk olimlar taklif etildi

Fan va madaniyatning gullab-yashnashi temuriylar namoyandalarining barchalarida ko'rish mumkin. Ular o'z ona tillaridan tashqari fors, arab tillarini mukammal bilar, tarix, astronomiya, matematika, tibbiyot, she'riyat, husnixat, me'morchilik, diniy bilimlar borasida katta salohiyat sohibi edilar. Ular kitobga, ya'ni bilim va bilish manbaiga katta hurmat bilan qaraganlar. Shuning uchun ham Amir Temur, Shohruh, Boysung'ur, Ulug'bek, Pir Muhammad, Xalil Sulton, Sulton Xusayn, Badiuzzamon, Fariuddin Husayn Mirzo, Bobur Mirzo kabi podshohu shahzodalarning boy kutubxonalari kishilar og'ziga tushgan. Ulardan ko'pchilik bahramand bo'lgan. Amir Temur, Shohruh, Ulug'bek, Sulton Husayn Boyqaro, Qutlug' Turkon Og'o, Malikat Og'o, Gavharshodbegim kabi temuriy hukmdorlar va malikalar hamda temuriylar xizmatida bo'lgan bir qator amirlar tomonidan Samarqand, Buxoro, G'ijduvon, Marv, Xiro, Yazd, Balh, Mashhad, Sheroz va boshqa shaharlarda o'nlab madrasalar barpo etildi. Xalil Sulton, Mirzo Ulug'bek, Iskandar Mirzo, Abu Bakr Mirzo, G'iyosiddin Boysung'ur Mirzo, Sulton Husayn Boyqaro, Badiuzzamon Mirzo, Shoh G'arib Mirzo, Fariuddin Husayn Mirzo, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo va boshqa temuriylar nozik didli shoir ham bo'lib, turkiy va forsiyda she'r bitganlar. Tabiiy ravishda, katta-kichik shoirlarga homiylik qilganlar, iste'dodli qalamkashlarni parvarish aylaganlar. Shuning uchun ham temuriylar davri o'zbek va fors adabiyoti rivojida muhim bosqich sanaladi. O'zbek, umuman turkiy tilli adabiyot va forsiy adabiyot

ravnaqida ulkan hissa kasb etgan Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Sakkokiy, Lutfiy, Atoiy kabi turkiyzabon shoirlar, Burundiq, Xo‘jandiy, Ismat Buxoriy, Humoyun, Isfaroniy, Badriddin Chig‘atoyi, Riyoziy Samarqandiy, Halokiy kabi forsiyzabon shoirlar hamda Eron, Ozarbayjon, Xuroson, Kichik Osiyoda ijod qilgan o‘nlab nazm ustalari xuddi shu davrda yashaganlar va u yoki bu ma’noda temuriylar himmatidan bahramand bo‘lganlar. Bu davra Abdulhay Pirahmad Bog‘ishamoliy, Muhammad Halimiy, Sulton Ali Bovardiy, Shahobiddin Abdullo, Kamoliddin Behzod kabi naqqoshlar ham, Ahmad Rumi, Shomiy, Sulton Ali Mashhadiy, Abduxalil kotib kabi o‘nlab xattotlar ham nom chiqarganlar.

Temuriylarning ilm-fan va madaniyatga rag‘bati shu qadar bo‘lganki, Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari Hindistonda hukmronlik qilgan yillari bu mamlakat madaniy taraqqiyotida juda katta iz qoldiradi. Aniq fanlar rivojida ham temuriylar zamoni alohida o‘rin egallaydi. Birgina Ulug‘bek akademiyasi va unda olib borilgan fundamental tadqiqotlar Yevropo va jahon ilm-fanining yangi bosqichda rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Bu vaqtda Samarqandda o‘nlab mo‘tabar olimlar, astranomlar, matematiklar faoliyat ko‘rsatganlar. Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, G‘iyosiddin Jamshid Koshiy, Jaloliddin Astrobodiy, Nizomiddin Birjondiy, Mirim Chalabiy, Mansur Koshiy, Abdulqodir Lohijiy, Muhammad Husayniy va boshqalar mazkur maktab nomoyondalari, izdoshlari edilar. Lekin eng iqtidorlisi Mirzo Ulug‘bek bo‘ldi. U Samarqandda o‘z davri va muayyan ma’noda keyingi asrlar uchun ham katta ahamiyat kasb etgan fundamental fanlar rivoji uchun keng yo‘l ochib berdi. Ayniqsa Samarqandda rasadxonaning barpo etilishi olamshumul voqeaga aylandi. Yigirma yil atrofida olib borilgan yulduzlar harakatini uzluksiz kuzatish ishlari natijasida 1018 ta yulduzning ekliptik sistemadagi vaziyati aniqlandi. Rasadxona bosh o‘lchov asbobining aniqlik darajasi bir yoy sekundigacha bo‘lganligini hisobga olsak, yaratilgan yulduzlar jadvali to XVII asrga qadar optik asboblarni kashf etilguncha, eng mukammal hisoblanganligini asossiz bo‘lmaganini bilamiz.

Qozizoda Rumiyni birinchi asari “Sharh ashkol at-ta’sis” bo‘lib, unda Rumi samarqandlik olim Shamsiddin ibn Muhammad as-Samarqandiyning (XIII asr) geometrik risolasiga izohlar bergan. Bu risola Movarounnahr madrasalarida geometriya bo‘yicha darslik vazifasini o‘tardi. Mazkur izoh yuzasidan ko‘plab qo‘lyozmalar saqlanib qolgan. Uning ikkinchi asari “Sharh al-mulaxxas fi-l-hay’a va-nujum”-xorazmlik olim Mahmud ibn Umar al-Chag‘mini risolasiga yozilgan sharhdir. Qozizoda shu asar asosida Ulug‘bek madrasasida astronomiyadan dars berardi. Mazkur asar keng tarqalgan bo‘lib, dunyoning ko‘pgina kitob xazinalarida saqlanmoqda.

Amir Temur va temuriylar davrida madrasa oliy ma’lumot beradigan markaz vazifasini bajargan. Musulmon olamida birinchi madrasa X asrda Buxoroda barpo etilgan. Madrasa ilohiyat bilan bir qatorda dunyoviy fanlar: qounshunoslik, mantiq, matematika, geometriya, falakkiyot, tibbiyot, tarix, jo‘g‘rofiya, adabiyot, she’riyat, arab tili va boshqa fanlar ham o‘qitilgan. Madrasada eng yetuk mutaxassislar ta’lim bergan. Ularga alohida ish haqi to‘lanar edi. 1404-yilda Amir Temurning xotini Saroymulxonim eridan ruxsat olib o‘z otasi – Qozonxondan qolgan

mablag'ga Samarqandda madrasa qurdirgan. Tarixchi Xondamirning ma'lumotiga ko'ra, Xirot hududining o'zidagina 36 ta madrasa bo'lib, bu madrasalarda ta'lim olish uchun turli mamlakatlardan o'quvchilar kelar edi. Xirot tevaragida joylashgan amir Feruzshoh madarsasi va honaqohi ayniqsa shuhrat qozongan edi. Injil kanali bo'ylab, Dorush-shifo shifoxonasining ro'parasida joylashgan Ixlosiya madrasasi va Xalosiya xonaqohi Xusayn Boyqaro hukmronligi davrida barpo etilgan. Bu madrasa dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan tolibi ilmlar ta'lim olishar edi. O'sha davrning yetuk mudarrisleri bo'lgan amir Burhoniddin Atoulloh Nishopuriy, qozi Ihtiyoruddin Hasan Jurobiy, Amir Murjoz va Fasihuddin Muhammad Nizomiy shu madrasada o'qishgan. O'qitish tanlov asosida olib borilib, har oylik tanlovda bo'sh-bayov o'quvchilar tushirib qoldirilib, o'qishni faqat kuchlilari davom ettirishgan. Ulug'bek 4 madrasa – Buxoro va G'ijduvonda bittadan, Samarqandda ikkita madrasa qurdirgan

Temuriylar davrida tibbiyot ilmiga, davolash, orastalik ishlariga, bu sohadagi qurilishlarga katta ahamiyat berilgan. Manbalarda, shu jumladan, Sharafuddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma", Fasih Xavofiyning "Mujmali Fasihiy", Xondamirning "Xulosat al-axbor" va boshqa asarlarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, o'sha davr shifoxonalarida madrasa va boshqa o'quv yurtlarida bilim olgan yuzlab tabiblar ishlar edi. Tibbiyot olamida mashhur bo'lgan asarlar, chunonchi Burhoniddin Nafisning "Kasalliklarning sabablari va alomatlari sharhi", "Mo'jaz al-qonun sharhi", G'iyos Mutabibning "Kasalliklar shifosi", Mansur ibn Muhammadning "Inson tanasi va uning a'zolari holatining sharhi", "Kifoyatiy Mansuriy", kabi yana boshqa qator tibbiyot borasidagi risolalar temuriylar davrida yozildi. Burhoniddin Nafis esa olimlik bilan bir qatorda Ulug'bekning shaxsiy tabibi ham edi

Xirotda Umarshayxning xotini Mahdi ulyo Milkat oqa qurdirgan "Dorush-shifo" mashhur bo'lgan. Yuksak did va makhorat bilan bunyod etilgan mazkur shifoxona bilan uning shimol tarafida qurilgan Doral-huffoz orasida hovuz bo'lib, unda tabiblar bemorlarni davolar edilar. Bundan tashqari, Bog'i Zag'onda ham dorush shifo bor edi. O'sha davrning yetuk shifokorlari shifoxonalarda bemorlarni davolash barobarida madrasalarda va boshqa o'quv yurtlarida mudarrislik ham qilishar edi. Ularning ba'zilar ajoyib she'rlar yoki o'zga shoirlarning she'riy asarlariga o'xshatish hamda o'zidan avval o'tgan olimlarning tibbiyotga oid asarlariga arab, fors va turkiy tillarda sharhlar yozishgan

Sharafuddin Ali Yazdiyning va Ibn Arabshohning ma'lumotlariga ko'ra, Amir Temur SHom (Suriya)dan Samarqandga o'zi bilan birga tabiblar sardori Mavlono Jaloliddin, Mavlono Sulaymonni olib kelgan. Mavlono Fazlulloh Tabriziy Amir Temurning shaxsiy tabibi bo'lgan. Bulardan tashqari, Amir Temur saroyida Mavlono Izzaddin Ma'sud SHeroziy va Mavlono Farrux kabi mashhur tabiblar ham xizmat qilishgan. Kermonlik tabiblar oilasidan chiqqan Burhonuddin Nafis ibn Ivaz ibn Hakim al-Kermoniy Ulug'bek taklifiga ko'ra Samarqandga kelib shaxsiy tabiblik vazifasini bajargan.

U 1424-yili Najibuddin Samarqandiyning arab tilidagi "Kasalliklar sabablari va alomatlari" asariga sharh bitib, uni Ulug'bekka bag'ishlagan. Al-Kermoniy o'z

asariga sharhlanayotgan asardan ba'zi parchalarni ham kitirgan. SHu tufayli uning asari fanga ma'lum bo'lib qolgan. G'iyosiddin Muhammad ibn Jaloliddin tabib fanning turli sohalari bilimdoni edi. U "Muolajoti ilohiy" nomli asarga qisqa, lekin mazmunli sharh tuzib, tabobat ilmida o'zini ko'rsatgan. Darvish Alining tabiblik mahoratini Alisher Navoiy yuqori baholagan. U Milkat oqaning Dorush shifosida mudarrislik qilgan. U nafaqat tabiblikda, balki she'riyat va mantiq ilmlarida ham zo'r mahoratga ega edi. Keyinchalik u G'iyossiya madararasida dars bergan, tomirdan qon chiqarish uslubini puxta egallagan. U tibbiyotga doir 2 ta asar yozib qoldirdi.

Mavloni Nizomiddin Abdulhay tabib avval Alisher Navoiyning Dorush-shifosida bemorlarni davolash bilan shug'ullangan. U shu qadar shuhrat qozongan ediki, Xoja Axror betob bo'lib qolganida, uni Samarqandga taklif qilganlar va u tez orada Xoja Axrori davolab, oyoqqa turg'izgan. Hirotga qaytgach. U Xusayn Boyqaro saroyida xizmat qilgan va xaramdagi bemorlarni davolagan.

Abdulxay tabib ko'proq qon tomirlar bilan bog'liq kasalliklarni davolash uslublarini puxta egallagan. Bu davrda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, ushbu fan tarmog'ining keng rivojlanishiga qo'maklashdilar. Xalqni toza ichimlik suvi bilan ta'minlash uchun ko'pgina hovuz, kanallar, ariq qazilgan. Yuqumli kasalliklarning oldini olish uchun ariq va hovuzlardagi suvlar nihoyatda toza tutilgan.

Amir Temur faoliyatini, xususan, uning boy shaxsiyatini badiiy adabiyotsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Amir Temurning davlat siyosati tufayli turkiy tilda ham badiiy adabiyot keng rivojlana boshladi. XV asrning birinchi yarmida yashagan Yusuf Amiriyning "Dahnoma", Sayyid Ahmad Mironshohning "Tashshuqnoma", Sayyid Qosimiyning "Haqiqatnoma" kabi asarlarida noma janri sohasidagi shunday vorisiylik ko'zga tashlanib turadi.

Amir Temur davrida forsiy she'riyatda jahonga mashhur Hofiz Sheroziy, Kamol Xo'jandiy, Salmon Sovajiy kabilar ijod qilganlar. Alisher Navoiy o'zining "Majolisun nafois" tazkirasida yozishicha, Sohirqiron hayotida adabiyot juda katta ahamiyat kasb etgan. U, garchi o'zi she'r yozmagan bo'lsada, lekin mavjud she'riy va nasriy asarlardan shuncha ko'p yod olgan va ularni o'z vaqtida, o'z o'rnida shunday yaxshi o'qir ekanki, bunga hamma qoyil qolgan ekan.

Amir Temur va uning avlodlari adabiyot va san'atga, ilm-fanga yaqin kishilar edi. Navoiy "Majolisun-nafois" tazkirasida 22 ta temuriy ijodkorlarning ism-sharifini zikr etib, ularning o'zlari va ijodlariga qisqacha to'xtalib o'tgan. Xusayn Boyqaro ijodi va devoni tahliliga maxsus sakkizinchi bobni bag'ishlagan.

Shohrux va Ulug'bek hukmronlik qilgan davrlarda Xurosonda va Movarounnahrda, "Majolisun Nafois"da xabar qilinishicha, Amir Qosim Anvar, Kotibiy, Xoja Ismatulloh, Bisotiy, Yahyo Sebak, Tusiy, Bobo Savdoyi, Mir SHohiy, SHarafuddin ali Yazdiy, Muhammad Muammoiy, Xoja Qumiy kabi o'nlab forsiyzabon shoirlar she'riyatning turli janrlarida muvaffaqiyat bilan ijod etganlar. Bu davrda Xurosonda Navoiy qayd etishicha, turkiygo'y shoirlardan Lutfiy, Atoyi, Amiriy, Yaqiniy, Gadoiy, Muqimiy, Latifiy, Xaydar Xorazmiy,

Sayyid Xasan Ardasher, Ahmadiy kabilar yashab, ajoyib she'r va dostonlar yaratgan.

Adabiy jarayonda o'zbek va forsiyzabon shoirlar barobar huquqga ega bo'lib, turkiy she'r ishtiyoqmandlari qancha ko'p bo'lsa, forsiy she'r talbgorlari ham ulardan kam emasdi. Ulug'bek davrida Movarounnahrda shoirlar bilangina emas, Xurosondagi forsiyzabon va turkiyzabon ijodkorlar bilan ham do'stona munosabatda bo'lgan. Masalan, Ulug'bekning Lutfiy she'rlarini XV asrning mashhur shoiri Salmon Sovajiy she'rlari bilan yonma-yon qo'yganligi, ya'ni tirik shoirning yaqinda o'tgan mumtoz shoir bilan tenglashtirilishi Lutfiy uchun katta sharaf edi.

Amir Temur va temuriylar tarix faniga ham katta e'tibor bilan qaragan. Tarixnavislik bobida SHarqda dong taratgan G'iyosiddin Ali, Nizomiddin Shomiy, Hofizi Abru, Mu'iniddin Natanziy, Sharaffidin Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Xondamir kabi tarixchilar temuriylar panohida yashab ijod qilganlar, ular haqida asarlar bitib mashhur bo'lganlar. Mazkur ijodkorlar ba'zi birlarining asarlariga qisqacha to'xtalib o'tamiz. Nizomiddin SHomiy. Asl ismi Ali ibn Muhammad, ammo ko'pincha Nizomiddin SHomiy yoki Nizomiddin SHanbiy nomi bilan mashhur. Tug'ilgan yili aniq emas. Vafoti 1404-1409 yillar orasida yuz bergan. 1383-yildan Amir Temur xizmatida bo'lgan. Boshqa asarlari ham bo'lsa-da, uni mashhur qilgan "Zafarnoma"dir. "Zafarnoma" 1404-yili tamomlangan bo'lib, uni yozish tashabbusi shaxsan Sohibqironidan chiqqan. 1404-yili Amir Temur Ozarbayjon yurishidan qaytgandan so'ng Shomiy asarni unga taqdim qilgan. Demak, bu "Zafarnoma"ga Sohibqironning muborak nazarlari tushgan. Asar Amir Temurning taxtga chiqqanidan to 1404-yilga qadar O'rta Osiyo va Qozog'iston, Afg'oniston, Shimoliy Hindiston, Eron, Kavkazorti, arab mamlakatlari, Kichik Osiyoda ro'y bergan Amir Temur va temuriylar faoliyati bilan bog'liq muhim voqealar bayonidan iborat. SHomiy asarni yozishda Amir Temur xizmatida bo'lgan bitikchilar tomonidan tayyorlangan har bir yurish, siyosiy, ijtimoiy, madaniy voqealar haqidagi xisobotlar hujjatlarga tayangan. "Zafarnoma" Amir temur tarixini to'la yoritgan ilk tarixiy asar hisoblanadi.

Amir Temur va temuriylar davri O'rta Osiyo madaniyati tarixida alohida o'rin tutadi. Bu davrdagi madaniy yutuqlar umumbashariy tsivilizatsiyasi (tamadduni) darajasida bo'lgan. Madaniyat tarixidagi ushbu mumtoz davrda o'zbek madaniyatining shakllanishi, bu davrdagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog'liqdir. Temuriylar davrida tasviriy san'at turli yo'nalishlar bo'yicha yuksaldi. O'rta Osiyodagi qadimgi devoriy suratlar va umuman tasviriy san'at an'analari Amir Temur davrida yangi shakl va mazmunda tiklandi. Miniatyura san'atiga ham avvalo naqsh sifatida qaralgan. Samarqanddagi temuriylarning saroy, qarorgohlarida qabul marosimi, jang voqealari, ov manzaralari, xalq bayramlari tasviri tushirilgan devoriy suratlar bo'lgan. Ularda Amir Temur, o'g'illari, nabiralari, ayollari va kanizaklari tasviri aks ettirilgan. Ulug'bek rasadxonasi devorida ham devoriy suratlar mavzu jihatdan rang-barang bo'lib, uslubiy jihatdan miniatyura janriga yaqin bo'lgan. Abdurahmon as-So'fiyning falakiyotga oid asariga ishlangan bir suratda Andromeda yulduzlar turkumi

chochlik ayol qiyofasida tasvirlanadi. Rasadxonada esa to‘qqiz falak ko‘rinishi, yetti gardish, yetti yoritqich yulduz daraja, vaqt bo‘limlari, Yer yuzining yetti iqlimi tasvirlangan.

Amir Temur davrida qurilgan Shirinbeka og‘a, Bibixonim, Tuman og‘a obidalarida naqqoshlik va hattotlik bilan birga tasviriy lavhalar ham mavjuddir. SHirinbeka og‘a maqbarasida rangli tasvir ko‘p bo‘lsa, qolgan ikki bino devorlarida oq va moviy rangdagi islimiy naqshlar tasvirlanadi. Hattotlik san‘ati taraqqiyotiga XV asrda ananaviy kufiy, nash, devoniy xatlari bilan birga peshtoqlarni bezovchi suls va tezkor-nasta‘liq uslublari rivojlandi. Noyob qo‘lyozma asarlar ko‘chiriladigan maxsus ustaxona kitobatchilikning ravnaqiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi.

XIV-XV asrlar O‘rta Osiyo xalqlarining musiqa san‘ati taraqqiyotida ham yangi bosqich bo‘ldi. Yangi kuy va qo‘shiqlar, cholg‘u asboblari va musiqa nazariyasiga doir asarlar yaratildi. Mahoratli sozandalar, bastakorlar va hofizlar yetishdi. Abduqodir Nayiy, Qulmuhammad Shayxiy, Husayn Udiy, Shohquli G‘ijjakiy, Ahmad Qonuniy, Hoja Yusuf Andijoniy, ustod Shodiy, Najmiddin Kavkabiy kabilar shular jumlasidandir. Mirzo Ulug‘bek, Jomiy, Navoiy va Binoiylar musiqa ilmiga oid asarlar yozib yangi kuylar ijod qildilar. IX-XII asrlarda shakllangan 12 maqom bu davrda takomillashdi. Shuningdek, keng ommaga mo‘ljallangan teatrlashgan tomoshalar - xalq sayllarida masxarabozlar, qo‘g‘irchoqbozlar, dorbozlar o‘z san‘atini namoyish qilgan.

Amir Temur davrida Samarqandda miniatyura maktabi tashkil topdi, bu davrda yetakchi rassom Xoja Abdulhay Naqqosh edi. Hozir Turkiya va Berlin kutubxonalarida saqlanayotgan ko‘chirilgan xomaki miniatyura nusxalari XIV-XV asrlarga oid bo‘lib, ular alohida shaxslar, daraxtlar, gyllap, kichik kompozitsiyalar, naqshlarda chiziqlar uyg‘unligi, harakatlar aniqligi, qiyofalarning o‘z o‘rnida joylashtirilishi bilan ajralib turadi. Tarixiy shaxslarning qiyofalari ham miniatyuralarda aks etgan. Amir Temur qiyofasi tiriklik vaqtida aks etgan miniatyuralar hali topilmagan. Asl holatiga yaqin suratlar «Zafarnoma»ning dastlabki ko‘chirilgan nusxalarida uchraydi. Uning bir muncha yorqinroq qiyofasi Hirotda (1467 y.) ko‘chirilgan «Zafarnoma»da keltiriladi. Dastlab Mirak Naqqosh boshlagan va Kamoliddin Behzod yakunlagan ushbu miniatyuralar tarxining murakkabligi va serjilo ranglarning uyg‘unligi bilan ajralib turadi.

Sharq miniatyurasining taraqqiyoti badiiy adabiyotning rivoji bilan bog‘liq bo‘lgan. Musavvirlar ko‘pincha Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, so‘ngra Jomiy va Navoiy asarlariga rasmlar ishlashgan. XIV asrda Rashiduddin Fazlullohning «Jome’ ut-tavorix» tarixiy asariga ham miniatyuralar ishlangan. Bu an‘ana temuriylar davrida ham davom ettirilib, Sharafuddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Xotifiyning “Temurnoma” kabi asarlarida jang lavhalari tasvirlanadi. Ayrim hollarda diniy asarlarga ham Makka va Madina kabi muqaddam joylar tasviri tushirilgan. Badiiy asarlarning ba’zilarida Muhammad payg‘ambarning (muborak yuzlari niqob bilan to‘silgan) odamlar orasida turgan holatlari va me’rojga chiqishlariga oid lavhalar uchraydi.

XV asr miniatyuralarining aksariyatida Sharq she'riyatining qahramonlari Layli va Majnun, Xusrav va Shirin, Rustam, Iskandar, Bahrom bilan bog'liq jang lavhalari tasvirlanadi. Umuman miniatyura san'ati musulmon Sharqining Iroq, Eron, Xuroson, Movarounnahr va Hindistongacha bo'lgan hududida muayyan bir davrning o'ziga xos badiiy - estetik hodisasi edi. Bu san'at temuriylarning homiylik faoliyati bilan bog'lik bo'lib, Isfaxon, Sheroz, Tabriz, Hirot, Samarqand, Dehli kabi markaziy shaharlarda ilg'or miniatyura maktablari vujudga keldi. Samarqand miniatyura maktabi XIV-XV asrning birinchi yarmida shakllangan bo'lib, turli turkumda yaratilgan bu miniatyuralarda Sharqiy Turkiston san'atiga xos bo'lgan turkiy obrazlarda xitoy rassomchiligi ta'siri sezilib turadi.

Samarqanddagi saroy musavvirlari Xoja Abdulhay Naqqosh va uning shogirdlari Shayx Mahmud Taliliy, Pir Ahmad Bog'i Shamoliy, Muhammad bin Mahmudshoh al - Hayyom, Darvesh Mansurlar ishlagan rasmlar nozik, ranglar ustalik bilan qo'llangan. Ushbu miniatyuralar temuriylar davriga xos ov-shikor mavzuida yaratilgan. 1420-yildan keyin Boysung'ur Mirzo Hirotida kutubxona, hattotlik va naqqoshlik ustaxonasini tashkil qilgach, bu rassomlarning ayrimlari (Mahmudshoh al - Hayyom) Hirotga ko'chib o'tadi. Xoja Abdulhayning tarixiy asarlarga ("Zafarnoma") ishlagan miniatyuralarida Amir Temur va temuriylarning qiyofalari aks etsa, ba'zi badiiy asarlarga ishlagan rasmlarida ham ular turli holatlarda tasvirlanadi. Xalil Sulton davrida ishlangan ayrim miniatyuralar muhim tarixiy xujjat bo'lishi bilan birga, badiiy jihatdan o'ziga xos «siyohi qalam» uslubida ishlangani bilan ajralib turadi. Amir Temur hayotlik davrida uning saroy devorlarida shoh va shahzodalar bor bo'yicha tasvirlangan. Haqiqiy portret janrini Kamoliddin Behzod shakllantirgan.

Amir Temur va temuriylarning qiyofalari tasvirlangan ko'plab miniatyuralar dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda. Ularning aksariyatida rasm chizilgan davr yoki rassom, joy, maktab ko'rsatilmagan. Biroq, bu miniatyuralarda nur sohib turgan quyoshsimon sherning boshi tasvirlangan tug' - Amir Temurning gerbi (ramzi)-uning saroyi peshtoqida, Xalil Sulton va Ulug'bek zarb qilgan tangalarda uchraydi. Shuningdek, tabiat tasvirida to'q yashil va jigarrang ko'pligi, kiyimlar turkiy millatga xos bo'lganligidan bu miniatyuralar Samarqand miniatyura maktabiga mansub deyish mumkin. Chunki, Hirot va SHeroz miniatyuralari qahramonlarining kiyimlari boshqacharoqdir. Samarqand maktabi miniatyurachilari vakillari kompozitsiya yaratish va manzara tasvirida mahoratliroq bo'lishgan.

Mirzo Ulug'bek davrida mashhur bo'lgan xattot va musavvir, obivardlik Sulton Ali Bovardiy miniatyuralari chiziqlarning keskinligi, ranglarning yorqinligi bilan o'ziga xosdir. Samarqand maktabiga xos bo'lgan 18 ta miniatyura Nizomiyning «Xamsa» asariga va 49 ta miniatyura «Shohnoma» asariga ishlangan bo'lib, ular hozir Turkiyaning To'pqopu saroy kutubxonasida saqlanadi. Abdurahmon as-Sufiyning «Siljimas yulduzlar ro'yxati» asariga ishlangan miniatyuralarda xaritalar qizil va qora doiralar bilan katta va kichik yulduzlarning o'rinlari ko'rsatilgan bo'lib, rang bermay, qora siyohda grafik tarzda chizilgan. Yulduz turkumi oddiy xalq vakili qiyofasida tasvir etiladi. Sharq

miniaturachiligida oddiy xalq hayoti mavzusi aynan temuriylar davrida paydo bo'lgan. Masalan, «Samarqand masjidini qurish», «Iskandar devorini bunyod etish», «Ko'chmanchilar turmushi», «Jamshidning oddiy xalqqa hunar o'rgatishi» mavzusidagi miniatyuralar bunga misoldir.

Temuriylar davrida madaniyatning yuksalishi badiiy hunarmandchilikning turli shakllarida ham namoyon bo'ldi. Ularning ayrimlari me'morchilik bilan, ba'zilari, koshinkorlik kulolchiligi, yog'och va tosh o'ymakorligi bilan ham bog'liq edi. Qabrtoshlarga qisman islmiy o'simliksimon, asosan geometrik naqshlarda xattotlik namunalari bilan so'zlar bitilgan. Bu yozuvlar chuqur, quyma o'yiqlarda bitilgan. Qabrtoshlar sag'ana yoki supa shaklida bo'lib, mahalliy xomashyo bo'z rangli marmardan, ayrim hollarda o'ta noyob toshlardan ishlangan. Yog'och o'ymakorligida Go'ri Amir, Shohizinda, Yassaviy maqbaralari eshiklari, shuningdek, XV asrga oid uy ustunlari o'ymakor naqshlar bilan ishlangan. Bu davrda metall o'ymakorligi (kandakorlik) taraqqiy etadi. Buyum va idishlar zarhal bronza, latun, qizil misdan ishlangan. Naqshlar o'yiqlik va bo'rtma usulda, qimmatbaho toshlar qadalib tayyorlangan. Yassaviy maqbarasidagi ulkan shamdonlar, ayniqsa ikki tonnalik qozon bronza quyish san'atining eng yuksak namunasidir.

Amaliy san'atning kulolchilik turi uchun yashil, zangori tusdagi yorqin sir ustiga sodda o'simliksimon naqshlarni qora bo'yoqlar bilan tushirish yoki uyurma gullar ishlanishi, bu davrda paydo bo'lgan oppoq sadafdek idishlarga shaffof sir ustidan kobalt yordamida naqsh berilishi yangilik edi. Sopol buyumlardagi naqshlar mo'yqalamda chizilgan. Oldingi asrlarda sopol buyumlariga naqshlar chizishgan, temuriylar davriga mansub chinnisimon sopol buyumlarda kulol-rassom turli uslubda och havorangdan to lojuvardga qadar ranglarni qo'llaydi. Bu davrning amaliy san'at turlaridan to'qimachilik, gilamdo'zlik, kashtachilik yuksak san'at darajasiga ko'tarildi.

Sohibqiron davrida o'lkamizda fan va madaniyat barq urib o'sdi, rivojlandi va kamol topdi. Ona diyorimiz XIV-XV asrlarda jahon tsivilizatsiyasining markaziga aylanishida va tarixda o'chmas iz qoldirishida Amir Temurning xizmatlari cheksizdir. Chex sharqshunos olimi Feliks Tauer iborasi bilan aytganda: "Turkistonning bu yorug' mash'ali o'zining sermazmun hayoti, bunyodkorligi va insonparvarlik g'oyalarining nuri bilan mayoq singari hamon porlab, insonlar qalbiga iliq nurlarini sohib, ularni ulkan va hayrli ishlarga undab turibdi". Yoki arab tarixchisi Abul Fath al Bustiy aytganidek: "Ul dunyoda jannat bordir mo'minlarga atalgan, Bul dunyo jannatining nomi erur Samarqand".

Yuqorida tilga olingan yodgorliklar haqida gapirganimizda Sohibqiron saroyida elchi vazifasida bo'lgan ispan davlati fuqarosi Klavixxo "Oqsaroy" bog'larini, poytaxt Samarqand bog'u ro'g'larini, hamda boshqa tarixiy obidalarni salobatli, ko'rkam qilib barpo etilganligini ko'p marta ta'riflab yozgan. Elchi Klavixxonning ma'lumotlari tufayli Sohibqiron yaratgan obidalarining dovruqi butun Yevropaga yetib borganligini eslash, biz uchun faxr. Ulkan qurilish ishlarini barpo qilish bilan birgalikda Sohibqiron islom ulamolari, diniy dunyodagi oliy zotlarning xotiralarini abadiylashtirish maqsadida ularning maqbaralarini barpo qilganlar.

Shunday yodgorliklardan biri shahri azim Toshkentdagi Zangi Ota maqbarasi ekanligini ko'rsatib o'tish kifoyadir.

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, Temur va temuriylar davrida ilm-fan va madaniyatning yuksalishining eng katta omillaridan biri mintaqaning yagona davlatga birlashganligi va hududimizning Buyuk ipak yo'li chorrahasiga aylanganligi bilan baholash mumkin. Jumladan, tadqiqod xulosalariga ko'ra: Bu davrda ilmu fan taraqqiyotidagi muhim omillardan biri Amir Temur davlatining yirik saltanat bo'lib shakllanganidadir. Bunda turli davlatlar orasida mavjud bo'lgan to'siqlar olib tashlangan va barcha sohalar ildam rivojlangan. Yigirma yetti davlatni birlashtirgan Amir Temur saltanatida katta integratsion jarayonlar uchun zamin yaratilgan hamda ilmu fan taraqqiyoti yuksak cho'qqiga ko'tarilgan. Bundan tashqari Amir Temur davrida ilm-fan taraqqiyotiga turtki bergan keyingi omillardan yana biri, Buyuk ipak yo'lining muhim tarmog'i shu hududdan o'tganligi va uni rivojlantirilganligi dadir. Chunki Buyuk ipak yo'li faqat savdo-sotiq rivojlanishiga ta'sir ko'rsatibgina qolmay, balki, ilm-fan taraqqiyotiga ham kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr 14iyun kuni nemis tili Mamasheva Mastura oya ; 16 iyun ontogenez pishxalogyasi Ganiyeva Nargiza oya; 19iyun umumiy pishxalogya Badriddinova Madina oya ; 21kuni Oktamov Nodirbek domla Falsafa bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. – T.: O'zbekiston, 1997. – B. 140.
2. Amir Temur – faxrimiz, g'ururimiz. Qarang: Ma'naviy yuksalish yo'lida. – Toshkent: O'zbekiston, 1998, – B. 414.
3. «Amir Temur va uning jahon tarixidagi o'rnini» mavzusidagi xalqaro konferentsiya tezislari to'plamiga yozilgan so'z boshi. – Toshkent: O'zbekiston, 1996, -B. 4.
4. Amir Temur tarixi, 2-kitob, – B. 69.
5. Natanziy. Muntaxab at-tavorix, – B. 279-280.
6. Mixail I. Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur harbiy san'ati va strategiyasi va taktikasi, -B. 222.
7. Usmonov Q. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. – T.: Sharq, 2007..
8. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. - T.: SHarq, 2000. 352. b.
9. O'zbekistonning yangi tarixi. Uchinchi kitob. Mustaqil O'zbekiston tarixi. – T.: SHarq, 2000. 361. b.
10. Murtazaeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. Darslik. - T.: 2003. 253. b.
11. Murtazaeva R.X., Doroshenko T.I i dr. Istoriya Uzbekistana. Elektronniy uchebnik dlya vuzov. – Tashkent. 2010. 231. b.

12. Murtazaeva R.X. va boshqalar. O'zbekiston tarixi. O'quv qo'llanma. – T.: Akademiya, 2010. 251. b.
13. Murtazaeva R.X. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va bag'rikenglik. O'quv qo'llanma – T., Universitet, 2007. 125. b.
14. Sa'dullaev A. va boshqalar. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. O'quv qo'llanma – T.: Akademiya, 2000. 182. b.
15. Eshov B.J. O'zbekiston davlatchiligi tarixi. O'quv qo'llanma. - Toshkent, Ma'rifat. 2009. 238. b.

ФОТОГРАФИЯ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

А.А. Мавлонов,
Тошкент Кимё Халқаро университети
катта ўқитувчиси
И. Раҳимжонов
Тарих йўналиши 1-босқич талабаси

Аннотация. Ушбу мақолада Фотография тарихи, уни кашф қилиниши эволюцияси, ривожланиши ва тараққий қилиши ҳамда уни Ўрта Осиёга кириб келиши, Ўрта Осиёдаги илк фотографлар ва уларнинг тарихий вақеа-ҳодисаларнинг қайд қилинишидаги хизматлари ҳақида маълумот берилади

Калит сўзлар. Фотография, Ўрта Осиё, мутафаккир, муқаддас зиёратгоҳ, Самарқанд, экспедиция, фотоқўргазма, фотоасарлар.

Фотография тарихи ҳақида тўхталганда кўпчилик ушбу ихтиро XIX асрда амалга оширилгани ҳақида маълумот беради. Аслида эса, фотографияни ихтиро қилишга бўлган урунишлар жуда қадимдан бошланган эди. Хусусан, буюк юнон мутафаккири Аристотел милoddан аввалги 350 йилдаёқ ўзининг оптикага бағишланган рисоласида қоп-қоронғу хонага кичик бир туйнукдан нур тушурилса нур тушаётган қоронғу хона деворида хира ҳолатдаги ташқарининг фони намоён бўлиши ҳақида фикр билдирган эди. Бу эса кейинчалик фотографиянинг кашф этилишига жуда катта туртки бўлган обскур камеранинг айнан ўзгинаси эди¹.

“Лаҳзани ушлаш” ёки фотографияни ихтиро қилишга уринган шахслар ҳақида тўхталганда XVI асрда яшаган италян Алкимёгари Фабриистиуснинг кумуш нитрати устида олиб борган тажрибаларини, XVIII асрда яшаган немис шифокори Иоганн Шултснинг кумуш хлориди устидаги тажрибаларини, XVIII асрда истиқомат қилган инглиз олими Томас Вежвуднинг фотопластинка яратиш устида олиб борган ҳаракатларини алоҳида эътироф этиш ўринлидир. Бироқ фотографияни кашф этиш франсуз расоми Жозеф Нейпс(1765-1833)га насиб этди. 1813 йилда бошлаган изланишларини 1826 йилда фотографияни ихтиро қилиниши билан якунлади.

¹ archive.uz // Fotografiya

Аммо ушбу кашфиёт учун патентни, фотога олиш вақтини бир неча дақиқача(авваллари бу жараён 5-6 соатга чўзилган) қизқартиган, франсуз олими Луи Даггер қўлга киритди. У патент олган 1839 йил 10 август фотография туғулган куни ҳисобланади. Лекин ҳақиқий кашфиётчи Ж. Нейпс эди. Л. Даггер ўзи ҳам тан олиб айтганидек ушбу кашфиётни бир қадар ривожлантирган эди халос¹.

Шу тарика инсониятнинг ажабтовур кашфиёти фотография ихтиро қилинди. Тарихий ҳужжатларнинг шаҳодат беришича, Ўрта Осиё, хусусан, ҳозирги Ўзбекистон билан танишиш, унинг табиати, тарихи ва маданиятини ўрганиш мақсадида илк бор фотоаппарат билан Туронзаминга келган кишилар европалик сайёҳ ва ўлкашунослардир. Маълумот ўрида айтиш мумкинки, Юртимизда биринчи бора фотоларга муҳрланган шаҳар Хива эди. Юртимизни биринчи марта сураатга туширган инсон Антон Муренко (1837-1875) бўлиб, у 1858 йилда полковник Н.Игнатъевнинг ҳарбий-дипломатик сафари вақтида “очиқ музейлар шаҳри” – Хива кўринишларини сураатга олган.

Олим ва фотограф Николай Веселовский (1848-1918) ва С.Дудин (1863-1929) XIX аср охирларида Самарқанддаги машҳур мадраса ва мақбаралардаги нақшлар чаманзорини илм-фан учун муҳрлаб қолдиришган. Ниҳоят, дунёга машҳур парижлик фото устаси Поль Надар 1890 йилда Ўрта Осиёга саёҳатга келиб, Орол денгизидан Помир тоғларига қадар чўзилган кадрдон юрт манзараларини сураатга туширган.

XIX асрнинг охирларидан Ўрта Осиё, хусусан, Туркистон фотографлар учун серкатнов чорраҳалардан бири бўлиб қолди. Улар учун, айниқса, Самарқанд муқаддас зиёратгоҳ манзилга айланди. Европалик ва россиялик фото усталари олис асрларнинг акс-садоси ва ёдгорлиги – Самарқанднинг маҳобатли меъморий мажмуаларини сураатга олиш учун фотографик экспедицияларни қайта-қайта уюштирдилар. Бу фото усталари орасида янги санъат турининг энг машҳур намояндалари оз бўлмаган. Масалан, ўтган асрнинг 30-йилларидаги полиграфия ва фотографиянинг сўнгги ютуқларини ўзида мужассамлантирган “Ўзбекистон 10 йиллиги” фотоальбомининг бош фотографи Александр Родченко (1891-1956) шундай кишилардан бири эди. Москвадан махсус таклиф этилган бу фото устаси Тошкентга келиб, Борис Кудояров (1898-1974) ва Георгий Зельма (1906-1984) сингари таниқли маҳаллий фотографларга устозлик қилди. Улар гарчанд 20-йилларда Москвага кўчиб кетган ва ўша ерда яшаб, ишлаган бўлсалар-да, Ўзбекистон бир умрга улар ижодининг марказий мавзуларидан бири бўлиб қолди. Уларнинг мамлакатимизда яратган асарлари, Макс Альберт, А.Шайхет, И.Панов ва бошқа таниқли фотографларнинг Ўзбекистон мавзусига бағишланган ишлари сингари, фото санъатининг олтин фондидан муносиб жой олган².

¹ www. ziyouz.com // Fotografiyaning tug'ulishi

² www. wikipedia.org. // Fotografiya

Афсуски, табиий офатлардан ташқари, турли-туман бемаъни уруш ва жанжаллар ҳам халқ меъморий даҳосининг меваси – муҳташам обидаларининг шикастланиши ва нураб боришига сабаб бўлади. XIX аср ўрталарида бошланган рус истилоси пайтида нафақат аҳолиси қаршилиқ кўрсатган шаҳар ва қишлоқлар, балки масжид ва мадрасалар ҳам тўпга тутилди. Чор ҳокимиятидан кейин тарих саҳнасига чиқиб, ер юзининг олтидан бир қисмини идора қилган большевиклар эса шу ваҳшийликни ўзларига хос изчиллик билан давом эттириб, меъморий ҳамда диний-маърифий обидаларни вайронага айлантирдилар. Худди шу мудҳиш келажакни олдиндан кўргандек, европалик ва россиялик маърифатпарвар фотографлар Самарқанд обидалари ва осори-атиқаларини суратга олишда давом этдилар. 1872 йилда А.Кун (1840-1888) томонидан тузилиб, нашрга тайёрланган тўрт жилдлик “Туркестанский альбом”даги 1262 суратнинг аксари Самарқандда олинган.

Шарқ меъморчилигининг йилдан-йилга нураб бораётган шоҳ асарларини муҳрлаб қолдириш учун XIX аср охирларида Самарқандга бир неча махсус экспедициялар ташкил қилинди. Россиялик И.Введенский, И.Чистяков ва С.Дудин ўзларидан шундай бой фотоматериал қолдирдиларки, бу материал кейинчалик Самарқанд обидаларини қайта таъмирлашда, айниқса, асқотди. Илмий манбаларда айтилишича, сўнгги нафасига қадар Санкт-Петербургдаги Этнография музейида Ўрта Осиё маданий-меъморий бойликларининг муҳофиза бўлиб хизмат қилган С.Дудиннинг ижодий фотомероси 2500 негативдан иборат. Бу негативларнинг биз учун қимматли томони шундаки, уларнинг барчаси Самарқандда олинган.

Амир Темур салтанатининг пойтахтига келиб, бутун дунёга машҳур обидаларни суратга олган фотографлар орасида Г.Мозер (1844-1923), Г.Крафт (1853-1935) ва Ф.Ордэ сингари европалик фото усталари ҳам бўлишган. Уларнинг XIX аср охирларида олган суратлари Ғарбда катта ўлчамдаги ҳашаматли альбомлар шаклида чоп этилиб, Ўрта Осиё тарихи ва маданиятига қизиқишнинг янада авж олишига сабаб бўлган.

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1890 йили Тошкентга ташриф буюрганида, Янги шаҳардаги гимназия, театр сингари рус маданияти ўчоқлари билан яқиндан танишган. Туркистоннинг маданий ва маиший ҳаётига кириб кела бошлаган Европа маданияти ва техникаси янгиликлари шоир қалбида ўчмас таассурот қолдирган. У мазкур сафари чоғида Тошкентнинг энг машҳур фотографи Дмитрий Назаров билан ҳам учрашган. Тошкент гимназиясида расм машғулотини олиб борган Д.Назаров Санкт-Петербургдаги Строганов бадиий-саноат билим юртини тугатгач, Туркистонга келиб, ҳозир Амир Темур номи билан аталган кўчанинг Темурийлар давлат музейи яқинида ўз ательесини очган эди (Фурқатнинг бизга маълум фотосурати шу ерда олинган.).

Европалик ва россиялик машҳур фотографларнинг Ўрта Осиёга, хусусан, Туркистонга тез-тез келишлари шу ерда фото санъати ихлосмандларининг кўпайишига туртки берди. Ҳатто XIX аср охирларида Тошкентда шундай кишилар ташаббуси билан Туркистон фотография ва

нафис санъат ҳаваскорлари жамияти ташкил топди. 1899 йилда эса Туркистон тарихида биринчи марта Тошкентда фотоқўргазма ташкил этилди. Қўргазмани тайёрлаш ва ўтказиш бўйича тузилган комиссия, манбаларда айтилишича, икки ярим мингдан зиёд бадийий фотосуратларни томошабинлар эътиборига ҳавола қилган ва бу суратлар 12 та бўлимда намоиш қилинган. Шу қўргазмада маҳаллий фото усталари ва ҳаваскорлари билан бир қаторда таниқли хорижлик фотографлар ҳам ўз асарлари билан иштирок этишган.

Шундай қилиб, 1910 йилда биргина Тошкентнинг ўзида 20 та фотография ательелари мавжуд эди. Шу ательеларда тайёрланган бир қатор фотоасарлар Европа ва Америка Қўшма Штатларида ўтказилган фотоқўргазмаларда намо-йиш этилиб, совринларни олишга муваффақ бўлди. Масалан, 1908 йили Франциянинг Марсель шаҳрида ўтказилган Бутунжаҳон фотоқўргазмасида бизга таниш бўлган Д.Назаровнинг суратлари олий соврин – “Гран-при”га муносиб деб топилди¹.

Юқорида тилга олинган 20 та фотоательедан бири “Илҳомжон Иноғомовнинг мусулмон фотографияси” эди. У, манбаларда қайд этилишича, 1902 йил 14 апрелда Шайхонтохур даҳасининг Ҳовузбоғ маҳалласида очилган.

JADIDLARNING TIL, YOZUV VA IMLO XUSUSIDAGI QARASHLARI

N.N. Akbarova,
Namangan davlat universiteti
M.R. Otaqo'ziyeva,
Andijon Davlat Universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur ishda Turkistondagi Jadidlarning islohotchiligi, ularning o'lkada milliy maktab tizimini yaratishi, hamda yangi maktablar yaratilishi va ushbu maktablarda o'qitish tizimi, til, yozuv va imlo qoidalari to'g'risidagi islohotlar haqida qisqacha ma'lumotlar berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: A. Bennigsen, M. Begiyev, Mahmudxo'ja Behbudiy, Tarjimon, Ismoil G'asparali, Mushtarak til va adabiyot, Til birligi, Manifest.

Sharq xalqlari tarixiga Jadidchilik harakati nomi bilan kirgan islohotchilik oqimining mafkurasi umuman musulmon dunyosida XIX asrda shakllangan bo'lsa-da, u Turkistonga XX asr arafasida kirib keldi. Bugungi kungacha bo'lgan aksariy tadqiqotlarda jadidchilik oqimining paydo bo'lgan o'rnini sifatida Usmonli davlati yoki Misr ko'rsatib o'tiladi. Darhaqiqat, Islom dunyosining bevosita G'arb dunyosi bilan tutash qismlari bo'lgan bu mamlakatlarda keyingi uch asrda Yevropa bilan bo'lgan teran aloqalar hamda G'arb dunyosi erishgan ijtimoiy-iqtisodiy va ilmiy-texnologik taraqqiyotdan ta'sirlanish natijasida hukmron tabaqalar va ziyolilari o'rtasida islohotchilik harakati paydo bo'lgani

¹ www. zyouz.com // Fotografiyaning tug'ulishi

rost. Usmonli saltanati va uning sobiq mustamlakasi Misrdagi islohotchi harakatni jadidchilikdan ko'ra «G'arbchilik» yoki G'arblasish harakati deb atagan ma'qul, bizningcha. Chunki bu o'lkalardagi islohot harakatlari ko'pincha G'arb taraqqiyot modellarini aynan olish, har bir masalada u yoki bu Yevropa o'lkasidagi tartiblarni qabul qilish kabi yollardan borgan edi. Zero, musulmon olamining o'z turmushiga bosqichma-bosqich kirib kelayotgan G'arb sivilizatsiyasiga munosbati bo'yicha hozirgacha mavjud bo'lgan qarashlarda quyidagi uch tamoyilga urg'u beriladi:

1. Taassub. G'arb bilan bog'liq hamma narsani inkor etish.
2. Ergashish
3. E'tirof. G'arbning ko'p masalalarda ustun kelayotganini tan olib, javob qila boshlash, muqobil tizim yaratishga urinish¹.

Rossiyadagi musulmon islohotchilarining ana shunday o'ziga xos taraflari xususida to'xtalar ekan A. Bennigsen quyidagicha yozadi: «... ular arablar, turklar, forslar va hindlardan ancha ilgari Qur'on va Hadislardan siyosiy, ijtimoiy va diniy xarakterdagi barcha savollarga javob izlash har bir musulmonning haq-huquqi ekanligi xususida e'lon qilgan islom mutafakkirlaridan edilar. Ularning nafaqat Rossiya, balki butun musulmon dunyosidagi islohotchilik harakatiga ta'siri juda muhim edi. Ularning faoliyati tufayli G'arbda uncha ma'lum bo'lmagan va musulmon tarixchilari tarafidan inkor etilgan islom taraqqiyotga to'siq bo'lishdan to'xtadi va til, maorif va siyosiy tashkilotlanish borasidagi islohotlar uchun yo'l ochildi»².

Turkistondagi jadidchilik harakati XIX-asr oxirlarida zimdan rivojlanib kelgan bo'lsa-da, uning ijtimoiy hayotdagi o'rni 1905-yildan keyin kuchaydi. Rossiyada podshoning 1917-yil 17-oktabr Manifesti e'lon qilinganidan so'ng imperiyaning millionlab «g'ayriyatlar» qatori turkistonliklar til, din va matbuot hurriyatidan foydalana boshladilar. Jadidchilik harakati yashirin holatdan ochiq ishlash sharoitiga o'tdi.

Ma'lumki, jadidchilik eng avvalo ma'rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo'lgani uchun jadidlar o'z faoliyatlarini maktablar ochish, darsliklar yozish va matbuot nashrlarini chiqarish bilan boshladilar. Jadidlarning til, yozuv va imlo bilan bog'liq qarashlari ularning ana shu amaliy harakatlarida ham aks etgan edi. Jadid matbuotida ham hech bir jadidchi uchun befarq bo'lmagan bu mavzularda e'lon qilingan maxsus maqolalar ko'plab chop etilgan ediki, jadidchilik harakatining til, yozuv va imlo xususidagi kredosini shu manbalardan ham bilib olish mumkin*.

¹ Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002, 85-b.

² Беннигсен А. Мусульмане в СССР // Панорама-форум, 1995, N 2, с.80. Islom diniga aynan ana shunday, jadidlar kabi yondashuv bugungi kunda juda ham kerak. President Bushning terrorizm ustidan g'alabani ta'minlash maqsadida O'rta va Yaqin Sharqni demokratlashtirish g'oyasini amalga oshirish uchun har qanday dunyo dini kabi islomning asosida mavjud bo'lgan progressiv potentsialni ro'yobga chiqarish, mazkur dinning zamonaviy va progressiv din ekanligini dunyoga namoyish qilish lozim. Yaqin Sharqdagi ba'zi davlatlardagi ulamolarning Islom dini aqidalarini konservativ talqini terroristlar uchun g'oyaviy ozuqa bo'layotgani sir emas. Ba'zi arab ulamolarining Bushga murojaatida ham shu masala urg'ulangan –*izoh bizniki* - J.E.

Jadidlar milliy maktab va milliy matbuot yaratish uchun kurashga kirishar ekanlat milliy hayotning bu ikki ajralmas jabhasida milliy tilni rivojlantirish, yangi adabiy tilni shakllantirish orqali muvaffaqiyatga erishish mumkinligini his etar edilar. Shu sababli til, yozuv va imlo masalalari jadidchilik harakatining diqqat markazida turgan masalalardan biri edi, deyish mumkin. Jadidlarning til va imlo borasidagi sa'y-harakatlari va islohotlariga ikki ijtimoiy kuch tarafidan to'sqinlik mavjud edi:

1. Chor ma'muriyati
2. Qadimlar

Jadidlar ana shu to'siqlar bilan kurashish jarayonida bu boradagi ishlarini olib borishga majbur edilar. Bir boshdan qarab chiqaylik.

Ma'lumki, chor ma'muriyati jadidchilik oqimi vujudga kelgan birinchi vaqtlardan o'q zimdan bu harakatning payini qirqish hamda xalq ommasi o'rtasidagi e'tiborini pasaytirishga harakat qilib keldi. Jumladan, o'sha yuqorida qayd etib o'tilgan Qozon diniy seminariyasining Ilminskiydan keyingi direktori Aleksey hazrat 1905-yildan keyingi davrda imperiyadagi musulmonlar orasida yangi maktablar ochilib ularda o'qish yerli xalqlarning ona tillarida olib borilayotgani, yangi gazeta hamda jurnallar nashr qilinib, ular ham milliy tillarda chiqayotgani xususida imperiya ichki ishlar vazirligiga «Rossiya musulmonlari orasidagi hozirgi harakat» deb nomlangan maxsus ma'ruza yozib, bu harakatlar p a n i s l o m i z m deb baholanadi va Rossiya imperiyasi uchun juda xavfli holat ekanligi bildiriladi. Har bir inson va xalqning eng oddiy huquqi – o'z ona tilida muloqot qilish huquqi chor amaldorlarini ana shunday vahimaga solganligini yana shunda ko'rish mumkinki, bu ish Ministrlar Soveti va Davlat Dumasiga qadar uzayadi va maxsus komissiya tuziladi. Mazkur komissiyaning faoliyati Dumadagi musulmon deputatlar tomonidan qattiq tanqid ostiga olingani ma'lum¹.

Jadidlar va Rossiya hukmron doiralari o'rtasida vujudga kelgan ixtiloflarning dastlabkilaridan biri ham imperiyadagi g'ayirus millatlarga o'z ona tillarida ta'lim olish huquqini berish yoki bermaslik masalasidagi munozara edi. Davlat Dumasining 1910 yildagi majlislarida bu masala maxsus muhokama qilingan va Rossiyadagi o'ng kuchlar vakillari «ta'lim hukumat qo'lida, ruslar izmida bo'lsin, ruxsatsiz maktab ochilmasin, o'qish rus tilida bo'lsin» degan talablar bilan chiqadilar. Rus so'llari ruxsat olingan taqdirda g'ayiruslar maktab ochishga va o'z ona tillarida ta'lim olishga haqli degan fikr bildiradilar. Musulmon fraksiyasi esa ta'lim millatlarning o'z ixtiyoriga berilishi lozimligi, ta'lim har bir xalqning ona tilida bo'lish lozimligini bayon etadi. Rossiyadagi jadidlar, jumladan Turkiston jadidlari ham ayni shu fikrni yoqlar edilar².

Muallifi shubhasiz G'asprali Ismoilbeyning o'zi bo'lgan bu maqolada bu xususdagi e'tirozlar quyidagicha bayon qilinadi: «Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo qit'alarining shevalari eski chig'atoy shevasidir. Bu sheva adabiy o'ldig'i butun jahona ma'lumdur. Hatto turk shevai adabiyalarining eng qadimi

¹ Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002, 41-42-bb.

² Qosimov B. Ko'rsatilgan manba, o'sha betlar

va mabdoi o'ldig'i lisoniyun oldinda masdaqdir. Taftazoniylar, Ahmad Yassaviylar, Ali Qushchi, Alisher Navoiy va soirlari vujuda kelturmish Turkiston nechuk «tilsiz», «adabiyotsiz» o'linur? Rus millatining lisoni adabiyi olmadig'i zamonda Lomo'no'suf, Pushkin kabi adiblarning vujudindan uch va to'rt yuz sana muqaddam chig'atoy, ya'ni Turkiston tili forsiya foiq bo'lindig'i da'vo o'linur-da, bugun Turkiston belisondur deyu nasil hukm o'linur?»¹.

Rossiyadagi musulmon turkiy xalqlarga mansub jadidlarning o'tgan asrning boshlarida yangi umumiy adabiy tilni yaratish xususidagi tashabbuslari ularning bu borada romantik kayfiyatda bo'lganligini bir belgisidir. Qirimlik G'asprali, Tataristonlik M. Begiyev, turkistonlik Mahmudxo'ja Behbudiy turkiy xalqlar uchun yagona adabiy til yaratish borasida hamfikrdirlar. G'aspralining «Tarjimon» gazetasi o'sha davrda bu g'oyani targ'ib qiluvchi asosiy minbar bo'lgan edi.

«Tarjimon»ning 1900-yillar boshidagi sonlarida ushbu g'oyani hayotga tadbiq etish borasida ko'plab maqolalar e'lon qilingani ma'lum. Ayniqsa, 1906-yilda til bo'yicha uyushtirilgan munozaralar kezida bu xususdagi fikrlar gazeta sahifalaridan ko'proq o'rin egallagan edi.

«Til birligi masalasi bizim hazatimizda hayot mamot masalasidir va biz bu masalada bir qadam ham orqaga chekinmaymiz,- deb yozadi Gasprali Ismoilbey 1906- yil 18-dekabrda. – Bizning uchun orqaga chekinmoqqa yo'l yo'q. Yashasin millat! «Til birligi», «Mushtarak til va adabiyot» zarurligi mutlaqo ayon bo'ldi. Rusiyadagi turk-tatarlar o'z uchrashuvlarida, majlislarida umumiy turkiy tilda so'ylashajaklar, hujjatlar, yozishmalar umumiy tilda olib borilajak. Bu yil (1906 – *ta'kid bizniki* – J.E.) adabiyotchilardan, yozuvchi va publisistlardan o'ndan to'qqizi umumiy turkiy tilda so'zlashib yozib keldi. Bu yil joylarda yigirmadan ortiq yangi gazetalar paydo bo'lishiga qaramasdan «Tarjimon»ning obunachilari soni kamaymadi. Hatto ba'zi joylarda ortdi. Bu umumiy til birligining natijasidir.

«Tarjimon» umumiy bir milly gazetadir. Uning tili ham umumiy bir milliy tildir. Yashasin millat! Ham yashar, chunki tilda va fikrda birlikning zarurligini angladi. Til birligi esa adabiyot birligidir. Bu esa o'z navbatida mehnat va harakat birligining asosi o'laroq millatning ozodligini ta'min etajakdir»².

Shu sababli, xususan, 1906 yil G'aspralining o'z ta'biri bilan aytganda «til yili» bo'ldi. Jumladan, 1906 yil Nijniy Novgorodda Rossiya musulmonlarining 600-700 vakili ishtirok etgan bir kongressda umumiy adabiy til yaratish masalasi o'rta qo'yildi. Bu tilni asta-sekin shakllantirish va kommunikativ amaliyotda qo'llash haqida qaror qabul qilindi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 280 bet

¹ "Tarjimon" gazetasi, 1911-yil, 4-mart.

² "Tarjimon" gazetasi, 1906-yil, 18-dekabr.

2. "Tarjimon" gazetasi, 1911-yil, 4-mart.
3. "Turkiston viloyating gazetasi". 1914-yil.18-son. 2-mart.
4. Shamsutdinov R, Karimov Sh, Ubaydullayev O'. "Vatan tarixi" 2-kitob. – T.: Sharq,2010. – 476 bet
5. Xoji Muin. Mahmudxo`ja Behbudiy, "Zarafshon" gazetasi.1923-yil 25-mart.
6. www.aks.uz
7. www.edebi.net
8. www.google.uz

BERUNIYNING TARIX FALSAFASI

*D.X. Boydedayev,
Namangan davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Movarounnahrda IX-XII asrlarda sodir bo'lgan renessans jarayoniga ulkan xissa qo'shgan mutafakkir- Abu Rayhon Beruniyning hayot yo'li, ilmiy faoliyati, falsafiy qarashlari hamda ilmiy merosi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, Abu Rayhon Beruniy, ilm-fan, falsafa, tarix, renessans, Arab xalifaligi, islom dini, tarix falsafasi

Kirish: Movarounnahr va Xuroson hududlarining arablar tomonidan bosib olinishi ko'plab ijobiy jihatlarni yuzaga keltirdi. Jumladan, tarqoq holda yashayotgan mahalliy aholi markazlashgan hokimiyat ostida birlashtirildi. Natijada ushbu hududdagi o'zaro nizolar va tarqoqlikka barham berilib, ijtimoiy-iqtisodiy soha rivojiga shart-sharoit yaratildi. Ulkan hududda yagona din, alifbo joriy etilishi va arab tilining tez ommalashuvi ilm-fan rivojiga yo'l ochdi. Shu tariqa IX-XII asrlardagi renessans poydevorlari yaratildi. Abu Rayhon Beruniy ana shu renessansning yirik vakili hisoblanadi.

Asosiy qism: Abu Rayhon Beruniy [973-1048] deyarli barcha fan sohalarida ijod etgan buyuk qomusiy alloma va mashhur mutafakkirdir. Olim 363-hijriy yili Xorazmning qadimgi Kat shahrida tug'ilgan[1]. Kelajakda Xorazm Ma'mun akademiyasining faol ishtirokchilaridan biriga aylandi. Shu bilan birga Ma'mun II ning eng yaqin maslahatchisi sifatida mamlakat siyosiy ishlarida ham qatnashgan. U yaratgan 152 ta asardan 28 tasi bizgacha yetib kelgan[2]. Uning tabiatni o'rganishdagi xizmati kata. Alloma jismlarning o'zaro tortishuvi, Quyosh va Oyning tutilishi, zarra, inersiya va sun'iy tanlanish, rivojlanish anomaliyasi, yer ostida sodir bo'ladigan geotektonik siljishlar, Yer to'g'risida ilmiy bashoratlarni ilgari surgan. Uning falsafiy qarashlari tabiiy-ilmiy qarashlari asosida shakllangan. U modda va zamon, qonuniyat, zaruriyat va tasodif, harakat va rivojlanish, ziddiyat, sabab va oqibat kabi falsafiy muammolarga jiddiy e'tibor bergan.

Beruniy nazariyasiga ko'ra, irqiy tafovutlardan qat'iy nazar, odamlar o'rtasidagi hamkorlikning kuchi insoniyat baxt-saodatining poydevori

hisoblanadi[3]. Beruniy asarlarida ta'limning ko'rgazmali bo'lishi kerakligi, shaxsning barkamolligi, kishilardagi insoniylik kabi yuksak fazilatlarning mohiyati haqida ko'plab fikrlar yuritilgan.

Beruniy fan sohasidagi yodgorliklarni, ilmiy bilimlarga oid qoldirilgan barcha boyliklarni qunt bilan o'rganishga davat etadi. Ilm oluvchilarga qalbni yomon illatlardan, inson o'zi sezishi mumkin bo'lmagan holatlardan, behuda raqobat va ochko'zlikdan, shon-shuhratdan saqlanish lozimligini uqtirgan[4].

Shuningdek, har bir xalqning o'ziga xos ta'lim usullari, yo'llari, shakllari borligini ta'kidlash bilan birga, hamma yerda ham o'qitish tizimi alifbodan boshlanishini ko'rsatadi. Grammatika, matematika fanlarini o'qitishga oid fikrlarini bayon etadi.

U barcha illatlarning asosi ilmsizlikda deb bildi. Ilmlarni egallash uchun esa shaxsdagi sabab, intilish, qiziqish, muhitni alohida ta'kidlaydi.

Beruniy ta'lim berish haqida shunday degan: "Bizning maqsadimiz o'quvchini toliqtirib qo'ymaslikdir. Doim bir narsani o'qiyverish zerikarli bo'ladi va toqatni toq qiladi. Agar o'quvchi bir masaladan boshqa masalaga o'tib tursa, u xuddi turli-tuman bog'-rog'larda sayr qilgandek bo'ladi, bir bog'dan o'tar-o'tmas, boshqa bog' boshlanadi. Kishi ularning hammasini ko'rgisi va tomosha qilgisi keladi. Har bir yangi narsa rohat bag'ishlaydi".

O'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida insoniyat hayoti haqidagi masalani ilmiy asosda tahlil qilishga urindi. Jamiyat va kishilar hayotida geografik omilning ahamiyati, uning ijtimoiy hodisalarga ta'sirini ko'rsatdi. Musulmonlar va hindlar o'rtasidagi tafovutlarni geografiik sharoitlar bilan izohladi[5]. Beruniyning fikricha, falsafaga yo'l borliqni chuqur tushunib yetishga imkon beradigan tabiatshunoslik fanlari orqali o'tadi. U o'rta asr Sharq uyg'onishi sharoitida haqiqiy ilmiy tabiatshunoslikka asos soldi, shuningdek, Forobiy ilmiy-falsafiy ta'limotiga asoslanib, Allohni hamma narsaning birinchi sababi deb hisoblaydi hamda shu birinchi sababdan kelib chiqqan hamma narsaning rivojlanish va o'zgarish huquqini tabiatga beradi.

Beruniy asarlarida bilish masalalari muhim maqomga ega. Bilish sezgilar yetkazib bergan ma'lumotlardan boshlanadi. Ular bilishning yuqori bosqichi aqliy bilish uchun o'ziga xos ko'makchi va asos bo'lib xizmat qiladi. Bilimning chinligi kuzatuv va sinov-tajriba orqali orqali belgilanadi. Uning fikriga ko'ra, "Agar fanga asoslanib bo'lmasa, undan voz kechish lozim".

Beruniyning "Hindiston" asarida bayon etilgan g'oyalar odam va olam haqidagi tasavvurlarni keskin o'zgartirib yubordi. Bu asar butun mohiyati bilan tarix falsafasining o'ziga xos va noyob ko'rinishidir.

Asarning o'ziga xos tarixiy, falsafiy va ilmiy qadriyati shundaki, u hamon jahon xalqlari tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda va tarix falsafasi taraqqiyotida, tarixni falsafiy anglash jarayonida muhim bo'lib kelmoqda. Asar haqida taniqli olim V. R. Rozen "Sharq va G'arbning qadimgi va o'rta asrdagi butun ilmiy adabiyotida bunga teng keladigan adabiyot yo'q"- degan.

Sharq tarix falsafasining o'ziga xosligi shundaki, unda turli davrda hukm surgan podsholiklar va ularning sulolalari tarixiy davr sifatida qabul qilinadi va ana shu davrda yuz bergan barcha voqealar, ma'naviy-ahloqiy mezonlar, madaniy va

ijtimoiy taraqqiyot bevosita ana shu podsholiklar va ularning sulolalari yurg'izgan siyosat asosida o'rganiladi.

Beruniy ham shu tizimdan foydalangan. U o'zining "Osor al-boqiya" asarida turli davrlarda hukm surgan podsholiklar va sulolalarning ko'plab jadvallarini kiritgan: makedoniyalik batlimuslar (ptolemeylar), rum, xristian, qadimgi Eron, sosoniylar sulolasi podshohlari, arab xalifalari (ummaviylar va abbosiylar) kabilarning o'z davriga xos shajaraviy-tarixiy jadvalini yaratdi. Ular o'ta aniq va ishonchli manbalardan olingan bo'lib, podshohlarning hukmronlik qilgan davrlari deyarli aniq ko'rsatilgan.

Beruniyning tarix falsafasi turli xalqlar, mamlakatlar, mintaqalarda mavjud turmush tarzi orqali rivojlanish omillari, taraqqiyot yo'nalishlarini o'rganadi va tegishli xulosalar chiqaradi. Bu bevosita antropologiya, antropogonez, demografiya va etnografiya bilan bog'liq bo'lgan qomusiy tadqiqot usulini taqozo etadi[6].

Beruniy tarixni falsafiy idrok etish, insonning kelib chiqishi, uning gavda tuzilishi va tillarning turlicha bo'lishi, qiyofalar, yuz ko'rinishi va tana tuzilishi, rangi haqidagi ilk ibtidoiy qarashlarni keskin rad etadi. Jahon fanida birinchi marotaba inson va tabiat, odam va olam o'rtasidagi munosabatlarni dunyoviy fanlar orqali tahlil etadi. Turli asotirlar, afsonalar va rivoyatlarni chetga surib, muammoni ilmiy tadqiq etish yo'lidan boradi. Jumladan: "Odamlar tuzilishlarining rang, surat, tabiat va ahloqda turlicha bo'lishi faqatgina nasablarning turlichaligidan emas, balki suv, havo, tuproq va yerning ,odam yashaydigan yerlarning turlichaligidan hamdir. Tillarning turlicha bo'lishiga sabab odamlarning guruhlariga ajralib keltishi, bir-biridan uzoq turishi, ularning har birida turli xohishlarni ifodalash uchun zarur bo'lgan so'zlarga ehtiyoj tug'ilishidir. Uzoq zamonlar o'tishi bilan xaligi ifodalar ko'payib, yodda saqlangan va takrorlanish natijasida tarkib topib, tartibga tushgan"- deydi.

Beruniy o'zigacha bo'lgan insoniyat tarixini tadqiq etar ekan: "Men ularning o'zimgacha yetib kelgan gaplarini hikoya qilaman. Kuchim yetganча buzilganlarini tuzatishga, yolg'onlarni bekor qilishga, rostni aniqlashga urinaman"- deydi.

Beruniy tarixiy manbalar bilan ishlash jarayonida ularning hech biriga mutlaq haqiqat sifatida qaramagan. Haqiqat ichidan haqiqat izlagan va shu yo'l bilan tarix haqiqatini tiklashga intilgan. Uning fikriga ko'ra, har qanday tarixiy asar hech kimda shubha uyg'otmasligi, u mutlaq haqiqatga tayanishi lozim.

Beruniy tarixiy jarayon tahliliga kirishar ekan, uni falsafiy mushohada etadi, undan mohiyat izlaydi va natijada mantiqiy xulosalar chiqarishga erishadi. U inson olami betakror, rang-barang, har bir individ o'zicha bir dunyo, tarixiy jarayon va ijtimoiy tuzum esa inson manfaatlarining real ko'rinishi degan fikrga keladi. U shunday degan: "...Xalqlarning bir-biriga tegishli xabarlarini aniqlab bilishga bir inson umri kifoya qilmaydi-yu, hamma xalqlar haqidagi xabarlarini bilishga qanday kifoya etsin. Bu mumkin emas".

Tarix Beruniy uchun fikr va tafakkur manbai. U har doim turli fanlarning o'z qonuniyatlari doirasida o'zaro ta'siri, o'zaro uzviyligi va uyg'unligining noyob qirralarini kashf etadi. Buning natijasida tarix haqidagi tasavvur har qanday fan tadqiqotchisi uchun muhim manba bo'lib xizmat qila boshladi.

Xulosa: Abu Rayhon Beruniy haqidagi yuqoridagi ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, u tarix fani, unga nisbatan yondashuv borasida ilk bora oldinga qadam tashlagan mutafakkirlardan hisoblanadi. Aynan u boshqalardan bir muncha vaqt oldinroq tarix falsafasining asl mohiyatini hamda kelajak uchun tutgan o'rnini anglay bildi hamda o'zining xulosalarini amaliyotga tatbiq etishdan aslo charchamadi. Biz bunga Beruniy tomonidan yozilgan hamda bizga qadar yetib kelgan asarlar orqali guvoh bo'lishimiz mumkin.

O'sha davrda Arab xalifaligi tomonidan ilm-fan uchun yaratilgan shart-sharoitlarga munosib javob bera olgan Movarounnahrning eng yirik mutafakkirlaridan biri aynan Beruniydir. Agar u boshqalar kabi tarix falsafasini yaxshi tushunmaslikni davom ettirganida va tarix falsafasini takomillashtirish yo'lida "oltin ko'pri" vazifasini bajarmaganida, balki insoniyat xali ham tarixning asl mohiyatini anglay olish imkoniga ega bo'lmay, tarixning ayrim shaxslar manfaatini ifoda etgan yuzaki qismini tadqiq etish bilan cheklanib qolishda davom etishi mumkin edi. Bunga ko'ra, biz avlodlar Beruniydek buyuk insonning avlodi ekanimizdan doimiy faxr tuyishimiz adolatdan bo'ladi!

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. A. S. Sagdullayev. O'zbekiston tarixi. T.: Vneshinvestprom, -2019. –B. 460.
2. К. Буронов. Фалсафа асослари. Т.: Узбекистон, -2005. –Б. 74.
3. <https://azkurs.org/metodikasi-kafedrasi-mavzu-abu-rayhon-beruniyning-ilmiy.html?page=8>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/abu-rayhon-beruniy-falsafiy-psixologik-qarashlari/viewer>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/beruniyning-falsafiy-qarashlarida-olam-va-odam-muammosining-tahlil-etilishi/viewer>
6. Н. Жураев. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т.: Маънавият, -2008. –Б. 69-77.

QADIMGI E'TIQODIY QARASHLARDA SUV KULTI

A.A. Mavlonov,
Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti
Pedagogika va ijtimoiy fanlar kafedrası
katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada qadimgi diniy qarashlar va e'tiqodlarda suv unsurining ahamiyati, suv kulti, suvni ilohiylashishini keltirib chiqargan omillar kabi masalalar yuzasidan fikr va mulohazalar tadqim etilgan.

Kalit so'z va iboralar: Misr, hayot suvi, Hindiston, Mesopotamiya, Gilgamish, Sibir, Abzu, Enki, Sirsir, Enbilulu, Poseydon, Triton, Amfitrita, Xapi, Anuket, Sebek, Neyt, Neftida, Tefnut.

Ibtidoiy odamlarning tasavvuriga ko'ra, suvning muayyan hislatlari uni ilohiylashtirilishiga olib kelgan. Masalan, suv doim harakatda bo'ladi, u yulduzlar nuri ostida o'z rangini o'zgartiradi, turli shakllarga kira oladi, issiqlik ta'sirida bug'ga aylanadi, sovuqlik ta'sirida muzlaydi, tabiatdagi barcha mavjudotga hayot baxsh etadi. Suvga nisbatan bunday ilohiy qarashlar dunyoning ko'plab xalqlarida mavjud bo'lganini qadimgi tarixiy manbalar ham isbotlaydi. Xususan, qadimgi misrliklarning tasavvuriga ko'ra, suvda hayotbaxshlik hislati mavjud bo'ladi – osmon suvlari yerni sug'orib, unda hayotning rivojlanishiga imkon yaratadi. Suv tanadagi hayot bag'ishlovchi suyuqliklar (qon va ter) bilan qiyoslanadi; bu tasavvurlarga muvofiq, qadimgi Misrda tugagan “hayot suvlari”ni almashtirish maqsadida mo'miyolangan tanaga suv quyilgan. Umuman qadimgi misrliklar suvni tabiatning asosi deb tushunib, suvni muqaddaslashtirganlar. Muqaddas suvga sig'inish odati firavnlr boshchiligidagi barcha kohinlar tomonidan suv xudolariga atab ichkiliklar hadya qilish va gunohlardan tozalanish marosimlarida o'z ifodasini topgan¹. Hindistonda esa suv butun dunyoda yomg'ir, o'simliklar shirasi, qon shaklida aylanib yuruvchi hayot soqchisi sifatida qadrlangan². Buni qadimgi hind matnlari vedalardagi yomg'ir yog'diruvchi va hayot bag'ishlovchi iloh Indrani yuksak darajada e'zozlangani misolida ham ko'rishimiz mumkin. Qadimgi Mesopotamiyada ham suv tiriklik ramzi sifatida talqin qilingan va suvga sig'inish keng tarqalgan. Mesopotamiya panteonida suv xudolari oliy darajali xudolar safida turgan. Dunyo tarixidagi eng qadimgi afsonlardan hisoblanuvchi, buyuk suv to'foni (Gilgamish dostonining bugungi kungacha saqlanib qolgan eng qadimgi na'munalari hisoblanuvchi sopol taxtachalaridan “o'n ikkinchi sopol taxtacha”da buyuk to'fon haqida ma'lumotlar mavjud) hamda suv xudolari Apsu va Tiamat to'g'risidagi afsonalar ham aynan qadimgi Mesopotamiyada vujudga kelgan³. Qadimgi xitoyliklar esa suvni butun hayotning sarchashmasi deb bilganlar⁴. Umuman olganda, dunyoning ko'pgina xalqlarida olamdagi barcha narsalar suv negizida vujudga kelgan, degan tasavvurlar mavjud bo'lgan⁵. Masalan, qadimgi turkiylarning mifologik qarashlariga ko'ra yer yuzida hayot yuzaga kelgan dastlabki davrlarda, yer yuzida umuman quruqlik bo'lmagan hamda u butkul suv bilan qoplangandi. Ana shunday qadimgi turkiy afsonalaridan birida aytilishicha, ibtidoda butun borliq cheksiz suvlik bo'lib, uning ichida o'g'li Ulganni elkasiga mindirib olgan Oq ena suzib yurgan. Ulgan enasining ko'magida quruqlikni yaratgan. Ulgan yerni ya'ni quruqlikni mustahkamlash uchun uchta katta baliqni yer bo'ylab joylashtirgan⁶.

Qadimgi turkiylar tabiat kuchlarida pinhoni kuch va ruhning borligiga qattiq ishonishgan. Yer va suvni, ayniqsa, kuchli ruhga ega deb hisoblashgan. Bular turkiy qavmlar o'rtasida turlicha nomda “Yer-Su”, “Yer-Sub”, “Yer-Suv”, “Suv-Yer”, “Yir-Sub”, “Sub-Yer”) aytilgan. Qadimda turkiy qavmlar istiqomat

¹ Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 74.

² Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 42.

³ Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 74.

⁴ Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 41.

⁵ Вода // Мифы народов мира. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – Т. 1. – С. 240.

⁶ Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. –Л.: Наука, 1970. – С. 169.

qilgan Sibir (Sib-ir) vodiysining nomi ham ana shu muqaddas tushunchalar hosilasi bo'lgan degan farazlar mavjud¹. Xatto "Sub-Yer" vaqtlar o'tishi bilan qadimgi turkiylar e'tiqodidagi, "Tangri" va "Umay" kabi turkiylar homiysi darajasiga ko'tarildi. Buning isbotini, Kultegin bitiklarida "Sub-Yer" nomining alohida qayd qilinib, uning turkiylarning "muqaddas suvi va yeri" himoyachisi ekanligi eslatilganida ko'rishimiz mumkin².

Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugungi kundagi dunyo xalqlari orasida suvni ilohiylashtirmagan va qadimgi e'tiqodlarida suv ilohi va ilohalari bo'lmagan biror bir xalqni topish juda qiyin ish hisoblanadi. Masalan, qadimgi Mesopotamiya xalqlarining Abzu, Enki, Sirsir, Enbilulu ilohlari, qadimgi greklarning Poseydon, Triton, Amfitrita va Gidrozi, qadimgi misrliklarning Xapi, Anuket, Sebek, Neyt, Neftida, Tefnut va Isidasi, ossuriyaliklarning Baal nomli ilohi, asteqlarning Atl va Atlasi, mayyalarining Chak nomli ilohi, qadimgi slavyanlarning Voron, Niy, Pereplut va Danasi, yaponlarning Suydzin, Mizuchi, Susanu ilohlari, koreyslarning Imugi ilohi, qadimgi gallarning Sekvana ilohasi, qadimgi brittlarning Arnemetsiya ilohasi, etrusklarning Netuns ilohi, qadimgi hindlarning Yarun, Apam Napat, Ganga va Sarasvatisi, qadimgi avstraliyalik aborijenlarning Ingana va Uirnpasi, qadimgi keltlarning Akionna, Belizama, Panli kabi ilohlari, qadimgi xitoyliklarning Gonggong, Mazu, Hebo va Longmusi, qadimgi fin xalqlarining Vedenemo va Vellamosi, qadimgi Indoneziya xalqlarining Devi Danu va Devi Lanjar ilohalari, qadimgi skandinav xalqlarining Nord, Niks, Freyr kabi suv ilohlari va ilohalari shular jumlasidandir.

Dunyodagi ko'plab xalqlar qatori o'zbeklarda ham suvga bo'lgan o'ziga hos ishonch va e'tiqod eng qadimgi davrlardanoq mavjud bo'lgan. Arxeologik materiallar va tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, O'rta Osiyoga islom kirib kelishiga qadar ajdodlar e'tiqodi, o'lib qayta tiriluvchi tabiat kulti va agrar kultlar kabi mahalliy kultlar bilan birga zardushtiylik, shomoniylilik, buddizm, moniylik, xristianlik kabi dinlar ham keng tarqalgan. Turli dinlar, e'tiqodlar va kultlarga e'tiqod shubhasiz Farg'ona vodiysi aholisiga hos xususiyatlardan biri bo'lgan³.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 74.
2. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 42.
3. Жабборов И., Жабборов С. Жаҳон динлари тарихи. –Т.: Ўзбекистон, 2002. –Б. 74.
4. Мингбоева Д. Тимсоллар тилсими. – Т.: Янги аср авлоди, 2007. – Б. 41.
5. Вода // Мифы народов мира. – М.: Советская Энциклопедия, 1987. – Т. 1. – С. 240.

¹ Абдурахмонов А. Туркий халклар оғзаки ижоди. –Самарқанд, 2006. – Б. 21.

² www.cawater-info.net // Мкртычев Т. Вода, боги и люди в Центральной Азии.

³ Аширов А. Ўзбек халкининг қадимги эътиқод ва маросимлари –Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашрети, 2007. – Б.4-5.

6. Дьяконова В.П. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. –Л.: Наука, 1970. – С. 169.

7. Абдурахмонов А. Туркий халқлар оғзаки ижоди. –Самарқанд, 2006. – Б. 21.

8. www.cawater-info.net // Мкртычев Т. Вода, боги и люди в Центральной Азии.

9. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимги эътиқод ва маросимлари –Т.: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашри, 2007. – Б.4-5.

ALOUDDIN ATOMALIK JUVAYNIYNING “TARIXI JOHONGUSHO” ASARIDA TURKON XOTUNGA OID AYRIM MA’LUMOTLAR

*D. Mashrabaliyeva,
Namangan davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o’rta asrning mashhur tarixchi olimi va davlat arbobi Alouddin Atomalik Juvayniy hayoti va ijodi, ilmiy faoliyati va uning “Tarixi Johongusho” asarida Xorazmshohlar davlatining malikasi bo’lmish Turkon xotun hayoti haqida ayrim ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so’zlar. *Alouddin Juvayniy, “Tarixi Johongusho”, Xorazmshohlar, Anushtegin, Qutbiddin Oyboq, Alouddin Muhammad, Jaloliddin Muhammad, Turkon xotun, Oychechak xotun, Cingizxon, Chig’atoyxon, Xuloguxon.*

O’rta asrlardagi Sharq mamlakatlari tarixiga nazar soladigan bo’lsak, bu zaminda o’z davri uchun taraqqiy etgan bir qatort davlatlar mavjud bo’lgan. Bu davlatlarning taraqqiy etishiga, arablar xalifaligi davrida erishilgan ilm-fan va madaniyat sivilizatsiyasi asos bo’lgan desak xato bo’lmaydi. Bu xalqlar erishgan taraqqiyot Yevropaning ilm-fani madaniyatiga tamal toshini qo’ygan. Arab xalifaligidan so’ng taraqqiy etgan davlatlarning eng yirigi va rivojlanish darajasi ustunlikka erishgan Xorazmshohlar (XI – XIII asrning birinchi yarmi) davlati edi. Bu davlatga turkiy sulolaga mansub Anushtegin 1077-yilda asos solgan. Ma’lumotlarga qaraganda, Anushtegin o’g’uzlarning turkiy “bekdili” urug’iga mansub bo’lib, yoshligidan qul qilinib sotilgan. Uni saljuqiy harbiy amirlardan Izziddin O’nar sotib olgan. Saljuqiylarning sultoni Jaloliddin Malikshoh I (1027 – 1092) davrida Anushtegin saroyda ishonchli kishilar sifatida joy olgan. U Xorazm mutasarrufi vazifasiga tayinlanib, unga Xorazm qal’a boshlig’i unvonini berilgan. Xuroson hokimi Dodbek Habashiy ibn Oltuntosh Anushteginning xizmatlarini inobatga olgan holda, uning o’g’li Qutbiddin Oyboqni Xorazm hokimligiga tayinlab, unga “Xorazmshoh” unvonini beradi [1. – Б. 247.] va bu davlat 1231-yilgacha yani, sulolaning oxirgi vakili Jaloliddin Muhammad Xorazmshohning vafoti bilan (1231-yil) yakun topgan.

Xorazmshohlar davlatining tarix sahnasidan ketishi uchun bir qator sabablar bo’lib, ulardan biri hokimiyat uchun kurashlardir. Shuningdek, inqiroz sabablaridan

yana biri, davlatning davlat boshqaruviga malikalarning aralashishi edi. Buni biz yanada asoslab olishimiz uchun yozma manbalarga tayanamiz, zero busiz iloji yo'q. Bunday manbalarning ishonchlisi Alouddin Atomalik Juvayning "Tarixi Johongusho"(Jahon fotixi tarixi) asari edi.

Alouddin Atomalik ibn Burhoniddin Muhammad Juvayniy 1236-yilda G'arbiy Xurosonning Juvayn viloyati Ozadvor qishlog'ida tavallud topgan. Alloma oilasining nasl-nasabi Abbosiy xalifalarining taniqli mobaynchisi Fazl ar-Robiyga borib taqaladi [2. – B. 18.]. Sulolaning ilk vakillari Abbosiylar saroyida yuqori lavozimlarga tayinlanganlar. Juvayniyning bobosi Shamsiddin Muhammad Ali Sulton Muhammad Xorazmshoh (1200 – 1220) saroyida moliya idorasining boshida turgan, so'ngra, sultonning o'g'li Jaloliddin Muhammad (1220 – 1231) davrida ham moliya ishlari boshqargan [2. – B. 23.]. Juvayniyning otasi Burhoniddinni 1245-yilda amir Arg'un Ozarbajon, Gurjiston va Onado'li viloyatlariga vakil etib tayinlagan [2. – B. 25].

Juvayniy yoshligidan devonda xizmat qilib, mo'g'ul amiri Arg'unning eng yaqin kishisi bo'lgan. 17 – 18 yoshlarida amir Arg'un bilan safarlarga chiqqan, bu esa unga ko'p bilimlarni egallashni imkonini bergan [2. – B. 27.]. 1247 – 1253-yillarda Qoraqurum shahrida (Mo'g'uliston), 1264 – 1281-yillarda Xuloguxondan keyin Aboka zamonida, 1281 – 1282-yillarda Sulton Ahmad nomi bilan tanilgan Takudor saltanatining ilk hukmronlik yillarida 24 yil Bog'dodni boshqargan [2. – B. 35.]. Juvayniy o'shanda Bog'dod va uning atrofi joylarini obod qiladi, tarixchi Vosifiyning (XIII – XIV) ma'lumotiga qaraganda, u katta mablag', 10000 oltin dinor sarflab Frot daryosidan Kufa va Nasafga suv olib kelgan ekan [3. – B. 175.]. Alloma 1283-yilda Arronda shahrida yurak xurujidan vafot etgan.

Atomalik Juvayniy o'zining tarixiy va nodir asari "Tarixi Johongusho" bilan o'z davridayoq shuhrat qozongan. Mazkur asarni aniq muddat ichida yozib tugatmagan, asar turli davlarda olim hayoti davomida ko'rgan bilganlarini yozib to'ldirib borgan. Muallif, asar yozilib bo'lguniga qadar, mo'g'ul xoni Mangu xoqon (Munke xoqon O'qtoydan kegin Mo'g'uliston xoqoni) hayot bo'lganini (1247 – 1260) va so'zboshisida asarni 28 yoshida yoza boshlaganini qayd etgan, Muallifning ma'lumotlariga ko'ra, asar 1252 – 1253-yillarda yozila boshlagan va 1260-yilda tugallangan [2. – B. 72.].

Mazkur asar III jildan iborat bo'lib, asarning II jildida Xorazmshohlar davlati va bu davlatning tugatilishiga bag'ishlangan bo'lib, bu davlat mo'g'ullar bosqini arafasida davlat mudofaasi uchun yakdil qarorga kelishish o'rniga o'zlaricha ish tutdilar, mo'g'ullardan kuchli bo'lgan, harbiy jihatdan ustun bo'lgan davlat, ichki nizolar girdobida edi. Sulton Alouddin Muhammad Xorazmshohning onasi Turkon xotun siyosiy hokimiyat ichida o'z hokimiyatiga ega edi. Hokimlar, vazirlar Sulton Xorazmshoh Allouddin Muhammadga (1200 – 1220) bo'ysunsada, o'z hokimligida mustaqil edilar. Turkon xotunga bir qator viloyat hokimlari so'zsiz bo'ysinishgan va ular o'z bilganlaricha ish tutar edilar. Shuningdek, Turkon xotunning qo'shin oliy sarkardalari bo'lmish qipchoq sarkardalari bilan aloqasi mustahkam edi. Sarkardalar, qo'shin boshliqlari, vazirlar hokimlar ko'p hollarda uning ijozati va ko'rsatmasi bilan tayin qilinar edi, ular ham o'z navbatida, avvalo Turkon xotunga bo'ysinar edilar. Turkon xotun davlatda birinchi darajali shaxs

hisoblangan. Barcha farmonlarga birinchi navbatda uning muhri qo'yilar edi. Turkon xotun boshqa turkiy qabiladan bo'lmish kelini Oychechak xotun va uning o'g'li va nabirasi, taxt vorisi bo'lmish Jaloliddin Muhammadni yoqtirishmas edi. Turkon xotun ta'siri ostida taxt vorisi etib, o'z qavmidan bo'lgan nevarsi O'zloqshoh tayinlangan [4. – B. 82.], bu esa shahzodalar o'rtasida adovatni kuchaytirgan. Mo'g'ullar esa bu vaziyatlardan oqilona foydalangan. Shunday o'z davri uchun qudratli bo'lgan Xorazmshohlar davlatining tanazzulga uchrashiga Turkon xotunning hissasi katta edi. “Tarixi Johongusho” asarida Turkon xotun haqida quydagicha batafsil ma'lumotlar berilgan: “Turkon xotun asli “qang'li” nomi berilgan turk qabilasidan edi. Bu qabila mansublari Turkon xotun tomonidan doimo nazorat qilinar va boshqaruvda so'z sohiblari edilar. “Ajamiylar” deyilgan bu odamlar qo'pol tabiatli va marhamatsiz edilar”. Minhojiddin Juzjoniyy “Taboqoti Nosiriy” asarida Turkon xotunni qipchoq qabilasi boshlig'i Akranxonning qizi deb aytgan [5. – B. 96.]. Sulton Xorazmshoh Takashning Turkon xotun bilan nikohidan so'ng qang'li qipchoqlarning vakillari Xorazmshoh hizmatiga kirib qarindosh-urug' tutingan edilar. Ularning xalqqa ravo ko'rganlari bu aziyad va zulm, Sulton davlati asoslarini shiddatli tarzda larzaga keltirgan muhim omillardan biri edi [2. – B. 415.].

Atomalik Juvayniyning yozishicha, Turkon xotuning alohida bir saroyi, o'ziga bog'liq bir davlat arkoni, o'ziga xos mol-mulki va yerlari bor edi. Bulardan tashqari uning so'zi Sulton va uning yaqinlari tomonidan tinglanar, sulton xazinasini u xohlaganicha sarflay olardi. U tez-tez yashirin vaqtichoqlik ziyofatlarini tashkil qilar edi. Shu bilan birga davlat sohibi bo'lgan boshqa xonadonlarga mansub shaxslarni yo'q qildirgan. Yangi mamlakat fath etilgandan so'ng, u yerning boshqaruvchilarini garov sifatida Xorazmga keltirilgan paytda Turkon xotun ularni o'g'liga biror aziyat yetmasin deb, ularning hammasini o'ldirtirib daryoga otib yuborardi. Barcha farmon va qarorlarda avval uning muhri bosilar edi.

Turkon xotunning keyingi taqdiri mo'g'ullar bosqini bilan bog'liq edi, jumladan “Tarixi Johongusho” asarida: Mo'g'ullar bosqini arafasida Sulton onasi va haramini Mozandaronga olib ketib, u yerning qal'asini berkitish uchun Xorazmga odamlarini yuboradi, Turkon xotun o'g'lining buyrug'i bilan harakat qiladi. Sulton oilasi va onasini olib ketayotganida askarlarni Xorazmda qoldiradi. Harakat paytida asir qilib olingan turli mamlakatlarning hukmdorlarini buyruq bilan Jayhun daryosiga cho'ktirilib yuborilgandan so'ng, bolalari, nevaralari, yaqinlari va xazinasini bilan vazir Nosiriddinning kuzatuvida Dehiston ustidan Mozandaronga tomon harakat qiladi. Sulton bu yerni ham ishonchli deb hisoblamay Turkon xotun va boshqa haram a'zolarini Lorijon va Ilol qal'asiga yubordi. Sulton ketidan ta'qib qilgan mo'g'ul sarkardasi Subutoy Mozandaronga kelgan va qal'alarni qamal qilish uchun askarlar chaqiradi. O'n besh kunlik qamaldan so'ng suv tugagach, og'ir ahvolda qolgan Turkon xotun, boshqa haram a'zolari va vazir Nosiriddin bilan taslim bo'lishadi [2. – B. 416.].

Mo'g'ul askarlari Turkon xotunning o'g'illari, qizlari bilan birga Tolikonda turgan Chingizxon oldiga olib boradilar. 1221 – 1220-yillarda Chingizxon buyrug'iga ko'ra, vazir Nosiriddin qiynab o'ldiriladi. Sultonning o'g'il

farzandlaridan birortasi ham tirik qoldirilmaydi. Qoraqurumga olib ketilgan Turkon xotun u yerda bir necha yil og'ir sharoitda hayot kechiradi va 1232 –1233-yillar atrofida vafot etadi. Chingizxon uning qizlaridan ikkitasini Chig'atoyga taqdim qildi. Chig'atoy ularning birini o'zining shaxsiy cho'risi qilib, boshqa birini esa vaziri Qutbiddin Habash Amidga berdi. Jaloliddin haramiga mansub ikki yoshli qizcha Turkonni Chingizxon huzuriga yuborishadi, Xoqoning amiriga ko'ra, uni saroyda tarbiyalaydilar. Keyinchalik Xuloguxonga uni berishadi. Xuloguxon uni juda qiymatli kelin sarpolari bilan 1257 – 1258-yili mo'g'ul davlatiga qilgan hizmatlari tufayli ma'sul boshqaruvchisi Badriddin Lu'luning o'g'li Malik Solihga shariat hukmiga ko'ra nikohlab beradi [2. – B.417.].

Shuni xulosa qilish mumkinki, Xorazmshohlar saltanatining inqirozi, mamlakatning mo'g'ullar tomonidan bosib olinishida Turkon xotunning ham hissasi katta edi. U o'zi bilganicha ish tutar, saltanatning ichki ishlariga aralashar edi. Shuningdek, sarkardalar, vazirlar va hokimlarning ko'pchiligi unga bo'ysunar edi, bu esa hokimyat uchun kurashlarga olib kelardi. Natijada, ichki kurashlar iskanjasida qolgan Xorazmshohlar davlati urushqoq mo'g'ul davlati o'ljasiga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Эшов Б. Ж., Одилов А. А. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 2014.
2. Алоуддин Атомалик Жувайний. Тарихи Жаҳонгушо. – Т.: Muntoz so'z, 2015.
3. Madraimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – Т.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati, 2008.
4. Машарипов К. Жалолиддин Мангубердиниң жаҳон сиёсий ва харбий тарихида ўрни. – Т.: Yoshlar media print, 2014.
5. Абдираимов А. Хоразмилар изини излаб. – Т.: Sharq ma'rifati nashr-matbaa uyi, 2021.

IMOM AL-BUXORIYNING HADIS ILMIGA QO'SHGAN BEQIYOS HISSASI

*M.A. To'xtasinov,
Namangan davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Al-Buxoriyning hayot yo'llari, hadis ilmiga qo'shgan beqiyos hissalar shu bilan islom dini rivojiga bag'ishlangan ilmiy merosi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar: *“shayxul islom”, hadis, “Al-Jomi as-sahih”, sahih, g'ayri sahih, “Duosi mustajab ayol”, Buxoro, Makka, Madina, sahoba, kalom ilmi.*

Islom olamida o'zining o'tkir zehni va ilm o'rganishda barchaga namuna bo'lgan buyuk hadisshunos olim Imom Al-Buxoriyning tavalludlari haqida bir necha qarashlar mavjud. U kishining tug'ilgan vaqtlari hijriy 194-yil shavvol

oyining 13-kunida “salotu-l-jumada” (milodiy 810-yil 20-iyul) tavallud topganlar. Tug’ilgan kunining aniq sana va oylarigicha yetib kelishi otasining o’z qo’llari bilan u haqda yozib qoldirgan qog’ozning zamondoshlarigacha yetib kelganligida edi.

Imom al-Buxoriyning ismi Muhammad, kunyasi Abu Abdulloh, laqabi ba’zan Imom al-Muqaddisiyn (muhaddislarning imomi, peshvosi), nasabi Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim ibn al-Mug’iyra ibn Bardezbex ibn Bazazbexdir. Oxiridagi ikki Bardezbex ibn Bazazbex jumllalaridan ko’rinib turibdiki imom Al-Buxoriyning asl kelib chiqishi ajamlar nasabiga borib taqaladi. Ushbu ma’lumotlar ko’plab adabiyotlar va manbalarda uchragani bois muhaddislarning ta’kidlashlariga ko’ra “Bardezbax” so’zi arabcha “zori” ya’ni (dehqonchilik bilan shug’ullanuvchi kishi) degan ma’noni bildiradi.

Imom Al-Buxoriyning otasi o’z davrining yetuk va ma’rifatli kishilaridan biri bo’lgan. Buxoro shahrida mashhur muhaddislardan biri bo’lgan Ismoil ba’zan savdo ishlari bilan ham shug’ullanib turgan. Ammo u kishining qalamlariga mansub bo’lgan biror bir asr bizgacha yetib kelmagan. Shunday bo’lsada butun islom olamida mashhur bo’lgan buyuk hadisshunos va komil insonni tarbiyalab kamolga yetkazgan. Manbalarda ma’lumot berishlaricha Ismoil juda ro’stgo’y, taqvodor, xudojo’y va halol inson bo’lgan. Imom al-Buxoriyning onasi ham o’zinig go’zal islomiy hulqi, diyonatli, sadoqatli ayol va g’oyatda oqila va fozila ayol sifatida tanilgan edi.

Imom Al-Buxoriy otasidan juda erta ayriladi. Onasi esa unga yaxshi ta’lim tarbiya beradi. Birmuncha ulg’ayib aqli raso bo’lganidan so’ng uning qalbida islomiy ilmlar va payg’ambarimizning muborak hadislarini o’rganishga va yodlashga moyillik uyg’onadi va bu moyillik borgan sari kuchayib boradi. U dastavval Ibn al-Muborak va Voqiyning hadislarga oid asarlarini yod ola boshlaydi. Imom al-Buxoriyning kotibi, uning asosiy tasnifi “Sahih” asarining roviylaridan biri bo’lgan Abu Jafar Muhammad ibn Abu Xotam al-Varroq shunday deb yozadi: “Al-Buxoriyni hadis yod olish ilhomi menga boshlang’ich maktabda o’qiyotganimda kelgan edi” deganini eshitgan edim. Shunda necha yoshda edingiz deb so’raganimda “u kishi o’n yoshda balkim undan ham kichikroq edim” deya javob bergan edilar.

Imom al-Buxoriyning islom olamida shu darajaga yetishishida albatta ustozlarining hissalar ham bor. Uning ilk ustozlaridan biri o’sha davrda Buxoroning mashhur va taniqli muhaddislardan biri bo’lgan ad-Dohiliydan dastlabki bilim va ko’nikmalarni o’zlashtiradi. Xadislarni o’rganish bo’yicha bu olimning tashkil etgan to’garaklarining nomi butun islom olamiga dong’i ketgan edi va uning faoliyati yoyilib ulkan samara bera boshlagan edi.

Kunlarning birida ad-Dohiliy odatdagidek o’z talabalariga saboq berar, al-Buxoriy ham boshqa tolibi-ilmlar qatori darsni tinglab o’tirgan edi. Shunda ad-Dohiliy bir hadisni isnodi haqida gapirib “Sufyon Abu Zubayradan, u Ibrohimdan” deb zikr qildi. Shunda al-Buxoriy: “Abu Zubayr hech vaqt Ibrohimdan rivoyat qilmagan” deya ad-Dohiliyni bu xatodan ogohlantirdi. Ad-Dohiliy esa dag’al ovozda uni gapini bo’ldi, al-Buxoriy xotirjamlikda agar ishonmasangiz qo’lingizdagi manbaga qarang dedi. Ad-Dohiliy manbaga qarab xato qilganini anglab yetdi va al-Buxoriyni asli qanday bo’lishini so’radi. Al-

Buxoriy esa ustozini Dohiliyga qarab javob berdi: “Zubayr ibn Adiy Ibrohimdan rivoyat qilgan” deya ustozini lol qoldiradi. Shu paytda u bor yog’i o’n bir yoshda edi. Bundan ko’rinib turibdiki o’n bir yoshli bolakay o’zidan yoshi va bilimi jihatdan katta bo’lgan ustozini xatosini tuzatishi uni naqadar ilmi va zehni o’tkir ekanligidan dalolat beradi.

Imom-al Buxoriy bu haqda shunday deydilar ” Imom Buxoriy aytadilar: “Ad-Doxiliy bir kuni odamlarga dars o’qib berayotib: Sufyon Abu Zubayrdan, u Ibrohimdan rivoyat qilgan, – dedi. Shunda Men: Ey Abu Falon! Abu Zubayr Ibrohimdan rivoyat qilmagan, – dedim. U meni urushib berdi. Men: Agar sizda buning asli bo’lsa unga qarab qo’ying, – dedim. So’ng u ichkariga kirib asliga murojaat qildi va chiqib: Bu qanday bo’ldi, ey bola?!- deb hayron bo’ldi. U, Zubayr ibn Adiy (131h. vafot etgan) bo’lib, u Ibrohim Naxa’iydan (96h. vafot etgan) rivoyat qilgan, – dedim. Shundan keyin u mendan qalamimni olib, kitobidagi xatoni to’g’rilab qo’ydi va to’g’ri aytibsan, – dedi”. Imom Buxoriyning ba’zi do’stlari undan: O’shanda necha yoshda edingiz, deb so’rashganda, u: “O’n bir yoshda edim, o’n sakkiz yoshimni qoralaganimda esa, sahobalar, tobe’inlar va ularning aytgan so’zlari haqida kitob tasnif qila boshladim. Oydin kechalarda Rasululloh sallallohu alayhi vasallamning qabrlari yonida “Tarix” kitobini yozdim”, deb javob beradilar”.

Buxoro shahrida o’n olti yosh qadar ilm o’rgangan al-Buxoriy o’z akasi Ahmad va onasi bilan birgalikda ilm maqsadida va haj ziyorati maqsadi ila Makka shahriga borishadi. Haj mavsumi o’z nihoyasiga yetgach akasi va onasini kuzatib o’zi esa Makkayi-Mukarramada payg’ambarimizning hadislarini o’rganish maqsadi ila qoladi. Imom Al-Buxoriy butun hayotini hadis ilmini mukammal darajada o’rganishga va ularni jamlashga bag’ishladi. Qayerda bo’lmasin doimo bu sharaflı vazifani tark etmadi. Hayoti davomida ilm o’rganish maqsadida barcha islom mamalakatlariga, ba’zi birlariga esa bir necha marta safarlar qildi. Qayerga bormasin u yerdagi barcha muhaddislardan hadislarini eshitib ulardan barhamand bo’lar edi. Abu Abdulloh Hokimiyning yozishicha, Buxoriy faqat ilm o’rganish maqsadida ko’plab mamlakatlarga safarlar qilgan va u joylarda uzoq muddat yashab, ustozlardan saboq olgan. Allomaning hadis ilmining o’rganish maqsadida bosib o’tgan bir martalik yo’li 13900 km tashkil qiladi.

Imom al-Buxoriyning yoshlikdagi shogirdlarining sanog’i yo’q edi. Yoshlik chog’laridayoq Basra shahri olimlari uning ortidan yurib yoki duch kelgan joydan to’xtatib olib hadis so’ragan holatlari ham bo’lgan. “Al-Jome as-sahih” dagi ma’lumotlarga qaraganda u kishini qo’l ostilarida to’qqson ming nafar tolibi ilm ta’lim olgan. Ular safida mashhur muhaddislar bo’lib ularga: Muslim ibn Hajjoj, Imom Termiziy, Imom Nasoiy, Ibn Xuzayma, Imom Abu Dovud, Muhammad ibn Yusuf Firabriy, Ibrohim ibn Ma’qal Nasafiy kabi ko’plab ulug’ din muhaddislari bor edi. Imom Buxoriyning shogirdlari ham islom olamida tanilgan mashhur muhaddislar bo’lib, ularning asarlari islom ilmining rivojiga salmog’li hissa qo’shgan. Uning ba’zi shogirdlari ishonchli muhaddislar darajasiga yetgan. Bular qatorida Imom Muslim, Imom Termiziy, Imom Nasaviy va Imom Dovud kabi muhaddislar yetishib chiqqan.

Imom al-Buxoriy uzoq safardan ona yurti Buxoroga qaytgach, talabalar va ulamolarga hadis ilmidan saboq beradi va uning targ'ibotchisiga aylanadi. Rivoyatlarga ko'ra, xalifaning Buxorodagi noibi Xolid ibn Ahmad ibn Xolid az-Zuhaliy uni saroyiga kelib hadis ilmidan saboq berishga taklif etadi. Ammo Imom Buxoriy bu taklifni qabul qilmaydi. Shu tufayli al-Buxoriy bilan amir Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy munosabatlariga rahna tushadi. Bunga ba'zi hasadgo'y shaxslarning ig'volari ham sabab bo'ladi. Amir buyuk allomani shahardan chiqib ketishga farmon beradi. Uni Samarqand ulamolari o'z yurtlariga taklif etadilar. Imom Buxoriy yo'lga chiqadi. Ammo Samarqandga yaqin Xartang qishlog'ida (hozirgi Poyariq tumani) betob bo'lib qoladi va shu yerda hijriy 256-yili ramazon oyining oxirgi kuni (milodiy 870-yil 1-sentyabr) 62 yoshida vafot etadi va shu yerga dafn etiladi.

Ibn Kasirning ma'lumotlariga qaraganda "Imom al-Buxoriy Ramazon hayiti kechasi shom namozi vaqtida vafot etadi. Uni uchta oq libosda kafanlashgan edi va dafn etilayotganda qabridan mushkdan ham yaxshiroq xushbo'y hid (mushk va qahrabo aralshmasi) tarqaldi" deya ma'lumot bergan.

Olimlarning ta'kidlashlaricha, Imom al-Buxoriy juda boy ilmiy meros qolirgan. Uning "Al-Jome' as-sahih", "Al-adab almufrad", "At-Tarix al-kibor", "At-Tarix as-sag'iy", "Al-qiroatu xalfa-l-Imom", "Vaf'ul-yadini fi-s-Saloti" kabi asarlari mavjud bo'lib, qo'lyozmalari bizgacha yetib kelgan. Ammo "At-Tarix al-avsat", "At-Tafsir al-kabir", "Kitob-ul-hiba" nomli asarlari ham bo'lganligi ma'lum, lekin bular bizgacha yetib kelmagan.

Shubhasiz, bu asarlaridan eng yetuk, shoh asari "Al-Jome'-as sahih"dir. Bu asar "Sahih al-Buxoriy" nomi bilan ham dunyoda mashhur. 4 jildan iborat mazkur kitobda payg'ambarimiz sallollohu alayhi vasallam hadislaridan tashqari, islom huquqshunosligi, islom marosimlari, axloq-odob, ta'lim-tarbiya, tarix va etnografiyaga oid ma'lumotlar ham berilgan. Unga 600 ming hadisdan 7275 ta eng "sahih" hadislar kiritilgan bo'lib, takrorlanmaydigan 4000 hadisdan iboratdir.

Butun Islom olamida "Qur'oni karimdan" keying eng mo'tabar manba sifatida "Al-Jome'-as sahih" yoki "Sahih al-Buxoriy" asari e'tirof etiladi va islom olamida hozirgi kunga qadar o'z qadr qimmatiga ega bo'lgan eng qimmatli asar hisoblanadi.

Imom Al-Buxoriy ushbu asarni yozishga uning ko'rgan tushi turtki bo'lganini aytadi. Bu haqda Imom-Buxoriy "Tushimda Payg'ambarimiz (s.a.v.) ko'rdim. Men bu zotni huzurlarida turib, qo'limdagi yelpig'ich bilan yelpib turgan ekanman. Bu tushning ta'birini ba'zi ta'burchilardan so'raganimda, ular: "Sen Payg'ambarimiz (s.a.v.)ni yolg'ondan himoya qilar ekansan", dedilar. Bu tush meni ushbu asarni yozishga undadi", deb keltirib o'tgan.

Imom Qastaloni Buxoriy ilmiy merosi haqida: "Imom al-Buxoriyning asarlari quyosh yetgan joygacha yetib boradi. Dunyoning hamma yerini egallaydi. Uning fazilatini hech kim va kech nima inkor eta olmaydi" deb ma'lumot beradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki: Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov asralarida ta'kidlaganlaridek al-Buxoriy "Hadis bilimining buyuk otasi, Islom ilmining yorqin yetakchisi va o'chmas arbobi, o'tmish uchun ibrat, kelakajak uchun o'rnak va dunyo uchun komil inson" deb baland ovozda bemalol g'urur to'la faxr bilan ayta olamiz. Ushbu insonning hayot yo'llari biz kelajak

bunyodkori hisoblangan yoshlar uchun juda katta ibratli yo'l va dasturamal bo'lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Buyuk yurt allomalari. O'zbekiston xalqaro Islom Akedemiyasi. (3-nashr). –T:O'zbekiston, 2020. B. 426.
2. Imom Buxoriy. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi tomonidan nashr qilingan IBXITM-2020. B. 16.
3. Norova O. Hadis ilmining paydo bo'lishi. (Kurs ishi). Samarqand. 2015.
4. "Islom ma'rifati-hamisha navqiron Moturidiy" O'zbekiston musulmonlar idorasi raisining birinchi o'rinbosari Homidjon Ishmatbekov.8.11.2022-yilda chop etilgan maqola. <https://moturidiy.uz/oz/news/1639>.

SHO'ROLAR DAVRIDA O'ZBEKISTON SUD-HUQUQ TIZIMI SOHASIDA O'ZGARISHLAR

D.A. Vaxobov,
“University of Business and Science”
oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada sho'rolar davrida O'zbekistonda sud-huquq tizimidagi amalga oshirilgan o'zgarishlar xaqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar. Sho'rolar davri, sud-huquq tizimi, hukumat, Konstitutsiya, respublika, davlat nazorati, tashqi ishlar.

1917-yilgi fevral va oktyabr inqiloblaridan so'ng hokimyatga sho'ro hukumati keldi, natijada butun Rossiyada bo'lgani kabi Turkiston sud-huquq tizimida ham bir qator o'zgarishlar bo'ldi. Xususan, Xivada 1920-yil 1-fevralda xon hukumati ag'darilib, “**xalq inqilobi**” tufayli hokimiyat besh kishidan iborat Vaqtli hukumat qo'liga o'tdi. Muvaqqat hukumat 1920-yilning 26-aprelida xalq vakillarining Butun Xorazm I qurultoyida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tuzilganligini va 30-aprelda Respublika Konstitutsiyasi qabul qilinganligini e'lon qildi. XXSR bilan RSFSR o'rtasida iqtisodiy shartnoma tuzildi¹.

Konstitutsiya VI bo'lim, XV bob va 87-moddadan iborat edi. Birinchi bo'lim kirish qismi va III bobdan iborat edi. Ikkinchi bo'lim XXSR Konstitutsiyasining Umumiy qoidalari deb atalib, respublikaning ijtimoiy-siyosiy tuzumi fuqarolarning huquq va burchlariga bag'ishlangan edi².

Davlat boshqaruvining oliy organi Xalq Nozirlar Soveti edi. Dastlab yetti nozirlik – harbiy, moliya, davlat nazorati, iqtisodiy, tashqi ishlar, madaniyat va maorif, yustitsiya nozirliklaridan iborat edi. Yustitsiya nozirligida rais va 3 ta a'zo tarkibida Oliy Inqilobiy sud tuzilib, jinoyatchilarga nisbatan eng oliy jazo – otib

¹Хорезмская Социалистическая Советская Республика / https://ru.wikipedia.org/wiki/Хорезмская_Социалистическая_Советская_Республика

² Одилқориев Х. Т., Азизов Н. П., Мадиримов Х. Р. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Т., 2013. – Б. 160.

o'ldirishga qadar jazolar tayinlash huquqi berilgan. Umumjinoiy va grajdanlik ishlarini ko'rib hal etish uchun esa, yustitsiya nozirligida Xalq sudi tuzildi. Xiva shahrini qo'riqlash maqsadida ushbu komissarlik tarkibida militsiya boshqarmasi ham tuzildi. Yangi mahalliy organlar Kengashlari tuzilgan.

Qozilar o'rniga yangi sudlar, qishloqlarda esa Sho'rolar Kengashi tuzilgan. Qabul qilinayotgan dekretlarning deyarli hammasi uchun asos qilinib shariat qonunlari qabul qilingan edi¹.

1920-yilning sentyabrida Buxoroda to'ntarish natijasida amir hokimiyati ag'darib tashlangan. Shu yilning 6-oktyabrida Buxoroda Umumbuxoro Xalq Vakillari birinchi qurultoyi ish boshladi va Buxoro Xalq Sovet Respublikasi deb e'lon qildi².

1920-yilning 23-sentyabrida Buxoro Sovetlarining qurultoyi uning birinchi Konstitutsiyasini qabul qilgan. Konstitutsiya RSFSRning 1918-yildagi Konstitutsiyasiga asoslandi. Buxoroda qozi sudlari tiklanib, 1924-yilda 57 ta qozi sudlari faoliyat ko'rsatgan³.

1924-yilda BXSrdagi sud tuzilishi bo'yicha Nizom qabul qilinib xalq sudlari – qozi sudlari; okrug sudi; Oliy sud tuzilgan. Qozi sudlari ishlarni shariat huquqi asosida faoliyat ko'rsatgan. 1922 yildan boshlab Buxoro hududida RSFSR qonunlari joriy qilingan.

Davlatga qarshi jinoyatlar faqat RSFSR JK va JPK asosida ko'rilgan. 1923-yilda Respublika Prokuraturasi tuzilib, uning boshida yustitsiya Xalq Komissarlarining birinchi o'rinbosari turgan. Uning yordamchisi Respublika Oliy sudi huzuridagi Prokuror funktsiyasini bajargan, viloyat prokurorlari unga bo'ysungan⁴.

Turkiston o'lkasida Sovetlar hokimiyatini o'rnatilishi va V.I.Lenining ko'rsatmasiga binoan, o'lkani milliy respublikalarga bo'lib yuborish amalga oshirilgan. 1924-yilga kelib, Turkiston hududida O'zSSR va uning tarkibiga kiruvchi Tojikiston ASSR, Turkmaniston SSR, RSFSR tarkibiga kiruvchi qoraqirg'iz avtonom viloyati, Qozog'iston ASSR tarkibiga kiruvchi Qoraqalpog'iston avtonom viloyati tashkil etilgan.

1925-yilda O'zbekiston Respublikasini SSRni tarkibiga qabul qilinishi munosabati bilan O'zbekiston Sovetlarining 1927-yil 30-martda bo'lib o'tgan 2-qurultoyida O'zbekiston SSRning birinchi Konstitutsiyasi qabul qilindi. Konstitutsiya 8 bo'lim, 17 bob, 114 moddadan iborat bo'lgan.

Konstitutsiyada fuqarolarning huquqiy holati, ularning huquq va erkinliklari ham ko'rsatilgan edi va unda “mehnatkashlar” va “fuqaro” tushunchalari izohlab

¹Хорезмская Социалистическая Советская Республика / [https://ru.wikipedia.org/wiki/Хорезмская Социалистическая Советская Республика](https://ru.wikipedia.org/wiki/Хорезмская_Социалистическая_Советская_Республика)

²Бухарская народная советская республика / [https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарская народная советская республика](https://ru.wikipedia.org/wiki/Бухарская_народная_советская_республика)

³ Ҳамидова М., Муҳиддинова Ф. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т., 2011. – Б. 355.

⁴ Сағдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000. – Б. 185.

o'tilgan. Shu bilan birga mehnatkashlarning huquq va erkinliklariga alohida e'tibor berilgan¹.

1927-yilgi O'zSSR Konstitutsiyasida sud tizimi va prokuratura to'g'risidagi maxsus bo'lim yo'q edi. Bu masalalar Ittifoq va respublika qonunchiligi orqali hal etilar edi. O'zSSRning 1927-yilgi Konstitutsiyasi asosida huquqning turli sohalari bo'yicha qator normativ huquqiy aktlar qabul qilingan. Bular O'zSSRning Grajdanklik Kodeksi (1927-y.) Grajdanklik protsessual kodeksi (1927-y.) Nikoh, oila, vasiylik va grajdanklik holatlarini qayd qilish haqidagi kodeksi (1929-y). Yer suv kodeksi (1929-y), jinoyat protsessual kodeksi (1929-y) va boshqalar.

Oila huquqiga oid ayrim muammolarni hal qilish maqsadida YuXK 1926- yil 25-fevralda "Xotin-qizlarni huquqiy himoyalash to'g'risida"gi yo'riqnomasini qabul qildi².

Bunga asosan nikoh ishlarini qozi sudlarida ko'rish ishlari tugatildi. Bu davrda nikohni qayd etish masalalari, mahalliy sharoitni hisobga olgan holda, ayrim qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan to'ldirilgan RSFSRning 1918-yilgi oila va nikoh kodeksi asosida hal etilardi.

Oila, nikoh, vasiylik va grajdanklik holati aktlarini qayd qilish haqidagi 1927-yilda ishlab chiqilgan yangi Kodeks O'zbekistondagi birinchi oila-nikoh kodeksi edi. Unga ko'ra, nikohga kirishning asosiy shartlari o'zaro rozilik va nikoh yoshiga yetganlik (xotin-qizlar uchun 18 yosh), yaqin qarindoshlar o'rtasida nikohga kirish, ko'p xotinlik qoralandi, shuningdek nikohga kiruvchilarning diniy, milliy va ijtimoiy kelib chiqishi bilan bog'liq chegaralanishlar ta'qiqlandi.

TASSRning 1922-yil 23-noyabrdagi qozi sudlari haqida qabul qilingan Nizomining 14-moddasiga binoan qozi va biy sudlarida, shariat qonunlari va odat qoidalariga asoslanib ish ko'rish jarayonlari yangi huquqning asosiy qoidalariga zid kelmasligi shart qilib qo'yildi³.

1926-yilda O'zSSR JK, JPK kuchga kiritildi. O'zbekiston SSRning 1927- yilgi Konstitutsiyasi asosida huquqning turli sohalari bo'yicha qator normativ huquqiy aktlar qabul qilingan. Bular O'zSSRning Grajdanklik kodeksi (1927-y.) Grajdanklik protsessual Kodeksi (1927-y.) Nikoh, oila, vasiylik va grajdanklik holatlarini qayd qilish haqidagi kodeksi (1929-y). Yer suv kodeksi (1929-y), jinoyat protsessual kodeksi (1929-y) va boshqalar.

O'zSSR MIK Prezidiumining 1927-yil 22-oktyabr' qaroriga asosan GPK respublikaning barcha hududlarida 1928-yil yanvar' oyidan boshlab kuchga kiritildi. Kodeks besh qismidan tashkil topgan bo'lib, unda grajdanklik jarayonining asosiy mazmuni, sud daromadlari va xarajatlari, jarimalari, sud jarayoni ishtirokchilarini chaqirishning tartibi va protsessual muddatlar yoritilgan.

1930-yillar "qatog'on" qilish siyosati bilan tarixda qoldi. Jinoyat protsessual qonunchiligida "ixchamlashtirish" yuz berdi. O'zbekiston Yustitsiya xalq

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Илмий муҳаррир М.Жўраев. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 458.

² Муқимов З.Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т., 2003. – Б. 160.

³ Одиқориев Ҳ. Т., Азизов Н. П., Мадиримов Ҳ. Р. Давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Т., 2013. – Б. 265.

komissarligi yangi Jinoyat protsessual Kodeksini ishlab chiqdi va u 1929-yil avgust oyidan kuchga kiritildi. 1926-yildagi Kodeksdan farqli o'laroq bu Kodeks 175 (455) moddadan iborat edi¹.

Konstitutsiyada sud va Prokuratura idoralari tizimi, ularning vakolatlari, fuqarolarning huquq va burchlari va boshqa muhim davlat ahamiyatiga molik masalalar o'z aksini topgan.

XX asr 60 – 70-yillarda O'zbekiston huquqining ikkinchi kodifikatsiyasi o'tkazilib, huquqning barcha tarmoqlari bo'yicha jami 16 kodeks qabul qilingan.

“SSSR Ittifoqi va Ittifoqdosh respublikalarning sud tuzilishi asoslari” to'g'risidagi 1989-yil 13-noyabr qonuni, “Sudyalarning maqomi to'g'risida”gi 1989-yilning 4-avgustdagi qonuni, “Sudga hurmatsizlik haqida”gi 1989-yilning 2-noyabrdagi qonunlarini ko'rsatish mumkin. Asoslarga binoan, sud tuzilishiga quyidagi yangiliklar kiritilgan:

1. Rayon (shahar) xalq sudlari (xalq sudyalari), ana shu sudlar xuzuridagi ma'muriy suddarni tuzish va ular zimmasiga mamuriy xuquqbuzarliklar to'g'risidagi ishlarni ko'rib chiqishning yuklatilishi.

2. Qonunda o'lim jazosi berilishi yoki 10 yildan oshiq muddatga ozodlikdan mahrum qilishi nazarda tutilgan ishlarni kechgaytirilgan maslahatchilar kollegiyasi sudi tomonidan hal etilishi.

3. Gumon qilingan ayblanuvchi va sudlanuvchi shaxs himoya qilinish huquqiga ega ekanligi, ularning bu huquqi ushlangan yoki qamoqqa olingan yoki aybnoma topshirilgan paytdan boshlab vujudga kelishi.

4. Sudyalarni 10 yilmuddatga yuqori, xalq deputatlari sovetlari tomonidan saylanishlari.

5. Aybsizlik prezumptsiyalarining mustahkamlab qo'yilishi².

80-yillar o'rtalarida O'zbekistonning xo'jalik tashkilotlarida ochilib, tergov va sud qilingan markaziy matbuot esa, “o'zbeklar ishi”, “asr jinoyati” deb cho'qintirgan “Paxta ishlari” va uning atrofidagi tuhmat hamda ig'vogarliklar sobiq SSSR bilan birga tarix mulkiga aylanib qoldi. O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat mustaqilligiga erishishi arafasidayoq» sobiq sho'rolar sud, tergov organlari faoliyatidagi bu boradagi barcha nuqsonlar fosh etildi. 1991-yilning mart oyigacha protsessual qonunlar qo'pol tarzda buzilib, javobgarlikka tortilgan 1207 rahbar ozod qilindi. Nohaq sudlanganlar oqlandi, qonunsiz ishdan bo'shatilganlar ishga tiklandi, sabr-toqatli, sodda, mehnat-kash, ishonuvchan o'zbek xalqining nomi ham T.Gdlyan va Ivanovlarning tergov guruhi mudhish aybnomalaridan ozod bo'ldi³.

Sovet hokimiyati davri haqida ta'kidlash lozimki, O'zbekiston SSR boshqa ittifoqdosh respublikalar kabi mustaqil deb e'lon qilingan bo'lib, amalda tom ma'nodagi mustaqil davlat bo'lmagan. Uning konstitutsiyasi, qonunlari, davlat

¹ Хамидова М., Мухиддинова Ф. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т., 2011. – Б. 344.

² Хамидова М., Мухиддинова Ф. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи. – Т., 2011. – Б. 358.

³ Хамидова М., Мухиддинова Ф. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи..... – Б. 394.

organlari tizimi, fuqaro- larning huquq va burchlari va boshqalar holatlar SSSRda amalda bo'lgan siyosiy-huquqiy qurilmalarga albatta mos bo'lishi kerak edi. Uning taqdiri markazning qo'lida bo'lgan.

1985-yilda boshlangan qayta qurish, demokratiya va oshkoralik uchun harakatlar SSSRning tarqab ketishiga va ittifoqdosh respublikalarning mustaqillikka erishishiga olib keldi.

MULLA SHAMSIDDIN SHAVQIY HAYOTI VA IJODINING O'RGANILISHI

X.L. Xolmirzayev,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarixnavislik ilmining xonliklar davridagi taniqli namoyondalaridan biri Shavqiy Namangoniyning hayot yo'li va asarlari haqida, shuningdek uning hayoti va ijodi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar haqida ma'lumot bergan. Shavqiy asarlarining ahamiyati va tariximizni o'rganishdagi o'rni masalalarini muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Shavqiy, Qo'qon xonligi, Kalvak, Devoni Shavqiy, Jome' ul-havodis.

Yurtimiz tarixini o'rganar ekanmiz uning naqadar boy va sharafligiga guvoh bo'lamiz. Ko'pchilik tarixchilar turg'unlik davri yoki boshqa izohlar bilan atovchi so'ngi o'rta asrlar davri tarixshunosligi ancha yaxshi o'rganilgan bo'lsa ham haligacha o'rganilishi kerak bo'lgan ma'lumotlar yetarlicha. Xususan Qo'qon xonligi va uning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi ham hali to'liq ochib berilmagan. Shuning uchun ham bu davrni o'rganish haligacha o'z dolzarbligini yo'qotgani yo'q. Mavzuni o'rganish uchun esa albatta ushbu davrda yozilgan tarixiy asarlarni tadqiq etish muhim hisoblanadi. Qo'qon tarixnavislik maktabiga mansub asarlar she'riy yoki qisman she'riy yo'lda yozilganligi bilan ajralib turadi. Bunday asarlar qo'qonlik tarixchilarning adabiyotni yaxshi bilganliklaridan dalolat beradi. Shunday tarixchi olimlardan biri arab, fors, o'zbek tillarini mukammal bilgan tarixchi va shoir Mulla Shamsiddin Shavqiydir. Uning asarlari o'zining realistik g'oyalari va saroy shoirlariga nisbatan hayotni aniqroq yoritganligi bilan ajralib turadi, bu esa tarixchilarga davr tarixini o'rganishda kata yordam beradi.

Mulla Shamsiddin Shavqiy asarlariga qiziqishning yuqoriligini uning asarlarini XIX asrning ikkinchi yarmi XX asrning boshlarida Farg'ona vodiysida tuzilgan majmua va to'plamlarning aksariyat qismida kiritilganligi uning naqadar mashhur bo'lganligidan dalolat beradi. Olimning hayot yo'li va ijodini o'rganish jarayonida bunga yana bir bora amin bo'lish mumkin. Mulla Shamsiddin Shavqiy va uning asarlarini Is'hoqxo'ja Ibrat, V. P. Nalivkin, Charlz Ambrouz Stori, Zaki Validiy To'g'on, G'. Karimov, F. Ahmadjonova, A. Xalilbekov, R. Nabiev, Sh.

Vohidov, H. Bobobekov, B. Bobojonov, O.Nosirov, Abdulahatov N., Qo'ldoshev Sh., Jo'raboyeva S. kabi olimlar o'z asarlari va maqolalarida keltirib o'tishgan. 2021-yilga kelib Nodirjon Abdulahatov va Sherari Qo'ldoshevlar muallifligida Mulla Shamsiddin Shavqiy deb nomlangan kitob chop etildi. Ushbu kitobda olimning hayot yo'li va ijodi batafsil bayon etildi.

Mulla Shamsiddin Shavqiy Qo'qon xonligi hamda mustamlaka davrida yashab ijod qildi. Keng qamrovli ijodiy faoliyati bilan bu ikki davr o'zbek adabiyotini bir-biriga bog'ladi. 1840-1842, 1845-1858, 1868-1876- yillarda Qo'qon xonlaridan Muhammad Alixon (1806-1842, hukmronlik davri 1822-1842) va Xudoyorxon (1830-1881, hukmronlik davri 1844-1858, 1862-1863, 1865-1875) saroyida xizmat qilgan davrida Qo'qon xonligi adabiy muhitiga anchagina yaqin va aloqador bo'lganligi uning asarlarini tarixiy ahamiyatini yanada oshiradi¹. Mulla Shamsiddin Mulla Husayn o'g'li Shavqiy 1804/5- yilda Namangan shahriga yaqin bo'lgan, hozirgi To'raqo'rg'on tumaniga qarashli Kalvak qishlog'ida bo'zchi-kosib oilasida tug'ilgan.

Mulla Shamsiddin o'z qishlog'idagi boshlang'ich maktabda ta'lim olgach, Shahand qishlog'idagi madrasaga o'qishga kiradi. Bu yerda arab va fors tillarini mukammal o'rganadi. Navoiy, Jomiy, Hofiz, Fuzuliy, Bedil va boshqa Sharq mumtoz shoirlarining asarlarini chuqur mutolaa qiladi. Shu madrasadagi ta'limi davomida uning ijodi shakllana boradi. Shoir o'ziga kuchli orzu, zo'r havas, astoydil intilish, istak hamda o'rtanish ma'nolaridagi shavq so'zini taxallus qilib oladi. U madrasani tamomlagach, o'z qishlog'i Kalvakka qaytadi. Bu vaqtda Shavqiyning otasi Mulla Husayn vafot etgandi. To'ng'ich farzand bo'lgani uchun oila boshqarish Shavqiy bo'yniga tushadi. Ammo u bir necha vaqtgacha ish topolmay yuradi, nihoyat, o'z uyida bo'z to'qiydigan do'kon ochadi va bo'zchilik kasbi bilan shug'ullanadi. Shu orada Ma'dalixon Shavqiyning puxta bilimga ega ekanligidan xabar topib, unga Asaka qishlog'i yaqinida joylashgan Qulla qishlog'idagi qozining mirzasi vazifasini bajarishni taklif qiladi. Shavqiy bu yerda bir necha vaqt mirzalik ishini olib boradi. Lekin uning moddiy hayoti yaxshilanmaydi. Qullada ham u ko'proq ijodiy ish bilan shug'ullanadi. Qo'qon xonligida taxt uchun olib borilgan qirg'in urushlar shoirning Qulladan ketishiga sabab bo'ladi. U yana o'z qishlog'i Kalvakka qaytadi. Shamsiddin Shavqiy otasi Mulla Husayndan so'ng Mulla Qurbon Boqiyning farzandi ya'ni Ot chopar nomi bilan mashhur bo'lgan Mulla Mir Sayyid eshonning muridlaridan biriga aylanadi. Shavqiy 1840- yilda poytaxt Qo'qonga boradi. Uning Qo'qonga xon saroyiga borishi bilan bog'liq bir necha taxminlar mavjud. Birinchisi otasi Mulla Husayn tufayli. Ikkinchi taxminga ko'ra shoir Uvaysiyning kalvaklik kotibasi Qutulug' (Ulug' ena) yordamida u xon saroyidagi devonxonaga munshiy sifatida qabul qilingan². Ma'lumotlarga ko'ra, Qo'qon shahrida uyushtirilgan mushoiralarda Shavqiy uch marta g'olib bo'ladi va ko'pchilikning nazariga tushadi. Uning

¹ Qo'ldoshev Sh. Qo'qon xonligi tarixi ilmiy manbalarda. – T.: Akademnashr, 2016. – B. 17

² Абдулахатов Н., Қўлдошев Ш. Мулла Шамсиддин Шавқий. – Т., 2021. – Б-4

Qo‘qondagi dastlabki faoliyati Buxoro amiri Nasrullaxonni 1842- yildagi qonli yurishi vaqtida nihoyasiga yetgan. Bu dahshatli voqealardan keyin Shavqiy Qo‘qonni tark etadi. Qishlog‘iga qaytib, hunarmandlik bilan tirikchilik o‘tkazadi.

1845- yilda Qo‘qon taxtiga Xudoyorxon ko‘tarilgach, Shavqiy Qo‘qonga borib, xonlik devonida xizmatda bo‘ladi. 1858- yilda Mallaxon taxtni egallagandan keyin, shoir yana o‘z qishlog‘iga keladi. Bu yerda maktabdorlik bilan shug‘ullanadi. Oradan to‘rt yil o‘tib, Xudoyorxon taxtni yana qaytarib olgach, Shavqiy ham saroy xizmatiga qaytadi. Qo‘qonda shoir 14 yil turadi.

Rus mustamlakachilari Farg‘ona vodiysini egallab, Qo‘qon xonligini tugatganlaridan so‘ng Shavqiy qishlog‘iga kelib, bo‘zchilik, dehqonchilik va maktabdorlikni davom ettiradi.

Shoir va tarixchi Shamsiddin Shavqiy 1887- yilda vafot etgan. Uning vafotiga doir ma‘lumotlar dastlab Odiljon Nosirovning “Shavqiy Namangoniyning yangi qo‘lyozmasi” nomli maqolasida qayd etilgan: “G‘. Karimovning ilmiy ishida shoirning To‘raqo‘rg‘on yaqinidagi Kalvak qishlog‘idan ekani to‘g‘ri ko‘rsatilsada, uning tug‘ilgan, o‘lgan yillari haqida aniq ma‘lumot keltirilmagan. Shavqiy qabri Kalvak qishlog‘ida. Ma‘lumotlarga ko‘ra Shavqiy dafn etilgan qabr yoniga ziyoratchilar uchun chillaxona ham bunyod etilgan. Biroq sobiq sovetlar davrida chillaxona buzilib qabr bir do‘nglik ko‘rinishiga kelib qolgan. Sovet davrida “Ruhoniylar oilasi” deb nom olgan Shavqiy xonadoni vakillari ham boshqa diniy ulamolar oilalari kabi doimiy tazyiqlar ostida bo‘lishgani tufayli qabrni avvalgi holatini tiklay olmaganlar.

Mulla Shamsiddin Shavqiyning (1805-1889) g‘azallari, masammatlari, masnaviylari va “Jome‘ ul-havodis” dostonidan iborat devoni XIX asrning 90- yillarida ko‘chirib kitob holatiga keltirilgan. 1908 va 1912- yillarda nashr etilgan “Tuhfat ul-obidin va anis ul-oshiqin” asarida bir qancha she‘rlari kiritilgan. Shavqiy she‘rlari boshqa qo‘lyozma va toshbosma asarlarda ham uchraydi. Mulla Shamsiddin Shavqiy zamonasining yetuk ziyolilari hisoblangan Is‘hoqxo‘ja Ibrat (1862-1937), So‘fizoda (1869-1937), Nodim Namangoniy (1844-1910) kabi shoirlar hamda Rossiyadan kelgan rus olimlaridan V.P. Nalivkin (1852-1918) bilan yaqin munosabatda bo‘lgan. V.P. Nalivkin o‘zining “Qo‘qon xonligini qisqacha tarixi” nomli mashhur asarini yozishda Shavqiyning ikki asaridan foydalanganligini ta’kidlaydi:

Birinchisi: “Shohnoma” dostoni, Qo‘qon xonligi tarixini Xudoyorxonni taxtga chiqishigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi 1292 (1875). Farg‘ona viloyati Chust uezdining Kalvak qishlog‘idagi istiqomat qiluvchi Mulla Shavqiy taxallusi bilan ijod qilgan Mulla Shamsning asaridir. Doston turk tilida Xudoyorxonning buyrug‘iga binoan yozma manbalar asosida yozilgan.

Ikkinchisi: “Jangnoma” dostoni, Sheralixon va Xudoyorxon davrida yuz bergan qipchoqlar qo‘zg‘olonlari tarixiga bag‘ishlangan. 1269 (1852). Rus sharqshunosi V.P. Nalivkinda Mulla Shams Shavqiyning asarlari shu qadar katta

ta'surot qoldirganki, u o'z asarida "Shohnoma" dostonidan parchalar keltirib o'tgan:

Alar ketdi tashlab dil abgor bo'lib,
Qolib bu o'g'ul giryada zor bo'lub¹.

Shuningdek, Mulla Shamsiddin Shavqiy to'g'risidagi dastlabki ma'lumotni ham V.P. Nalivkin berib o'tgan. U shoirni o'z davrining peshqadam olimi deb takidlaydi. Farg'ona tarixini o'rganishda undan yordam olganligini aytadi. Nalivkin Shavqiyning "Jome' ul-havodis" asarini o'rganib, 80- yillarning boshlarida undan o'ziga nusxa ko'chirtirib olgan.

Namangan uyezdi mahkamasida xizmat qilgan, keyin bir necha yil Nanay qishlog'ida yashab, o'lka xalqlari tarixi, tili, etnografiyasini o'rganish bilan shug'ullangan sharqshunos V.P. Nalivkin XIX asrning 80- yillari boshida Shavqiyning "Jome' ul-havodis" asari bilan tanishib chiqqan, bu haqda o'zining asarlarida qisqacha ma'lumot berib o'tgan. Dostonning O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan qo'l yozma nusxasida uning quyidagi izohi mavjud:

Qo'lyomaning asl nusxasi XIX asrning 80- yillarida qozonlik sharqshunos olim, professor I.F. Gotvald (1813-1897) tomonidan harid qilingan. Biroq hozirda ushbu qo'lyozmaning taqdiri noma'lum. V.P. Nalivkin buyurtmasi asosida ko'chirilgan nusxa hozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharq qo'lyozmalari institutining fondida 1756-raqam ostida saqlanadi. Asarning yana ikkita nusxasi mavjud bo'lib, biri mazkur markazning asosiy fondida "Jangnomayi Xudoyorxoniy" ("Xudoyorxon jangnomasi") nomi bilan 599- raqam ostida, boshqa nusxasi esa Markazning H. Sulaymonov nomidagi fondida دیوان شوقی "Devoni Shavqiy" nomi bilan 1872- raqam ostida saqlanadi.

Mulla Shams Shavqiy g'azallari mavzu va shakl jihatdan rang-barang. Shoir ijodida oshiqona, orifona, hamd-u na't g'azallar, axloqiy-ta'limiy g'azallar juda ko'p uchraydi. Uning g'azallarida o'nlab she'riy san'atlar qo'llangan, shoir ma'shuqaning ta'rif-tavsifini keltirish orqali o'zining ruhiyatidagi mahzunlikni takrorlanmas tashbehtar, mubolag'alar, husni ta'lil san'atini qo'llash bilan g'azallaridagi badiiylilikni ta'minlagan²

Tarixchi olim Sh. Vohidov tadqiqotida "Jome' al-havodis" asari Shavqiy devoni tarkibidagi alohida doston sifatida keltirilgan. Ammo bu dostonning "Jangnomayi Xudoyorxoniy" dostoni bilan bitta asar ekanligi qayd etilmagan. Ushbu tarixiy dostonning badiiy jihatlari G'. Karimov, F. Ahmadjonova, A. Xalilbekovlar tomonidan o'rganilgan. Dostondagi ma'lumotlardan R. Nabiev, Sh. Vohidov, H. Bobobekov, B. Bobojonov kabi olimlar ham o'z tadqiqotlarida foydalanishgan.

¹ Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886, С.49.

² Jo'raboyeva S. Shavqiy g'azallarining g'oyaviy-badiiy mazmuni xususida. O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 8- son. 2022. – B. 211.

1963- yilda professor G‘. Karimovning “Shavqiy poeziyasining realistik kuchi” (“Sharq yulduzi”, 2- son), 1970- yilda F. Ahmadjonovanning “Shavqiy Namangoniylar” (“O‘zbek tili va adabiyoti”, 4- son) maqolalari e‘lon qilingan. Gafur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyotida 1982- yilda chop etilgan “Asrlar nidosi” majmuasida Shavqiy Namangoniylar haqida ma‘lumot, uning ikki g‘azali, bir mustazodi, “Pandnoma” asarining qisqartirilgan nusxasi, “Jome‘ ul-havodis” dostonidan parcha berilgan. G‘. Karimov yozgan oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlari uchun “O‘zbek adabiyoti tarixi” darsligi (uchinchi kitob)dan (1975, 1987) Shavqiy hayoti va faoliyatiga doir ma‘lumotlar joy olgan.

Shavqiy Namangoniylar zamonasining bilimdon ziyolisi va yetuk shoiri hisoblanadi. Bu yetuklik shoir yaratgan g‘azallar, mustazod, masammatlar va masnaviylarda, Navoiy, Hofiz, Fuzuliy, Bedil kabi buyuk shoirlar g‘azallariga u bog‘lagan muxammaslarida, “Jome‘ ul-havodis”, “Pandnoma”, “Tarixi Ho‘qand” (“Qo‘qon voqeasi tarixi”) asarlarida aniq-ravshan ko‘rinadi.

Shavqiyning tarixiy asarlari mashhur ingliz sharqshunosi Charlz Ambrouz Storining (1888-1967) 1935- yilda Angliyada chop etilgan “Fors adabiyoti” nomli bibliografik asarida ham qayd etilgan. Charlz Stori Shavqiyning yana bir asari haqida ma‘lumot beradi. “Tarixi Shavqiy” asari hijriy 1291, milodiy 1874-75- yili yozilgan bo‘lib, Farg‘ona hududining ruslar tomonidan bosib olinishi voqealariga bag‘ishlangan. Bu asarning aynan shu Ch. Stori tavsiflagan qo‘lyozma nusxasi jahonga ma‘lum va mashhur boshqird sharqshunosi Zaki Validiy To‘g‘on (1890-1970) qo‘lida bo‘lgan. 1915- yilda Petrogradida chop etilgan “Farg‘ona viloyatidagi sharq qo‘lyozmalari” nomli maqolasida Zaki Validiy To‘g‘on “Tarixi Shavqiy” asariga izoh berar ekan Shavqiy Chor Russiyasi bosqinchilariga nafrat bilan qaraganligini bayon etadi¹ (Кулдашев, 2022, С. 45).

Mulla Shamsiddin Shavqiy Namangoniylarning nafis lirik she‘rlari, realistik asosdagi epik asarlari adabiyotimiz tarixida zalvorli qiymat va mavqega ega. Mazkur asarlar shoirning xalq uchun, adabiyotimiz tarixi va taraqqiyoti uchun qilgan katta xizmatlaridir. Ishq-muhabbat, mehr-u vafo, mahbuba go‘zalligi va fazilatlar, hijron dardi, turli kechinma va armonlar, insoniy his-tuyg‘ular shoir g‘azallarida ehtiros bilan kuylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Абдулахатов Н., Қўлдошев Ш. (2021) Мулла Шамсиддин Шавқий. – Toshkent. 320 б.
2. Qo‘ldoshev Sh. (2016) Qo‘qon xonligi tarixi ilmiy manbalarda. – T.: Akademnashr.
3. Jo‘raboyeva S. (2022) Shavqiy g‘azallarining g‘oyaviy-badiiy mazmuni xususida // O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. №8.

¹ Кулдашев Ш. «ТАРИХ-И ШАВКИ» — ВАЖНОЕ ПРОИЗВЕДЕНИЕ О КОКАНСКОМ ХАНСТВЕ. Научно-методический журнал “Вестник ОшГПУ имени А. Мырсабекова”. 2022 г. №2 (20) –С-45

4. Кулдашев Ш. (2022) «Тарих-и Шавки» - важное произведение о Коканском ханстве // Научно-методический журнал «Вестник ОшГПУ имени А. Мырсабекова». - №2 (20). 2022. В-73

5. Yosin, A. O. (2023). CHANGES IN THE ETHNO-CULTURAL IDENTITY OF DUNGANS OF UZBEKISTAN (IN THE EXAMPLE OF THE DUNGAN LANGUAGE). Educational Research in Universal Sciences, 2(4), 144-151.

PAXTA VA TURKISTON

A.O. Asqarov,
Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: maqolada paxtaning mustamlakachilik mamlakatlarining xalqaro siyosatida va O'rta Osiyo xonliklarining Rossiyaning mustamlakachilik qaramligiga tushib qolishidagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: paxta, bozor, koloniya, qaramlik, bosib olinish.

Qadimgi dunyoda birinchi marta paxta 7000 yil oldin (miloddan avvalgi 5-ming yillik) Hind vodiysida joylashgan sivilizatsiya vakillari tomonidan yetishtirila boshlandi. G'o'za yetishtirilganligi to'g'risida dalillar Mergarx madaniyatining arxeologik tadqiqotlari davomida u yerdan paxta iplari saqlanib qolgan mis munchoqlar topilgan.¹

XVIII asrda Britaniyada sanoat inqilobining boshlanishi paxta sanoatining jadal rivojlanishiga olib keldi, bu to'qimachilikni inglizlarning asosiy eksport tovariga aylantirdi. 1738-yilda Angliyaning Birmingem shahrida yashovchi Lyuis Pol va Jon Uayt bir xil qalinlikdagi paxta to'rini ishlab chiqarish uchun aylanadigan vallar va aylanuvchi g'altak tizimiga ega yigiruv mashinasini patentladilar. Keyinchalik, 1769-yilda Richard Arkrayt tomonidan yigiruv mashinasining ixtiro qilinishi ingliz to'quvchilariga paxtadan ip va kiyim ishlab chiqarishni ancha tezlashtirdi. XVIII asrning oxiridan boshlab Angliyaning Manchester shahri "Paxta dalalari" (ing. Cottonopolis) laqabini oldi, chunki paxta sanoati shaharni to'ldiradi va u mahsulot bilan jahon savdosining markaziga aylanadi. Buyuk Britaniya va AQShning ishlab chiqarish quvvati 1793-yilda amerikalik Elie Uitni tomonidan birinchi samarali paxta tozalash mashinasi ixtiro qilinishi bilan ortdi.²

Texnologiyaning takomillashuvi va jahon bozori ustidan nazoratning kuchayishi ingliz savdogarlariga paxta xomashyosini mustamlaka plantatsiyalaridan sotib olib, Lankashir fabrikalarida paxta matosiga aylantiradigan, keyinchalik Britaniya floti yordamida boshqariladigan ishlab chiqarish zanjirini yaratishga imkon berdi. XIX asrda Britaniya G'arbiy Afrikasi,

¹ Moulherat, C., M. Tengberg, J.F. Haquet and B. Mille. First evidence of cotton at Neolithic Mehrgarh, Pakistan: Analysis of mineralized fibres from a copper bead (англ.) // Journal of Archaeological Science (англ.)рус.: journal. — 2002. — Vol. 29, no. 12. — P. 1393—1401. — doi:10.1006/jasc.2001.0779

² S. E. Hughs, T. D. Valco, J. R. Williford. 100 Years of Cotton Production, Harvesting and Ginning Systems Engineering: 1907 - 2007 (англ.) // Transactions of the ASABE : journal. — 2008. — Vol. 51, no. 4. — P. 1187—1198.

Britaniya Hindistoni va Xitoydagi mustamlaka bozorlari (Shanxaydan Gonkonggacha) paxta xomashyosining asosiy iste'molchilariga aylandi.¹

XIX asrda paxta yetishtiruvchi mamlakatlar qatorida Braziliya, Xitoy va Rossiya ham bor edi, ammo ularning ishlab chiqarish darajasi AQSh, Hindiston va Misrnikidan ancha past bo'lgan.²

AQShdan Rossiyaga paxta importi XIX asr o'rtalarida Rossiya to'qimachilik sanoatining kengayishi natijasida, taxminan 1850-yillarda boshlangan va XX asr boshlarigacha davom etgan. O'sha paytda Rossiya imperiyasi to'qimachilik mahsulotlariga bo'lgan talabni qondirish uchun paxta ishlab chiqarishni ko'paytirishga intilib, paxta xomashyosi manbayi sifatida AQShga murojaat qilgan.

Dastlab savdoda rus va Amerika bozorlari o'rtasida vositachi bo'lgan ingliz savdogarlari ustunlik qildi. Biroq Qrim urushidan keyin (1853-1856), Rossiya xalqaro sanksiyalar ostida bo'lganida, amerikalik savdogarlar katta bozor ulushini qo'lga kiritdilar. AQShdan paxta importi amerikalik savdogarlar va savdo kompaniyalari tomonidan nazorat qilinib, ular paxtani Boltiqbo'yi va Qora dengizdagi Rossiya portlariga jo'natishdi. Bu kompaniyalarga Baring Brothers and Co., Brown Brothers and Co. va Nyu-Yorkdagi Phelps, Dodge & Co firmalari kirar edi. Keyinchalik rus savdogarlari va tadbirkorlari ham paxta savdosi bilan shug'ullanib, o'z kompaniyalarini tashkil etib, paxtani to'g'ridan-to'g'ri amerikalik ishlab chiqaruvchilardan sotib olishdi. O'sha davrning taniqli rus paxta savdogarlari orasida Ivan Ayzovski, Pavel Tretyakov va Dmitriy Mendelyev bor edi.

Paxta asosan dengiz orqali tashilgan. Rossiya bozorining asosiy kirish nuqtalari Odessa, Riga va Sankt-Peterburg portlari edi. AQShdan Rossiyaga boradigan yo'l taxminan ikki-uch oy davom etardi va paxta toylarga o'ralib, yirik yuk kemalarida jo'natilardi. Amerika paxtasi asosan import xomashyosiga tayangan Rossiyadagi to'qimachilik sanoati uchun, ayniqsa, muhim edi. Savdo Amerika va Rossiya savdogarlari uchun muhim daromad manbayi bo'lib, jahon savdosining rivojlanishiga hissa qo'shdi. Shuni ta'kidlash kerakki, Amerika paxtasining Rossiyaga importi, Amerika fuqarolar urushi davrida, janubiy portlarning Ittifoqchilar blokadasini to'xtatib qo'yganida, bahs-munozaralardan holi emas edi. Ba'zi rus sanoatchilari va hukumat amaldorlari AQShga qaramlikni kamaytirish vositasi sifatida mahalliy paxta ishlab chiqarishni rivojlantirish tarafdori bo'lishdi, boshqalari esa Amerika paxta importini qo'llab-quvvatlashda davom etdilar.³

2014-yilda nashr etilgan Sven Bekkertning "Paxta imperiyalari: global tarix" kitobiga ko'ra, XIX asrda Rossiyadan tashqari yana bir qancha davlatlar Markaziy Osiyo paxtasiga qiziqish bildirgan.

Masalan, Buyuk Britaniya Buxoro paxtasining asosiy importchisi bo'lib, uning sifati yuqori baholangan. Bekkert yozganidek, "Ipak yo'li orqali uzoq

¹ Stephen Yafa. Cotton: The Biography of a Revolutionary Fiber (англ.). — Penguin (Non-Classics), 2004. — P. 16. — ISBN 0-14-303722-6

² Beckert, S. (2014). Empires of Cotton: A Global History. —P. 43 ISBN 978-0-375-41414-5

³ Moon, D. (2001). Cotton and the Rise of the Russian Textile Industry. Journal of Economic History, 61(3), 684-709. doi:10.1017/S0022050701030156

vaqtdan beri savdo qilingan Buxoro paxtasi 1860-1870-yillarda Britaniya paxta majmuasining markaziy elementiga aylandi". Ingliz savdogarlari O'rta Osiyoda savdo nuqtalarini o'rnatdilar va ular olib kelgan paxtadan Manchester va boshqa ingliz to'qimachilik markazlarida sifatli to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarilar edi.

Qo'shma Shtatlar ham Markaziy Osiyo paxtasiga qiziqish bildirgan, chunki amerikalik paxta ishlab chiqaruvchilari o'zlarining sifati uchun qadrli bo'lgan Misr va Hindiston paxtasi bilan qattiq raqobatga duch kelishgan. Amerika savdogarlari O'rta Osiyo savdogarlari bilan aloqa o'rnatib, XIX asr oxiridan Buxoro paxtasini olib kela boshladilar. Bekkert ta'kidlaganidek: "Buxoro paxtasi ham Amerika paxta imperiyasi tarkibiga kirdi, bu hududda amerikalik savdogarlar savdo qildilar".

Fransiya va Germaniya ham Markaziy Osiyo paxtasidan Angliya va AQSHdan kamroq bo'lsa-da, manfaatdor edi. Fransuz to'qimachilik ishlab chiqaruvchilari Buxoro paxtasini 1860-yillarda, nemis savdogarlari esa 1870-yillardan boshlab import qila boshladilar.¹

XIX asr oxirida Amerika paxtasi narxining oshishi va uni yetkazib berishdagi qiyinchiliklar rus hukumatini Turkiston o'lkasida paxta yetishtirishga majbur qildi. Xiva va Buxoro Rossiya imperiyasi tomonidan hali to'liq bosib olinmaganligi sababli O'rta Osiyo Rossiya sanoatining barcha ehtiyojlarini qondira olmadi.²

Bu xonliklar garchi Rossiya tarkibiga kirsalar ham, ichki ishlarda amalda cheksiz hokimiyatga ega edilar. Rossiya hali ham AQSHdan paxta sotib olishga majbur edi. Paxtaning 60 foizga yaqini tashqaridan olib kelingan. Rossiya imperiyasi uchun asosiy yetkazuvchi beruvchi AQSHning janubiy shtatlari edi. Amerika fuqarolar urushi (1861-1865-yillar) davrida Yevropaga, shu jumladan, Rossiyaga ham paxta xomshayosini yetkazib berishi keskin kamaygan edi. Ikki yil davomida: 1861-yildan 1863-yilgacha Rossiya imperiyasiga paxta xomashyosi importi deyarli besh barobar kamaydi. Amerikadagi fuqarolar urushi davrida Ittifoqchilar janubdagi portlarni blokadalagani, shuningdek, Shimoliy Shtatlar Buyuk Britaniyani, Konfederatsiyani tan olishga yoki urushda qatnashishga majbur qiladi, degan umidda eksportni to'xtatishga qaror qilganligi sababli mamlakatdan paxtani eksport qilish deyarli to'xtab qoladi. Ammo ushbu vaziyatda inglizlar va fransuzlar amerika paxtasi o'rniga Misr paxtasini sotib olishni boshladilar. Paxta plantatsiyalarini rivojlantirishga katta sarmoyalar kiritildi, Ismoil Posho³ hukumati Yevropa bankirlari va birjalaridan juda katta miqdorda kreditlar oldi. Shuningdek, bu paytda Hindistonda Angliya hukumati tomonidan paxta yetishtirish yanada kuchaydi.

¹ Beckert, S. (2014). Empires of Cotton: A Global History. —P. 223-226 ISBN 978-0-375-41414-5

² СиФ. "Хлопковое дело в Узбекистане. Как это было: <http://www.centrasia.ru/news2.php?st=1210739760>

³ Ismoil Posho (1830 yil 31 dekabr — 1895 yil 2 mart) — 1863—1879 yillarda Misr hukmdori (1867 yilgacha — Posho, keyin Xadiv). Ibrohim poshoning uchinchi o'g'li. Usmonlilar imperiyasining bir qismi hisoblangan Misr avtonomiyasini kengaytirdi. Kapitalistik rivojlanish va mamlakatni samarali modernizatsiya qilishga obyektiv yordam bergan islohotlarni amalga oshirdi. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский восток XV—XX вв. — М.: Вече, 2004. — С. 218. — ISBN 5-9533-0384-X

Shunday qilib XIX asrda O'rta Osiyo paxtasi o'zining yuqori sifati va mavjudligi bilan ko'plab mamlakatlar uchun qimmatli tovar hisoblangan. Bu davrda, shubhasiz, Rossiya O'rta Osiyodagi paxta savdosining asosiy ishtirokchilaridan biri bo'lgan bo'lsa-da, boshqa davlatlar ham ushbu xomashyoga jiddiy qiziqish bildirganlar.

AYOZQAL'A SIRLARI

U. Zaripboyeva,
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Xorazmning qadimgi qal'alaridan biri bo'lgan, uch qal'adan tashkil topgan Ayozaqal'a va uning tuzilishi, tarixi, bugungi kundagi holati haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar. *Ayozaqal'a, Sulton Uveys tog'i, Ellikqal'a tumani, "shamol ostidagi qal'a", Afrigid sulolasi, S.P. Tolstov, Orol dengizi, Amudaryo, Sirdaryo, Lavzan, Ko'hna Urganch, Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari, Qul Ayoza obrazi.*

Qadimgi Xorazm – bir necha ming yillar davomida o'z qudrati va tugalmas ajoyib voqealarga boyligi bilan tarix sahifalarini to'ldirgan ajoyib o'lka. Xorazm tarixi va davlatchiligi tarixi qadimgi davrlar bilan bog'lanadi. Ko'pchilik olimlarning qiziqishiga sabab bo'lgan Xorazm vohasi haqida hozirda turli xil tarixiy va arxeologik yodgorliklar, manbalar uchraydi. Muso al Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy va Mahmud az Zamaxshariy kabi buyuk mutafakkir olimlarni, iste'dodli shoir va tarixchi sifatida tanilgan Munis va Ogahiylarni yetkazib bergan Xorazmning paydo bo'lishi va shakllanish jarayonini, uning qadimgi davrdagi iqtisodiy-ijtimoiy va siyosiy qiyofasini qadimgi davrda qanday kechganligi tadqiqotchilarni izlanishlariga sabab bo'lmoqda. Xorazm madaniy jihatdan emas balki tabiiy-geografik jihatdan ham o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu xususiyatlar uning tarqqqiyotida muhim ro'l o'ynagan. Bu o'lkaning tarixini mukammal bilishimiz uchun tabiiy-geografik sharoitini ham bilishimiz kerak. Bu sohada bugungi kunga qadar bir qator olimlar tomonidan ko'plab tadqiqotlar, arxeologik qazishma ishlari olib borilgan va borilmoqda.

O'ziga xos tarixdan gapiruvchi bu yogorliklar avval mashhur arxeolog Yahyo G'ulomov, keyinchalik, rus olimi S.P.Tolstov tomonidan o'rganilgan. Tarix fanlari doktori, professor S.P.Tolstov tashabbusi bilan tashkil qilingan Fanlar akademiyasining Xorazm arxeologiya va etnografiya ilmiy safari xodimlarining 1937-yildan boshlab Xorazmda olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari qadimgi Xorazmning ko'p qirrali tarixini ochib bergan. Biroq sobiq tuzum davrida Xorazm hududidagi bir qator qadimiy qal'alarga zarar yetdi, yo'q qilindi. 1977-yilda birgina Ellikqal'a tumani hududida 253 ta qal'a yodgorligi bo'lgan bo'lsa, 1990-yilga kelib 28 ta qal'a obidasi saqlanib qolingan¹.

¹ Қиличев Т. Кўхна қалъалар диёри. – Т.: “Ўқитувчи, 1993. – Б. 65-66.

Xorazm qal'alaridan eng yirigi va qadimiysi bo'lgan Ayozaqal'a hozirgi Ellikqal'a tumanining shimoli-g'arbida, Sulton Uveys tog' tizmasi etagining sharqiy tepaligida joylashgan. Ma'lumki, milodimizning I asr oxiri – II asrlarida Xorazm Kushonlar imperiyasi tarkibiga kirgan. Bu davrga oid tarixiy yodgorliklar orasida Ayozaqal'a kompleks xarobalari alohida ko'zga tashlanadi.

Ayozaqal'a (mil. avv. IV-III asrlar) Qoraqalpog'istonning eng xushmanzara yodgorliklaridan biri hisoblanadi. Umuman olganda, bu yerda Sulton Uveys tog' tizmasining sharqiy tomonida joylashgan 100 metr tepalikda bir emas, uchta qal'a mavjud bo'lgan. Ehtimol Ayozaqal'a qo'r'goni ichida bog' va lolazorlar mavjud bo'lgan. Bu juda ko'p qo'rg'onlar orasida uchasi alohida ajralib turadi. Ayoza I deb atalgan istehkom yarim doira shaklidagi burjli baland qo'shdevorlar bilan o'rab olingan. Qal'a burchaklarida ikki burjning bir-biriga qo'shiladigan "qaldirg'osh dumiga" o'xshash qiziq shakl hosil bo'ladi. Bunday qurilish usulini faqat ilk Kushonlar davrida qadimgi Xorazmning harbiy istehkom quruvchi ustalari qo'llagan¹.

Ayozaqal'a I shaharchasi yoki "shamol ostidagi qal'a" tepalikning o'zida joylashgan, Qizilqum cho'li chetidagi mustahkam qal'a hisoblanib, ko'chmanchilar bosqinlariga qarshi mudofaa vazifasini o'tagan. Yodgorlikning o'zi to'g'ri to'rtburchak shaklga ega bo'lib, uning 10 metr balandlikka ega devorlari xom g'ishtdan qurilgan. Hozirgacha, devorlarda minoralar, kamonchilarga oson harakatlanish imkonini beradigan ikki qavatli galeriyalar va bir biridan teng masofada joylashgan tuynuklarni ko'rish mumkin. Janubiy devorda joylashgan qal'a darvozasi, sharqiy devorga o'tish joyiga ega to'rtburchak inshoot bilan himoyalangan bo'lib, ushbu inshoot ham ikki to'rtburchak minoralar bilan mustahkamlangan.

Ayozaqal'a II shaharchasi taxminan milodiy VII asr oxiri – VIII asr boshlarida Afrigid sulolasi hukmronligi davrida qurilgan deb taxmin qilinadi. Qal'a murakkab tuzilishga ega. Pastga olib boradigan qiyalik yo'lak, qachonlardir qal'a darvozasini tepalikda joylashgan katta hashamatli qasr bilan bog'lagan. Ushbu qasr o'rta asrlarda butun Markaziy Osiyo bo'yicha eng chiroyli qasr sifatida qayd etilgan. Unda ustunli katta zallar, nafis o'rindiqlar, marosimlar maydonchasi, devoriy tasvirlar va otashparastlar ibodatxonasi mavjud bo'lgan. Bu yerda Afrigid sulolasi Xorazm shohlaring xususan, shoh Bravikning tangalari topilgan. Saroy taxminan milodiy IV asrda qurilgan va keyinchalik ikkita ketma-ket yong'inlar natijasida buzilib ketgan.

Ayozaqal'a III shaharchasi (mil. avv. IV-III asrlar) parallelogram shaklida qurilgan yirik, mustahkam inshoot bo'lib, yon tomondan ikki qavatli devor va ko'plab minoralar bilan o'rab olingan. Minoralar to'rtburchak shaklda qurilgan. Qal'aga kirish janubiy tomonning o'rtasida bo'lib, murakkab darvoza – oldi labirintni hosil qilgan qayrilma devorlar bilan mudofalangan. Qal'aning hovlisi butunlay bo'sh bo'lib, faqat ba'zi devorlarning oldida kichik binolar bo'lgan bo'lishi mumkin. Qal'aning shimoli-g'arbiy burchagida ko'p xonali katta bino joylashgan. Unga kesishgan ikkita ustma-ust yo'laklar binoni har biri 10 ta

¹ Жабборов Исо. Кўҳна харобалар сири. – Т.: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1961. – Б. 61-62ю

xonadan iborat 4 ta sektorga bo'lib yuborgan. Ayoq qal'a III, taxminlarga ko'ra, Kushon imperiyasi davrida garnizon sifatida yoki hukmdorlarning qarorgohi va mahalliy dehqonlar uchun boshpana sifatida ishlatilgan bo'lishi mumkin. Eski qal'a va Ayoq-qal'a I esa kichik sonli askarlarga boshpana bo'lgan va shunchaki nazorat posti sifatida ishlatilgan. Qal'a devorlari atroflaridan ko'plab dehqonlarning uylari, qishloq xo'jaligi yerlari, devorlari va vino yetishtirish maydonlari bo'lgan qo'rg'oncha yerlari qoldiqlari topilgan¹.

S.P.Tolstovning fikriga qaraganda, Ayoq-qal'ada hayot milodimizning III, uzoq'i bilan IV asrgacha davom etgan. Ayoq-qal'a tevarak-atrofidagi taqirlardan ham II asrda zarb qilingan tangalar topilgan. Ularning ko'pchiligida, Xorazm shohlari sulolasi siyovushlar tangasining tamg'asi bo'lgan lotincha S harfi zarb qilingan edi. Xitoy solnomachilarining bergan ma'lumotiga qaraganda, u to'g'ri bo'lsa, xitoyliklarning Banchao qo'mondonligidagi qo'shinlari Qangyuy davlatining juda ichkarisi – Orol dengizigizigacha yetib borgan. Bunda so'zsiz Ayoq-qal'a va boshqa joylardagi qo'shinlar ham dushmanga qarshi hal qiluvchi jang qilganlar.

Xorazm arklari – shahar istehkomlari umumiy mudofa tizimida muhim bo'g'indir. Ular tashqi dushmandan himoyalaniş uchun eng qulay punktda barpo etilib, tarhi to'g'riburchak shaklida, qal'a devorining burchaklaridan birida joylashgan. Ark devorlari ikki xil burj bilan himoyalangan. Bir xili yarim oval shaklida, ikkinchi xili to'g'riburchak shaklida. Ayoq-qal'a III istehkomi to'g'riburchak shaklida himoyalangan ark qal'alaridan biri hisoblanadi. Ayoq-qal'a I qo'rg'oni esa qo'shdevorli, otish yo'lagi, devor yuzasida burjlari bo'lgan qo'rg'onlar qatoriga kiradi.

Afsonaga ko'ra, qadimda, Xorazm podshohlaridan biri tashqi dushmanlarning bosqinlariga qarshi davlatning chegarasida katta qal'a qurishga qaror qilgan. U "Kimki dushman kira olmaydigan katta qal'a qursa, unga go'zal qizimni beraman" deb e'lon qilgan. Shu o'lkada yashaydigan Ayaz ismli cho'pon ushbu ma'suliyatni o'z bo'yniga olishga qaror qildi va qal'a qurilishini boshladi. Qal'ani qurishga uning qancha vaqt sarflagani noma'lum. Ammo, podshoh o'z so'zida turmay, qizini boshqa odamga turmushga berdi. Shunday qilib qal'a qurilishi yakuniga yetmay qoladi. Bu yerda afsona haqiqat bilan yuzlashadi. Xalq rivoyatlarida bu qal'a Qirg'iz qal'ada o'zining qirg' dugonasi bilan yashagan malikaga xushtor bo'lgan qahramon qul Ayoq nomi bilan bog'lanadi.

1937 – 1939, 1946 va 1965 – 1968-yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Ayoq-qal'a qurilishi qandaydir sabablarga ko'ra, chala qolganini tasdiqlaydi.

Mard va bahodir qul Ayoq obrazi – O'rta Osiyo turkiy fol'klorining qadimgi obrazlaridan biri. Ushbu afsona variantlaridan birida, mazkur obraz Orol dengizining paydo bo'lishini, Amudaryoning Ustyurt o'zanining tugab bitishi va qadimgi Xorazmning yuzaga kelishini oldindan belgilab bergan afsonaviy voqealar bilan bog'lanadi. Shu rivoyatga ko'ra, avvalgi paytlarda Orol bo'lmagan, Sirdaryo va Amudaryo esa, qo'shib, Lavzan, Ko'hna Urganch va Aybo'g'ur orqali Kaspiyga borib quyilgan. Ilgari Orol dengizi o'rnida adag' xalqi yashagan,

¹ <https://karakalpakstan.travel/ayaz-kala/?lang=uz>

u yerda shavqatsiz va xiyonatkor Fosilxon hukmronlik qilgan. O'zboy bo'yi hududida esa boysin xalqi istiqomat qilgan. Bu xalqqa donoligi va odiligi bilan nom chiqargan Ayozxon hukmdorlik qilgan.

Ayoz obrazi mavjud bo'lgani to'g'risida muxtasar ma'lumotni Mahmud Qoshg'ariyning XI asrda yaratilgan "Devonu lug'atit turk" asarida ham uchratish mumkin. Unda yozilishcha: "Ayoz – qulning ismi". Qul Ayoz obrazi XVII asrda, Abulg'oziyning "Shajarayi tarokima" sida ham uchraydi¹.

Boshqa bir rivoyatga qaraganda, Xorazmda kekxa podsho bo'lib, o'rniga yangi podsho saylash uchun ko'p ming kishi yig'ilgan emish. An'anaga ko'ra, baxt qushi hisoblangan lochin qushi kimning boshiga qo'nsa, shu podsho bo'lishi e'lon qilingan. Bu voqeani eshitgan Ayoz ham podsho saylash maydoniga tomosha ko'rish uchun borgan ekan, birdan uning boshiga baxt qushi kelib qo'nadi. Podsholikdan umid qilib turgan ko'p kishilar quldan ham podsho bo'ladimi, Ayoz kechagina qullikdan ozod bo'lgan, deb baxt qushini olib ketib, yana qayta uchirsalar, u yana uchib kelib uning boshiga qo'nadi. Xullas, baxt qushi necha marta qayta uchirilsa ham, qaytib kelib uning boshiga qo'navergan. Xaloyiq Ayozni podsho deb e'lon qilgan. Ayozxon qal'a ustiga qal'a qurdirib, o'z taxtini ham shu qal'aga olib kelibdi. U qullik davridagi ahvolim esdan chiqmasin deb, taxtning ro'parasiga ko'zi tushib turadigan joyga o'z oyoq kiyimini – chorig'ini osib qo'yibdi. Ayoz ko'p yillar davomida mamlakatni adolat bilan boshqaradi. Xorazmda "Ayozxon qullik davridagi chorig'ini unutmagan" degan iborasi o'sha davrdan qolgan ekan. Bu keltirilgan ibratomuz afsona va rivoyatda oz bo'lsa ham tarixiy haqiqat uchqunlari ko'zga tashlanadi. Bizningcha qoya ustidagi qo'rg'onning nomi Ayozqal'a deyilishiga yuqorida keltirilgan afsona va rivoyat qahramonining nomi asos bo'lgan.

Butunicha olganda Ayozqal'a, majmuasi Kushon imperiyasining shu mahalgacha pinhon bo'lib kelgan toponimi, ijtimoiy-iqtisodiy tarixini oydinlashtirib beradi. Asta-sekinlik bilan shahar jamoasi suveriniteti o'rnini imperiya suveriniteti oldi. Bu vaqtga kelib voha chegaralarini dasht qabilalari va adovat qiluvchi davlatlardan istehkomsiz, chala mustaqil shaharlar emas, balki markaziy hukumat tomonidan barpo qilingan hamda imperiya doimiy armiyasining garnizonlari ishg'ol etgan qal'alar himoya qiladi. Ayozqal'a I da bir necha yuz metr narida qadimiy soqchilik minorasining qoldiqlari yotardi. Bizning oldimizda turgan narsa shahar ham, qishloq ham emas, balki tom ma'noda qal'a bo'lib, unda Kushon davlatining uncha katta bo'lmagan garnizoni o'rnashgan va imperiya shimoliy chegarasining bir qismini nazorat qilib turgan bo'lsa kerak².

Xorazmdagi arxaik davr madaniyatining kelib chiqishi va ashyolarning yoshini aniqlash maqsadida tadqiqotchi B. I. Vaynberg maxsus tadqiqotlar olib borib, bu hududlardagi dastlabki to'rtburchak shakldagi xom g'ishtlarning tarqalishi va sopollar ko'rinishidagi o'zgarishar O'zboy irmog'i va Kaspiy orqali to'gridan-to'g'ri Eron bilan aloqlar tufayli yuz bergan bo'lib, mil. avv. IV asrning ikkinchi choragi yoki o'rtalaridan Eron moddiy madaniyatining ba'zi ko'rinishlari yoyilishiga olib keldi degan xulosa chiqaradi. Fikrimizcha, Xorazm qadimgi

¹Ходжаниязов Ф. Қадимги Хоразм Мудофаа иншоотлари. – Т.: О'zbekiston, 2007. – Б.14-15.

² Толстов Сергей. Қадимий Хоразм цивилизациясини излаб. – Т.: Янги аср авлоди, 2014. – Б. 193-194.

shahar madaniyati shakllanishida butun O'rta Osiyo hudularida bo'lgani kabi tashqi ta'sir va madaniya aloqlarni inkor etmagan holda, bu hududlarda o'troq dehqonchilikka o'tish, sug'orish tartibining shakllanishi, o'troq aholining turar joylar barpo etishi brinza davridayoq ma'lum bo'lib, bu omillar keyingi davrlardagi shaharsozlik madaniyatining shakllanishi uchun asos bo'lganligini ta'kidlash maqsadga muvofiqdir¹. Demakki Xorazm ilk shaharsozligi madaniyati shakllanishida mahalliy an'analar ustunlik qilgan.

Qadimgi Xorazm madaniyati, san'ati, qal'a qurilishi me'morchiligi o'zining jozibadorligi, jahon xalqlari madaniyati va san'ati taraqqiyotiga qo'shgan muhim hissasi, o'zaro madaniy aloqalar ta'sirida o'ziga xos rivojlanish xususiyatlariga ega bo'lganligi bilan alohida ko'zga tashlanadi. Bu masalada, Ayozaqal'a fikrimizga yaqqol misol bo'la olishi mumkin.

ANALYSIS OF SCIENTIFIC VIEWS RELATED TO NAVRUZ HOLIDAY

*S.I. Karimboyeva,
Docent department of "Social sciences"
Namangan engineering-construction institute*

*B.B. Isxakov,
Senior teacher department of "Social sciences"
Namangan engineering-construction institute*

*N.J. Iminova,
Student. Namangan engineering-construction institute*

Аннотация: Мақолада Наврўз байрамнинг этнографик манбалари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Навруз тарихи, экологик-диний қарашлар, атроф-муҳитни асрашга доир маросимлар.

Family rituals were formed as a result of the necessity of social life and formed on the basis of religious-ecological and moral needs. In this sense, family rituals are a product of long historical development. Family ceremonies of the Uzbek people are characterized by local characteristics[1;128 P., 142 P.].

In an Uzbek family, a child first heard views related to environmental culture from his parents or elderly grandparents. It is the views related to ecological culture that are inculcated through various family rituals and collective activities. Undoubtedly, the younger generation has become a direct or indirect participant in family rituals. These ceremonies are the first family ceremonies held after the birth of a child, in particular, in ceremonies such as «Cradle Wedding», «Aqiqa Wedding», «Circumcision Wedding», we can observe some views related to traditional ecological culture.

¹ Эшов Боходир. Қадимги Урта Осиё шаҳарлари тарихи. – Т., 2006. – Б. 61-63.

In the Uzbeks of the Fergana Valley, children have learned the requirements of ecological culture from a young age on the basis of various traditions and rituals. It can be observed that views related to the protection of the environment and natural elements are embodied in the core of daily customs. For example, among the Uzbeks, there is a myth that if a house broom is restored, a disaster will arise in this house, there will be a quarrel. and the views that finding it will cause a person unhappiness, misfortune, and illness» in turn, served to develop the ecological culture of the population.

Summing up the above points, family rituals are a social phenomenon connected with household life and family life. Family rituals have been formed since the early stages of society's development.

It is known from history that the holiday of spring awakening - Navruz is ancient, and its roots go back to the Neolithic or Stone Age (10th - 5th millennium BC). During this period, after a million years of consumption (gathering of wild plants and fruits, hunting), mankind began to assimilate these crops. The transition to agriculture and artificial irrigation led mankind to understand the calendars associated with natural phenomena and the changing of the seasons.

The solar calendar used by the peoples of the East, including the peoples of Central Asia, starts from the vernal equinox (March 21) and the New Year's holiday is called Yilboshi (Navsard in the Sogdians, Novsorji in the Khorezm people) [2; – P. 279–280]. Navruz (Nav - New, Ruz - day). celebrated. Navruz, a great holiday that is still celebrated with great festivities, has been formed since the time when the first ideas about space and time appeared among the peoples of the East. According to the views of that time, the year consisted of winter and summer, and after a long period of cold and hunger, the beginning of warm days was greeted with a special mood, with great celebrations and celebrations. The medieval historian Narshahi wrote that [3; –P. 104]. «... more than three thousand years have passed» since Navruz began to be celebrated, while modern historians based on various archaeological materials and historical sources concluded that «its roots go back to the Neolithic... period» [4; – P. 104].

The inhabitants of Fergana Valley celebrated the end of the working season as «Mehrjon» («Half of the Year»). This holiday was created on the basis of the universe, the laws of nature, the relationship between the Sun and the Earth. For example, while Navruz marks the spring equinox, «Mehrjon» emphasizes the same situation in autumn. «Mehrjon» holiday, on the one hand, called to appreciate the sun that gives life to the universe and the earth, and on the other hand, encouraged everyone to eat the winter sadness. «Mehrjan holiday» was noted by Beruni as one of the greatest holidays after Navruz. This day coincided with the sixteenth day of Mehrmoh (seventh month of the year). The meaning of this word is given in the work as «love of the soul»[5; – P. 104]. According to some sources, the meaning of the word «love» is the sun, and according to legends, the sun appeared on this day.

According to the second tradition, Navruz should coincide with the vernal equinox, when various rituals and ceremonies are performed in honor of the dying and reviving goddess of nature. These fairs and ceremonies were mostly held in nature in wide areas around the sacred shrines and cemeteries. Also, with the

arrival of spring, the celebration of various flowers such as «Boychechak Sayli», «Lola Sayli», «Sunbul Sayli» as a sign of the arrival of spring is considered one of the ancient customs of Uzbeks. The main purpose of the traditional flower festivals, which have been held for thousands of years, is to celebrate the arrival of spring, and the Uzbek people have a long tradition of welcoming spring with flowers. In the first days of spring, as if under the warm rays of the sun, a flower sprouts. For Uzbeks, he is the ambassador of spring, the harbinger of happiness. The first joy of spring is also considered to be a flower. One of the holidays that the Uzbeks of the Valley always help to beautify the areas where they live, turn them into flower gardens, and protect the environment in general, is the traditional flower holiday.

The conclusion from the above is that protecting nature means protecting oneself from any negative effects. Man is a product of nature, man is closely connected with the main objects of nature, atmosphere air, water, soil and existence in nature. Therefore, any change in nature, in turn, has a negative or positive effect on a person.

Good weather in spring and summer was considered an important condition for productivity in our country for people engaged in agriculture and animal husbandry since ancient times. According to historical sources, when the weather was bad, our ancestors held religious ceremonies and believed in the cult of nature.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Бўриев О., Шойимардонов И., Насриддинов Қ. Ўзбек оиласи тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.; Турсунов Б. Р. XX асрда Фарғона водийси аҳолисида оила, оилавий маросим ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари (Конибодом воҳаси мисолида) Тарих фан. номз. дисс. – Т., 2002. – 142 б.
2. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар / Танланган асарлар. – Т.: Фан, 1968. Т. 1. – Б. 279–280.
3. Наршахий. Бухоро тарихи. – Т.: Камалак, 1991. – Б. 104.
4. Ртвеладзе Э. Навруз празник счастья и благоденствия // Мозийдан садо. – 2003. – №1. – Б. 14–17.
5. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 264.
6. Исхаков Б. Б. Анъанавий деҳқончилик машғулотларига оид мулоҳазалар // Хоразм маъмун академияси ахборотномаси. – Хива, 2020. – №1 (51). – Б. 49–51.
7. Исхаков Б. Б. Ўзбекистонда этноэкологик тадқиқотларнинг вужудга келиши ва ривожланиш жараёнлари тарихшунослиги // Ўтмишга назар / Взгляд в прошлое / Look to the past. – Махсус сон. – 2021. – Б. 58–63.
8. Исхаков Б. Б. “Авесто”да тупрокни эъзозлаш билан боғлиқ қарашлар таҳлили // Хоразм маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал. – Хива, 2022. – №11/3 (95). – Б. 32–35.

9. Isxakov B. B. Views on the concept of ecological culture // International journal of Human computing studies. – Indonesia. Volume 3. Issue -7. 2021. – P. 43–47.

10. Isxakov B. B., The role of ecological culture in family ceremony (as examples uzbeks in Fergana valley) // Теория и практика современной наука. – Саратов, 2017. – №5 (23). – С. 28–31.

11. Isxakov B. B. The ecologic conception of zaroastrizm connected with environment // Monografia pokonferencyjna. “Science, research, development”. № 13. V.02. Berlin. 30.01.2019-31.01.2019. – P. 18–20.

ANGREN-POP TEMIR YO’LINING QURILISHI VA FAOLIYATI TAHLILI

I.I. Omonov,
Namangan davlat universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur ishda Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo’li qurilishini tashkil etish to’g’risidagi qarorlar va qurilishning boshlanishi unga ajratilgan mahalliy va xorijiy davlatlarni invitsitsiyalari, xorijiy davlatlarning qurilish kompaniyalari bilan hamkorlikda olib borilgan ishlar shuningdek temir yo’l bilan birgalikda Qamchiq tunnelining ochilishi va uning ahamiyati haqida qisqacha ma’lumotlar keltirib o’tilgan.

Kalit so’zlar: “O’zbekspomarkaz”, “China Railway Tunnel Group”, “Chodak”, “Kon”, “Ko’pirkqurilish” trest, Si Zin Pin.

Vatanimiz mustaqilligining dastlabki yillaridan dunyo bozoriga yangi yo’llar ochish, mamlakatimizni boshqa mintaqalar bilan bog’laydigan zamonaviy transport kommunikatsiyalarni barpo etish muhim masala sifatida kun tartibiga qo’yildi. Asosiy e’tibor yangi temir yo’llar qurish, mamlakatimizning yagona va yaxlit temir yo’l tizimi barpo etishga qaratildi.

Ma’lumki, temir yo’l transporti har bir davlat iqtisodiyotining asosiy aloqa vositasi hisoblanadi. O’zbekiston uchun u yanada katta ahamiyat kasb etadi. Zero, temir yo’l transporti respublikamizning... eng olis tumanlari va aholi manzilgohlarini o’zaro puxta bog’lab turadi, xalqaro transport tizimlariga ulanishni ta’minlaydi. Shu bilan birga ...boy o’lkamizning asosiy tabiiy va mineral-xom ashyo zahiralari manbalariga bimalol kirib borishini ta’minlaydi.

Bugungi kunda mamlakatimiz bo’yicha yuklarning 60 foizdan ziyodi, yo’lovchilarning 75 foizidan ortigi temir yo’l transporti orqali tashilmokda. O’zbekiston temir yo’llari transmintaqaviy transport koridorlarining eng muhim bo’g’ini sifatida xalqaro temir yo’llar tashishuvi tizimida munosib o’rin egallamoqsa... O’zbekiston magistral temir yo’l orqali Sharq va G’arb, Janub va Shimolning birlashtiradigan salmoqli transport kommunikatsiya va tranzit salohiyatiga ega¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси жамоасига табриги // “Темирйўлчи” газетаси. 2014 йил 13 ноябрь.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, mustaqillik yillarida temir yo’l tizimida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Buni chukurroq his etish hamda anglash uchun o’tgan asrning 80-yillarining oxirlarida respublikamizda ...vujudga kelgan iqqisodiy vaziyatni har tomonlama taxlil qilmay, chuqur iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy inqirozga olib kelgan sabablarni, xo’jalik tizimidagi qat’iyan voz kechish kerak bo’lgan illatlarni aniqpamay turib, jamiyatning sifat jihatidan yangi holatga o’tib bo’lmaydi". Faqatgina ...tahlil mevasi bo’lgan xulosagina bizga to’g’ri yo’l ko’rsatish mumkin". Mustaqillikka erishganimizdan so’ng temir yo’l tizimida uning barqaror ishlashiga to’sqinlik qiladigan ayrim muammolar mavjud ekanligi yaqqol ko’zga tashlanib qoldi, xususan:

birinchidan, nafaqat iqtisodiy-ijtimoiy, kerak bo’lsa, siyosiy-strategik ahamiyatga molik bo’lgan O’zbekistonning hudud va mintaqalarini qamrab oladigan yaxlit milliy temir yo’l transporti kommunikatsiya tizimining barpo etilmaganligi dastlabki muammo sifatida ta’kidlash o’tish joizdir. Haqiqatdan ham, mamlakatimizning “Oltin vodi” deb nom olgan Farg’ona vodiysini O’zbekistonning boshqa hududlari bilan temir yo’l orqali bog’lash masalasi e’tibordan chetda qolib, unga Tojikistondan 100 kilometr masofani kesib o’tishga to’g’ri kelar edi;

ikkinchidan, yuqoridagi qayd etilgan iqqisodiy vaziyatning siyosiy muammolarni vujudga keltirishini unutmazlik darkordir, ya’ni ayrim “mamlakat rahbarlari o’z siyosiy irodalarini, ayrim masalalar bo’yicha bir-biriga mos kelmaydigan manfaatlarini yagona strategik maqsadga bo’ysindira olish qobiliyatlarini namoyish eta oladilarmi masalasining yechimi o’ta muhimligini alohida ta’kidlash zarur.

Ayni vaqtda kommunikatsiyaning zamonaviy, rivojlangan tizimini shakllantirmay turib, mintaqadagi ulkan iqtisodiy salohiyatidan xalqlarimiz ravnaqi yo’lida foydalanib bo’lmaydi. Shu ma’noda, O’zbekiston Respublikasi hukumati mustaqillikning ilk yillaridan boshlab temir yo’l tarmoqlari tizimini rivojlantirish va takomillashtirish masalalari doimiy e’tibor markazida turganini alohida ta’kidlash joiz.

O’zbekistonda aholining turmush tarzini yaxshilash, mamlakatimiz iqtisodiy aloqalarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari yuzasidan olib borilayotgan yana bir katta loyiha, milliy transport tizimini yaratish maqsadida 19 kilometrlik temir yo’l tunnelni o’z ichiga oladigan “Angren-Pop” yo’nalishidagi yangi elektrlashtirilgan temir yo’l liniyasi loyihasiga qurilishiga ko’l urildi. Bu haqda O’zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. A. Karimov 2013- yil 26-aprel kuni Andijon viloyati Xalq deputatlari Andijon viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasida “... biz ko’pdan buyon o’ylab yurgan, bugungi kunga kelib ro’yobga chiqarish imkoni paydo bo’lgan yana bir muhim rejamiz haqida sizlarga axborot bermoqchiman. U ham bo’lsa, Angren-Pop yo’nalishida umumiy uzunligi qariyb 125 kilometr bo’lgan elektrlashtirilgan temir yo’l qurish loyihasini amalga oshirmoqchimiz”, - deb xabar bergan edi¹.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси жамоасига табриги // Темирийўлчи, 2014 йил 26 апрель.

Ushbu temir yo'l liniyasining uzunligi 123.1 km.ni tashkil etadi. Bundan tashqari, mazkur loyiha doirasida 19.1 km. tunnel, 285 ta sun'iy inshoot, 22 ta ko'priq, 6 ta yo'l o'tkazgich qurilishi, shu bilan birga, 6 ta temir yo'l stansiyasi va 2 ta vokzal qurilishi ko'zda tutilgan. Mazkur loyihaning umumiy qiymati 1,6 milliard AQSh dollarida oshmoqda. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, ushbu loyihani amalga oshirish 2 milliard dollarga yetishi ham mumkin. O'z navbatida, mazkur temir yo'l qurilib, foydalanishga topshirilgach, bir qator qulaylik va imkoniyatlarga yo'l ochildi. Xususan:

birinchidan, Farg'ona vodiysi viloyatlarini O'zbekistonning markaziy qismi bilan ishonchli tarzda bog'lashga imkon yaratdi. Temir yo'l liniyasi qariyb 7,6 mln. aholining transport xarajatlarini kamaytirdi, ularga tez va sifatli transport xizmatlari ko'rsatilishi ta'minlandi;

ikkinchidan, respublikaning butun hududi bo'ylab yagona temir yo'l tizimini shakllantirish borasidagi ishlarni yakuniga yetkazildi. "Angren-Pop" temiryo'l liniyasi O'zbekiston-Qirg'iziston-Xitoy temir yo'lining bir qismi bo'lib, Toshkent viloyatining Angren va Namangan viloyating Pop shaharlari o'rtasida qurilayotgan bo'lib, mazkur elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasi esa Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarini "Qamchiq" dovoni orqali O'zbekistonni boshqa hududlari bilan bog'lash uchun xizmat qildi. Shuni ta'kidlash joizki, ushbu loyiha Tojikiston Respublikasi orqali Farg'ona vodiysi viloyatlariga olib boradigan monopol yo'lakka barham berdi. Qolaversa, ushbu loyiha amalga oshirilgan taqdirda Qamchiq dovonidagi avtomobil tirbandligiga chek qo'ydi;

uchinchidan, "Angren-Pop" liniyasi Xitoyga chiqish uchun ko'yilayotgan ilk kadamlardan biri bo'lib, yangi temir yo'l yo'nalishi mamlakatimizning tranzit imkoniyatlarini sezilarli darajada oshiradi, Markaziy Osiyo davlatlarini bir tomondan Xitoy bilan, ikkinchi tomondan yevropa mamlakatlari bilan bog'laydi, Xitoy-Markaziy Osiyo-yevropa yangi xalqaro tranzit temir yo'l koridorining eng muhim bo'g'ini bo'lib xizmat qilmoqda;

to'rtinchidan, mazkur yo'l Farg'ona vodiysi hududlarini yanada rivojlantirish, kichik va o'rta biznesning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi, ularning daromadlarini oshishiga turtki bermoqda;

beshinchidan, zamonaviy va noyob loyiha yurtimiz iqtisodiy sapohiyatini yanada yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Hyech shubhasiz, ushbu liniya nafaqat iqtisodiy-ijtimoiy, kerak bo'lsa, siyosiy ahamiyatga molik strategik loyiha bo'lib xizmat qilmoqda¹.

O'zbekistonda aholining turmush tarzini yaxshilash, mamlakatimiz iqtisodiy aloqalarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari yuzasidan olib borilyotgan yana bir muhim loyiha, milliy transport tizimini yaratish maqsadida 19 kilometrlik temir yo'l tunnelni o'z ichiga oladigan "Angren-Pop" yo'nalishidagi yangi elektirlashtirilgan temir yo'l linyasi loyihasi boshlab yuborilgan edi. Bu haqida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentimiz I.A. Karimov 2013-yil 26-aprelda Andijon viloyati Xalq deputatlari Andijon viloyati kengashining navbatdan tashqari sessiyasida "... biz bundan buyon o'ylab yurgan, bugungi

¹ Йўлдошев Б. Э., Раҳматов Д. Н. "Ангрен-Поп" электрлаштирилган темирйўл қурилишининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги ўрни / Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2015. – Б. 412.

kunga kelib ro'yobga chiqarish imkoni paydo bo'lgan yana bir muhim rejamiz haqida sizlarga axborot bermoqchiman. U ham bo'lsa, Angren-Pop yo'nalishida umumiy uzunligi qariyb 125 km bo'lgan elektirlashtirilgan temir yo'l qurish loyihasini amalga oshirmoqchimiz", - deb xabar bergan edilar¹.

Angren-Pop temir yo'lini qurilishi Birinchi Prezidentimizning 2013-yil 18-iyundagi "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasi qurilishinni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi" qarori imzolandi. 2013-yil 24-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidentining "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li liniyasining qurilishi loyihasini amalga oshirish doirasida temir yo'l tunnellarini qurishni birgalikda moliyalashtirishga Xitoy Xalq Respublikasi hukumati tomonidan taqdim etilgan imtiyozli kreditdan foydalanish chora-tadbirlari to'g'risidagi" qarori imzolandi².

Toshkent shahridagi "O'zekspomarkaz"da 2016-yil 22-iyunda O'zbekiston va Xitoy hamkorligining ulkan va istiqbolli loyihasi ijrosi Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li hamda Qamchiq tunnelining rasmiy ochilish marosimi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov va Xitoy Xalq Respublikasi Raisi Si Szin Pin ishtirok etdi³. Qamchiq dovoni orqali bunyod etilgan Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasi nafaqat Farg'ona vodiysini O'zbekistonning Markaziy qismi hamda boshqa hududlari bilan bog'lash bilan bir qatorda Yevropani Osiyo bilan tutashtiruvchi xalqaro transport yo'lining muhim bog'iniga aylandi. Uning umumiy uzunligi 123,1 kilometr, tunnelning umumiy uzunligi esa 19,2 kilometrni tashkil etib, dunyo reytingida tog'li hududlarda joylashgan tunnellar ro'yxatida ushbu yo'l murakkabligi bo'yicha 8-o'rinda, uzunligi bo'yicha esa 13-o'rinni egallaydi⁴.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti mazkur g'oyat ulkan loyihaning amalga oshirilishi O'zbekiston uchun katta yutuq, muhim va unutilmas tarixiy voqea ekanini alohida ta'kidladi. Qurilish davomida O'zbekiston va Xitoy quruvchilari, muhandislari, mutaxassislari, ahil hamkorlikda mehnat qilib, yuksak kasb mahoratini namoyon etdilar. Ushbu inshoot eng yuksak xalqaro normalarga javob beradi va jahon amaliyotida noyob loyihadir. Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'lining ishga tushirilishi yuk tashish bo'yicha vaqt va mablag' tejash imkonini beradi, shuningdek, tranzit, ishlab chiqarish va infratuzilma salohiyatini keskin oshiradi, O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi, deya ta'kidlagan edi Birinchi Prezidentimiz.

O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov va Xitoy Xalq Respublikasi raisi Si Szin Pin "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'li tizimida harakatlanadigan "O'zbekiston" yo'lovchi poyezdining Qamchiq tunnelidan o'tishga ruxsat beruvchi mahsus tugmani bosdilar.

O'zbekiston temir yo'llari transmintaqaviy transport koridorlarining eng muhim bo'g'ini sifatida xalqaro temir yo'llar tashuvi tizimida munosib o'rin

¹ Биринчи Президент Ислон Каримовнинг халқ депутатлари Андижон вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқидан // Халқ сўзи. 2013 йил 26 апрель.

² Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – 2014. – №1. – Б. 15.

³ "Темирйўлчи" газетаси. 2016 йил 30 июнь. – №26 (6109).

⁴ Safarov B. Sh., Ibadulayev N. E., Daminov M. I., Karimov A. A. Turizimda transport xizmatlari. – Toshkent, 2019. – B. 56.

egallamoqda. Zero, mamlakatimiz magistral temir yo'l tarmoqlari orqali sharq va g'arb, janub va shimolni birlashtiradigan katta transport kommunikatsiya tranzit salohiyatiga ega.

O'zbekiston va Xitoy o'rtasida eng qisqa temir yo'l tarmog'ini barpo etish o'zaro iqtisodiy va transport sohasidagi hamkorlikni dolzarb strategik yo'nalishlaridandir. Bu Xitoyning Markaziy Osiyo mamlakatlariga, Janubiy Osiyoga chiqishini taminlaydi. "Angren-Pop" elektirlashtirilgan temir yo'lini barpo etilishi bu borada "ko'priq" vazifasini o'taydi. "O'zbekiston temir yo'llari" aksiyadorlik jamiyati va Xitoyning "China Railway Tunnel Group" kompaniyasi hamkorligida bunyod etilgan tunnel qurilishiga umumiy qiymati 455 mln dollarlik mablag' yo'naltirildi. Dengiz satxidan 2200 m baladlikda joylashgan Qamchiq dovoni orqali o'tgan "Angren-Pop" elektirlashtirilgan temir yo'l linyasining ishga tushirilishi Farg'ona vodiysi viloyatlari va mamlakatimizning boshqa hududlari o'rtasida temir yo'l orqali yuk va yo'lovchi tashish imkoniyatini yaratdi. Shu bilan birga Xitoy-Markaziy Osiyo-Yevropa yangi xalqaro tranzit temir yo'l koridorning eng muhim bo'g'ini bo'lib xizmat qiladi. Bunyodgorlik ishlarida "China Railway Tunnel Group" kompaniyasining mingdan ziyod ishchi-mutaxassislari, 3000 mingdan ziyod temir yo'lhilarimiz, 300 dan ortiq elektromontajchi ishtirok etdi. Mohir quruvchilar 32 oy mobaynida murakkab tabiiy sharoitlarda – yoz jazirasida ham, qishni qahratonida ham ishni bir me'yorda olib bordi, bu esa o'z samarasini berdi.

"Angren-Pop" temir yo'lining Qamchiq dovonidan o'tgan qismida tunnel ochildi. Tunneldan tashqari bu yerda 43 mln kub metr tuproq, 16,3 mln kub metr burg'ulash, portlatish ishlari bajarildi. Shungdek, 285 sun'iy inshoot suv o'tkazish quvurlari, Temir yo'l linyasida ko'pirik quruvchilar ham jonbozlik ko'rsatishdi, e'tiborlisi ko'piriklarni qurish uchun barcha kerakli mahsulotlar korxonani o'zida ishlab chiqarildi. Jumladan, 160 xil turdagi temir-beton konstruksiyalari ishlab chiqarish o'zlashtirildi¹.

"Ko'prikqurilish" trest unitar korxonasi 147 mlrd so'm qurilish-montaj ishlar olib bordi, umumiy uzunligi 2135 metr, o'rtacha baladligi 25 metrlik 15 ta temir yo'l ko'prigi va 6 ta yo'l o'tkazgich barpo etildi. 4 ta stansiya, 4 ta raz'ezd va 2 ta vokzal qurib bitkazildi, 2 ta nim tortish stansiyasi qurildi. 6900 dan ziyod temir beton ustunlari, 6000 dan ortiq konsolar o'rnatildi hamda 300 km dan ko'proq elektr simlari tortildi². "Angren-Pop" elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasidagi Qamchiq tunnelida 25-may kuni po'lat izlarni yotqizish ishlari yakunlandi. Po'lat izlarni yotqizish bilan bog'liq bo'lgan barcha ishlar "O'zbekiston Temir Yo'llari" AJ mutaxassislari tomonidan amalga oshirildi. "O'zbekiston Temir Yo'llari" AJ xodimlari 270 metrdan bo'lgan 2 ta tunnel qurilish ishlarida faol ishtirok etishdi va o'z malakalarini oshirishdi. Tunnelning 11-kilometrida uning ikkala tomonidan qo'yib kelingan temir yo'l relestar tutashtirildi. Shu kuni tunnel orqali teplepoz yordamida sinov o'tkazildi. Umumiy qiymati qarib bir mlrd 635 mln dollarlik mablag'ga teng bo'lgan. 2016-yil iyun oyida tunneldan tashqari ishlarni amalga oshirish uchun 810 mln AQSh dollar mablag'i o'zlashtirildi³. Mazkur ulkan loyiha

¹ "Темирйўлчи" газетаси. 2016 йил 28 апрель. – №17 (6100).

² "Темирйўлчи" газетаси. 2016 йил 7 апрел. – №14 (6097).

³ "Темирйўлчи" газетаси. 2016 йил 23 июнь. – №25 (6108).

doirasida temiryo'lbilar uchun g'arbiy va sharqiy portallarda ikki qavatli zamonaviy ma'muriy binolar va "Orzu" va "Pop" vokzallari shuningdek, "Chodak", "Kon", "Temiryo'lobod", "Qo'shminor" stansiyalarida 10 ga yaqin turar joy binolari barpo etildi¹.

Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li mamlakatimiz taraqqiyoti va istiqbolini yanada yuksalishida alohida ahamiyat kasb etadi. Buni mutaxassislarning quyidagi tahlillari ham tasdiqlaydi. Dastlabki hisob-kitoblarga ko'ra, Angren-Pop temir yo'li orqali 2016-yilning o'zida 600 ming yo'lovchiga xizmat ko'rsatdi. Qurilish davrida 4 ming kishi ish bilan ta'minlangan bo'lsa, temir yo'ldan doimiy foydalanila boshlagach, yana 1,5 ming yangi ish o'rni yaratildi.

Mazkur yo'l iqtisodiy taraqqiyotning belgisi bo'lmish qurilish va sanoat, transport va aloqa, xizmat sohalarini rivojlantirishga, sog'liqni saqlash, ta'lim-tarbiya, umuman, yangi-yangi madaniy o'choqlar ochilishga, hayotni jonlantirishga, uning sur'atlarini tezlashtirishga mustahkam zamin yaratdi. O'zbekistonning chet davlatlarga chiqish va eksport imkoniyatini, shu bilan birga, yurtimizning tranzit ro'lini kengaytirish borasidagi salohiyatini keskin oshirdi.

MDH mamlakatlari orasida yagona bo'lgan Qamchiq tunneli Toshkent viloyati bilan Namangan viloyati o'rtasida aloqa vazifasini o'tadi.

Dastlabki poyezd Qamchiq tunnelni – Sardaladan boshlanib, Chodakkacha bo'lgan masofani 16 daqiqada bosib o'tdi².

Xitoy va O'zbekistan ahil qo'shni, yaqin do'st va ishonchli hamkor, mamlakatlarimiz o'zaro munosabatlardagi samimiyat ruhini yuksak qadrlaydi. Kelgusida birgalikda xalqlarimiz manfaatlariga xizmat qiluvchi yanada katta yutuqlarga erishamiz. Xitoy va O'zbekistonning hamkorlik yo'llari yanada keng va porloq bo'lishiga ishonamiz, dedi Si Szinpin.

Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'li qurilishidek ulkan va g'oyat muhim loyihaning amalga oshirilishi mamlakatimiz iqtisodiy qudratini mustahkamlash, tranzit va sayyoxlik salohiyatini yuksaltirish va temir yo'l tarmog'ini yanada rivojlantirishga hamda O'zbekistan bilan Xitoy o'rtasidagi serqirra, strategik munosabatlarni tobora yuqori bosqichga ko'tarishga muttasil rivojlantirishga xizmat qiladi.

2016-yilda dovondan oshgan poezd vodiya kirib brogan bo'lsa, 2017-yilda esa shaharlararo elektrichkalar qatnovi yo'lga qo'yildi. Zamonaviy vokzallar ham bunyod etildi. Bir so'z bilan aytganda, so'ngi ikki yil Farg'ona vodiysi uchun temiryo'l transporti sohasidagi ulkan muvaffaqiyatlar yili bo'lib tarixga muhrlandi.

Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, bugungi kunda ushbu temir yo'l orqali Toshkent – Andijon – Toshkent yo'nalishida har kuni zamonaviy tezyurar yo'lovchi poezdlari aholiga xizmat ko'rsatmoqda. Andijon – Buxoro – Andijon yo'nalishida haftasiga ikkita yo'lovchi poezdi, haftada bir marotaba Andijon – Urganch – Andijon, Andijon – Moskva – Andijon yo'nalishlarida yo'lovchi poezdlari qatnovi tashkil etildi. Bundan tashqari, bir sutkada o'nlab yuk poezdi Angren – Pop elektrlashtirilgan temir yo'li orqali o'tib, yuklarni o'z manziliga yetkazmoqda.

¹ Қўлдошев Т., Қўлдошев Ш. Поп тумани тарихи. – Тошкент: Наврўз, 2020. – Б. 124.

² "Темирйўлчи" газетаси. 2016 йил 30 июнь. – №26 (6109).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси жамоасига табриги // “Темирйўлчи” газетаси. 2014 йил 13 ноябрь
2. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И. А. Каримовнинг “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси жамоасига табриги // Темирйўлчи, 2014 йил 26 апрель.
3. Йўлдошев Б. Э., Раҳматов Д. Н. “Ангрен–Поп” электрлаштирилган темирйўл қурилишининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги ўрни / Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2015. – Б. 412.
4. Биринчи Президент Ислом Каримовнинг халқ депутатлари Андижон вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқидан // Халқ сўзи. 2013 йил 26 апрель.
5. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. – 2014. – №1. – Б. 15.
6. “Темирйўлчи” газетаси. 2016 йил 30 июнь. – №26 (6109).
7. Safarov B. Sh., Ibadulayev N. E., Daminov M. I., Karimov A. A. Turizimda transport xizmatlari. – Toshkent, 2019. – B. 56.
8. “Темирйўлчи” газетаси. 2016 йил 28 апрель. – №17 (6100).
9. “Темирйўлчи” газетаси. 2016 йил 7 апрел. – №14 (6097).
10. “Темирйўлчи” газетаси. 2016 йил 23 июнь. – №25 (6108).
11. Қўлдошев Т., Қўлдошев Ш. Поп тумани тарихи. – Тошкент: Наврўз, 2020. – Б. 124.
12. “Темирйўлчи” газетаси. 2016 йил 30 июнь. – №26 (6109).

QUTAYBANING MARKAZIY OSIYOGA HARBIY YURISHLARI ARAFASIDA XUROSON VA MOVAROUNNAHRDA YUZ BERGAN ICHKI IJTIMOIIY-SIYOSIY VAZIYAT TAHLILI.

*U. Raxmonov,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
D. To'xtasinov,
Namangan davlat universiteti doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada milodiy III – VII asrlarda Markaziy Osiyoda tinchlik davri hukm surganligi, bu davrda mahalliy aholining yaratuvchilik faoliyati har jabhada na'munali bo'lganligi hamda mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida davlatchilikning mahalliy boshqaruv tizimi hukmron bo'lganligi masalalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, “Avesto”, Qadimgi Baqtriya, podsholik, o'zbek davlatchiligi

Qutaybaning Markaziy Osiyo hududiga harbiy yurishlarigacha ya'ni, milodiy III – VII asrlarda Markaziy Osiyoda tinch-totuv hayot hukm surdi. Bu davrda mahalliy aholining yaratuvchilik amaliy faoliyati har jabhada na'munali

bo'ldi. Yurtimiz tarixda ayni shu davr bo'yicha tarixiy-tahliliy ma'lumotlar nisbatan kam o'rganilganligi bois bugungi kunda ayniqsa dolzarb hisoblanadi.

Tadqiq etilayotgan davrda, jamiyatni boshlang'ich kurtagini "Avesto"da aytilganidek katta patriarxal oilalar, ularni iqtisodiy jihatdan birlashtirgan qishloq jamoasini - vislar, qabila jamoasini zantupatilar, viloyat darajasidagi boshqaruvni-dax'yupatilar, podsholik darajasidagi boshqaruvni dax'yusastilar boshqargan. Dax'yusasti O'rta Osiyo misolida Qadimgi Baqtriya podsholigidir. Podsholikni kavilar boshqarib, ular qo'lida uch hokimiyat birlashgan, ya'ni kavilar bir vaqtni o'zida dunyoviy sardor, harbiy sarkarda va diniy rahnamodir.

Bularning barchasi tarixni arxeologik davrlashtirishda so'nggi bronza va ilk temir davrining ijtimoiy boshqaruv tizimidir. Bu davrlar ijtimoiy tarkibida kashovarlar – kichik mulk egalari, yerga egalik qilishning dastlabki kurtaklari shakllanadi. Ma'naviy – diniy dunyoqarashda otashparastlik, uning zardushtiylikka aylanish jarayonlari, diniy dualizm yuz beradi. Bu davr tarixda so'nggi bronza va ilk temir davri hisoblanib, o'zbek davlatchiligining birinchi bosqichini ifodlaydi.

Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa harbiy yurishlari va uning g'alabalari bu zaminga yangicha diniy dunyoqarashni, tovar-pul munosabatlarini olib kirdi, bu innovatsiyalar mahalliy aholi madaniyati bilan qorishuvida Markaziy Osiyoning janubiy viloyatlarida ellinizmni shakllanishga olib keldi. Bu zamindagi o'ziga xos diniy bag'rikenglik bir tomondan hind va xitoy dunyosi bilan, ikkinchi tomondan, xristian olami bilan savdo orqali iqtisodiy va madaniy aloqalarni o'rnatilishiga va o'zaro manfaatli rivojlanishiga olib keldi. Bu davr tarixda antik davri hisoblanib, o'zbek davlatchiligining ikkinchi bosqichini ifodalaydi.

Tarixiy ildizlari bronza davriga borib taqaluvchi o'zbek davlatchiligining antik davri mintaqada keng ko'lamli rivojlanishlarga olib keldi. Antik davrda o'zbek davlatchiligi tarixida tub burilish yuz berdi, bu jarayonlarga nafaqat Markaziy Osiyoning janubiy sarhadlari, balki uning shimoliy va shimoli-sharqiy hududlari ham tortildi.

O'zbek davlatchiligining muhim xususiyatlardan biri, uning ikki yo'nalishda rivojlanishi bo'ldi. Uning birinchi yo'nalishi an'anaviy mahalliy yo'nalish bo'lsa, ikkinchisi turkiy migratsiyalar bilan bog'liq etno-sulolaviy yo'nalish edi. Kushonlar imperiyasi inqirozidan so'ng bu ikki yo'nalish yaqqol ko'zga tashlandi.

Ta'kidlash joizki, O'zbekiston tarixida hozirgacha davlatchilik masalalarida etno-sulolaviy yo'nalish yo'lidan borildi. Masalan, ilk o'rta asrlar davri davlatchiligi haqida gap ketganda xioniylar, kidariylar, eftaliylarning Mavoraunnahr va Xurosonga kirib kelishi bilan bog'landi. Lekin, ularning bu zaminda paydo bo'lishi o'zbek davlatchiligi uchun foydali nima qoldirdi, hech kimning hayoliga ham kelmadi. Boz ustiga, sovet tarixshunosligida ularni eroniy tilli etnik birliklar sifatida talqin qilindi. Aslida ular turkiy etnik qatlamli qabilalar ittifoqi bo'lib, Markaziy Osiyoga joylashib olgan kunlaridan boshlab, mahalliy davlat boshqarmalaridan o'lpon (soliq) olishdan nariga bormadi.

Ilk o'rta asrlar davrida o'zbek davlatchiligida sezilarli iz qoldirgan etno-sulolaviy davlat G'arbiy Turk xoqonligi bo'ldi. G'arbiy Turk xoqonligi nafaqat ijtimoiy boshqaruvda, balki turk etnik qatlamining Movarounnahr bo'ylab keng ko'lamli qaror topishida tub o'zgarishlar yasadi. Mahalliy boshqaruv tizimiga ko'p

yangiliklar kiritdi. Ammo yozuv madaniyati va mahkamachilikda qadimgi eroniy tillar saqlanib qoldi, hatto uning sug‘d lahjasining mavqei ko‘tarilib, jahon savdo tiliga aylandi. Shu boisdan arablar bosqini arafasida o‘zbek davlatchiligi Buxoroda buxorxudodlar, Samarqanda ixshidlar, Toshkentda malikshohlar, Iloqda dehqonzodalar, Ustrushonada afshinlar, Termizda termizshohlar, Qashqadaryoda ixshidlar, Qadimgi Farg‘onada ixshidlar deb atalib, ularning ijtimoiy tarkibini o‘rta hol mulk egalari – kashovarlar, yersiz yollanma ziroatchilar – kadivarlar va katta yer egalari – dehqonzodalar tashkil etgan. Aynan shu davrda zardushtiy otashparastlarning “vag‘nze” mulki shakllanadi¹. An‘anaviy qishloq jamoa mulki aholining xonaki chorva boyligining yaylovi sifatida davom etadi. Bu davr o‘zbek davlatchiligining uchinchi (xiyoniylar, kidariylar va eftaliylar) va to‘rtinchi (G‘arbiy Turk xoqonligi) bosqichlarini ifodalaydi.

Ilk o‘rta asrlarda monumental me‘morchilik va haykaltaroshlik, rangli devoriy tasviriy san‘atda yuksakliklarga erishildi. Masalan, Samarqanddan (Afrosiyobdan) topilgan hukmdor-ixshid Varxuman saroyining rangli devoriy suratlari, Panjikentdan topilgan Panjikent hokimi saroyining rangli devoriy suratlari, janubiy O‘zbekistondan topilgan Bolaliktepa suratlari, Buxoroning Varaxsha qalasidan topilgan rangli devoriy suratlar bunga misol bo‘la oladi.

Samarqand Afrosiyobi shoh saroyining janubiy devoriy suratlarida Chag‘oniyondan fil ustida taxtiravonda o‘tirgan malika va otlarga minib kelayotgan elchilar tasviri, shimoliy devoriy suratlarda Xitoydan ajdaho tumshuqli yelkanli kemada kelayotgan elchilik tasviri, Saroyning g‘arbiy devoriy suratlarida mahalliy hukmdor Varxumanning o‘z shaxsiy turk gvardiyasi qurshovida, taxtiravonda o‘ltirgan holati aks ettirilgan. U Navro‘z bayrami chog‘ida xorijiy elchilarni qabul qilmoqda. Bosh kiyimi ilohiy qush patlaridan yasalgan sultanchikli Xitoy elchisi qimmatbaho sovg‘alar keltirgan. Xitoy elchisi ipak kiyimda, boshqalar jozibador kashta tikilgan va marvarid shodasi bilan bezatilgan kaftanlarda, qattiqqo‘l Pomir elchisi esa Varxumanga qo‘tosning patli quyruq‘ini² tortiq qilmoqda.

Devoriy suratlarda din mavzusi ham o‘z aksini topgan. G‘arbiy devoriy suratlarda zardushtiy rohibalari og‘iz-burunlarini yopinchiq bilan bog‘lagan holatda muqaddas qushlar ramzini o‘zining nafasidan himoya qilganday tasvirlangan. Musavvir cho‘poni etagidagi sug‘d yozuvida esa “Samarqand ilohlarini himoya qilish” majburiyati yozilib, samarqandliklar uchun diniy masalada hech qanday xavotirga o‘rin yo‘qligi bayon qilingan. Bunday ilmiy sharhni Panjikent hokimi saroyining devoriy suratlariga, Bolaliktepa va Varaxsha shohona saroylarining devoriy suratlariga nisbatan ham keltirish mumkin. Gapning indallosi aslida unda emas, balki bularning barchasi arab bosqiniga qadar Markaziy Osiyodagi yuksak ma‘naviy va mafkuraviy salohiyat haqida to‘g‘ri tarixiy ma‘lumot yetkazishda, kimlarning zurriyati ekanligimiz va shunga yarasha yashamoqni eslatishdadir.

¹ Narshaxiy, Buxoro tarixi, – T.: 1966.

² Izoh: Xalq tabobatida qo‘tos va g‘ozning quyruqli dumi olovda isitilib, tanaga surtilsa shikaslangan tana xujayralari tiklanadi, yaralar shifo topadi, deyilgan.

Tarixdan ma'lumki, Sosoniylar podshosi Yozdigar III mamlakat poytaxtini 636- yilda Ktesifondan Marvga ko'chirgach, u o'ziga sodiq mahalliy aholi yordamida Xalifalik (arablar) tomonida bo'ladigan havfga qarshi yangi janglarga tayyorlana boshlaydi. Hatto Xitoyning Tan sulolasidan ko'mak olmoqchi bo'ladi. Ammo, Xalifat agentlari bir kambag'al tegirmonchini qo'lga olib, uning yordamida 651- yilda Sosoniylar podshosi Yoldigar III o'ldiriladi¹. Bunday vaziyatdan foydalangan arab qo'shinlari Sosoniylar Eronining g'arbiy viloyatlarini egallab, uning Sharqiy hududlariga qo'shin kiritadi. 651- yilning oxirlarida butun Xuroson viloyatini, uning gullab-yashnab turgan Nishopur, Tus, Seraxs va Marvni egallaydi.

Arablarining navbatdagi harbiy to'qnashuvi Amudaryodan o'tib, Markaziy Osiyoning yuragi bo'lgan Movarounnahr va uning shaharlarini egallash edi. Biroq, Mavoraunnahrga qo'shin kiritish ma'lum muddatga to'xtatiladi. Chunki, Xazrat Ali o'limidan keyin (651- yil) xalifalikdagi ichki ziddiyatlar murakkablashib ketdi. Qurayishlar bilan Ummaviylar o'rtasida sulolaviy kurashlar, Xalifatning tizgini qaysi sulola qo'lga o'tishi masalasi jiddiylashadi. Ziddiyatlar diniy masalada, xalifalik hokimiyati Alidan boshlab otadan o'g'ilga o'tishi kerakmi yoki islom shariat arqonlarini chuqur egallagan musulmon ulamolaridan bo'lishi kerakmi?, degan masalada qattiq baxslar, munozara va muhokamalar boshlanib ketishiga olib kelgan edi. Vorislik, valiahdlilik masalasida Payg'ambar nabirasi, Xazrat Alining to'ng'ich o'g'li Xasan nomzodi Ummaviylar qo'ygan shartlarga noloyiq topilib, Ummaviylar Xasan bilan til topib (ya'ni uni 2 ming dirhamga sotib olib), oqibatda g'alabaga erishadilar va Xalifat taxtini egallaydilar². Bu Karbalo jangini keltirib chiqardi. Ummaviylarning Karbalo jangidagi g'ababasidan keyin Islom dinida shialar va sunniylarga bo'linish sodir bo'ldi. Shialarning azoblanib, qonsirab o'lish bilan ko'tarilgan (boshlangan) bayrog'i o'sha kunlardan hozirgacha davom etadi.

Payg'ambarimiz Muhammad (ﷺ) o'gitlariga sodiq qolgan Ummaviylar begunoh Xusan va uning yaqinlarini vaxshiylarcha o'ldirib, hokimiyatga kelgan bo'lsalar-da, islomni yanada kengroq hududlarga yoyish borasidagi harbiy harakatlarni davom etdiradilar. Ular yer yuzini islomlashtirish siyosatini G'arbga va Sharqqa qaratdi, erishgan g'alabalar evaziga Xalifalik poytaxtini Basradan Damashqqa ko'chirdi, harbiy yurishlarni to'xtatmadi, aksincha rivojlantirdi.

Arablarining Sharqqa islomiy fathi tarixidan ma'lumki, ularning VII asr ikkinchi yarmida Xurosonga harbiy yurishi talonchilik xarakterida bo'lgan. Mahalliy aholi unga qarshi shunchalar qat'iyatlik bilan qattiq qarshilik ko'rsatdilar, buning uchun arablar bunday qarshilikka hech qayerda uchrashishmagan edi. Bu diniy urushning bunday talonchilik xarakter olishiga baho berishda hatto islom sarkardalari orasida Ummaviylar siyosatiga qarshi noroziliklar kelib chiqadi. Chunki, arab sarkardalarining payg'ambarimiz Muhammad (ﷺ) o'gitlari bilan sug'orilgan asl islomchilari islomiy fathni talonchilik xarakter olishini kutmagan edilar. Bunday vaziyat Ummaviy yetakchilari uchun ham kutilmagan xolatga aylangan edi. Bu murakkab vaziyatni yumshatishga turtki bo'lgan faktlardan biri arablarining Samarqandga dastlab kirib kelgan islom missionerlarining targ'iboti

¹ The Cambridge History of Iran. 4:18-26.

² Beruniy, Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, T. I. – T.: 1968.

jarayonida payg'ambarimiz Muhammadning (ﷺ) amakisi Qusam ibn Abbosning o'limi sabab bo'lgan. Chunki, Islom dinining yetakchi mafkuraviy targ'ibotchilaridan birining bunday o'limi Ummaviylarni dahshatga soladi.

Ummaviylar begunoh Qusam ibn Abbos o'limi uchun o'ch olish maqsadida darhol Basra portidan 50 ming arab suvoriylarini uyushtirib, Marvga harbiy yurish boshlaydi. Xuroson shahar va qishloqlarini ayovsiz talash boshlanadi. Bu harbiy yurish haqiqatda talonchilik xarakter tusini oladi. Arablar esa bu talonchilik urushlarida ko'p talofatlar ko'radi. Diniy urushning talonchilik xarakter olishi arab sarkardalari orasida noroziliklarni kelib chiqishiga, ummaviylar siyosatini muhokamalar qilinishiga olib keladi, oqibat natijada Ummaviylar Xalifatining siyosatiga qarshi islom yetakchilarining mahalliy aholi bilan birgalikda kutilmaganda qo'zg'olonlari boshlanib ketadi. Arab isyonchilari ayniqsa Marv va Seyiston qo'shinlari orasida avj oldi. Arab qo'shinlari orasidagi qarama-qarshiliklar islom dinining mafkuraviy siyosatiga zid harakatlar tufayli tinch aholini talash va ularning mahalliy ibodatxonalarini vayron etishdan boshlangan edi. Masalan, Seyistonda arab qo'shinining sardori mahalliy ibodatxona ilohlarini yakson qilishga buyruq bergan. Seyistan xalqi esa bunga qarshi qat'iyatlik ko'rsatdilarki, bu qat'iy qarshilik tufayli mahalliy aholi nafaqat zardushtiylik ibodatxonalarini qayta tikladi, balki yana 3 asr davomida o'z ilohlariga sajda qilishga erishgan.¹

Halifalikning Marvdagi yangi noibi, uning yaqinlarini ta'rifiga ko'ra, tabiatan muloyim, oliyhimmat va ko'ngli ochiq odam, dushmanlari ta'rifiga ko'ra, xotinchalish, qat'iyatsiz bo'lib, o'z faoliyatida mustaqil siyosat olib bora olmagan. Buxoroga qarshi tyez-tez bosqinchilik urushlarini uyushtirib, Poykent va Buxoro aholisini talash bilan shug'ullangan. Uning atrofidagi maslakdosh arab sarkardalarining ko'pchilligi qarzlarga botib, undan qutilishning yagona yo'li mahalliy aholini talash deb bilgan.

Xalifalikka qarshi qo'zg'olonning eng daxshatlisi hozirgi Afg'oniston hududlarida yuz beradi. Arab qo'shinlari Seyistonni egallab Sharqqa tomon yurishni davom ettiradilar, ular Qandahorgacha kirib boradilar. Bunga qarshi butun Afg'oniston qo'zg'aladi. Arablarning Balxni egallash asnosidagi yurishi muvaffaqiyatsiz chiqadi². Balxni egallashga safarbar etilgan 30 ming arab qo'shinidan 25 mingi xalok bo'ladi. Arablarning Afg'oniston hududlariga qarshi urushi ular uchun ulkan mag'lubiyat bo'lib, arablar bunday qarshilikni bungacha hech qayerda uchratishmagan edi.

Shundan so'ng arablar tobe etgan hududlar mahalliy hukmdorlari bilan kelishuvchilik shartnomalarini tuzishdan boshqa iloji qolmaydi. VI asr o'rtalaridan to VIII asr boshlariga qadar o'tgan 150 yil davomida arablar mahalliy hukmdorlar va aslzodalar hamda boy sovdogarlarni, ularni himoya qiluvchi oddiy aholiga qarshi tinimsiz talonchilik janglar olib borish yo'li bilan islom dinini Markaziy Osiyoda tarqatish mumkin emasligini tushunib yetadilar. Shunday qilib,

¹ Kennedy. The Great Arab Conquests. 195.

² Istoriya at-Tabari. – T.: 1987.

xalifalikning Marvda joylashgan sharqiy viloyatlar noibini o'zgartirishga, unga o'ta qat'iyatli nomzodni tayinlashga qaror qiladilar. Ana shunday nomzod Qutayba ibn Muslim bo'lib chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. The Cambridge History of Iran. 4:18-26.
2. Kennedy. The Great Arab Conquests. 195.
3. Narshaxiy, Buxoro tarixi, – T.: 1966.
4. Beruniy, Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar, T. I. – T.: 1968.
5. Istoriya at-Tabari. – T.: 1987.

ЭВАКУАЦИЯ ПРЕДПРИЯТИЙ НА ВОСТОК

*Д. Рустамов,
НамГУ, магистрант*

Аннотация: В статье раскрываются процессы проведения эвакуации промышленных предприятий с западных территорий бывшего советского государства в Центральную Азию

Ключевые слова: война, эвакуация, промышленность, предприятие, необходимость.

Беспримерной в мировой истории, поистине героической и драматической эпопеей явилось массовое перемещение в первый период Великой Отечественной войны из угрожаемых районов СССР на Восток населения, промышленных предприятий, культурных и научных учреждений и других материальных ценностей. Осуществленная в Советском Союзе эвакуация по своим масштабам и срокам была уникальной производственной операцией.

По этому поводу известный английский публицист Александр Верт, всю войну находившийся в Советском Союзе как корреспондент Би-би-си и газеты "Санди тайме", писал: "Повесть о том, как целые предприятия и миллионы людей были вывезены на восток, как эти предприятия были в кратчайший срок и в неслыханно трудных условиях восстановлены и как им удалось в огромной степени увеличить производство в течение 1942 года - это прежде всего повесть о невероятной человеческой стойкости"¹.

Успех перехода Советского Союза на экономику военного времени во многом зависел от массового перебазирования производительных сил страны из западных угрожаемых районов на восток. Тяжелая обстановка, сложившаяся уже в первую неделю фашистской агрессии, потребовала от государственных руководящих органов организовать срочную эвакуацию по

¹ Верт А. Россия в войне 1941-1945. - М., 1967, -С.148.

спасению от врага многомиллионных масс гражданского населения, тысяч промышленных объектов, имущества МТС, колхозов и совхозов, научных и культурных учреждений, запасов продовольствия, сырья и других материальных ценностей.

Начавшееся в Советском Союзе перемещение в глубокий тыл значительной части производительных сил не имело аналогов в мировой истории по своим масштабам, сложностям и срокам. Оно представляло собой поистине уникальное явление, хотя уже использовалось в отдельных войнах, но недостаточно эффективно.

Сама по себе эвакуация уже, как правило, сопровождается значительными материальными и финансовыми потерями. Одно лишь прекращение производственного процесса на тысячах предприятий означало для государства ущерб в десятки и сотни миллионов рублей. Но на это пришлось пойти во имя спасения от врага и сохранения большей части производительных сил страны и последующего их использования в интересах фронта, скорейшего создания и развертывания мощной военной экономики.

Начавшееся в Советском Союзе перемещение в глубокий тыл значительной части производительных сил не имело аналогов в мировой истории по своим масштабам, сложностям и срокам. Оно представляло собой поистине уникальное явление, хотя уже использовалось в отдельных войнах, но недостаточно эффективно. Так, в России в ходе Первой мировой войны попытка переместить в тыловые районы страны десятки предприятий из ряда промышленных центров вместе с сырьем и квалифицированными рабочими окончилась неудачей: «Эвакуация в ряде случаев свелась только к собиранию всякого рода сведений и к составлению планов эвакуации и лишь в малой мере вылилась в вывоз промышленного оборудования, сырья и рабочей силы»¹.

Сама по себе эвакуация уже, как правило, сопровождается значительными материальными и финансовыми потерями. Одно лишь прекращение производственного процесса на тысячах предприятий означало для Советского государства ущерб в десятки и сотни миллионов рублей. Но на это пришлось пойти во имя спасения от врага и сохранения большей части производительных сил страны и последующего их использования в интересах фронта, скорейшего создания и развертывания мощной военной экономики СССР.

Необходимо также иметь в виду, что каких-либо заблаговременно подготовленных эвакуационных планов фактически не существовало, хотя перед войной некоторая работа в этом направлении проводилась. Черновые варианты таких документов составлялись, например, Военно-промышленной комиссией при СНК СССР в 1939–1940 гг. и в начале 1941 г. Более того, когда 21 апреля 1941 г. Совнарком СССР принял постановление «О мероприятиях по улучшению местной противовоздушной обороны г.

¹ Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. -М., 1973. С. 238.

Москвы», была даже создана специальная Комиссия по эвакуации из Москвы населения в военное время во главе с председателем Моссовета В. П. Прониным. 3 июня эта комиссия представила И. В. Сталину свой план и проект постановления Совнаркома СССР «О частичной эвакуации населения г. Москвы в военное время». Предусматривалось, в частности, с началом войны вывезти в тыловые районы 1 млн 40 тыс. москвичей. Однако И. В. Сталин не утвердил эти планы, а комиссия была распущена¹.

Не были заранее созданы и органы, призванные непосредственно руководить перебазируанием производительных сил страны. Все это пришлось решать уже в ходе войны, зачастую в спешке, а порой и без учета конкретной обстановки, что не могло не иметь отрицательных последствий. Вероломное нападение фашистской Германии, громадные размеры театра военных действий, массированные удары с воздуха, артиллерийские обстрелы, превращение многих городов и сел в арену ожесточенных сражений — все это создало исключительные сложности во время эвакуации, потребовав от советских людей огромного физического и морального напряжения.

24 июня 1941 г. постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР «для руководства эвакуацией населения, учреждений, военных и иных грузов, оборудования предприятий и других ценностей» при СНК СССР был создан Совет по эвакуации в составе Л. М. Кагановича (председатель), А. Н. Косыгина (заместитель председателя), Н. М. Шверника (заместитель председателя), Б. М. Шапошникова, С. Н. Круглова, П. С. Попкова, Н. Ф. Дубровина и А. И. Кирпичникова. 26–27 июня и 1 июля решением тех же органов в Совет были дополнительно введены А. И. Микоян (первый заместитель председателя), Л. П. Берия и М. Г. Первухин (заместитель председателя)².

Как вспоминал А. И. Микоян «тогда считалось, что Наркомат путей сообщения должен играть главную роль в вопросах эвакуации. Объем же эвакуации из-за ухудшения военной обстановки расширялся. Всё подряд эвакуировать было невозможно. Не хватало ни времени, ни транспорта. Уже к началу июля 1941 г. стало ясно, что Каганович не может обеспечить четкую и оперативную работу Совета по эвакуации»³.

3 июля 1941 г. председателем Совета по эвакуации был назначен кандидат в члены Политбюро ЦК, секретарь ВЦСПС Н. М. Шверник. Однако на этом организационный процесс не завершился, и 16 июля последовало новое решение ГКО «О составе Совета по эвакуации». На этот раз в его реорганизованный состав вошли: Н. М. Шверник (председатель), А. Н. Косыгин (заместитель председателя), М. Г. Первухин (заместитель председателя), А. И. Микоян, Л. М. Каганович (в период отсутствия его заменял Б. Н. Арутюнов), М. З. Сабуров (в период отсутствия его заменял Г. П. Косяченко) и В. С. Абакумов (НКВД). 16 августа постановлением ГКО в

¹ Эшелоны идут на Восток. М., 1966. С. 10.

² Эшелоны идут на Восток. М., 1966. С. 10.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. В 6-ти т. М., 1961. Т. 2. С. 143.

Совет по эвакуации дополнительно ввели заместителя начальника Главного управления тыла Красной армии генерал-майора М. В. Захарова.

Вся работа по спасению людей, промышленного оборудования, ресурсов сельского хозяйства, материальных и культурных ценностей постоянно находилась в центре внимания Государственного Комитета Обороны, ЦК ВКП(б), СНК СССР и Совета по эвакуации. За практическое осуществление перебазирования производительных сил стали отвечать центральные комитеты партии и совнаркомы союзных республик, обкомы, райкомы и горкомы партии, исполкомы местных Советов прифронтовых и многих областей страны, где были созданы специальные комиссии, комитеты, бюро или советы по эвакуации. К выполнению этой чрезвычайно важной военно-хозяйственной задачи были также привлечены Госплан СССР и Наркомат обороны СССР.

ФАРҶОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИ ТАРИХИ ТАРИХШУНОСЛИГИ

У.У. Мансуров,
“University of Business and Science” нодават
олий таълим муассаси доценти, PhD.

Аннотация. Мазкур мақолада совет, мустақиллик ва хорижий муаллифлар асарларида Фарғона водийси шаҳарлари тарихини ёритилиши масалалари ҳақида атрофлича маълумотлар берилган.

Калит сўзлар. Фарғона водийси, шаҳарлар тарихи, совет ҳокимияти, Туркистон ўлкаси, тарихшунослик, тарихий шаҳарлар, иқтисодий жараёнлар, маданий ҳаёт.

Ўзбекистон шаҳарлари тарихида 1917–1990 йиллар алоҳида из қолдирган. Ўлкада зўравонлик билан қарор топган совет ҳокимияти амалга оширган сиёсати натижасида шаҳарлар ҳаётида кўп асрлик тарихий анъаналар издан чиқиб, реурбанизация жараёнлари содир бўлдики, бу ҳол ўлкада содир бўлган мураккаб жараёнларни яққол инъикоси эди.

Фарғона водийси шаҳарлари тарихига оид адабиётларни хронологик жиҳатидан учта гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ: 1. Совет даври адабиётлари; 2. Мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар; 3. Хорижий нашрлар.

Биринчи гуруҳга кирувчи адабиётлар орасида XX асрнинг 20 – йилларида яратилган тадқиқотлар алоҳида ўрин тутди. Бу даврда яратилган асар муаллифлари Т. Рискулов, Н. Тўракулов, Г. Сафаров 1917–1924 йиллар тарихий воқеаларининг бевосита гувоҳи ва иштирокчиси эдилар.

Т. Рискуловнинг «Революция и коренное население Туркестана» номли рисоласида Фарғона водийсидаги 1917–1919 йиллар сиёсий вазиятини тўла тасвирлаб берган. Унинг таъкидлашича, совет ҳокимиятининг Фарғона водийсида, шунингдек, бутун Туркистонда юритган мустамлакачилик

сиёсати, ҳамда маҳаллий аҳолининг манфаатини инобатга олмасдан амалга оширган ислохотлари натижасида ўлкада большевикларга қарши кураш бошланиб кетган. Муаллиф ўзи гувоҳ бўлган воқеалар асосида Фарғона водийсида совет ҳокимияти ўрнатилгандан кейинги аҳвол, водийдаги очарчилик ва унинг оқибатлари ҳамда Қизил армия аскарлари, арман дашноқлари томонидан қилинган хунрезликлар, унинг оқибатларини илк бор замондош сифатида ҳолисона ёритиб берган [1, Б 218].

1921 йилда нашр қилинган «Военная мысль» журналининг 2-сонида «Дарвиш» таҳаллуси остида Назир Тўрақуловнинг «Фарғона муаммоси» («Ферганская проблема») номли мақоласи эълон қилинган. Муаллиф мазкур мақолада шу даврда Фарғонадаги оғир аҳволни таҳлил қилар экан, совет органларининг озиқ-овқат сиёсатини юритишдаги қўпол хатоларини ва маҳаллий аҳолининг аянчли тақдирини кўрсатиб берган [2, Б 108-118].

Бу даврда Туркбюро аъзоси бўлган Г.И. Сафаров қаламига мансуб рисолада ҳам Туркистоннинг иқтисодий ва сиёсий аҳволи, ўлкада совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унинг зўравонлик сиёсати, Қўқонда тузилган «Туркистон мухторияти» ҳукуматининг ағдариб ташланиши ва унинг натижасида водийда бошланиб кетган қуроли қаршилик ҳаракати ҳақида муҳим маълумотлар берилади. Г.И. Сафаров Туркистондаги Октябрь тўнтаришини асосан, рус миллатига мансуб аҳоли томонидан амалга оширилганлигини ва маҳаллий аҳоли бу воқеалардан мутлақо четда бўлганлигини қайд этган [3, Б 118].

Туркистон ўлкасидаги иқтисодий масалаларни ёритишда бир гуруҳ мутахассислар томонидан тайёрланган Туркистон Республикасининг хўжалик ҳаёти ҳақидаги ҳисобот муҳим аҳамиятга эга [4, Б 1921]. Унда Туркистон ўлкаси, шунингдек, Фарғона вилояти уезд-шаҳарларидаги халқ хўжалиги ва аҳоли турмушининг кўплаб соҳаларига оид муҳим статистик ҳамда расмий маълумотлар келтирилган.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср 20-йилларида яратилган асарларда тарихий ҳақиқат нисбатан бўлса-да, ҳолисона кўрсатилган ҳамда бу тадқиқотларда жамиятдаги фикрлар хилма-хиллиги ҳам ўз аксини топган.

XX аср 30-йиллар бошидан мамлакатда қарор топган тоталитар тузум бу мураккаб жараёнга баҳо беришда ўз ҳукмини ўтказди. Бу даврда коммунистик мафкурадан бошқа ҳар қандай фикрга қаршилик кўрсатилди. Совет тарихшунослигида XX асрнинг 30-йилларидан то 80-йилларнинг ўрталаригача яратилган тадқиқотларда Октябрь тўнтариши ва Туркистондаги большевиклар режимининг ўрнатилиши, Фарғона водийси шаҳарларидаги сиёсий жараёнлар [5, Б 388], ижтимоий-иқтисодий аҳвол [6, Б 88], маданий ҳаётдаги ўзгаришлар [7, Б 100] ҳақида жуда кўп фактлар илмий истеъмолга киритилди, аммо уларнинг асл моҳияти ҳукмрон мафкура доирасида талқин этилади.

Хуллас, совет тарихшунослигида яратилган тадқиқотлар, илмий-оммабоп адабиётлар, қисқача маълумотномаларда Фарғона водийси шаҳарларидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий аҳвол, халқ таълими масалалари ҳамда маданий ҳаёт, шаҳар аҳолиси, саноатига оид жуда кўп фактлар қайд этилса-да,

улардаги тарихий жараёнлар моҳияти ҳукмрон мафкура манфаатларига мос равишда бир томонлама талқин этилган.

А. Ғофуров тадқиқотларида эса Фарғона водийсининг собиқ совет тузуми давридаги демографик хусусияти акс эттирилган [8, Б 11].

3. Акрамовнинг рисоласида Наманган вилоятининг географик таснифи, ҳўжалиги, аҳолиси ҳақида маълумотлар берилган [9, Б 176]. Унда саноат ва қишлоқ ҳўжалигидаги аҳвол совет тузуми ютуқларини улуғлашга қаратилган бўлиб, муаммолар ҳақида мутлақо маълумот берилмаган.

Юқорида келтирилган илмий изланишлар гарчи совет ҳукмронлиги даври мафкураси нуктаи-назаридан ёзилиб, уларда қайд этилган маълумотлар ҳудуднинг мазкур даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар ҳамда демографик вазияти ҳақида маълумотлар берса-да, уларнинг моҳияти бузиб кўрсатилган.

Шунингдек, XX аср 50-йиллари ўрталари ва 60-йилларнинг бошларида яратилган тадқиқотларда, жумладан, Андижон шаҳрининг сиёсий ва маданий ҳаётига оид тадқиқотларда халқ таълими масалалари [10, Б 78-91], Наманган вилоятига бағишланган тадқиқотларда 1917–1941 йилларда амалга оширилган маданий қурилиш соҳасидаги ўзгаришлар ҳукмрон мафкура доирасида талқин этилган [11, Б 100].

XX асрнинг 60- йиллари охири – 70- йиллари биринчи ярмида нашр этилган кўп жилдлик фундаментал тадқиқотларда ҳам Октябрь тўнтаришидан кейинги йилларда Фарғона водийси шаҳарларидаги сиёсий-иқтисодий ва ижтимоий аҳвол ҳукмрон мафкура нуктаи-назаридан ёритилиб, реал аҳвол ўз аксини топмади [12, Б 1974].

Т. Рўзиев ва М. Ҳожимирзаевлар томонидан эълон қилинган маълумотномада Наманган вилоятининг тарихий ўтмиши, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаётига оид фактлар ҳам бир ёқлама, мафкуравий қолиплар доирасида қайд этилди [13, Б 176].

Совет тарихшунослигида XX аср 80-йиллари иккинчи ярмидан эътиборан бошланган қайта қуриш ва ошкоралик сиёсати туфайли ўтмишга ҳолисона баҳо беришга маълум даражада имконият туғилиши билан мазкур масала талқинида янгича ёндашувлар шакллана бошлади. Хусусан, 1917–1924 йилларда ўлкада, шунингдек, Фарғона водийси шаҳарларида содир бўлган жараёнлар ҳақида илгари яширилган тарихий ҳақиқат ўз аксини топа бошлади [14, Б 163].

1989 йил 15–16 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институтида «Ўрта Осиё ва Қозоғистонда Октябрь инқилоби: назария, муаммоларни ўрганиш истикболлари» мавзусида бўлиб ўтган республикалараро илмий конференцияда Р. М. Абдуллаев, И. А. Алимов, С. С. Аъзамхўжаев, Р. А. Нуруллин, В. А. Семенюта, Ф. Қ. Қосимов, М. Қ. Ҳасанов каби олимларнинг маърузаларида Ўзбекистонда, хусусан, Фарғона водийси шаҳарларида 1917–1924 йилларда оид содир бўлган воқеалар, Октябрь тўнтариши, большевиклар ҳукуматининг зўрлик билан ўрнатилиши, ўлкада тузилган маҳаллий ташкилотлар, Туркистон мухторияти ва унинг фаолияти каби масалалар борасида илк марта ҳолисона фикрлар илгари

сурилди [15, Б 1991]. Бундай ёндашувлар матбуот саҳифаларидаги кўплаб мақолаларда ҳам намоён бўла бошлади [16, Б 63].

В. А. Семенютанинг 1917–1920 йилларда Туркистонда, хусусан, Фарғона водийси шаҳарларидаги озиқ-овқат муаммоларига бағишланган тадқиқоти мустақиллик йилларида нашр этилган янги тадқиқотларнинг илк намунаси бўлди [17, Б 21].

Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан сўнг коммунистик мафкура ҳукмронлигидан халос бўлиш, марказга тобеликдан қутулиш туфайли тарихни ҳаққоний ва холисона баҳолаш қарор топди.

Кейинги йилларда ватан тарихшунослигида ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар ва совет ҳокимиятининг ўрнатилишига қарши кўтарилган қуролли қаршилик ҳаракати тарихи муаммоларига бағишланган бир қатор тадқиқотлар юзага келди, асарлар нашр этилди. Масалан, Й. Қосимовнинг «Қора кўзойнак билан ёзилган тарих» номли китобида 1917 йил февраль инқилобидан кейин Наманган уездида ташкил топган миллий-демократик ташкилотлар, қуролли қаршилик ҳаракати ҳақидаги янги маълумотлар илмий муомалага киритилган [18, Б 104].

Мустақиллик йилларида яратилган рисоалар [19, Б 16], дарсликлар [20, Б 1991], турли тўпламлар [21, Б 1991] ҳамда докторлик ва номзодлик диссертацияларда янги услубий ёндашувлар, илмий-назарий қарашлар яққол намоён бўлди.

Хусусан, бу даврда Р. М. Абдуллаев, С. С. Аъзамхўжаев, Д. Ҳ. Зияева, Б. А. Кошанов, А. Т. Мингноров, Ф. Ҳ. Набиев, Н. А. Норжигитова, Қ. К. Ражабов, С. Б. Шодмонова, Ш. Г. Ғойибназаров томонидан яратилган тадқиқотларда Фарғона водийсидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Н. Г. Озерова, А. Ҳ. Раҳмонқулова, Х. М. Қуллиев, М. М. Ҳайдаров, А. А. Ерметовларнинг тадқиқотларида эса иқтисодий жараёнлар илк бор ўзининг холисона баҳосини олди.

Хусусан, Фарғона водийсида совет тузумини ўрнатилишига қарши қуролли кураш тарихини ёритишда Қ. К. Ражабовнинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг тадқиқотларида Туркистон ва Фарғона водийсидаги қаршилик ҳаракатининг тарихи ёритиб берилган.

С. С. Аъзамхўжаевнинг тадқиқотларида Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаб шаҳарларда ўтказилган намоёишлар, маҳаллий аҳолининг Мухториятга бўлган муносабати ёритиб берилган [22, Б 62].

Р. М. Абдуллаев эса Туркистон, жумладан, Фарғона водийси шаҳарларида 1917–1918 йиллардаги миллий-сиёсий ташкилотларнинг шаклланиши ва фаолиятини ёритиб берган [23, Б 62].

Фарғона водийси шаҳарларининг совет даври тарихига оид айрим маълумотлар, хусусан, тарихий шаҳарлар юбилейига бағишланган нашрларда, уларни нишонлаш муносабати билан ўтказилган илмий анжуманлар материалларида қисман ўз аксини топган.

О.Абдуллаевнинг «Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнлари» деб номланган рисоласида совет даври ва

мустақиллик йилларида Фарғона водийсидаги, жумладан, Намангандаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар таҳлил этилди [24, Б 292].

Э. Мирзалиевнинг Фарғона водийсидаги Наманган шаҳри тарихига оид «Наманган шаҳар халқ маорифи тарихидан», «Наманган маданияти тарихидан лавҳалар», «Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар» каби рисоласида XX аср бошларида Наманган шаҳридаги халқ таълими тизимидаги ўзгаришлар ҳамда маданий ҳаёт ҳақида қизиқарли маълумотларни қайд этгани билан эътиборлидир [25, Б 112].

У. Долимовнинг наманганлик маърифатпарвар Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган асарида адибнинг ижодий фаолиятини ёритиш билан бирга, унинг замондошлари ва ушбу даврда Намангандаги маданий ҳаёт ҳақида ҳам қисман маълумотлар бериб ўтган [26, Б 114].

Д. Ҳ. Зияевнинг мавзуга доир қатор ишлари тадқиқот мавзусини ёритишда катта аҳамият касб этганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Муаллифнинг мустақиллик йилларида кўплаб илмий мақолалари ва монографиялари чоп этилдики, бу асарларда турли манбалардан фойдаланган ҳолда XX аср бошларида Туркистондаги, шунингдек, Фарғона водийси шаҳарларидаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт таҳлил қилиб берилади. Муаллиф ўзининг «Туркистон миллий озодлик ҳаракати» [27, Б 176] деб номланган асарида 1918–1924 йилларда совет ҳокимиятига қарши халқ курашларининг ва совет адабиётлари ҳамда хорижий тадқиқотлардаги талқини, бу масалалардаги замондошлар қарашларини, Марғилон шаҳри тарихига оид мақолаларида шаҳарлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнларни [28, Б 10-15], Совет ҳокимиятининг хусусий мулк ва тадбиркорликка қарши кураш сиёсатида оид мақолалари Туркистон шаҳарларида пахта саноати, хусусий корхоналар, темир йўллар, банк ва босмахоналарнинг «национализация» қилинишининг оқибатларини таҳлил этди [29, Б 30-40].

С. Б. Шодмоновнинг 1917–1924 йиллардаги сиёсий курашларнинг хорижий тарихшунослигига оид монографиясида Туркистон шаҳарларида совет тузумининг ўрнатилиши, Туркистон Мухториятининг тақдири, Туркистондаги қуролли ҳаракатнинг сабаблари ва мақсади каби масалаларда немис ва турк тарихчиларининг қарашлари таҳлил этилади [30, Б 128]. Шунингдек, С.Шодмоновнинг «Ўзбекистон шаҳарларида трансформация жараёнлари (1917–1941 йиллар)» номли тадқиқотида эса шаҳарларнинг маъмурий-ҳудудий тузилиши, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаларининг аҳволи, шаҳар қиёфасидаги ўзгаришлар ёритилади [31, Б 336]. Шу билан бирга, унинг мақолаларида XX аср бошларида Туркистон ўлкасида, шунингдек, Фарғона водийси шаҳарлари Давлат Думасига ўтказилган сайловлар, уларда аёлларнинг иштироки ва бу жараёнларни миллий матбуот саҳифаларида ёритилиши каби масалалар таҳлил қилинган [32, Б 28-30].

Р. Турсунова қаламига мансуб мақолаларда февраль инқилобидан сўнг ўлкадаги миллий демократик ташкилотларни шаҳарларнинг ўз-ўзини

бошқарувига таъсири, шаҳарлардаги Думалар фаолияти масалалари ҳолисона ёритиб берилган [33, Б 51-59].

Туркистон ўлкасида, жумладан, Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодий масалалар бир гуруҳ тадқиқотчилар томонидан ҳам ҳолисона ўрганилган. Жумладан, А. Расулов, С. Шодманова, Ф. Эргашев тадқиқотларида тегишли манбаларни таҳлил қилиш асосида Туркистон ўлкасида, жумладан, Фарғона водийси шаҳарларида юз берган иқтисодий инқироз, шунингдек, очарчилик ва уни бартараф этишда кўрилган чора-тадбирлар масаласи акс эттирилган [34, Б 15-16].

Сўнгги йилларда яратилган илмий асарлар қаторида А. Расуловнинг монографияси муҳим аҳамиятга эга. Монографияда 1917–1924 йиллар Туркистон ўлкасида совет ҳокимиятини ўрнатилиш жараёнлари, ижтимоий-иқтисодий танглик ва озиқ-овқат муаммоларини ҳал этиш масалалари таҳлил этилган [35, Б 200]. Шунингдек, татар маърифатпарварларининг Туркистон шаҳарлари маданий ҳаётидаги ўрни, матбаачилик ва педагогик фаолияти ёритилади.

А. Расуловнинг «Туркистон халқи бағрикенглиги» номли рисоласида Туркистон ўлкасида юз берган очарчиликнинг аянчли оқибатлари, Туркистон ўлкасига Волгабўйи, Уралолди ҳудудларидан минглаб очарчиликдан азоб чекаётган болаларни келтирилиши ва уларга ўлка аҳолисининг кўрсатган беғараз ёрдами, бағрикенглик намуналари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган [36, Б 138].

Шунингдек, мавзу тарихшунослигига оид айрим маълумотлар О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Ҳ. З. Зиёев, Р. Ҳ. Муртазаева, М. Содиқов, Қ. Усмонов, М. М. Ҳайдаровларнинг тадқиқотларида ҳам аҳамиятлидир [37, Б 43].

О. Ата-Мирзаев, В. Гентшке, Р. Ҳ. Муртазаева, А. Солиевларнинг «Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана» китоби эса Ўзбекистондаги урбанизация жараёнлари ва унинг қирраларини фанлараро турли йўналишда тадқиқ этилгани билан аҳамиятлидир [38, Б 159].

Юқорида қайд этилган асарлар таҳлилининг кўрсатишича, уларда асосан, Фарғона водийсидаги 1917 йилларда кечган сиёсий жараёнларга алоҳида эътибор қаратилган. Бироқ шаҳар бошқаруви, улардаги иқтисодий муаммолар, маданий муассасалар фаолияти каби масалалар тадқиқот объекти сифатида махсус ўрганилмаган.

Шу билан бирга, ўрганилаётган давр тарихшунослигида хорижлик муаллифлар томонидан ёзилган адабиётлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Чет эл тарихшунослиги ҳақида, аввало, шунини айтиш жоизки, Туркистоннинг 1917–1924 йиллардаги тарихи билан шуғулланган чет эл тарихчилари Фарғона водийси шаҳарларидаги тарихий жараёнларни маълум бир йўналиш доирасида ёритиб беришга ҳаракат қилганлар. Жумладан, туркистонлик муҳожир Боймирза Ҳайитнинг [39, Б 414] 1956 йилда немис тилида чоп этилган «Туркистон XX асрда» номли йирик тадқиқотида 1917–1924 йиллардаги сиёсий жараёнлар, унинг 1971 йилда чоп этилган «Туркистон Россия ила Чин орасида» асарида Февраль инқилобининг Туркистондаги аҳволга таъсири масалалари, К. Олаф, А. Парк, Р. Пайпс каби

тадқиқотчиларнинг асарларида [40, Б 1957] Туркистонда совет ҳокимиятини ўрнатилиши, Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва унинг большевиклар томонидан зўрлик билан ағдалирилиши, ўлкада қизил армиянинг талончилик фаолиятига қарши кўтарилган қуролли қаршилик ҳаракати каби масалалар ёритиб берилган. Бироқ уларда ҳам Фарғона водийси шаҳарларидаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳвол каби масалаларга алоҳида эътибор қаратилмаган.

Ушбу мавзуга оид адабиётлар таҳлили натижасида Фарғона водийси шаҳарларининг 1917–1990 йиллардаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлар тарихи ҳозиргача махсус тадқиқот мавзуси бўлмаганлигини намоён этади.

Фойдаланилган адабиётлар руйҳати:

1. Рыскулов Т. Революция и коренное населения Туркестана. (Сборник статей, докладов, речей и тезисов). Часть 1. 1917–1919 гг. – Ташкент: Узбекгосиздат, 1925. – 218 с.
2. Дервиш. Ферганская проблема // «Военная мысль». Книга. – № 2. – Ташкент, 1921. – С. 108–118.
3. Сафаров Г.И. Колониальная революция / Опыт Туркестана. – Москва, 1921. – 184 с.
4. Очерки хозяйственной жизни Туркесреспублики. – Ташкент, 1921.
5. Ёқубов Б. Фарғона водийсида Совет ҳокимиятининг ўрнатиш учун кураш. – Тошкент: Қизил Ўзбекистон, 1954; Қўқонбоев А. Фарғонада Совет ҳокимиятининг ўрнатиш учун кураш. – Тошкент, 1958. – 116 б; Кельдиев Т. Х. Разгром контрреволюции в Ферганской и Самаркандской областях Туркестанской АССР (1918–1923 гг.). – Ташкент: 1958. – 149 б; Шамаъдиев Ш. А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. – Ташкент, 1957. – 388 б.
6. Акрамов З. Фарғона водийси. – Тошкент: Фан, 1957. – 87 б; Ўша муаллиф: Фарғона водийси шаҳарлари: қисқача справочник. – Тошкент: Ўздавнашр, 1960. – 139 б; Хонкелдиев Ю. Марғилон: шаҳар истиқболи – Тошкент: Ўзбекистон, 1968. – 82 б; Тўхтасинов И. Фарғона. – Тошкент: Ўзбекистон, 1969. – 56 б; Ата-Мирзаев О., Катанов И. Фарғона водийси шаҳарлари (демография тўғрисида баъзи фикрлар). – Ташкент: 1972. – 32 б; Горбонова Н. Кўҳна Фарғонада. – Тошкент: Ўзбекистон, 1972. – 39 б; Гафуров А. Ферганская область. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – 137 б; Фарғона области: тарихий-иқтисодий справочник. – Тошкент, 1974. – 135 б; Фарғона области. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – 2 б; Фергана 100 лет. – Ташкент: Узбекистан, 1977. – 109 с; Экономические проблемы повышения эффективности сельского производства (на примере Ферганской долины). – Ташкент: Фан, 1979. – 123 с; Колбинцев А. Фарғона водийси бўйлаб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1979. – 101 б; Рўзиев Т., Хожимирзаев М. Наманган области: Справочник. – Ташкент: Ўзбекистон, 1981. – 176 б; Султонов Н. Фарғона иқтисодий райони саноатининг ривожланиши. – Тошкент:

Ўзбекистон, 1985. – 24 б; Алиакберова Н. М., Гольдфарб Н., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). – Ташкент: Фан, 1990. – 49 с.

7. Умаралиев А. Из истории строительства социалистической культуры в Ферганской долине. – Ташкент: Фан, 1977. – 100 с.

8. Гафуров А. Ферганская область. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – 26 с; Фарғона 100 ёшда. – Тошкент: Ўзбекистон, 1977. – 11 б; Экономические проблемы повышения эффективности сельского производства (на примере Ферганской долины). – Ташкент: Фан, 1979. – 24 с; Ферганская область за годы Советской власти. – Ташкент: Фан, 1980. – 31 с.

9. Акрамов З. М. Наманганская область (историко-географический очерк). – Ташкент: Из-во АН Уз ССР, 1955. – 176 с.

10. Ардаширов А. Борьба за советскую школу в Андижане (1917–1918 гг.) // Учёные записки Андижанского госпединститута (АГПИ). вып II. – Андижан, 1955. – С. 109-132; Ўша муаллиф: К истории народного образования Андижанской области (1921–1924 гг.). – Труды АГПИ, Т.Х. – Андижан, 1964. – С. 78–91.

11. Умаралиев А. Из истории строительства социалистической культуры в Ферганской долине. – Ташкент: Фан, 1977. – 100 с.

12. Ўзбекистон ССР тарихи. 4-жилдлик. Т. 3. – Ташкент, 1974; Победа Советской власти в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент, 1967. – 769 с; Очерки коммунистической партии Узбекистана. – Ташкент, 1974.

13. Рўзиев Т., Ҳожимирзаев М. Наманган области: Справочник. – Ташкент: Ўзбекистон, 1981. – 176 б.

14. Қаранг: Хроника военных лет. Документы, цифры и факты. – Наманган, 1985; Рашидова Н. Усмон Носирни излаб // Шарқ юлдузи. – 1987. – №12. – Б. 168–169; Мамажонов Н. Акс садо // Шарқ юлдузи. – 1989. – №9. – Б. 165; Муродов М. Қўшиб ёзишнинг илдизлари // Шарқ юлдузи. – 1989. – №9. – Б. 163–165.

15. Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: Теория, проблемы, перспективы изучения Отв.ред.сборника Р.Я.Раджапова. – Ташкент: Фан, 1991.

16. Исмоилов Ҳ. Туркистон 1917 йилда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент., 1990. 27 июл; Хасанов М. Туркистон Мухторияти: ҳақиқат ва уйдирма // Фан ва турмуш. – Тошкент., 1990. – № 9. – Б. 4-6; Алимов И.А. Левацкие перешбы в решение религиозного вопроса в ТАССР // Обществ. науки в Узбекистане. – Ташкент., 1981. – № 1. – С. 31-40; Ражабов Қ. Ленин билан баҳслашганлар. // Саодат. – Тошкент., 1991. – № 4. – Б. 5-6; Ўша муаллиф: «Совет ҳокимияти бизга қимматга тушди» // Ёш куч. – Тошкент., 1991. – №11. – Б. 20-21; Акрамов А. Босмачилик ҳаракати ва унинг моҳияти // Ҳаёт ва иқтисод. – Ташкент., 1991. – № 7. – Б. 58-63.

17. Семенюта В.А. Опыт решения продовольственного вопроса в Туркестане в первые годы советской власти (1917–1920 гг) Автореф. дис.... канд.ист.наук. – Ташкент, 1991. – 21 с.

18. Қосимов Й. Қора кўзойнак билан ёзилган тарих (Туркистон «Қўқон» Мухторияти, миллий-озодлик ҳаракати ва мустақиллик учун кураш тарихига доир). – Наманган, 1993. – 104 б.

19. Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: Эволюция социального положения. 1917–1937 гг. – Ташкент., 1992. – 160 с; Аъзамхўжаев С.С. Туркистон бирлиги. (Мустақиллигимиз тарихидан саҳифалар). – Тошкент., 1995. – 16 б;

20. Ражабова Р. Ё ва бошқ. Ўзбекистон тарихи (1917–1993 йиллар). 9-синф учун. – Тошкент, 1994; Раджабова Р. Я и др. История Узбекистана (1917–1993 гг.). 9-класс. – Ташкент., 1995.

21. XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари). 1-2 қисмлар / Маъсул муҳаррир Д. А. Алимова. – Тошкент, 1994; Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. – Тошкент, 1996; Независимость и история: новые подходы к изучению истории Узбекистана. – Ташкент, 1997.

22. Агзамходжаев С. С. Туркистон Мухторияти: борьба за свободу и независимость (1917–1918 гг). Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Ташкент, 1996. – 62 с.

23. Абдуллаев Р. М. Национальные политические организации Туркестана в 1917–1918 годы. Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Ташкент, 1998. – 62 с.

24. Абдуллаев О. Фарғона водийси: ижтимоий-иқтисодий ривожланиши жараёнлари. – Наманган, 2000. – 292 б.

25. Мирзалиев Э. Ю. Наманган шаҳар халқ маорифи тарихидан. – Наманган, 1989. – 31 б; Ўша муаллиф: Наманган маданияти тарихидан лавҳалар. – Наманган, 1994. – 105 б; Мирзалиев Э. Ю., Бозорова М. Т. Наманганнинг XIX аср охири – XX аср бошидаги социал-иқтисодий ва маданий ривожланиши. – Наманган, 1998. – 168 б; Юсупов И., Мирзалиев Э. Наманган шаҳри тарихидан лавҳалар. – Наманган, 2010. – 112 б.

26. Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 114 б.

27. Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати (Мустабид тузумга қарши 1916 йил ва 1918–1924 йиллардаги халқ курашлари тарихшунослиги) – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 176 б.

28. Зияева Д. Ҳ. XIX–XX аср бошида Марғилон шаҳридаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2007. – №4. – Б. 10-15.

29. Зияева Д. Ҳ. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда хусусий мулк ва тадбиркорликка қарши кураш сиёсати. // O'zbekiston tarixi. – 2011. – №1. – Б. 30–40.

30. Шодмонова С. Немис ва турк тарихшунослигида совет мустамлакачилигига қарши кураш масалалари (1917–1924 йиллар). – Тошкент: ABU MATBUOT-KONSALT, 2008. – 128 б.

31. Шодмонова С. Ўзбекистон шаҳарларида трансформация жараёнлари (1917–1941 йиллар). – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2015. – 336 б.

32. Шадманова С. Туркистонда сайлов ҳуқуқи ва матбуот (XX аср бошлари мисолида) // Фалсафа ва ҳуқуқ. – Тошкент, 2007. – №4. – Б. 28–30.

33. Турсунова Р. 1917 йил февралдан кейин Туркистон аҳолиси сиёсий фаоллигининг ўсиши ва шаҳарлардаги миллий демократик ташкилотларнинг фаолияти // *O'zbekiston tarixi*. – 2000. – №3. – Б. 51–59.

34. Расулов А. Очларга ёрдам бериш комиссияси фаолияти // *Жамият ва бошқарув*. – 2003. – №2. – Б. 51–54; Ўша муаллиф: Туркистон халқларининг Россиядаги очарчиликни бартараф этишдаги роли (1921–1923 йй.) // *Илм сарчашмалари*. – Урганч, 2003. – №2. – Б. 57–61; Ўша муаллиф: Марказ манфаатларига бўйсундирилган сафарлар // *Жамият ва бошқарув*. – 2004. – №3. – Б. 43–45; Ўша муаллиф: Оч ҳолда очларни боққанлар // *Тафаккур*. – 2004. – №3. – Б. 119–121; Ўша муаллиф: Туркистондаги очарчилик // *Жамият ва бошқарув*. – 2004. – №1. – Б. 60–63; Шодмонова С. 1917 йилда Туркистонда ижтимоий-иқтисодий аҳволнинг даврий матбуотдаги мониторинги // *Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари*. – 2006. – №1. – Б. 173–177; Эргашев Ф. Зулматда нур истаб // *Жамият ва бошқарув*. – 2001. – №3. – Б. 19–22; Ўша муаллиф: Тоталитаризмнинг иқтисодий сиёсати // *Жамият ва бошқарув*. – 2002. – №4. – Б. 15–16.

35. Расулов А. Н. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар. – Тошкент: Университет, 2005. – 200 б.

36. Расулов А. Н. Туркистон халқи бағрикенглиги (XX аср 20- йиллари бошларида Россиядан эвакуация қилинган болалар мисолида). – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – 138 б.

37. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи (мил. олдинги асрдан то 1991 йил 31 августгача). – Тошкент: Шарқ, 2001. – 447 б; Зиёева Д. Туркистонда миллий озодлик ҳаракати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 174 б; Ўша муаллиф: «Босмачилик» қандай пайдо бўлди // *Тафаккур*. – 1997. – №3. – Б. 32–37; Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Ташкент: Абу Али Ибн Сино, 1998. – С. 24; Усмонов Қ., Содиқов М. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). – Тошкент: Шарқ, 2009. – 256 б; Ҳайдаров М. Туркистон иқтисодиётида «Ҳарбий коммунизм» сиёсати // *O'zbekiston tarixi*. – 2003. – №3. – Б. 43.

38. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р., Салиев А. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. – Ташкент: Университет, 2002. – 159 с.

39. Baymirza Hayit. Turkestan im XX. Jahrhundert. – Darmstadt. 1956. – P. 48–214; Ўша муаллиф: Turkestan zwischen Russland und China. – Amsterdam, 1971. – 414 s.

40. Caroe, Olaf. Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism. New York: St. Martin's Press, 1954; Alexander G. Park. Bolshevism in Turkistan, 1917-1927. New York: Columbia University. Press, 1957; Richard Edgar Pipes. The formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923 / Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1957.

ДЕМОКРАТЛАШТИРИШ ЖАРАЁНИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ АҲАМИЯТИ

*Р.З. Суробова,
“University of Business and Science”
нодавлат олий таълим муассаси
ўқитувчиси*

Анотация: Ушбу мақолада жамоатчилик назоратини жамият ва давлат тарақиётидаги ўрни ва демократлаштириш жараёнида жамоатчилик назоратини.

Калим сўзлар: Демократия, ҳуқуқий норма, қонун, фуқаролик жамияти, жамоатчилик назорати.

Дунёда рўй бераётган демократик ислохотлар ва кечаётган ижтимоий-сиёсий, маънавий ва мафкуравий жараёнларнинг универсиаллашуви инсон омилини юксалтиришга қаратилган бўлиб, бунга эришишда барқарор жамоатчилик назоратини ташкиллаштириш, бошқариш ҳамда назорат механизмларини янада такомиллаштириш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этиб бормоқда. Чунки, жамиятдаги ҳар қандай ўзгаришга нисбатан аввало шахс руҳияти ва унинг онгида соғлом ижтимоий муносабатни шакллантириш зарурати объектив ҳодиса ҳисобланади. Бу жараённи амалга оширишда ижтимоий онг элементларидан фойдаланиш субъектив аҳамият касб этиб, фан, санъат ва дин категориялари таъсирида жамоатчилик назоратини ривожлантиришни давр талаб этмоқда.

Жаҳон ижтимоий-сиёсий тадқиқотлар тизимида фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат шароитида давлат ҳокимияти органларининг самарали ишлаши учун албатта уларнинг фаолияти жамоатчилик назорати остида кечиши лозимлигини ҳозирги давр ривожланган давлатлар тажрибаси исботламоқда. Жумладан, умумбашарий муаммоларга қарши халқаро, минтақавий бирлашувни ташкиллаштириш, диний экстремизм ва терроризм иллатларини бартараф этишга қаратилган умумманфаатли ҳамкорликни бошқариш, жаҳон ҳамжамияти томонидан экологик муаммоларни олдини олиш ва улар устидан самарали ижро назоратини таъминлаш дунё илм-фанида доминант вазифа сифатида баҳоланмоқда. Ривожланган мамлакатларда давлат ҳокимияти ва раҳбарлар устидан жамоатчилик назоратини таъминлашга назарияда ҳам, амалда ҳам катта эътибор қаратилади.

Мамлакатимизнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳаларида халқ манфаатини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бугун “Халқ манфаати ҳамма нарсадан улуғ”дир, “Халқ давлат идораларига эмас, давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак” каби эзгу ғояларнинг илгари сурилаётганлиги жамоатчилик назоратини ривожлантиришга бўлган эътиборни кўрсатади. Шу билан бирга

“Кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда жамоатчилик назоратини тизимли йўлга қўйиш энг мақбул йўлдир” [1]. Бу вазифани амалга оширишда ижтимоий онг элементларидан фан, санъат ва дин омилидан фойдаланган ҳолда жамоатчилик назоратини ташкиллаштириш, бошқариш ҳамда назорат тизими ўртасида функционал уйғунлашувга эришиш объектив зарурат ҳисобланади.

Жамоатчилик назорати – бу жамиятнинг алоҳида фуқаролар шахсида ҳамда фуқаролик жамияти институтлари воситасида давлат ҳокимияти органларининг қонунларни ва ўз қарорларини қўллаш, амалга ошириш, шунингдек бу жараёнлар натижаларини баҳолаш механизмидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев бугунги кунда мамлакатимизда фуқаролик жамияти барпо этишда юзага келган вазиятга баҳо бериб деди: “Бугунги кунда мамлакатимизда жамоатчилигимиз том маънода уйғонди, энди турли лавозимдаги шахсларнинг хатти-ҳаракатларига одамларимиз бевосита баҳо бериб, ўз фикрини эркин ифода этишга ўрганаётганлигини алоҳида таъкидлади”[2].

Жамоатчилик назорати ижтимоий фаоллик билан боғлиқ. Инсон ижтимоийлашув жараёнини бошидан кечирар экан, унда табиий равишда сиёсий жараёнларда иштирок этишга иштиёқ вужудга келади. Жамиятдаги муаммоларнинг кўпайиши ижтимоий фаол фуқароларни янада дадил бўлишга ундайди, кундалик муаммоларни бартараф этган ҳолда умумхалқ аҳамиятига эга бўлган масалаларга эътибор қаратишга жалб этади. Шунининг алоҳида таъкидлаш лозимки, “Жамоатчилик назорати” тушунчаси борасида Президентимиз аниқ фикр билдирар экан, шундай таъкидлади: “Шунининг аниқ тушуниб олиш лозимки, жамоатчилик назорати – бу фақатгина давлат идоралари фаолияти устидан назорат эмас, балки жамиятнинг ўзининг ўзи бошқариш усули, бошқача айтганда, фуқаролик жамиятини тараққий топтиришнинг муҳим омилларидан биридир.

Жамоатчилик назорати, биринчи навбатда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари, молия, банк, таълим, соғлиқни сақлаш, коммунал хўжалик, энергетика ва транспорт соҳаларида жорий этилиши зарур. Шунингдек, бозорлар ва савдо мажмуаларидаги маҳсулотлар ва хизмат кўрсатиш сифати каби масалалар ҳам доимо жамоатчилик назоратида бўлиши даркор”[3].

Бизга маълумки, айрим ривожланган хорижий давлатлар масалан, АҚШ, Буюкбритания, Германия, Франция каби давлатлар қонунчилик тажрибасида жамоатчилик назорати тўғрисида алоҳида қонун мавжуд эмас. Бироқ шундай бўлса-да, жамоатчилик назорати бошқа қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топган[4]. Ушбу давлатлар қонунчилик амалиётида жамоатчилик назоратининг субъектлари бўлиб асосан фуқаролар, жамоат кенгашлари, илмий муассасалар, ННТ ҳамда ОАВ ҳисобланади. Данияда эса парламент, депутатлар, махсус комиссиялар ҳам жамоатчилик назоратининг субъектлари ҳисобланадилар.

Шунингдек, “жамоатчилик назорати ижтимоий фаолиятнинг турли соҳаларида: оилавий муносабатлар, маданият, анъаналар, ахлоқий

муносабатлар, шунингдек, давлат ҳокимиятини шакллантириш ва амалга ошириш жараёнида амал қилиши мумкин. Жамоатчилик назоратининг бундай тури кўп жиҳати билан бошқаларидан фарқ қилади. Ҳар бир киши жамиятда яшар экан, мавжуд қоидалар ва кадриятларга бўйсуниб, меъёрларга амал қилишга мажбур. Айнан ана шу меъёрларнинг амал қилиши учун жамоатчилик назорати зарур, бу ижтимоийлашувни келтириб чиқариб, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштиради ва жамиятда бирликни юзага келтиришга хизмат қилади"[5]. Жамиятда қонун ҳужжатларининг тўлақонли ишлаши унинг аъзолари томонидан эътироф этилганлигини англатади. Уларга амал қилмаганларни жамоатчилик назорати аниқлайди ва жавобгарликка тортади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган прагматик сиёсат, очиқ-ошкора ва шаффофликка асосланган янги босқичдаги ислохотлар самараси ўлароқ, бугун жамоатчилик назоратининг ҳам таъсир доираси сезиларли равишда ортди. Жумладан, халқ манфаатларини кўзлаб қабул қилинаётган қонунлар, фармонлар, қарорлар ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, энг аввало, умумхалқ муҳокамасидан ва жамоатчилик экспертизасидан ўтказилаётгани, ОАВ ва ижтимоий тармоқларда давлат органлари ва уларнинг раҳбар-мутасаддилари ишига муносабатлар билдирилаётгани натижасида кўплаб камчилик ва муаммолар, қонунбузилиш ҳолатларига чек қўйилмоқда[6].

Жамоат назорати жамиятда ижтимоий адолат қарор топиши учун шахс, жамият ва давлат алоқаларида мувозанат, тенглик, ўзаро масъулият ва жавобгарликка хизмат қилувчи асосий омил ҳисобланади. Мазкур институт инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари нафақат давлат томонидан қафолатлангани, балки давлат органлари фаолиятида устивор аҳамиятга эга эканлигини таъминлайди ва бунда жамоатчилик назоратининг мавжудлиги сиёсий ҳокимиятнинг том маънода халқ қўлида бўлишининг кўрсаткичи ҳисобланади.

Мамлакатимизда “Жамият – ислохотлар ташаббускори” деган ғоя амалга оширилаётган ислохотларнинг амалий натижадорлигини оширишда, янги ташаббуслар, фикрлар ва қарашларни илгари суришда юртдошларимизнинг янада фаолроқ, янада ташаббускор бўлишига эришиш вазифаси долзарблигини намоён этади.

“Айнан шу нуқтаи-назардан давлатимиз раҳбари ўз чиқишларида ҳам жамоатчилик назоратида халқ иштирокини кучайтириш, шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартириш, қурилиш ва ободончиликка оид қарорлар, дастлаб ўша ҳудуддаги аҳоли ўртасида муҳокама қилиниб, жамоатчилик экспертизасидан ўтказилиши шарт эканлигига алоҳида урғу берадилар.

Бугунги кунда вакиллик ҳокимияти органлари ва фуқаролик жамияти институтлари юртимизда жамоатчилик назоратини кучайтириш борасида ҳамкорлик масалаларига катта эътибор бериши лозим.

Жамоат назорати институти давлат вакиллик ҳокимияти органлари ва фуқаролик жамияти институтлари ўзаро муносабатларида муҳим унсур ҳисобланади. Маълумки, жамоатчилик назорати - бу жамоатчилик

иштирокининг шакли. Кенг маънода жамоатчилик назорати воситаларига, фуқароларнинг ахборот олиш ҳуқуқи, сўз эркинлиги, мустақил оммавий ахборот воситалари ва бошқалар кирази.

Шу билан бирга, жамоатчилик назорати тор маънода нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролар гуруҳларининг давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари фаолиятида ошкораликка эришишга, жамоатчилик фикрини ҳисобга олишга, давлат ҳокимияти фаолиятининг самарадорлигини оширишга, унинг жамият олдидаги жавобгарлигини кучайтиришга қаратилган фаолиятidir. Жамоатчилик назорати жараёнининг институтлашуви демократик ўзгаришларнинг қай даражада илдиз отганлигини кўрсатади”[7].

Жамоатчилик назоратининг жамият тараққиётидаги ўрни ва роли халқаро миқёсда ҳам долзарб деб баҳоланади. 2017 йилда Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига аъзо давлатлар Парламентлараро ассамблеясининг “Жамоатчилик назорати асослари тўғрисида”ги қонуни тўғрисида”ги қарори қабул қилинди[8]. Ушбу меъёрий ҳужжат жамоат назорати давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, давлат ва муниципал ташкилотлар, айрим давлат ваколатларини амалга оширувчи бошқа органлар ва ташкилотлар фаолияти мониторинги учун қуйидаги мақсадларга эришишда белгиланган шаклларда амалга ошириладиган жамоат назорати субъектларининг фаолияти сифатида қаралади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2017. –489 б.

2. Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. uza.uz/oz/politics/konstitutsiya-va-onunustuvorligi-u-u-iy-demokratik-davlat-v-07-12-2019

3. Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. uza.uz/oz/politics/konstitutsiya-va-onunustuvorligi-u-u-iy-demokratik-davlat-v-07-12-2019

4. Мамасиддиқов М.М., Одилов С.С. Мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини таъминлашда жамоатчилик назоратини таъминлаш механизмлари ва уларнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш //

5. Мирзиёев Ш.М. Конституция ва қонун устуворлиги – ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятининг энг муҳим мезонидир. uza.uz/oz/politics/07-12-2019

6. Umar Farooq. What is Social Control Meaning Definition and Characteristics. Studylecturenates.Com. Saturday, March 2012.

7. Ўша манба.

8. Алимов Н. Жамият-ислохотлар ташаббускори. <http://ngo.uz/uz/zhamiyat-islootlar-tashabbuskori>

MUSULMON VA BOSHQA XALQLARNING USMONIYLAR DAVLATI ISTILOSINI VA BOSHQARUVIGA BO'LGAN FIKRI.

*F. Farxodjonov,
Namangan davlat universiteti magistranti*

Annotatsiya. Ushbu maqollada Usmoniylar davlatining istilosiga va hokimiyatiga musulmon va Yevropa xalqlari orasida paydo bo'lgan fikrlar haqida yozilgan. Va Turklar madaniyati, boshqaruvi va urf-odatlarini Yevropa olimlari tarafdin ideallashtirilgani haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Usmoniylar, musulmonlar, arablar, Yevropa, hukumronlik, Turk, istilo, fikr, dehqon, Sharq, knyaz.

XIII asr oxiri - XIV asr boshlarida. Usmonli beyligi o'z hududini ancha kengaytirdi. Usmoniylar hukmdori Vizantiya yerlariga bosqinlarni davom ettirdi. Vizantiyaliklarga qarshi harakatlarda boshqa qo'shnilar hali yosh davlatga qarshilik ko'rsatolmasligi yordam berdi. Germiyan beyligi yo mo'g'ullar bilan, yo vizantiyaliklar bilan jang qilgan. Karesi beyligi esa shunchaki zaif edi. Anadoluning shimoli-g'arbida joylashgan Chandar-o'g'li (Jandaridlar) beyligi hukmdorlari Usmon beyligini bezovta qilmagan, chunki ular ham asosan mo'g'ul hokimlariga qarshi kurash bilan band edilar.

Shunday qilib, Usmonli beyligi barcha harbiy kuchlarini g'arbdagi istilolar uchun ishlatishi mumkin edi va birin ketin g'arbiy hududlar Bolqon yarimorolida joylashgan shahar va davlatlarni bosib oldi. O'z g'alabali yurishlarini nafaqat g'arbda balki sharqda ham davom ettirdi. [1: 7] Azob chekkan musulmonlarning nigohi tobora kuchayib borayotgan "Sharqdagi islom xalifaligi"ga qaratildi, bu ularning fikricha, ilohiy rahbarlikda mujassam.

XVI asrda Usmoniylar davlatining nufuzi juda baland edi. Sharqda ham, G'arbda ham turklarning muxlislari ko'paya bordi asosan aholining ezilgan va ekspluatatsiya qilinadigan qismi orasida edi. A.Krimskiy "Bolqon va Vengriyada hech qanday qo'rquvsiz ochiqchasiga Usmoniylar istilosini orzu qilardi" degan edi.[2: 151] Arab dunyosi ham xuddi shunday holatni ko'rди. Mag'ribda dehqonlar va shaharliklar turklarni homiylar va qutqaruvchilar deb qabul qilishgan. Tunislik tarixchi Ibn Abu Dinor Usmonli armiyasining har bir g'alabasini xursandchilik bilan nishonlagan. XV-asr arab anonimida aka-uka Barbarossalarning jasratlari haqidagi qahramonlik hikoyasi - "al-G'azavot" ning tuzuvchisi, shuningdek, Kabyles xalq qo'shiqlarida Usmonli turklari oddiy xalq himoyachisi, jasur xalq islom dushmanlariga qarshi fidokorona kurashgan mohir jangchilar sifatida namoyon bo'ladi. Kabyles xalq og'zaki ijodida maqtoovning eng oliy o'lchovi turk bilan qiyoslash edi. Sharqda, xususan, Misrda ham xuddi shunday kayfiyat hukm surgan. Vaqt o'tishi bilan ular o'ylamagan an'ana xarakterini chuqur egalladilar ko'p avlodlar ongida ildiz otgan. Hatto Abdu ar-Rahmon al-Jabartiy kabi misrlik

aristokratik tarixchi ham turklardan butun qalbi bilan nafratlangan, bu an'anaga hurmat ko'rsatdi. "O'zining hukmronligining dastlabki kunlarida, - ular (Usmoniylar.) xalifalardan keyingi ummatlar boshida, to'g'ri yo'l boshchiligida turganlarning eng yaxshisi edi " deb yozgan edi u, "[3: 22]

Yevropada ham Usmoniylar g'alabasini Alloh irodasi deb qabul qilishgan va adolatsiz hukmdorlar uchun jazo sifatida ko'rishgan. Turksevar xalqlar orasida juda ko'plab afsonalar yurgan, Usmoniylar yomonlikni yo'qotib adolatni olib kirishlariga ishonishgan. Hattoki ular Turk-Usmoniylari Alloh inoyatini bajarishmoqda deyishgan. [3: 23] Shafqatsizlarcha knyaz, dvoryan va boshqa zolimrga qarshi kurashgan xalqsevar turklar xaqidagi afsona, Usmonli jamiyati va davlatining cheksiz idealizatsiyasilash bilan bogliq edi. D.N.Egorov ta'kidlaganidek, hamma narsa ideallashtirilgan: hayot, urf-odatlar, qonunlar, butun siyosiy tizim. [4: 9] Usmonli imperiyasi o'ziga xos "adolatli va baxtli mamlakat" sifatida tasvirlangan. [2: 157] XVI asr boshlarida jamiyatni Usmonli modeliga ko'ra qayta tashkil etish istagini F. Albergati, L. Zukkolo va boshqa italyan utopistlari loyihalarda ham ko'rish mumkin. Yevropaning deyarli aksariyat feodal davlatlarining ommasi, ayniqsa, dehqonlar turklarning kelishini orzu qilib, ular bilan birga feodallar hokimiyatidan xalos bo'lishga umid bog'ladilar. «Ko'pchilik turklarning va ularning hokimiyati kelishini talab qilishyapti» deb yozgan edi M. Lyuter (1483-1546). Boshqa joyda "Nemis yerlarida turklarning kelishi va hukmronligini xohlaydigan, imperator va knyazlar davridan ko'ra turklar ostida yaxshiroq bo'lishni xohlaydigan odamlar borligi " – eshityapman deb takidlagan edi. [3: 24] Usmoniylar dehqon mehnatiga hurmatsizlik munosabatining har qanday ko'rinishlarini shafqat qilmasdan jazolashgan. Bartolomeo Georgevich 1533-yilgi Fors yurishi paytida "Oti va xizmatkori bilan birga boshini kesib tashlangan sipoxiyni ko'rди, chunki ot bog'lovsiz qolib, birovning dalasini payhon qilgan". Arab mamlakatlarida dehqonlar Usmonlilar tomonida edi. Har holda, bemalol aytishimiz mumkinki, ularning mutlaq ko'pchiligi "turklar qo'l ostida bo'lishni" xohlagan. Misol uchun Suriya va Falastin dehqonlari urush boshlanmasdan taslim bo'lishgan va juma nomozida xutbada Usmoniylar nomini keltirishgan. Turklarga nisbatan ishonchsizlik va hatto dushmanlik hukmron doiralar faqat badaviylar va mulkdor tabaqa vakillaridan edi. Darhaqiqat, Usmonlilarga faqat ular qarshilik ko'rsatdilar. Ular usmonlilarning dehqonlaridan nafratlanardilar.[3: 27] Shunga qaramay, Usmonlilarga umumiy moyillik hukmron sinfnig kayfiyati va his-tuyg'ularida eng halokatli tarzda namoyon bo'ldi. Uning o'rtasida birlik yo'q edi. Ularning aksariyati Usmonli turklari haqiqatan ham islomni himoya qilgan, ular haqiqat va haqiqiy shariat tarafdorlari ekanliklariga ishonishgan. Bularning barchasi tepada noaniqlik va ikkilanish muhitini yaratdi. Hukmdorlarning o'zlari o'z ishlarining to'g'riligiga ishonchlarini yo'qotdilar va bu ularning Usmonlilar bilan kurashi natijasiga ta'sir qilmay qolmadi.

Xulosa qilib aytganda usmoniylarga nisbatan ishonchsizlik va hatto dushmanlik hukmron doiralar faqat badaviylar va mulkdor tabaqa vakillari bo'lishiga qaramasdan, turklarning tarafdorlari juda ko'p edi chunki azob chekkan

musulmonlarning nigohi tobora kuchayib borayotgan “Sharqdagi islom xalifaligi”ga qaratilgan edi, bu ularning fikricha, ilohiy rahbarlikda mujassam haloskor sifatida ko’rishdi. Usmoniylarni oqillona bag’rikenglik bilan olib borgan siyosati Yevropaliklarni ham o’ziga tortdi “Nemis yerlarida turklarning kelishi va hukmronligini xohlaydigan, imperator va knyazlar davridan ko’ra turklar ostida yaxshiroq bo’lishni xohlaydigan odamlar borligi ” – eshityapman deb takidlagan M.Lyuterni gaplari bejiz emas edi. Va o’zga xalqlarda ushbu g’oya fikrlar rivojlanishi Usmoniylar o’z hududini kengaytirishi va ko’p yillik ulkan imperiyaga aylanishi ushbu faktorlarga bog’liq bo’lgan. Chunki olti asr davomida ulkan Yevropa, Osiyo va Afrika hududlarida hukmronlik qilish oson emasdi va bunday katta hududda faqatgina tolerantlik va xalqsevarlik bilan boshqarish mumkin edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Петросян А.Ю «Османская империя. Великолепный султанат», ТД Алгоритм-2016.
2. Крымский А. О «туркофильстве» Европы и Московской Руси XVI в.—Прил. к кн.: История Турции и ее литературы. М., 1910.
3. Иванов «Завоевание арабских стран» Восточная литература – 2001.
4. Егоров Д.Н. Идея «турецкой реформации» в XV в. — Русская мысль. 1907, № 7, отд. II.

TURKISTON LEGIONIDA “MILLIY TURKISTON” VA “MILLIY ADABIYOT” JURNALLARINING TUTGAN O’RNI

Z.V. Xoldorov,
O‘zR FA Tarix instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Maqolada Turkiston legioni tomonidan nashr etilgan “Milliy Turkiston” va “Milliy adabiyot” jurnallari to’g’risida ma’lumotlar keltirilgan.*

Kalit so’zlar: *Milliy adabiyot, Milliy Turkiston, Vali Qayumxon, Mustafó Cho’qay, Dyusseldorf.*

Ikkinchi jahon urushi yillari davomida Turkiston legionining bosh organi hisoblangan Turkiston Milliy Birlik Qo‘mitasi tomonidan bir qator jurnal va gazetalar nashr etildi. Jumladan, “Milliy Turkiston” va “Milliy adabiyot” Turkiston legionida muhim o‘rin tutgan jurnallar hisoblanadi. “Milliy Turkiston” jurnalidagi maqolalarda Turkiston hududini Sovet tuzumidan ozod qilish zarurligi to‘g‘risida fikrlar yuritiladi. “Milliy adabiyot” jurnalida esa Turkiston hududida yashagan adabiyot namoyondalarining asarlari nashr etiladi.

Turkiston legionining siyosiy qarashlarini o‘zida aks ettirgan asosiy jurnal – “Milliy Turkiston” bo‘lgan. “Milliy Turkiston” jurnali 1942-yil 15-iyundan

boshlab nashr etila boshlanadi[5;86]. Ushbu jurnalning nashr etilishini 3 davrga bo'lish mumkin. Birinchi davrda jurnal 1942 – 1945-yillarda Berlin shahrida nashr etilgan. Ikkinchi davrda esa 1949–1954-yillar davomida Dyusseldorf shahrida nashr qilingan. Uchinchi davrda esa 1962 – 1975-yillarda Dyusseldorf shahrida nashr etilgan. “Milliy Turkiston” jurnali Turkiston legionining siyosiy faoliyatida muhim o'rinni egalladi.

Urush yillarida “Milliy Turkiston” Vali Qayumxon muharrirligida ikki haftada bir marta arab hamda lotin alifbosida[1;38-39] va 80 mingdan ortiq adadda nashr etildi[2;25]. Keyinchalik bu jurnalda maqolalar ingliz tilida ham nashr etilgan[3;58]. Ingliz tilida nashr etishdan asosiy ko'zlangan maqsad, dunyo jamoatchiligiga Turkiston legioni va Turkiston Milliy Birlik Qo'mitasini tanitishdan hamda o'zlarining ko'zlangan maqsadlarini xabardor etishdan iborat bo'lgan.

Turkiston legioni askarlari jurnalning har bir soni uchun 1 reyxsmarka hisobida pul to'lab obuna bo'lganlar[4;61]. Legion askarlari o'z ona tillarida yozilgan jurnalni zo'r qiziqish bilan mutolaa qiladilar. Jurnalda chop etilgan maqolalar Turkiston o'lkasini Sovet tuzumidan ozod qilish g'oyalari bilan sug'orilgan edi. Shuningdek, “Milliy Turkiston” jurnali Turkiston legioni a'zolariga nemis tilini o'rganishida o'ziga xos lug'at vazifasini ham bajargan[2;25]. Nemis tilidagi kundalik hayotda kerak bo'ladigan va harbiycha atamalarining ma'nolari barcha turkistonliklar tushunishi uchun jurnalning har bir sahifasida eski chig'atoy tilida berib borilgan. Buning sababi eski chig'atoy tili legion tarkibidagi o'zbek, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman xalqlari uchun tushunarli til hisoblangan.

Vali Qayumxon tomonidan jurnalning dastlabki sonining birinchi sahifasida chop etilgan maqola Mustafo Cho'qayning xotirasiga bag'ishlangan edi[5;87]. Ushbu maqolada Mustafo Cho'qayning tarjimai holi, Turkiston o'lkasini ozod qilish yo'lidagi amalga oshirgan ishlari va uning tomonidan yozilgan ko'plab asarlar to'g'risida ma'lumotlar berilgan. Shuningdek, jurnalning birinchi sonida “Bizning yo'l” deb nomlangan maqola ham nashr qilingan. Bu maqolada Turkiston o'lkasini Sovet tuzumidan mustaqil etish maqsadlari bayon etilgandi. Shuningdek, jurnalning birinchi sonida “Kurashchi” imzosi bilan chiqqan “Turkiston milliy legioni” nomli maqola ham mavjud bo'lib[1;38], bu maqolada “tashkil qilingan Turkiston milliy legionining tub maqsadi ham birgina bo'lib, u ham bo'lsa, Vali Qayumxonning Turkiston milliy ozodligi uchun kurash yo'lining o'zginasidir” degan jumalalar bor edi. Ya'ni, Turkiston legionining tuzilishidan ko'zlangan asosiy maqsad Turkiston o'lkasini Sovet tuzumidan ozod qilish ekanligini ushbu maqoladan anglash mumkin.

Vali Qayumxon tashabbusi bilan 1943-yilning mart oyidan “Milliy adabiyot” jurnali ham nashr etila boshlanadi. Bu jurnalning bosh muharriri etib Qo'bizchi Ko'rquut tayinlanadi va jurnal bir oyda bir marotaba nashr qilinadi[1;38]. Jurnalni nashr etishdan maqsad Turkiston legioni askarlarini turkistonlik yozuvchi va shoirlar tomonidan yaratilgan badiiy asar, she'rlar bilan milliy ruhiyatini

uyg‘otishdan iborat bo‘lgan. Jurnalning 1944-yil 2-sonida chiqqan maqolada Vali Qayumxon tomonidan muharrir oldiga qo‘ygan topshiriqlar belgilab berilgan. Topshiriqlar quyidagilardan iborat bo‘lgan:

1. “Milliy adabiyot” adabiy jurnal, o‘quvchilarni vatan ozodligini ko‘zlagan adabiyot bilan oziqlantirmog‘i kerak.

2. Milliy Qo‘mita tomonidan chiqadigan “Milliy Turkiston” nomli siyosiy jurnal siyosatiga, “Yangi Turkiston” gazetasining kundalik xabarlariga aralashmasdan, yolg‘iz vatan tilagini go‘zal-badiiy adabiyot orqali yetkazishi kerak.

3. “Milliy adabiyot” Turkiston turk millatining (turkiy xalqlar nazarda tutilmoqda) har bir urug‘i dialektida chiqishi lozim.

“Milliy adabiyot” jurnali “Milliy Turkiston” jurnalidan farqli tarzda faoliyat yuritgan. Jurnalda Turkiston o‘lkasini ozod qilishga chorlovchi she‘r va asarlar nashr qilingan. Nashr qilingan ba‘zi she‘rlar Turkiston legioni askarlarining o‘zlari tomonidan yozilgan edi. Shuningdek, o‘zbek, qirg‘iz, qozoq, turkman tilidagi asarlar tarjima qilinmasdan o‘z holicha nashr etilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Turkiston legioni o‘z faoliyatini yuritishda “Milliy Turkiston” va “Milliy adabiyot” jurnallariga tayanadi. “Milliy Turkiston” jurnalidagi maqolalarda Turkiston o‘lkasini ozod qilish masalasiga alohida urg‘u berilgan edi. Bu Sovet davlatiga qarshi olib borilgan o‘ziga xos siyosiy tashviqot edi. “Milliy adabiyot” jurnali esa Turkiston legionining ba‘zi askarlariga o‘z she‘rlari va badiiy asarlarini nashr etish imkoniyatini berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Баҳодир Карим. “Миллий адабиёт”, Равшан ва “Қурбон”...//“Ёшлик” журнали, 2000. № 3. 38 – 39-бетлар.

2. Шомуродов И. Туркистон легиони// “Турон тарихи”, 2012. № 6. 25-бет.

3. Ўзбекистон тарихи (1917 – 1991 йиллар) 2-китоб 1939 – 1991 йиллар, масъул муҳаррирлар: Абдуллаев Р. Раҳимов М. Ражабов Қ. – Тошкент: Ўзбекистон. 2019. – Б. 58.

4. Хайитов Ш.А. Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны // «Метаморфозы истории» Научный альманах. Выпуск 6, 2015. – С. 61.

5. Sadykov N. Milli Turkistan Journal’s Ideological Approach// “Mediterranean Journal of Social Sciences”, 2016. № 1. Page 86.

O'RTA OSIYODA YETISHIB CHIQQAN ALLOMALARNING ZAMONAVIY SIVILIZATSIYADA TUTGAN O'RNI

B.M. Shamsiddinov,
Namangan davlat universiteti o'qituvchisi
Sh.Sh. Abdurazzaqov,
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: Mazkur ishda O'rta Osiyodan yetishib chiqqan qomusiy olimlarning hayoti va ularning asarlari, shuningdek, jahon fani rivojiga qo'shgan ulkan hissa qo'shgan ilmiy asarlari va tadqiqotlari hususida qisqacha so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: Muhammad al-Xorazmiy, riyoziyot, falakiyot, Rayodo, Ahmad al-Farg'oniy, an-Nasoiy, Abdulloh ad-Dorimidiy as-Samarqandiy, Abu Saloama as-Samarqandiy, Abu-l Lays as-Samarqandiy.

“O'zbekiston – allomalar yurti” degan iborani barchamiz juda ko'p eshitganmiz. Zero, ushbu so'zlar zahirida shunday ulkan haqiqat va ibratli e'tirof yotadiki, ularga sazovor bo'lish dunyodagi sanoqli o'lkalargagina nasib etgani bizni juda hursand qiladi. Lekin tarix gardishi bilan ushbu haqiqat uzoq yillar davomida hascho'plab kelindi, uning umuminsoniy ahamiyati ataylab pastga urilib talqin etib kelindi. Bugunga kelib zamon o'zgardi, xalqimiz istiqloq nashidasini surmoqda, barcha moddiy va ma'naviy xazinalariga o'zi egalik qilmoqda. Jumladan, nafaqat musulmon olamining rivoji, balki yuksalishiga banazir hissa qo'shgan ajdodlarimizni yangidan kashf etmoqdamiz.

IX-XI asr Sharq xalqlari fani madaniyatidagi ilmiy yuksalish, shubxasiz, ko'p jihatlari bilan O'rta Osiyo mutafakkirlarining samarali ijodi tufayli vujudga keldi. Bu davrda riyoziyot, falakiyot, tabobat, kimyo, jug'rofiya, tilshunoslik, hadisshunoslik, adabiyot va hatto musiqa sohalaridagi yangi kashfiyotlarni O'rta Osiyo olimlarining xizmatlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi.¹ Fikrimizning isboti uchun tarixiy dalillarga murojaat etamiz.

Mutaxassislarining fikriga ko'ra, algebraning fan sifatida shakllanishi va tanilishi bevosita xorazmlik mashhur olim Muhammad al-Xorazmiy (783-850) nomi bilan bog'liqdir. U riyoziyotning bir necha tarmoqlari va asosiy ta'limotlarini yaratib, uni ma'lim sistemaga soldi. Al-Xorazmiy arifmetikaga 0 (nol) sonini ishlatilishini rasmiy ravishda va shu tufayli hisoblashning hozirda foydalanilayotgan o'nlik pozitsion tizimi butun dunyoga tarqaldi. O'nlik pozitsion tizim hindlar tarafidan kashf etilganiga qaramasdan al-Xorazmiyning xizmatlari bois keng muomalaga kiritildi.² Shuning barobari ila u falakiyot va jug'rofiya fanlarining rivojiga ham turki bo'ldi desak aslo yanglishmagan bo'lamiz.

Shunday allomalardan yana biri, farg'onalik Ahmad al-Farg'oniy. U taxminan 798-865-yillarda yashab o'tgan mashhur qomusiy olim hisoblanadi. U

¹ Abduhalimov B. “Bayt ul-Hikma” O'rta Osiyo olimlarining Bog'doddagi ilmiy faoliyati. – T.:”Toshkent islom universiteti” matbaa nashriyot birlashmasi.2004. – B. 95

² Axadova M. O'rta Osiyoning mashhur matematiklari. – T.: Fan.1964. – B.40

O'rta Osiyo fan yutuqlarini Bog'dodda namoyon etgan mashhur allomadir.¹ O'z asarlari bilan falakiyot, jug'rofiya va riyoziyot fanlarining rivojiga munosib hissa qo'shdi va astronomic jihozlar yasashda yuqori malakaga ega ekanligini butun dunyoga namoyon eta oldi. Bundan tashqari, uning 86-yilda Rayodo orolidagi (Misr) nilometrni ta'mirlagani fikrimizni yaqqol dalili bo'la oladi. Olimning o'nga yaqin asari bo'lib, ulardan ba'zilari YUNESKO ning qarori bilan 1998-yil oktabrda xalqaro miqyosda nishonlangan O'zbekistonda o'tkazilgan 1200 yillik tantanalari arafasida ona yurti – O'zbekistondan nashrdan chiqarildi.

Sirdaryo qirg'og'idagi Forob (O'tror)da tug'ilib, O'rta Osiyo ilmiy maktabi an'analari ta'sirida shakllangan yana bir qomusiy olim Abu Nasr al-Farobiy (873-950) edi. O'z ilmiy salohiyatini asosan, falsafa, mantiq, sotsiologiyaga yo'naltirgan al-Farobiy riyoziyot, tabobat, musiqa va boshqa fanlarga oid 160 dan ortiq asarlar yozib qolirgan. Uning ulkan me'rosi yuqorida zikr etilgan fanlar taraqqiyotida benazir o'rn egallaydi.

Tabobat sohasida eng katta olimlardan sanalgan Abu Bakir ar-Roziy (865-925) kelib chiqishi ham arab xalifaligining eng ziyoli o'lkasi – Xuroson va Movarounnahr bilan belgilanadi. U aslida Ray shahrida tavallud topgan. Olimning tabobatdan tashqari alkimyo, falsafa, fizika, falakiyot, riyoziyot va boshqa fanlar sohasidagi faoliyati ham g'oyatda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Hadis ilmoning sultoni deb tan olingan Muhammad Ismoil al-Buxoriy (810-870) va undan keying hadisshunos mutafakkirlar: Abu Iso Muhammad at-Termiziy (824-894), an-Naso'iy (IX asr), Abdulloh ad-Dorimidiy as-Samarqandiy (798-869), sunniy kalom ilmining asoschisi Abu Mansur al-Moturudiy (853-944) keyingi kalomshunos olimlar: Abu Saloama as-Samarqandiy (XI asr) va Abu-l Lays as-Samarqandiy (tax. 920-1000) kabi iste'dod sohiblari ham O'rta Osiyo zamini farzandlari bo'lishgan.

Xorazmlik Maxmud az-Zamaxshariy (1075-1144) o'z davrining tengi yo'q olimlaridan edi. Ilmga bo'lgan chanqoqlik uni Buxoro, Marv, Nishopur, Isfahon, Shom, Bag'dod, Hirot va Makkada hayot kechirib, arab tili va adabiyotini, diniy ilmlarni, xattotlik san'atini, arab maqollari va urf-odatlarini chuqur o'rganishiga sabab bo'ldi. U mintaqa geografiyasiga doir ma'lumotlarni to'playdi. Mahmud Zamaxshariy turli soha ilmlariga oid 50 dan ortiq asarlar yozib qoldirdi. Ayniqsa, uning arab tili fonetikasi va morfologiyasiga bag'ishlangan "Al-Mufasssal", Qur'oni karim tafsiriga oid "Al-Kashshof" asari musulmon olamida mashhurdir. Zamaxshariy "Arab va g'ayri arablar ustoz", "Xorazm faxri" kabi sharaflil nomlar bilan ulug'langan.² U ko'p asarlarini Makkada yozganligi uchun "Jorulloh" ("Allohning qo'shnisi") degan sharaflil nomga muyassar bo'ladi. Qohiradagi dunyoga dong'i ketgan. Al-Azhar diniy dorilfununining talabalari hozir ham "Al-Kashshof" asosida Qur'oni karimni o'rganadilar. U, shuningdek, tarixdagi birinchi ko'p tilli lug'at – arabcha-forscha-turkiy lug'atning asoschisi bo'lgan. Mahmud Zamaxshariy 1144-yilda Xorazmda vafot etgan. 1995-yilda O'zbekistonda Mahmud Zamaxshariyning 920 yilligi keng nishonlandi.³

¹ Axmedov A. Ahmad al-Farg'oniy. – T.: Sharq. 1999 – B.95

² Abdulloh Abdulxamid Saad. O'rta Osiyo olimlari qomusi. – T.: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma'rifiy markazi nashriyoti. 2007 – B.363

³ Abduhalimov B. "Bayt ul-Hikma" O'rta Osiyo olimlarining Bog'doddagi ilmiy faoliyati. – T.: "Toshkent islom universiteti" matbaa nashriyot birlashmasi. 2004. – B. 118

Tadqiqotlarimiz qamrab qamrab olgan davr (IX-XI) ning nihoyasida yashab, ilmiy adabiyotlatda batafsil o'rganilgan va shu sababdan ham bizning izlanishimiz doirasidan chetda qolgan xorazmlik Abu Rahyon Beruniy (973-1048), buxorolik Abu Ali ibn Sino (980-1037) kabi tom ma'noda buyuk qomusiy olimlarni nafaqat mutaxassislar, balki keng jamoatchilikka ham tanishtirib o'tishning xojati ham yo'q. Chunki ularning benazir iste'dodi va ulug'vor ilmiy me'rosi barchaga ayon.

Abu Rayhon Beruniy (973–1048) Xorazmning Kat shahrida tug'ilib, Urganchda ta'lim olgan. Xorazmshoh Abul Abbos Ma'mun II saroyida to'plangan olimlar bilan birgalikda Ma'mun akademiyasida ijod qilgan. Xorazm Mahmud G'aznaviy tomonidan bosib olingach, Beruniy va boshqa olimlar bilan birga G'azna shahriga olib ketiladi va umrining oxirigacha shu yerda ijod qildi. Beruniy 1048-yilda G'aznada vafot etadi. Beruniy astronomiya, geografiya, ma te matika va tarix fan lari bo'yicha 160 dan ortiq asarlar yozgan. Uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar", "Hindiston", "Mineralogiya", "Geodeziya" kabi yirik asarlari shular jumlasidandir.

U o'zining astronomiyaga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr muqaddam Yerning Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrni o'rta asrlarda birinchi bo'lib ilgari surdi. Beruniy Yerning dumaloq shaklda ekanligini asoslab berdi. U 1029 ta yulduzning koordinatlari kattaliklari qayd etilgan yulduzlar jadvalini hamda dunyoning geografik kartasini tuzgan. 1 Beruniy yevropalik olimlardan 450 yilcha oldin Amerika qit'asi mavjudligini taxmin qilib, o'z asarlarida bir necha bor yozgan. Beruniyning g'arbiy yarim sharda katta quruqlik borligi to'g'risidagi fikri XV–XVI asrlarda o'z tasdig'ini topdi. Beruniy Yer aylanasi uzunligini o'lchashda yangi usul – matematik usulni ishlab chiqdi. U birinchi bo'lib Yer shari globusini yaratgan. Beruniyning ilmiy va falsafiy ulkan merosi shubhasiz jahon fani va madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan hissa bo'ldi.

Abu Ali ibn Sino 980-yilda Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida mahalliy amaldor oilasida dunyoga keldi. Maktabni bitirgach, ustozi Abu Abdullohdan mantiq, falsafa, riyo ziyot va fiqh ilmlarini o'rganadi. O'n olti yoshidan boshlab turli fanlar bo'yicha Sharq va G'arb olimlarining ilmiy asarlarini mustaqil o'rgandi. Ibn Sino o'n yetti yoshidayoq e'ti borli hakim va olim bo'lib yetishadi. U amir Nuh ibn Mansurni davolab tuzatgach, somoniylarning saroy kutubxonasidan foydalanishga ruxsat oladi. Ibn Sino taqdir hukmi bilan Gurganchdagi (Urganch) Xorazm Ma'mun akademiyasi olimlari qatorida ijod qiladi. U 1037-yilda vafot etadi va Hamadonda dafn etiladi.

Ibn Sino 450 dan ortiq, shu jumladan, tibbiyotga doir 43 ta asar yozgan. Uning 5 jildli "Al-qonun-fit-tib"-("Tib qonunlari") nomli qomusiy asarida kasalliklarning kelib chiqish sabablari va manbalari, tashxis, muolaja usullari, dorivor o'simliklar va dori-darmonlarning xususiyatlari, parhez, inson salomatligi uchun jismoniy tarbiyaning ahamiyati kabi tabobatning g'oyat muhim masalalariga alohida e'tibor berilgan. Uning "Al-qonun fit-tib"- asari XII asrdayoq lotinchaga

¹ Abduhalimov B. "Bayt ul-Hikma" O'rta Osiyo olimlarining Bog'doddagi ilmiy faoliyati. – T.: "Toshkent islom universiteti" matbaa nashriyot birlashmasi.2004. – b.165

tarjima qilinib, to XVII asrgacha Yevropa tabobatida asosiy qo'llanma sifatida foydalanilgan.

Biz sanab o'tgan olimlar ilmiy me'rosining kattagina qismi turli sabablarga ko'ra yo'qolib ketgan, lekin saqlanib qolgan asarlarning o'zi ham jahon fani xazinasining noyob durdonalariga aylangan. Mazkur asarlarning aksariyati Yevropa tillariga tarjima etilib, u yerlarda keng tarqaldi. Muhimi, O'rta Osiyoga yuz bergan madaniy yuksalish – Renessansning shakllanishiga asos bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abduhalimov B. "Bayt ul-Hikma" O'rta Osiyo olimlarining Bog'doddagi ilmiy faoliyati. – T.: "Toshkent islom universiteti" matbaa nashriyot birlashmasi. 2004. – 236 bet
2. Axmedov A. Ahmad al-Farg'oniy. – T.: Sharq. 1999 – 157 bet.
3. Abdurahmonov A. Al-Farg'oniy va uning "Astronomiya ilmi asoslari haqida kitob" nomli risolasi to'g'risida O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1993. № 4. 136 bet
4. Abdulloh Abdulxamid Saad. O'rta Osiyo olimlari qomusi. – T.: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma'rifiy markazi nashriyoti. 2007 – 959 bet
5. Axadova M. O'rta Osiyoning mashhur matematiklari. – T.: Fan. 1964. – 116 bet.

BRENDLARNING TARKIBIY TUZILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

*B.R. Tojiboyev,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
O'zbek tili va adabiyoti kafedrasini mudiri, PhD.
M.A. Dedamirzayeva,
NamDU Lingvistikasi (o'zbek tili) 2-kurs magistranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada brend nomlarining tarkibiy tuzilishi, brend uchun qanday so'zlar tanlash maqsadga muvofiq ekanligi, brendlarni tashkil qilgan so'zlarning ma'no jihatidan va tuzilish jihatdan turlari haqida ma'lumot beriladi. Qoidalar misollar keltirish orqali izohlab o'tiladi.

Kalit so'zlar: brend, nom, kompaniya, savdo, mahsulot, sodda brend, qo'shma brend, juft brend.

KIRISH

Nom yaratish jarayonida ishlab chiqarish, savdo obyekti yoki mahsulotga kishilarning nomlarini qo'yish hollari ko'p kuzatiladi. Bizningcha, bu kabi vaziyatlarda mahsulotning dunyo brendi darajasiga ko'tarilishida nomning o'zi yetarli bo'lmaydi. Nom mahsulotga tavsif berishi, uni namoyish qilishi, mahsulot va iste'molchi o'rtasida aloqa vositasi rolini bajarishi maqsadga muvofiq.

Muvaffaqiyatli tanlangan har qanday nom iste'molchining diqqatini mahsulotga jalb eta oladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Brendlarning tarkibiy tuzilishi masalasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu masalaga oid fikrlarni rus tilshunosligi vakillari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham ko'rishimiz mumkin. V.Y. Kojanova, N.A. Stadulskaya, L.R.Yermakova, O.A. Selemenova, I.V Privalova, N.L. Shvedova kabi tilshunos olimlar ko'plab tadqiqotlar olib borganlar. Masalan, I.V Privalovanning fikriga ko'ra "milliy-madaniy ongning lingvistik belgilari" bo'lishi mumkin, ular ma'lum bir tilning yashirin lingvokulturologik xususiyatlarini "tashqi" qiladi. I.V Privalova tasnifi asosida pragmatonimlarning tarkibiy qismi sifatida lingvomadaniy ifoda vositalarining quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin:

I. Og'zaki muloqot vositalari va muloyim til shakllari.

Bunday pragmatonimlar kategoriyasi til shakllarining lingvistik va madaniy o'ziga xos xususiyatlariga va ularning har bir aniq tilda nutqiy amalga oshirilishiga asoslanadi. Misollar orasida "Pozdravlyayem" ("Tabriklaymiz" - shokolad to'plami), "Jelayem Vam" ("Sizga tilaymiz" – vino) – ular faqat rus tilida mavjud bo'lgan nutq shakllari; "Yangi yil bilan!" (shokolad) – garchi bu shakl boshqa tillarda mavjud bo'lsa ham, Yangi Yil muborak! (ing.), Bonne annee! (fr.) – uning o'ziga xosligi seriyadagi ahamiyatidadir. Agar ruslar uchun Yangi yil eng muhim qish bayrami bo'lsa, keyin Yevropa madaniyatida Rojdestvo eng muhim bayram hisoblanadi.

II. Ekvivalenti bo'lmagan so'zlar:

Rus moddiy va ijtimoiy madaniyatiga xos bo'lgan voqelikni ifodalovchi nominatsiyalar. Masalan: "Troyka", "Bogatyrskiy" – shokolad, "Tsarskaya", "Zava-linka", "Vuzovskiy" – aroq, "Vityaz" – pivo, "Lukoshko" – pechene.

III. Rus tili madaniyatida o'ziga xos tarkibga ega bo'lgan tushunchalarni nomlashning barqaror birikmalari. Masalan, shokolad "Rodnaya yon", aroq "Oltin uzuk", "Gjelka", "Sibir xarakteri", "Poytaxt", "Tambov bo'ri" xantal.

IV. Milliy belgili antroponimlar va zoonimlar. Masalan, shokolad "Ivan da Marya", "Alenka", quyultirilgan sut "Antoshka", "Burenka", "Afanasiy" pivosi, "Dariya" kofe.

V. "Pretsedent til hodisalari pragmatonimlar uchun motivatsion asos bo'lib xizmat qiladi. Ular yana quyidagi toifalarga bo'linadi:

1) Pretsedent otlar:

a) antroponimlar: tarixiy va madaniyat arboblarning nomlari, u yoki bu xususiyati tufayli davlat tarixiga kiritilgan. Masalan, shokolad "Piter Velikiy", "Ketrin I", aroq "Chaykovskiy", "Yuriy Dolgorukiy", "Putinka", "Vladimir Monomax" pivosi;

b) mifonimlar: ertakdagi mavjudotlar va boshqa xayoliy narsalarning nomlari. Masalan, shokolad "Pinocchio", "Firebird", "Sadko", "Kuzmich" arog'i "Humpbacked Horse". Xuddi shu turkumga real hayot antroponimlari sifatida stilize qilingan tovarlar nomlari kiradi, masalan: pivo "Solodov", "Bochkarev";

d) xrematonimlar: alohida jonsiz narsalarning tegishli nomlari, masalan, Aurora shokoladi, Kreml aroq;

e) xrononimlar: vaqt segmentlarining o'z nomlari, masalan, Tatyana kuni shokoladi;

f) ideonimlar: intellektual va badiiy soha obyektlari nominatsiyalari, masalan: "Morozko" yarim tayyor mahsulotlar, "Uch ayiq" pivosi (rus xalq ertaklariga bir xil nomdagi pragmatonimlar);

g) oykonimlar: pragmatonimlar uchun turtki vazifasini bajaruvchi aholi punktlarining nomlari. Masalan: "Novosibirskoe", "Penzenskoe", "Moskovskoe" pivo nominatsiyalari, "Mening Moskvam" shokoladlari to'plami, "Novosibirskie" shokoladlari to'plami;

h) urbanonimlar: ichki shahar obyektlarining nomlari, masalan: Arbatskaya vodka;

i) gidronimlar: suv geografik obyektlarining nomlari, masalan: "Volga", "Baltika" pivosi;

2) obyektlar nominatsiyasi vazifasini bajaradigan pretsedent tushunchalar inson faoliyatining aqliy, g'oyaviy va badiiy sohalari, masalan: "Bajov ertaklari", "Pushkinning ertaklari" – shokolad.

3) rus tiliga kiritilgan pretsedent bayonotlar, madaniyat, masalan: "Ay ha Pushkin!" – shirinliklar, "Yevropaga oyna" – aroq[1].

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Yuqoridagi tasnifdan kelib chiqib brendlarni brend tarkibini tashkil qilgan so'zlarning ma'nosiga ko'ra quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Ismlar asosida hosil qilingan brend nomlari.

"Kompaniya yoki mahsulotni inson ismi bilan nomlash bu eng oddiy nomlash usulidir. Shu tarzda anchagina mashhur brendlar yuzaga kelgan va muvaffaqiyat qozongan: "Alenka" shokoladi, "Afanasiy" pivosi, "Darya" muzlatilgan yarim tayyor mahsulotlar, "Maksim" erkaklar uchun jurnal, "Liza" ayollar uchun jurnal, "Mercedes" avtoulovi, "Diana" kimyoviy tozalab yuvish xizmatini ko'rsatuvchi tarmoq"[2].

2. Familiya asosida hosil qilingan brend nomlari. Masalan, "Ford" avtokonserni, "А.Коркунов" shokolad mahsulotlari, "Бочкарев" pivosi, "Smirnoff" arog'i, "McDonald's" restoranlar tarmog'i, "Levi's" jinsidan kiyim-kechaklar.

3. Ism va familiyani birgalikda qo'llash orqali hosil qilingan brend nomlari. Brendlarni nomlashda ism va familiyalarni birgalikda olib ham brend nomini hosil qilish mumkin. Masalan, Louis Vuitton — fransuz moda uyi, shu nomdagi brend ostida chamadon va sumkalar, moda kiyimlari, parfyumeriya va aksessuarlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

4. Toponim (geografik nomlanish) asosida hosil qilingan brend nomlari. Bunday hollarda biznesning qayerda joylashganligi yoki tovarning yohud va uning asosiy tarkibiy qismi kelib chiqqan joy manziliga e'tibor qaratiladi. Masalan, "Rublevskiy" – go'shtni qayta ishlovchi kombinat, "Yesentuki" – mineral suvi,

“Klinskoye” pivosi, “Vologodskoye”, “Finlandiya” arog‘i, “Ochakovskoye” kvars, “Shatura” mebellari, “Winston” sigaretalari, “Nokia” telekommunikatsiya kompaniyasi.

5. Tabiat va jonivorlar nomlari (zoonim) asosida hosil qilingan brend nomlari. Shuni alohida qayd etish kerakki, ko‘pincha tabiat hodisasi, biron-bir jonivor yoki o‘simlik xususiyatlari biron-bir mahsulot xususiyatini ifoda etishi mumkin: “Sapsan” tezyurar poyezdi, “Grad” zalp bilan o‘t ochish reaktiv tizimi, “Mustang”, “Yoqut”, “Lochin”, “Almaz”, “Mongus”, “Qayin” va boshqalar. M, **Reebok – afrika yerlaridagi juda tez yuguruvchi antilop nomiga qo‘yilgan.**

6. Tarixiy nomlar yoki faktlar asosida hosil qilingan brend nomlari. Insoniyat o‘tmishida iz qoldirgan tarixiy voqealar yoki o‘tmishda yashab o‘tgan mashhur shaxslarning ismi-sharifi bilan nomlangan brendlar ham anchagina. Misol sifatida Moskva shahridagi “Годунов”, “Pushkin”, “Graf-Orlov” yoki “Petrov-Vodkin” restoranlarini keltirish mumkin.

7. Mifologemalardan foydalanish asosida hosil qilingan brend nomlari. “Tangrilarning nomlari, xayoliy davlatlarning nomlari, turli xil qahramonlar va antioroerlarning nomlari – ularning barchasi qiziqarli, g‘ayrioddiy, ko‘pchilikka taniqli va shuning uchun markalar uchun idealdir. Masalan, “Mazda” avtomobil konserni zardushtiylik xudosi “Axura Mazda” nomidan oldi va “Sprite” ichimligi nomi XX asrning 40-yillarida paydo bo‘ldi” [3]. Canon – ushbu taniqli kompaniya nomi bag‘rikenglik xudosi (budda madaniyatida – Kwanon) ismidan olingan.

8. Pretsedent birliklardan foydalanish asosida hosil qilingan brend nomlari. Kino, musiqali asarlar, multfilmlar, ularning qahramonlari nomini yoki ulardagi mashhur jummalarni brend sifatida tanlash usuli ham brendning muvaffaqiyatga erishishida ahamiyat kasb etadi. Masalan, “Prostokvashino” sut mahsulotlari ishlab chiqarish firmasi, tabiiy teri va mo‘ynali liboslar do‘konlari tarmog‘i “Snejnaya koroleva”, “Osiyo”, “Paulina”, “Gulperi” kabilar materialga berilgan nomlar hisoblanadi.

9. Alliteratsiyadan foydalanish asosida hosil qilingan brend nomlari. Bu usuldagi neymingda brend nomi bir maromda takrorlanadigan bir xil unli tovushlar yoki bir xil tovushlar ketma-ket talaffuz qilinadigan so‘zlardan iborat bo‘ladi. Masalan, “Coca-Cola” ichimligi, “Sam Samich” yarim tayyor chuchvaralari, “Chupa-Chups” cho‘p konfetlar, “Naf-Naf” kiyim-kechaklar do‘koni.

Brendlarga nom berishda nominatorlar nomning jarangdor ekanligi, talaffuzi qulay bo‘lishi va insonlar esda oson saqlab qolishlari mumkin bo‘lgan so‘zlarni tanlashga harakat qilishadi. Yuqorida ko‘rib o‘tilgan tasnifdan tashqari brendlarni tuzilishiga ko‘ra, ya‘ni brend tarkibini tashkil qilgan asoslarning nechtaligiga ko‘ra ham turlarga bo‘lish mumkin. Ular bu jihatidan quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Sodda brendlar
2. Qo‘shma brendlar
3. Juft brendlar
4. Takroriy brendlar
5. Qisqartma so‘zlar asosida hosil qilingan brendlar.

Sodda brendlar. Sodda brendlar faqat bitta soʻzdan iborat brend hisoblanadi. Masalan, maishiy texnika ishlab chiqaradigan "Sony", "Apple", "Samsung", "Asus", "Nokia" brendlari, "Yaguar", "Puma" – kabi kiyim-kechak brendlari, "Chanel", "Faberlik", "Nivea", "Dermasol" – parfyumeriya brendlari, "Bravo", "Nestle", "Lactel" – sut mahsulotlari brendlari.

Qoʻshma brendlar. "Koʻpincha ikkita soʻzdan tuzilgan qoʻshma soʻzlar ham brendlarni nomlashda qoʻllaniladi. Masalan, "Alba-bank" tijorat banki, "Aeroflot" aviakompaniyasi, "Beeline" mobil aloqa operatori, "Volkswagen" avtokonserni, "Aquafresh" tish pastasi, "Uzummarket" savdo brendi, "Anorbank" kredit kartalari va hokazo"[3].

Juft brendlar. Odatda bir-biriga yaqin maʼnoli soʻzlardan tuzilgan brendlar ham uchrab turadi. Bunday brendlar juft brendlar hisoblanadi. Bunday brend nomlari ikki antroponimning oʻzaro qoʻshilishidan hosil qilinadi. Bunda koʻpincha ikki ism yoki ikki familiya birlashtirib brend nomi hosil qilinadi. Masalan, Dolce & Gabbana brendi nomi uning asoschilari dizaynerlar Domeniko Dolche va Stefrno Gabbanalarning familiyalarining birlashishidan hosil boʻlgan.

Takroriy brendlar. Takroriy brendlar aynan bir brend nomining takroriy qoʻllanishidan yoki ayrim tovush oʻzgarishlari bilan takroriy qoʻllanishidan hosil boʻladi. "Coca-Cola" ichimligi, "Sam-Samich" yarim tayyor chuchvaralari, "Chupa-Chups" choʻpli konfetlari. Johnson & Johnson kompaniyasi meditsina va farmasevtika uskunalari, gigiyena vositalari ishlab chiqaruvchi yirik kompaniya boʻlib, brend nomi uning asoschilari aka-ukalar Jeyms Vud Jonson, Robert Vud Jonson va Edvard Mid Jonsonlar familiyalaridan olingan.

Qisqartma soʻzlar asosida hosil qilingan brendlar. Soʻzlarni qisqartirish – nom yaratishning yana bir mashhur usuli hisoblanadi. Masalan: "MTS", "Lenovo", "IBM", "HP" (Hewlett-Packard – brend asoschilari familiyasidan olingan. Doʻstlar familiyalar yozilishi ketma-ketligini oddiygina tanga tashlash asosida aniqlashgan.) nomlari.

Qisqartmalar Sovet Ittifoqida juda tez-tez ishlatilgan va hozir ham koʻp ishlatilmoqda. Qisqartmalar asosida nom hosil qilishning quyidagi usullari bor:

1. Brend nomini ifodalovchi soʻzlarning bosh harflarini olish;
2. Brend tarkibidagi soʻz birikmalarining boʻgʻinlarini olish.

Brend nomini ifodalovchi soʻzlarning bosh harflarini olish. **JBL** – hozirga qadar audiotexnika ishlab chiqaruvchi kompaniya. Asoschisi Jyeyms Bullou Lensing nomi bilan ataladi. U aʼlo darajadagi muhandis boʻlgan.

BMW. Bayerische Motoren Werke — bunday uzun nomni logotipga joylashtirish imkonsiz, shuning uchun motor zavodining nomi BMW harflari ortiga yashiringan. **IBM – International Business Machines (Biznes uchun xalqaro mashina) qisqartmasidan olingan.** **NEC – 1983-yilda Nippon Electric Company soʻzlarining qisqartmasidan olingan.**

Brend tarkibidagi soʻz birikmalari boʻgʻinlarini olish. **Yandex**. Yandex izlash tizimi 1997-yil 23-sentabrda rasman tasdiqlangan boʻlib, "Yandex" nomi "Yet another indexer" ("yana bir indeksator") yoki "Tilga oid iNDEX" iboralarining qisqartmasidir.

Intel brendi bir qarashda izohlash shart bo'lmagan nomga o'xshab ko'rinadi. Aslida esa abbreviatura ortida Integrated Electronics so'zlari yashiringan.

Artel savdo belgisi – O'zbekistondagi eng yirik maishiy texnika va elektronika ishlab chiqaruvchi kompaniya. 2011-yilda o'z faoliyatini boshlagan va bugungi kunda ham maishiy texnika ishlab chiqarishda davom etmoqda. Kompaniya asoschisi Jahongir Ortiqxo'jayev. Artel nomi "Artikxodjayev" va "Elektronika" so'zlarining birinchi bo'g'inlarini olish asosida hosil qilingan.

XULOSA

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, nomlash bu juda og'ir va uzoq davom etadigan jarayondir. Ba'zan kompaniyalar oylar davomida o'z mahsulotlariga nom berishni ishlab chiqishadi va ba'zida deyarli mahsulot nomi tanlanadi. Nom qo'yishda antroponimlardan, ya'ni ism va familiyalardan foydalanish hollari ham ko'p uchrab turadi. Mahsulot nomi kompaniyaning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Kuchli, yaxshi tanlangan nom kompaniyaga bozorga qaraganda tezroq rivojlanishiga yordam beradi, maqsadli auditoriya ongida mahsulotning to'g'ri tasvirini yaratishga, joylashishni aniqlash strategiyasini osonroq yetkazishga yordam beradi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, nom muvaffaqiyatli tanlangan bo'lsa-da, ammo mahsulot sifatli, xaridorgir bo'lmasa, baribir dunyo bozoridan mustahkam o'rin egallay olmaydi. Shuning uchun brendlarga nom berishda brend xususiyatlarini ochib beradigan nom tanlash bilan bir qatorda mahsulot sifatiga ham e'tibor berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Карпова, С. В. Брендинг: учебник и практикум для прикладного бакалавриата / С. В. Карпова, И.К.Захаренко; под общ. ред. С. В. Карповой, 2014. — 439 с.

2. Saparniyazova M., O'rozov J. O'zbek tilida nom yaratishning milliy-madaniy xususiyatlari toshkent «Malik print co» 2021. – B. 40.

3. Лутфуллаева Д., Сапарниязова М. Нейминг: тилда ном яратиш технологияси. "SCOPUS" базасидаги журнал. November-December 2019. ISSN: 0193-4120 Page No. 4183 - 4189

4. Лутфуллаева Д., Сапарниязова М. Ўзбек тилида ном яратиш муаммолари // Тил ва адабиёт таълими. 2019. № 10.

5. Стадульская Н.А. Эмоционально-оценочный и экспрессивный компоненты в семантике прагматонимов. Вестник ТГПУ. 2007. Выпуск 4 (67). - С. 36-41.

6. Казанская Л.П. 2012. Лингвистические проблемы нейминга. Linguistica Bidgostiana. Bydgoszcz. –Б. 65.

7. Marketopedia. Онлайн энциклопедия маркетинга // <http://marketopedia.ru/114-naming.html>

ABDULLA QODIRIYNING DERIVATSION MAHORATI

*E.G'. Abdurazzoqov,
f.f.b.f.d. (PhD)
"University of Business and Science"
oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada Abdulla Qodiriy romanlari matnida uchrovchi yasama so'zlar o'zbek tilining ichki manbalaridan tashkil topganligi haqida fikr bildirilgan hamda Adibning derevatsion mahorati yoritilgan.

Kalit so'zlar: derevatsiya, affiksatsiya, agglyutinatív, yasama so'z, grammatik shakl, adabiy me'yor.

Affiksatsiya – grammatik ma'no ifodalashning tarqalgan turi; u orqali deyarli aksariyat grammatik ma'nolar ifodalanadi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning xarakteri hamda mohiyatiga ko'ra affikslar ikkiga: so'z yasovchi va shakl yasovchi affikslarga bo'linadi. So'z yasovchi affiks so'zga qo'shilib, yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi hamda so'zning grammatik tabiatiga ta'sir etadi. Nazariy grammatikaga doir tadqiqotlarning aksariyatida muayyan qoidaning qiyomiga yetishi, asoslanishi, aksariyat hollarda, zamonaviy asarlar tiliga mos keladi. Xalq og'zaki ijodiga doir matnlar grammatik tahlil qilinganda, ba'zan qoida va til birligining ifodalanishi amalda bir-biriga mos kelmaydi. Shu ma'noda, tilimizning milliy xususiyatlari saqlanib qolgan jadid davri asarlari tili tadqiq etishni taqozo qiladi. Jumladan, A.Qodiriyning grammatik vositalardan foydalanish mahorati uning milliy roman yozishida o'ziga xos muhim ilmiy, badiiy ahamiyat kasb etgan. O'zbek tili agglyutinatív tillar qatoriga kiradi [1.1.] ya'ni har bir grammatik ma'no alohida grammatik vosita orqali ifodalanadi. O'zbek tiliga xos bo'lgan yana bir jihat borki, tilimiz tabiatiga ko'ra asosga qo'shiladigan affikslar, odatda, so'zdan keyin joylashadi. Shunday bo'lgani holda bugungi kunda ham, jadidchilikkacha bo'lgan turli davrda yaratilgan asarlarda ham fors-tojik tilining o'zbek tiliga ta'siri aniq sezilib turadi. O'zbek tilida faol qo'llanib turgan so'z yasovchi old qo'shimchalar fors-tojik tilidan o'zlashgan bo'lib, o'zak oldidan qo'shimcha qo'shilishi tilimiz tabiatiga yotdir. A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani grammatik vositalarining funksional xususiyatlari o'rganilganda, roman matni morfemik tahlil qilinganda, o'zlashma old qo'shimchalar deyarli qo'llanilmagani kuzatildi. Masalan: – *Bizni kechirasiz, bek aka, – deb Rahmat uzr aytdi, – vaqtsiz kelib sizni tinchsizladik.* ("O'tkan kunlar", 7-bet) Bunday holatni boshqa badiiy matnlarda deyarli uchratmaymiz.

Grammatik vosita – bu tilda grammatik munosabatlar o'rnatishda moddiy ifodalangan til vositasi. Grammatik vosita hamda grammatik birlik ifoda plani yoxud tarkib rejasiga bog'liq bo'ladi. Bunda minimal grammatik-ramziy birlik morfema hisoblanadi. So'z yasaliş tizimi – tilning lug'at boyligini oshiruvchi

ichki mahalliy manba. To'g'ri, tillar bir-biridan so'z o'zlashtirish yo'li bilan ham muayyan darajada boyib boradi, biroq bu milliy tilning negizi, asosi, sofliğini sekin-asta yo'qotish hisobiga bo'lmasligi lozim. Tilning milliy xususiyatini asrashda shoir, yozuvchilarning xizmati beqiyos. Arabiy, forsiy istiloh va so'zlar ommaviy muloqotda ham, badiiy, ilmiy asarlarda ham yozuvchi, olimlar tomonidan faol ishlatilmoqda. Xuddi shunday tilimizga o'zlashayotgan birliklar o'zbek tili tabiatiga moslashishi, orfografiya va orfoepiya talablariga javob berishi lozim. Bu so'zlar bilan bog'liq jihat. Tilimizda boshqa tillar ta'sirida o'z imkoniyatini o'zga til birliklariga bo'shatib berish kabi holatlar kuzatilmoqda. So'z yasovchi qo'shimchalar har bir tilning boyish, taraqqiy etish manbaidir. Bizningcha, tilning mana shu birliklari sof o'zbekcha, ichki manbaga tayangan bo'lishi kerak, chunki mazkur grammatik vositalar yangi so'z yasaydi. O'zbek tili tabiatiga ko'ra, asosga qo'shimcha, morfema keyinidan qo'shiladi. Albatta, affikslarning asosga qo'shilish tartibiga rioya qilinadi. To'g'ri, bu borada ayrim istisno holatlar mavjud: avval, lug'aviy shakl yasovchi, so'ng so'z yasovchi qo'shiladi. O'zbek tilida so'z yasovchi morfemalar juda ko'p bo'lishiga qaramasdan, fors-tojik tili ta'sirida kirib kelgan so'z yasovchi old qo'shimchalar ko'p uchraydi. Mazkur qo'shimchalar asosan sifat, qisman ot va ravish hosil qiladi.

A.Qodiriy romanlari matni morfemik tahlil qilinganda so'z yasalishining milliy an'analariga rioya qilingani kuzatiladi. Bu esa yozuvchining tilga munosabatini yaqqol ifodalaydi. Shuningdek, -siz morfemasini yo'q inkor so'zi o'rnida qo'llab sodda yasama so'z hosil qilish ham yozuvchining derevatsion mahoratidan dalolat beradi: 1) *Bu vaqt Otabekning tusiga ham haligidek o'zgarish chiqdi ersa-da, lekin sezdirmaslikka tirishib javob berdi: – Manim uchun farqsiz. ("O'tkan kunlar", 13- bet)* 2) *Bu ikkisidan kechguchiga esa na podshohning qahri va na jahannamning qa'ri farqsizdir. (Mehrobdan chayon", 146-bet)* Ikkinchi misolda inkorni ifodalovchi yo'q modal so'zi o'rnida -siz yasovchisining qo'llanishi orqali o'zgacha bir uslub, ya'ni noyob sintaktik kombinatsiya yuzaga kelgan. *Farqsizdir* – kesim, *podshohning qahri*, *jahannamning qa'ri* ega vazifasida kelmoqda. Aslida gap quyidagicha bo'lishi mumkin edi: *Bu ikkisidan kechguchiga esa na podshoh qahrining va na jahannam qa'rining farqi yo'qdir*. Ushbu holatdagi gapda *farqi* – ega, *yo'qdir* – kesim, *podshoh qahrining*, *jahannam qa'rining* – qaratqich aniqllovchi vazifasini bajaradi. *Farqi yo'qdir* shaklidagi ega va kesimdan iborat birikmaning kesimi orqali ifodalanayotgan inkor ma'nosi -siz affiksi orqali ifodalananda ega tarkibidagi -i egalik shakliga ehtiyoj yo'qolmoqda va natijada "Farqi yo'qdir" shaklidagi ega va kesimdan iborat birikma o'rnida farqsiz shaklida sodda yasama sifat hosil qilinib, gapda kesim bo'lib kelmoqda. *Podshohning qahri*, *jahannamning qa'ri* birikmalari esa gapda ega vazifasini bajarmoqda. Umuman olganda, -siz so'z yasovchi morfemasi o'zbek tilining ifoda imkoniyatlarini nihoyatda kengaytiradi. Ayrim o'rinlarda keltirilgan -siz affiksli leksemalar hozirgi grammatik, nutqiy va uslubiy me'yorga mosdek ko'rinsa-da, nutqiy vaziyatiga ko'ra farqlanadi: *Homidning zaruratsiz ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak, birbirlariga qarashib oldilar. ("O'tkan kunlar", 18-*

bet) Mazkur holatda -siz qo'shimchasi o'z davrida tejamkorlikni ta'minlagan bo'lishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Hozirgi kunda aynan shu jumlani shakllantirish uchun ko'proq vosita (so'z)ni ishlatishga to'g'ri keladi: Homidning zarur bo'lmagan holatda (yoki noo'rin so'zini qo'llash o'zini unchalik oqlamaydi) ayb tekshirishi majliska yotroq tuyilgan bo'lsa kerak, bir-birlariga qarashib oldilar.

A.Qodiriyning romanlari matnida fors-tojik tilidan o'zlashgan old qo'shimchalar o'rnida o'ng qo'l qoidasiga amal qilingan holda so'z yasovchi qo'shimchalar asosdan so'ng qo'shib kelgan: *Ra'no esa "egasi"ning kim ekanligini yaxshi bilgani va uni qanot qoqib qarshi olg'ani uchun jodu ko'zida rizosizliq emas, surur ma'nolari o'ynatar edi.* ("Mehrobdan chayon", 8-bet) Bugun shu jumlani yozmoqchi bo'lsak, norozilik so'zini ishlatishdan boshqa chora bo'lmadi, chunki bu o'rinda rozi emas shaklida qo'llab bo'lmaydi. Quyidagi keltirilgan jumalarda belgiga ega emaslik, mavjud emaslikni ifodalovchi -siz qo'shimchasi bee'tibor, bezarar so'zlari o'rnida qo'llanilmoqda. Ikki asr oldin bu so'zlar umumxalq tilida romandagi kabi ishlatilgan degan xulosaga kelish mumkin: *Madalixonning fatvosiga ishtirok qilg'an ulamolar hamisha e'tiborsiz, mardud bo'lib goldilar. Kuyavlar ko'rulib ular ham zararsiz topildilar.* ("Mehrobdan chayon", 145-bet)

Ayrim sof o'zbekcha yasama so'zlarimiz badiiy asarlarda qolib ketmoqda. "O'tkan kunlar" asarida juda ko'plab sof o'zbekcha yasalgan so'zlarimiz borki, lekin ulardan bugun foydalanmay qo'ydik. Aslida ulardan bemalol foydalanishimiz mumkin: *Bu o'ng'aysiz holatdan chiqish va, so'zg'a ulab yuborish uchun Rahmat tirishkandek ko'rinar edi.* – *Marg'ilonni qanday topdingiz, bek aka, xushlandingizmi, yo?... ("O'tkan kunlar", 9-bet)* Ushbu misoldagi "hushlandingizmi" kabi o'ziga xos tarzda so'z yasab qo'llanishi A.Qodiriyning so'z yasash borsidagi ziyrakligi, kuchli bir so'z zargari sifatida o'zbek tili lug'at boyligini ichki manba orqali boyitishda kishi ilg'amagan jihatlarini topaolganidan dalolat beradi. Shu bilan birga ushbu misoldagi "Marg'ilonni qanday topdingiz" jumlasida bugungi kunda romanda ifodalanayotgan ma'noda ishlatilmaydi. Romanda "Marg'ilonni qanday topdingiz" jumlasida "Marg'ilon sizga yoqdimi?" degan ma'noda ishlatilgan. Bunday qo'llanish o'sha davrda o'zbek tiliga turk tilining ta'siri orqali yuzaga kelgan. Aytib o'tilgan jumla turkcha "Marg'ilonni nasl buldungiz" jumlasining tarjimai hisoblanadi. XX asrning boshlarida boshlarida turk tilining o'zbek tiliga ta'siri kuchli bo'lganligi sababli Qodiriy romanlarida ham shunday jumlar ko'zga tashlanadi. Romanda qo'llanilgan so'zlarning yasaliş tizimi o'ziga xos: ular o'zbek tilining o'z qoidalari asosida hosil bo'lgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday talaffuz ko'nikma mavjud bo'lmagani uchun noqulay tuyuladi, o'z so'zlarimizni ishlata olmaymiz, uning o'rniga o'zlashma so'z va qo'shimchalarni qo'llaymiz: *Bu savolning javobiga Otabek ikkilangandek va o'ng'aysizlang'andek bo'ldi.* – *Nima desam ekan... Marg'ilonni har holda... xush ko'rdim, Marg'ilon Turkistonimizning to'qug'uchilik hunarida birinchi shahridir.* ("O'tkan kunlar", 9- bet) A.Qodiriy romanlarida morfologik usulda yasalgan fe'llar, shundan kelib chiqib, fe'l yasovchi qo'shimchalar nisbatan

ko‘proq uchraydi: *Otabek Rahmatning bu so‘zini samimiyat bilan qarshiladi. (“O‘tkan kunlar”, 9-bet) – Xoting‘a muvofiq bo‘lish va bo‘lmasliqni uncha keragi yo‘q, – dedi Homid e‘tirozlanib, – xotinlarga “er” degan ismning o‘zi kifoya...* (“O‘tkan kunlar”, 9- bet) Anvar yana kuldi. Biroq uning bu so‘ngg‘i kulishida kuchlanish bor edi: (*“Mehrobdan chayon”, 15-bet*) Shu o‘rinda e‘tirozlanib hozirgi adabiy tilida e‘tiroz bilan yoki e‘tiroz bildirgan holda shaklida qo‘llaniladi. “Xush ko‘rmoq” so‘zining o‘rniga hozirda “yoqtirmoq” fe‘li to‘g‘ri keladi. Asarda sifat-doshning tarixiy varianti nisbatan ko‘p qo‘llanilgan: *Bu to‘g‘rida uylanguchi yigit bilan er qilg‘uchi qizning lom-mim deyishka haq va ixtiyorlari bo‘lmay, bu odatimiz ma‘qul va mashru‘ ishlardan emasdir.* (“O‘tkan kunlar”, 11- bet)

Asarda fe‘l yasallishiga doir ko‘plab yangi namunalarni uchratish mumkin: *Yo‘q... Tanimayman. Homidning yuzidagi boyag‘i holat yana ham kuchlanib go‘yo toqatsizlang‘andek ko‘rinar edi...* (“O‘tkan kunlar”, 12-bet) Borg‘an sayin mashqxonag‘a yaqinlashib kelgan oyoq tovshi bilan Anvar toqatsizlandi. (*“Mehrobdan chayon”, 122-bet*) Toqatsizlanmoq – o‘zbek tili tabiatiga mos yasallish. Hozirgi adabiy tilda, ko‘pincha, ushbu so‘zning betoqat bo‘lmoq shaklidan foydalaniladi: *Hasanalining so‘rag‘uchig‘a bekning qiz yoqdirmaslig‘ini sabab ko‘rsatib, shu kungacha uylanmay kelganligini tafsili bilan hikoya qilib berishidan so‘ng ul toqatsizlang‘andek bo‘ldi.* (“O‘tkan kunlar”, 20-bet)

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, A.Qodiriy romanlari matnidagi yasama so‘zlar o‘ziga xos tarzda yasalganligi, asar matni esa o‘zbek tilining milliy tabiatiga ko‘proq mos kelishi Adibning derevatsion mahoratidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nurmonov A. Tanlangan asarlar. III jild. – Toshkent, 2012. – B. 24. 27
2. Abdulla Qodiriy O‘tkan kunlar. Roman. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018. -210 b.
3. Boymirzayeva S.U. Oybek prozasining lingvostilistik tadqiqi: filol.fan.nomz. dissertatsiya avtoreferati. – Samarqand, 2004. - 24 b.
4. Yo‘ldoshev M. Cho‘lponning badiiy til mahorati: filol.fan.nomz. dissertatsiya avtoreferati. – T., 2000. -24 b.
5. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T., 2009. -167 b.
6. Choriyev T. Sadriddin Ayniy publitsistik asarlarining tili va uslubi (leksika va frazeologiya):filol.fan.nomz. dissertatsiya avtoreferati. – Samarqand, 2001. – 24 b.
7. Qodirova X. Abdulla Qodiriyning evfemizm va disfemizmdan foydalanish mahorati: filol.fan.nomz. dissertatsiya avtoreferati. – T., 2012. – 24 b.

MAJZUB NAMONGONIY IJODI VA TASAVVUFIY MANBALAR

O.M. Boyatov,
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU tayanch doktoranti.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Majzub Namongoniy ijodi va tasavvufiy manbalar haqida ma’lumotlar berilgan.

Kalit soʻzlar. Tasavvuf, adabiyot, ma’naviy hayot, Turkiston, Xo‘qand xonligi.

Adabiyot o‘z vazifasiga ko‘ra insonni chin ma’noda komil etib tarbiyalash yo‘lidagi serqirra, serjilo insonshunoslik fanidir. Bu fan shakllanishida islom dini va tasavvuf ta’limotining alohida o‘rni bor.

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida, tasavvuf tariqati bilan bog‘liq Turkiston zamini xalqlarining ma’naviy hayotida katta mavqe’ga ega bo‘lgan, XVIII asrning oxiri va XIX asrning o‘rtalariga qadar

Turkiston adabiy muhitiga sezilarli ta’sir ko‘rsata olgan Abdulaziz Hasanxoja o‘g‘li Majzub Namangoniy (rahmatulloh alayh) naqshbandiya-mujaddidiya sulukining piyri komilidurlar.

U zot Xo‘qand xonligining mashhur mutasavvuf shayxi, shoir, olim va mudarris sifatida katta shuhrat qozondilar. Shuningdek, Naqshbandiya tariqatining piyri murshidi sifatida el-yurtning ehtiromiga sazovor bo‘ldilar.

So‘fiy shoir Abdulaziz Majzubi Namangoniyning (rahmatulloh alayh) she’r-u g‘azallarida oyatlar va hadislarga ishoratlar, Allohga hamdlar va munojotlar, Payg‘ambar alayhissalomga, u kishining oila-a’zolariga va sohobalariga na’tlar, hamda avliyolarning zikrlari bayon etiladi.

Majzubi Namangoniy (rahmatulloh alayh)ga “Majzub” taxallusini u kishining ustozlari xalifa Husayn alayhirrahma berganlar, bu ibora majzub-jazbali, hayratlangan, devona ma’nolarini anglatadi. Bundan tashqari, ushbu ibora tasavvufda “qalbiga Alloh muhabbati solingan” va “Alloh O‘ziga tortgan” degan ma’nolarni bildiradi. Abdulaziz Majzub alayhirrahmaga o‘z ustozlari xalifa Husayn (rahmatulloh alayh)dan xufiya va jahriya zikr aytishga ruxsat bo‘lgan. Shuning uchun ham o‘z muridlarining ba’zilariga xufiya hamda jahriya zikr aytishga ijozat berganlar.

Umrini Islom diniga bag‘ishlagan inson o‘zining devonida “duo” motiviga quyidagicha to‘xtalib o‘tadi.

Xudoyi taborak, Xudoyi taolo,

O‘zung Hodiy, yo‘l ochg‘il Haq taolo¹.

Ey, bandalarning hojatlarini qondirguvchi barakot sohibi ulug‘ Robbimiz, Sen o‘zing to‘g‘ri yo‘lga boshlaguvchi Haqiqiy Parvardigorimizsan. Bizlarni o‘zingning haq yo‘lingga yo‘llab, hidoyating tarafga yo‘l ochgil.

Tufayli Muhammad alayhissalom,

¹ Majzub Намонгоний. Тазкират ул авлиё. (тошбосма) Наманган, 1957. Қолган байтларни манбаси ҳам шу.

Aning oli, as'hobig'a ham salom.

Ey Robbimiz, bizlar uchun eng sevimli, go'zal xulqli bo'lgan, O'zingni habibing bo'lmish Muhammad alayhissalomni vasila qilib, o'rta qo'yub so'raymiz, Bu oliyanob do'sting tufayli ya'ni sabablari va hurmatlaridan bizlarni to'g'ri haq yo'lga yo'llagin. Payg'ambarimiz Alayhissalomga doimo ko'makdosh bo'lib fidokorlik ko'rsatgan oila a'zolariga, sahobalariga salomlar bo'lsin.

Eshoni Majzub rahmatulohi alayh o'zlarining ushbu avvalgi g'azallarida bizlarga ta'lim uchun duo qilish va duo qilishda esa nimalarni so'rashimiz, kimlar tufayli duolarimiz ijobatga yaqin bo'lishini ko'rsatib beradilar.

Tufayli Abu Bakr kim, yori g'or,

Tufayli Umar adldda nomdor.

Payg'ambarlarning buyugi bo'lmish Rasul akram Alayhissalom bilan uch kechayukunduz Savr g'orida birga bo'lgan insonlarning eng yaxshisi va ulug'i bo'lmish Abu Bakr Siddiq raziyallohu taolo anhu hamda tarixda adolat timsoli bo'lib kelayotgan Umaru odil raziyallohu taolo anhu hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli uchunchi xalifaki Usmon,

Shinovari g'avvosi daryoi Qur'on.

Qur'oni karim ma'naviy ilohiy daryo bo'lsa, unda suzuvchi va g'avvos bo'lib sho'ng'uchi bo'lmish uchunchi xalifa Usmon raziyallohu taolo anhu sabablari va hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli xalifa Ali shohi mardon,

Saxo ma'dani, maxzani judu ehson.

Saxiylikning koni, in'omu-ehson xazinasi, mardu maydonlar shohi xalifa Ali raziyallohu taolo anhu hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli ikki sarvi bo'stoni jannat,

Ikki shohzodai javononi jannat.

Nabiyzodalar ham valiyzodalar,

Sahi bog'i sabr ichra ozodalar.

Muhtaram Nabiyimiz alayhissalom nabiralari nabiyzodalar, Aliyu valiyyulloh raziyallohu anhung farzandlari valiyzodalar, jannat bo'stoni yigitlarining shahzodalari, sabr bog'ining ozodalari, qomatlari kelishgan barvasta imomi Hasan va imomi Husayn raziyallohu taolo anhumo hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli o'shal Zaynul-ubbodi imom,

Ki maydoni irfonda uluvvi xirom.

Imomi Husaynning o'g'illari, ma'naviyat olamining ulug'laridan sanalmish Zaynul-Obidin rahmatulloh alayh hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli imomiyki Boqir edi,

Hama ilmu fan ichra mohir edi.

Hama ilmu fanda mohir bo'lib tanilgan, imomlarning beshinchilari bo'lmish imomi Boqir rahmatullohi taolo alayh hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli sahobaki Salmoni fors,

Tutar zuhdu taqvo tariqiyni pos.

Sahobayi kiromlarning ulug'laridan, zuhdu taqvo yo'lini mahkam tutgan
Salmoni forsiy raziyallohu taolo anhu hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli o'shal Qosimi zufunun,
Ki toat bila qomati hamchu nun.

Insonlarning eng yaxshisi bo'lmish Abu Bakr Siddiq raziyallohu
anhuning nabiralari, faqih, olim-u fozil, qaddi qomatlari toat ibodatda nun kabi
egilgan, Qosim ibn Muhammad (rahmatulloh alayh) hurmatlaridan so'rayman...

Tufayli o'shal pok, Sodiq imom,
Ishi bandalikda muvofiq imom.

Bandachilikni o'z joyiga muvofiq o'rinlatib qo'ya olgan, pokiza zotlardan
bo'lmish imomi Ja'fari Sodiq raziyallohu taolo anhu hurmatlaridan
so'rayman...

Majzub alayhir rahmaning she'r-u g'azallari so'fiylar anjumanlarida
hofizlar tomonidan maroq ila aytilib kelingan va bu an'ana davom etib kelmoqda.
Chunki odatda anjumanlarda Allohni yod qilishda ilohiy ishq kuylov-chisining
g'azali ohang bilan o'qilsa, bu jarayonda baytlar tarkibidagi chuqur ma'noli
so'zlar inson ruhiga ta'sir qiladi va uni beixtiyor ilohiy ma'naviy huzurga
yetaklaydi. Majzub Namangoniy(Alloh rahmat qilsin) arab, fors-tojik, usmonli
turk va turkiy tillarini yaxshi bilgan zullisonayn shoir, shirin kalom, so'z
san'atkori bo'lgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, o'zlarining ushbu kitoblarida arab
va forsiy iboralarni mohirona ishlatib, forsiy g'azallar bilan ziynatlab, turkiy til
iboralari bilan pardoqlagan. Xullasi kalom, Majzubi Namangoniy devonlaridagi
she'r-u g'azallar, hikmatlar barchasi mahorat bilan yozilgan bo'lub, muxammas,
qasiyda, soqiynoma, murabba', musaddas usulida yozilgan ash'orlardan tarkib
topgan. Yana shuni ta'kidlab aytish kerakki, Majzub alayhir-rahmaning
g'azallarini o'qish va tinglashni ulug'larimiz ibodatdan deb sanaganlar. Ulug'
mutafakkir shoir, yirik tariqat shayxi bo'lgan insonning tug'ulgan sanalari
ma'lum emas, ammo xirad ahllari tomonidan u zotning vafot yillari haqida
Majzub "murshid xalq" bo'lib ketdi deb, aytib kelingan. "Murshid xalq" iborasi
abjad hisobida1274 raqamni anglatadi, demak bundan kelib chiqadiki, Majzub
alayhirrahmaning vafot yillari hijriyda1274-sanadir".

O'zbekiston mustaqilligi sharofati bilan silsilai Naqshbandiyaning piyri
murshidlaridan bo'lmish Hazrat piyrimiz Ibrohimjon Eshon Ho'qandiy
Oqqo'rg'oniy alayhi rrahmaning (1937-2009) tashabbuslari va muridlari
tomonidan u zotning qabrlari yonida 2005 yili hashar yo'li bilan maqbara
yodgorligi bunyod etildi.

Majzub Namangoniy tartib bergan devondagi she'r-g'azallar odamlarning
qalblaridan joy olib, u zotning so'fiyona ash'orlariga talabgorlar ko'paygandan
ko'paydi. Shu sababli o'sha davr Turkistonda bosmaxonalar bo'lmagani bois
kitoblar, asosan, xattotlar tomonidan ko'chirib yozib ko'paytirilgan va
buyurtmachilarga sotilgan. Bundan tashqari, havaskorlar tomonidan ham
qayta-qayta ko'chirib yozilgan. Bu qo'lyozma kitoblarning mohir xattotlar
tomonidan yozilganlari yaxshi va xatosi kam bo'lsada ammo lekin ayrim g'azallar
tushurub qoldirilgan.

TADEUSH DOLENGA-MOSTOVICHNING “MUTTAHAMNING PARVOZI” ASARIDAGI AHLOQIY TUSHUNCHALAR

R.Sh. Rislikov,
Namangan davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola polyak yozuvchisi Tadeush Dolenga Mostovichning “Muttahamning parvozi” asari qahramonlarining axloqiy qarashlariga bag’ishlangan bo’lib, avval boshdanoq muallif rostgo’ylik va yolg’onchilik xislatlarini qarama-qarshi qo’yadi. Sevgi va nafrat, vatanparvarlik, baxt, omad, odamlarning bir-biriga bo’lgan boshqa ko’plab insoniy tuyg’ulari va axloqiy tushunchalariga to’xtalib o’tgan. Bu tushunchalar asarda ishtirokchilar vositasida yanada yorqinlashtirilgan.

Kalit so’zlar: axloq, umuminsoniy qadriyatlar, baxt, insoniylik, adolat, vijdon

Tadeush Dolenga-Mostovich (1898-1939) - polyak yozuvchisi, jurnalist. Kiev universitetida ta’lim olgan. 1922-yildan Varshavada yashagan, 1922-1926 “Rzecz Pospolita” gazetasida muharrir bo’lib ishlagan. 1925-yildan T. M. taxallusi bilan hikoya va feletonlar yoza boshlagan. Uni mashhur qilgan asar “Nikodim Dizmaning martabasi” (o’zbek tiliga “Muttahamning parvozi” nomi bilan tarjima qilingan) romanidir. Asarda oddiy muttaham, yalqov va kaltabin Nikodim Dizma Varshavaga ish qidirib kelishi va tasodif tufayli yirik davlat arbobi bo’lib qolishi voqealari tasvirlanadi.

Jahon adabiyoti xazinasida qahramonlariga tasodifiy holatda omad kulib boqishi yoki arzimagan o’yin orqali ko’z ko’rib, quloq eshitmagan boyliklarga ega bo’lganlar, ishtirokchining jamiyatdagi martaba yo’li to’g’risida hikoya qiluvchi asarlarni juda ko’plab uchratish mumkin. Bu mansabparastlar orasida jamiyatda munosib o’rin egallashga loyiq bo’lgan kuchli iroda sohibi bo’lmish kishilar ham bor. Adabiyot ixlosmandlariga qisqa davr ichida katta martabaga erishgan yana bir omad haqidagi asar “Muttahamning parvozi” romani taqdim etilgan bo’lib, unda asar qahramoninig oddiy tashrif qog’ozi orqali butun bir boshli qishloqqa boshqaruvchi bo’lishi, ayyor va mug’ombirligi ortidan esa davlat tashkilotiga rais bo’lib qolishi, bu yerda go’yo boshqalar ko’z o’ngida vatanparvarligini, millat uchun naqadar tashvish chekayotgandek qilib ko’rsatadi. O’ziga yetarli miqdordagi boylikni to’plagach esa qishloqqa qaytib ketib, hayotini qolgan qismini rohat farog’atda, osonlik bilan topgan pullari bilan o’tkazishga qaror qiladi. Xolbuki bu paytda esa mamlakat iqtisodi, qishloq xo’jaligi ayanchli bir holatga kelib, falokat yoqasida qolgandi, prezident tomonidan avvalgi safardagidek aqlini, donoligini ishga solgan holda mamlakatni qutqarib qolishni iltimos qilib so’ragan maktubini mamlakat bosh vaziri keltirib beradi va vatanpavarligini, xalq uchun naqdar g’amxo’rlik ko’rsatgan holda hukumatni boshqarishni so’raydi. Lekin afsuski o’sha paytda barcha yolg’onlari fosh bo’lib, to’plagan barcha boyliklaridan ajrab qolishligini o’ylagan holda ushbu taklifni rad etadi.

Dolenga Mostevichning qahramoni bunday muvaffaqiyat uchun o'sha davr Polsha hukmron doiralaridan minnatdor bo'lmog'i lozim. Uni yuqoriga qalqitib olib chiqqan va "mamlakat xaloskori" deb atagan kishilar ham o'shalar bo'ladi.

Jamiyatda katta mansabga erishgach, Dizma qotil va o'g'riga aylanadi. Bochekning o'ldirilishi Dizmaning avtobiografiyasida yolg'iz qotillik bo'lib qolmasligini kitobxon juda yaxshi tushunadi. Romanning oxirida ko'z o'ngimizda hokimiyatni qo'lga olgach, ancha qon to'kadigan jinoyatchi namoyon bo'ladi. Dizmaning hokimiyatni qo'lga olishi esa aniq. Hozircha u "qo'lga tushib qolishdan" qo'rqib, bosh ministrlilik lavozimini rad etadi. Lekin bir oz vaqt o'tgach, romandagi kiborlarning tili bilan aytganda "u hali albatta hokimiyatni qo'lga olib, vatanni halokatdan qutqaradi."

Dolenga Mostovich o'z romanida g'oyat xarakterli voqeani tasvirlaganidan polyak tanqidchiligida nomunosib, iste'dodsiz va kaltabin odamning davlat arbobiga aylanishini ifodalovchi "dizmizm" degan termin paydo bo'ldi.

"Dolenga-Mostovichning qahramonlari boshidan kechirgan sarguzashtlar mudxish holatdagi ertakni eslatadi", - deya yozgan edi 1956-yili "Жиче литературе" gazetasida Stefan Otvinovskiy.

Muttahamning parvozi 30-yillardagi Polsha burjua jamiyatidagi ziddiyatlarni aks ettiruvchi mihim hujjatdir. 1939-yili fashist qo'shinlari Polshaga bostirib kirganida Dolenga Mostovich kapitan unvonida armiya safiga jalb etiladi va oradan ko'p o'tmay halok bo'ladi.

"Muttahamning parvozi" romani hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan holatda, Polshada qayta – qayta nashr qilinmoqda. 1956 – yilda ushbu mashhur roman asosida esa rejissyorlar tomonida film yaratilganligi esa, asarning qanchalik yuksak muvaffaqiyat qozonganligini ko'rsatadi.

Ushbu asar axloqiy jihatdan juda yaxshi muammolarni ko'tarib chiqqan. Asar nomiga e'tibor beradigan bo'lsak, avval boshdanoq muallif rostgo'ylik va yolg'onchilik xislatlarini qarama-qarshi qo'yadi. Sevgi va nafrat, vatanparvarlik, baxt, omad, odamlarning bir-biriga bo'lgan boshqa ko'plab insoniy tuyg'ulari va axloqiy tushunchalariga to'xtalib o'tgan.

"Baxt-har bir inson intiladigan maqsad, zotan u muayyan komillikdir"¹, - deya e'tirof etgandi buyuk ajdodimiz Abu Nasr Forobiy. Baxt ma'naviy ehtiyoj bilan bog'liq, unda maqsadlarga birin -ketin erisha borish, baxtdan qoniqish esa bir umr to'xtamaydi.

Hamma asarlardagi kabi ushbu asarda ham muhabbat tushunchasi va uning ishtirokchilar tomonidan yaxshi qabul qilinishi Nina va Dizma timsolida ajoyib tarzda ochib beriladi. Garchi bu yerda Dizma manfaat uchun sevgan bo'lsa, Ninani Dizmaning qaysidir bir tomoni o'ziga sehrlab, ohangrabodek tortar edi. Bu qaysi jihat ekanligini o'zi ham bilmas edi. Nina Leon Kuniskiyga majburlikdan turmushga chiqqandi. Dizmani esa chin yurakdan sevib qolgandi. U sahrodagi ehromga o'xshaydi, uni hech kim ag'dara olmaydi-deya Dizmani ta'riflaydi.

¹ Аль – Фараби. Социально-этические трактаты. Алма – Ата, «Наука», 1973. С. 3.

“Bunday qaraganda, oddiy odam,-deya o’ylardi Nina, - biroq ana shu qiyofa zahirida cheksiz kuch, ko’z ilg’amas qudrat yashiringan.U bu kuch-qudratni qachon va qayerda sarflashni juda yaxshi biladi.”

Shu o’rinda “Mayda odamlarda g’urur katta bo’ladi¹.” degan juda ajoyib fikrni bildirib o’tish lozimdir. Fransuz ijodkori tomonidan yozib qoldirilgan ushbu aforizm Dizma uchun o’ylab topilgan deyilsa aslo mubolag’a bo’lmaydi. Sababi-ki, omadi kelgan dastlabki paytlardanoq odamlarni mensimay qoladi. O’zining o’tmishi, kechagi kuni, kimligi, ozgina pulga zorligi va bir burda non uchun qanchadan-qancha qiynalganlarini sedan chiqaradi.

Shu o’rinda mashhur o’zbek adibi O’tkir Hoshimovning “Daftar hoshiyasidagi bitiklar²”ida keltirilgan baxtli va baxtsizlar haqidagi ajoyib fikrini keltirib o’tsak ham maqsadga muvofiq bo’lardi. “Baxtli odam xudbin bo’ladi : baxtsizlarga achinmaydi. Baxtsiz odam ham xudbin bo’ladi: baxtlilarga g’ayrligi keladi”. Ushbu fikrlar ham asarning mazmuniga qisman holatda to’g’ri keladi. Boisi, omadi yurishmaganligi, ishsizligidan nolib Dizmaning oldiga yordam so’rab kelgan eski tanishi Bohekni qora o’tmishini ochib qo’ymasligi uchun o’ldirishga buyurtma berishi esa, mana shu fikrlar naqadar haqiqatga to’g’ri ekanligini ko’rsatib turibdi.

Shuningdek asarda o’sha davrdagi polyak hukmron doiralari va hukumatning ustidan kulinganligini sezish qiyin emas. Hukumat rahbarlari va ma’sul shaxslarning naqadar uquvsizligi va ahmoqona harakatlari ochib berilgan. Ko’chadan kelgan va kimlgini xech kim bilmaydigan qandaydir ko’cha odamining gaplariga jamiyatning butun a’zolari, obro’li shaxslar laqqa tushib, ishonishlari kishini hayratlantiradi. Sababi salkam bosh vazir darajasiga yetguniga qadar Nikodim Dizmaning kim ekanligi bilan biron-bir hukumat a’zolari qiziqmaydi.Buni esa hukumatning beparvoligi, xalq hayoti bilan esa umuman qiziqmagan degan holatda tushunish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Аль – Фараби. Социально-этические трактаты. Алма – Ата, «Наука», 1973. С. 3.
2. Volter. Fransua-Mari Arue . Fransiyalik faylasuf
3. Hoshimov. O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. Sharq. 2015

¹ Volter. Fransua-Mari Arue . Fransiyalik faylasuf

² Hoshimov. O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. Sharq. 2015

NEMIS TILINI AFZALLIKLARI VA U OLIB BORUVCHI EZGU YO'LLAR

*Sh.A. Pozilov,
University of business and science universiteti talabasi*

Аннотация: Ushbu maqola Nemis tilini hayotga tatbiqini isbotlab beradi. Nemis tili va Germaniya va uning iqtisodining jaxondagi o'rni, shuningdek Nemis tilini o'rganishda erishsa bo'ladigan yutuqlar haqida bayon qiladi. Maqola oliy ta'limning barcha yo'nalishidagi talabalarga nazariy va amaliy darslarni o'zaro bog'lashda, chet mamalakatida ham o'qishni istagan o'quvchilarga qo'l keladi. Bu maqolada boshqa tillardan Nemis tilini oson jihatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nemis tili, Germaniya, ta'lim va tehsil olish, mehnat, dunyo, daromad, Germaniya iqtisodi, Yevropa Ittifoqi, yevro, nemis mashina bozori, maktab, darslik hamkorlik, mahsulot, ishlab chiqarish.

Nemis tili haqida ma'lumot

Ma'lumki bundan bir necha til avval maktablarda nemis tili va fransuz tili keng miqyosda fan sidatida belgilanib o'quvchilarga mazkur chet tillarida saboq berilgan. Hattoki bir sinfdagi bolalar o'zlari hohlagan chet tillarini tanlashgan, misol uchun bir sinfdagi yarim o'quvchilar fransuz tilini o'rgangan bo'lsa qolgan o'quvchilar nemis tilini o'rganishgan. Va shu orqali o'quvchilarda chet tili bo'yicha baza yaratilgan. Keyingi yillarda ingliz tili kirib kelib ommalashdi, buning natijasida hamma ingliz tilini o'qib, o'rgana boshladi va ingliz tili ommalashib ketdi.

Shuning bilan bir qatorda maktablarda oldin o'qitilgan nemis tiliga bo'lgan e'tibor kamayib ketdi.

Nemis tili chet tili sifatida II Jahon Urushi davridan keyin o'rganilishi boshlangan chet tililaridan biridir. O'zbekiston mustaqil deb e'lon qilinib, 2012-yil 10-dekabrda imzolangan "Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 1875-sonli PF gacha bir maromda umumiy orta ta'lim maktablarida chet tili sifatida o'rganilgan chet tillaridan biridir. O'zbekiston Respublikasi umumiy orta ta'lim maktablarida asosan 3 ta chet tili o'rgatiladi. Bular ingliz, nemis va fransuz tillaridir.

Ta'lim shunday jarayonki, uning natijasi 1-2 yilda emas, balki bir necha yillarda, 10-15 yilda ko'rinadi. Har bir sohada bo'lgani singari ta'lim sohasida xilma-xillikka rioya qilish, chet tillari o'qitilishida qaysidir fanning "monopoliyasi" bo'lib qolmasligi haqida hech kim qayg'urmadi.

Ehtimol, siz nemis tilini murakkab va murakkab tilda o'rganishingiz mumkin. Bu bir darajaga to'g'ri keladi; ammo tilning o'rni, o'quvchilar tillari uchun tabiiy salohiyati va unga bag'ishlangan amaliyotga bog'liqdir.

Nemis tilining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari sizni nemis tilini o'rganishingizga to'sqinlik qilmasligi kerak, ammo sizni nafaqat duch keladigan narsalarga tayyorlaydi.

Esingizda bo'lsin, nemis tili juda mantiqiy tuzilgan til bo'lib, ingliz tilidan ancha kam istisno. Olmon tilini o'rganishdagi yutuqingizning kaliti, haqiqatan ham, ushbu qadimgi nemis tilida yozilganidek bo'ladi: *Übung macht den Meister!* -> Amaliyot mukammal qiladi.

Masalan kimdir Germaniyaga ishlash yoki o'qish uchun borishni hohlaydi. Bunday hollarda ko'pchilik qanday test topshirsam, nemis tilidan nechanchi daraja olishim kerak deb o'ylanib qoladi. Keling Men sizlarga nemis tili darajalari haqida tushuncha beraman. Nemis tilida 3 ta asosiy daraja bor

A-Boshlang'ich daraja

B-O'rta daraja

C-Yuqori daraja

Bu 3 ta daraja ham o'zida kichik turlarga bo'linadi. Misoldan Ingliz tilidaqa IELTS 1,2,3, va hokazo

A1-Inson o' haqida qisqacha gapira olishi yaa'ni yashash jiyo, Yoshi haqida qisqacha ma'lumot berishi

A2-Manzilni so'rash va yo'lni so'rashni bilikerak

B1-Birorta mavzuga inson o'z fikrini kichkina prezentatsiya orqali qilishi kerak

B2-Yuqori darajaga qadam qo'yishi, xar qanday mavzuda o'z fikrini bemalol bera olishi kerak

C1-Ikkala darajada ham eksentsiz gapirish, ilmiy atamalarni tushuna olishi,

C2-4 ta kompetensiya: **esitish, gapirish, yozish, o'qish** kompetensiyalari bo'yicha tushuna olish

Nemis tilida **26** ta harf bo'lib

6 ta unli

20 ta undosh

Das deutsche Alphabet

Aa	[a]	Jj	[jɔt]	Ss	[ɛs]	Umlaute	
Bb	[be]	Kk	[ka]	Tt	[te]	Ää	[ɛ]
Cc	[tse]	Ll	[ɛl]	Uu	[u]	Öö	[ø]
Dd	[de]	Mm	[ɛm]	Vv	[faʊ]	Üü	[y]
Ee	[e]	Nn	[ɛn]	Ww	[ve]		
Ff	[ɛf]	Oo	[o]	Xx	[iks]	nur auf Deutsch	
Gg	[ge]	Pp	[pe]	Yy	[ˈypsilon]	ß	[ɛstset]
Hh	[ha]	Qq	[ku]	Zz	[tset]		
Ii	[i]	Rr	[ɛr]				

Endi sizlarga men uchun nemis tilini afzalliklari to'g'risida gapirib o'tsam. Nemis tilida so'zlar boshqa tillarga qaraganda qanday yozilsa shunday o'qiladi faqatgina ayrim harflar joyida kelganda ayrim joylarda talaffuzi o'zgaradi.

Misol:

H-harfi ingliz tili singari so'z boshida kelsa **H** tarzida talaffuz qilinadi, agarda so'zning o'rtasida yoki ohirida kelsa talaffuz qilinmaydi.

<u>Yozilishi</u>	<u>O'qilishi</u>	<u>Tarjimasi</u>
Hallo	Hallo	Salom
Uhr	Ur	Soat

J-harfi nemis tilida soʻzning qayerida uchrasa ham **Y** deb oʻqiladi.

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Ja	Ya	Ha
Jungen	Yungen	Oʻgʻil bola

R-harfi koʻp hollarda **G** deb talaffuz qilinadi

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Offizier	Offiziegʻ	Zobit
Bruder	Bgʻuder	Aka

S-harfi doim **Z** deb talaffuza qilinadi

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Sommer	Zommer	Yoz
Sie	Zi	Siz

Qachonki **S** harfi **P** va **T** undosh harflarida oldin kelsa **SH** deb talaffuz qilinadi.

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Sport	Shport	Sport
Student	Shtudent	Talaba

V-harfi nemis tilida kelganda **F** deb talaffuz qilinadi

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Vater	Fater	Ota
Von	Fon	Dan

Z-harf

Yozilishi	Oʻqilishi	Tarjimasi
Zwei	Tsvay	Ikki
Arzt	Arst	Shifokor

umlot

iemis tilidagi

Ä-bu harf “**i**” shaklida talaffuz qilinib “**Mädchen**” degan soʻzlarda “**Midhen**” deb oʻqiladi

Ü- bu harf “**uy**” shaklida talaffuz qilinib “**Übung**” degan soʻzlarda “**Uybung**” deb oʻqiladi

Ö-bu harf “o`” shaklida talaffuz qilinib “schön” degan soʻzlarda “sho`n” deb oʻqiladi

Yuqoridagilarga amal qilgan oʻquvchi nemis tilini bimalol peretitor yoki kursga bormasdan mustaqil oʻrgansa ham boʻladi.

Nemis tilini oʻrganish uchun biror repititorga yoki kursga bormasdan ham internet kanallari orqali tez va oson oʻrgansa boʻladi.

sizlarga ham baham koʻrdim.

“Universitetimizda professorlarga qoʻyilgan talab-kamida doktoranturani tamomlagan boʻlishi kerak”. Berlinda tahsil olayotgan oʻzbekistonlik talaba bilan suhbat

Bugungi kunda mingga yaqin oʻzbekistonlik talabalar, aspirantlar va doktorantlar Germaniyaning turli universitetlari va tadqiqot markazlarida tahsil olishadi. Taʼlim dasturlari bilan birgalikda, oʻz saʼy-harakatlari bilan Germaniyada tahsil olayotgan yoshlar ham yetarlicha.

Berlin shahridagi IU International University of Applied Sciences universiteti talabasi Abduhalil Toʻxtashev.

“Bolaligim boshqa bolalar kabi o‘tgan, katta farq qilmaydi. Andijon viloyati, Xo‘jaobod tumanida tug‘ilganman. Shu tumandagi maktabgacha ta’lim muassasasiga borganman, boshlang‘ich ta’limni ham o‘sha yerda olganman. Andijon shahridagi akademik litseyda tahsil olganman. Ikki xil litseyda o‘qiganman, chunki birinchi kirgan akademik litseyim vaqt o‘tishi bilan harbiy akademik litseyga aylanib ketgan. Menda qiziqish boshqa yo‘nalishga bo‘lgani uchun boshqa joyga ko‘chirishga majbur bo‘lganman.

Maktabda o‘qib yurgan paytimda Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universitetida o‘qishni orzu qilib yurganman, lekin topshirib ko‘rmaganman. Chunki qiziqishlarim keskin o‘zgarib ketgan. Xorijiy oliy ta’lim muassasalarida sifatli ta’lim olish orzusi paydo bo‘lgan”,-deya so‘z boshlaydi Abduhalil To‘xtashev.

“AQSH va Angliyaga nisbatan Germaniyada yashash xarajatlari nisbatan arzonroq”

Germaniya maktabdan orzu qilib, tushlarimga kirib yurgan davlat emas. Menda boshqa variantlar ham bor edi. O‘zbekistondagi Vestminster universiteti, Amerikadagi 2 ta universitet, Angliyadagi 2 ta OTM va Germaniyadagi aynan shu oliy ta’lim maskani.

Germaniyani tanlashimdan maqsad-elchixonaga kirgan paytimda, viza ofitseri bilan suhbatda Germaniya-bu Yevropaning eng kuchli iqtisodga ega mamlakati ekanligini aytganman. Tabiiyki, eng kuchli iqtisodiyot yaxshi bizneslar asosida shakllanadi. Shu sababli ham men biznes yo‘nalishiga qiziqqanim uchun biznes haqiqatan rivojlangan mamlakatda o‘qishni xohlaganman. Bu birinchi eng asosiy sabab.

Ikkinchi sababi-Germaniyaga kelyapman, nemis tilini bilmayman, bir qo‘shimcha tilni mukammal o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘laman. Hozir nemis tilida bimalol suhbatlasha olaman.

Uchinchi sababi qolgan ikki davlat-AQSH va Angliyaga nisbatan Germaniyada yashash xarajatlari nisbatan arzonroq. Agar men talaba bo‘lib, ishlamasdan, bor e‘tiborimni faqat o‘qishga qaratadigan bo‘lsam, xarajatlarimga unchalik ham ko‘p pul ketmaydi va ota-onamga unchalik og‘irligim tushmaydi deb hisoblaganman. Shu uchta asosiy sabab tufayli Germaniya tanlovida to‘xtalganman.

Germaniyada IU International University of Applied Sciences universitetida o‘qidim. Bu marketing yo‘nalishiga ixtisoslashgan oliy o‘quv yurti sanaladi. Hozirgi paytda men internship (amaliyot) semestrda o‘qiyapman va bir vaqtning o‘zida bakalavr diplom ishimni ham yozyapman.

“Asosiy tavsiya-tilni o‘rganish kerak, birinchi nemis, keyin ingliz tili”

Germaniyada o‘qishga nima sababdan qiziqish kamroq ekanligiga kelsak, hozirgi kunda bu qiziqishni kamroq ham demayman, lekin ko‘pchilikning jur‘ati yetmasligi mumkin. Bizning o‘zimizga ham Garvard universitetiga kirish o‘sha paytlar erishib bo‘lmas maqsadlar sifatida ko‘ringan, hattoki biz hujjat topshirib ko‘rishga ham jur‘at etmaganmiz. O‘ylaymanki, ong ostidagi jur‘atsizlik tufayli Germaniyaga o‘qishga topshirib ko‘rishmaydi. Bu yerga keladiganlarga asosiy

tavsiya-tilni o'rganish kerak, birinchi nemis, keyin ingliz tili. Undan keyin qolgan faktorlar rol o'ynaydi. Asosiysi-tilni bilish.

“Getir” firmasi turklarniki hisoblanadi, hozirgi kunga kelib Yevropaning 10 ta davlati, AQSH, jumladan, Turkiyaning o'zida ommalashgan biznesga aylandi. Turkiyada allaqachon startaplik darajasidan o'tgan bu biznes, lekin Yevropada hamon startap bosqichida. Ushbu firmaning marketing xizmatida amaliyot o'tayman. Men asosan ularning onlayn platformalaridagi kreativ grafikalariga mas'ul shaxsman.

Instagram'da blog yuritaman, lekin hozirgi kunga kelib, formatni biroz o'zgartirdim. Nafaqat Germaniya hayoti, balki turli millatlar va ularning madaniyati, xorijda ta'lim olish kabilarga to'xtalaman, masshtabni kengaytirdim. Ehtiyoj mavjud, buni o'zimda his etib ko'rdim. Talab borligini ko'rib, bu ishni boshlash kerak deb hisobladim. YouTube'da kanal ochib, u yerga kontent yuklashni boshlaganman. Bilasiz, YouTube kontenti bu bir-ikki soat emas, balki 1-2 kunlab vaqtni oladigan ish. Shu tufayli buni qisqaroq qilib, Instagram'ga ko'chirishga qaror qildim.

Ko'chirganimdan keyin qisqa fursat ichida videolar tarqala boshladi, obunachilar keskin ko'payib ketdi. Maqsad-bizdan kichkina yoshlarga xorijda o'qish imkonsiz narsa emasligini, bunga hammaning salohiyati yetishi mumkinligini, faqat harakat qilib ko'rish lozimligini tushuntirish.

Men o'qiydigan universitet-xususiy. Avvalroq aytib o'tganimdek, Germaniyada o'qish oliy maqsadim bo'lmagani uchun nemis tilini o'rganmaganman. Agar nemis tilini o'rganganimda, davlat universitetlarida o'qishim mumkin edi. Xususiy universitetning bir salbiy tarafi-ularning kontrakti qimmatroqligi. Lekin ijobiy jihati shundaki, bir sinfda 15-18 nafar talaba bo'lgani uchun siz professor bilan to'g'ridan to'g'ri, individual muloqot qilish imkoniga ega bo'lasiz. Davlat universitetlarida 200-300 talaba tahsil olgani uchun bu sal cheklangan bo'ladi.

Bundan tashqari, xususiy universitetlarda juda ko'p tillarni o'qitish taklif etiladi. Masalan, birinchi semestrda men nemis tiliga qo'shib, fransuz tilida ham o'qiganman. Yana bir ijobiy tarafi, xususiy ta'lim maskanlarida 6 ta semestrda siz bakalavr darajasini olishingiz va 2 ta semestrning o'zida magistr darajasini olishingiz mumkin.

“Ingliz tili-dunyo tili, degan tushunchaga bog'lanib qolmang”

Ta'lim tizimiga kelsak, bizning universitetda professorlarga qo'yilgan talab-har bir professor kamida doktoranturani tamomlagan bo'lishi. Magistraturani tugatganlar ham dars berish imkoniyatiga ega emas. Biznes maktabga ixtisoslashganimiz tufayli bir vaqtning o'zida ularda biznesdan haqiqiy tajriba bo'lishi kerak.

Qaysi davlatga bormang, mahalliy tilni biling. Ingliz tili-dunyo tili, degan tushunchaga bog'lanib qolmanglar. Endilikda ingliz tili ustunlik bermaydi. Chunki dunyoda juda ko'p insonlar bu tilda bemalol suhbat quradi. Siz ustunlikka ega bo'lish uchun mahalliy tilda kuchli bo'lishingiz lozim.

Ikkinchidan, sizda qandaydir hunar bo'lsa, qo'l keladi. Hunarli kishi xor bo'lmas. Bu butun dunyoda ishlaydigan fakt. Chunki qo'lingizda hunar bo'lsa, ishga kirishingiz, yo'lingizni topib ketishingiz osonlashadi. Agar sizda biror xobbi bo'lsa, aytaylik, siz grafik dizayner bo'lishingiz mumkin yoki bo'lmasa, golf yoki futbol o'ynashingiz mumkin. Siz bu orqali ko'pchilik bilan do'stlashib ketasiz. Shundan keyin bu madaniyatga moslashishingiz, kirishib ketishingiz oson kechadi.

Insonlarda savol tug'ilishi mumkin: "Xo'p, Germaniyada o'qish tanlovingiz o'zini oqladimi?" degan. Bunga xulosa o'rnida javob berib o'tmoqchiman. Germaniyada o'qiganimdan juda xursandman. Bu to'g'ri tanlov bo'lgan. Chunki bu yerda sifatli ta'lim oldim. Ikkinchidan, o'z yo'nalishimga tegishli bo'lgan amaliy ko'nikmalarni o'lyapman.

Uchinchidan, sayohat qilish uchun ham juda ko'p imkoniyatlar yuzaga keldi. Bilamizki, Shengen vizasi orqali juda ko'p Yevropa davlatlariga sayohat qilsa bo'ladi. 12 ta davlatga sayohat qildim. O'ylaymanki, ham inson sifatida, ham mutaxassis sifatida shakllanish uchun buni yaratilgan imkoniyat sifatida qabul qilsa bo'ladi. Agar kimdir Germaniyaga kelmoqchi bo'lsa yoki xorijda o'z faoliyatini yuritmoqchi bo'lsa, u insonlarga harakat qilib ko'rishni maslahat beraman. Agar harakat qilib ko'rmasangiz, bu yuz foiz o'xshamadi. Agar urinib ko'rsangiz, o'xshab qolish ehtimoli bo'ladi. Shunchaki qo'rqib, jur'atsizlik qilib o'tirgandan ko'ra bir harakat qilib ko'rish qimmat turmaydi.

Bu bilan nima demoqchiman hozirgi kunda yo'qolib borayotgan nemis tilini talaba va o'quvchilar uchun qayta o'rganishni tavsiya qilaman. Buning uchun yuqorida aytib o'tganimdek nemis tili oson tilligi uchun hech qanday kurs yoki repititorga bormasdan oson va qulay o'rganish mumkin. Bu orqali nemis tilini o'rganib Germaniya davlatida ham ishlash yoki taxsil olish imkoniyatini qo'lga kiritishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. [https://www.youtube.com/watch?v=4-eDoThe6qo-Deutsch lernen \(A1\): Ganzer Film auf Deutsch - "Nicos Weg" | Deutsch lernen mit Videos | Untertitel](https://www.youtube.com/watch?v=4-eDoThe6qo-Deutsch+lernen+(A1):+Ganzer+Film+auf+Deutsch+-+\)
2. [https://www.youtube.com/watch?v=oGY1i_fWQMY &list= PLkREkayo YCyJWJqU-mecKaouuLIEDRTZv](https://www.youtube.com/watch?v=oGY1i_fWQMY&list=PLkREkayoYCyJWJqU-mecKaouuLIEDRTZv)
3. <https://uz.efferit.com/nemis-tilining-maxsus-usullari-5/>
4. <https://alimadrizaev.wordpress.com/nemis-tilining-chet-tili-sifatida-ozbekistondagi-orni/>
5. <http://dy.uz/6110P>
6. <https://daryo.uz/2023/05/22/universitetimizda-professorlarga-qoyilgan-talab-har-biri-kamida-doktoranturani-tamomlagan-bolishi-kerak-berlinda-tahsil-olayotgan-ozbekistonlik-talaba-abduhalil-toxtashev-bilan-suhbat>

DEVONU LUG‘OTIT TURKNI O‘ZBEKISTONDA O‘RGANILISHI.

B.A. Qo‘chqarov,
Turan international university
o‘qituvchisi

Annotasiya. Mahmud Koshg‘ariy buyuk tilshunos,geograf, tarixchi-bir so‘z bilan aytganda qomusiy olim. “Devonu lug‘otit turk”ni XI asrda Markaziy Osiyo mintaqasida yashagan turkiy xalqlar hayotini aks ettiruvchi qomusiy asar deb atash mumkin. Mahmud Koshg‘ariy mazkur asarni yozish chog‘ida turkiy xalqlar hayotini, turish-turmushini, urf-odatini,tilini o‘rgandi. Adibning hayoti va ijodini o‘rganish yuzasidan bir qator ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan va olib borilmoqda. Zero, O‘zbekistonda ham adib ijodiy faoliyatini o‘rganish yuzasidan bir qator ishlar amalga oshirilmoqdaki, bu Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarining hozirgi hayotimizda ham muhim ahamiyatga ega ekanligidan dalolatidir.

Kalit so‘z: Mahmud Koshg‘ariy, XI asr, “Devonu lug‘otit turk”, qomusiy asar, O‘zbekistonlik olimlar, geografik xarita, qiyosiy tilshunoslik, turkiy yozuv.

“Devonu lug‘otit turk”ni XI asr Markaziy Osiyo mintaqasida yashagan turkiy xalqlar hayoti haqida qomusiy asar deb atash mumkin. Bu asar ustida tadqiqotlar olib borgan Fitrat, S.Mutallibov, I.V.Stebleva, V.V.Reshetov, F. Abdurahmonov, A.Rustamov kabi olimlar Mahmud Ko‘shg‘ariyning o‘z davrining bilimdon olimi ekanligini ta’kidlaydilar. “Devonu lug‘otit turk”uch tomda o‘zbek tilida nashr etilgan. Hozirgi zamon jahon ilmiy jamoatchiligi XI asr buyuk olimi Mahmud Ko‘shg‘ariyning qiyosiy tilshunoslikning asoschisi deb tan oladi¹.

VI-VIII asrlarda bir chegarasi oltoydan tortib markaziy Mo‘g‘ilistonga qadar, ikkinchi yog‘i Sharqiy Turkistondan tortib Kaspiyga qadar ulkan hududda amal qilgan birinchi va ikkinchi turk xoqonliklarining rasmiy tili turkiy til edi. Saltanatning davlat va jamiyat boshqaruvi, xalqaro diplomatik munosabatlari, rasmiy yozishmalar turkiy tilda olib borilgan. Rasman turk yozuvi amalda bo‘lgan.

Badiiy adabiyot, ilmiy va tarixiy asarlar, xoqonlikning tuzuklari, yorliqlari va chet ellar bilan yozishmalari turk tilida va turk yozuvida bitilgan. Hatto, turkiy til Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab xalqaro til sifatida amal qilgan².

Islom davrida turklar orasida arab tilining o‘rganilishi va arabiy sovdxonlikning yuqori darajada bo‘lganligi ham kushillik hodisasi deb sanamaslik kerak. Turkiy til keyingi davrlarda yuzaga kelgan turkiy davlat va saltanatlarning rasmiy tili sifatida amal qildi. Mahmud Ko‘shg‘ariy o‘zining

“Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy tilning obro-e’tibori, boshqa tillar o‘rtasidagi mavqei, O‘rta va Markaziy Osiyodagi til vaziyati to‘g‘risida to‘la ma’lumot bergan edi. U turkiy tilning Sharq xalqlari o‘rtasidagi mavqei xususida to‘xtalib ,uni “arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib o‘zib borayotgan turk tili”³, - deya ta’riflaydi.

¹ Ma’naviyat yulduzlari. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.-T. 2001.-B.128

² Sodiqov Q. Turkiy til tarixi.-T.2009.B-20

³ Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk.//1-jild. Tarjimon. S.Mutallibov.-T.,1960.-B.46

Mahmud Ko'shg'ariy o'z asarida turkiy qavmlarning joylashuvi, bu o'lkalardagi xalqlarning tillari to'g'risida ham keng ma'lumot beradi. Asarda ta'kidlanishicha, Rumga yaqin birinchi qabila pachanak, so'ng qivchak, o'g'uz, yamak, bashqird, basmil, kay, yabakuv, tatar, qirg'iz keladi. Qirg'izlar Chin yaqinidadir. Bu qabilalarning yeri Rum yonidan kun chiqargacha cho'zilgan. "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan xaritada ko'rsatilishicha, bu yurtlar G'arbdan Sharqqa tomon cho'zilgan.

Muallif yana davom etadi: so'ng chigil, so'ng tuxsiy, yag'ma, etrak, charuk, chumul, uyg'ur, tanut, so'ng xitoy. Xitoy-Chindir. So'ngra tashgach, bu Mochindir¹. "Devonu lug'otit turk"asarida keltirilgan xaritada bu kabilarning yurtlari janub bilan shimol o'rtasida berilgan.

Mahmud Ko'shg'ariy yuz yilliklar osha Markaziy Osiyo tuprog'ida yashab kelgan etnik guruhlar va ularning tillari tog'risida ham ma'lumot keltiradi. Jumladan, u mazkur o'lkalarda yashovchi sofdak, kanchak, arg'ularni "ikki tilda so'zlashuvchilar" deya ta'kidlaydi. Uning yozishicha, xo'tanliklar, tubutlar va tangutlarning ba'zilar kabi ikki tilda so'zlaydiganlar va boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzqlik bor. Ular bu yerlarga so'ng kelganlar².

Mahmud Ko'shg'ariy "Devonu lug'otit turk"da uyg'urlar tili va yozuv madaniyati haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. U yozadi: "Uyg'urlarning tili sof turkcha, lekin o'zlari so'zlashadigan yana bir xil shevasi ham bor. Uyg'urlar kitobni bosh qismida ko'rsatilgan 24 harfdan iborat turkiy yozuvni qo'llaydi. Kitob xat-janglarini shu yozuv bilan yozadi. Uyg'urlarning chinliklarnikiga o'xshaydigan yana bir xil yozuvi ham bor. Rasmiy xat-jang va hujjatlarni shu yozuvda yozadi. Bu yozuvni musulmon bo'lmagan uyg'urlar bilan chinliklardan boshqalar o'qiy olmaydi³. "

O'zbekistonda "Devon" bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy ishlarga to'xtaladigan bo'lsak, "Devon" ga oid ilk tadqiqot ishlarini olib borgan olim Abdurauf Fitrat hisoblanadi. Uning "Devon" bo'yicha yaratgan tadqiqotlari, kuzatishlari nafaqat o'zbek ilmida, balki turkiyshunoslikdagi eng muhim ihlardan deb baholash mumkin. Abdurauf Fitrat o'zining bir necha asarlarida "Devon" ga munosabat bildirgan, o'zbek tili tarixining bevosita shu asarga borib taqalishini birinchi bor qayd etgan.

Fitrat "Sarf" asarida "Devon" tili "Qutadg'u bilig", "Hibbat ul haqoyiq" va Ahmad Yassaviy hikmatlari tili bilan juda yaqinligi, keyinchalik chig'atoy tili deb nomlangan tilga asos bo'lganligini qayd etgan. Olim bu fikrni "Eng eski turkiy adabiyot namunalari" asarining "So'zboshi"sida ham alohida ta'kidlab o'tgan⁴.

Fitrat "Eng eski turk adabiyoti namunalari"ning "Bir ikki so'z" deb nomlangan so'zboshisida turkiy tillarning tasnif masalalariga, xususan, V.V.Rodlov va A.N.Samaylovich tasniflariga to'xtalgan. Mahmud Ko'shg'ariy

¹ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk.//1-jild. Tarjimon. S.Mutallibov.-T.,1960.-B.64

² Sodiqov Q. Turkiy til tarixi.-T.2009. B-24

³ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk.//1-jild. Tarjimon. S.Mutallibov.-T.,1960.-B.40

⁴ Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va uning „Devonu lug'otit turk" bo'yicha yaratilgan asarlari ko'rsatkichi.-T.:Akademnashr. 2011. B-12

tomonidan qilingan tasnif keyingi tasniflarda aynan keltirimasa ham, asos sifatida olinishini alohida ta'kidlab o'tgan¹.

Fitrat Turkiyada "Devon" bo'yicha amalga oshirilayotgan tadqiqotlarga, xususan, N.Osim va F.Kupruluzoda ishlariga munosabat bildirgan. F. Kupruluzodaning "Turk adabiyotining manshai" maqolasidagi fikrlar bilan munozaraga kirishgan.

Fitratning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" asari 2008-yilda "Mumtoz so'z" nashriyotida qayta chop etildi. Asarni O.Hamroyeva nashrga tayyorlagan, professor H.Boltaboyev tahrir qilgan. Ushbu nashrning 3-8-betlarida muharrirning "Qadimgi turkiy manbalar Fitrat talqinida" nomli maqolasi, 9-111-betlarida "Eng eski turk adabiyoti namunalari" asarining krill alifbosidagi matni, 112-121-betlarida nashrga tayyorlovchining "Devonu lug'otit turk"ning Fitratga qadar "Eng eski turk adabiyoti namunalari" ning qayta chop etilishi, aksincha, uning arab alifbosidagi asl nusxasi matni bilan berilishi ushbu nashrning yutug'idir.

Fitratning "Eng eski turk adabiyoti namunalari" asari juda katta ilmiy ahamiyatga ega. Fitratning "Devon" bo'yicha yaratgan tadqiqotlari turkiy xalqlar tarixini o'rganishda favqulodda hodisalardan deb baholash mumkin.

"Eng eski turk adabiyoti namunalari" asari turkiy xalqlar hayotidagi ikki buyuk shaxs ilmiy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, yaxshi maqsadda chop ettirilgan va Oliy o'quv yurtlarining talabalari, magistr va tadqiqotchilari hamda o'zbek mumtoz adabiyoti ixlosmandlariga mo'ljallangan.

Fitratdan keyin "Devon" bilan astoydil shug'ullangan zabardast olimlardan biri Solih Mutallibov hisoblanadi. Olim "Devon"ni o'zbek tiliga tarjima qildi. Bu tarjima sobiq Ittifoq davrida yaratilgan ko'plab tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qildi. 1967-yilda asarning "Indeks lug'at"i tuzilib, uning oxirida "Kishi nomlari", "Xalq, urug' va qabila nomlari", "Shahar va qishloq nomlari", "Mamlakat, viloyat, vodi, dara, yaylov, jarlik, tepalik, dovon va yo'l nomlari", shuningdek, K.Mahmudov tomonidan tuzilgan "Grammatik ko'rsatkich", G'.Abdurahmonov va Sh.Shukurov tomonidan tayyorlangan "XI asr eski turkiy tilining grammatik ocherki" berilgan. "Devon"ning o'zbek tilida chop etilishi va tadqiq etilishida G'.Abdurahmonovning xizmatlari ham katta bo'ldi.

H.Hasanov Mahmud Koshg'ariyning geografiyaga oid qarashlarini chuqur o'rganib, qator maqolalar e'lon qildi. Mahmud Koshg'ariyning hayoti va faoliyati, geografik merosi haqidagi kitobini yozdi.

Yana A.N.Bernshtam va S.Umurzoqovlar Koshg'ariy xaritasining Qirg'iziston qismini tahlil qilib, unga tuzukkina izoh berdilar.

Asarda keltirilgan turkiy maqol va adabiy parchalarda tabiat manzaralarining tasviri anchagina borligi haqida - lug'atning geografik ahamiyati to'g'risida S.Mutallibov, o'zbekcha nashrining so'z boshida shularni aytgan. "Devonu lug'otit turk"da yo'l-yo'lakay berilgan geografik ma'lumotlar ham diqqatga sazovordir. Mahmud Koshg'ariy o'z asarida shuncha keng va katta hududda o'sha davrda bo'lgan hamma shahar va qishloqlardan, dengiz va ko'llardan, ularning tarixidan, jug'rofik mavqeidan, ularda yashovchi xalqlardan, hatto ba'zan unda bor hayvon

¹ Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va uning „Devonu lug'otit turk“ bo'yicha yaratilgan asarlari ko'rsatkichi. -T.:Akademnashr. 2011. B-24

va o‘simliklardan ham ancha keng ma‘lumot beradi. Bu jihatdan asarning qiymati benihoya ulug‘ va tengsizdir”¹.

Shuni alohida aytish mumkinki, hali Mahmud Koshg‘ariyning geografik merosi to‘g‘risida ancha ish qilsa bo‘ladi. Hatto, eng ko‘p tekshirilgan doiraviy xaritaning ham talay sirlari haligacha muammo.

“Devonu lug‘otit turk” matnida va xaritasida yuzlab joy nomlari- mamlakat, shahar, qishloq, tog‘, cho‘l, dovon, dengiz, ko‘l, daryo va boshqalarning nomlari yozilgan. Ularning ko‘pchiligi geografik o‘rni va tarixi ko‘rsatilgan holda tasvirlangan.

Bu nomlarni uch guruhga bo‘lsa bo‘ladi: “Devon” matnidagina zikr etilgan, ammo dunyo xaritasiga kiritilmagan nomlar, asar matnida ham, ayni vaqtda xaritaga ham yozilgan nomlar va faqat xaritagagina yozilgan nomlar. Ammo bularni alohida-alohida o‘rganib bo‘lmas – ba’zi tekshiruvchilarning xatosi shunda edi, balki bir-biriga solishtirib tahlil qilish zarur. Chunki, matn ham, xarita ham bir muallifning asari, xaritaga chizilgan nomlarning aksaryatiga matnda izoh berilgan. Shuning uchun avvalo xaritaning o‘zi haqida, so‘ngra undagi nomlar to‘g‘risida mulohaza qilinadi.

Hatto, arabcha bosma nusxalarining o‘zi ham o‘zaro farq qiladi. Xullas, Mahmud Koshg‘ariyning dunyo xaritasi o‘zining shartli belgilari jihatidan va umumiy manzarasiga ko‘ra boshqa sharq xaritalariga salgina o‘xshash. Asosan esa ulardan juda farq qiladi, ya’ni o‘ziga xos, yagona xarita demoqchimiz.

Sharqshunos S.Volin dadil turib, bu xaritada “Arab kartografiyasining ta’siri alomatlari deyarli mutlaqo yo‘qdir”, dedi².

Buni yana isbotlaymiz. Mahmud Koshg‘ariy xaritasining ajoyib orginal xususiyatlaridan biri- doiraning, ya’ni yer yuzining markazi - O‘rta Osiyoga to‘g‘rilangani, aniqrog‘i- Issiqko‘l va Bolasog‘un oralig‘idir. Yer yuzidagi boshqa mamlakatlar, Mahmud Koshg‘ariyning tasavvuricha, ana shu markazdan hamma tarafga, bamisoli konseptrik ravishda, yoyilib yotibdi. Holbuki, Istaxriy xaritasida dunyoning markazi – Makka qilib ko‘rsatilgan.

G‘aybullab Boboyorov 2008-yil 5-7-sentabr kunlari Turkiyaning Istanbul shahrida bo‘lib o‘tgan Mahmud Koshg‘ariy tug‘ilganining 1000 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro “Devonu lug‘otit turk” simpoziumida “Biruni ve Kashgarali Mahmud’un Bazi O‘rta Asya Yer Adlarini Turklerle ilishkilendirmesi Uzerine”³ nomli maqolasi bilan ishtirok etdi. Maqolada Mahmud Koshg‘ariy va Abu Rayhon Beruniy asarlari toponimikasi ilmiy jihatdan taqqoslab, isbotlab berilgan.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarining har bir bo‘limida geografik ma‘lumotlar bergan, turkiylarning yashagan hududlarini ko‘rsatgan dunyo xaritasini bergan⁴.

¹ Xudoyberdiyev J. „Devonu lug‘otit turk“ning O‘zbekistonda o‘rganilishi.// Tilshunoslikning dolzarb masalalari- T.2008.B-69

² Sodiqov K. Mahmud Koshg‘ariy xaritasi haqida// Sharq filologiyasining tugun va yechimlari.-T.2005-B.18

³ Caybullab Babayar. Biruni ve Kashgarali Mahmud’un Bazi O‘rta Asia Yer Adlarini Turklerle ilishkilendirmesi Uzerine//Mahmud Kashgari 1000 Yildonumu Dolaysila Uluslar arasi. Divanu Lugatit-Turk. Sempoziyomu Ayribasim. Istanbul. 2008.s.313-321

⁴ Caybullab Babayar. Biruni ve Kashgarali Mahmud’un Bazi O‘rta Asia Yer Adlarini Turklerle ilishkilendirmesi Uzerine//Mahmud Kashgari 1000 Yildonumu Dolaysila Uluslar arasi. Divanu Lugatit-Turk. Sempoziyomu Ayribasim. Istanbul. 2008. B.319

Beruniy va Koshg'ariyning har ikkisi ham Samarqand toponimiga to'xtalib o'tgan. Beruniy: "Samarqand turkchaga, "Semizkentdir, semizlar qalin shahar", deb yozgan bo'lsa, Mahmud Koshg'ariy "Samarqand katta bo'lganligidan shunday deyilgandir", deb yozadi.

A.Fitrat asarni tilshunoslik va tarixiy jihatlarini yoritib bergan.

XX asrning ikkinchi yarmida amalga oshirilgan tadqiqotlar sirasiga G'.Abdurahmonov, S.Mutallibov, A.Y.Yakubovskiy, A.M.Shcherbak, S.K.Ibrohimov, M.K.Hamroyev kabi olimlar tadqiqotlarini aytish mumkin.

Solih Mutallibov "Devon"ni o'zbek tiliga to'liq tarjima qilgan bo'lsa, A.E.Yakubovskiy, A.M.Shcherbak kabi olimlar asarga yuksak baho berib, til va kartografik jihatdan o'rganishgan. S.K.Ibrohimov esa devonga bag'ishlab maqolalar yozgan.

"Devonu lug'otit turk" yuzasidan mustaqillik yillarida A.Aliyev, K.Sodiqov, V.Valixojayev, X.Dadaboyev, K.Karimov, A.Muxtorov, U.Tursunov, B.O'rinboyev, J.Xudoyberdiyev, G'.G'ofurov, Z.Saidboyevlar ilmiy tadqiqotlar olib borishgan.

J.Xudoyberdiyev va G'.Abdurahmonovlar "Devonu lug'otit turk"ni o'rganilishiga oid tadqiqotlar olib borishgan bo'lsa, Z.Saidboyev "Devon"dagi kartografik ma'lumotlarni o'rgangan.

Mazkur tadqiqotlar "Devonu lug'otit turk"ni o'rganishimizga nihoyatda katta ahamiyatga ega. Hozirgi kunda ham "Devon" bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda va kelgusida ham olib borilishiga ishonchimiz komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Caybulla Babayar. Biruni ve Kashgarali Mahmud'un Bazi O'rta Asia Yer Adlarini Turklerle ilishkilendirmesi Uzerine / /Mahmud Kashgari 1000 Dodum Yildonomu Dolaysila Uluslar arasi. Divanu Lugatit-Turk. Sempoziyomu Ayribasim. Istanbul. 2008. s.313-321.

2. Ma'naviyat yulduzlari. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. - T. 2001. - B.128

3. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk.//1-jild. Tarjimon. S.Mutallibov.-T., 1960. -B.46

4. Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. -T.2009. B-20

5. Sodiqov K. Mahmud Koshg'ariy xaritasi haqida // Sharq filologiyasining tugun va yechimlari. -T.2005. -B.18

6. Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va uning „Devonu lug'otit turk" bo'yicha yaratilgan asarlari ko'rsatkichi. -T.:Akademnashr. 2011. B-12

7. Xudoyberdiyev J. „Devonu lug'otit turk"ning O'zbekistonda o'rganilishi. // Tilshunoslikning dolzarb masalalari. -T. 2008. B-69.

FIRMA NOMLARINING LINGVISTIK EKSPERTIZASI MUAMMOLARI

*Sh.Sh. Eshonqulova,
Namangan davlat universiteti magistranti.
B.R. Tojiboyev,
Ilmiy rahbar.*

Annotatsiya: Maqolada lingvistik ekspertizaning firma nomlarini nomlashdagi ahamiyati, o'zbek tilidagi konfliktli matnlarda lingvistik ekspertiza tarkibiy qismlarga bo'linishining o'ziga xos jihatlariga oydinlik kiritiladi. Bu maqolada psixologik ekspertiza, uning turlari, ekspertiza tayinlashining sabablari, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida keltirilgan tartibda tayinlangan ekspertga qo'yiladigan talablar, uning huquq va majburiyatlari keltiriladi.

Kalit so'zlar: lingvistik ekspertiza, firma nomlaridagi lingvistik ekspertiza, konfliktli nomlar, lingvist-ekspert.

Jahon tilshunosligida yuridik til, uning leksikasi va terminologiyasi muammolarini o'rganishga, yuridik tilni sistema sifatida takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqishga katta ehtiyoj sezilmoqda. Dunyo ilm-fanida sotsiolingvistika, etnolingvistika, kognitiv lingvistika, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi kabi oraliq lingvistik sohalar yuzaga keldi. Ular qatorida qonunlar tilini, nafaqat qonunlar tilini balki, lingvistik ekspertiza, sud notiqligi va shunga yaqin huquq va tilshunoslik o'rtasidagi tutashuvchi yo'nalishlarni o'rganuvchi yurislingvistika sohasining paydo bo'lishi kriminalistikaning lingvistik xususiyatlarini aniqlashni, ilmiy-nazariy jihatdan chuqur o'rganishni taqozo qilmoqda.

Dunyo tilshunosligida ilm-fanning fanlararo integratsiyasi doirasida rivojlanayotganligidan kelib chiqqan holda yuridik tilni takomillashtirishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, yuridik til, qonunchilik uslubiyati, yuridik terminlarni ilmiy jihatdan o'rganishga e'tibor ortib bormoqda. Bu ham aynan lingvokriminalistika – uni tashkil qiluvchi birliklarning tabiati, ma'no guruhlari va ular orasidagi semantik munosabatlarni mukammal o'rganish lozimligini ko'rsatmoqda. O'zbek tilshunosligida lingvistik tadqiqotlar va ularning lingvopragmatik xususiyatlaridan xulosalar berish, yuridik fikrni talqin etishda konsept masalasidagi muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Mamlakatimizda demokratik huquqiy davlat barpo etish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish sari dadil qadamlar qo'yilayotgan bugungi kunda inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlash, qonun ustuvorligiga erishish, davlat boshqaruvini modernizatsiya qilish va sud-huquq islohotlari amalga oshirilayotgan bir paytda fuqarolarni huquqiy jihatdan tarbiyalash keng qamrovli muhim muammolardan biridir.

Jahon tajribalari shuni ko'rsatadiki, har qanday sohani, yoki yo'nalishni olasizmi ularning paydo bo'lishiga ma'lum bir ehtiyoj sabab bo'ladi. Shundan kelib chiqib, shon-sharaf, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish,

mualliflik huquqi, plagiat va qalbaki bosma materiallarga qarshi kurashish, haqorat va tuhmat, milliy, irqiy va diniy adovatni qo'zg'atganlik uchun jinoiy javobgarlikka tortish bo'yicha da'volarni ko'paytirish. Ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashish to'g'risidagi qonun hujjatlari nuqtai nazaridan – bularning barchasi amalda sud-ekspert faoliyatining yangi yo'nalishining, ya'ni lingvokriminalistikaning paydo bo'lishiga olib keldi.

O'tgan asrning ikkinchi choragida lingvistik bilimlarni sud-huquq tizimiga keng tatbiq qilish ehtiyoji sud ekspertizalari tizimida yangi ekspertiza turi, amaliy tilshunoslikda esa yangi yo'nalish–lingvistik ekspertologiya shakllanishiga sabab bo'ldi. Lingvistik ekspertizani sud ekspertizalari sirasiga kirishi bilan bir qatorda, amaliy tilshunoslik sohasi sifatida baholash o'rinli. Demak, matnni lingvistik xususiyatlariga ko'ra ekspertiza qilishga asoslangan jarayonni lingvistik ekspertiza deb, keng ma'nodagi esa fan sohasi sifatida lingvistik ekspertologiya deb nomlash maqsadga muvofiq. Lingvistik ekspertologiya keng ma'noda nutqiy hodisalarni yuridik sharoitlarda o'rganish yoki tahlil qilish deb ta'riflanishi mumkin. Bu asosan amaliy tilshunoslikning bir sohasi, unda tilshunoslikka oid bilimlar, metodologiyalar sud ekspertizasida konfliktli holatlar va kriminalistika uchun qo'llanadi. Ushbu soha o'tgan asrning 80-yillarida Buyuk Britaniyada o'ziga xos soha sifatida shakllana boshladi. 90-yillarda professor Malkolm Kultxardning "Birmingemning olti murojaati" asari ushbu yo'nalishdagi eng yirik ishlardan biri edi.

Lingvistik ekspertologiyaning asoschilaridan sanalgan Yan Svartvikning "Evans bayonotlari" ishiga ko'ra, 1949-yil 30-noyabrda Timoti Jon Evans o'z ayoli Kristi va qizi Jeraldinaning qotili sifatida ayblanib hibsga olinadi. Tergov davomida Evansdan 3 marta ko'rsatma olinadi. Evans bergan ko'rsatmalari asosida o'z shaxsiy iqrorligi bilan ayblanib, o'linga hukm qilinadi. Ushbu voqeaga ko'pchilik qatori qiziqib qolgan Yan Svartvik Evansning bergan ko'rsatmalarini uning oldingi xatlari, yozma nutqlari bilan solishtirib ko'radi. Solishtirilgan matnlardagi so'zlar chastotasi, sintaktik bog'lanishlar bir-biridan farq qiladi. Ana shu farqlarni asoslagan holda Evans qotil emas, degan xulosaga keladi. Dalillar, gumonlanuvchilar qayta tergov qilinganda, har biridan yozma ko'rsatma olinadi va haqiqiy qotil topiladi. Bu vaqtda Evansga sud hukmi o'qilib, jazo ijro etib bo'lingan edi. Yan Svartvik lingvistik ekspertiza sud jarayoni uchun muhim dalil ekanini o'z bayonotlarida birinchilardan bo'lib ta'kidlaydi. Keyingi yillarda yaratilgan tadqiqotlarda lingvistik ekspertiza sud ekspertizalarining ajralmas tarkibiy qismidan biri ekanligi o'z isbotini topdi. Lingvistik ekspertizada tilshunoslik amaliy vazifa bajaradi: tilshunoslikka oid bilimlar muhim ijtimoiy, yuridik, kriminalistik masalalarning adolatli yechim topishiga imkon beradi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, lingvistik ekspertiza – mavjud konfliktli vaziyatda dalillarni olish va oydinlashtirish usullaridan biri. E-mail xabarlar, ijtimoiy tarmoq, OAV materiallari orqali uzatilgan turli ziddiyatli matnlarning lingvistik ekspertisasi sud uchun ham, tilshunoslik uchun ham birdek ahamiyat kasb etadi. Dastlab, gumonlanuvchilarning ko'rsatmalari asosida lingvistik ekspertiza o'tkazilgan bo'lsa, keyinchalik SMS-xabarnomalar, turli micro-bloklar (tvitlar,

kommentlar) asosida ham amalga oshirila boshlandi. Albatta, lingvistik ekspertologiya chegarasini bu bilan cheklab bo'lmaydi.

Lingvistik ekspertiza kriminalistikaning barcha turlariga aloqador bo'lmashligi mumkin. Biroq matn bilan ish ko'ruvchi sohalarida lingvistik ekspertiza jarayoniga ehtiyoj tug'iladi. Ba'zi jinoyatlar til orqali amalga oshirilganligi sababli tabiatan lingvistik xususiyatga ega. Masalan, tahdid qilish, tuhmat, haqorat, tovlamachilik singari holatlarda aynan lingvistik ekspertiza o'tkazishga ehtiyoj tug'iladi. Ushbu turdagi jinoyatlar bilan amalga oshiriladigan tergov jarayonlariga "til jinoyatlari" sifatida ham ta'rif berilgan.

"Lingvistik ekspertiza – sud ekspertizasining turlaridan, tergovgacha va tergov jarayonida mavjud dalillarni asoslash va isbotlash usullaridan biri. So'nggi bir necha yil ichida "tilshunoslik ekspertizasi" atamasi keng ishlatib kelingan. Ushbu ekspertizada asosiy e'tibor yozma nutqni leksik va uslubiy jihatdan o'rganishga qaratilgan." Biroq nutq hodisasi aks etadigan ekspertiza obyektlari va shu bilan bog'liq sud ishlarining ko'payishi mohiyatan keng qamrovli ekspertiza turiga ehtiyoj borligini ko'rsatdi. Ana shu ehtiyoj negizida sud-lingvistik ekspertizasi yuzaga keldi.

Lingvistik ekspertiza – vakolatli organ tomonidan tayinlanadigan, lingvistik bilimlar tatbiq etilishi lozim bo'lgan sud-ekspertizasi tarkibiy qismlaridan biri. Protsessual jihatdan lingvistik ekspertiza shaxs huquqlari buzilishining oldini olishga qaratilgan, tegishli qonun hujjatlari (O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik protsessual kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Jinoyat-protsessual kodeksi, O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi va boshqalar) bilan tartibga solinadigan faoliyat turi.

Shunday qilib, ekspertiza daliliy ma'lumotni olish usullari yoki vositalaridan biri va ushbu ma'lumotni boshqa usullar bilan olish imkoni bo'lmaganda tayinlanadi. "Lingvistik ekspertiza fakultativ ekspertiza sinfiga kiradi, ya'ni sud tomonidan oldindan belgilanadi. Tilshunoslik aspektida lingvistik ekspertiza – obyekt (obyektlar) haqida haqiqat/yolg'onlikni tavsiflovchi bayonotlarning muallifini aniqlash mumkin/mumkin emasligini belgilaydigan obyektlarni o'rganish turi."

"Sud-lingvistik ekspertizasida ekspertga qo'yilgan savollardan kelib chiqadigan tadqiqot mavzusi to'g'risida nutq ishida gumonlanuvchi/jabrlanuvchi to'g'risida salbiy ma'lumotlar mavjud, degan xulosaning haqiqat/yolg'onligi tekshiriladi."

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, lingvistik ekspertiza – tergov va tergovga qadar yoki sud jarayonida yuzaga keluvchi matn bilan bog'liq konfliktli holatlarda lingvistik bilimlarni tatbiq etish orqali masalaning yechimini topishga qaratilgan amaliy jarayon. Sud ishlarini amalga oshirishda har qanday vaziyat ham konfliktli deb baholanmaydi. Aynan og'zaki yoki yozma ko'rinishdagi matnlar dalil sifatida ishtirok etuvchi sud jarayonida gumonlanuvchining tergov xulosasini rad etsa, gumonlanuvchilar doirasi keng yoki mutlaq noma'lum bo'lsa, bunday holatlarni ziddiyatli deb baholash mumkin. Bunda lingvistik bilimlarni tatbiq etgunga qadar matnni texnik tekshirish (holati,

ishlatilgan vositalar) amalga oshiriladi. Bunda diqqat qaratish joiz bo'lgan asosiy jihatlar mavjud. Quyida ularni keltirib o'tamiz:

1) matnni ziddiyatli yoki ziddiyatli emas belgilari asosida baholash. Ziddiyatli deb topilgach, ekspertizaga taqdim etish;

2) lingvistik ekspertizaga avvalida yozma matnlarni texnik tekshirish (qo'lyozmalarda yozuv bosimi, varaq holati, ishlatilgan yozuv vositasi);

3) matnda qo'llangan so'zlarning leksik-semantik xususiyatlarini tahlil qilish, muammo yechimiga aloqadorligi asosida guruhlariga ajratish;

4) matndagi so'zlarni o'zaro muvofiq yoki nomuvofiqlik kategoriyasi asosida tekshirish;

5) matnni mavzu yo'nalishiga muvofiq semantik bloklash (matn mazmuni, g'oyasini aniqlash);

6) davlat tuzumiga tajovuz yoki shaxsni obro'sizlantirish mazmunidagi matnlarda salbiy ma'noning bor/yo'qligini asoslash;

7) matnning o'zgartirilgan/o'zgartirilmaganlik faktorini aniqlash (ayrim hollarda matn qasddan o'zgartiriladi);

8) matndagi huquqiy, lingvistik va psixologik jihatlarni analiz va sintez qilish;

9) bir necha matnlarning aynanlik, farqlilik va o'xshashlik tamoyillarini aniqlash.

10) matnning pragmatik mazmun yo'nalishini tahlil qilish.

Lingvistik ekspertiza tayinlashdan ko'zlangan maqsad:

1) sud xulosasini berishda xolislik va haqqoniylik tamoyillarini ilgari surish;

2) matnning lingvistik xususiyatlarini ekspertiza qilish orqali gumonlanuvchi, ayblanuvchi va aybdor haqidagi fikrlarni daliliy asoslash;

3) matnning lingvistik atributlarini ekspertiza qilish orqali matn muallifi va ijrochisi masalasiga oydinlik kiritish;

4) konfliktli matnda qo'llangan so'zlarning kontekstual va konseptual ma'nosini tekshirish orqali haqoratning semantik darajasini belgilash;

5) lingvistik ekspertiza orqali kriminalistik masalalarga yechim topish;

6) antiplagiat dasturlaridan farqli ravishda mazmunan o'xshashlik kategoriyasiga ko'ra mualliflik huquqini himoya qilish.

Keyingi yillarda ekspert amaliyotida paydo bo'lgan tijorat nomlarning lingvistik ekspertizasi termini mutaxassislar tomonidan keng qo'llanilib kelinmoqda. Shu nuqtayi nazardan, shaxs ismi, taxallusi, domen nomi, geografik nomi, urbanonimi (har qanday shahar nomi va boshqalar) o'z ichiga olgan nomlar boshqa onomastik matnlardan sezilarli darajada farqlanadi. Ekspertizani nomlashda subyektning obyektiv kompetensiyasi umumiy va amaliy tilshunoslik, onomalogiya, sudlogologiya va sud ekspertiza sohalaridagi maxsus bilimlar bilan shakllanadi. Obyektlarning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda, mutaxassis tilshunos nafaqat har bir darajadagi til birliklarini (fonetik, morfemik, leksik va grammatik) mazmunli va rasmiy tahlil qilish, balki yozma nutq birligini grafematik tahlil qilish ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak. Shu bilan birga, ekspert tahlil qilinyotgan obyektlarning xususiyatlarini hisobga olish uchun

huquqshunoslik sohasida bilimga ega bo'lishi kerak. Maxsus lingvistik va onomastik bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu o'rinda shuni alohida aytish kerakki, nomlash bo'yicha o'tkaziladigan lingvistik ekspertiza qo'yilgan nom xorijiy mashhur firma nomlarining mualliflik huquqiga daxl qiladi/qilmaydi, nom mavjud adabiy til normalariga mos/yoki mos emas, ijtimoiy xavfli ishora bor/yo'q ekanligini asos-lashga harakat qiladi. Har bir firma nomi nomlanishidan va ro'yxatdan o'tishidan oldin lingvistik ekspertiza tayinlanishi lozim. Boisi turli ko'ngilocharva ovqatla-nish markazlari, firmalarga nom qo'yishdan oldin lingvistik ekspertiza tayinlash Davlat tili to'g'risidagi qonun va adabiy til normalari buzilishining oldini oladi. Sud ekspertizasi doirasida nomlarni sud-tibbiy tadqiq qilish uchun nominatsiya natijasida nomning lingvistik o'ziga xosligini emas, balki nomning maxsus izi sifatida nomning komponentini ham hisobga oladigan maxsus ekspert usullari ishlab chiqiladi.

Nomlash bo'yicha ekspertizasining har bir turi o'zining ekspert metodologiyasini ishlab chiqishi kerak, chunki bir turdagi nomlarni tadqiq qilish usullari va usullari boshqa turdagi nomlarni tahlil qilish uchun qabul qilinishi mumkin emas. Masalan, shaharsozlik obyektlari belgilarining o'xshashligi mezonlari tovar belgilaridan farq qiladi. Bu neymlarning ushbu toifasining tarkibiy xususiyatlari, shuningdek, ularning umumiy atamasiz ishlashi bilan bog'liq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Davlat tilini rivojlantirish departamenti nizomini tasdiqlash haqida. O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining qarori. 984-son. 2019 – yil 12-dekabr. Lex.uz.

2. O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavoyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi prezidentining farmoni. PF-5850. 2019-yil 21-oktabr. Lex.uz.

3. Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi prezidentining farmoni. PF-6084. –Toshkent, 2020 20-oktabr. Lex.uz.

4. “Milliy o'zligimiz va davlatchiligimiz timsoli”. Prezident Sh. Mirziyoyevning o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. //Xalq so'zi. –Toshkent, 2019. 22-oktabr. – № 218.

5. Ашурова Ф. Ном яратиш услубияти // https://www.norma.uz/bizning_sharhlar/nom_yaratish_uslubiyati.

6. Ашурова Ф. Kompaniya yoki mahsulotga nom qanday tanlanadi? // https://www.norma.uz/bizning_sharhlar/kompaniya_eki_mahsulotga_nom_qanday_tanlanadi.

BO'LAJAK TARIX O'QITUVCHILARIDA INFORMATSION VA ANALITIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING INTEGRATSIYALASHGAN TIZIMI

I.B. Siddiqov,
*Farg'ona davlat universiteti Falsafa kafedrası mudiri,
falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada bo'lajak tarix o'qituvchilarida informatsion va analitik kompetentlikni integratsiyalash asosida rivojlantirishning pedagogik zarurati, bugungi oliy ta'lim muassasalarida informatsion-analitik tafakkurni rivojlantirishning mavjud holati va kamchiliklarni baratarf etish imkoniyatlari va yechim yo'llari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: kompetentlik, tarbiyalash, integratsiya, integratsion ta'lim, informatsion, analitika, aql generatori, shaxs eruditsiyasi, axborot madaniyati, gumanistik dunyoqarash, ijtimoiy hayot.

Bugungi kunda bo'lajak tarix o'qituvchilarini tayyorlash tizimini yangicha yondashuvlar bilan boyitish, unga xorijiy tajribani keng qo'llash va amaliyot darslariga alohida urg'u bergan holda ularni axborotlarga tahliliy tafakkurini rivojlantirish ustuvorlik kasb etmoqda. "Informatsion-analitik kompetentlik" integratsiyalashgan kompetentsiya ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda bir kompetentsiyani shakllantirishdan ko'ra, bir nechta kompetentsiyani uyg'unlikda shakllantirish va rivojlantirish muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. "Informatsion-analitik kompetentlik" informatsion madaniyat va analitik tafakkur asosida shakllantiriluvchi bilim va ko'nikmalarning yuksak ko'rinishi hisoblanadi. Demak, informatsion-analitik kompetentsiya – informatsion madaniyat va analitik fikrlash tarzini integratsiyalash asosida yuzaga keladigan kompetentlik hisoblanadi.

Analitik tafakkur egasi tahlil qilinayotgan ob'ektni har tomonlama sinchiklab o'rganadi: murakkab axborotlarni qismlarga ajratadi, har bir so'z, jumla, detal, narsa ustida jiddiy fikr yuritadi, qismlarni o'zaro mantiqiy bog'laydi, maqbul xulosaga keladi va kerakli qarorlar qabul qiladi. Analitik qobiliyat egasi har qanday hodisa ustida fikr yuritganda narsa-hodisaning tashqi ma'nosini uqish bilangina cheklanmay, uning ichki – botiniy ma'no qatlamlarini ham aniqlashga urinadi[1]. Analitik kompetentlik kishiga odam va olamni idrok etish quvvatini beradigan, uning fikrlash mexanizmini ratsional harakatga keltiradigan aql generatoridir. Demak, tafakkur ko'rinishlari orasida shaxs eruditsiyasi va intellektini oshirish borasida samaradorligi bilan alohida ajralib turuvchi turi analitik tafakkur hisoblanadi [2]. Analitik tafakkur yangi axborot izlab topish, uni o'rganib, tizimga solish, taqqoslash, baxolash, mantiqiy fikrlash, dalillarga tayanish, mavjud axborotlarga tanqidiy qaray olish, olingan ma'lumotlar asosida to'g'ri to'xtamga kelish imkonini beradi. Binobarin, taraqqiyotning hozirgi darajasi har qanday kasb egasidan o'xshatish, qiyoslash, qismlarga ajratish, umumlashtirish, tizimlash, modellashtirish, tasniflash, mo'ljal qilish orqali o'z faoliyatini rejalashtirishni talab qiladi. Sanab o'tilgan sifatlarning qaror topishi esa

talabalarda yaxlit axborot madaniyati hamda zamonaviy, gumanistik dunyoqarashni shakllanishida asos vazifasini o'taydi. Ma'lumki, insondagi boshqa intellektual sifatlar singari analitik fikrlash tarzi ham o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi. U tizimli amalga oshirilgan aqliy tadbirlar tufayli yuzaga chiqadi». Demak, analitik fikrlash tarzi – yuksak tahliliy fikr yuritish sifatida talqin qilinishi mumkin [3]. Shu bilan birga axborotni analiz va sintez qilish, unga chuqur mushohadakorlik bilan yondashish, tanqidiy tahlil va mantiqiy muhokama qilish ham analitik fikrlash tarzining asosi hisoblanadi. Shu bois bo'lajak kadrlarni, u tarixchi yoki matematik bo'lishidan qat'iy nazar analitik fikrlash tarzini rivojlantirishga alohida urg'u berish oliy ta'limga qo'yilayotgan zamonaviy talabalardan biridir.

Bo'lajak tarix o'qituvchilarida analitik kompetentlikni rivojlantirishda ko'r-ko'rona, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkurning ahamiyati katta. Bunda avvalo shuni ta'kidlash joizki, aynan analitik fikrlash tanqidiy tafakkur taraqqiyotining eng oliy namunasidir. Demak, ana shu analitik tafakkurning rivojlanishidagi tarixiy jarayonlarga oid turli qarashlar, yondoshuvlar, kontseptsiyalar orasidagi ziddiyatlar mavjudligiga e'tibor berilsa, talabada tanqidiy tafakkurni rivojlantirish uncha qiyin muammo emas.

Shuning uchun ham bo'lajak tarix o'qituvchisi uchun tanqidiy fikrlash tarzi, tarixiy jarayonlarga nisbatan tanqidiy qarash, yondashuv juda kerakli ko'nikmalardan hisobalandi. Umuman olganda, tanqidiy tafakkur muayyan ahborotni o'zgalar fikridagi xato va kamchiliklarni izlab topish maqsadiga emas, balki uni tahliliy o'rganishga yo'nalgan tafakkurdir. Shunga ko'ra chinakam, oliy madaniyat doirasidagi tanqidiy tafakkur quyidagi jihatlarni o'z mazmuniga qamrab oladi:

- o'z fikriga qarshi turgan yangi fikr va g'oyalar uchun ochiqqligi;
- o'z fikr va qarashlarida xatolarga yo'l qo'ymaslikka, borlarini bartaraf etishga intilishi;
- turli fikrlar orasidan to'g'ri va noto'g'rilarini tarafkashlik qilmasdan, ya'ni ob'ektiv ravishda farqlashga intilishi;
- o'zi tushuna olmagan masala yuzasidan tanqidiy fikr bildirmaslik, tushunmasligini tan olish;
- fikrdagi asoslangan va asoslanmagan xatolarni farqlash va h.k. Albatta, kishida bilimga kuchli qiziqish bo'lsa, unda tanqidiy tafakkur madaniyati ham intuitiv yaxshi shakllangan bo'ladi. Lekin talaba xarakterida oldindan shakllangan o'z shaxsini ko'z-ko'z qilishga, maqtanishga moyillik, kibr kabi illatlar analitik tafakkurni rivojlantirish uchun juda zarur bo'lgan asl tanqidiy tafakkurning shakllanishi yo'lida katta to'siq bo'ladi.

Bo'lajak tarix o'qituvchilarida rivojlantirish talab etilayotgan tarixga tanqidiy-tahliliy munosabat murakkab fikrlash uslubi bo'lib, uning shakllanishi axborotni passiv qabullashdan boshlab muayyan muammolar yechimiga mustaqil kelishga qadar turli bosqichlarni bosib o'tadi. Demak, biz bo'lajak tarix o'qituvchilarini yuksak analitik tafakkurga ega mutaxassislar sifatida tarbiyalay olishimiz uchun unda avvalo tanqidiy fikrlash qobiliyatini uyg'otish va rivojlanish uchun shart - sharoit yaratishimiz kerak. Bunda tarix ta'limida tanqidiy ruh, tafakkur tarzi eng muhim va zaruriy shart-sharoit, zamin, asos bo'lib hizmat qiladi.

Xulosa qilganda, ta'limning bugungi vazifasi talabalarni kun sayin oshib borayotgan axborot-ta'lim muhiti sharoitida axborot oqimidan ongli analitik fikrlash tarzi orqali oqilona foydalanishga o'rgatishdan iborat bo'lib, bunda quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

1. Bo'lajak tarix o'qituvchilarida ijodiy fikrlashga o'rgatish. Buning uchun ma'ruza va seminar mashg'ulotlarining foydali tomonlaridan foydalanib qolish lozim. Misol uchun, «seminarda talabaning faollik ko'rsatish imkoniyati keng bo'ladi, ma'ruzada esa asosan ma'ruzachi nutqini tinglab, informatsiya o'zlashtirib boriladi. Ma'ruzaning asosiy vazifasi tarixiy ndashuvlarni talabaga rejali ravishda yetkazib berishdan iborat ekanligini hisobga olsak, seminarining talaba ijodiy fikrlashini o'stirishdagi o'zni yaqqolroq ko'rinadi», Zero, ma'ruzada pedagog o'zi o'qigan ilmiy va tarixiy asarlar, o'z shaxsiy hayotida o'zi ko'rgan kechirganlaridan foydalanib analitik yondashuvni talabaga yetkazishga intilsa seminarda, aksincha, talaba o'sha tanish mavzu bo'yicha mustaqil fikr yuritib, o'z shaxsiy analitik mulohazalari, misollari, faktologik materiallari, isbot dalillari bilan qatnashmog'i lozim.

2. Bugun islom dunyosining aksariyat mamlakatlarida ta'lim tizimini isloh qilishga va ta'lim sifatini ko'tarishga unchalik e'tibor qaratilmaydi. Ayrim musulmon davlatlarida boshlang'ich ta'limdan tortib oliy ta'limga qadar intellektual va kompetentsion salohiyati yuqori pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyoj juda katta. Turli ijtimoiy-iqtisodiy omillar ilmiy pasayishga olib kelmoqda. Masalan, o'qituvchilarning maoshining kamligi, ularning boshqa ish bilan mashg'ul bo'lishi, qo'shimcha daromad manbaini o'z sohasidan topib bo'lmasligi, o'z ustida ishlashga, ilmga vaqti va kuchi qolmasligi, mehnatiga yarasha munosib rag'bat olmasligi va yuqoridagilardan kelib chiqib, ilmini oshirishga harakat qilmasligini ko'rsatish mumkin. Bu esa o'z navbatida ilm va fanda pasayishga olib keladi. O'z o'rnida alohida ta'kidlanishi joiz bo'lgan holat shuki, islom dunyosidagi muammo aslida iqtisodiy nochorlik emas, ilmsizlik, uni to'g'ri tushunmaslik, tasarruf qila olmaslik bo'lib hisoblanadi.

3. Bo'lajak tarix o'qituvchilarida notiqlik ko'nikmasini rivojlantirish. Chunki informatsion-analitik kompetentlik nutq bilan parallel rivojlanib boradi. Nutqi yaxshi rivojlanmagan talabaning analitik fikrash tarzi ham yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Analitik fikrlash rivojlantirish uchun esa, bilim va mushohadakorlik bilan birga bu borada fikr almashish, nutqini yetkazib, tushuntirib berishga harakat qilish talab etiladi [4]. Shu bois bo'lajak tarix o'qituvchilarida kuchli notiqlik ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ularning informatsion-analitik kompetentligini rivojlantirish mumkinligi kelib chiqadi.

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalar, innovatsiyalar va interfaol usullardan foydalanish, yangi ishlab chiqarilayotgan texnik vositalarni tatbiq qilish, ko'proq talabalarni mustaqil ishlashga undash, ilg'or tajribalardan saboq berishning turli yo'llaridan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir. Yana bir jihati muhimki, oliy ta'lim muassalarida ta'lim olayotgan talabalarining kasb-hunarga moyilligi, layoqatlari, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish, ularning tanlagan yo'nalishlari bo'yicha bir yoki bir necha zamonaviy kasb egallashlari uchun maxsus fanlarni o'qitishni samarali tashkil qilishni ta'minlash lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2006. – 186 b.
2. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped. fan. dok. ...diss. – T., 2007. – 305 b.
3. Yo’ldoshev Q. Yangilangan pedagogik tafakkur va umumta’lim maktablarida adabiyot o’qitishning ilmiy-metodik asoslari: Ped. fan. dokt. ... diss. – T., 1997. – 256.
4. Yo’ldoshev J.G’., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari.– T.: O’qituvchi, 2004. – 104 b.

МУТОЛАА ИННОВАЦИОН ТАФАККУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ АСОСИ СИФАТИДА

*A.X. Абдулазизов,
Наманган давлат университети доценти, с.ф.н.*

Аннотация. Мақолада бугунги кунда жамиятда долзарб ҳисобланган мутолаа маданиятини инновацион тафаккурни шакллантиришнинг асоси эканлиги ҳақида муаллифнинг ижтимоий - фалсафий нуқтаи назари баён этилган ва ёшларда мутолаа маданиятини ривожлантиришда кутубхона ва янги ахборот технологияларининг ўрни жараёнларининг аҳволини объектив таҳлил этишга ҳаракат қилинган. Ёшларда мутолаа маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш долзарблиги таъкидланган. Ушбу жараёнда кутубхона ва янги ахборот технологияларининг аҳамияти ҳақида фикр мулоҳазалар берилган. Ўзбекистонда мутолаага эътибор аждодларимиздан меърос эканлиги таъкидланган ҳолда, мутолаа ҳодисаси кам ўрганилган соҳалардан бири бўлиб, айниқса ўқувчи-ёшларининг мутолаа маданиятини ва инновацион тафаккурни шакллантириш масаласида янги ахборот технологияларининг ўрни яхлит тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаганлиги ҳақида хулоса берилади.

Калит сўзлар: сиёсий ва иқтисодий ислохотлар, кутубхоналар ривожланишнинг янги босқичи, мутолаа институтлари, электрон ҳужжатлар, мутолаага эътибор, янги ахборот технологиялари, электрон воситалар.

КИРИШ

Бугунги тезкор ҳаётимизда мутолаа билан шуғулланадиганлар сони камайиб бормоқда. Ҳозир нафақат болалар, балки катталар ҳам китобдан кўра телевизор ва интернетни афзал кўрмоқдалар. Шундай қилиб, китобхонлик муаммоси замонамизнинг энг муҳим муаммоларидан бирига айланмоқда.

Биз мўъжазгина мақоламизда замонавий дунёда китоб ўқиш ва китобхонлик маданияти муаммоси, китобнинг шахснинг маданий

ривожланишига таъсири, ва мутолаанинг зарурати сабаблари хақида айрим фикрларимизни баён этмоқчимиз.

Бу мавзу бугунги кунда жуда ҳам долзарбдир. Чунки сўнгги пайтларда турли сайт ва телеграмм каналлар китобхонни, айниқса ёшларимизни ўзига ром этмоқда. «Мен мутолаани яхши кўраман, мен телевизор кўришдан ёки интернетда машғул бўлишдан кўра ҳар доим китобни афзал кўраман» - дейдиган инсонлар кун сари камайиб бораяпгани ачинарли ҳолдир. Китобнинг инсонга таъсири ва мутолаанинг шахсни маданий ривожланишидаги рол ўйнашини барчамиз, айниқса, ўсиб келаётган авлод яхши англаши лозим.

Адабиётлар таҳлили ва методлар

Айни чоғда мамлакатимизда ва хорижда бир қанча илмий ишлар дунёга келдики, улар бизнинг мавзуимизга бевосита бўлмаса-да, билвосита боғлиқ. Айзенберг А.Я., Рубакин Н.А., Ванеев А., Карташов Н.С., Столяров Ю.Н., Қосимова О.Ғ., Йўлдошев Э.Ю., Охунжонов Э.О., Раҳимова М.А., Шамсиев Ш.М., Туропов М.М. ва бошқаларнинг кутубхонашунослик ва библиографияшунослик бўйича асарлари ўрганилаётган муаммонинг баъзи назарий ва амалий масалаларини йечишга интилингани билан аҳамиятлидир. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда китоб мутолаасининг социологик масалалари биринчи бўлиб А.А.Умаровнинг илмий ишларида махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганиб чиқилди. Б.И.Ғаниева эса, мутолаа маданиятини тарбиялашнинг педагогик имкониятларини тадқиқ этди.

Мухокама

Бугунги кунда бўш вақтини китобга бағишлашга тайёр бўлганлар тобора камайиб бормоқда. Агар илгари китоб ҳаёт ҳақидаги билим манбаи бўлган бўлса, ҳозир кўпчилик учун у ўз аҳамиятини йўқотмрқда. Одамлар интернетдан тез ва аниқ маълумот олишни маъқул кўрмоқдалар ва улар энди китоб ўқишга қизиқишни йўқотмоқдалар[1].

Бироқ, Интернет ва янги технологияларнинг ривожланиши билан кўплаб асарлар янада қулайроқ бўлмоқда. Энди китобни дўкон ва кутубхоналардан излашнинг ҳожати йўқ, чунки уни интернетдан топишингиз, телефонингизга юклаб олишингиз, монитор экранидан онлайн ўқишингиз ёки чоп этишингиз мумкин. Афсуски, бу имконият ҳам кўпчиликни ўқишга жалб қилмайди. Ва мактаб ўқув дастурига мувофиқ асарларни ўрганаётганда, кўп болалар фақат Интернетдаги хулосани ўқиш билан чекланади. Бундан ташқари, ҳозир аудио китоблар бор ва одамлар ўқишдан кўра асар тинглашни афзал кўришади. Китоблардан маълумот олишнинг бу усули ҳар доим ҳам самарали эмас, чунки маълумот эшитишдан кўра кўриш орқали яхшироқ қабул қилинади.

Китоб ўқишга бўлган қизиқишнинг пасайиши бугунги куннинг энг муҳим муаммоларидан биридир. Ўсмир ва ёшларга телевизор ва интернет таъсир қилади, уларнинг бадиий адабиёт ўқишга вақти ҳам, истаги ҳам қолмаяпти. Аммо классик бадиий адабиёт ёш авлодга катта тарбиявий таъсир кўрсатади.[2]

Шундай қилиб, замонавий дунёда мутолаа телевидение ва Интернет ҳали кенг тарқалмаган ўтган асрга нисбатан ўз машҳурлигини йўқотмоқда.

Аммо, шунга қарамай, бўш вақтларини мутолаага бағишлайдиганлар ҳали ҳам талайгина.[3]

Натижалар

Маълумотларининг янгича шаклга ўтилишини тезлаштирган омил компьютер ва телекоммуникациялар соҳасидаги ривожланиш бўлди. Кутубхоналар мазкур жараёндан четда қолишлари мумкин эмас эди. Мутолаа жараёнлари кутубхоналардан ташқари индивидуал, жамоавий ва бошқа истеъмол тармоқларида амалга ошиб, маълумотлар базаларининг кескин ўсиб бориши анъанавий кутубхоналарни аҳамиятсиз ва иккинчи даражали муассасаларга айлантириб қўйиши мумкин. Бунинг олдини олиш учун, кутубхоналар қуйидаги йўналишларда фаолият юритишлари тақозо этилади:

- ҳамкорлик ҳамда ресурслардан биргаликда фойдаланишнинг анъанавий шакллари мустаҳкамлаш ва кенгайтириш;
- хизмат кўрсатишнинг мослашувчан ва кенг миқёсдаги шакллари таклиф қилиш;
- янги ва ишлаб чиқарилаётган шаклларга эга бўлиш имконини яратиш;
- маълумот олиш имкониятини ривожлантиришга кўмаклашиш;
- ривожланаётган телекоммуникациялар инфраструктурасига кириш;
- молиялаштиришнинг янги манбаларини қидириб топиш ва ривожлантириш;
- бўлғуси ахборот технологияларининг ривожланишига кўмаклашиш.

Янги ахбоот технологиялари ривожли кутубхоначилардан ўз соҳаси билан бирга, техник билимларга ҳам эга бўлишни талаб этади. Фондлар ривожли келажакда ҳам турли баҳолашни талаб этади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бугунги кунда инсоният кутубхоналарда нисбатан кичикроқ жойда катта миқдордаги маълумотларни сақлаш ва узатиш имконини берувчи технологияларни фойдаланиш даражасига етиб келди.

Бироқ, бугунгача бўлган йўл узок ва машаққатли бўлган эди. Узок ривожланиш тарихи давомида маълумотлар аввал сопол бўлакларда, папирусда, пергаменда, қоғозда, микрофилмлар ва компакт-дискларда сақлаб келинди ва бугунги кунда биз электрон шакллари кўриб турибмиз. Мазкур эволюцион жараён кутубхоналарда маълумотни сақлаш ва хизмат кўрсатиш усулларига ҳам ўзгариш киритиб боришни талаб етар эди.

Бу мақсадда инсоният ўйиб ёзиш қуроллари, сиёҳ, қатлам, матбаа қурилмалари, ёзув машинкалари, фотонусха кўчириш ускуналари, факслар ва ниҳоят компьютер ва замонавий телекоммуникация қурилмаларини ихтиро қилди. Шахсий компьютерларнинг ихтиро қилиниши билан, уларни турли серверлар (қимматбаҳо ахборот ресурсларга бир вақтда кўпроқ фойдаланувчилар уланишини таъминловчи локал алоқа боғламалари) орқали бир-бири билан боғланиш имкони яратилиб, ахборот тармоқларининг марказлаштириш хусусияти тақсимот хусусиятига айланди. Халқаро тармоқ WWW (World Wide Web) - ИНТЕРНЕТ орқали маълумотлар айирбошлаш ва кутубхоначиликдаги халқаро интеграциялашувга қўшилишнинг бир қатор омиллари мавжуд бўлиб, уларнинг дастлабки маълумот узатиш, қабул қилиш ва фойдаланиш учун техник ва телекоммуникация имкониятларининг талаб даражасида бўлишидир.[4]

Иккинчи муҳим жиҳат эса, мавжуд кутубхоналар фаолиятида ҳам янги ахборот ва телекоммуникация техникаларини кенг қўллаш, китобларнинг марказлашган ягона электрон каталогини ҳамда мавжуд адабиётларнинг электрон нусхаларини яратишдир. Ягона каталоглар мавжуд маълумотларни саралаш ёки керакли маълумотнинг нусхаларини яратилиши бошқа кутубхоналар билан маълумот айирбошлашда тенг ҳамкорлик қилиш имкониятини яратади.

Учинчи омил интернет тармоғида маълумотларнинг барқарор тузилмаларини яратишдан иборат. Маълумки, бугунги кунда интернет даги маълумотлар барқарор бўлмай, тез ўзгарувчанлиги билан фарқланиб туради. Кўплаб давлатлар маълумотлар сақлаш ва алмашишнинг ягона шакллари яратишда ҳамкорлик қилишга интиломоқдалар. Шунингдек, бугунги кунда интернет орқали маълумот сотиш амалиёти ҳам кенг қўлланилмоқда. Бу амалиёт кутубхоналар учун кенг имкониятлар эшигини очиб бериши мумкин. Шу йўл билан улар ўз фондларидаги маълумотларнинг исталганча нусхаларини сотиш имкониятига эга бўлди.

Кутубхоналар бу борада ҳам халқаро ҳамкорлик йўналишларини белгилаб олишлари лозим. Янги ахборот технологиялари бир қанча муаммоларни ҳал қилиш билан бирга, янги муаммоларни ҳам пайдо қилди. Бу аввало, фаолият ва ҳамкорликнинг ҳуқуқий асосларига тааллуқлидир. Маҳаллий, миллий ва халқаро ташкилотлар бу борада ҳам ўз фаолиятларини мувофиқлаштиришлари талаб этилади. Зеро, янги ахборот технологиялари ва телекоммуникацион имкониятлар, халқаро глобал тармоқлар билан биргаликда нафақат кутубхоналар ёки уларнинг техникаларини, балки халқларнинг ҳам интеграциялашувига олиб келмоқда.[5]

Мутолаа маданияти нафақат босма нашрни идрок этиш, балки уни тушуниш, асосий нарсани ажратиб кўрсатиш, уни илгари ўқилган нарсалар билан таққослаш ва ўқилган нарсанинг моҳиятини эслаб қолиш қобилиятини ҳам англади. Ушбу кўникма ва малакалар бошланғич мактабда мақсадга мувофиқ тарзда шакллантирилиши ва ўқув жараёнида такомиллаштирилиши керак, чунки китобхонлик маданиятини тарбиялашнинг ўта муҳим жиҳатларидан бири мутолаага ўргатиш муаммоси ва ахборот маданияти мактабда таълим олишнинг бутун даври давомида шахс ижтимоийлашувининг асослари ҳисобланади.

ХУЛОСА

Ҳозирги болаларнинг аксарият қисми учун мутолаа қувонч келтирмайдиган оддий ўқув фаолиятидир. Шахснинг ахборот маданияти умуминсоний маданиятнинг бир қисми, таълим фаолиятининг зарур бўғинидир.

“Мутолаа маданияти” атамаси ахборот оламида сайр қилиш қобилияти билан бирга “китобга муҳаббат”, “ўқишга қизиқиш”, “ўқилган нарсани идрок этиш ва тушуниш”, “бадий идрок” каби тушунчаларни ўз ичига олади.[6]

Бу концепция бугунги кунда, мутолаа соҳасидаги вазият жуда кескин бўлган бир пайтда алоҳида аҳамиятга эга: замонавий одам томонидан мутолаа учун ажратилган вақт доимий равишда қисқариб бормоқда, мутолаа доираси эса торайиб бормоқда. Қачонки китобхоннинг ўзи мутолаа

мақсадини аниқ белгиласа ва ўзига -ўзи ёрдам берса, китобхонлик маданияти шахс шаклланишининг ўзига хос пойдеворига айланади. Мутолаанинг қандай фойдаси бор?

1. Тасаввурни такомиллаштириш ва ижодкорликни ошириш. Биз китобларни ўқиётганимизда, биз ўзимиз сюжетда содир бўлаётган ҳамма нарсанинг расмини чизамиз. Сўзлар бизнинг тасаввуримизда ўзгариб, янги ҳаётга эга бўлади. Ўқиётган ҳикоянинг товушлари, тасвирлари, ҳидлари бизнинг бошимизда "чизилган". Бундай машқлар мўъжизавий тарзда мияни, яъни унинг "ижодий мушакларини" машқ қилдиради.

2. Яхши руҳий саломатлик. Олимларнинг фикрича, китоб ўқиш ақлдан озиш ва Альцгеймер касаллиги каби жиддий муаммоларни секинлаштиради олдини олади. Бунинг сабаби, мутолаа пайтида мия доимо яхши ҳолатда бўлади.

Бундан ташқари, китобнинг ритми ва бойлиги психикани тинчлантириши ва танани стрессдан халос қилиши мумкин.

3. Ўзингизга ва қобилиятингизга ишонч уйғотади. Тадқиқотчиларнинг кузатишлари шуни кўрсатдики, китоб ўқиш одамларнинг ўзига ишончини оширишга ёрдам беради.

4. Сўз бойлигини ва умумий саводхонлик даражасини оширади.

5. Хотира ва тафаккурни ривожлантиради. Китоб ўқиш аналитик фикрлашни ривожлантиради. Ўқийдиган одамлар нақшларни ўқимаганларга қараганда кўп марта тезроқ кўришади ва аниқлайдилар. Китоб ўқиш туфайли онгимиз ўткирлашади, кучлироқ ва тезроқ бўлади, мия алоқалари мустаҳкамланади ва умуман олганда интеллект ошади.

Мутолаа ўқувчига саводхонликни тақдим этади. Ахлоқий кўникмаларни ривожлантириш ва ўз фикрлари ва ҳис-туйғуларини ифода этиш қобилияти, мулоқот ва ижтимоийлашувда ёрдам бериш, тил туйғусини ўзлаштириш, сўзга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, унинг ҳиссий ва семантик сояларини, нима яхши, нима ёмонлигини фарқлаш қобилиятини тақдим этади.

Шунингдек, у ёки бу асарни ўқиган одам ўзини адабий қаҳрамонлардек ҳис этади. Шундай қилиб, мутолаа тарбия ва шахсий ривожланишда муҳим рол ўйнайди. Мутолаа инсоннинг дунёқарашига катта таъсир кўрсатади ва ҳаётни бутунлай ўзгартириши мумкин.

Мутолаа ҳар бир инсон учун зарурдир. Мутолаасиз одамнинг саводли нутқи, сўз бойлиги бўлмайди. Китоб ҳаётда ўзингизни топишга ва мақсадни амалга оширишга ёрдам беради. Инсон бир, икки, учта китобни ўқиб чиққач, ниҳоят, бирор нарсага нисбатан ўз позициясини тушуниши, шахсий саволларига жавоб топиши ва муаммоларини ҳал қилиши мумкин. Баъзан китобни ўқиганимиздан сўнг хато ва нотўғри хатти-ҳаракатларимизни тушуниб, англаб етамиз ва айнан шу дақиқада биз ўзимиз танлаган тоўғри йўлдан келажакка боришни бошлаймиз.

Китоб - бу ҳаёт ҳақидаги таълимот ва мутолаага нисбатан эътиборсиз бўлиш билан инсон ҳар бир адабий асардаги бутун дунёни йўқотади. Шунингдек, китоб инсонда маълум бир ахлоқ ва маданиятни шакллантиришга ёрдам беради. Мутолаа шахсиятнинг шаклланиш

босқичларида заур жараён бўлиб, у барчамизга катта таъсир кўрсатади. Китоблар бизни инсон бўлишга чорлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Чудинова, В.П. Детское чтение в переходный период: социодинамика процессов трансформации / В.П. Чудинова // Homo legens. Читающий человек: сб. статей / ред. Б.В. Бирюков. – М.: Школьная библиотека, 2006. – С. 208

2. Кузьмин, Е.И. Поддержка и развитие чтения – общенациональная задача / Е.И. Кузьмин, Э.А. Орлова // Обсерватория культуры. – 2007. - № 2. – С. 25-30

3. Шамис Е. М. Теория поколений. Необыкновенный Икс. / Е. М. Шамис. – М.: Синергия, 2017. – 140 с.; ISBN 978-5-4257-0303-3

4. Фрумин И.М. Библиотечное дело, организация и управление. -М.: Книга, 1980. -272 с.

5. Қаямхўжаева Ё. Ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини шакллантириш имкониятлари. -Тошкент: Фан, 2007. 110 б.

6. Ғаниева Б.И. Кутубхоналарда болалар ўқиш маданиятини тарбиялашнинг педагогик имкониятлари. Педагогика фанлари номзоди илмий дар-ни олиш у-н тай. дисс-я. -Тошкент: Низомий номли ТДПУ, 2008.

ИЖТИМОЙ ЖАВОБГАРЛИК АХЛОҚШУНОСЛИК ФАНИНИНГ КАТЕГОРИЯСИ СИФАТИДА

Х.Г. Кипчоқов

*Наманган муҳандислик технология
институтини ўқитувчиси, PhD.*

Аннотация. Ушбу мақолада жавобгарлик тушунчасининг нисбийлиги ва иккиламчи моҳиятидан келиб чиқиб, унинг бошқа ахлоқий-фалсафий категориялар эркинлик, бурч, виждон, севги, адолат ва бошқалар билан боғлиқлигини кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар. Эркинлик, жавобгарлик, бурч, виждон, адолат, муҳаббат, мажбурият, зарурият ва тасодиф.

Ахлоқий тафаккур тарихида ижтимоий жавобгарлик масаласи кўп ҳолларда инсон эркинлиги мутлоқ эмаслиги, унинг чегараланганлиги муаммоси билан боғлиқ ҳолда ривож топганлигини кузатишимиз мумкин. Шу маънода, “хар бир соҳада эркинлик ва жавобгарлик тушунчалари бир бирини тўлдирадиган тушунчалар сифатида қўлланилганлиги” боис “эркинлик тажрибалари доимо жавобгарлик муаммоси билан боғлиқ бўлиб келди”[1.20]. Эркинликдан жавобгарликка ҳаракатланиш мантиғи кўпроқ мумтоз европа фалсафасига хос йуналиш бўлиб, “жавобгарлик” тушунчаси алоҳида категория сифатида тадқиқ этилган. Бунинг асосий сабабини эса

мазкур тушунча эркинлик ва зарурат категорияларининг муаммоли соҳаси доирасида ўрганилганлиги билан изохлаш мумкин. Кўпинча ҳаётда ахлоқий жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарликка алмаштирилиб, биринчи навбатда бу ерда айбдорлик масаласи асосий ўринга кўтарилиб унинг замирида “жавоб бериш” тушунчаси ётади. Шундай қилиб, жавобгарлик тушунчасининг нисбийлиги ва иккиламчи моҳиятидан келиб чиқиб, унинг бошқа ахлоқий-фалсафий категориялар эркинлик, бурч, виждон, севги, адолат ва бошқалар билан боғлиқдигини тахмин қилиш мумкин.

Жавобгарлик тушунчасига муносабатда унга нисбатан бир неча ёндашувларни ажратиб кўрсатиб ўтиш мумкин. Биринчидан, Аристотел ахлоқий таълимотига кўра, жавобгарлик инсоний фазилатларнинг натижасидир. Иккинчидан, диний ахлоқда жавобгарликнинг энг сўнги босқичи Худодир. Шу маънода, илоҳий ирода ғоясидан келиб чиқадиган диний ахлоқ инсон шахсига жавобгарликнинг имкониятини ўлчовсиз ҳолда беради ва инсониятни трансцендентал мукаммалликдан ўтиш орқалигина бунга эришиш мумкин, деб кўрсатади. Учинчидан, деонтологик таълимотга кўра, масалан немис файласуфи И.Кант наздида виждон ва бурч жавобгарликнинг субъектив асоси бўлиб, у ахлоқий қонун-қоидаларни ҳурмат қилиш сабаби сифатида намоён бўлади. Тўртинчидан, ижтимоий давлат назариётчилари, хусусан К.Маркс нуқтаи назарига кўра, жавобгарлик шахснинг жамиятдаги мавжуд моддий ва маънавий бойликларни ишлаб чиқариш жараёнига қўшилиш даражаси билан белгиланади. Бунда шахс ўз меҳнати натижаси ва ижтимоий фаолияти учун жавобгар сифатида қаралади. Бешинчидан, утилитар ёндашувга кўра, масалан Ж.С.Милл жавобгарлик феноменини фойда олишнинг ўзига хос шартлари билан белгиланган тамойиллардан, хусусан айбдорлик ва жазога лойиқлик мақсадга мувофиқликдан келиб чиқади деб ҳисоблайди.

Таъкидлаш жоизки, анъанавий ахлоқшуносликда ижтимоий жавобгарлик инсон фаолиятининг оқибати натижаси сифатида қурилди. Шу билан бирга ахлоқий хатти-ҳаракат таркибидаги жавобгарлик шунчаки мотив эмас, балки сабаб ва оқибат натижаси сифатида баҳоланди. Масалан, агар у муҳаббатдан келиб чиққан бўлса унда қуйидаги формула мос келади: “Мен яхши кўраман, шунинг учун мен унинг олдида жавобгарман” Бундай ҳулоса бирор нарсага ёки кимгадир қарамлик сифатида талқин қилинади. Бу ҳолатда ижтимоий жавобгарлик ҳал қилувчи тамойил ролини ўйнайди ва заруриятнинг ажралмас белгиси вазифасини бажаради. Шунга асосланиб, ушбу шаклда жавобгарлик заруриятни амалга ошириш моделларидан бири сифатида талқин қилиниши мумкин, деган ҳулосага келишимиз мумкин. Аммо, ушбу моделда заруриятнинг барча “моҳияти” мужассамлашади деган фикр келиб чиқмайди. Бу фикрни моҳиятини тушуниш учун бир нечта мисолларни кўриб турли ракурсларда кўриб чиқиш лозим бўлади. Айтайлик, фалсафа космосни ўрганишдан одамни ўрганишга йуналтирилганда онг учун жавобгарлик муаммоси долзарб мавзуга айланади. Бунда Сократ илм билан фазилатни чегарасини аниқлаб, одам масъулият билан ҳаракат қилади, нима қилаётганини билади ва эзгуликка амал қилади деб таъкидлайди. Демак, бунда инсон ўз ихтиёри билан ҳаракат қилади. Аристотел “жавобгарлик”

тушунчасини туғридан-туғри ишлатмай, “инсонни ўз тақдири ва фаровонлиги учун жавобгар сифатида қўллади”[2.20]. Унинг фикрича инсон онгли ва мувозанатли ҳаракат орқали фазилатли бўлади. Бундай ҳаракатлар учун шахснинг ўзи жавобгардир. Инсон табиатига кўра яхши ва ёмон амалларни қилади. Шунинг учун Аристотел “табиат, зарурат, тасодиф ва шу билан бирга инсондан келадиган ақл ва вазнини” ажратиб кўрсатиб, сабаб оқибат муносабатларида одам ҳал қилувчи омил бўлиб, аниқ ахлоқий жавобгарлик сабабчиси ҳисобланади дейди”[3.318]. Унинг фикрича, жавобгарлик масаласи ҳатти-ҳаракатни ўзбошимчалик билан қилинган ёки қилинмаганлигига боғлиқ ҳолда ҳал қилиш муҳим аҳамиятга эга. Масалан, у “мақтов ва ҳукм, ушбу ҳаракатнинг тугалланмагани ёки мажбур бўлишдан содир бўлганига қараб олинади”[4.96], деб кўрсатади.

Янги давр фалсафасида жавобгарлик феномени инсон эркин ва масъулиятли танлов субъекти сифатида кўриб чиқилади. Масалан, Т. Гоббснинг фикрига кўра, “фазилатли ҳаракатларнинг асосий сабабчиси эркин ҳаракатдир деб айтиб ўтган. Ж. Эдвард ўзининг “Ирода эркинлиги” асарида “ҳиссиёт”ни “ақл”дан ажратиб, жавобгарлик ақл ва эркинликдан келиб чиқади, деб таъкидлайди[4.202]. Шунингдек Гегел ҳам рационалликни жавобгарликнинг асоси деб ҳисоблайди, лекин ундан олдин биринчи навбатда, тушунча сифатида рухнинг универсал шакли ётади. Кант виждонни жавобгарликнинг “субъектив тамойили” сифатида кўриб чиқади, шунчаки виждонга кўра жавобгарликни жавобгарликдан ажратиб кўрсатади. Табиийки, “объектив тамойил”нинг хусусияти эса бурчга асосланган категория императив сифатида намоён бўлади. Унинг назарида “виждонли ҳар бир киши ўз ҳатти ҳаракати учун Худо олдидаги жавобгарликнинг субъектив тамойили бўлиши керак, аммо жавобгарлик тушунчаси мавҳум бўлса ҳам ҳар доим ахлоқий ўз ўзини англашни акс эттиради”[5.31]. Таъкидлаш керакки, Кант жавобгарликни ахлоқнинг зарурий хусусияти сифатида биринчилардан бўлиб ажратган.

Ижтимоий жавобгарликнинг категориявий аҳамиятини утилитар нуқтаи назардан чуқур очиб берган файласуф Ж.Милль жазонинг зарурлиги, яъни муқаррарлиги ижтимоий жавобгарликни истисно қилишлигини асослашга ҳаракат қилди. Масалан, шахс бошқаларнинг манфаатларига зарар етказадиган ҳаракатлар учун жавобгар бўлади, шундан кейин жамият бундай шахсларни жазолаш ҳуқуқига эга.

Шубҳасиз ижобий ишлар учун жавобгарликни талаб қилиш шарт эмас. Агар бирор киши у ҳақида гапирса, демак, у айбдор бўлишга тайёр ва “жазоланиш ғояси ўша пайтда гапирувчининг фикрида пайдо бўлади”[6.285]. Бу ерда ахлоқий жавобгарликни ҳуқуқий жавобгарликдан ажратиш керак, масалан, дастлаб тартибга солиш билан боғлиқ бўлган жавобгарликни “салбий” жавобгарлик тури сифатида кўриб чиқилиши мумкин. К.Маркс жавобгарлик масаласини “шахс - жамият” каби муносабатларнинг кескинлашуви ва шахснинг ижтимоий муносабатларни онгли равишда жамоавий такомиллаштиришдаги иштироқига боғлиқ ҳолда ҳал қилди. Шундай экан жавобгарлик шахснинг ижтимоий мавқеини ҳисобга олган ҳолда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг органик бирлигидан келиб чиқади, дейиш

мумкин. А.Л. Гусейнов “Ирода эркинлиги ва жавобгарлик” номли махсус курсида “инсон эркин чунки у ўз қилмишига жавобгардир, бундан келиб чикиб, у жавобгар бўлгани учун ҳам эркиндир” деб таъкидлайди. Бизнинг назаримизда ҳам замонавий ижтимоий онгда заруриятни амалга ошириш шарти сифатидаги жавобгарликни англашдан, жавобгарликни зарурият сифатида англашга ўтиш кузатилиб, бунда жавобгарлик инсоний муносабатларнинг энг юкори даражаларини олишга асос бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам жавобгарликни функционал категория сифатида кўриб чиқилиши ўзини оқлайди. Бундай караш Г.Йонаснинг “Жавобгарлик тамойили. Технологик цивилизация учун ахлоқий тажриба” асарида ҳам ўз аксини топган. Унинг фикрича, ижтимоий жавобгарлик ахлоқий хатти-харакатларнинг хал қилувчи омили ҳисобланади. Кейинчалик амалга ошган хатти-харакат асосида “иккиламчи жавобгарлик” юзага келади. Махсус жавобгарликнинг бундай “иккинчи даражали табиати” универсал жавобгарликнинг устуворлиги ва универсаллиги ғоясини илгари суради. В. Томашовнинг “Жавобгарлик экзистенциал муаммо сифатида” номли монографиясида жавобгарликни заруриятнинг “амалга оширилиши” сифатида тушунишдан келиб чиққан жараён сифатида кўриб чиқади. Шунга асосланиб, у жавобгарлик “жараёни”нинг қуйидаги босқичларини кўриб чиқади: [7.26].

16. билишга оид - мақсадларни белгилаш учун жавобгарлик, яъни объектив заруратни тўғри аниқлаш;

17. рефлексив - субъектнинг заруриятни амалга ошириш имконияти ва ўз қобилиятига муносиб баҳоланиши акс эттирган рефлексив жавобгарлик;

18. инструменталь - заруриятни амалга ошириш усуллари ва воситаларини тўғри танлаш учун жавобгарлик;

19. аксиологик - муқобил хатти-харакатни танлашда қадриятли асослар учун жавобгарлик;

20. амалий - амалий фаолият йуналиши ва натижалари учун жавобгарлик.

Мазкур кетма-кетлик, бизнинг фикримизча, жавобгарлик жараёнининг фақат кичик босқичларини акс эттиради, яъни ҳаракат мотивацияси, уни амалга ошириш ва кутилаётган натижа жараёнини. Дастлабки тўрт босқични истиқболли жавобгарлик сифатида белгилаш мумкин. Бундан ташқари, бу ерда ҳаракат қилиш учун тўғри, мос модел таклиф этилади. Бундай ҳолда охириги босқич назарий жихатдан яқунловчи босқич ҳисобланади. Амалда хатто фаолиятнинг идеал “жараён кетма кетлиги” бўлса ҳам, баъзида оқибатларини олдиндан айтиш қийин. Аслида, бу ерда жавобгарлик кўпинча “эндигина бошланади”.

Шунинг учун, юқорида айтилганларга тадқиқ этилаётган ходисанинг вақт жихатини акс эттирган қуйидаги босқичларни кўрсатиш мумкин:

21. натижани келтириб чиқарувчи, уни охириги амалий натижадан фарқлаш - яъни натижа ва фаолиятнинг бевосита оқибатлари учун жавобгарлик;

22. истиқболли - воқеа ёки ходисанинг кумулятив таъсири натижасида юзага келадиган узоқ муддатли

23.оқибатлар учун жавобгарлик, яъни лойихавий эҳтиёжни амалга ошириш учун жавобгарлик.

Табиийки, натижали босқичда, жавобгарлик кўпроқ аниқ намоён бўлади. Коида тариқасида, бу ерда кўпроқ онгли равишда намоён бўлади ва шунинг учун хатто моддий нуқтаи назардан ҳам қулайроқдир. Шу билан бирга, дастлабки босқичларда бўлгани каби, жавобгарлик фақат кўзда тутилган ёки Кантнинг сўзларига кўра, “ахлоқий ўзини ўзи англашда туманли холда” бўлади. Бундан ташқари, тўғридан-тўғри салбий натижалар кўпинча ушбу биринчи реакциянинг кучланишини енгиллаштириши мумкин бўлган ижобий истикболни тўсиб кўяди. Бироқ, келажақда масъулиятли ҳаракатлар ва муносабат, А.А. Гусейновнинг фикрича, ҳаракатни сабаблар занжиридан чиқариб ташлайди, яъни одам ўзини реалибитация қила олади[1.201]. Кейинчалик, жавобгарликнинг “энтропияси” содир бўлади, бу Афлотун ғоясига монанд бўлиб, ўз марказидан қочишга ҳаракат қилади. Жавобгарлик структураси турли хил қарши тенденциялар ва олдиндан айтиб бўлмайдиган ходисаларнинг истикболли босқичидан келиб чиққан холда бўлинади. У янги шарт шароит билан тўқнашади ва “эски” марказ беқарорлашади ёки йўқолади, бу маълум даражада жавобгарлик чегараларини, гарчи беқарор бўлса ҳам белгилайди. Бу ерда “жавобгарликнинг йўқолиши” ходисасини асослаш учун қийин вазифа вужудга келади. Маълум бир ўзига хос йуллардан бири сифатида метафизика томонидан ишлаб чиқилган аппаратни кўриб чиқиш мумкин.

Кўпинча амалиётда руй берадиган мойиллик кайфияти учун жавобгар бўлиш келажақдан қочиш истаги, жавобгарликдан кўрқиш ва унинг футурологиясидан узоқлашиш (жавобгарлик психологияси) истаги шаклида бўлиши мумкин.

Замонавий ахлоқшуносликда жавобгарлик кўриб чиқиладиган ходисани аниқланган ва ноаниқ ҳолатларидан озод қилади, ўз-ўзидан жавобгарликнинг устуворлигини тасдиқлайди, ўзига хос ва ахлоқий мутлақликдан озод қилади. Шунга ўхшаш концепция Г. Йонаснинг жавобгарлик тамойилида учрайди. Буни сўнги истикболли босқич сифатида аввалгиларининг таркибий қисми сифатида кўриб чиқиш мумкин. Жавобгарлик табиий таъсирга эга, ихтиёрий равишда қабул қилинган, келишилган ва ихтиёрийлик элементининг намоён бўлиш даражасига қараб маънавий, ҳуқуқий, иқтисодий, сиёсий, индивидуал ва жамоавий жавобгарлик каби турлари ажралиб туради. Бундан ташқари, кўпинча аралаш ходиса сифатида ҳам намоён бўлади. Масалан, ҳуқуқий жавобгарлик маънавий даражани англамайди.

Бугунги кунда инсон хатти ҳаракатини баҳолашнинг янги параметрлари пайдо бўлмоқда, фаолият шартлари ўзгармоқда. Бундан ташқари жамиятнинг иштирокисиз вужудга келадиган шахснинг ўзи олдидаги жавобгарлик ходисасини ҳам инкор этиб бўлмайди. А.А. Гусейнов жавобгарлик ва эркинликнинг учта даражасини кўрсатиб ўтган: жисмоний, ижтимоий ва ахлоқий. У “табиат олдида жавоб бериш қобилияти бизга ҳаракатлар эркинлиги, бошқа одамлар (жамият) олдида танлов эркинлиги, ўз ўзига жавоб бериш қобилияти (виждон эркинлиги) - қарор эркинлиги (ирода) ҳақида гапиришга имкон беради”[1.270.] дейди.

“Компютерлаштиришнинг ахлоқий жихатлари” масаласида биз жавобгарлик категориясини жуда фараланган семантик мазмунларига дуч келамиз. Жазо ва жавобгарлик асари муаллифи Х. Харт куйидаги таснифлашни илгари суради:

- “жавобгарлик - роль” яъни ҳуқуқий ва ахлоқий, ўз мажбуриятларини бажаришда иштироқ этадиган;

- “жавобгарлик - сабаб” яъни содир бўладиган воқеаларга таъсири аниқланади;

- “жавобгарлик - ишончлилиқ” яъни кўпинча ҳуқуқий характерга эга, зарарни қоплаш кафолати билан;

- “жавобгарлик - қобилият” яъни “меъёр”, зарар ва жазога қарамасдан жавобгарликни олиш қобилияти.

Жамиятда жавобгарлик улчовини белгилаш ва унинг мукамал тизимини яратиш мумкин эмас, шунинг билан фаолиятнинг янги шартлари инсоний муносабатларининг анъанавий шаклларига мос келмайдиган ноёб вазиятларни келтириб чиқаради. Масалан, олимлар таъкидича, фақат ахлоқий жавобгарликка масъулиятни ҳаммасини мумкин эмас, бу субъектив баҳолаш хавфига олиб келади.

Индивидуал ва жамоавий жавобгарликни тақсимлаш ҳам муаммолидир. Агар индивидуал ҳаракатларнинг аҳамияти ошиб кетса битта одамнинг хатоси глобал оқибатларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун янгича жамиятлар ахлоқий жавобгарлик принципи асосида қурилиши керак, бу ерда нафақат жамоавий, балки инсоннинг реал жавобгарлиги ҳам белгиланади. Аввало, бундай фикрлаш шаклланиши керак, бунда “инсон ўзини ривожланаётган глобал жараённинг бир қисми сифатида хис қилади ва унинг салбий оқибатларини аниқлаш ва бартараф этишга қаратилган ҳаракатларни амалга оширишга тайёр туради[1.273].

Кўпинча, индивидуал жавобгарликни жамоавий равишда белгилашда қийинчиликлар юзага келади. Бу борада Х. Ленк куйидаги хулосаларга келади ва ушбу муаммони куйидагича кўриб чиқади: жавобгарлик гуруҳга эмас, балки шахсларга юклатилади; шахсий жавобгарлик ўз кучида қолади; гуруҳнинг ҳар бир аъзоси учун аҳамиятсиз қисмларга бўлиниши мумкин бўлган умумий жавобгарлик йўқ; шахс гуруҳнинг барча аъзолари учун жавобгар эмас. Ҳар бири ўз позициясига кўра, ҳаракатларнинг сифати, объектга таъсири куч ва билимга эга бўлиш даражаси жихатидан тизим ичида жавобгар бўлади, айниқса агар у бепарволик ёки ҳаракатсиз ҳолда мавжуд барқарорликни бузса[8.559]. Аммо, Ленкнинг ушбу қарашлари эҳтимол, тарихий ҳақиқатга зиддир, шунинг учун бу қабилалар уруғ-аймоқчилиқ муносабатларига ҳосдир. Бу ҳолат Япония, Италия ва Шотландияда ҳамон сақланиб келинмоқда. Унинг салбий натижаси сифатида қонга қарши кураш (вендетта) институтини кўрсатиш мумкин. Шу маънода, жавобгарлик кўпинча экстраполяция характерига эга бўлиб, номувофик хусусиятга эга бўлади. Йонас ўз даврида жамоавий ва индивидуал жавобгарлик зиддиятларини ягона тушунча орқали ечишга ҳаракат қилди, “ўзи учун жавобгарлик” ва “жамият олдида жавобгарлик”. Йонаснинг сўзларига кўра, жавобгарлик ҳар доим объективдир, чунки у ўз борлиғи ва

муқаррарликка боғлиқдир. Субъектив равишда, бу жавобгарлик хисси мавжудлик чақириғига жавоб беришга тайёрлик сифатида ифодаланади.

Замонавий ахлоқшуносликда жавобгарликнинг экзистенциал табиати (у жавобгар бўлиши керак) тасдиқланади, бу уни кўриб чиқишда янги ёндашувни - онтологик-аксиологик йўналишларини белгилайди. Х.Йонас ўз этикасида таъкидлашича, инсон ўз ҳаракатларининг оқибатлари учун яъни "онтологик-аксиологик йўналишга" эга бўлганлиги учун жавобгардир.

Мақсадга эришиш воситаларига алоҳида эътибор бериб, жавобгарлик ахлоқи фаолият натижаларига қаратилади ва кўзда тутилиши керак бўлган оқибатларга (сиёсий жавобгарлик) жавобгар бўлишга тўлиқ тайёрлигини ўз ичига олади. Жавобгарлик, ўз хавфига қараб ҳаракат қиладиган кишига ғамхурлик қилади.

24. Сиёсий жавобгарлик бекор қилинмайди ва миссия сифатида қабул қилинади.

25. Жавобгарлик этикаси ва ишонтириш этикаси бир-бирини тўлдиради ва сиёсатда бўлгани каби ҳеч бир жойда ахлоқий позитсиялар ўртасидаги фарқ аниқ кўринмайди.

Вебер ижодини ёритган Шлюхтер таъкидлашича, "ахлоқий услублар" ("ахлоқий жавобгарлик" ва "ахлоқий ишонч") ҳозирги тахликали дунё тасвири билан объектив-кундалик тартиби билан тенг равишда бирлаштирилган. Жавобгарлик этикаси "дунёни онгли равишда бошқаришга имкон берадиган" муваффақият учун жавобгарликни англатади. Жавобгарлик ахлоқи катта рол уйнай бошлаган жойда, шахс мажбуриятларнинг умумийлигича қолади. Шлюхтер "инсон мажбуриятининг қахрамонона пессимизми" ҳақида, ўз қурқуви ва таваккалча ҳаракат қилишини таъкидлаб ўтган.

Айтиш мумкинки, ахлоқий жавобгарликнинг турли хил тушунчаларини тизимлаштирган Клик, унинг асослари, долзарб муаммолари ва чегаралари ҳақида "Жавобгарлик ахлоқи. Келажакнинг ахлоқий назарияси" номли монографиясида асослаб берган. Канке "ижтморий жавобгарликни" илмий ва фалсафий билимлар ва экзистенциал амалиётнинг натижаси" деб ҳисоблайди[9.5].

Хулоса қилиб айтганда, жавобгарлик нафақат утмиш билан балки келажакда ҳам характерли, бўлиб агар инсон ўз олдидаги жавобгарлигини эътиборсиз қолдирса, у ҳар қандай салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Шахсий жавобгарлик чораларини белгилашда одамлар турли хил қадриятларни ҳисобга олишади ва уларнинг қатъийлиги жавобгарликнинг миқдорий белгиланишини ҳал қилади. Жавобгарлик ахлоқ принциплари орасидан энг асосийси жуда узоқ вақт давомида жавобгарлик миқдорини максимал даражада оширишдан иборат бўлган "энг катта жавобгарлик қонунга бўйсиниш"дир. В.А. Канке томонидан моделлаштирилган жавобгарлик этикаси, янги минг йилликда аллақачон Г.Йонаснинг жавобгарлик этикасининг асосий тамойилларини кўп такрорлайди, бу эса янги ахлоқ назарияси тушунчаларининг ўзига хос универсаллиги, замон руҳини акс эттирувчи ва унга мос бўлганлигини англатади. Шу билан бирга, ушбу муаллиф структуравий таҳдил билан шугулланмайди, Йонаснинг

жавобгарлиги тушунчаси ва баъзи илмий имтиёзлари муносабати билан унга фақат қисмларга мурожат қилади. Шу сабабли, биз учун нафақат реонструктив, балки инновацион тадқиқотлар ҳам кэнг ва янги сохалар бўлиб қолмоқда

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. Гусейнов А.А. Свобода воли и ответственность(Спецкурс) // История философии. Уч. Пособие для студентов и аспирантов вузов. - М.: Изд-во Феноменология-Герменевтика, 2001
2. Кессиди Ф.Х. Этические сочинения Аристотеля // Аристотель Соч, п. 4-х т. -М.,1984, - Т.4.
3. История этических учений.-М.,2003.
4. Аристотель. Никомахова Этика // Соч.П.4.т.Т.4.-М.:Мысль.,1981.
5. Томашов В.В. Ответственность как экзистенциальная проблема. -М., 1998.
6. Кант И. Метафизика нравов // Соч. 6 т. Т.4.Ч.2.-М.:Мысль,1965.
7. Томашов В.В. Ответственность как экзистенциальная проблема. -М., 1998.
8. А.В.Разин. Этика. Учебник для вузов. М.: Академический Проект, 2006.
9. Канке В.А. Этика ответственности Теория морали будущего. М., 2003.

GENDER VA SALOMATLIK MASALASINING HOZIRGI ZAMONDA DOLZARBLIGI

*A.D. Ostanaqulov,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada xalqaro maydonda o'z dolzarbliligi bilan ajralib turgan gender tenglik va salomatlik tushunchalari yoritilgan. Shuningdek, hozirgi davrda yurtimizda shu sohada amalga oshirilgan ishlar mohiyati yoritilgan.*

Kalit so'zlar. *Gender tushunchasi, ijtimoiy tenglik, tengsizlik, jamiyat, salomatlik*

Ma'lumki, 2019-yil 2-sentyabrda qabul qilingan “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida” O'zbekiston Respublikasining qonuni xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rniga qaratilgan huquqiy himoya, huquqiy kafolat siaftida ma'qullangandi. Quvonarli tomoni shundaki, ming yillardan buyon jamiyatda ayol va erkak o'rtasidagi tengsizlik va uni hal etish masalasi hamisha dolzarb bo'lib kelgan huquqiy munosabatlarning nechog'lik dolzarbligiga qaratilgan qonundir¹. Jumladan, qonunning 1-moddasida qayd

¹ <https://uz.wikipedia.org/>

etilganidek, qonunning maqsadi xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. To'g'ri, hozir biz yashayotgan davr yangilanayotgan O'zbekistonning islohotlarida inson manfaatlarining ustunligiga qaratilgan bir paytda, hali ham oilaviy nizolarning juda katta qismi erkaklar tomonidan ayol huquqlarining tan olinmaslik holatlari shuningdek, ayrim holatlarda jamiyatda ham xotin-qizlarning huquq hamda imkoniyatlariga etarlicha ahamiyat berilmayotgani haqiqatdir. Ana shunday salbiy holatlarga qarshi mazkur qonunning 2-moddasida “Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir.

Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llanilishi” belgilangan. Shuningdek, qonunda gender tushunchasi ham qayd etilgan bo'lib, unga ko'ra, gender — xotin-qizlar va erkaklar o'rtasidagi munosabatlarning jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, mafkura va madaniyat, ta'lim hamda ilm-fan sohalarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy jihati ko'rsatilgan. Demak, gender tushunchasi faqat ayollar manfaatlarini ifodalamaydi. Balki har ikki jins vakillarining o'z orzu va maqsadlari sari dadil odimlashi, hayot sifatini oshirish uchun bir xil imkon berish kerakligini ilgari suradi, xolos. Aynan rivojlangan jamiyatning talablaridan biri bu erkak va ayol huquqlari tengligining ta'minlanishidadir.

Mazkur asosning yana bir huquqiy kafolati bu O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 46-moddasida «Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar»¹, deb belgilanganligidir. Demak, gender tengligining ham xalqaro huquqiy ham, konstitutsiyaviy huquqiy asosi kafolatlangan. Gender tengligi ijtimoiy tenglikni ham anglatadi. Bunday tenglikni ta'minlash uchun Konstitutsiya va qonunlarga zarur qoidalarni kiritishning o'zi kifoya emas. Shu bois ham, “Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish”ga alohida e'tibor qaratilgan. Chunki, sinovli kunlarda, ya'ni karantin davrida ham shifokorlar, ichki ishlar, hatto Milliy Gvardiya xodimlarining erkaklar bilan elkama-elka turib ishlashganining guvohi bo'ldik. Karantin bo'lishiga qaramay, tibbiy niqoblar, tibbiy kiyim-kechak, zarur vositalarni zudlik bilan etkazish uchun tadbirkorlik ishlarini yo'lga qo'yishganining boisi, biror bir tez tibbiy yordam ko'rsatishda uzulishlar, etishmovchiliklar bo'lmaganining guvohimiz. Shifokorlarimizning azaliy Gippokrat qasamyodi hammaga ma'lum. Kunu-tun inson salomatligi yo'lida xizmat qilgan shifokorlarimizning mashaqqatli mehnati evaziga sog'aygan fuqarolarimizning xursandchiligining ham guvohimiz. Ana shunday izchillik bilan amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar natijasida jamiyatimizda tinchlik va iqtisodiy barqarorlik ta'minlanmoqda. Kundalik hayotiy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, xalq farovonligida, jamiyat tinchligida hamda iqtisodiy barqarorlikda erkak va ayolning teng huquqliligi muhim o'rin tutadi. Gender tengligini ta'minlash bo'yicha davlat miqyosida ishlab

¹ <https://yuz.uz/uz/news/yangilanayotgan-ozbekistonda-gender-tenglikning-huquqiy-asoslari>

chiqilgan qonunlar va dasturlar ham muhim ahamiyatga ega. Hatto Jahon Iqtisodiy forumi (The Global Gender Gap) o'tkazgan tadqiqot natijalariga qaraganda, xotin-qizlar erkaklarga nisbatan bir yilda qariyb 35 kundan ko'proq ishlar ekan. ¹BMT Bolalar Jamg'armasi (YUNISEF) tadqiqotlariga qaraganda esa, qizlar o'g'il bolalarga nisbatan biror ishni bajarishda 35-36 foiz ko'p vaqt sarflar ekan. Bu hali ham dunyoda gender tengligiga erisha olinmayotganligini ko'rsatadi.

Shu bois ham, 2019-yilning 2-sentyabrida qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining «Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida»gi qonuni mamlakatimizda gender tenglikni ta'minlashga qaratilgan yaxlit va asosiy qonun hujjati hisoblanadi. Ushbu qonun bilan ilk bor milliy qonunchiligimizda «gender» tushunchasiga ta'rif berilgan. Unga ko'ra, xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari, ushbu sohada davlat boshqaruvi mexanizmlari belgilandi. Xususan, xotin-qizlarning gender kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik maqsadida O'zbekiston Respublikasida Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiya tashkil etildi.

Komissiyaning asosiy vazifalari xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshirish, ushbu sohada davlat dasturlarini, milliy harakatlar rejalarini va strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda ishtirok etish, ushbu sohada qilingan ishlar bo'yicha har yili O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga axborot taqdim etish, xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash va bu borada xalqaro standartlarga rioya etish sohasida xalqaro tashkilotlar, xorijiy mamlakatlarning tegishli organlari bilan hamkorlikni amalga oshirishdan iborat. Qonuniy huquq va erkinliklardan foydalanishda jins bo'yicha kamsitishga yo'l qo'ymaslik ayrim ijtimoiy munosabatlarga tatbiq etilmaydi.

E'tiborli jihati shundaki, bugungi yangilanayotgan jamiyatda ayollarning siyosat va iqtisodiyotga keng jalb qilinishi tufayli gender tengligi borasida o'zgarishlar, siljishlar, hattoki yutuqlar ko'zga tashlanmoqda. Ayniqsa, siyosatda ayollar faollashganining guvohimiz ya'ni davlat boshqaruvida, sudlov tizimida, ichki ishlar, bojxona tizimida ham xotin-qizlarning mehnat qilayotgani ayni haqiqatdir. Zero, bu borada mazkur qonunning 4-bobi: “Saylov huquqlarini amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari” ga bag'ishlangan hamda 18-moddada saylov huquqlarini amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash huquqi ya'ni, xotin-qizlar va erkaklar hokimiyat vakillik organlariga saylash va saylanishda teng huquqlarga egaligi qayd etilgan. Siyosiy partiyalar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va xalq deputatlari mahalliy Kengashlari deputatligiga nomzodlar ko'rsatishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar ta'minlanadi.

Ko'pchilik, hokim ayollarimizni qo'llab-quvvatlamoda, hatto endilikda jamiyat ishlarida ayollarning keng ishtirokiga ko'nikib ham qolishmoqda. Masalan, jamiyat ishiga faol ishtirok etayotgan ayollarning turmush o'rto'g'i tushungan holda uni qo'llab-quvvatlamoda. Farzand tarbiyasi ham bilan birga turli tadbirlarda

¹ <https://uz.unistica.com/jinsiy-tenglik-bu-nimani-anglatadi-asosiy-mezonlar-afsona-yoki-haqiqat/>

ishtirok etar ekan, o'zi bilmagan holda siyosatga kirib qoladi. Xotin-qizlar erkaklar bilan teng huquqli bo'lish bilan bir qatorda siyosatda o'zlarini ko'rsatish imkoniyatlariga ega bo'lishdi.

Gender tenglik jamiyat rivojida muhim bo'lgan ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyatga ega ekanligi bugungi kunda yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bugun oilada, jamiyatda, ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy hayotdagi faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani natijasida ijtimoiy munosabatlarda ham, qonunchilikda ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar va internet manbalari:

1. <https://uz.wikipedia.org/>
2. <https://yuz.uz/uz/news/yangilanayotgan-ozbekistonda-gender-tenglikning-huquqiy-asoslari>
3. <https://uz.unistica.com/jinsiy-tenglik-bu-nimani-anglatadi-asosiy-mezonlar-afsona-yoki-haqiqat/>

O'ZBEKISTONNING IJTIMOIIY-SIYOSIIY XAYOTIDA MAHALLA INSTITUTINING TUTGAN O'RNI (IJTIMOIIY-FALSAFIIY TAHLIL)

A.X.Teshaboyev

Namangan davlat universiteti stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotida Mahalla institutining tutgan o'рни va ro'lini oshib borayotganligini hamda olib borilgan ishlari hamda hozirga kunda mahallaga institutiga berilayotgan e'tibor haqida fikrlar bayon etilgan.*

Kalit so'zlar: *Mahalla instituti, Taraqqiyot strategiyasi, inson qadrini ulug'lash, mahalla raislari, "inson-jamiyat-davlat", tadbirkorlikni rivojlantirish, aholi bandligini ta'minlash*

Kirish. Bugungi kunda yoshlarimizni turli buzg'unchi va yot g'oyalardan yiroq tutish, ularning ma'naviyatini kengroq darajada shakllantirish, milliy qadriyatlarimiz, urf-odat va Globallashuv jarayonida talaba-yoshlarning intellektual imkoniyati: muammo, taklif hamda yechimlar an'analarimizni asrab-avaylashda xalq hayotining ko'zgusi bo'lgan mahallaning o'рни va ahamiyati beqiyosdir. Ana shuning uchun ham yurtimizda mahalla instituti tizimini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha, "Harakatlar strategiyasi"ning birinchi ustuvor yo'nalishida "Mahalla institutining jamiyat boshqaruvidagi o'рни va faoliyatining samaradorligini oshirish"[1] - deb nomlanadi.

Buning davomi sifatida Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasi milliy rivojlanishimizning yangi bosqichini boshlab beradi. Biz bundan buyon

faoliyatimizni “inson-jamiat-davlat” degan yangi tamoil asosida tashkil qilamiz[2], - deydi O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili (Literature review).

Maqola yuzasidan yurtimizning faoliyat yuritgan olimlarining ilmiy tadqiqotlarida Mahalla instituti rivojlanishining ijtimoiy-falsafiy tahlili va bu bo‘yicha ularning fikrlari, shuningdek, bir qator olimlarning Mahalla instituti rivojlanishining ijtimoiy-falsafiy tahlili tadqiq etilgan.

Manbalarni o‘rganish, tahlil etish jarayonida tug‘ilgan mantiqiy xulosaga ko‘ra, odamlar ibtidoiy jamoa tuzumi davridagi ko‘chmanchilikdan o‘troq hayotga o‘tib, jamoa bo‘lib yashay boshlaganlarida mahalla tizimining ibtidoiy unsurlari, qadriyatlari, kasb-hunar malakalari, ro‘zg‘or tebratish, o‘zaro mol ayirboshlash, topilgan ne‘matlarni o‘rtada baham ko‘rish asoslari shakllana boshlagan[3]. Sharqda Abu Nasr Forobiy, Nizomulmulk, Amir Temur, Alisher Navoiy va boshqa mutafakkirlarning asarlarida boshqaruv jarayonini amalga oshirishda adolat me‘zoniga qat’iy amal qilish va kengash bilan maslahatlashish kerakligi ta’kidlanadi.

Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlarining nazariy masalalari mamlakatimizda: Sh.Jalilov, I.Jurayev, Yo.Ollamov, O.Xusanov, D.Bekchanov, Sh.Fayziyev va S.Xidirov kabi olimlarning izlanishlarida keng yoritib berilgan. Mazkur tadqiqotchilar asarlarida asosiy e’tibor mahalliy hokimiyat faoliyatining tashkiliy-huquqiy asoslariga qaratilgan bo‘lib, unda mahalliy boshqaruv me’yoriy jihatdan ko‘proq talqin etilgan. Qolaversa, R.Jumayev, A.Japilov, M.Turaqulov, B.Jurayev va X.Jurabekovalarning asarlarida davlat boshqaruvini demokratlashtirish va fuqarolik jamiyatini shakllantirishda mahalliy davlat hokimiyatining ahamiyati hamda nomarkazlashtirish jarayoniga oid nazariy jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni olib borishda tarixiylik, qiyosiylik, kuzatish, empirik tadqiqot, mantiqiylik, tizimlilik, o‘zaro aloqadorlik ilmiy tadqiqot tamoyillaridan kelib chiqqan holda qiyosiy tahlil kabi tadqiqot usullaridan foydalanildi.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

- Inson qadri biz uchun qandaydir mavhum, balandparvoz tushuncha emas. Inson qadri deganda, biz, avvalo, har bir fuqaroning tinch va xavfsiz xayot kechirishini, uning fundamental huquq va erkinliklarini ta’minlashni nazarda tutamiz. Inson qadri deganda, biz har bir fuqaro uchun munosib turmush sharoiti va zamonaviy infratuzilma tashkil etishni, malakali tibbiy xizmat ko‘rsatish, sifatli ta’lim, ijtimoiy ximoya tizimi, sog‘lom ekologik muhit yaratib berishni tushunamiz. Bu maqsadga erishish uchun esa dunyodagi noyob demokratik tuzilma bo‘lgan mahalla instituti imkoniyatlaridan samarali foydalanish, uning vakolatlarini yanada kengaytirish, pirovard natijada mahallani jamiyatimizning xal qiluvchi bo‘g‘iniga aylantirish vazifasini o‘z oldimizga qo‘ymoqdamiz. Mahalla tinch bo‘lsa, yurt tinch bo‘ladi. Mahalla obod bo‘lsa, butun mamlakat obod bo‘ladi, - deydi Prezident[4].

Eng qadimiy qadriyatlarimizdan hisoblangan, xalqimizning qon-qoniga singib ketgan, o'zbek xalqining yashash tarzini o'zida to'la-to'kis mujassam etgan mahalla jamiyatdagi munosib o'rniga tiklab qo'yildi. O'zbek mahallasi - xalqimizga xos donishmandlik timsoli. U tarixda ham o'z jozibasi, hayotiyliigi, xalqchilligi, betakrorligi bilan dunyo ahli tafakkurini o'ziga jalb qilib kelgan. Moziydan tortib hozirgacha davlatlar o'zining ko'pgina ezgu amallarini, xosiyatli, barakatli tadbirlarini, xayotiy muhim masalalarini mahallada oqsoqollar, faollar aql zakovati, adolatli nazorati bilan amalga oshirib, xal qilib keladilar[5].

Chindan ham o'zbek mahallalari uzoq yillik tarixga ega bo'lib, hozirgi O'zbekiston hududida o'zini-o'zi boshqaruvchi ijtimoiy tashkilotning noyob shakli - mahalla azaldan mavjuddir. Odamlar to'da-to'da yashay boshlaganlarida bir-birlarining issiq-sovug'idan, hol-ahvoli, g'am-kulfati-yu, hursandchilik - shodliklaridan doimo xabardor bo'lib kelganlar[6].

Tarixdan ma'lumki, mahallalar ezgulik beshigi, tarbiya o'chog'i, milliy udumlar, urf-odatlar va an'analar, shakllangan maskan bo'lib, odamlarni o'zaro mehr-oqibatli, sahovatli qilib tarbiyalashda, o'ziga xos jamoaning shakllantirilishida juda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Fuqarolarning o'zini-o'zi idora qilishi qadimgi Sharq mamlakatlari, jumladan, O'zbekiston hududida vujudga kelgan ilk davlatlar va ularning boshqaruv faoliyatida ham yorqin ifodasini topgan. O'zbek mahallalari o'zida jamoatchilik ruhi, insonparvarlik o'zaro yordam, insof, diyonat, rahimdillik kabi insoniy tuyg'ular bilan sug'orilgan holda shakllangan katta oiladir.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Mustaqillik davrida o'zini o'zi boshqarish organlarini fuqarolik jamiyati instituti sifatida isloh etish o'zining samarasini berdi. Mahallalar mamlakatdagi aholini o'zini o'zi boshqarish jarayonlarida ishtirok etishlari, qarorlar qabul qilishda fuqarolar xohish va istaklarini e'tiborga olishga imkoniyatlar yaratishi bilan fuqarolik jamiyati institutiga aylanib bormoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. 7-fevral 2017-yil. Lex.uz.

2. Халқ сўзи. 2021 йил. 7 ноябрь. № 238 (8018)

3. Рахмонов Р. Истиқлол ва Маҳалла. -Т.: Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. 2001, №1.4-6.

4. Халқ сўзи. 2022 йил 27 январ. № 18. (8080)

5. Ш.И. Жалилов, Кучли давлатдан - кучли жамият сари: тажриба, таҳлил, амалиёт. Ўзбекистон, 2001.

6. Қодиров Д. Маҳалла тарбия маскани. -Т.: Хаёт ва қонун, 1999. №8.

TA'LIMGA INNOVATSION YONDASHUVDA BOSQICHMA-BOSQICH TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

N.A. Hajimirzayeva,
O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Boshqarmasi
Namangan akademik litseyi matematika fani o'qituvchi.

Annotasiya: Maqolada ta'lim sifatini oshiruvchi omillar keltirilgan. Innovatsion ta'lim tushunchasi keng tushuntirilgan. Matematika darslari misolida ta'lim sifatini oshirishda foydalaniladigan innovatsion metodlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Innovatsion yondashuv, ilm-fan, Estudy electron ta'lim platformasi, ta'lim va tarbiya, Yangi O'zbekiston.

Mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiya ekanligi isbot talab qilmas haqiqatdir. Yangi O'zbekistonga ilm-fanga e'tibor yuqori cho'qqiga chiqqani bejiz emas. Chunki hozir zamonaviy hayotni ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Jahonning yetakchi davlatlarida ham ta'limni rivojlantirish birinchi galdagi vazifa sifatida belgilanmoqda. Zero, mamlakatning kelgusi ravnaqi aynan shu sohada qo'lga kiritgan yutuqlari bilan chambarchas bog'liqdir.

Hozirgi kunda ta'lim va tarbiyani oiladan va maktabgacha ta'lim sohasidan boshlasak, yaxshi natijaga erishishimiz mumkin. Shu etapdan o'tgandan keyin esa maktab ostonasiga qadam qo'ygan yosh avlodni ta'lim-tarbiyasini ota-onalar muallimga ishonch bilan topshirar ekan, bu ishonchni qadrlash o'qituvchi zimmasiga juda katta ma'suliyatni qo'yadi. Aslida esa sifatli ta'lim faqat o'qituvchiga bog'liq emas. Nega deysizmi? Bilim uchun poydevorni muallim qo'yadi, u go'yoki me'mor, bezakchi, bolani to'g'ri yo'lga boshlovchi mutaxassisdir. Muallim o'z kasbining ustasi bo'lsa, ta'lim sifati ham o'sadi.

Ammo tasavvur qiling: bolaning xotiri parishon, tushkun kayfiyatda o'tirsayu, o'qituvchi ming jonini koyitganidan nima naf? Fanlardan o'zlashtirishi past bo'lgan o'quvchining muvaffaqiyatsizligiga faqat o'qituvchi aybdor emas.

O'quvchidagi bunday holatga, aksariyat hollarda, oiladagi tushunmovchiliklar ham sabab bo'ladi. Bola ota-onasi bilan yaxshi munosabatda bo'lib, ertalab yaxshi kayfiyatda uydan chiqsagina, darsga chin ma'noda quloq soladi. Demak, ta'lim sifatini oshirishda ota-onaning ham ishtiroki muhim va bu ishtirok ota-onalar majlisida hozir bo'lish bilan ado etilmaydi. Oilada bola tarbiyasi uchun muhit dunyoga kelishidan ilgariroq yaratilmagan bo'lsa, keyin vaziyatni o'zgartirish oson kechmaydi. Ta'limga bog'liq bo'lmagan omillar, oilalarning yashash tarzidagi tafovutlar ta'lim sifatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bundan tashqari, maktab o'quvchilarining darsdan bo'sh paytida akademik uy vazifalarini bajarish uchun yetarli sharoit yaratib beriladi, deb bo'lmaydi. Hozirgi kunda prezidentimiz bejizga ayol-qizlarni o'qitish kerak, chunki ayol oilada ta'lim-tarbiya beruvchi birinchi shaxs deya jon kuydirmayapti. Demak, ta'lim sifatini oshirish bevosita va bilvosita oiladan boshlanadi desam mubolag'a bo'lmaydi.

Ta'lim sohasini rivojlantirishda o'qitish sifati uchun hattoki prezidentimiz bir qator farmonlarni imzoladi, shuningdek, davlatimiz rahbarining tegishli Farmoni bilan tasdiqlangan Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida o'qitish metodikasini takomillashtirish kabi muhim vazifalar belgilangan edi.

Shunga muvofiq, o'tgan uch yil davomida darsliklarni yangilash bo'yicha bir qator samarali ishlar olib borildi. Maxsus ishchi guruh tomonidan ilg'or xorijiy metodikalar asosida 1-4-sinf kitoblari yangidan tayyorlandi. Mazkur darsliklarning XXI asr kishisi uchun eng zarur bo'lgan "4K" ko'nikmasi bo'yicha ishlab chiqilgan (kritik fikrlash, kreativlik, kollaboratsiya, kommunikatsiya)ligi tahsinga sazovordir. Mazkur ko'nikmalar o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoada ishlash va muloqot ko'nikmalarini shakllantiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ishlab chiqilgan mazkur darsliklarning o'ziga xos jihatlari shundan iboratki, ularni tayyorlashda PISA, PIRLS, TIMSS, EGMA, EGRA kabi xalqaro dasturlardagi namunaviy vazifalar asos qilib olingan. Darslik bilan birga mashg'ulot daftarlari, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar ham chop etilgan.

Shuningdek, bu tizimga Estudy electron ta'lim platformasi integratsiya qilingan. Undan o'quvchilar dars paytida ham, darsdan bo'sh vaqtda ham foydalanishlari mumkin. Bu esa ularning o'z bilimlarini yanada mustahkamlashga imkon yaratadi. Shu bilan birga, yaratilgan mazkur darsliklarni farzandlarimizga yetkazuvchi shaxs, albatta muallim ekanligi, shu bois muallimning obro'sini ko'tarish haqida takror-takror fikr yuritilganligi bejiz emas.

XXI asr yoshlarini XX asr metodikalari bilan o'qitib bo'lmaydi. Sifatli ta'lim jarayonini tashkil etish esa malakali pedagog-kadrlardan boshlanadi. Zero, maktab eng zamonaviy texnik jihozlar va o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlangan bo'lsayu, o'qituvchining malakasi yetarli darajada bo'lmasa, ko'zlangan natijaga erishish imkonsiz. O'qituvchi o'z faoliyati davomida duch keladigan muammolarga yechim topishda metodik ko'makka ehtiyoj tug'iladi. O'qituvchi jahon bozorida raqobatlasha oladigan kadrlarni tarbiyalashi uchun zamonaviy fikrlashi, o'z ustida doimiy ishlab borishi talab etiladi. Zero, XXI-asr yoshlarini XX-asr ta'lim metodikalari orqali o'qitib bo'lmaydi. Jamiyatning boshqa sohalari singari dars o'tish metodikasi ham doimiy yangilanishga, rivojlanishga muhtoj. Shunday ekan, har bir pedagog kadr zamonaviy pedagogika asoslarini bilishi va uni o'quv jarayonlariga tadbiiq eta olishi shart.

Ta'lim sohasining eng muhim qismlaridan yana biri – bu to'g'ri tanlangan dastur va baholash tizimi hisoblanadi. Chunki, o'quvchining bilimi dasturda belgilangan ta'limiy maqsadlar asosida baholanishi kerak. Hozirda ta'lim tizimida keng qo'llanilayotgan test tizimi o'quvchining real bilimi va ko'nikmasini ko'rsatib bera olmaydi. U faqatgina o'quvchining ma'lumotni eslab qolish qobiliyatiga baho berishi mumkin. Ammo, hozirgi texnologiyalar asrida ma'lumotlarni xotirada saqlab qolishga katta ehtiyoj yo'q – bu vazifalarni kompyuterlar va internet bajaradi. O'quvchidan XXI-asrda tanqidiy fikrlash, muammoni halqilish va qaror qabul qilish ko'nikmalari talab etilmoqda.

Shu o'rinda mutaxassisligimdan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlashim mumkinki, agar o'quvchining matematik bilimi va tafakkuri yaxshi rivojlangan bo'lsa, u boshqa har qanday muammo va vaziyatlarni bemalol yechimini topa oladi, hamda boshqa har qanday fanlarni o'zlashtira oladi. Shuning uchun ham matematika darslarida ko'proq mantiqiy va tanqidiy masalalarni ko'proq ishlab chiqarish kerak deb o'ylayman. Hammamizga ma'lumki, matematika fani murakkab fanlar qatoriga kiradi, bu fanni interfaol metodlardan, yangi pedagogik texnologiyalardan, innovatsion usullardan foydalanib darslarni tashkillashtirilsa, bu fanni yangi qirralarini ochib bera olamiz va o'quvchilarni bu fanga qiziqтира olamiz. Matematika fani uchun XXI asr metodikasi juda muhim, chunki hozirgi zamon o'quvchilarini har bir sohada yangiliklarsiz hech bir tushunchani yetkazib bo'lmaydi, chunki XXI asr axborot texnologiyalari asridir. Innovatsion pedagogik texnologiyalar ta'lim tizimi, pedagogik jarayon hamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik kiritishni anglatib, bu jarayonni amalga oshirishda asosan interfaol uslublardan foydalaniladi.

Interfaol ("Inter"- bu o'zaro, "act"- harakat qilmoq) – o'zaro harakat qilish (yokikim bilandir suhbatda, muloqotda bo'lish)ni anglatadi. Interfaol ta'limning mohiyati o'quvchilarni bir-birlaridan o'rganishlariga yo'naltirilgan ta'lim ekanligi.

Interfaol ta'lim, interfaol uslublar tizimi bo'lib, o'quvchilarning hamkorlikdagi va faol ishtirokidagi ta'lim va uslublar tizimi hisoblanadi. Boshqacha so'z bilan aytganda, o'qitishning interfaol uslublari – bilish va kommunikativ faoliyatni tashkil etishning maxsus shakli bo'lib, unda ta'lim oluvchilar bilish jarayoniga jalb qilingan bo'ladilar, ular biladigan va o'ylayotgan narsalarni tushunish va fikrlash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Interfaol darslarda o'qituvchining o'zni qisman o'quvchilarning faoliyatini dars maqsadlariga erishishga yo'naltirishga olib keladi. Bu uslublarning o'ziga xosligi shundaki, ular faqat pedagog va o'quvchilarning birgalikda faoliyat ko'rsatishi orqali amalga oshiriladi.

Matematika darslarida foydalaniladigan interfaol metodlardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish usullarini korib chiqamiz.

"Fikriy hujum" metodi. Mazkur metod o'quvchilarning darslar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash inertsiasidan ozod etish, muayyan mazvu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga o'rganish uchun xizmat qiladi.

"6x6x6" metodi. "6x6x6" metodi yordamida bir vaqtning o'zida 36 nafar o'quvchini muayyan faoliyatga jalb etish orqali ma'lum topshiriq yoki masalani haletish, shuningdek, guruhlarining har bir a'zosi imkoniyatlarini aniqlash, ularning qarashlarini bilib olish mumkin. Bu metod asosida tashkil etilayotgan mashg'ulotda har birida 6 nafardan ishtirokchi bo'lgan 6 ta guruh o'qituvchi tomonidan o'rta tashlangan muammoni muhokama qiladi. Belgilangan vaqt nihoyasiga yetgach o'qituvchi 6 ta guruhni qayta tuzadi. Qaytadan shakllangan guruhlarining har birida avvalgi 6 ta guruhdan bittadan vakil bo'ladi. Yangidan shakllangan guruh a'zolari

o'z jamoadoshlariga guruhi tomonidan muammo yechimi sifatida taqdim etilgan xulosani bayon etib beradilar va mazkur yechimlarni birgalikda muhokama qiladilar.

Ta'lim sifatini oshirmasak, biz kelajak uchun munosib yosh avlodni yetishtira olmaymiz, bunday sharoitda o'quvchilar uchun buyuk imkoniyatlarni biz yaratib bera olamiz, buyuk ajdodlar me'rosi buning uchun juda katta asos bo'la oladi, chunki bizning farzandlarimizda ularning qoni oqmoqda. XXI asr ko'nikmalarini ularga singdira olishimiz kerak, shundagina oldimizga qo'yilgan maqsadga erisha olamiz, bu maqsad buyuk yurt uchun buyuk daholar yetishtirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ta'lim jarayonida fanlararo aloqalarni rejalashtirish va amalga oshirish". Pedagogik ta'lim,-T. 2007.
2. Internet saytlari: saviya.uz, ziyonet.uz, uzedu.uz

MASOFADAN O'QITISHNING TAMOYILLARI VA METODLARI

*M.M. Xodjiyeva,
University of Business and Science
nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi*

Annotasiya: Maqolada masofaviy ta'limda qo'llaniladigan asosiy tamoyillar va usullar ko'rib chiqiladi. Muallif masofaviy ta'limning moslashuvchanligi va individualligiga e'tiborni qaratadi, bu esa o'quvchilarga ta'lim sur'ati va shaklini tanlash, shuningdek, ular uchun qulay vaqtda o'qituvchilar va boshqa talabalar bilan muloqot qilish imkonini beradi. Shuningdek, masofaviy ta'limda zamonaviy texnologiyalar va interfaollikdan foydalanish muhimligi, talabalardan ko'proq mustaqillik va o'zini-o'zi tashkil etish talablari ta'kidlangan. Bundan tashqari, bilimni nazorat qilish va baholash usullari ham yoritilgan. Umuman olganda, maqola o'quvchilarga masofaviy ta'lim tamoyillari va usullari haqida to'liq tushuncha beradi va ulardan samarali ta'lim dasturlarini yaratishda qanday foydalanish mumkinligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, tamoyil, texnologiya, individual, interfaol, avtonomlik, veb-seminar, konferensiya

Masofaviy ta'lim o'quvchilarga biror bir o'quv dargohiga bormasdan, uzoqdan turib, bilim va ko'nikmalarni egallash imkonini beruvchi ta'lim shaklidir. Bunday ta'lim shakli, ko'plab maktablar, universitetlar va kompaniyalar onlayn o'qitish formatiga o'tgan - COVID-19 pandemiyasi munosabati bilan dolzarb bo'lib qoldi. Pandemiya va harakatlanish cheklavlari sharoitida masofaviy ta'lim zamonaviy dunyoda ta'lim uchun ayniqsa samarali vositaga aylanmoqda.

So'ngi yillarda texnik usullarni tadqiq qilish an'alarida masofaviy ta'limni tashkil etish muammosini alohida ko'rib chiqish zaruriyati paydo bo'ldi.

Masofaviy ta'lim - bu turli texnologiyalar va aloqa vositalari orqali amalga oshiriladigan moslashuvchan va qulay o'quv jarayoni bo'lib, u har bir talaba uchun individual yondashuvni ta'minlaydi va onlayn kurslar, vebinarlar, video darsliklar va elektron darsliklarni o'z ichiga olishi mumkin. Masofaviy ta'limning asosiy elementi o'quv jarayonini boshqarish va o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi aloqani tashkil qilish uchun elektron platformalardan foydalanish hisoblanadi.

Ma'lumki, masofaviy ta'lim texnologiyalari o'quv jarayoni samaradorligini oshirishning yangi istiqbollarini ochadi, bu esa asosan talabalarning o'quv materiallari bilan bevosita o'ziga mos keladigan rejim va hajmda ishlash imkoniyatiga ega ekanligiga asoslanadi. Bir tomondan, an'anaviy yuzma-yuz o'qitishni to'liq shaxsiylashtirish mumkin emas, talabaning imkoniyatlari (iqtidori, sog'lig'i va boshqalar) darajasiga qarab, u muayyan faoliyat turlarini o'zlashtira oladi va bajara oladi, ijodiy darajaga yetadi, motivatsiyaning yuqori darajasini ko'rsatadi.[1]

Masofaviy ta'limda Onlayn o'qitish kurslari quyidagi elementlarni o'z ichiga olgan holda o'quv dasturlarini diqqat bilan rejalashtirish uchun eng avvalo ta'lim muhiti muhim ahamiyatga ega. Onlayn o'quv muhiti deganda o'quvchilar onlayn-resursga kirish, onlayn kurs va aloqa uchun tizimlardan foydalanish, o'qituvchidan yordam olish va baho olish joylari tushuniladi. Odamlar qo'llab-quvvatlaydigan, tasalli beradigan va tasodifiy bo'lgan o'quv muhitida eng yaxshi bilimlarni o'rganadilar. Shunday qilib o'quv muhiti jismoniy, ishonch, hurmat, yordam va erkinlik kabi har tomonlama qulay bo'lishi kerak. Shu bilan birga, onlayn o'qitish muhiti ta'lim natijalariga katta ta'sir ko'rsatmaydi, ammo onlayn o'quv kursida tegishli o'quv muhitini yaratish imkoniyatiga ega.[2]

Avvalam bor masofaviy ta'limni qanday tashkil qilishni ko'rib chiqsak. Masofadan o'qitishni yosh chegarasi yo'q. bunday ta'lim turidan istalgan yosh vakillari foydalanishlari mumkin. Bu yerda asosiy yuk ta'limni tashkil etuvchilarga tushadi, chunki yoshi, bilim va ko'nikma darajasi turlicha bo'lgan o'quvchilarni, ya'ni foydalanuvchilarni ba'zida bitta auditoriyada qamrab olish kerak bo'ladi. Ular ko'pincha bitta xududdan bo'lishmaydi.

Shuning uchun masofaviy ta'limni tamoyillari va usullari haqida to'htalib o'tmoqchimiz. Masofadan o'qitish jarayonida o'zlashtirish, tartib-intizom, bilimlarini baholanish ko'p hollarda o'quvchining o'ziga ma'suliyat yuklaydi.

Masofaviy ta'lim tamoyillari esa, umumiy qabul qilingan ma'lumotlar bo'lib, unda ko'plab ta'lim tashkilotlari tajribasiga asoslaniladi. Ushbu tamoyillar masofaviy ta'lim sohasidagi tadqiqotlar va amaliy tajribalar asosida shakllantirilgan bo'lib, masofaviy ta'limni tashkil etish va olib borishga qo'yiladigan talablarni belgilovchi ISO standartlari kabi ta'lim sohasidagi xalqaro sifat standartlarining bir qismidir. Bu tamoyillar va usullar yuqori sifatli ta'lim darajasini ta'minlovchi, o'quvchilarning bilim va ko'nikmaga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan samarali ta'lim dasturlarini yaratish imkonini beradi.

P.V. Skulovning ta'kidlashicha, masofaviy ta'lim ikki tamoyilga asoslanadi:

- erkin kirish, ya'ni har kimning kirish imtihonlarisiz o'qishni boshlash, o'rta yoki oliy ma'lumot olish huquqi;

- o'qituvchi bilan minimal shug'ullanish, ya'ni mustaqil ishlashga e'tibor qaratgan holda o'rganish[3].

Masofaviy ta'limning o'quv jarayonini texnologiyalashtirish amaliyotini ilmiy tushunish bir qator tamoyillarni (talablarni) shakllantirish imkonini berdi [4]

Masofaviy ta'lim tamoyillari masofadan turib o'quv jarayonini tashkil etish va o'tkazishning asosiy tamoyillari hisoblanadi. Ularga quyidagilar kiradi:

1. Moslashuvchanlik: masofaviy ta'lim o'quv jarayonini moslashuvchan tashkil etish imkoniyatini ta'minlashi kerak. Talabalar biror bir mavzuni yoki fanni o'rganish tezligi va shaklini, shuningdek, dars o'tiladigan vaqt va joyni tanlash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

2. Individuallashtirish: masofaviy ta'lim har bir talabaning individual ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishi kerak. O'quv rejalari va usullari har bir talabaning ehtiyojlariga moslashtirilgan bo'lishi kerak.

3. Interaktivlik: masofaviy ta'lim talabalar va o'qituvchilar o'rtasidagi samarali hamkorlikni ta'minlashi kerak. Talabalar savollar berishlari, fikr-mulohazalarini bildirishlari va boshqa talabalar bilan muloqot qila olishlari kerak.

4. Avtonomiya: masofaviy ta'lim talabalardan ko'proq mustaqil va o'zini o'zi nazorat qilishni talab qiladi. Ular mustaqil ravishda materiallar ustida ishlashga tayyor bo'lishlari va ta'lim olish uchun mas'uliyatni o'z zimmlariga olishlari kerak.

5. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: masofaviy ta'limda ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida axborot almashish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish kerak. Bu talabalarga o'quv materiallarini mustaqil o'zlashtirish, hamda o'qituvchilar va boshqa talabalar bilan masofadan muloqot qilish imkonini beradi.

6. Ochiqlik va qulaylik: masofaviy ta'lim hamma uchun ochiq bo'lishi kerak. Turli sabablarga ko'ra an'anaviy ta'lim muassasalariga bora olmaydigan o'quvchi va talabalar uchun ta'lim va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirish kerak.

Ushbu tamoyillar samarali masofaviy ta'limning asosi bo'lib, talabalarning turli ehtiyojlari va qiziqishlariga moslashtirilgan dasturlarni yaratishga imkon beradi.

Masofaviy o'qitishni o'rganishda tadqiqotchilar tashqi omillar (kompyuterning samaradorligi, texnologik omillar, o'qitishni loyihalashi va o'qituvchining saviyasi) va masofaviy ta'limda qabul qilish omillari deb tasniflanadigan narsalar (foydalanishda qulaylik va qabul qilinadigan foyda) o'rtasida bog'liqlik borligini ta'kidlaydilar [5]

Masofaviy ta'lim usullari - masofaviy ta'lim jarayonini tashkil etish va o'tkazishda qo'llaniladigan turli xil yondashuvlar va texnologiyalar. Quyida keng tarqalgan masofaviy ta'lim usullari keltirilgan:

1. Videodarslar: hozirgi kundagi eng ommabop va qulay usul bo'lib, o'qituvchi videoma'ruzalarni yozib oladi va o'quvchilar o'zlariga qulay vaqtda ko'rishlari uchun ularni internetga joylashtiradi.

2. Matnli materiallar: o'quvchilar o'quv materiallarini onlayn muhitdan matnli hujjatlar ko'rinishida yuklab olib foydalanadigan usulidir.

3. Audio darslar: o'qituvchi audio ma'ruzalarni yozib oladi ularni internetga joylashtiradi, o'quvchilar o'zlariga qulay vaqtda yozuvlarni yuklab oladilar va tinglaydilar. Bu usul ko'proq til o'rganuvchilar uchun samarali bo'lib, tinglash layoqatini oshiradi.

4. Veb-seminarlar: o'qituvchi real vaqt rejimida onlayn seminarlar yoki ma'ruzalar o'tkazishi, unda talabalar ishtirok etib, o'qituvchi bilan yuzma-yuz muloqot qila oladi va savollar berishi mumkin bo'lgan usul.

5. Interfaol darslar: o'quvchilarning viktorinalar, topshiriqlar va o'yinlar kabi interfaol o'quv materiallari bilan onlayn ishlash usulidir. Bunda ekranni namoyish etish vositasidan foydalaniladi.

6. Forumlar va suhbatlar: talabalar onlayn forumlar va chatlarda boshqa talabalar va o'qituvchilar bilan muloqot qilishlari, fikr almashishlari, baxs va munozaralar qilishlari mumkin bo'lgan usul.

7. Loyiha ishi: o'quvchilarning ma'lumot almashish va hamkorlik qilish uchun onlayn vositalardan foydalangan holda guruhlar tashkil qilib, turli loyihalar ustida ishlash usulidir. Bu usulda o'quvchilar dunyoning istalgan joyidan turib guruhlar tashkil qilishlari va birgalikda faoliyat yuritishlari mumkin

8. Test: o'qituvchining o'quvchilar bilimni tekshirish va ularning muvaffaqiyatini baholash uchun onlayn testlardan foydalanadigan usul.

Ushbu usullarning har biri o'zining afzalliklari va kamchiliklariga ega va ular o'qitishning maqsad va vazifalariga qarab qo'llanilishi mumkin. Masofaviy ta'limning ushbu usullari talabalarga masofadan turib sifatli ta'lim olish va ta'lim maqsadlariga muvaffaqiyatli erishish imkonini beradi.

Xulosa qilib shuni aytmoqchimanki, masofaviy ta'lim jamiyatimizdagi dolzarb mavzulardan biridir va shunday bo'lib qoladi. Balki kelajakda masofaviy ta'lim ustuvor yo'nalish bo'lib qolar, ammo an'anaviy ta'limdan ham voz kechib bo'lmaydi.

Zamonaviy telekommunikatsiya vositalari va elektron nashrlar an'anaviy ta'limning barcha afzalliklarini saqlab qolgan holda, kamchiliklarni chetlab o'tish imkonini beradi.[6]

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.U.Maxkamova, S.H.Hasanova Masofaviy ta'lim texnologiyalari asosida informatika o'qitishning xususiyatlari (2021) Academic Research in Educational Sciences 2021-11, 1547-1551s.

2. A.B.Axmedova. Masofaviy ta'lim iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida asosiy omil sifatida, <https://doi.org/10.5281/zenodo.7700549>, 5.03.2023

3. П.В.Скулов Теоретическое обоснование использования принципа динамического баланса в педагогике // // Мир науки, культуры, образования. – 2009. – № 4 (16). – С. 252–255.

4. А.А.Андреев Дидактические принципы дистанционного обучения. <http://www.pokoleniye.ru>

5. A.A.Temirov. Masofaviy ta'limning boshqaruv tizimlari va xizmatlarining umuniy tuzilishi// ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES/ VOLUME 2, 5. 2021, page 205

6. Ю.В.Голованова, Методика дистанционного образования: причины и методы решения проблемы // Педагогика: традиции и инновации : материалы I Междунар. науч. конф. (г.Челябинск, октябрь 2011 г.). 114-116с. <https://moluch.ru/conf/ped/archive/19/1001/>

KUNDALIK HAYOTIMIZDA MANIPULYATIV TA'SIR (ANCHOR EFFEKTI) NING O'RNI.

D.M. Mo'minov,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: biz ushbu maqolamizda shaxslararo munosabatlarda manipulyativ taktikalardan biri bo'lgan langar effekti to'g'risida so'z yuritdik. Hamda ushbu manipulyativ taktik usul kundalik hayotimizda qanday ro'l o'ynashi va ta'sir doirasi to'g'risida.

Kalit so'zlari: Langar effekti, manipulyatsiya, kognitiv bilish, dastlabki narx, shaxs, savdo.

Kundalik hayotimizda ushbu tuzoqni tanib olish juda qiyin masala. Biz ongli mavjudod sifatida o'z ishlarimizni o'zimiz hal qilamiz va ongli ravishda qaror qabul qilamiz, garchi bu aslida mutlaqo to'g'ri bo'lmasa ham.

Manipulyatsiya hayotimizning ajralmas bir qismi bo'lib, biz unga deyarli har kuni duch kelamiz. Ba'zida bizga boshqa bir shaxs tomonidan psixologik ta'sir ko'rsatilayotgani shundoq nomoyon bo'lishi mumkin, ba'zida esa biz boshqa bir inson ta'sirida harakatlanayotganimizni sezmaymiz ham. Hamkasbimiz psixolog Rajabov Murodil bilan birgalikda langar effekti tushunchasini va har kuni bizni qanday boshqarishayotganini tushuntirishga harakat qilamiz[1.124b].

Savdoda anchor effekti

Anchor yoki langar effekti kognitiv bilishning bir shakli bo'lib, odamlar qaror qabul qilishda ularga berilgan birinchi mavjud ma'lumotlarga ("langar") e'tibor berishga majbur qiladi. Bu hodisa, ayniqsa, narxlash kabi raqamli qiymatlar haqidagi qarorlarga ta'sir qiladi, masalan "Langar effekti" har qanday maxsulot qiymatining taqdim etilishi mijozning mana shu maxsulotni sotib olish qaroriga ta'sir qilishi mumkin.

Langar effekti ko'pincha tadbirkorlar tomonidan chakana savdo sohasida mahsulotlar narxini belgilash uchun ishlatiladi. Shunday qilib, mahsulotga qo'yilgan yuqori narx mahsulotni sotib olmoqchi bo'lgan xaridorni qo'rqitishi mumkin, ammo sotuvchi maxsulotni pastroq narxni e'lon qilganda (bu aslida sotuvchi mahsulotni sotmoqchi bo'lgan narx bo'lishi mumkin), sotuvchi tomonidan aytilgan mahsulotning dastlabki narxi "Langar" bo'lib xizmat qiladi. Tabiiyki mahsulotni yangi sotish narxi hairdo uchun yanada foydali taklif bo'ladi. Bunday vaziyatda xaridor mahsulotni sotib olishga moyil bo'ladi, chunki langar

effekti unga ehtiyoji yuzasidan yanada oqilona va "adolatli" narxdagi mahsulotni qidiruv maydonini kengaytirishga to'sqinlik qiladi, chunki xaridor ushbu xariddan foyda ko'radi.

Yana bir misol: Sizning o'smir o'g'lingiz yangi shkafga juda muhtoj. Siz farzandingiz bilan yangi shkafni xarid qilish uchun bo'sh vaqtingizni belgilab, unga 5.000.000 mln so'mdan ko'p bo'lmagan pul sarflashga tayyor ekanligingizni aytasiz. O'g'lingiz savdo do'konga kirib, belgilangan miqdordan ancha qimmatroq bo'lgan narsani harid qilib keladi.

"Kechirasiz, do'stim, lekin bu juda qimmat noutbook. Ishonchim komilki, siz arzonroq boshqa yaxshi kompyuter topishingiz mumkin." O'sha paytda sotuvchi o'g'lingizga yaqinlashib, mana shu hafta o'zi yoqtirgan model 25 foizga arzonlashganini aytadi, deya tushuntiradi psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi Rajabov Murodil [2. 56b].

Yigit, albatta, eshitgan ma'lumotdan xursand bo'lib, sizdan sotib olishga rozi bo'lishingizni so'raydi, lekin chegirma bilan ham kompyuter narxi oldindan belgilangan 5.000.000 mln so'mga tushmaydi. Biroq, sotuvchining chegirma haqidagi so'zlaridan so'ng, "noutbook" ancha jozibali va qulayroq ko'rinadi, raqamlarni idrok etishga ta'sir qiluvchi langar effekti paydo bo'ldi. Bunday holatlar savdoda qo'llaniladigan eng keng tarqalgan manipulyatsiya turlaridan biridir.

Va oxirgi misol. Aytaylik, siz psixolog bilan suhbatdasiz va bu tashvishlanishdan xalos bo'lish va o'zingizga bo'lgan ishonchni oshirish uchun juda foydali deb topdingiz, lekin siz hali ham psixolog qabuliga borayotganligingizni qarindoshlaringiz va do'stlaringizdan sir saqlashga qaror qilishingiz mumkin. Nima uchun? Ko'p hollarda odamlar, faqat jiddiy ruhiy kasalliklardan aziyat chekadiganlar psixologik yordamga muhtoj bo'ladi deb biladilar va shuning uchun psixologlarning bemorlari ko'pincha psixolog bilan suhbatini sir saqlashadi, bu holda "Langar" psixolog bilan olib boriladigan mashg'ulotlarni insonlar tomonidan dastlab salbiy qabul qilishdir [5. 89b].

Turli xil misollarga qaramay, kontseptsianing mohiyati oddiy haqiqatga mos keladi, xoh u narxga, xatti-harakatlarga yoki har qanday jarayonga munosabat bo'ladimi, bizning langarimiz har doim birinchi taassurot bo'ladi.

Ustozimizning fikriga ko'ra, "Langar" ta'siridan qochishning usullari mavjud. Buning uchun siz qaror qabul qilish bosqichida mavjud bo'lgan barcha faktlarni hisobga olishingiz kerak, barcha ma'lumotlarni qayd etishga harakat qiling, vaziyatni baholang, muhokamaning turli bosqichlarida his-tuyg'ularingizni solishtiring va birinchi taassurotni ushlab turmang. Shunday qilib, siz o'z ruhiyatingizning tuzog'iga tushmaysiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ражабов М. Ж. Психолінгвістическіе жараёнда маніпуляцыянінг ролю //Інновачіі в педагогіке і псіхалогіі. – 2021. – Т. 4. – №. 7.
2. Ражабов, М. Ж. "Психолінгвістическіе жараёнда маніпуляцыянінг ролю." *Інновачіі в педагогіке і псіхалогіі* 4.7 (2021).
3. Ражабов, М. Ж. (2021). Психолінгвістическіе жараёнда маніпуляцыянінг ролю. *Інновачіі в педагогіке і псіхалогіі*, 4(7).

4. Мўминов Д., Давлатов И. Шахслараро муносабатларда ижтимоий стереотипларнинг ролини ўрганиш // Conference Zone. – 2023. – С. 360-368.
5. Мўминов, Даврон, and Иқболжон Давлатов. "Шахслараро муносабатларда ижтимоий стереотипларнинг ролини ўрганиш." *Conference Zone*. 2023.
6. Мўминов, Д., & Давлатов, И. (2023, February). Шахслараро муносабатларда ижтимоий стереотипларнинг ролини ўрганиш. In *Conference Zone* (pp. 360-368).
7. Marifjon o'g M. D. et al. Ijtimoiy munosabatlarda manipulyativ ta'sirlarning psixologik asoslari //O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. – 2022. – T. 2. – №. 13. – С. 818-822.
8. Marifjon o'g, Mo'minov Davronjon. "Ijtimoiy munosabatlarda manipulyativ ta'sirlarning psixologik asoslari." *O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali* 2.13 (2022): 818-822.
9. Marifjon o'g, M. M. D. (2022). Ijtimoiy munosabatlarda manipulyativ ta'sirlarning psixologik asoslari. *O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 2(13), 818-822.
10. Nuriddinov R. Bo'lajak o'qituvchilar ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillari //Journal of Pedagogical and Psychological Studies. – 2023. – T. 1. – №. 4. – С. 59-62.
11. Nuriddinov R. "Bo'lajak o'qituvchilar ruhiy salomatligining ijtimoiy-psixologik omillari." *Journal of Pedagogical and Psychological Studies* 1.4 (2023): 59-62.

GANDBOL DARVOZABONINING O'YIN TEXNIKASINI TASNIFI

*Sh.O. Boltabayev,
Namangan davlat universiteti doktoranti*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada gandbol darvozabonining o'yin texnikasini tasnifi kabi masalalar taxlil etilgan.*

Kalit so'zlar. *Gandbol, darvozabon, siljish harakati, o'yin texnikasi.*

Gandbol darvozabonni jamoada eng qiyin va mas'ul vazifani bajaradi. Uning harakati faqat darvozaning xavfsizligini emas, balki hujumning natijasini ham belgilaydi. Darvozabon uchun muhimi - avvalo bo'yi, tezlik reaksiyasi, mo'ljallay olish, chaqqonlik, kuch, chidamlilik kabi sifatlaridir. Darvozabonning dastlabki o'yin texnikasiga turish, siljish, chalg'itishlar, to'pni qo'l, oyoq, gavda bilan qaytarish va to'pni uzatishlar kiradi. Darvozabon texnik usullarining muvaffaqiyatli bajarilishi ko'p jihatdan uning harakatga qanchalik tayyor ekanligi bilan belgilanadi. Darvozabonning dastlabki holatni to'g'ri tanlay bilishi uning harakatga tayyor ekanligi omillaridandir.

Darvozabonning turish holatlari. Darvozabon harakatdagi to'pning vaziyatiga bog'liq ravishda har-xil holatda turishi mumkin. Darvozada turishning asosan ikki turi mavjud: darvoza o'rtasida va darvoza ustunlari yonida. Darvoza o'rtasida asosiy holatda turib harakat qilish qulaydir: oyoqlar yelka kengligida,

sal bukilgan, gavda og'irligi ikki oyoqqa baravar bo'lingan, gavdaning yuqori qismi ozgina oldinga egilgan, qo'llarning kaftlari oldinga qaratilgan holda sal bukilib, yon tomonga uzatilgan, kaftlar balandligi taxminan yelka balandligiga teng yoki undan ham balandroq bo'lishi mumkin

Agar hujumchi to'p otishni burchakdan bajarayotgan bo'lsa, unda darvozabon darvoza ustuni yonida turib (oyoqlar oralig'i 15 - 20 sm), darvozaga yaqin bo'lgan qo'lini yuqoriga ko'tarib tirsak bo'g'ini salgina bukilgan bo'ladi, shunda darvozaning yuqori burchagini yopadi; ikkinchi qo'li yon tomonga uzatilgan, gavda og'irligi darvozaga yaqin turgan oyoqqa o'tkazilgan; Ana shunday holatda darvozabon bevosita to'pni qaytaradi yoki tez - tez oldinga chiqadi.

Darvozabonning siljish harakatlari. Darvozabon joyini asosan yon tomonga qadam qo'yib o'zgartiradi. Bu uning o'z yo'nalishini tez - tez almashtirishiga va to'pni qaytarish uchun tayyor bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Darvozabon to'pni olib qo'yishni, sapchigan to'pni egallab, uni o'yinga kiritishni, raqiblar tomonidan tez yorib o'tishni ta'minlovchi to'pni egallashini, oldinga va orqaga tez, harakat qilishni, keskin start olishni bilishi shart.

Agar hujumchi to'p otishni burchakdan bajarayotgan bo'lsa, unda darvozabon darvoza ustuni yonida turib (oyoqlar oralig'i 15 - 20 sm), darvozaga yaqin bo'lgan qo'lini yuqoriga ko'tarib tirsak bo'g'ini salgina bukilgan bo'ladi, shunda darvozaning yuqori burchagini yopadi; ikkinchi qo'li yon tomonga uzatilgan, gavda og'irligi darvozaga yaqin turgan oyoqqa o'tkazilgan bo'ladi. Ana shunday holatda darvozabon to'pni bevosita qaytaradi yoki tez -tez oldinga chiqadi.

Darvozabon hamla qilish harakatlaridan va oyoqlarni bir chiziq bo'ylab yozib o'tirish (shpagat) holatidan tez - tez foydalanishga to'g'ri keladi, shuning uchun u bu harakatlarni har tomonga bema'lol bajarishni bilishi juda zarur. Uning har xil sakrashlarni bajarishi o'yinda alohida ahamiyatga ega.

Darvozabonning to'p otayotgan o'yinchiga peshvoz chiqishi va sakrashi - darvoza qo'riqlashning murakkab usullari qatoridan o'rin olgan. Darvozaning nishonga olingan burchagini kamaytirish uchun darvozabon yuqoriga yoki uzunlikka sakrab darvozaga yo'naltirilgan to'pning yo'lini to'sishga harakat qiladi.

Odatda, darvozabon sakraganda, to'pning yo'nalish yo'lini ko'proq kamaytirish uchun oyoq va qo'llarini yon tomonga yoyadi. Darvozabon raqiblar bilan to'p uchun kurashda ko'pincha aldash harakatlarini ishlatadi. Chalg'itish maqsidida bir tomonga egilib, keyin boshqa tomonni to'sadi, tez - tez yolg'on chiqishlarni qo'llaydi. Bunday holatlarda hujumchi to'pni darvozabon ustidan oshirib tashlaydi, lekin bunday bo'lishini oldindan kutgan darvozabon darhol orqaga qaytib, to'p yo'lini to'sishga ulguradi.

To'pni ilish darvozabon o'yin texnikasining eng muhim elementlaridan biridir. Kuchli otilgan to'pni ilish imkoni yo'q bo'lsa ham, uni qaytargandan so'ng egallab olish muhimroqdir, chunki qarshi hujumga o'tish boshlanishi kerak. Shuning uchun darvozabon to'pni ilib olgani ma'qul. Lekin eng yaxshi yo'li to'pni ikki qo'llab ilib olish.

To`pni ushlash darvozabon harakatlaridagi asosiy o`rinni egallaydi. Muhimi, otilgan to`pni (amortizatsiya qilib) tezligini pasaytirib ushlay bilish kerak. Buning uchun to`p kaftga urilganda, qo`l, kaft va barmoqlarini o`zgina orqaga yuborish maqsadga muvofiqdir. Yaqin masofadan sapchib kelgan to`pni darvozabon ushlab olmog`i lozim.

To`pni qaytarishda, ushlab olishda darvozabon bir yoki ikkala qo`lni ishlatishi, baravariga oyoq va qo`l bilan yoki gavda bilan ham to`pni qaytarishi mumkin.

Yuqoridan kelayotgan to`pni darvozabon bir yoki ikki qo`llab ushlaydi. Agar to`p qaysi tarafdin kelayotgan bo`lsa, unda darvozabon to`p kiritish burchagini kamaytirish uchun shu tarafga yoki oldinga bir qadam tashlaydi yoxud sakraydi va to`p ushlashni o`sha tomondagi qo`l barmoqlari yoki kafti bilan bajaradi. Ba`zan bu usul sakrab yiqilgan holda ham bajariladi, lekin bu maqsadga muvofiq emas, chunki bunday usulni bajarishga ko`p vaqt sarflanadi, oqibatda, to`pni qaytargandan so`ng darvozabon o`zining mo`ljali yo`qotadi. Bunday harakatlarni bajarishda muvozanat yo`qotishga kam «vaqt sarflab, asosiy holatda turishni saqlagan ma`qul.

Darvozaning pastki qismiga otilgan to`p oyoq, bilan qaytariladi. To`p kelayotgan tomon aniqlanib, darvozabon shu tomonga oyoq kaftlarini to`g`rilab, maydonga yaqin keng qadamga hamla qilishga intiladi. Bunda son va boldir orasidagi burchak 90° ni tashkil etadi. Shu tarafga oyoq bilan birga ehtiyotdan o`sha tomondagi qo`l ham cho`ziladi: boshqa qo`l esa muvozanat saqlash uchun yuqoriga ko`tariladi. Hamla qilish oxirida oyoq to`liq tug`rilanadi va darvozabon to`g`ri chiziq bo`ylab oyoqlarini yozib, «shpagat» holatini oladi yoki ikkinchi oyoq tizzasiga tushadi, so`ng tez asosiy holatda turishga qaytadi.

Eng chekka pozitsiyadan darvozaning uzoq, pastki burchagaga yunaltirilgan to`pni darvozabon shu tarafdagi qo`l va oyog`ni baravariga siltab yoki hamla qilib ushlaydi,

*Darvozabonning to`pni uzatish texnikasi.* Darvozabon tomonidan tez va aniq uzatilgan to`p jamoaning hujumga o`tishi uchun muhim sharoit yaratishning garovidir. Shuning uchun darvozabonning baland traektoriya bilan yoki uzoq masofalarga to`pni yuqorida qo`lni bukib uzatishni qo`llashi qoida tusiga kirib qolgan. To`p egallaganidan so`ng darvozabon, uni uzatish uchun qulay tarafni tanlaydi.

Darvozabonning harakati samarali bo`lishi uchun eng to`g`ri pozitsiyasi darvoza o`rtasi hisoblanadi. Darvoza oldida uning markazidan bir metr gacha masofa bo`ylab harakat qiluvchi darvozabon baland «traektoriya»da keladigan to`pni egallashga doim tayyor bo`lishi lozim. To`p otilishini boshlashini aniqlagach, darvozabon darvoza maydoniga to`p kiritish imkoniyatini kamaytirish uchun oldinga chiqadi. Otilayotgan to`p 30 gradusdan kichik burchak ostida bo`lsa, u holda darvozabon darvoza ustunlari yonidan joy oladi.

Darvozabon hech vaqt to`pni nazoratsiz qoldirmasligi va o`z vaqtida hujumchining to`p otish usulini bu harakat boshlanishidan oldinroq aniqlashi juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Handball" History and stories Dr. Hassan Moustafa 2013
2. "Handballtraining" Werner Grage 2012
3. "Positionstraining" Axel Kromer 2015
4. Akramov J.A, Gandbol: JTI uchun darslik, T. 2008 y.
5. Pavlov Sh.K, Abduraxmanov F.A, Raxmanova M.M. "Gandbol"- o'quv qo'llanma, 2010 y.
6. Pavlov Sh.K, Azizava R.I, Gandbol - BO'SMlar uchun dastur 2009 y.
7. Павлов Л.И.К., Абдурахманов Ф.А, Подготовка гандболистов - УЗГИФК Т.: 2006Й, 299с.
8. Pavlov Sh.K, Abduraxmanov F.A, Akramov J.A, Gandbol: JTI uchun darslik. 2005 y.

PSIXOLOGIK KOMPONENT VA SHAXS SALOMATLIGI

N.A. Ergasheva,
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada salomatlik insonning eng katta boyligi ekanligi, kasallik yoki tanadagi funktsional anormallik, psixosomatik holat, sog'likni belgilaydigan omillar, hayot tarzi, xulq-atvor me'yorlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: salomatlik, odam hayoti, kasallik yoki jismoniy nuqsonlar, ruhiy salomatlik, sog'liqni saqlash psixologiyasi, organizmning holati, odamning adaptiv imkoniyatlari, hayot tarzi.

Bugungi kunda tibbiyotning barcha yutuqlarga qaramay, kasalxonalarda bemorlar soni kamaymayotganligi ajablanarlidir. Barcha kasalliklarning taxminan uchdan ikki qismi to'liq yoki qisman ruhiy xarakterga ega. Buning ajablanarli joyi yo'q: oldingi talablarga nisbatan bugungi kunda ortiqcha stress tufayli ruhiyatga ortib borayotgan bosim, bugungi ish va hayot sur'atining tezligi natijasida energiyaning ortiqcha sarflanishi inson tanasini kasalliklarga beriluvchanligini ortishiga sababi bo'lishi mumkin [1. 9]. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ta'rifiga ko'ra "sog'liq bu nafaqat jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holatidir, bu kasallik yoki jismoniy nuqsonlarning yo'qligi hamdir". Aslida, bu biz intilishimiz kerak bo'lgan maqsaddir.

"Salomatlik bizga hayot, nafas olish, ovqat hazm qilish, qon aylanishi, ajralish va boshqalar bilan birga oddiy vazifa yoki in'om sifatida ham beriladi. Ehtimol shuning uchun hech kim sog'lig'ini yo'qotmaguncha uni o'ylamaydi. SHuning uchun har birimiz hech bo'lmaganda inson va uning salomatligi to'g'risida fanga ma'lum bo'lgan narsalarni o'zlashtirishga majburmiz" [3. 4].

V.N.Pankratov o'zining "Ruhiy salomatlikda o'zi-o'zini boshqarish" kitobida psixologik komponent shaxsiy salomatlikning asosi ekanligini ko'rsatib beradi: "... agar inson o'zini tutishi, hissiyotlari, fikrlari to'g'risida xabardor bo'lishni va boshqarishni o'rgansa, demak u tanada maqbul holatni saqlashni va

hayotda unga zarar yetkazadigan odatlardan xalos bo'lishni o'zlashtirishi mumkin [4. 28].

V.A. Ananiyev o'zining "Sog'liqni saqlash psixologiyasi" kitobida "sog'liqni saqlash psixologiyasi insonning mavjudligini shakllantirishi yo'lini, harakatlanish xaritasini, inson sifatida makonni anglashini shakllantirish uchun mo'ljallangan va bu insonning "haqiqiy ideal"i va unga erishishda o'z hissasini qo'shadi" deb ta'kidlaydi[2. 3].

V.P. Petlenko va D.N. Davidenkolarning "Valeologiya etyudi. Salomatlik insoniy qadriyat sifatida" kitobida bugungi kunda mavjud "sog'liq" tushunchasining ma'lum ta'riflarini to'plab, quyidagilarni keltirganlar:

1) organizmning holati, unda inson tanasi a'zolari va organlari tizimlarining tuzilishi va funktsiyalarining mosligi qayd etiladi hamda u tartibga soluvchi tizimlarning gomeostazni saqlab turish qobiliyatidir (ichki muhit barqarorligi ham);

2) insonning aqliy, jismoniy va biologik qobiliyatlarini, uning maqbul mehnat qobiliyatini, maksimal umr ko'rish bilan ijtimoiy faolligini saqlash va rivojlantirish jarayoni;

3) hissiy, og'zaki va strukturaviy ma'lumotlarning uchlik oqimining miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarining keskin o'zgarishi sharoitida organizmning yoshga mos keladigan barqarorlikni saqlash qobiliyati;

4) odamning adaptiv imkoniyatlarini belgilaydigan va organizm hayoti uchun zaruriy-motivatsion hamda axborot asosini tashkil etadigan organizmning holati;

5) kasallik yoki tanadagi funktsional anormalliklarning yo'qligi, balki turli xil tizimlarning yuqori darajada ishlashi, shuningdek rivojlanishning uyg'unligidir;

6) barcha tizimlarning funktsiyalari tashqi muhit bilan muvozanatlashganida va og'riqli o'zgarishlar bo'lmaganidagi tananing holati;

7) turli xil ijtimoiy va boshqa faoliyat turlarida eng to'liq ishtirok etishga imkon beradigan mavjudlik;

8) jismoniy va ma'naviy kuchlar salohiyatini ro'yobga chiqarishga qodir va moddiy, ma'naviy va ijtimoiy ehtiyojlar tizimini maqbul darajada qondirishga qaratilgan odamning me'yoriy psixosomatik holati [5. 68].

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bugungi kunda zamonaviy yashash sharoiti insonlarning sog'ligi va intellektual qobiliyatiga talablarni kuchaytirmoqda. Mamlakatimizdagi ilmiy-texnikaviy inqilob va o'zgarishlar sharoitida insonning ijtimoiy mavqeyi, ma'lumoti, kasbiy malakasi va sog'lig'i bilan belgilanadi. Yuqori malakali kadrlar tayyorlashni takomillashtirish bo'yicha vazifalarning muvaffaqiyatli hal etilishi sog'liqni saqlashni mustahkamlash va muhofaza qilish, odamlarning hayot sharoiti va mehnat qobiliyatini yaxshilash bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan bir qatorda odamlar sog'lig'ining holati yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash darajasining ko'rsatkichlaridan biridir va bu hayot sifati bilan bog'liqdir. Hayot sifati - bu shaxsning sub'ektiv ravishda qabul qilgan jismoniy, psixologik, hissiy va ijtimoiy faoliyatining ajralmas ko'rsatkichidir. Bunda salomatlik, mohiyatan, insonning birinchi ehtiyoji bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Александров А.А. Аутотренинг. Аутогенная тренировка. Медитация. Релаксация. Самогипноз. Питер. 2013. 240 ст.
2. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья.— СПб.: Речь, 2006. - 384 с.
3. Дмитриева Н.Б. Психология здоровья личности. Учебное пособие для студентов. ТГГПУ Казань. 2010 62 ст.
4. Лидерман Х. Аутогенная тренировка. М. Издательство: Попурри, 2002 г. 204 ст.
5. Петленко, В.П., Давиденко, Д.Н. Этюды валеологии. Здоровье как человеческая ценность / В.П. Петленко, Д.Н. Давиденко. – СПб., 1998. - С. 7-103.

O'QITUVCHILAR KASBIY O'SISHIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYA VA KREATIVLIKNING MUHIM JIHATLARI

X.K. Boymirzayev,
University of Business and Science,
p.f.f.d. (PhD), v. b. dosent
J.B. Qayumov,
University of Business and Science,
Pedagogika-psixologi yo 'nalish magistranti

Annotatsiya: Maqolada O'qituvchilarining kasbiy o'sishiga yo'naltirilgan – pedagogik texnologiyalarning mazmuni mohiyati haqida fikr yuritilgan, kreativ pedagogikaning xususiyatlari va fandagi yutuqlar, kreativ pedagog, ijodkor o'quvchi haqida ma'lumot berilgan. AKT vositalari, o'qitishning yangi shakl va metodlarini qo'llash, kreativ tafakkurni shakllantiruvchi treninglar, pedagogik texnologiyalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'qituvchi, kasb, pedagogik texnologiya, axborot-kommunikatsiya, interfaol metodlar, ta'lim modeli, ta'lim, kreativlik, kreativ pedagog, ijodkorlik, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol ta'lim texnologiyalari, ijodkor o'quvchi.

Mamlakatimizda izchillik bilan amalga oshirilayotgan demokratik islohotlar, ma'naviy yangilanishlar jarayoni bilan kadrlar tayyorlashni uyg'un olib borish, ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy ahamiyati va mavqeini yuksaltirish, bu jarayonga malakali, fidoyi insonlarni jalb etish, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Oliy ta'lim professor-o'qituvchilarining malakasini oshirish – zamonaviy kadrlar tayyorlash jarayonida eng muhim vazifalardan. Oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishning, innovatsion ilmiy yutuqlarni, zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llashni, masofadan

o'qitishni, mustaqil ta'lim olishni kengaytirishni nazarda tutuvchi texnika va texnologiyalarning istiqbolda rivojlanishini hisobga oluvchi dasturlarini ishlab chiqarish va joriy etish asosiy vazifa sifatida belgilab qo'yilgan. Shu bois Bugungi ta'lim jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etish qiyin. Zero, yuqori sur'atlar bilan o'sib borayotgan jahon hamjamiyatiga integratsiyalashishga interfaol pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy etish orqali erishiladi. Iqtisodiyotning boshqa sohalaridan farqli ravishda, bugun ta'lim jarayonlarini muntazam yangilash talab etilmoqda. Bu talabni ta'minlash esa interfaol pedagogik va axborot texnologiyalarini zamon talablari asosida olib borishni taqozo etadi. Bu borada bugungi kunda dunyodagi qator mamlakatlar mazkur muammo echimini topishga harakat qilmoqdalar. Ular: Yaponiyada 1984 yilda qabul qilingan "XXI asr uchun ta'lim modeli, ta'lim va jamiyat ravnaqi, izlanishlar"; Frantsiyada 1985 yilda qabul qilingan "Kelajak ta'limi"; Germaniyada "2000 yilda ta'lim"; AQSh da 1985 yilda qabul qilingan "Fan barcha amerikaliklar uchun" va 1984 yilda qabul qilingan "Amerikaliklar uchun XXI asr ta'limi" kabi dasturlar jahon ta'limi tizimidagi islohotlarni o'tkazishga keng yo'l ochdi. Bu esa mazkur sohada kengroq ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish lozimligini ta'kidlamoqda.

Shu sababli ham malaka oshiruvchi o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan, o'quv-tarbiyaviy ishlarning interaktiv usullaridan foydalana oladigan qilib hamda o'zidagi pedagogik faoliyat mahoratini va ko'nikmalarini yanada takomillashtirish, rivojlantirish ustidagi faoliyatini ilmiy asosda tashkil qila oladigan, shuningdek, ularni mustaqil ilmiy-pedagogik va kasbga doir boshqaruv faoliyatiga loyiq qilib tayyorlash bugunning dolzarb muammosidir [1, b. 10]. Bu esa kadrlar tayyorlash milliy dasturining uchinchi bosqichi vazifasini hal qilinishining bir varianti hamdir. Ushbu variant o'z navbatida qator vazifalarni hal qilishni taqozo etadi. Ular:

- malaka oshiruvchi o'qituvchilarni zamonaviy talablar asosida intellektual salohiyatli qilib tarbiyalashga erishish, ya'ni ilm-fan va texnika-texnologiyalarning zamonaviy yutuqlarini amaliyotda joriy etishga yo'naltirilgan kasb tayyorgarligiga ega qilish;

- malaka oshiruvchi o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanilgan pedagogik texnologiyalar va interaktiv ta'lim metodlaridan foydalanishga o'rgatish va shu kabilar [2, b. 35].

Yuqorida qayd etilgan vazifalarga malaka oshiruvchi o'qituvchilarni ilmiy dunyoqarashini yuksaltirishsiz erishib bo'lmasligi bugungi kunda hech kimga sir emas. Shu sababli ham mazkur tadqiqot ishimizning ushbu qismida malaka oshiruvchi o'qituvchilarni ilmiy dunyoqarashini kengaytirishda ilmiy izlanishlar haqidagi bilimlar va ularning uzviyligi hamda uzluksizligini ta'minlash haqidagi ilmiy tadqiqot ishimiz natijasini keltiramiz.

Ma'lumki, izlanish, ijodiy faoliyat yuritish natijasida biror yangilikka erishish demakdir. Natijalar ijodiy izlanish xususiyatiga qarab turli shakllarda bo'lishi mumkin, ya'ni referat, tezis, maqola, kitob, avtoreferat, dissertatsiya, monografiya yoki shakllangan fikr, g'oya, qarash (kontseptsiya), ta'limot yoki

qurilma, mexanizm, mashina, ixtiro, patent, kashfiyot yoki usul, uslubiyat, metod, mezon, texnologiya, model, algoritm, tamoyil, modul va h.k.

Demak, ijodiy izlanish, ilm-fan, texnika-texnologiya, ta'lim-tarbiya, madaniyat va shu kabilarni rivojlantirib, ularning hozirgi holatini yangi sifat bosqichiga ko'taradi. Bu malaka oshiruvchi o'qituvchilarni ko'proq ilmiy ijodga jalb etish orqali pirovard natijada ilmiy dunyoqarashi yuksak mutaxassis tayyorlashga erishish demakdir.

Ilmiy dunyoqarashi keng mutaxassis o'zida quyidagi yutuqlarni ham mujassamlashtirgan bo'ladi:

- insoniyat hayotiy ehtiyoji uchun zarur narsa yoki predmetlarni (amaliy faoliyatda foydalanishga qulayligini o'ylagan holda) takomillashtirib, ular qatoriga yangilarini qo'shib borish imkoniyatiga ega bo'ladi;

- insonlar turmush tarzini yuksaltirib borish borasidagi zamonaviy ilmiy izlanishlar ko'lamini kengaytirib borib jismoniy ishlarni ko'proq aqliy mehnat faoliyati jarayoni bilan almashtirishga erishadigan bo'ladi;

- jamiyat intellektual salohiyatini yuksaltiruvchi ijodiy ishlar ko'lamini kengaytirib borib «XXI - asr intellektual asr»ning faol ishtirokchilarini tayyorlashga erisha borish, ya'ni har qanday zamonaviy texnika-texnologiya bilan «tillasha» oladigan mutaxassislar tayyorlash qobiliyatiga ega bo'ladi;

- ta'lim-tarbiyaning samarali yo'llarini izlash va ularga mos malakali mutaxassislar tayyorlashning istiqbolli texnologiyalarini yaratishga intellektual salohiyati etadigan bo'ladi;

- yoshlarimizni mustaqillik mafkurasi asosida tarbiyalashning istiqbolli va axborot texnologiyalari asosida metodologiyani yaratishga qodir bo'ladi;

- jamiyatni axborotlashtirish sari borayotgan bir paytda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning kompyuterli savodxonligini oshirishning optimal yo'llarini yaratish va ulardan amaliy faoliyatda muntazam foydalanishni ham amalga oshira oladi [4, b. 25].

Bu qayd etilganlarni hal qilish uchun eng avvalo malaka oshiruvchi o'qituvchilarni ongida axborot texnologiyalar haqidagi tushunchalarni paydo qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, yuqorida qisqacha bayon qilingan ma'lumotlar va ma'lumotlar bazasi haqidagi belgilar, ularning shakllanish jarayoni hamda ular ichidagi foydalaniladigan ma'lumotlar axborotlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi.

Axborot – bu yaratuvchisi doirasida qolib ketmagan va xabarga aylangan bilimlar noaniqligi, to'liqsizligi darajasini kamaytiradigan hamda og'zaki, yozma yoki boshqa usullar (shartli signalar, texnik vositalar, hisoblash vositalari va h.k.) orqali ifodalash mumkin bo'lgan atrof-muhit (ob'ektlar, voqea-hodisalar) to'g'risidagi ma'lumotlardir. Ya'ni "Axborot" - iste'mol uchun tayyorlangan tevarak-atrof (ob'ektlar)dan olingan ma'lumotlar. Uning ta'lim-tarbiyadagi ahamiyati shundan iboratki, u voqea va hodisalar haqidagi iste'moldagi ma'lumotlarni beradi [3, b. 72].

Har tomonlama barkamol insonni shakllantirish bugungi jamiyatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biridir. "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"da

ta'kidlanganidek, ta'limning yangi tizimi va mazmunini shakllantirish uchun "ilg'or texnologiyalarni hamda o'quv-tarbiyaviy jarayonning didaktik ta'min-otini yaratish" talab etiladi. Hozirgi rivojlanib borayotgan davrda ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri o'qitishda kreativ pedagogika texnologiyalari va yutuqlaridan keng foydalanishdir. Ularni ta'lim tizimiga joriy qilib borish va rivojlangan davlatlarning tajribalarini mamlakatimiz ta'lim tizimiga tadbiq qilish kerak [5, b. 61].

Ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash ko'p jihatdan kreativ pedagogika fanlarini o'qitish belgilaydi. Kreativlikning o'zi madaniyat vositasi asosida shaxs sifatida shakllanish jarayonida namoyon bo'ladigan shaxsning fazilatidir va bu sifat shaxsning o'z-o'zini takomillashtirib va rivojlantirib borishi bilan bog'liq. Uning kreativligi muloqotida, tafakkurida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi.

Kreativ pedagogika darslarida o'quvchilarning kreativ tafakkurini, dunyoqarashini shakllantiruvchi asosiy omillar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin: interfaol ta'lim metodlari, AKT vositalari, o'qitishning yangi shakl va metodlarini qo'llash, kreativ tafakkurni shakllantiruvchi treninglar, pedagogik texnologiyalar. Bu texnologiyalardan o'rinli va samarali foydalanishni kreativ pedagogikaning yutuqlaridan biri deyishimiz mumkin. Kreativlik sifati ham boshqa sifatlar kabi birdaniga shakllanmaydi [6, c. 28].

Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laonli anglash uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining ma'noni tushunib olish talab etiladi. Ken Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik – o'z qiymatiga ega original g'oyalar majmui" sanaladi (Azzam, 2009). Gardner esa o'z tadqiqotlarida tushunchani shunday izohlaydi: "kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim". Emebayl (1989 y.) ning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish" demakdir [8, c. 34].

Ko'plab tadqiqotlarda intellekt va kreativlik o'rtasidagi aloqadorlik xususida turlicha qarashlar mavjud. Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash talabalardan o'quv topshirig'i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko'plab g'oyalarga tayanishni talab etadi [7, c. 42].

Yuqorida bildirilgan fikrlarga tayangan holda "kreativlik" tushunchasini quyidagicha sharhlash mumkin: Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati. Kreativlik shaxsda iqtidorning muhim omili sifatida yuzaga chiqadi. Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonini samaradorligi ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyati. Pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi o'quv va tarbiya jarayonlarini tashkil etishda yangi

g'oyalarni yaratish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalardan unumli foydalanish, o'quvchi yoshlarning o'quv faoliyatini, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan ijodkorlik g'oyalarini yaratishda namoyon bo'ladi. Kreativlik xususiyatiga ega mashg'ulotlar o'quvchilarning qiziqishlarini kuchaytirib, ularni yanada ko'proq izlanishga undaydi [9, b. 28].

O'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirishda pedagogga ta'limning interfaol metodlari, ta'limning noan'naviy shakllaridan foydalanish, zamonaviy ta'lim texnologiyalari qo'l keladi. Pedagoglar o'quvchilarning kreativ tafakkurini shakllantirishda quyidagi metod va vositalardan foydalanishlari mumkin: o'qitishning yangi shakl va metodlarini qo'llash, o'zaro o'qitish, musobaqalashish, AKT va multimediya vositalari yordamida o'qitish, sinfda sog'lom raqobat muhitini yaratish, o'quv materiallarining yangiligi, qiziqarli vaziyatlarni yaratish [9, b. 67].

Shu sababli ham ushbu qayd etilgan ketma-ketlikda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarning ilmiy dunyoqarashini yuksaltirish muammosining echimini topish qo'yilgan maqsadga erishishning optimal variantini yaratishni kafolatlaydi.

Xulosa. Talabalarda kreativlik xususiyatini shakllantirishda pedagogning kreativlik qobiliyati muhim hisoblanadi. Talabalarining kreativligi ularning ijodiy faoliyatida namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Bunda talabalar ijodiy fikrlashga odatlanadi, pedagogik jamoa tomonidan olib borilayotgan ilmiy tadqiqot va ijodiy loyihalarni bajarishda faol ishtirok etadi, bajariladigan vazifaning mohiyati va ahamiyatini belgilay oladi. Pedagog va o'quvchilarda yuqoridagi kreativlik xususiyatlarini namoyon bo'la olishi kreativ pedagogikaning eng muhim jihati va yutuqlaridan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. To'raqulov X.A. Ilmiy ijodiyot metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2006. – 252 b.
2. Muhammedov I., To'raqulov X.A. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarning ilmiy-nazariy asoslari. – Toshkent: Fan, 2004. – 200 b.
3. Alimov R.X., Lutfullaev H.S. Milliy iqtisodda axborot tizimlari va texnologiyalari – Toshkent: «Sharq», 2000. – 592 b.
4. Usmonboyeva M., To'rayev A. "Kreativ pedagogika asoslari" moduli bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. – Toshkent. 2016. 148 b.
5. Abduqodirov A.A. Pedagogika va psixologiya fanlaridan keyslar va ulardan foydalanish uslubiyoti. – T.: Fan va texnologiya, 2015. – 165 b.
6. Методика преподавания истории / Учеб.-метод. комплекс для студентов специальности 1-21.03.01 "История" / Сост.: Т.Н. Глазырина. – Новополюк: ПГУ, 2011. – С. 80.
7. Хораськина Р.И., Шувалова Е.М. Теория и методика обучения истории / Учеб.-мет.пособие. – Казань: Казанский ГУ, 2016. – С. 364.
8. Шоган В.В., Сторожакова Е.В. Методика преподавания истории в школе / Учеб.пособие для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2019. – С. 225.

9. Боймирзаев Х. Тарих ўқитиш методикаси: назарий моҳияти ва амалий асослари (“Ўзбекистонда давлатчилик тарихи” фани мисолида). — Наманган: НамДУ нашриёти, 2021. 85 б.

PEDAGOGIKADA TIZIMLI YONDASHUVLAR

U.H. Axrorova,
“University of Business and Science”
oliy ta’lim muassasasi o’qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada pedagogikada tizimli yondashuv strukturasi, ahamiyati, zamonaviy tizimli yondashuv, tizimli yondashuv va loyihalashtirishda tahliliy yondashuvlar to’g’risida so’z borgan.

Tayanch so’z va iboralar: Tizim nazariyasi, metodologik yondashuv, tizimli tadqiqot, tizim tamoyillari, tizim metodi, tizimli yondashuv, axborot tizimi, reduksionizm, konstruktiv, morfologik, dasturiy-maqсадli, tizim elementlari, tizim boshqaruvi, tizim axboroti.

Kirish. Zamonaviy fanda tizimli yondashuv turli hodisa jarayonlarning mohiyatini tushunishga tadbiiq etiladi. Bu yondashuv tabiiy fanlar negizida asoschilaridan biri Lyudvig fon Bertalanfi tomonidan yaratiladi. Bu yondashuv tabiiy fanlardan ijtimoiy hayotga ham tadbiiq etiladi. Unga ko’ra tabiat va jamiyat murakkab tizimni tashkil etadi. Shu o’rinda tizim tushunchasining mohiyatini belgilash bilan uning xususiyatlari aniqlanadi.

Ilmiy va amaliy vazifalar tipining o’zgarishi tizimli tahlil yondashuvlarining muhim g’oyalardan u yoki bu tarzda foydalanishning umumilmiy va maxsus-ilmiy konsepsiyalarini paydo bo’lishiga turtki bo’ldi. Tizim nazariyasining mu’lum bir bosqichlardagi ilmiy va amaliy rivoji mustaqil ilmiy va metodologik fan sifatida qayd etilishi bilan uning yutuqlaridan maqsadli ravishda texnik-muxandislik va tashkiliy-boshqaruvlari kompleks vazifalarida qo’llanila boshlandi. Natijada “Tizimli tahlil” nomini olgan yangi metodologik yondashuv vujudga keladi. Shuning bilan bir qatorda mazkur talab boshqa turdosh sohalarida ham qo’llash ehtiyojini oshiradi. Jumladan, “tizimli tadqiqot” birlashtirgan kibernetika, qarorlar qabul qilish, ekspert tahlil, imitatsion modellashtirish, vaziyatli boshqaruv, strukturaviy modellashtirish va boshqa ko’plab sohalar faoliyatiga tadbiiq etiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bugun “tizimli tahlil”, “tizimli yondashuv”, “tizim nazariyasi”, “tizim tamoyillari” degan tushunchalar ko’p ishlatiladi, ammo ular sinonimlar emas. Aksariyat hollarda bu tushunchalar sinonim sifatida farqlanmay qo’llaniladi. Yu.P. Surmin tizimli yondashuv strukturasi uch jihatga ajratadi¹.

1. Tizim nazariyasi.

¹ Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. — Киев.: МАУП, 2003. — 8 с.

2. Tizimli yondashuv.

3. Tizim metodi.

1) Tizim nazariyasi tizimlar olami to'g'risidagi ilmiy bilimlarni beradi, amalga oshiradi, kelib chiqish, shakl-shamoyili, funksiyasini turli tabiatdagi tizimning rivojini tushuntiradi.

2) Tizimli yondashuv borliqqa nisbatan insonning metodologik yondashuvi, tamoyillar uyg'unligini ifoda etuvchi tizimli dunyoqarash.

3) Yondashuv usullar yig'indisi, kimgadir, nimagadir ta'sir ko'rsatish, nimadir o'rganish, ishni tashkil etish usullari. Shunday qilib, yondashuv u yoki bu faoliyatning umumiy tartiblarini, qaysidir nazariyaning dastlabki va asosiy holatlari to'g'risidagi tasavvurlarni beradi¹.

Tizimli yondashuv turli xil yo'llar bilan o'zini namoyon qilsada, fan sohalarining barcha yo'nalishlarida ishlatiladi. Texnika sohasida texnik tizim, kibernetikada boshqaruv tizimlari, biologiyada biologik tizim va ularning tarkibiy darajalari, sotsiologiyada tarkibiy funksional yondashuv.

Tizimli yondashuvning mohiyati oddiy va murakkab, juda zamonaviy, qadimiydirki, insoniyat sivilizatsiyasi bilan uyg'unlashib ketgan. "Tizim" tushunchasiga bo'lgan ehtiyoj qadim zamonlardan beri ba'zi ob'ektlarning fizik tabiatini ifodalash uchun zarur bo'ldi. Bunday tushunchaga nisbatan ehtiyoj ba'zi jarayonlarni matematik jihatdan izohlab bo'lmagan holatda ularni tasvirlash va tasavvur qilish uchun tug'ildi. Masalan, "Quyosh tizimi", "Axborot tizimi". Bu tushunchaning yaxshi tomonlari shundaki, qonuniyatlarni to'la ifodalanishi, tartibliligi bo'laklarni birlashtirishi uchun muhim.

Qisqa qilib aytganda, tizimli yondashuvning mohiyati ob'ektni tizim sifatida ko'rib chiqishga qaratilgan tushunish tamoyillari, shuningdek bilishning ilmiy metodologiyasi va amaliy faoliyati demakdir. Tizimli yondashuv bir taraflama tadqiqot tahlil usullarini inkor etadi. Asosiy urg'u ob'ektning yaxlit xususiyatlarini tahlil etishga, tizim va uning aloqadorligini aniqlash, rivojlanish va funksionallikka qaratiladi. Tizimli yondashuv universal yondashuv sifatida tadqiqotda, loyihalashtirishda murakkab iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, siyosiy, texnik boshqaruvlarni amalga oshirishda qo'llaniladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tizimli yondashuv ilmiy tadqiqot metodologiyasida muhim ahamiyatga ega. Uning asosiy vazifasi murakkab ob'ektlar - har xil tip va turkumga mansub tizimlarni o'rganish va tuzish metodlarini ishlab chiqishdan iborat. Xalqaro munosabatlarda ko'p pog'onali, iyerarxik, o'zini o'zi uyushtiruvchi ob'ektlarni bilish, o'rganishda mazkur metoddan ayniqsa keng va samarali foydalaniladi.

Turli xil shakldagi tizimli yondashuvga falsafiy qarash bizni o'rab turgan dunyoni ilmiy bilishda, uning o'rni va ahamiyatini aniqlashga imkon beradi. Avvalambor, bunday yondashuv uchun voqelikka bir butun sifatida qarash, tashkiliy qismlar va unsurlarni, predmet va jarayonlarni tahlil qilish kerak. Shuning uchun bu yondashuv dunyoni bir butun, yaxlit, o'zaro bog'liq va bir butun rivojlanadigan deb bilishga moslashgan. Shunday qilib, dialektikaning muhim bir

¹Аполов О. Г. Теория систем и системный анализ. Уфа. 2012. 12 с.

qarashlaridan biri – umumiy o‘zaro bog‘liqlik va real dunyoning mavjudligi va barcha predmetlarning rivojlanishida o‘zining aniq timsolini topgan. Bu qarash antik mutafakkirlar tomonidan yuksak aniqlikda aniqlanib, vaqt o‘tishi bilan fandagi rivojlanish va jamiyat taraqqiyoti ta’sirida yanada o‘z tasdig‘ini topgan. Ilmiy bilishning yangi bosqichida tizimli nazariya va sinergetika bu qarashni aniqlashtirib, rivojlantirib va o‘z tasdig‘ini topmoqda.

Tizimli yondashuvning ahamiyati shundaki, uning yordamida ilmiy bilish birligini yanada to‘liqroq tushunib yetish mumkin. Bu birlik bilishning o‘zaro bog‘liqligi va bir butunligida o‘z aksini topadi, rivojlanish jarayonida aniqlanib borishi natijasida to‘liq va aniq tizim paydo bo‘ladi. Oddiy induktiv umumiyashtirish ham birlik orasida empirik faktlarni paydo qiladi, umumiyashtirish barcha faktlarga xos umumiy xususiyatga ega. Bu jarayondagi keyingi bosqich kuzatish va predmetlar orasidagi doimiy ustuvor bog‘liqlikni ifodalovchi empirik qonunni paydo qiladi. Yanada yuqori bosqichdagi birlik va umumiylik ilmiy nazariyaning konseptual markazi hisoblanuvchi, voqealar orasidagi bog‘liqlikni ifodalovchi nazariy qonunlarni paydo qiladi. Ob’ektiv voqelikdagi aniq tizimlarning xususiyat va qonuniyatlarini har doim taxminan ifodalovchi, umumiy bir butunlik ko‘rinishidagi konseptual tizimlar natijasida paydo bo‘ladigan empirik va nazariy qonunlar, umumiyashtirish va faraz yordamida olingan ilmiy tadqiqot natijalari aynan nazariyada o‘z aksini topadi.

Tahlil va natijalar. Tizimli yondashuv nuqtai nazari orqali, reduksionizmning chegara va imkoniyatlari, ilmiy nazariyaning sintezi, farazni tasdiqlash yoki inkor qilish kabi bir qator metodologiya fanining doimiy muammolarini to‘g‘ri hal qilish mumkin.

Reduksionizm – bir nazariyadagi ma’lumotni boshqa nazariya chegarasida ishlatish, bu ilmiy bilish birligi va o‘zaro aloqa bog‘lashga intilishni ifodalaydi. Nyuton yer va osmon jismlarining harakat qonunlari birligini ko‘rsatib, o‘zining mexanik tizim va gravitatsiya haqidagi qarashlari bilan yangi zamon fanining buyuk yutuqlarini yaratdi. Bularni taqqoslab, spektral tahlilni qo‘llab osmon jismlarining tarkibiy qismi hisoblangan kimyoviy unsurlarni aniqlash fizika fanining ulkan yutug‘i bo‘lgan. Bugungi kunda tadqiqotga fizik uslublarni qo‘llash genetika va molekulyar biologiyada ulkan kashfiyotlar qilish imkonini berdi. Biroq reduksiya boshqa uslub va nazariyalarni ma’lum chegarada cheklab qo‘yadi. Bu uslub tizimning tegishli unsurlari qiyoslash yoki taqqoslash munosabatida bo‘lsagina yaxshi natija beradi

Zamonaviy tizimli yondashuv. Tizimli yondashuvning g‘oya va qarashlari dunyoning zamonaviy ko‘rinishi va ilmiy dunyoqarashi yaratishda katta ahamiyatga ega. Bu ko‘rinish fandagi yangi yutuqlar va zamonaviy ilmiy – texnik inqilob natijasida tubdan o‘zgardi. Bizning ongimizga dunyoda sodir bo‘layotgan voqea-hodisalar o‘zaro kuchli bog‘langan degan g‘oya keladi, lekin dunyoning o‘zi bir butun tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, tizimli tahlilning asosiy yondashuvlari quyidagi xususiyatlar bilan belgilanadi;¹

Loyihalashtirishda tahliliy yondashuv:

¹ Карташов В.А. Тизим. Умумий назария ва услубшунослик. – М.: Прогресс-Академия, 1995. С-34

Mavjud faoliyatdagi tizimni loyihalash va tahlil jarayonlarida mutaxassislar tomonidan turli xil jihatlari ichki qurilishi va tashkiliy tuzilishi qiziqtiradi va maqsad mazkur ob'ektni qamrab o'rganishga e'tibor qaratiladi. Shu ma'noda tahlil va loyihalashtirishga quyidagi yondashuvlar belgilanadi.

1. Tizim elementlari;
2. Tizim strukturasi;
3. Tizim funksiyasi;
4. Tizim genetikasi;
5. Tizim kommunikatsiyasi;
6. Tizim boshqaruvi;
7. Tizim axboroti;
8. Tizim tarixi¹.

1. **Tizimli element yondashuvlari.** Tizimning mavjud xossalari ularning komponentlari, qismlari hisoblanib, aynan yaxlitlik tarkib topgan va usiz mavjud bo'lmagan holatni ifoda qiladi. Ya'ni elementli yondashuv tizimning nimalardan tashkil topganligini tahlil etadi. Bu tahliliy yondashuv tizimning maqsad-vazifasiga muvofiqligini aniqlaydi, samaradorligi, imkoniyat darajalarini belgilaydi, baholaydi va xulosa, tavsiyalar chiqaradi.

2. **Tizimning strukturaviy yondashuvi.** Ob'ektning tasodifiy bog'liq bo'lmagan tizim komponentlaridan emas, balki shu tizim bilan muvofiqlashgan tizim elementlaridan tashkil topgan. Mazkur yondashuv maqsadli funksional faoliyatni tashkil etishga qaratilgan tizim tarkibini va o'zaro bog'liq jihatlari aniqlashga qaratilgan. Strukturaviy tadqiqotda tarkib, struktura, konfiguratsiya, topologik jihatlari hisobga olinadi.

3. **Tizimning funksional yondashuvi.** Maqsad tizimni tashkil etuvchi eng muhim omillar qatoriga kiradi. Ammo tizim muvoffaqiyatga qaratilgan harakatni talab qiladi. Va bu harakat funktsiya vazifasini tashkil etadi. Ya'ni funktsiya maqsadga erishishning vositasi bo'lib, maqsadga erishish jarayonida tizim xulq-atvorini tahlil qiladi. Jumladan, funksional tadqiqot tizimining barqaror, yashovchan, dinamik xususiyati va samaradorligi o'rganiladi. Tizimning barqarorligi uning elementlar xususiyati va munosabatlariga bog'liq bo'ladi.

4. **Tizim genetik yondashuvi.** Har qanday tizim muqim va abadiy emas. U mutloq bo'lmaydi. Zero, o'z tabiatiga ko'ra u ziddiyatli, qarama-qarshi mohiyatlarga ega. Har bir tizim nafaqat funksional, balki, u harakatda rivojlanishda, uning tashkil topishi, yuksalishi, tanazzuli va halokati intihosi mavjud. Shu o'rinda davr, vaqt, makon tizimning o'zgarmas ramzi tizim genetikasi (yoki tizim tarixiyli) tizimni vaqt-makon nuqtai nazaridan o'rganishga qaratilgan. Shunday qilib, tizim genetik yondashuvi ob'ektning kelib chiqishi, vujudga kelishi va tashkil etilishini o'rganadi.

5. **Tizimli kommunikativ yondashuv.** Har qanday tizim element sifatida boshqa yuqori darajadagi tizimga tizimosti bo'lib xizmat qiladi va yaxlit tizimning o'zi ham tizimosti elementlaridan tashkil topgan².

¹Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. – М.: Высшая школа, 1989. 28 с.

²Аполов О. Г. Теория систем и системный анализ. Уфа. 2012.30 с.

Boshqacha qilib aytganda tizim ko‘plab ob‘ekt munosabatlari bilan bog‘langan. Mazkur yondashuv tizimining boshqa tizimlar bilan bog‘liq munosabatlarni va unga nisbatan tashqi munosabatlarni o‘rganadi.

6. Tizimli boshqaruv yondashuvi. Tizim har doim o‘ziga nisbatan norozilik ta‘sirini his qiladi. U birinchi navbatda tizimning ichki qarama-qarshiligida namoyon bo‘ladi. Yetarli bo‘lmagan resurslar, cheklovlar tashqi norozilikni keltirib chiqaradi. Shunga qaramasdan tizim yashaydi, rivojlanadi. Bundandan ko‘rinadiki, tizimni tashkil etuvchi qator komponentlar ichida uning faoliyatini himoya qiluvchi omillar ham mavjud.

7. Tizimli-axborot yondashuvi, tizimning boshqaruvi axborotlarni olish, saqlash, uzatish va uni qayta ishlashsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Axborot – bu tizim komponentlari bilan yaxlit aloqadorligi, yaxlitlikning esa tashqi olam bilan munosabati. Shu jihatdan axboriy jihatlarini o‘rganmasdan tizim mohiyatini ochib bo‘lmaydi. Tizim – axborot yondashuvi ma‘lumotlarni olish, uzatish, saqlash tizim ichida va tashqi ta‘sir sharoitida va shu orqali tizimni o‘rganishga qaratilgan.¹

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, ko‘rib turganimizdek, O‘zbekistonda ta‘lim-tarbiyaning ulkan va beqiyos merosi mavjud. U bugungi kunda zamonaviy tizimli tahlilning ilmiy va amaliy boyliklarini tashkil etadi. Tizimli yondashuvning asosiy belgisi oddiylikdan emas, murakkablikning ustuvorligida mavjud bo‘ladi. Agar an‘anaviy tadqiqot yondashuvida fikr harakati oddiydan murakkabga – qismdan yaxlitlikka elementdan tizimga qarab borsa, tizimli yondashuvda aksincha fikr harakati murakkabdan oddiyga, butunlikdan qism unsurlariga, tizimdan elementlarga qarab boriladi. Bunda qancha darajada tizim murakkablashib borsa tizimli yondashuv samaradorligi shunchalik ortib boradi. Zero ta‘lim tarbiya jarayonlarini mukammal boshqarish, tarbiyaviy uslublarni uyg‘unlashtirish, milliy qadryatlarni yoshlar ongiga singdirishning samarali texnologiyalarini takomillashtirish orqali tizimli tahlil nazariyalari va yondashuvlarini tadbiq etish va samaradorlikka erishish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Антонов А.В. Системный анализ: учебник для вузов/ А.В. Антонов. – М.: Высш. шк., 2004.

2. Анфилов В.С. Системный анализ в управлении: Уч. Пособие. Под ред. А.А. Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2002.

3. Аполов О. Г. Теория систем и системный анализ. Уфа. 2012.

4. Герасимов Б.И., Попова Г.Л., Злобина Н.В. Основы теории системного анализа: качество и выбор тамбов издательство фгбоу впо «ТГТУ», 2011.

5. Лесечко М. Д. Основи системного підходу: теорія, методологія, практика: Навч. посіб. — Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002.

6. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. — Киев.: МАУП, 2003.

¹ Анфилов В.С. Системный анализ в управлении: Уч. Пособие. Под ред. А.А. Емельянова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 68 с.

INNOVATIONS IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT, HISTORY TEACHING, IMPROVED PEDAGOGICAL PROBLEMS.

J.B. Qayumov,
University of Business and Science,
Pedagogika-psixologi yo'nalishi magistranti

Annotation: *High-tech technology and high speed can be used as a channel for the modern development of human society. The achievements of the world community in the field of science, technology, production, service and technology, in turn, require determining the directions of social, economic and cultural development of independent Uzbekistan. Therefore, in the conditions of globalization, the national state can remain autonomous, and this situation means that Uzbekistan needs to follow the principle of equality, cooperation and cooperation with the world community.*

In these days, when special attention is being paid to the effective and purposeful use of human capital, a tendency to identify the most talented person and improve human skills has been formed on a global scale. At the same time, the problem of demography and the criticism of the natural economy are growing, the positive approach emphasizes that economic capital is a decisive factor of economic growth and national development.

The formula "Quality education - qualified specialist - national success" is an important part of the social dialectic of society. In addition, the leading state has developed its own concept for the future development of the education system, which defines the directions, important ideas and fundamental principles that guarantee revolutionary changes in the world.

Key words: *improvement of history teaching methodology, "Cluster", "Bingo", "FCMU", "Boomerang", "SWOT-analysis", priority principle, educational environment, innovative educational environment, death teaching, history teaching, history teaching methodology, improvement of history teaching methodology.*

In the year of independence, improving the quality and efficiency of education in Uzbekistan was recognized as a priority goal of our country. thereby ensuring consistent implementation of reforms. In addition, the existence of a provocative idea that defines global differences and national religiosity is becoming clear. That is why Sh.M. Mirziyoev "From national recovery to the beginning of national development", President of the Republic of Uzbekistan [1, p. 10]. The main idea is "A new renaissance in Uzbekistan - the third renaissance" [2, p. 9]. serves to ensure its occurrence.

The emergence and successful passage of the third renaissance period in our country depends, first of all, on having a properly coordinated mechanism of the education system, on further improving the national model of training qualified students, and on the formation of highly qualified specialists. The responsibility for this falls on HEIs, which are an important part of national development. The activity of higher education institutions - the system of education and personnel

training determines the level of formation and development of professional competence based on knowledge, skills, qualifications and education in the future student.

The methodology of teaching the relevant expertise in the field of psychology taught at the higher education institution operating in the field of pedagogy takes its own place. It is this subject that introduces the future teacher to the method of establishing education in the framework of continuous education, to the educational result in the relevant subject, to guarantee quality and efficiency, and to the didactic process. Also, it creates a "foundation" for acquiring the quality of professional competence that allows for the development of pedagogical activity.

Before talking about the methodology of history teaching and its improvement, it is necessary to know the dictionary meaning of the concepts "methodology", "teaching methodology", "technical teaching methodology".

It should be noted that this is the opinion of the author. In fact, the methodology finds the form, method, voice, tool, and also from the set of technologies that are considered to be the most effective in fulfilling a given task, as well as based on today's demand.

The concept of "teaching methodology" is derived from the combination of the terms teaching and methodology and, as understood, represents the form, method, medium, tool and technology, the way of using the method, which ensures the comprehensive teaching of a specific subject. Our opinion is also confirmed by the content of the definition given by the researcher to the concept of "teaching (or education) methodology". For example, the teaching methodology is a pedagogical science that researches the world of education in order to ensure that it reaches many people, and it includes the method, rules and requirements of education [10, p. 27].

Although the formation of the concept of speaking "methodology" and related to it "teaching methodology" and the process of its introduction to the language community are related to the ancient Heptian period, however, a unified definition of the language has not yet been reached. In our opinion, this is due to the uniqueness of the subject to be performed and taught, the complete expression of the goal, and the diversity of the direction. In general, on the basis of the "teaching methodology", "the method of starting the teaching-learning activity of the teacher, which is closed to teaching and organized by the students, to solve the didactic task, which is closed to mastering the studied material, the method of establishing the related activities of the teacher and the learner, directed to solving the educational task ; the method of organizing the student's cognitive activity" [9, p. 3]. it works.

In the source, it is said that the teaching methodology is not autonomous, but depends on a set of several factors. In particular, the teaching methodology relies on "pedagogy, psychology and linguistics". Pedagogical science also deals with teaching methodology. however, if pedagogy studies teaching as a whole, in general, the methodology will focus on the comprehensive teaching of a specific subject. In other words, the teaching of human science takes a conceptual approach

from pedagogy and studies the student's attitude towards teaching the relevant subject.

After studying the basic strength, structure and condition of the personality of the science of psychology, the teaching methodology will determine which part of the system to use and which part to use in the field of education.

Linguistics is the science of language that provides the expression of symbolic meaning, methodology accepts and applies this theoretical knowledge. Therefore, in the field of education, first of all, oral and written speech is used" [12, p. 11].

As noted above, the teaching methodology serves to close the general description of the training of a full-time fanlap in many educational events. The methodology of teaching on the topic of the topic serves to close the content of the pedagogical activity, based on the uniqueness of the relevant subject, its important characteristics, the objective (by the subject) and the partial (by the topic).

In the source, the purpose of the subject "History Teaching Methodology" is fully expressed, but it is clear that this subject shows a practical aspect. In some sources, the general pedagogical purpose is stated as the purpose of the subject "History Teaching Methodology". For example, the purpose of the methodology of teaching the subject of tapish at the higher education conference in the educational complex made by A.R. Rahmatullaeva "To serve to improve the effectiveness of tapish education by combining the methodology of teaching history with the traditional and non-traditional methods of education, methods, forms, vocabulary, organization of the educational system." [13, p. 4]. that is multiplied.

Also, T.N. Glazipina defines the concept of teaching and expresses the goal of the most relevant science as follows: Methodology of teaching history is a pedagogical science that studies the teaching of history in order to increase its effectiveness, and its goal is to train the future teacher in the field of education in the educational institution of the history and social sciences. It is based on the determination of the legality of training and the definition of the qualification of teaching, in particular, historical thinking, the formation of basic competence quality [14, p. 5].

Well-known pedagogues - V.V.Shogan, E.V.Stopojakova, supplementing the opinion of T.N.Glazipina, define the concept as follows: Methodology of teaching history is a pedagogical science at the core of the task, content and methodology of teaching. studies and researches the legality of teaching [15, p. 9].

In our opinion, the concept of "History teaching methodology" can be interpreted in two different ways. Second, "Methodology of History Teaching" is actually a pedagogical science, which researches the path of promising development in this subject, based on the unique characteristics of history science. Secondly, the methodology of teaching history, which is an independent direction of pedagogical activity, expresses the content of the history teacher's personal position on the organization of the "tropism" of teaching and learning in the framework of the continuous education system.

"Methodology of history teaching" is a subject that solves certain tasks like all subjects. It is in line with the purpose of keeping in mind that the subject "History Teaching Methodology" serves, firstly, for students, and secondly, for

practitioners-teachers. Therefore, it is appropriate to take into account the unit of the educational program when determining the tasks.

If the subject is a student, then the following tasks will be solved on the basis of the "History Teaching Methodology" subject: "To introduce the student to the structural structure and content of the history teaching methodology, to equip the future teacher with modern knowledge of the theoretical aspects of the history teaching methodology and alternative approaches used in teaching history." , formation of practical skills and competence necessary for high level of competence in teaching history to students; instilling in students the sense of national consciousness and patriotism, as well as preparing students to master the skills of objectively explaining the evidence related to historical events, events, and modern society, ensuring the understanding of the demands placed on modern pedagogues by the future teacher, developing students in many ways, working independently, self- developing the ability to improve oneself" [15, p. 9].

However, if the subject "History teaching methodology" serves for the practitioner-pedagogue, then the following pedagogical tasks are required to be positively resolved: the history teacher "the scientific study of the methodology of history teaching, the historian pedagogue the method, form, context and technology of history education" get acquainted with; preparing the study guide, comprehensively searching for theoretical and methodological information, collecting didactic materials for theoretical and practical training and preparing the syllabus; developing didactic development for theoretical and practical training, as well as determining the set of educational tasks and forming a set of educational tasks; formation of the qualification for the preparation of the worksheet for the study paper for the final, final and final examination of all educational subjects [13, p. 4].

In the teaching of science, "taking into account the student's educational needs, age and individual abilities of the student, determining the specific educational and developmental task of the course, applying the basic form of organizing educational activities; planning and methodologically ensuring the organization of educational training in the form of a chapter on the educational program; monitoring, analysis and evaluation of the student's level of education, development and training; to have the qualification of positive research approach to pedagogical activity" [16, p. 4]. opportunity is provided.

Pedagogical scientist F. G Tupsunov interprets the concept of "teaching methodology" in the context of teaching the science of law as follows: the methodology of teaching the science of law is the direction of the activity of the student, the essence of the concept of world development, the choice of the subject, taking into account the demands placed on the legal competence of the future student, and the selection of the subject will lead the student to practical and practical activities. educational science that serves to improve the quality of legal education, to improve the quality of education, to improve the form, method, medium and technology of education [17, p. 22].

The practice increased the fact that the method of teaching physical science is equally important for both pedagogues and students. On the other hand, this subject serves as a methodical textbook for a young, staged or completely

inexperienced pedagogue. On the other hand, eca introduces the student to the general nature of the teaching method, organizational and methodological aspect. In the field of science, the student should fully understand the nature of the teacher's pedagogical and student's educational activities, psychologically control the student, determine the educational goals and objectives, choose the appropriate form, method, medium, technology of teaching, as well as the method and method for evaluating the level of the student's mastery, form the study plan. , the competence of providing methodical support for each topic, conflicting situations that arise in the field of education, and solving problems rationally.

Based on the stated opinion and taking into account the object of research, the following explanation can be given to the concept of "methodology of teaching history (or the subject of tapix): the methodology of teaching history (or the subject of tapix) is cognitive, empirical and psychological preparation of the student for pedagogical activity in the educational process, and therefore methodological training subject that ensures the quality and comprehensiveness of the development of competence, the teaching of the science of history. This subject is part of the field of study, and the necessary competence for a history teacher is professional knowledge, historical materials (manuscripts, archival materials, historical documents, memoirs, chronicles, monographs and scientific articles on historical topics, "people's books", "oral records") and teaching materials (educational literature, general historical documents) , working with a dictionary of historical terms, a museum exhibit, an item found during archaeological excavations, a cultural monument covering national history - value; ability to analyze and summarize, critical-creative thinking, strong memory, professional competence; improves the quality of social activity.

The science of teaching methodology of history does not reflect the teaching principle that is suitable for today. In this principle, students are introduced to the didactic possibilities of innovative, modular, collaborative, problem-solving, interactive, project, spatial, developmental, computer, digital, stratified individual and independent learning group, game technology. As a result, the student is actively engaged in professional practice and conducting scientific research. In addition, the ability to implement creative projects, to increase collective activity, and to exchange ideas among themselves will be developed. Маълумки, ҳар бир ўқув фани аниқ мақсадни кўзлайди. Мақсад негизида фаннинг когнитив, дидактик ва эмпирик имкониятини баҳолаш мумкин бўлади. Шу нуқтаи назардан тарих (ёки тарих фанлари)ни ўқитиш методикаси ҳам аниқ мақсадга эришишга хизмат қилади.

The method of teaching history represents the principle of successful teaching of history to students, didactic study, teaching method, providing information on modern form, method, object, technology, ensuring that students have the quality of professional competence, and preparing them for professional activity.

In this study, **the following educational tasks are solved:** to identify an innovative form, method, voice, and technology to increase the teaching capacity; basic factors: the subject to be studied, the quality of the educational material (fluency, efficiency), the student's activity level, the ability to perform practical

tasks, and the ability to work effectively, choosing the educational material; get to know additional resources and enrich educational resources; in this case, to study the three-dimensionality of the method of analysis and synthesizing; formation of methodological support based on existing educational materials; improving the quality of the data in the formed methodical support package; development of professional competence in students; assessment and assessment of mastery level.

Theoretical study has shown that **the way to fully teach the science of history** is as follows: to strengthen the teaching and material teaching of the history faculty; equipping educational auditory field with modern equipment, innovative technology; ensuring that training sessions are conducted by highly competent pedagogues; providing methodological support for the teaching process; developing the student's intellectual skills; fostering educational partnership between teacher and student; appropriate and effective use of museums, historical-cultural monuments, places and objects of historical importance in the educational environment; Involving the students of the Faculty of Arts in the active development of archeological excavations, archeological-cultural expeditions, museums, archives, touristic agencies and workshops, creating a framework for increasing their activities as volunteers or employees.

It is in accordance with the goal to pay attention to the content and direction of tourism work, such as natural, historical, cultural-historical, historical, medical-historical, heroic-patriotic, while involving students in tourism-tourism activities and agency activities.

The object of the study was the improvement of the history teaching methodology in the innovative educational environment. Based on this, the concept of **"improving the methodology of teaching history in an innovative educational environment"** should also be described in detail. Based on the results of theoretical and practical study of the problem, the concept can be defined as follows: improvement of the methodology of teaching history in an innovative educational environment - taking into account the fundamental changes taking place in the system, the modern achievements of national pedagogy, and the formation of methodological support that ensures the high-quality and comprehensive organization of educational training on the subject of history in higher education institutions. the result of closed scientific-pedagogical activities.

In the improvement of the teaching methodology in the innovative educational environment, the aim is to choose an innovative form, method, medium and technology suitable for the full course of teaching, and to enrich the curriculum.

In addition to this goal, there are several tasks that ensure successful, interesting and lively teaching of history: selection and preparation of teaching forms, methods, materials and technologies; developing methodical development in didactic teaching; enrichment of methodological support based on a creative approach; ensuring consistent, comprehensive use of methodical support in educational practice; in the implementation of methodological support, it was defined as the assessment and evaluation of the student's level of mastery.

In the course of the preliminary experiment, it was made sure that the interactive method and the computer laptop can ensure the effectiveness of history

teaching in the existing environment, with a systematic analysis of the selected problem, student learning, and professional activities of the pedagogue. Therefore, an interactive method and a computer were chosen as factors that ensure the quality and effectiveness of history teaching.

In the course of the research, educational training is carried out using visual and problem-solving techniques; listening to a conversation, lecture or conversation, discussion, getting to know historical sources and solving the problem, solving didactic problems and learning puzzles, learning the results of scientific research, learning the results of the research, as well as learning exercises (lecture and discussion); It was organized in the form of didactic games, solving problems on the analytical paper, and practical exercises aimed at solving non-standard problems.

Completing the didactic game of the respondent-student, creating a dictionary of historical terms, solving a learning puzzle, creating a multiplication table and an expert's opinion on the student's essay, project presentation, general memorization of physical information, morphological, conceptual and classification table on specific topics, cluster, synthesizing diagram, creating a comparative table, comparing the historical map, solving the random problem, and so on, the expected result was achieved.

Effective as a comprehensive method for teaching history, including "Take all factors into account!" (BOHO), "Categorization", "Morphological box", "Perceptual condition" ("Mental condition"), "Thesis-organizer", "Blitz-survey", "I know. I want to know. I learned" (BBB) was selected methodically and the link was used wisely. With this, "Visual chronotope" was accepted by the didactant as a scientific development.

In the course of the research, the method of teaching history, which is important in the organization of education, was also identified. They include: computer keyboard, computer desktop (Power Point, Hot Potatoes, MyTestXPro), interactive dock, slide projector, television, mobile phone, social (including Telegram social thread) and Internet puzzle, historical and cultural monument, museum, object of physical significance. and addressing activities.

"Case-study" and game technology (didactic game) were chosen as technologies that serve to increase the efficiency of teaching the science of history.

T.N. Glazirina, student mastering the subject "History of Statehood in Uzbekistan" by T.N. Glazirina [18, p. 80]. based on the approach of cognitive, empirical-operational and valuable-reflective criterion. The level multiplier is B. Bloom's taxonomy [19, p. 43]. was defined as high (analysis, synthesis, evaluation), medium (understanding, application) and low (knowledge).

Much of history science cannot develop autonomously. Literature, art, geography, ethnography, archeology, sociology, religion, cultural studies and dozens of other fields interact and develop together. In general, each field has its own history of formation and development, and the historical approach is important in its study.

Improvement of the methodology of history teaching takes place on the basis of certain principles. It is known that the principle is the leading theoretical idea

that determines the essence of any activity, and leads to the provision of coherence, consistency and regularity between its purpose and result.

In addition to the general didactic principle (openness of education, interdisciplinarity, taking into account the age, psychological and personal characteristics of students in teaching, individual approach to them when assigning tasks) along with the general didactic principle (openness of education, interdisciplinarity, taking into account the student's age, psychological and personal characteristics in teaching, individual approach to them when assigning tasks) it was found that the following principle is important in improving the methodology of teaching history (1 - picture).

1. The principle of concentricity. This principle refers to repeatedly referring to a particular source. The advantage of the principle of concentricity is that it does not allow to consolidate previously learned knowledge based on repetition. Although the source is repeated several times, it is sometimes approached in a different way. A question can be posed directly, but a new, unexplored aspect is accepted for the analysis of the problem. The consistent application of the principle of concentricity serves to strengthen the memory of the student and the thorough assimilation of historical knowledge by the student.

2. The principle of methodological pluralism [20, p. 80]. This principle, which is a specific form of epistemological pluralism, refers to the approach to historical events and people based on the diversity of thought in the teaching process. Consequently, students' knowledge, outlook, and life experiences differ from each other. Naturally, historical events and processes are also interpreted differently by them. The principle of methodological pluralism in the teaching process shows that there are several or many independent positions in relation to the basis. The provision of this principle will improve the thinking ability of the students. Teaches to express his attitude towards the views and approaches of his peers. But in this process, the pedagogue's patience is required. Because the diversity of ideas should lead to the discovery of the true essence of the methodological basis.

3. The principle of regularity, consistency and systematicity. As in school, lyceum and college education, the principle of regularity, consistency and systematization keeps the development of the history of the beginning to the present day in the content of the science of history, step by step. Regularity and consistency serve for the complete understanding of the step by step learning of each step in the lesson plan and the next step based on the learned step. Systematicity requires the student to study the history of the nation and the world in the form of interrelated and interrelated elements.

4. The principle of priority of scientific and theoretical knowledge. It is necessary to cover the historical events, incidents and events in detail. Therefore, it is only then that they can be evaluated objectively and correctly. Introducing the student to historical knowledge that is not supported by scientific evidence will lead to misunderstandings. In the teaching of historical sciences, relying on evidence found in scientific research does not accustom students to a responsible, serious approach to historical sources. After all, wrongly closing the historical

evidence, biased interpretation and analysis means disrespect for the past of the nation, the people, the ancestors, and lack of confidence in the future.

Historical sciences have turned into social sciences, and they rely on the scientific method of explanation. In addition, it is necessary to pay special attention of the pedagogue to the theoretically correct interpretation of the historical information and evidence of the students in the course of history. This requires not only the pedagogue, but also the student to have oral and written communication skills, a good culture and communication skills. The student should simply describe the study material on the topic being studied. It is important to have an analytical, critical, creative and creative approach to learning. Only then will the student's ability to think develop, and the worldview will be enriched.

5. The principle of historicity and succession. Historically, as well as leader (leaders) - people's heroes, state and political figures, spiritual leaders, military commanders, historical events, events and processes in the life of humanity, a certain nation, evaluating the behavior and activities of the military leader from the point of view of the era, giving an objective assessment if it is carried out on the basis of the principle of historicity, then loyalty to the values - national traditions, customs and traditions passed down by ancestors is manifested on the basis of the principle of inheritance. At the same time, the principle of succession also means that the right to the national wealth and heritage created by the ancestors belongs to the descendants. In this regard, it is important to be able to connect the morals and manners of the spiritual traditions preserved in the middle of the century, which are important for the present era, with the traditions of other peoples, to raise the religion to a higher level by relying on the past, and to ensure continuous communication and connection in the religion. ” [20, p. 108] should be taken into account.

6. The principle of hermeneutic approach. This principle serves to interpret historical terms, to transfer them from one field of science to another field of science, to explain the essence of the text that illuminates historical events. According to M.F. Rumyantseva, a historian studying a historical source interprets its essence from the point of view of his position. In other words, the hermeneutic approach does not reflect the attitude of the future historian as a subject to the object or subject of historical knowledge. This principle allows the historian to understand the content of historical sources based on the approach of the researcher, to understand oneself in the process [20, p. 31].

Thus, the formation of an innovative educational environment requires the implementation of a radical change in the educational system as well as in Japan. The formation of methodological support that ensures the quality and comprehensive organization of educational training in the field of history at the Higher Education Institution, the improvement of the methodology of teaching in the innovative educational environment, requires taking into account the fundamental changes taking place in the system, the modern achievements of local and national pedagogy. In the process of improvement, innovative forms, methods, materials, and technologies are selected that are suitable for the complete process of teaching. Special attention was paid to the selection of an interactive method and a computer laptop, which are important in improving the methodology of

history teaching. As a result of this, the educational training organized on the subject "History of Statehood in Uzbekistan" was made interesting and comprehensive.

Global globalization and the formation of innovative educational environment, in turn, brought to the fore the need to improve the education system, taking into account the revolutionary change that is taking place in the field of science, technology, technology and development. The demand for training also requires the improvement of the teaching methodology.

Judicious and reasonable resolution of organizational issues in teaching science based on the needs of the educational material ensures the successful completion of the education process. The organizational aspect of teaching is determined by education, the set didactic task and the content of the educational material, the content of the educational material, and the rational choice of the material.

The uniqueness and nature of historical sciences requires the selection of problematic, developmental, project, computer, spatial, collaborative, interactive, innovative and modular, as well as game-oriented types of education, as well as the innovative form of teaching and effective use of the didactic capabilities of the system.

However, most pedagogues have superficial knowledge about innovative educational technology. The selection of the innovative educational technology, taking into account the scope of the studied topic, the level of creativity and learning activity of the student, does not give the expected result. During the research, a special methodology for improving the methodology of history teaching in the field of "History of Uzbek statehood" was created.

REFERENCEAS:

1. Speech of Shavkat Mirziyoev at the solemn ceremony dedicated to the 29th anniversary of the independence of the Republic of Uzbekistan // https://uz.fundamental-economic.uz/page_id=1598.
2. A new renaissance is being laid in Uzbekistan - the foundation for the Third Renaissance // <http://parliament.gov.uz/uz/events/opinion/31892>.
3. Methodology // <https://kartaslov.ru/znachenie-slova/metodika>.
4. Methodology // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Metodika>.
5. Muslimov N, Usmonboeva M, Sayfurov D, Toraev A. Basics of pedagogical competence and creativity / - T.: TDPU, 2015. - B. 125.
6. Pedagogy. Brief explanatory dictionary / O'. Askarova, M. Usmanboeva, Kh. Rahmatova, F. Ehsonova. - Namangan, 2014. - B. 311.
7. Askarova O'. M., Usmonboeva M. H. Methodology of teaching pedagogic subjects. - Namangan, 2018. - B. 17.
8. Studenikina M. T. Methodology of teaching in schools / Handbook for students. - M., 2008. - S. 4.
9. Teaching methods as a pedagogical discipline // https://studme.org/41881/sociology/teaching_methods_of_sociology_as_a_scientific_discipline.

10. Theoretical foundations of teaching methods // <https://studfile.net/preview/2895227/page:3>.

11. Educational and methodological complex for the module "Methodology of teaching history in higher education" / Edited by: A. R. Rahmatullaeva. - Tashkent: TDPU, 2018. - B. 4.

12. Glazyrina T. N. Methodology of teaching history. Textbook. - Novopolotsk: PGU, 2011. - P. 5.

13. Shogan VV, Storozhakova EV. Methodology of teaching history at school. Textbook. - M.: Yurayt publishing house, 2019. - P. 9.

14. Khoraskina R. I., Shuvalova E. M. History teaching theory and methodology. Educational support. - Kazan: Kazan State University, 2016. - P. 4.

15. Tursunov F. G'. Improving the theory and methodology of legal education in non-legal higher education institutions (in the example of the educational direction "National idea, spiritual foundations and legal education"): Doctor of Pedagogical Sciences (PhD) ... dis. - Tashkent, 2020. - B. 22.

16. Glazyrina T. N. Comp.: History teaching methodology / Educational method. complex / - Novopolotsk: PGU, 2011. - P. 80.

17. Methodology of teaching history / Textbook-methodology. complex - S. 80.

18. Kakhorova M., Rahimshikova M. Ethical. inheritance as a socio-philosophical, historical phenomenon. // Journal The Light of Islam. - Tashkent, 2020. - #3. - B. 107–108. Hermeneutic approach // <http://ponjatija.ru/node/9583>.

SINFDAN TASHQARI SPORT MASHG‘ULOTLARI ORQALI O‘QUVCHILARDA MILLIY G‘URUR, QADRYATLAR, UMUM INSONIY XIS TUYG‘ULARNI RIVOJLANTIRISH.

A.O. Kamolova,
Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: *Sinfdan tashqari sport mashg‘ulotlarida o‘quvchilarni milliy g‘urur tuyg‘usini rivojlantirish modeli tajribalarni o‘rganish, ko‘nikma va malakalar hosil qilish, mustaqil rivojlanishning empirik darajalarni hisobga olish hamda o‘quvchilarning jismoniy tarbiya bo‘yicha erishilgan yutuqlar ularda milliy g‘urur tuyg‘usini rivojlantirish, o‘zish ko‘rsatkichlaridagi mavjud holati va samarador usullari, jismoniy tarbiya metodikasining o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlariga moslashuvchanligini sintezlash asosida o‘quvchilarni jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasini rivojlantirish imkoniyatlari kengaytiriladi.*

Kalit so‘zlar: *Ta’lim tarbiya tizimi, muassasalart, jismoniy tarbiya, sog‘lomlashtirish mashg‘ulotlari, o‘quv mashg‘ulotlari, psixologik xususiyatlari, milliy g‘urur, estetik dunyoqarash, estetik xatti-harakatlar.*

Mamlakatimizda olib borilayotgan ta’lim tarbiya tizimidagi islohotlar umumiy o‘rta ta’lim muassasalarida tashkil etiladigan dars jarayonlarining va darsdan tashqari mashg‘ulotlarning bola saxsini shakilanishiga uning barkamol

shaxs bo'lib yurt tinchligi vatan ravnaqi uhun o'z xissasini qo'shadigan kadrlarni tayyor olamiz. Hozirgi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish tadbirlari" jismoniy tarbiyava sog'lomlashtirish dasturi asosida tashkil etiladi. Jismoniy tarbiya dasturlarida belgilangan faoliyatlar o'quvchilarni jismoniy tarbiya darslarini hamda sinfdan tashqari ishlarning mazmunli va zamonaviy talablar asosida shakllantirishga aloxida etibor qaratiladi. Shu bilan bir qatorda o'quvchilar jismoniy tarbiya va sport, sog'lomlashtirish tadbirlari tashkil etish jarayonlarida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarining organizmga ijobiy ta'sirlari hamda o'quvchilarning individual psixologik shaxsiy sifatlarini rivojlantirishda jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ullanish, tabiat omillari suv, quyosh va havo yordamida chiniqtirish muolajalari qabul qilishning qoida va talablari xaqida nazariy ma'lumotlarga ega bo'lib boradilar.

Bunday nazariy ma'lumotlar bilan qurolantirishda mamlakatimiz va horijiy mamlakatlarining yetuk pedagogik tajribalari va maxsus mutaxassislarning adabiyotlari va ko'rsatmalaridan hamda internet ma'lumotlaridan keng foydalanish ham maqsadga muvofiq hisoblanadi. Yuqorida keltilgan fikrlarimizni quyudagi sinfdan tashqari mashg'ulot misolida ko'rib chiqamiz.

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'quv mashg'ulotlarini eng samarali shakllaridan biri sinfdan tashqari sport mashg'ulotlari xisoblanadi.

Sinfdan tashqari sport mashg'ulotlari orqali o'quvchilarda milliy g'urur, qadryatlar, umum insoniy xis tuyg'ularni rivojlantirishga oid bir qator metodik adabiyotlar ham yaratilgan bo'lib, ularda o'quvchilarning psixologik xususiyatlari ham aloxida etirof etilgan :

1. jismoniy mashg'ulotlarni asosiy mashqlarni olib borishning asosiy tamoyillari

2. o'rganilgan mashg'ulotlarni amaliyotda qo'llashning ketma-ketligi

3. amalga oshirilayotan jismoniy tayyorgarlikni nazorat qilishning shakl va metodlari.

4. O'quvchilarning individual psixologik xususiyatlaridan kelib chiqan holda jismoniy yuklama berishning me'yorlari

5. jismoniy harakatlarning o'ziga xos xususiyatlari o'quvchilar irodasiga munosabat muammolari tahlil qilingan.

Sinfdan tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur, qadryat va an'analar tuyg'usini rivojlantirishda, qo'llaniladigan pedagogik metodlar yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi o'quvchilarda mashg'ulotlarni mazmunli tashkil etishda kamchiliklarga yo'l qo'yishimizga sabab bo'ladi.

Sinfdan tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilar o'zlarida shakllantirishlari zarur bo'lgan milliy g'urur tuyg'usini jismoniy tarbiya darslrida quyudagi strukturalarda ko'rishimiz mumkin:

- jismoniy tarbiyaga nisbatan xissiy munosabat, unga qiziqish va ishonchning namoyon bo'lishi;

- sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishda jismoniy tarbiya bilimlarini egallashning muhim omili sifatida qarashning paydo bo'lishi, unga erishish uchun belgilangan me'yor asosida mashq va boshqa harakatlarni bajarishning muhimligi;

- shaxsning jismoniy va ma'naviy barkamollikka erishishida ko'nikmani malakaga aylantirib borish va shu orqali mukammalikka erishish;

- jismoniy tarbiya amaliyotiga yangi tajribalarni kiritib borish va maqsadga yo'naltirish.

Sinfдан tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishning pedagogik jihatlari: ijtimoiy axloqiy majburiyat, pedagogik tajribalar umuminsoniy qadriyatlarni tarixiy davrlar kesimida bevosita bog'lash asosida aniqlashtirish. O'quvchi yoshlar uchun olimpiya ta'limining samarali tizimini yaratish" innovatsiya loyiha ishi sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishning mazmunan boyishiga xizmat qilgan;

Sinfдан tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishning asosiy mezonlari shaxsning o'z-o'zini namoyon qilishi va ro'yobga chiqarishi uchun sharoit yaratishini targ'ib etishga qaratilgan pedagogik jarayonni tashkil etish asosida Olimpiya sport turlari-yutuq va istiqbollari mavzusidagi ilmiy-amaliy konferentsiyada keng ma'lumotlar berilgan.

Sinfдан tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishga yo'naltirilgan, rag'batlantirilgan, amalda qo'llanilganda jismoniy tarbiyaga nisbatan milliy munosabatni diagnostikasida aks etgan:

Demak, sinfdan tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishda jismoniy tarbiya darslari, jismoniy tarbiya sohasidagi nazariy bilim va ko'nikmalari, jismoniy mashqlar vositasida shakllangan turli amaliy ko'nikmalar va boshqalar sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Sinfдан tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish modeli tajribalarni o'rganish, ko'nikma va malakalar hosil qilish, mustaqil rivojlanishning empirik darajalarni hisobga olish hamda o'quvchilarning jismoniy tarbiya bo'yicha erishilgan yutuqlar ularda milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirish, o'sish ko'rsatkichlaridagi mavjud holati va samarador usullari, jismoniy tarbiya metodikasining o'tkazilgan tajriba-sinov ishlariga moslashuvchanligini sintezlash asosida o'quvchilarni jismoniy tayyorgarlikning yuqori darajasini rivojlantirish imkoniyatlari kengaytiriladi.

Sinfдан tashqari sport mashg'ulotlarida o'quvchilarni milliy g'urur tuyg'usini rivojlantirishda asosiy motivatsiya va sportga bo'lgan munosabatlari hamda ularni mohiyati o'rganishga jalb qiladi:

1) bevosita sportga aloqador nozik estetik xis tuyg'ular negizida shakllanadigan ijobiy kechinmalar:

- o'quvchilarda chiroyli, estetik harakatlardan qoniqish hissi;
 - o'zgaruvchan vaziyatlarda o'quvchilarni o'zini-o'zi boshqara olishi;
 - o'quvchilar tomonidan o'z imkoniyatini ko'rsata olish orqali atrofdagilar e'tiborini qozonish;
 - o'quvchilarning aksariyatida nomdor sportchilarga taqlid qilish;
- 2) bilvosita aloqadorlik negizida shakllanadigan tuyg'ular:

- o'quvchilarning chiroyli, kuchli va sog'lom bo'lish istagi;
- o'quvchilarda jismoniy imkoniyatlarini namoyon qilishlariga ota-onalarning xohishi.

Xulosa qilib adabiyotlarda qayd etilgan malumotlar tahliliga ko'ra, jismoniy tarbiya - ijtimoiy taraqqiyot natijasida ishlab chiqarish, madaniyat fan va sport sohasida yuksak natijalarga erishish imkoniyatini yaratdi. "bolaning Jismoniy rivojlanish uning tarbiyasiga ta'sir etish davomida organizmda biologik o'zgarishlar va funktsiyalarning vujudga kelishi, o'zgarishi ma'lum mudatdan so'ng takomillashib boradi. Nasldan-naslga o'tadigan tabiiy hayotiy kuchlar va organizmlarning tuzilishi, inson jismoniy rivojlanishi uchun asos bo'ladi. Lekin bolaning jismoniy rivojlanishning turli xil yo'nalishlari, uning xarakteriga, rivojlanish darajasiga, shuningdek, inson o'zida kamol toptiradigan fazilatlar va qobiliyatlar ham turmush sharoitlari va tarbiyaga ko'p jihatdan bog'liqdir". Biz bolani xar bir individual xususiyatiga ijobiy va salbiy tasirlarni o'rganishimiz lozim va shu asosida ta'lim tarbiya jarayonlarini ishlab chiqishimiz va amalga oshiorsak ko'zlagan yakuniy maqsadni tezroq amalga oshirishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Kamolova, A., & Ergasheva, G. S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalarining o'rganishning o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. *Science and Education*, 3(12), 590-592.
2. Kamolova, A. O. Q., & Husaynova, S. I. (2023). O'smirlar o'rtasida axloqsizlikni oldini olishda pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari. *Science and Education*, 4(2), 969-972.
3. Nishonova M.Ya., & Kamolova A.O. (2021). O'smirlarga huquqiy bilim berishda keys stadi texnologiyasidan foydalanish. *Экономика и социум*, (8 (87)), 42-45.
4. Nishonova, M. Y., & Kamolova, A. O. (2021). Using case stade technology in legal education for teenagers. *Экономика и социум*, (8), 42-45.
5. Bannayev, M. S. (2022). O'zbekistonda psixologik diagnostika va psixologik korreksion faoliyatni amalga oshirishdagi muammolar va yechimlar. *Science and Education*, 3(6), 701-703
6. Ахмедова, Д.С., Камолова, А. О. (2022). Ўсмирларда меъёрдан хулқий оғиш ҳолатларини коррекциялаш жараёнларида ҳуқуқий саводхонликнинг аҳамияти. *Eurasian Journal of Academic Research*, 2(3), 413-416.

TARBIYA DARSLARINI MULTIMEDIYALAR ASOSIDA SAMARALI TASHKIL ETISH

*R.X. Lutfetdinova,
Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD
G.A. Abduraxmonova,
Namangan davlat universiteti magistranti*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga "Tarbiya" darslarida multimediyalardan foydalanishning samarali tomonlari haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *Tarbiya, multimedia, multfilm, kognitiv, axborotli o'qitish.*

Insoniyat ming yillar davomida aqliy rivojlanish jarayonida oz xatti-harakatlarini ham tartibga solib keldi. Ushbu jarayon asosan o'zaro hurmat va atrofga va atrofdagilarga zarar keltirmaslik asosida rivojlanib kelgan. Bugungi inson tarbiya tufayli ham inson degan nomga sazovor bo'ldi va o'zining shu jihatini yanada rivojlantirishga, yuksak darajaga yetkazishga alohida e'tibor berib kelmoqda.

Bugungu kunda yosh avlodni tarbiyalashda zamonaviy texnologiyalarni rivojlanishi, zamon taraqqiyotini hisobga olgan holda, barcha sohalaridagi kabi yangicha yondoshuvlarni, usullarni va vositalarni taqozo etmoqda.

Jahon ta'limi tajribasi esa bugungi kunda eng samarali usul, o'quvchilarni fikrlashga o'rgatish ekanligini amalda allaqachonlar isbotlagan. Demak, darsliklarimiz jahon tajribasi asosida tuzib chiqilgan ekan, darslarni yanada samarali tarzda tashkil etish, har bir mavzu yuzasidan o'quvchilarda amaliy ko'nikmalar xosil qilish uchun endi asosiy o'qituvchi qo'llaydiga usul va vositalarga bog'liq bo'lib qolmoqda.

Multimedia vositalaridan aynan tarbiya darslarida foydalanish maslalarinig dolzarbligi shundaki, bugungi kundan kunga taraqqiy etib borayotgan jamiyatimizda avvaldan ko'z orqali bilimlarni qabul qilish darajasi yuqori bo'lganini, amaliy faoliyat orqali esa bu samaradorlik 90 foizgacha samarali ekanligi o'rganib chiqilgan holda multimedia vositalarining bugungi imkoniyatlari nafaqat mavzuni video, multfilm tarzida namoyish eta olish, balki, mavzu yuzasidan kerakli topshiriqlarni bajargan holda o'quvchilarni o'zlashtirish darajasini nazorat qilish, ularni mustaqil ishlash va fikrlash ko'nikma va malakalarini yanada rivojlantirish imkoniyatlarini ham yuksak darajada taqdim etadi.

Tarbiya fani O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan umumiyo'rta ta'lim muassasalarida 2020-2021-o'quv yilidan boshlab joriy qilindi. Ushbu fan Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasining bir qismi sifatida o'quvchilarda "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" g'oyasini singdirish, ularni ijtimoiy muvaffaqiyatli hayotga tayyorlash, faol fuqarolik pozitsiyasi, mas'uliyat, majburiyat, huquqiy ong va madaniyat, teran dunyoqarash, sog'lom

e'tiqodlilik, ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik kabi fazilatlarni shakllantirishni maqsad qilib qo'ygan. Fan va darslik konsepsiyasini yaratishda Yaponiya, Singapur, Angliya, BAA, Xitoy, Koreya, Rossiya, Germaniya kabi xorijiy davlatlarning tajribasidan foydalanildi. Ta'lim jarayoni nihoyatda murakkab jarayon bo'lganligi uchun ta'lim samaradorligi pedagog va o'quvchi faolliligiga, ta'lim vositalarining mavjudligiga, ta'lim jarayonining tashkiliy, ilmiy, metodik mukammalligiga bog'liq. Ta'lim-tarbiya jarayonini ilg'or vositalari, metodlar, texnik vositalar, usullariga tayanib takomillashtirish tizimi hisoblanadi. Bu tizim o'qituvchi tomonidan yaratiladi, ta'lim-tarbiya bosqichlarini o'zaro bog'lashga xizmat qiladi. Uning mazmuni va vazifalarini, maqsadini oldindan belgilash, ta'lim-tarbiyaning shakllari va vositalarini tayyorlash, o'quvchida shakllantirishko'zda tutilgan ma'naviy sifatlarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan darslarni rejalashtirish kabilarni o'z ichiga oladi.

Ta'lim - tarbiya jarayonining unumdorligini oshiradi, o'quvchilarni mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, bilimlarni mustahkam o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. An'anaviy o'qitish tizimi, aytish mumkinki, yozma va o'g'zaki so'zlarga tayanib ish ko'rishi tufayli axborotli o'qitish sifatida tafsiflanadi, chunki o'qituvchi faoliyati birgina o'quv jarayonining tashkilotchisi sifatida emas, balki nufuzli bilimlar manbaiga aylanib borayotganligini ta'kidlagan holda baholanmoqda. O'zbek xalqining yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko'p asrlar davomida qo'llagan usul va vositalari, tadbir shakllari, o'ziga xos urf-odatlar va an'analar, ta'lim-tarbiya haqidagi g'oyalari va hayotiy tajribasi mavjud. Bu meros o'tmishda ko'plab alloma-yu donishmandlar etishib chiqishiga asos bo'lgan.

Hozirgi kunda bu merosdan ijodiy foydalanish katta ahamiyatga ega. Ajdodlarimiz bilim o'rgatuvchi ustoz faoliyatiga katta ahamiyat berganlar. Bu pedagogik faoliyatga bo'lgan asosiy talablardan biri edi.

Multimediya vositalari (multimedia – ko'pvositalilik) - bu insonga o'zi uchun tabiiy muxit: tovush, video, grafika, matnlar, animatsiya va boshqalardan foydalanib, kompyuter bilan muloqatda bo'lishga imkon beruvchi texnik va dasturiy vositalar majmuidir.

Multimedia - gurrakab rivojlanayotgan zamonaviy axborotlar texnologiyasidir.

Multimediali taqdimot – bugungi kunda axborot taqdim etishning yagona va eng zamonaviy shakli hisoblanadi. Bu matnli ma'lumotlar, rasmlar, slayd-shou, diktir jo'rligidagi ovoq bilan boyitilgan, videoparcha va animatsiya, uch o'lchamli grafika tarzidagi dasturiy ta'minot bo'lishi mumkin. Taqdimotning ma'lumot taqdim etishning boshqa shakllaridan asosiy farqi ularning mazmunan boyitilganligi va interfaoligidir, ya'ni belgilangan shaklda o'zgarishga moyilligi va foydalanuvchi faoliyatiga munosabatini bildirishidir. Bundan tashqari, taqdimot Sizning saytingiz kaliti ham bo'lishi mumkin. Ya'ni Internetga chiqish imkoniyati mavjud bo'lgan paytda sichqonchani bir martagina bosish orqali taqdimotni ko'rib, kompaniya saytidan eng yangi ma'lumotni olish mumkin.

Multfilmlar bugungi kunda har bir bola hayotining ajralmas qismidir. Bir asr oldin animatsion filmlar paydo bo'lganidan beri bir necha avlod bolalar multfilmlarni tomosha qilib o'sib kelmoqdalar. Multfilm qahramonlariga taqlidan ko'pgina qizlar malika bo'lishni orzu qilishadi, o'g'il bolalar esa Oloviddin, O'rgamchak odam, Betmen, Zolushka, Sohibjamol va Mahluq kabi klassik animatsion ertaklarni tomosha qilgandan keyin o'zlarini jasur ritsar sifatida tasavvur qila boshlagaydilar. Multfilmlar bolaning kognitiv rivojlanishi va xatti-harakatlariga ijobiy ham, salbiy ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu albatta multfilm ssenariysi, qahramonlar qiyofasi va xarakteri, dizayni va boshqa juda ko'plab omillar bilan bog'liq.

Multfilmlarning bolalar uchun ahamiyatini, bolaning xulq-atvori va rivojlanishiga ko'rsatadigan turli ijobiy ta'sirlari bilan baholash mumkin. Multfilmlar bolalarga qanday ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin:

1. Bolalarga ilk yoshidan o'rganishni boshlashga yordam beradi. Multfilmlar bolalarga ilk yoshidan o'rganishga yordam beradi. Multfilmlarning bolalarga ijobiy ta'siri, ayniqsa, shakllar, raqamlar va ranglarni o'rgatuvchi ta'limiy multfilmlarda sezilarli bo'ladi. Ushbu multfilmlar bolalarga qiziqarli va interaktiv tarzda asoslarni o'rgatishi mumkin, bu esa o'rganishni qiziqarli tajribaga aylantiradi. Harakatlanuvchi, gapiradigan rasmlar va rangli tasvirlar bolalar uchun o'rganishni qiziqarli qiladi.

2. Kognitiv rivojlanishga yordam beradi. Multfilmlarni tomosha qilish bolangizning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu bolaning mantiqiy va fikrlash qobiliyatini, vizual va eshitishni qayta ishlashni, shuningdek, bolaning doimiy va tanlangan diqqatini rivojlantirishga yordam beradi.

3. Bola nutqining rivojlanishiga yordam beradi. Multfilmlarni bolalalarga turli tillarda namoyish qilish mumkin, bu esa bolalarning til o'rgatish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Misol uchun, agar siz ularga ona tilida multfilmlar ko'rsalar, bu ularning nutqini o'sishiga yordam beradi. Nutq asosan adabiy til normalari asosida rivojlanib boradi. Buni hozirgi bolajonlar nutqida ko'rishimiz mumkin. "Uddaladim", "Menga ma'qul" kabi adabiy usulda, shu bilan birga jumalarni chiroyli va to'g'ri tuzishga o'rganib boradilar. Agar multfilmlarni chet tilida tomosha qilsalar chet tilini o'rganishda ham samaradorlik yanada oshadi. Turli multfilmlarni tomosha qilish orqali bolalar talaffuzi va nutq uslubini ham yaxshilashlari mumkin.

4. Ijodkorlikni oshiradi. Multfilmlarni tomosha qilish bolalarning tasavvurini, ijodini rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilar ma'lum multfilmlardan ilhomlangan yangi g'oyalarni o'ylab topishi va tomosha qilgan multfilmlar asosida yangi hikoyalar yoki chizmalar yaratishi mumkin.

5. Kayfiyatni ko'taradi va stressni yengillashtiradi. Bolalar multfilmlarni kulgili deb bilishadi va ko'pincha multfilm qahramonlarining g'ayrioddiy harakatlaridan baland ovozda kulishadi. Kulgi stressni yengillashtiradi va o'ziga ishonchni mustahkamlaydi. Shuningdek, u immunitetni oshiradi va o'zimizni yaxshi his qiladigan endorfinlarning chiqarilishini qo'zg'atadi.

6. Bolalarga turli narsalarni o'rganishga yordam beradi. Multfilmlarni tomosha qilish bolalarga mahalliy urf-odatlar, an'analar, tarix va mifologiyani o'rgatishning ajoyib usuli hisoblanadi. Misol uchun, Ramayana yoki Mahabharataning animatsion versiyalarini tomosha qilish bolalarga hind mifologiyasini o'rgatishi mumkin. Ezop ertaklari yoki Panchatantra multfilmlarini tomosha qilish bolalarga yaxshi axloq, mehr va rahm-shafqatni o'rgatadi. Qaysi tilda mulrfilm tomosha qilayotganiga qarab, yoki qaysi millatninig multfilmi ekanligiga qarab o'sha xalq urf-odatlarini o'rganishlari mumkin. Yokida dengiz jonivorlari, o'rmon jonivorlari, qadimgi insonlar haqidagi multfilmlar o'quvchilarga turli joylar tabiati, hayvon va o'simliklari haqida juda katta ma'lumotlar beradi.

O'quvchilar bilan o'tkazilgan savol-javoblar o'quvchilar "Muzlik davri", Krudslar oilasi kabi multfilmlarni ko'rish orqali yer sayyorasidagi tarixiy geografik o'zgarishlar, hayvonlar turlari va yovvoyi odamlar qanday yashaganliklari to'grisida yaxshigina ma'lumotlarni juda yaxshi o'zlashtirganliklarini ko'rsatmoqda. Bu esa Multfilm ishlab chiqarish sanoatida o'quvchilarga bilib berishga katta e'tibor berilayotganini bildiradi.

Multfilmlarni tomosha qilishning bolalarga salbiy ta'siri. Multfilmlar bolalarga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan birga, multfilmlar saviyasi va mazmunidan kelib chiqqan holda ularning xulq-atvori va rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Bolalar ko'pincha o'zlarining sevimli multfilm qahramonlarini qahramon deb bilishadi va ularga taqlid qilishadi yoki ular kabi bo'lishga intiladilar. Ko'pincha ularning hayratga tushish ob'ekti noto'g'ri odatlarni rag'batlantiradigan yoki boshqalarga nisbatan befarq xulq-atvorni ko'rsatadigan noto'g'ri namuna bo'lishi mumkin. Multfilmlarning bolalar psixologiyasiga bunday ta'siri ko'pincha halokatli bo'lishi mumkin va natijada bolalar o'z-o'zidan befarq, g'ayriijtimoiy yoki isyonkor bo'lib qolishiga olib keladi.

Multfilmlarning bolaga salbiy ta'sirini bartaraf etish bo'yicha ota-onalar bilan suhbatlar o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Ularga o'rgatuvchi, bilim beruvchi multfilmlar ro'yxatini tavsiya qilish, farzandlari bilan multfilmlarni qanday muhokama qilishlari mumkinligi haqida metodik suhbatlar o'tkazish orqali to'g'ri yo'nalish berish mumkin. O'qituvchi o'quvchilar bilan multqahramonlar haqida gaplashar ekan, qanday multfilmlar ko'rishlari lozimligi haqida ularga ham ko'rsatmalar berib borishlari lozim.

Shu bilan birga ota-onalarga quyidagi tavsiyalarni berishi mumkin:

1) Multfilmlarni farzandlar bilan birga tomosha qilish.

Farzandlar bilan multfilm tomosha qilish bolalarga ota-onalari tomonidan ko'rgan narsalarini kuzatish imkonini beradi, shuningdek, ularning hikoya chizig'idagi turli voqealarga munosabatini kuzatish imkonini beradi. Bu, shuningdek, bola bilan yaxshi munosabatda bo'lishiga yordam beradi. Ularning sevimli multfilm qahramoni nima ekanligini bilish va ular bilan birga kulish farzandining fikrlash tarzini tushunishga va bolan bilan munosabatlarni yaxshilashga yordam beradi.

2. Soatlar sonini cheklang

Televizor yoki multfilm tomosha qilish vaqtini kuniga 1 soat, ayniqsa yosh bolalar uchun cheklash qoidasini o'rnatish lozim. Ularni o'tirib multfilm tomosha qilishdan ko'ra tashqariga chiqishga va o'ynashga rag'batlantirgan ma'qul.

3. Yoshiga mos va tarbiyaviy multfilmlarni tanlang.

O'quvchilarga salbiy xulq-atvorni tasvirlamaydigan yoki rag'batlantirmaydigan faqat yoshiga mos yoki tarbiyaviy multfilmlarni ko'rishiga ruxsat bering.

4. Multfilmlarning reallikdan farqini tushuntiring

O'quvchilarga multfilmlar va haqiqat o'rtasidagi farqni tushuntiring. O'quvchilarga nima zararli, nima maqbul va nima haqiqiy emasligini o'rgating. Misol uchun, siz bolangizga zo'ravonlikdan so'ng qahramon hech qanday zarar ko'rmagandek ko'rinsa-da, haqiqiy hayotda bunday emasligini tushuntirish lozim.

5. Filtrlash va monitoring ilovalaridan foydalanish

Nomaqbul kontentni filtrlash va o'quvchilar kirishini istamagan kontentni bloklash uchun monitoring va filtrlash dasturiga ega ota-ona nazorati ilovalaridan foydalaning. O'quvchilarni televizor yoki iPad oldida bir necha soat yolg'iz qoldirmasligingizga ishonch hosil qiling.

6. Axborot kanallarini o'rganing

O'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga yordam beradigan axborot va ta'lim mazmuni uchun "Discovery", "National Geographic" va "Animal Planet", "Dunyo bo'ylab" kabi kanallarni o'rganing. Shuningdek, siz ularni televizorda ko'rganlarini his qilish uchun o'zingiz bilan shu ko'rsatuvdagi kabi joylarga olib borishingiz mumkin. Misol uchun, agar ular galaktika yoki quyosh tizimi haqidagi dasturni tomosha qilayotgan bo'lsa, siz ularni planetariyga taklif qilishingiz va hatto tungi osmondagi yulduz turkumlari va sayyoralarni ko'rsatishingiz mumkin.

7. Til vositalari bilan dasturlarni tomosha qiling

O'quvchilarga alifbo harflarini, so'zlarni va qofiyalarni o'rganishga yordam beradigan til vositalari bilan dasturlarni tomosha qilishni taklif qiling. Audio kompakt disklardan foydalaning.

Hikoyalar va she'rlar uchun siz multfilmlardan ko'ra audio kompakt disklardan foydalanishingiz mumkin, chunki bu bolada eshitib o'rganish qobiliyatini rivojlanishiga yordam beradi.

9. Televizor qarshisida o'tirib ovqat yeyishlariga yo'l qo'ymang

Televizor yoki planshet tomosha qilayotganda ovqatlanish, ortiqcha ovqatlanish va nosog'lom ovqatlarga qaramlik kabi umrbod yomon ovqatlanish odatlariga zamin yaratadi. Bolalar ko'pincha ekran oldida bo'lganlarida ortiqcha ovqatlanadilar. Ular, shuningdek, nosog'lom taomlarni tanlashga moyil. Oilaviy kechki ovqat stolida birga ovqatlaning va ovqatlanayotganda televizor tomosha qilishdan saqlaning. Bu bolalarga e'tiborini oziq-ovqatga qaratishga yordam beradi va ularni to'yimli ovqat iste'mol qilishga undaydi va to'yingan paytda to'xtaydi.

Demak biz bugungi IT texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalangan holda o'quvchilarni huddi ular elektron o'yinlariga qiziqqanlari kabi dars jarayoniga ham qiziqishlarini orttirib, yuqori darajada bilim samaradorligiga erishsak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida "Tarbiya" fanini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 6-iyuldagi 422-sonli qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'llimizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-kitob. Toshkent.: O'zbekiston, 2018.

3. Multimedia vositalari va ulardan foydalanish Muallif: Mengliyev SH.
https://www.tami.uz/matnga_qarang.php?id=581

4. Dilfuza Kulchayeva. Boshlang'ich sinflarda „tarbiya“ fanini o'qitishning ilmiy-metodik asoslari.
<https://cyberleninka.ru/article/n/boshlang-ich-sinflarda-tarbiya-fanini-o-qitishning-ilmiy-metodik-asoslari/viewer>

MAKTAB O'QUVCHILARINING MOBIL VA KOMPYUTER QURULMALARIGA BOG'LIQLIGINING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK TAXLILI

R.S. Nuriddinov,

Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab o'quvchilarining zamonaviy gadjetlarga nisbatan munosabati, mobil o'yinlarga bog'liqligi, o'quvchilarning umumiy vaqtining qancha qismini mobil o'yinlarga sarfalayotganlari kabi masalalar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: o'yin, gadjet, "axborotli jamiyat", virtual, ekshn, kosmopolotizm, g'oya, ta'sir, online.

Ilm-fanning so'ngi yutuqlarini o'zida jamlagan zamonaviy texnologiya vositalari – mobil telefonlar, kompyuterlar va gadjetlar hayot faoliyatimizda ko'plab imkoniyatlar yaratib berish bilan birga, jamiyatimizda muayyan g'oyaviy – axloqiy meyorlarga ta'sir etmoqda. Hozirda axborotlarni hosil qilish, qayta ishlash, ko'paytirish, saqlash, tarqatish va uzatish sohasi bo'lmish informatika, kibernetikaning tez sur'atlar bilan o'sib borishi, sohani jadal rivojlantirilishi axborot texnologiyalarning yaratilishiga va kishilik hayotining qator sohalarini kompyuterlashtirishga olib keldi. Natijada g'oyatda tezkorlik bilan o'sib borayotgan «Axborotli jamiyat» nazariyasining paydo bo'lishiga va rivojlanishiga imkoniyat yaratib berdi.

Avvalgi davrlarga nisbatan hozirda havo bir necha barobar ortdushiga, sababi bir qancha bo'lib, bulardan dastlabkilari hajm va qamrov jihatdan, zamonaviy gadjetlarning, kompyuter, notbooklar, mobil telefonlarning keng ommalashgani va bozorga yangi ishlab chiqaruvchilar kirib kelishi, iqtisodiy jihatdan tan narhining arzonlashgani tufayli ularni har bir xonadonlarda uchratish mumkin. [1, 3]

Bugungi kunda kompyuter va mobil qurilmalar ilgorigidek tasavvurda biror moddiy mulk belgisi sifatida emas, balki oddiy ma'lum vazifa bajaruvchi buyum sifatida ko'rilmogda. Internet xizmatlaridan foydalanish qandaydir chegirmalar bilan keng ommalashmogda.

Xalqaro internet tarmog'ida o'ziga jalb etuvchi, qiziqishni va moyillikni oshiruvchi vositalar (ma'lum bir saytdagi biror o'yinning jimjimador, tez fursatda pul ishlab topish kabi reklamalar) o'ylab topilib taklif etilishi, istalgan virtual o'yini to'g'ridan to'g'ri "online" tarzida o'ynash yoki "skachat" (yuklab olish) ilovasi orqali o'z shaxsiy kompyuteriga yoki zamonaviy mobil qurilmalariga o'rnatish imkoniyati mavjudligi. [2,1]

Virtual o'yinlarga qiziqtirishda, haridorlar sonini oshirishda geymindustriya barcha jihatlariga, grafik dizaynning eng so'ngi yutuqlaridan tortib virtual realikga qadar e'tibor qaratilmogda, eng kichik detallargacha barchasi e'tibordan qolmaydi. Aksar virtual o'yinlarda personajni yanada kuchaytirish uchun pul to'lash, yutuqqa qo'yilgan katta miqdordagi pulga "juda oson va juda qulay" tarzda ega bo'lish imkoniyati ularni o'yindan haqiqiy ma'noda qimorga aylantirmogda.

Maktabdagi o'quvchilar tomonidan mobil va kompyuter o'yinlarini o'ynash bo'yicha o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, o'yinlariga qancha vaqtingizni sariflaysiz? – savoliga :

- 72 % o'quvchi o'rtacha 1-2 soat, deb javob qaytargan,
- 20 % o'quvchi 3-4 soat,
- 6,3 % o'quvchi 5 soat va undan ko'proq vaqtini o'yinlari o'ynash bilan o'tkazishini aytgan.

O'yin o'ynovchilar ongiga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiluvchi kompyuter o'yinlarining eng ommalshgan janri – bu ekshn (inglizcha **Action** – *harakat*) bo'lib, asosan, u jangari sahnalar, mushtlashuvlar, otishmalar, muayyan topshiriqlarni o'z ichiga oladi. [3, 5]

Sensor Tower hisobotiga ko'ra so'ngi yillarda eng ko'p marta yuklab olingan o'yin "PUBG Mobile" bo'lgan. Undan keyingi o'yinlar qatorini esa "Убежище 23", "Fox Legends", "Garena Free Fire", "Call of Duty: Mobile" kabi o'yinlar band etgan. [4, 2]

Yuqorida keltirilgan o'yinlarning aksar qismi takidlaganimizdek ekshn janridagi o'yinlardir. O'yinlardagi personajlar bolalar ma'naviy ongiga, ruhyatiga salbiy salbiy ta'sir ko'rsatishga moyil o'yinlardir. Bu turdagi o'yinlar otishmalarga, portlash va turli ur-yiqitlarga boy. Undagi bosh qahramon personajlar boshqalariga qaraganda kuchli, har tomonlama "yetuk", og'zi shaloq, ichkilikka moyil, bezori, zo'ravon sifatida keltiriladi. Qahramon qiyin vaziyat paytida boshqa begona chorasiz "qahramonlar" bilan uyishib harakat qilishiga to'g'ri keladi. Qiyin vaziyatdan chiqib olgach esa, ular bir biriga qarshi kurashadi. Chunki "sen o'ldirmasang, seni o'ldiradilar" aqidasi o'yinning qoidasidir. Biroz avval bir – biriga "yordam" bergan hamkorlar bir –birini "o'ldiradilar".

Qahramonlik toifasiga kiruvchi o'yinlar bir qarashda vatanparvarlik ruhi-singdirilgan o'yinlarga o'xshaydi. Lekin, afsuski, siz u yerda boshqa yurt fuqarosi sifatida jangga kirasiz va turli mamlakatlarda urush harakatlarini olib

borasiz. Bu boladagi vatan tuygʻusi soʻndirilishiga, va unda “kosmopolitizm”ning shakllanishiga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Marifjon oʻg M. D. et al. THE BREADTH OF INFORMATION AND ITS MANIPULATIVE EFFECT ON THE HUMAN MIND //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 10. – №. 7. – C. 17-21.
2. Samitjonovich N. R. (2020). SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DAILY LIFE OF CHILDREN. INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION, 1, 65-67
3. Marifjon oʻg M. D. et al. IJTIMOIIY MUNOSABATLARDA MANIPULYATIV TAʼSIRLARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI //OʻZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 13. – C. 818-822.
4. Джалолова М. А. (2022). СЕНСОРНОЕ РАЗВИТИЕ И ОБУЧЕНИЕ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: Джалолова Мохинур Абдусатторовна, Нуриддинов Расулжон Самиджонович Преподаватели кафедры психологии Ферганского государственного университета. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (11), 363-369.
5. Nuriddinov R. S. (2020). INFORMATION AS A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PROBLEM. In Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества (pp. 380-382).

BOSHLANGʻICH SINIF OʻQUVCHILARINING AQLIY RIVOJLANISHINI MOTIVATSION ASOSDA UYGʻUNLASHTIRISHDA PEDAGOGNING FAOLIYATI.

Sh.M. Komolova,
Namangan davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: Maqolada boshlangʻich sinf oʻquvchilarining aqliy rivojlanishiga oʻqituvchi faoliyati yuzasidan motivatsion yondashuv boʻyicha fikr-mulohazalar bildirilgan.

Tayanch soʻzlar: psixologik-pedagogik taʼsir koʻrsatish, oʻqituvchi vqobiliyati, innovatsiya, pedagogic yondashuv, dars bosqichlari.

Bugungi kun taʼlimi jarayonidagi oʻzgarishlar barcha pedagoglar oldiga oʻquvchining bilimlarni yuksak darajada oʻzlashtirishi; oʻquvchilar mustaqil tafakkurini, ular afaoligini rivojlantirish; yuksak axloqiy sifatlarni tarbiyalash; ularning tafakkur, muloqot, oʻqish, mehnat qilishga boʻlgan qobiliyatlarini taraqqiy ettirish kabi murakkab va masʼuliyatli vazifalarni qoʻymoqda. Bu oʻz navbatida

pedagoglarimizga ma'suliyat yuklab, zamon ta'limi va metodlari bilan qurollanishni pedagogik malakalar jamlanmasini talab etmoqda. O'quvchilarning intellektual va aqliy rivojlanishi ularning mustaqqil shaxs sifatida shakllanishini ta'minlash bilan bir qatopda jamiyatning kerakli a'zosi-darajasunu beradi. Bu o'rinda pedagog faoliyatining mahsuldorligi ahamiyatlidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida aqliy rivojlanishni mativatsion asosda uyg'unlashtirish asosida ta'limda ishtirokini ta'minlash beginning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmay oqituvchi va o'quvchi faoliyati birligini ko'rsatuvchi omil va natijani sifatli tarzda namayon etuvchi o'quv faoliyatning asosi hamdir. Bu jarayonda o'quvchi faqat mativatsion-hohlab o'rganadi. Shu Orinda xaqli savol tug'uladi. O'rganish nima? Harakatning oriyentirlash asosi-aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida kiritilgan tushuncha.

Harakatning oriyentirlash asosi bolaning shakllantirilayotgan harakat va uni to'g'ri, muvaffaqiyatli bajarish sharoitlari va sifatlari bilan dastlabki tanishish jarayoni va natijasidir. *O'rganish*-insonning o'quv faoliyati natijasida yangi psixologik sifat va xususiyatlarni o'zlashtirganligini bildiradi. O'rganish o'qish orqali sodir boladi. *O'qish esa*-bilim, ko'nikma va malakalarni egallash uchun qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan o'quvchi tomonidan amalga oshiriladigan o'quv harakatlari. O'quv faoliyati natijasida inson yangi bilim, ko'nikma va malakalar egallaydi, yoki mavjudlarini o'zgartiradi, o'z qobiliyatlarini rivojlantiradigan, takomillashtiradigan jarayondir. Bu jarayonni o'qituvchi boshqaradi, tashxislaydi va unga mativotsion yondashish orqli o'qish faoliyatini samaradorligi va uzoq davom etishini ta'minlab turadigan ma'sul shaxsdir.

Buning uchun o'qituvchi o'quvchida o'quv faoliyatini harakatni operatsion asosini yarata olishi lozim. Uning mazmuni quyidagicha: *harakatning oriyentirlash asosi*-aqliy harakatlarning bosqichma-bosqich rivojlanish nazariyasida kiritilgan tushuncha.

Harakatning oriyentirlash asosi bolaning shakllantirilayotgan harakat va uni to'g'ri, muvaffaqiyatli bajarish sharoitlari va sifatlari bilan dastlabki tanishish jarayoni va natijasidir. Bundan kelib chiqadiki, o'qituvchi xarakat operatsiyasining mazmini bilan ishlashi joiz, sababi, u mativatsion munosabatni tug'diruvchi asosdir. Ayniqsa kichik maktab yoshi o'quvchilarida bu jarayon bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Shu o'rinda aqliy xarakatni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi o'rinlidir. Bu nazariya rus psixologi P.Ya.Galperin tomonidan ishlab chiqilgan va uning shogirdlari tomonidan rivojlantirilgan ta'limot bo'lib, bilim, ko'nikma va malakalar shakllanishining umumiy psixologik asoslari bosqichma-bosqich ma'lum dastur asosida rivojlanadi. Pedagogik faoliyat ham inson faoliyatining boshqa jabhalari kabi tavsiflanadi.

Bu eng avvalo;

- maqsadga yo'nalganlik,
- motivlashganlik,
- predmetlilikdir.

N.V. Kuzmina ta'rifiga ko'ra, pedagogik faoliyatning muhim jihati-bu uning mahsuldorligidir. Pedagogik faoliyat mahsuldorligining 5 ta darajasi ajratib ko'rsatiladi;

1-daraja	2-daraja	3-daraja	4-daraja	5-daraja
(minimal) reproduktiv	(quyi) moslashgan	O'rta-lokal	(yuqori)	(eng yuqori)
pedagog o'zi bilgan narsalarni boshqalarga yetkazib bera oladi	pedagog o'z fikrlarini auditoriya- ning o'ziga xos jihatlari bilan ma'lum qila oladi	bir bo'limi bo'yicha o'quvchilar- da bilim, ko'nikma va malakalar- ning strategiyasi-ni egallaydi	o'quvchilar bilimini sistemali modellashtirish o'qituvchi o'quvchilarda fan malakalarini shakllantirish- ning yo'l- yo'riqlarini biladi.	modellashtirilgan tizimli faoliyat va o'quvchilar xulq- atvori. Bunda pedagog o'z fanini o'rgatishdagi yo'lyo'riqlarni shunday egallaydiki, natijada u o'quvchi ehtiyojlarida o'z-o'zini tarbiyalash, o'z- o'ziga ta'lim berish, o'z-o'zini rivojlantirish vositasi sifatida xizmat qiladi.

D.B.Elkonin boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv faoliyatini boshqarishga oid o'z nazariyasini ishlab chiqqan bo'lib, uning fikricha, o'quv faoliyatini boshqarish uchun quyidagi tarkibiy qismlarni o'quvchilar egallab olishlari zarur:

- berilgan o'quv topshirig'ini yechish uchun vositalar tanlash;
- topshiriqlarni yechish jarayonida o'z-o'zini nazorat qilish
- o'zlashtirilgan bilimlar, ko'nikmalar sifatini baholash;
- o'z-o'zini va topshiriq yechimini tekshirish;
- o'z oldiga maqsad qo'y aolish;
- simvollar (alamatlar, belgilar) bilan predmetning ichki munosabatlari mavjudligini tushunish kabilar.

N.D.Levitov mazkur muammo bilan bevosita shug'ullanmagan bo'lsa-da, lekin o'qituvchi tomonidan o'quv faoliyatini boshqarish imkoniyati va uning mezonlari to'g'risida muhim fikrlarni ilgari suradi. O'quv faoliyatini idora qilish uchun quyidagi jabhalar ishtirok etishi shart:-tafakkurning mustaqilligi;

- o'quv materialining tez va puxta o'zlashtirilishi;
- o'quvchilardagi aqliy topqirlik;
- ta'lim jarayonida vujudga keltirilgan muammoli vaziyat mohiyatiga chuqur kirib borish, ya'ni muhim alomatni nomuhimdan ajratib olish;
- fikrlashda tanqidiylik, ijodiylik va boshqalar.

Bularning muayyan tizim shakliga kelganligi ta'limni optimallashtirishning puxta negizidir. Shu ma'nodan kelib chiqib, o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini o'stirish, erkin va teran fikrlash, o'z fikrlarini ravon ifodalashga o'rgatishda interaktiv usullardan foydalanishning ahamiyati beqiyosdir. Bolalarning barkamol avlod bo'lib etishishida so'zlash madaniyati to'g'ri va mantiqli gapira olish qobiliyati ham mujassam bo'lishi lozim. O'qituvchi darsga tayyorgarlik ko'rish chog'ida boshlang'ich sinf o'quvchilarida faollikni oshirish yo'llarini, mavzuni o'tish modellarini, mashg'ulot jarayonida foydalanishi mumkin bo'lgan vositalarni, dars samarasini oshiradigan usullarni, motivlash hosil qiladigan yo'l-yo'riqlarni oldindan aniqlab, rejalashtirib olmog'i lozim. o'qitish metodi ta'lim oluvchi va o'qituvchining o'qitish jarayonidagi o'zaro aloqa shaklidir. O'qituvchi va o'quvchi orasidagi jarayon aslida o'quvchini u yoki bu bilim ko'nikma va malakalarini o'zlashtirish maqsadida bog'lab turganligini ko'rsatib turadi. Agar keng ko'lamda oladigan bo'lsak, o'qitishning birinchi kunlaridan to shu kungacha o'qituvchi va o'quvchi orasidagi keng ma'noda uch hil bog'lanish shakllangan bo'lib, u o'z tasdig'ini topgan. Ko'rinib turibdiki, uslubiy yondashuvda o'qituvchining barcha zahiralari ishga tushadi va o'quvchi tafakuriga mahsulot sifatida singadi. Faol uslubiy yondashuvda o'qituvchi bilan o'quvchi bir-biri bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Dars jarayonida o'quvchi nafaol tinglovchi emas, balki darsning faol ishtirokchisiga aylanadi. Maktab dasturlarining tobora murakkablashib borishi va kengayib borishi, "kompyuterlashtirish", televideniya namoyish qilinadigan dahshatli filmlar, jangovar filmlar, jinoyatchilik holatlari-bularning barchasi bolalarning zamonaviy ongida yangi psixologik haqiqatni vujudga keltiradi. "Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining psixopedagogik faoliyati maqsadining o'ziga xosligi o'qituvchidan quyidagilarni talab etadi.

Hozirgi zamon va texnika taraqqiyoti o'qituvchining ijodkor bo'lishini, fanning muhim muammolari yuzasidan erkin fikr yuritish olishi, fan yutuqlarini o'quvchilarga etkaza olish va nihoyat o'quvchilarni ham ijodiy fikrlashga, tadqiqot ishlariga o'rgata olishni talab qiladi. Ilg'or pedagogik tajriba deganda, biz o'qituvchining o'z pedagogik vazifasiga ijodiy yondashishini, o'quvchilarning ta'lim-tarbiyasida yangi samarali, yo'l va vositalarni qidirib topishini tushunamiz. Shuning uchun o'qituvchi avvalo tadqiqotchilik malakalarini egallashi zarur. O'qituvchi ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish davomida ma'lumotlarni to'playdi, tahlil qiladi, ular asosida xulosalar chiqaradi. U fan xulosalaridan o'zining amaliy faoliyatida foydalanish jarayonida hozirgi zamon o'qituvchisi uchun zarur bo'lgan juda muhim fazilatlarni egallaydi. Boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi ta'sir ko'rsatish orqali o'quvchilarni ijtimoiy foydali mehnat faoliyatiga tayorlash va pedagogik jihatdan ma'lum bir maqsadga muvofiq tarzda tarbiyalanuvchi shaxsiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarning xulq-atvorini shakllantirishdek ma'suliyatli vazifani bajaradi. Bundan tashqari boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining mahorati tarkibida

pedagogik ijodkorlik muhim kasbiy sifatlardan biridir va uning manbai-bu pedagogik tajribadir. Pedagogik tajriba-muammoli vaziyatlarga juda boydir. Ularni ijobiy va natijali hal qilish esa boshlang'ich sinf o'qituvchisining mahorat darajasini belgilaydi. Bu jarayon o'quvchilarning ota-onalari bilan ishlash jarayonida yaqqol ko'rinadi. Shuning uchun boy tajribaga ega bo'lgan o'qituvchilar tajribasini, mahoratini o'rganish ayni muddaodir. Zero, bizga jahon standartiga javob bera oladigan, o'z sohasining xaqiqiy ustalari kerak. Jamiyat, fan va madaniyatning rivojlanishi ta'lim va tarbiya ishlarining qay yo'sinda olib borilishiga bog'liqdir. Bu falsafiy aqida davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy qonuniyat hisoblanadi. Davlatning buyuk kelajagi, albatta, yoshlarni chuqur bilimli va barkamol shaxs taqdiri bilan bog'liqligini unutmagan holda, ushbu muammoni mahoratli, bilimli pedagoglar faoliyatiga tayanib echish mumkinligini unutmashimiz lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. N.G'aybullaev. A.Yodgorov. R.Mamatqulov. K.Toshmuradova "Pedagogika" ma'ruzalar matni. T., 2001.
2. M.Xayitboev. "Pedagogik mahorat asoslari NamDU. 2000.
3. O'qituvchilik ixtisosiga kirish kursiga metodik ko'rsatmalar. Tuzuvchilar: M. Zaharina, S.X. Temurova. V.G. Sharova. –T:
4. Qudratov. T. Nutq madaniyati asoslari. –T: O'qituvchi 1993y.

KATTALARNI BOLALAR TOMONIDAN BOSHQARISHDA QO'LLAYDIGAN MANIPULYATIV USULLARI

*M.J. Rajabov,
Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada kattalarni bolalar tomonidan manipulyatsiya qilishlarini ba'zi ko'rinishlari haqida ma'lumot berilgan

Kalit so'zlar: "Kichkina-katta", "Kichik diktator", "Ayyor-tulki"dir, "Qahri qattiq, shafqatsiz", "Musobaqachi yoki birinchi bo'lishga intiluvchi".

Har qanday kishining shaxs sifatidagi psixologiyasi va xulqi sezilarli darajada ijtimoiy muhitga bog'liq. Ijtimoiy muhit murakkab tuzilishli jamiyat bo'lib, unda kishilar guruh deb ataladigan, ko'p sonli u yoki bu darajada turg'un birliklarga birlashadi. Individda jamiyat va katta ijtimoiy guruhlar bevosita ta'sir o'tkazuvchi kichik guruh hisoblanadi. Kichik guruh jamiyatning eng sodda katakchasi (yacheyka) hisoblanadi. Unda inson hayotining asosiy qismini o'tkazadi. Oilani tabiiy ravishda kichik guruhga kiritish mumkin, chunki u a'zolarining ehtiyojlaridan, motivlaridan kelib chiqqan holda vujudga keladi va mavjud bo'ladi. Shuningdek, oilaning oliy darajada rivojlangan kichik guruh deb atash ham mumkin, buning boisi unda yetarlicha psixologik umumiylik (uyg'unlik), yaxshi

yo'lga qo'yilgan shaxslararo munosabatlar – shakllangan hamkorlik tuzilmasi, vazifalarning aniq belgilanishi va hokazolar mavjud bo'ladi. Shu o'rinda hamkorlik jarayonida g'olib bo'lishga, boshqarishga ya'ni manipulyatsiya¹ qilishga intilish har bir oila a'zosida turlicha ko'zga tashlanadi. Bu borada bolalarning otalarni boshqarishi yoki boshqacha ataydigan bo'lsa manipulyatsiya qilishi o'ziga hos bo'lib, ularning o'z usullari mavjuddir. Oilada bolalar – haqiqiy va juda ajoyib manipulyatorlardir! Chunki dono halqimizni “Bola hatto Podshohni ham taxtidan turg'azgan ekan” degan ibora mavjud. Bolalarni kattalarni manipulyatsiya qilishini quyida biz ba'zi ko'rinishlarini tahlil qiladik.

Kichik manipulyatorlarning qo'llaydigan usullarini eng keng tarqalgani – “Kichkina-katta” usulidir. Bular o'zini doim yomon his qiladi, oyog'ini zo'rg'a sudraydi, hatto kun bo'yi cho'zilib yotishga ham tayyor bo'ladilar, azob chekayotganday ko'zlarni ola-bula qilib – o'z ishlarini faqat sizga bajartirishga majbur qiladilar. Bunday passiv qaram bola bizga o'zining nochor va qat'iyatsizligini ko'rsatish orqali manipulyatsiya qiladi. O'zining zaifligini yetarlicha erta anglagan holda, u yordamga muhtoj va axmoqning rolini tanlaydi. U ko'plarning tasavvuridagi, dangasagina emas, balki kattalarni muvoffaqiyatli manipulyatsiya qilib, ularni o'zi uchun hamma narsa qilishga majbur eta olgan bo'lsa, u ayyor tulkiga o'xshab yetarlicha aqlli hamdir.

Bolalar manipulyatsiyasining yana bir turi – “Kichik diktator”lardir. U kattalarni chuchchaygan lablari, o'jarligi, gapga kirmasligi, oyoqlarini yerga urib tappilatish yordamida boshqaradi. Bu shunchalik toqat qilib bo'lmaydigan holatki, siz bunday jirkanch, qabih, tomoshani ko'rmaslik uchun hamma narsani qilishga tayyordirsiz. Kichik diktator har doim band, unda o'zining ko'nglidagi har kungi ishini o'zi bajarishiga vaqti yo'q.

Bolalar manipulyatsiyasining yana bir turi-bu “Ayyor-tulki”dir. U har kungi hayotini yig'loqilikdan boshlaydi va ko'z yoshlariga diqqat-e'tiborlilik bilan to'lov amalga oshirishini tezda anglab oladi. U hali nima sababdan yig'ini boshlaganini o'zi tushunib yetmasdan, uni allaqachon yupatishni, mayin silashni boshlashadi va ko'proq mehr berishga urinishadi. Maktabga ko'z yoshli niqobini “charxlab” boradi. Maktabda esa o'zining yashirin kurashini belgilangan maqsad yo'lida qo'llash imkoniyati yetarlidir. Dars murakkabroq, o'qituvchi esa talabchanroq bo'lganda “Ayyor-tulki” kabi aqlini ishga soladi va tezda qorin og'rig'ini ifoda (simulyatsiya-o'zini yolg'ondan biror ko'yga solish; mug'ombirlik qilish) qiladi va uyga jo'naydi. Oxir oqibatda u o'ziga nisbatan ortiqcha diqqat qilishlariga erishadi, chunki unga achinuvchilar atrofida yetarli. U o'ziga hamdard topish bo'yicha usta bo'lib qoladi. O'yin vaqtida u ikkov jamoani ham qo'rqinchli lat yeyish orqali mug'ombirlik bilan adashtira oladi. U hatto ertalab onasining yordamisiz kiyina olmaydi, chunki uyqudan so'ng uning qo'llari uyushadi, boshi aylanadi, ko'zlari namlanadi va shunga o'xshashlar.

Kichik manipulyatorlarning yana bir turi – “Qahri qattiq, shafqatsiz”dir. Uning xarakterli belgisi zo'rlovchi bola. U o'z tengdoshlarini turtadi, janjal boshlaydi, haqoratlaydi, urushadi va shu kabilar. Uning harakatidan atrofidaqilar

¹ Manipulyativ faollik usullar yo'naltirilgan manzil (bir omil sifatida qaralib) manipulyatorning maqsadi, qiziqish va ehtiyojini amalga oshiruvchi ya'ni, uning psixikasini o'zgartirishga yordam beruvchi spetsifik metodlarni talab qiluvchi bir omil sifatida ko'riladi. Dotsenko Ye.L. "Psixologiya manipulyatsii", g. Moskva, 1997g., 55 st.

uyaladi, unga esa zarracha qizig'i yo'q. Asosiy o'yinchoqlari tajovvuz qilish mumkin bo'lgan turli narsalar. U nafrat va qo'rquvning o'qraygan ko'zlar bilan aralashmasi odamlarni yaxshi boshqaradigan qurolligini ancha erta tushungan. SHuning uchun u boshlovchi bezori bo'la oladi. Dunyoda uning eng yomon ko'rgan kimsasi turli obro'ga ega kattalardir va shuning uchun uning nafrat o'qiga ko'proq o'qituvchilar va ota-onalar duchor bo'ladilar.

Bolalar manipulyatsiyasining yana bir turi – “Musobaqachi yoki birinchi bo'lishga intiluvchi”dir. Bu “Ayyor-tulki” va “Qahri qattiq, shafqatsiz”ning o'ziga xos qorishmasidir. Odatda bunday tipdagi bolalar ikkita va undan ortiq o'g'il bolalar o'sayotgan oilalarda shakllanadi. Kichik bola erta yoshdanoq bu dunyoda o'ziga joy zabd etayotib musobaqa ilmini o'zlashtiradi. Maktab uning bu sohada mashq o'tkazish uchun eng yaxshi o'quv poligonidir. Ota-onalarini, aka-ukalarini, sinfdoshlarini u raqib sifatida idrok qiladi. G'alaba qilish va ustunlikka erishish uning uchun oilada oddiy yashash yoki maktabda oddiy o'qishdan muhimroqdir. Lekin, sekin-asta hayotdagi o'zi boshlagan musobaqalari marafoni uning uchun ayanchli bo'la boshlaydi. Chunki kim undan yaxshi o'qisa, sport bilan shug'ullansa, raqs tushsa va h.k. qilsa – bu qo'rquvning doimiy manbaiga aylana boshlaydi.

Albatta manipulyator bo'lib tug'ilishmaydi. Kichkina sog'lom bolalarni kattalar o'zlari qo'llaridan ushlab zamonaviy kishilarning manipulyativ dunyosiga olib kirib yaratadilar. Birinchi saboqni albatta ular ota-onadan oladilar. Ota-onalar bizning manipulyativ jamiyatimizning tayyor maxsuloti bo'lsa, bolalar ham – yarim fabrikatlardir.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bunday bolalarga ota-onalarning boshlang'ich ta'sir usullaridan biri – bolaning aybdorlik xissi yordamida boshqarish. Agar bola ota-onasi ko'nglidagi narsani qilishni hohlamasa, ular bolada aybdorlik hissini uyg'otmoqchi bo'ladi. Shuning uchun ayyor-tulkiga “Sen shunday zaif odam bo'lishga uyalmaysanmi?”, qahri qattiq, shafqatsiz ga “Boshqa bolalarni xafa qilishdan uyalmaysanmi”, musobaqachi yoki birinchi bo'lishga intiluvchiga “Men sen uchun uyalayapman – bunday o'zingni sevishing va o'zgalardan g'alabani doimo tortib olish yaxshi emas” – deb murojaat qilishadi. Hamda bunday barcha ta'nai-tanbhlarga kattalarning eng yaxshi qo'shimchasi “Sening xulq-atvoring meni yurak xurujiga olib boradi – mana ko'rasan, o'sha kunga yetasan!”

Shunday qilib, oila – shunday institutki, u bolani inson va shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur bo'lgan muloqot minimumi bilan ta'minlaydi. Va shu bilan birga, boshqa hech bir institut bola tarbiyasiga oila kabi ziyon yetkaza olmaydi¹. Oilada ota-ona va bolalar o'rtasida ijobiy munosabatlar hosil bo'lishi ota-onaning bolaga munosabati manipulyatsiyaga emas, insoniylik va mehr-muhabbatga asoslangan yoki oilada ota-ona va bolalar o'rtasida o'zaro do'stona shakllangan munosabatlarga qurilgan bo'lishi lozim.

¹ Кульчицкая Е.И. Воспитание чувств детей в семье. - Киев, 1983. - 202 с.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ражабов, М. Ж. (2021). Психолингвистик жараёнда манипуляциянинг роли. *Инновации в педагогике и психологии*, 4(7).
2. Murodil, R. (2021). The concept of makiavellism in the scientific psychological literature and the degree of mac-scale in a person. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1249-1257.
3. Rajabov, M. J., & Absalamov, E. U. (2020). NLP IN ADVERTISING AND PRINCIPLES OF ITS APPLICATION. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 355-357).
4. Rajabov, M. J., & Sotvoldiev, J. M. (2020). INFORMATION-PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF ADVERTISING AND BUYER MOTIVATION. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 62-64)

SALOMATLIK KONTSEPTSIYASI VA SOG'LIQNING TARKIBIY QISMLARI

V.B. Ramatillayev,
Farg'ona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada odamlardagi ruhiy zo'riqish, salomatlikning ta'rifi, sog'lom turmush tarzi, sog'liqning tarkibiy qismlari, inson fazilatlarining ro'yxati tahlil etilgan.*

Kalit so'zlar: *“sog'liq” tushunchasi, ruhiy salomatlik, axloqiy salomatlik, kasbiy salomatlik, ijtimoiy salomatlik, sog'likning ko'pkomponentlari.*

Sog'lik insonning faol, ijodiy, to'laqonli hayoti uchun zarur shartlardan biri bo'lib xizmat qiladi. Faqatgina sog'lom odam, sog'lig'i, optimistligi, psixologik barqarorligi, yuqori aqliy va jismoniy ko'rsatkichlarga ega bo'lganligi sabab faol yashashga, kasbiy va kundalik qiyinchiliklarni yengishga va zamonaviy dinamik dunyoda muvaffaqiyatga erishishga qodir.

Bugungi kunda psixologiya fani jamiyatning umumiy psixologik madaniyatining holati bilan bog'liq bo'lgan dolzarb ijtimoiy muammolarni hal qilishdan chetda tura olmasligi tobora ravshanlashib bormoqda. Zamonaviy ijtimoiy hayotning ko'plab muammolari fuqarolarning madaniyati va birinchi navbatda sog'liq haqidagi psixologik bilimlarining yetishmasligi bilan bog'liqdir.

Kasallik asosan odamlarda ruhiy zo'riqishlarning ko'pligi va uni tanaga ta'sir qilishi (tashqi muhitning fizik, kimyoviy, biologik va ijtimoiy omillari) yoki rivojlanish jarayonida nuqsonlarni vujudga kelishi yoki mavjudligi natijasida buzilgan hayot tarzining namoyon bo'lishidir. Sog'liqni saqlash ilmiy muammo sifatida biomedikal, sog'lomlashtirish, ijtimoiy va psixologik fanlarning kompleksini qamrab oladi.

Hozirgi zamonaviy jamiyatida sog'liq va kasallikka tobora "haqiqiy", tabiat hodisalar (tana va ruhiyat holati) sifatida emas, balki murakkab artefakt sifatida qaralmoqdaki, bu ijtimoiy institutlar va texnologiyalar sababidir [6, 12].

Qadimda "Valetudo bonum optimum", deyishgan odamlar. Ya'ni – "Sog'lik - bu eng zo'r yaxshilik"dir. "Salomatlik hamma narsa emas, ammo sog'liqsiz hamma narsa hech narsa emas" deb tarif bergan Suqrot. Gipokrat esa, sog'liqqa qachonki tana tabiatining barcha qismlari (ya'ni asosiy elementlari) "o'zaro xarakatda mutanosiblikka amal qilsa" ro'y beradi deb ta'rif beradi [3, 115].

G'arb dunyoqarashiga xos bo'lgan dastlabki ta'riflardan biri qadimgi madaniyat sharoitida shakllangan va qadimgi faylasuf Alkmeonga tegishli bo'lgan ta'rif deb hisoblanadi. Miloddan avvalgi V asr boshlarida Alkmeon sog'liqni saqlashni *qarama-qarshi kuchlarning uyg'unligi yoki muvozanati* (isonomia ton dynameon) deb ta'riflagan [9, 939].

B.G.Yudin ta'kidlaganidek, "sog'liq" tushunchasi kundalik ongda, qoida tariqasida, sun'iy tarzda taqdim qilinmoqda va kundalik hayotda biz har doim ham uning mazmunini tashkil etadigan murakkab ko'p ma'nolikni ajrata olmaymiz [8, 56].

Sog'lom turmush tarzi - bu odamlar sog'lig'ini saqlash va yaxshilashga qaratilgan hayot tarzidir.

Sog'lom turmush tarzi inson salomatligi holatini 50% dan ko'proq belgilaydi. Hayot tarzi va turmush tarzini o'zgartirish orqali sog'lom turmush tarzini shakllantirish aholi salomatligini mustahkamlash, yomon odatlarga qarshi kurashda gigienik bilimlardan foydalangan holda uning sog'lig'ini yaxshilashda asosiy profilaktika vositasi hisoblanadi.

Kasallik mohiyatan biologik hodisadir va ijtimoiy salomatlik kontseptsiyasi "shuning uchun ko'p jihatdan majoziy (majoziy) ta'limga ega. "Ijtimoiy salomatlik" haqida gap ketganda ular odatda quyidagilarni anglatadi:

- ayrim kasalliklarning tarqalishi, ular tomonidan etkazilgan iqtisodiy yo'qotishlar, og'irlik (ya'ni aholi mavjudligiga tahdid yoki bunday tahdiddan qo'rqish) sababli ijtimoiy ahamiyati;

- kasalliklarning sabablariga, ularning kechishi va natijalariga ijtimoiy tuzilmaning ta'siri (ya'ni tiklanish yoki o'lim ehtimoli);

- ma'lum bir qism yoki butun insoniyat populyatsiyasining biologik holatini ijtimoiy statistika deb ataladigan tarkibiy (yig'ma) statistik ko'rsatkichlar asosida baholashdir.

Shu munosabat bilan biz V.M.Rozinning "salomatlikning dispozitiv intizom" tushunchasini rivojlantirishga bo'lgan urinishini esga olishimiz mumkin. V.M.Rozin M.Fuko tomonidan taklif qilingan "ijtimoiy hodisalarning dispozitivligi" tushunchasini asos qilib olgan. Dispozitiv - bu ob'ektning geterogen tushunchasi yoki ob'ektni tavsiflash, uning ichki tuzilishini ochish va ma'lum mazmunli rejalar, o'lchovlarini ochish tizimi bo'ladi. V.M.Rozinning g'oyasiga ko'ra sog'liqni saqlashni murakkab bir mantiqiy tizimining proektsiyasi va ob'ektivligi bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida ko'rib chiqishdir [6, 28].

Sog'likni ko'pkomponentli hodisa sifatida to'g'ri tushunish, albatta, insonning umumiy madaniyati va bilimiga bog'liq. Afsuski, odamlarning ko'p

qismi hayotlarining yarmini sog'lom o'tkazadilar va shundan keyingina, uni yo'qotib, unga nisbatan ehtiyojni his qila boshlaydilar. Shuning uchun har bir inson o'z tanasi, uning tuzilishi xususiyatlari, turli organlar va tizimlarning funksiyalari, o'z shaxsiyatining individual psixologik xususiyatlari, uning holatini tuzatish usullari, jismoniy va aqliy ishlashi haqida qayg'urishi kerak.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, salomatlik zamonaviy insonning ijtimoiy hayotdagi faoliyati uchun zarur shartlardan biridir. Bu ijtimoiy aloqalar va inson farovonligining barcha jihatlari uchun asosdir. Psixologiya fani bo'yicha, biz sog'liqni asosiy funksiyasini tushunamiz va inson haqidagi bilimlarni kengaytiramiz. Shu nuqtai nazardan sog'liq nafaqat biomedikal, balki mafkuraviy muammo hamdir. Demak, sog'liq insonning eng muhim dunyoqarashi va qadriyat ko'rsatmasiga aylanishi kerak. Aynan shu narsa zamonaviy dunyoda insonning o'z sog'lig'ining sub'ektiga aylanishi juda zarurligini ta'kidlamoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья.— СПб.: Речь, 2006. - 384 с.
2. Васильева О. С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр “Академия”, 2001. — 352 с.
3. Гиппократ. О природе человека// Клятва. Закон. О враче. Наставления. — Минск, 1998. — С. 111—131.
4. Дмитриева Н.Б. Психология здоровья личности. Учебное пособие для студентов. ТГГПУ Казань. 2010 62 ст.
5. Лидерман Х. Аутогенная тренировка. М. Издательство: Попурри, 2002 г. 204 ст.

BOLALARNI NAZORAT QILISHDA OTA-ONALARNING MANIPULYATIV INTIZOMIY METODLAR

*I.Yo. Isayeva,
Farg'ona davlat universiteti talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ota – onalarning o'z bolalarini intizomli qilishlarida qo'llaydigan manipulyativ usullari haqida ma'lumot berilgan

Kalit so'zlar: Manipulyatsiya, intizomning asosiy mezonni mukofot va jazo, qarama-qarshi agressiya, ijtimoiy normalar, manipulyativ intizom.

Xech bir normal bola dadil yoki irodasiz, mexnatsevar yoki yalqov, intizomli yoki intizomsiz bo'lib tug'ilmaydi. Agarda tarbiya to'g'ri tashkil qilinsa istalgan xarakter tipining barcha ijtimoiy qiymatli xislatlarini xosil qilish mumkin. Ko'pincha kattalar, o'qituvchilar asosan o'smir yoshidagi o'g'il bolalarning intizomsizligidan, sho'xligidan noliydilar. O'smirlarning zo'r faolligi, jo'shib turgan kuch g'ayrati, tashabbusi odatda oqilona ko'rinmaydi va to'polonchilikda,

sho'xlikda, intizomni buzishda namoyon bo'ladi. Psixologiya fanida bolalar psixologiyasidagi intizom sohasiday chalkash mavzu kam uchraydi va men sizlarga bolalar va ota – onalarning bir-birlariga qo'llaydigan manipulyatsiyalarini¹ tushuntirishga urinib ko'raman.

Intizomning asosiy mezoni albatta MUKOFOT va JAZOni ko'zda tutadi hamda hattoki bizning kunlarda ham: "Xivchini qo'lingda aylanishini kamaytirsang bolani buzadi" yoki "Bolalarni eshitib emas ko'rib turish ham kerak" degan ota-onalar uchrab turadi. Bu tipik iboralar odatda verbal jazolar, hafa qiluvchi qiyoslashlar, atrofdan izolyatsiya (ajratib qo'yish, yakkalik) qilish, imtiyozlardan mahrum qilish va jismoniy jazolashlar bilan birga olib boriladi.

Jazolashning oqibati (hatto u "qilmish uchun" bo'lsa ham) doimo tabiiy jo'shqinlikning tiyilishi va his-tuyg'uning bosilishi bo'ladi. Jazo doimo xavotirlikni chaqiradi va asabiylashishni vujudga keltiradi hamda ko'p hollarda esa natijani kutib ezilib-siqilib yurishga olib keladi. Hatto eng yengil jazo (menimcha, yengil jazo bo'lmaydi - ular hammasi shafqatsiz) ham ota-onalarga, jazolaganga, bunga e'tiroz bildirmaganga ham – nisbatan nafratni uyg'otadi. Qarama-qarshi agressiya jazolanish paytida bolada so'zsiz paydo bo'lib, uni yanada boshqa maqbul bo'lmagan ishlarni qilishlariga undaydi, demak – yana jazolanishlar. Oxir oqibat jazolash ishonchsizlik, noadekvatlik xissini tug'diradi. Jazolangan bola o'zini ota-ona mehridan mahrum bo'lganday his paydo qilib, yanada ko'proq ishonchsizlikni vujudga keltiradi. U o'zini yomon, qobiliyatsiz, arzimaydigan deb his qiladi va beixtiyor shu tasavvurlar ta'sirida harakatlana boshlaydi. Natijada ota-onalar o'z "tarbiyalari" bilan qarama-qarshi samaraga erishaveradilar.

Xulq-atvorni qattiq nazorat qilishga asoslangan intizom metodlari go'yoki bolani tuzatadiganday tuyuladi. Haqiqat esa shundaki, jazolash ijtimoiy normalarga qarshi xulq-atvorni oldini olish yoki to'xtatish emas, balki, yomon xulq-atvorni kuchaytiradi. Buni kriminalist psixologlarning tadqiqotlari ham isbotlab bergan.

Baxtimizga, ko'p ota-onalar manipulyativ intizomiy metodlardan foydalanishdan voz kechmoqdalar. Ular bolalarning intizomi adekvat bo'lishi va jamiyat tomonidan ma'qullanishini hohlashadi. Hamda bunday fikrlovchi ota-onalar manipulyativ intizomiy metodlar bolalarining jismoniy va ruhiy sog'lig'ini izdan chiqarishini yaxshi bilishadi.

Albatta tabiiy ravishda "Bunga qanday erishish mumkin?" degan savol tug'iladi. Ota-onalar o'zlariga bolalarini bo'ysunishni va hurmat qilishini asosida ishonchsizliklari yotishini yaxshi biladilar. Buni esa ko'p ota-onalar tushunib yetgan.

Biz ko'p hollarda bolalarimizning bizga nisbatan adovatini (dushmanligini) og'riqli qabul qilamiz. Bunday vaziyatlarda "biz ular uchun shuncha harakat qilamiz, shunchalik sevamiz, ular bo'lsa shunchalik agressiv (tajovvuzkor)" deb hitob qilamiz. Agar bola o'zini oilada xavfsiz his qilsa, o'z o'rnini bilsa va atrofdagilarga kerakday his qilsa, u ota-onalar uchun muammo bo'lmaydi. Bu vaziyatda biz bolani nazorat qilish va qandaydir cheklovlar asosida ushlab turmasdan balki, hissiyotlar asosiga qurilgan aktualizatorlarday (lot. actulis –

¹ Manipulyativ faollik usullar yo'naltirilgan manzil (bir omil sifatida qaralib) manipulyatorning maqsadi, qiziqish va ehtiyojini amalga oshiruvchi ya'ni, uning psixikasini o'zgartirishga yordam beruvchi spetsefik metodlarni talab qiluvchi bir omil sifatida ko'riladi. Dotsenko Ye.L. "Psixologiya manipulyatsii", g. Moskva, 1997g., 55 st.

haqiqat, lot. torus - ko'tarmoq) intizom bilan ish olib boramiz. Bilingki, o'z-o'zini nazorat qilish o'zgalarga ko'r-ko'rona bo'ysunishdan yoqimliroq. Bola – bu o'z shaxsiy his-tuyg'ulari, qoidalari va huquqlari mavjud tirik mavjudotdir – u har qanday dastur o'rnatish mumkin bo'lgan kompyuter qurilmasi emas. Bolasining hissiyotini yaxshi tushunadigan va ularni hurmat qiladigan ota-ona intizomiy muammolarni ham mohirona hal qila oladi. Agar uydagi emotsional iqlim (muhit) qulay bo'lsa, bola hattoki ota-onalar unga nisbatan qattiq turishsa va uning faoliyatini ma'lum doirada chegaralashsa ham o'zini behavotir sezadi. Ota-ona bolalarining nohush qilmishidan hayratga tushsalar ham, ularning bolaga shaxs sifatidagi qarashlari va his-tuyg'ulari o'zgarmasligi kerak.

O'z bolangizni intizomli qilishning sizga yordam beruvchi olti tamoyili mavjud va ular quyidagilar:

1) Hissiyotni xatti-harakatlardan ajrating. Bolangizning xatti-harakatlari qoralashga loyiq bo'lsa ham uning o'zini muhokama qilmang. Bolangizni siz qattiq yaxshi ko'rishingizni, ammo uning hozirgi xatti-harakati noma'qbul va ular to'g'rilanishi kerakligini bilsin. Har qanday xatti-harakatlar his-tuyg'ular natijasidir.

2) Bolani diqqat bilan o'rganing va oldingizdagi bolada asabiylik kuzatilmayotimi, aniqlang. Agar asabiy bo'lsa, bolani bu holatda jazolash uni yanada kuchliroq muvozanatdan chiqarishga olib keladi va ko'ngilsizliklarni yanada ko'payishi kuzatilishi mumkin.

3) Bolaning his-tuyg'ulariga javob bering. SHunday sharoit yaratingki bola ichidagilarni hammasini gapirib olsin, o'z his-tuyg'ulari chiqarsin. Ya'ni u dushmanona xis-tuyg'ulardan qutilsin, o'zini tiyib olsin, bosilsin.

4) Agar jazolash zarur bo'lsa, unda bola o'zi jazolashni tanlasin. Amaliyotdan ma'lumki, bola ota-onasi qo'llamoqchi bo'lgan jazolash usulidan ko'ra qattiqroq jazoni tanlar ekan. Bu juda muhim.

5) Bolani jazolayotib uning nima uchun jazolanayotganini anglab yetganiga ishonch hosil qiling. U boshqalarni (jazolayotganlarni) emas, o'zini aybdor deb bilsin. Unga oiladagi, ijtimoiy hayotdagi xulq-atvor qoidalariga so'zsiz, xuddi sport o'yinlari qoidalariday, bo'ysunish kerakligini tushunishiga yordam bering.

6) Havfli va buzg'unchi, tahdid tug'diruvchi harakatlarga cheklovlar qo'ying. Bolaga o'z harakatlarini boshqa, hammaga ma'qul yo'llar bilan amalga oshirishga, yo'naltirishga yordam bering. Mana shu intizomga dinamik yondashuvning asosiy formulasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ражабов, М. Ж. (2021). Психолингвистик жараёнда манипуляциянинг роли. *Инновации в педагогике и психологии*, 4(7).

2. Murodil, R. (2021). The concept of makiavellism in the scientific psychological literature and the degree of mac-scale in a person. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 1249-1257.

3. Rajabov, M. J., & Absalamov, E. U. (2020). NLP IN ADVERTISING AND PRINCIPLES OF ITS APPLICATION. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 355-357).

4.Rajabov, M. J., & Sotvoldiev, J. M. (2020). INFORMATION-PSYCHOLOGICAL EFFECTS OF ADVERTISING AND BUYER MOTIVATION. In *Психологическое здоровье населения как важный фактор обеспечения процветания общества* (pp. 62-64)

5.Rajabov, M. J., & Rajabova, X. X. (2019). Self-consciousness of students in social and psychological mechanisms. *Theoretical & Applied Science*, (12), 176-179.

6. Ражабов, М. Ж., & Ражабова, Х. Х. (2022). МАНИПУЛЯЦИЯ ТУРЛАРИ ВА ОДАМЛАРДА РЕПРЕЗЕНТАТИВ ТИЗИМНИНГ ИФОДАЛАНИШИ: Ражабов Муродил Жумабоевич, Фаргона давлат университети катта ўқитувчиси. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (6), 262-266.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYLARDAN FOYDALANIB SAMARALI MASHG'ULOT O'TISHNING AVFZALIKLARI

*A. Yo'ldashev,
Qo'qon Universiteti
Raqamli texnologiyalar va matematika kafedrası
o'qituvchisi
Z. Xaydarova,
University of Business and Science universiteti
Maktabgacha ta'lim yo'nalishi
talabasi*

Annotatsiya. *Maqolada maktabgacha ta'limda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari muhokama qilinadi. Planshetlar, o'yinga asoslangan o'rganish va virtual haqiqat kabi vositalardan foydalangan holda, bolalar erta kompyuter savodxonligini rivojlantirishlari va fikrlash, xotira va muammolarni hal qilish kabi kognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishlari mumkin. Texnologiya, shuningdek, shaxsiylashtirilgan va moslashtirilgan o'rganish imkonini beradi, bu o'qituvchilarga individual ehtiyojlarni yanada samarali kuzatish va qondirish imkonini beradi. Bundan tashqari, maqolada an'anaviy usullar bilan solishtirganda texnologiyaga asoslangan ta'limning iqtisodiy samaradorligi, shuningdek, masofaviy kirish va o'qituvchilar o'rtasida hamkorlik qilish imkoniyatlari ta'kidlangan.*

Kalit so'zlar: *Ta'lim, texnologiya, planshet, kompyuter, zamonaviy, onlayn, audio, video, interfaol.*

Ta'limdagi zamonaviy texnologiyalarning muhim afzalliklaridan biri shundaki, u o'qituvchilarga yanada shaxsiylashtirilgan va samarali o'rganish tajribasini yaratishga imkon beradi. Audio va video darslar, interaktiv dasturiy ta'minot va o'yinlardan foydalanish orqali bolalar ma'lumotni yaxshiroq saqlashga yordam beradigan yanada qiziqarli o'rganish tajribasi bilan ta'minlanadi.

O'qitishda texnologiyaning yana bir afzalligi shundaki, u o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi. Ta'lim texnologiyalari orqali o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi aloqa va hamkorlik yanada dinamik ekotizimni yaratishi va ota-onalarga farzandlarining rivojlanishi haqida ma'lumot berishi mumkin.

Interfaol doskalar, ta'lim dasturlari va ilovalar kabi texnologiya vositalaridan foydalangan holda o'qituvchilar o'rganishni yanada interaktiv va qiziqarli qilishlari mumkin. Texnologiya, shuningdek, bolalarda ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Bolalar texnologiya bilan aloqa qilganda, ular o'z maqsadlariga erishishning turli usullarini o'rganishda ko'proq ijodiy bo'lishga da'vat etiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy texnologiyalar real vaqt rejimida bolalarning o'qish jarayonini baholash imkonini beradi. Onlayn baholash va kuzatish vositalari yordamida o'qituvchilarga o'quvchilarning taraqqiyotini kuzatish va shunga mos ravishda ularning o'qishini shakllantirish osonroq bo'ladi. O'qituvchilar turli mintaqalardagi boshqa o'qituvchilar bilan hamkorlik qilishlari va ta'lim sifatini oshirish uchun qo'llab-quvvatlash va kasbiy rivojlanish olishlari ma'nosida texnologiyadan foydalanishlari mumkin.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun o'quv dasturlariga zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash maktabgacha ta'lim sifatini oshiradi. Texnologiyadan foydalanish o'qituvchilar va ota-onalar o'rtasidagi hamkorlikni rag'batlantirish bilan birga yanada qiziqarli va interaktiv ta'lim tajribasini yaratishi mumkin. Texnologik vositalar yordamida o'qituvchilar bolalar uchun o'rganish tajribasini shaxsiylashtirishlari, ularga muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishlari va akademik natijalarni yaxshilashlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030- yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
2. Yo'ldashev, A. (2022). Ta'limda suniy intellektning imkoniyatlari. *Academic research in educational sciences*, 3(11), 726-729.
3. Yuldashev, A., & Xusanova, M. (2022). The role of student voices in the development of inclusive education. *central asian journal of education and computer sciences (cajecs)*, 1(6), 29-32.
4. Yo'ldashev, A., & Solidjonov, D. (2022). Yangi innovatsion texnologiyalar va ularni ta'lim olish muhitida qo'llanishi. *Yosh Tadqiqotchi Jurnal*, 1(3), 198-204.
5. Yo'ldashev, A., & Nazarova, G. (2022). Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarini kasbga yo'naltirishda dastlabki pedagogik jarayonlar. *Science and Education*, 3(6), 618-623.

6. Yuldashev, A., & Xusanova, M. (2022). The role of student voices in the development of inclusive education. central asian journal of education and computer sciences (cajecs), 1(6), 29-32.

7. Dildora, R., & Muxlisa, P. (2022). maktabda zamonaviy ta'lim muhitini yaratish.

8. Lolaxon, K., & Zubaydaxon, J. (2022). boshlang'ich ta'limda yozuvga o'rgatish usullari.

ЎСМИРЛИК ДАВРИ ВА ЎСМИРЛАР БИЛАН ИШЛАШНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

*Х.А. Дарвишхожаев,
University of Business and Science
олий таълим муассасаси магистранти.*

Аннотация. Мақолада ўсмирлик даврининг ўзига хос томонлари, руҳий тушқунликка тушган ўсмирлар билан ишлашнинг психологик жиҳатлари ёритилган. Руҳий тушқунликка тушган ўсмирлар билан ишлаш бўйича амалий тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: шахс ривожланиш босқичлари, ўсмирлик даври, ўтиш даври, «Мен» даври, руҳий тушқунлик.

Ўсмирлик даври бошқа ёш давларидан ўзининг тўлқинсимон ва ўзгарувчан ҳолатларга бой экани билан ажралиб туради, бу ўзига хослик натижасида ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларида кўпинча кескин қарор қабул қилиш, шошма-шошарлик, ёлғизликка мойиллик каби ҳолатлар кузатилади.

«Мен» даврининг англашилган шакллари ва кўринишларининг намоён бўлиши ўсмирлик даврига тўғри келади. Ўсмирлик даврида ўғил ва қизларнинг руҳиятида ўзликни англашга боғлиқ бир талай муаммоли саволлар ва уларнинг турмушда қарор топтириш туйғулари, истаклари, орзулари пайдо бўлиб, кўпинча бу нарсалар якка шахснинг «кимлиги», «қандайлиги», «кимга ва нима учун кераклиги»га йўналтирилади¹.

Г.Гримм шахс ривожланиши босқичларида ўсмирлик даври 13 ёшдан то 16 ёшгача ўғил болаларда, 12 ёшдан 15 ёшгача эса қизларда кечишини белгилаб беради, Д.Б.Эльконин эса шахс шаклланиши босқичларида ўсмирлик даврини икки қисмга ажратади:

а) кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан то 15 ёшгача; асосий фаолияти - шахсий ички (интим) мулоқот,

б) катта ўсмирлик ёки илк ўсмирлик ёш даври - 16 ёшдан то 17 ёшгача; асосий фаолият - ўқиш-касб танлаш.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик тараққиёти босқичлари таркиб топишида ўсмирлик ёш даврини 11 ёшдан то 15 ёшгача деб белгилаб ўтади.

Д.И.Фельдштейн бошқа тадқиқотчилардан фарқли ўлароқ, ўсмирлик даврини уч босқичга ажратади. Унинг мулоҳазасига кўра, биринчи босқич

(10-11 ёш) ўзига муносабатни кашф қилишдан иборат бўлиб, ўзини шахс сифатида ҳис қилиш ва қатъий қарорга келиш билан якунланади. Иккинчи босқич 12-13 ёшдаги ўсмирларни ўз ичига олиб, бир томондан, ўзини шахс сифатида тан олиш, иккинчи томондан, ўзига салбий муносабатда бўлиш хусусиятига эга. Учинчи босқич 14-15 ёшли катта ёшдаги катта ўсмирлардан иборат бўлиб, тезкорликда ўз-ўзини баҳолашга мойил муносабати билан тавсифланади¹.

Ўсмирлик даврида баъзан боланинг жаҳлдорлиги, жиззакилиги, ҳиссиётларининг барқарор эмаслиги, ота-онанинг ортиқча ғамхўрлигига қаршилиқ кўрсатиши, уятчанлик ҳамда ўзи ва яқинларига имкониятдан ортиқ талаблар қўйиши атрофдагиларни хавотирга солади.

Шунинг учун ўсмирларнинг хатти-ҳаракатларининг келиб чиқиш сабабларини тушуниб етиш керак. Ота-оналар, унинг яқинлари, ўқитувчи ва психологлар болаларнинг мазкур босқичда мураккаб даврни бошидан кечираётганлигини тушунишлари лозим.

Бунинг ўтиш даври дейилишига сабаб шундаки, бунда ўсмир ўзини шахс сифатида, оиланинг, гуруҳнинг, жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида англашни бошлайди. У ўзини нафақат ижтимоий муносабатларда англайди, балки ўзининг келажакдаги, улғайганлигидаги режаларини тузишни бошлайди.

Албатта, бу режалар ҳали мукамал, аниқ - равшан эмас, лекин ўсмир учун улар жуда катта аҳамиятга эга. Орзулар оламида яшаётган ўсмир, унинг режаларини катталар билиб қолмасликлари учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилади.

Бундай вазиятда эса катталар ўзларини қандай тутиши муҳим аҳамиятга эга. Ҳатто ҳаётий тажрибага эга ота-оналар, устоз - мураббийлар, қолаверса, ўсмир учун аҳамиятли бўлган бошқа катталар ҳам кўп ҳолларда ўсмирлик даврини ҳисобга олмасдан, ўз фикрларини унга уқтирмакчи бўлишади.

Натижада, катталар ва ёшлар муносабатлари ўртасида мувозанат йўқолади ва улар бир-бирларидан узоқлашиб кетадилар. Ўсмирнинг жамият қонуниятлари ва маънавий қадриятларини қай даражада ўзлаштириб олганлиги, унинг шахсий қадриятлари қанчалик жамиятникига мос келиши унинг жамиятга ва катталар ҳаётига кириб боришига таъсир этади.

Албатта, бу ёшда ўсмир ҳали катта эмас, лекин ортиқ бола бўлишни ҳам истамайди, шу сабабли, катталар уни мустақил ҳаётга тайёрлашлари учун кўп жиҳатдан уни қўллаб-қувватлашлари зарур бўлади.

Айрим ота-оналар фарзандларини ортиқча қийнамаслик мақсадида реал ҳаётий қийинчиликлардан ҳимоя қилиб, ортиқча ғамхўрлик кўрсатишади, лекин ота-она оиладаги меҳнат тарбияси - ўсмирда масъулият ҳисси, ўз-ўзини ҳурмат қилиш, фуқаролик бурчини шакллантириш пойдевори эканлигини доимо ёдда тутишлари керак.

Ўсмирларнинг фақат тенгқурлари билан сирдош муносабатда бўлишлари, айрим ҳолларда, ўқишдаги ўзлаштиришнинг пасайишига олиб келади. Бола учун тенгдошларининг у ҳақидаги фикри жуда аҳамиятли бўла бошлайди.

Шунингдек, мазкур даврда наслдан ўтган ёки орттирилган руҳий касалликларнинг зўрайиши кузатилишини эътиборга олиш керак.

Болада тушкунлик аломатларининг пайдо бўлиши билан, дарҳол унга шу ҳолатдан чиқиб кетишга кўмаклашиш зарур. Бунинг учун қуйидаги амалий тавсияларни таклиф этамиз:

1) Бола билан суҳбат қилиш, унинг аҳволи билан қизиқиш, келажак ҳақида гапириб, ҳамкорликда режалар тузиш. Болани кўллаб-қувватлаб, ўзига, келажакка ишончни шакллантириш зарур.

Ўз мақсадига эриша олишига умид бериш лозим. Болани ҳеч қачон “қовоғи солиқлигида”, “фаросатсизлигида” айбламаслик керак, ундан кўра, унинг шахсий фазилатларини янада кучлироқ қилиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ. Болани чакқон, аълочи, омадли тенгдошлари билан ҳеч қачон таққосламаслик лозим.

Бу таққослашлар у сиз ҳам паст бўлган ўз-ўзини қадрлаш ҳиссини янада пасайтириб юборади. Ундан кўра, кечаги ҳолати билан бугунги ҳолатини солиштириш орқали анча ижобий ўзгаришларга эга бўлаётганига унда ишонч ҳосил қилдириш керак.

2) Бола билан индивидуал шуғулланиш, у билан турли машғулотларни биргаликда бажариш лозим, бола ўзининг кераклигини, сизнинг меҳрингизни ҳис қилиши зарур. Бир ҳилликда кечаётган турмуш тарзини озгина бўлса ҳам ўзгартиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ.

3) Ўсмир қатъий кун тартибига риоя қилиши лозим. Вақтида дам олиши, яхши овқатланиши, ҳаракатли машқларни бажаришига алоҳида эътибор бериш керак. Тушкунлик-психофизиологик жараён эканлигини унутмаслик, бундай ҳолатда ўсмирнинг жисмоний ҳолатига доимо эътибор бериш керак.

Бир суткада 7-8 соатдан кам ухлаш, тўғри овқатланмаслик, камқонлик, буқоқ, гижжа каби касалликлар бевосита бола хулқига салбий таъсир этади.

Боланинг руҳий зўриқишида имкон борича “Тузукмисан? Сени бир нима безовта қилаётганга ўхшайди? Аҳволинг яхшими? Мен қандай ёрдам беришим мумкин?”, деб мурожаат қилиш ижобий самара беради.

Унга ўз фикрларини йиғишга ёрдам бериш керак, бунда тушкунликка тушиш сабабларини эътиборга олган ҳолда ёндашиш лозим.

Бундай ҳолатларда болага “ҳеч нима бўлмайди, ҳаммада ҳам ўзига яраша муаммолари бор, ҳамма яшайди, сен ҳам шулар қаторида чидаб, яшайсан!”, каби ибораларни ишлатмаслик лозим.

Чунки болалар иродасизликни қабул қилишни, ўзини кучсизлигини, кераксизлигини тан олишни истамайдилар.

Руҳий тушкунликка тушган ўсмирларда уларнинг орзу-мақсадларини, қарашларини келажак билан боғлашга ҳаракат қилиш лозим. “Яқинларингни ўйламайсанми?”, каби саволлар бериш ўрнига уни ёрқин ва бахтли келажак билан боғловчи омиллар ҳақида ўйлашга ҳаракат қилиш лозим.

Бундай ҳолатлар билан ишлашда руҳий тарангликни юзага келтирган сабабни аниқлаш муҳим саналади. Савол-жавоб орқали аввал уни қийнаётган ҳолатни аниқлаб, сўнгра ўзига ишонч ҳиссини ошириш орқали муаммо ечимини биргаликда топиш ва унга амалий ёрдам бериш керак.

Рухий тушкунликка тушган ўсмирлар билан ишлашда таълим муассасаларининг психологлари томонидан ўз вақтида тўғри ташхис қўйиш, муаммо илдизларини аниқлаш ва бартараф этиш муҳим аҳамиятга эга. Ўз вақтида кўрсатилган тўғри амалий ёрдам ўсмир ҳаётида катта ижобий бурилишларга сабаб бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ғозиев Э.Ғ. Умумий психология.-Т.: “Университет”, 2006.
2. Бушменская Г.В., Карабанов О.А., Лидерс А. Г. Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психического развития детей.- М. 1990.

TA'LIM SIFATINI BAHOLASHNING TASHKIL ETISH MEKANIZMINI PISA XALQARO DASTURI TALABLARI ASOSIDA TAKOMILLASHTIRISH

*U.M. Jalolova,
Namangan davlat pedagogika instituti magistranti*

Annotatsiya: *O'zbekiston PISA tadqiqotlarida qatnashish orqali rivojlangan mamlakatlar tajribalarini O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llash, o'z natijalarini boshqa davlatlar natijalari bilan qiyosiy taqqoslash imkoniyatlariga ega bo'ldi.*

Kalit so'zlar: *Pisa, baholash, fanlar, moliyaviy savodxonlik, ta'lim sifati, strategiya.*

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi hamda O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi bilan hamkorlikda, O'zbekiston Xalqaro o'quvchilarni baholash PISA-2022 (avvalgi PISA-2021) da ishtirok etish amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga kelib, PISA xalqaro dasturi reytingida jahonning birinchi 30 ta ilg'or mamlakatlari qatoriga kirishiga erishish vazifalari belgilangan.

PISA (ing. Programme for International Student Assessment - Xalqaro o'quvchilarni baholash dasturi) turli davlatlarda 15 yoshli o'quvchilarning savodxonligini (o'qish, matematika, tabiiy fanlar) hamda bilimlarini amaliyotda qo'llash qobiliyatini baholovchi dastur.

PISA testlari maktab o'quvchilarining haqiqiy hayotda kerak bo'ladigan hodisalarni tahlil qilish, ulardan xulosa chiqarish va muloqotga kirishish ko'nikmalarini qay darajada egallayotganini, ta'lim tizimining bu o'zgarishlarga qanchalik moslashayotganini aniqlash maqsadida o'tkaziladi

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi: PISA testlari 5 ta yo'nalish bo'yicha *o'qish, matematik savodxonlik, tabiiy-ilmiy fanlar, hamkorlikda muammolarni hal qilish va moliyaviy savodxonlik* o'tkaziladi. Testlarda asosiy

e'tibor o'quvchilarning mazkur yo'nalishlar bo'yicha eng asosiy tushunchalarni bilishi, bazaviy bilim va ko'nikmalarni egallagani, ulardan hayotiy vaziyatlarda foydalana olishiga qaratiladi.

PISA sinovlarida to'rt xil sinov usulidan foydalaniladi:

Bir javobli testlar; Bir nechta javobli testlar; Qisqa yoki batafsil javob yoziladigan savollar;

Biror muammoning yechimi bo'yicha o'quvchi fikri (odatda bunday savollarda tekshiruvchida umumiy javoblar bo'ladi, o'quvchi javobi test tuzivchi javobiga aynan mos kelishi talab qilinmaydi, o'quvchi ijodkorligi qo'llab quvvatlanadi).

Bundan tashqari testlar bilan bir vaqtda o'quvchilardan anketalar ham olish nazarda tutilgan.[1] Xalqaro tadqiqotlar bo'yicha ko'plab maktablarda PISA savollari negizida dastlabki tajriba-sinovlar o'tkazilib, minglab o'quvchilar qamrab olindi.[2] Xalqaro baholash dasturlarida muvaffaqiyatli ishtirok etish, bevosita ta'lim sifatini oshirish bilan bog'liqdir. Unda ishtirok etish, nafaqat O'zbekiston, balki, jahon hamjamiyatida o'quvchilarning o'quv dasturlarini yodda saqlab qolganligini baholashdan, ularning kompetensiyalarni ya'ni maktabda egallagan bilimlarini real hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishi, ijodiy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va uni baholashga o'tishda muhim vosita bo'lib hisoblanadi. Pisa xalqaro baholash dasturi o'quvchilarning ta'lim olishga bo'lga munosabati va motivatsiyasi haqida kerakli malomotlar to'playdi hamda ularning muammosini hal qila olish ko'nikmalarini, global ahamiyatga ega masalalarni hal etishda o'quvchi yoshlarning fikir-mulohazalari va ular bergan yechimlarni baholaydi. Insoniyat oziq-ovqat ta'minoti, kasalliklarning tarqalishi energiya ishlab chiqarish va iqlim o'zgarish kabi yirik muammolarga duch kelgan bir davrda tabiiy fanlar bo'yicha savatxonlik milliy hamda xalqaro darajada katta ahamiyat kasb etmoqda. [3]

Natijalar va muhokamalar: Ushbu dastur 1997-yilda joriy etilgan bo'lib, har uch yilda bir marta o'tkaziladi, birinchi marta 2000-yilda o'tkazilgan. Har uch yilda bitta fan yo'nalishiga afzallik berilib, ja'mi testlar majmuasining deyarli 50% shu fanga mansub bo'ladi. 2000-yilda ilk bor o'qish savodxonligiga urg'u berilgan. Test Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan yetakchi xalqaro ilmiy tashkilotlar bilan konsorsiumda, milliy markazlar ishtirokida tashkil etiladi. Tadqiqotda Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo bo'lgan davlatlar, shuningdek, OECD bilan hamkorlik aloqalari bo'lgan davlatlar ishtirok etadi.

PISA tadqiqoti monitoring tadqiqoti bo'lib, u turli mamlakatlardagi ta'lim tizimlarida sodir bo'layotgan o'zgarishlarni aniqlash va solishtirish, ta'lim sohasidagi strategik qarorlar samaradorligini baholash imkonini beradi. 2000-2015- yillar oralig'ida o'tkazilgan tadqiqot natijalari bo'yicha bugungi kunda Sharqiy Osiyoda – Xitoy, Koreya, Singapur, Yaponiya, Yevropada - Finlyandiya, Estoniya, Shveytsariya, Polsha va Niderlandiya kabi mamlakatlarning o'rta ta'lim tizimi yaxshi rivojlangan.

Xulosa: Xulosa qilib aytganda, PISA topshiriqlari o'quvchilarning olgan bilimlarini amalda qo'llay olish qobiliyatini shakllantiradi. Yani bu topshiriqlarni

yechimi ustida muntazam ishlashlari natajasida, o'quvchilarning hayoti davomida yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarda muammoni mustaqil hal eta olish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. [https://uz.wikipedia.org/wiki/PISA - Xalqaro o'quvchilarni_baholash_dasturi](https://uz.wikipedia.org/wiki/PISA_-_Xalqaro_o'quvchilarni_baholash_dasturi)
2. Xalq so'zi 10:05. 03 Aprel 2022. Ta'lim muassasalarida PIRLS, PISA va TIMSS xalqaro baholash jarayonlariga qanday tayyorgarlik ko'rilmoqda?
3. Academic Research in Educational Sciences, ISSN: 2181-1385 Cite-Factor: 0,89 | SIS: 1,12 DOI: 10.24412/2181-1385-2022-4-1115-1122 SJIF: 5,7 | UIF: 6,1 Sevara Xusniddinova Mullabayeva. Dilbar Abdikayumovna Shayzakova. Qurbonxo'ja Akromxo'ja o'g'li Artikov. Aziza Azimjon qizi Raximberdiyeva. O'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini hayotiy vaziyatlarda qo'llash, fikrlash va muloqot qilish qobiliyatlarini baholash .
4. Google Scholar Scientific Library of Uzbekistan Academic Research, PISA XALQARO BAHOLASH DASTURI ASOSIDA O'QUVCHILARNING TABIIY-ILMIY SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH. Dadaqo'zi Juraqo'ziyevich Meliqo'ziyev Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika instituti Fizika va astronomiya kafedrası o'qituvchisi

ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ ЧЕРЕЗ ПРОДУКТИВНОГО ЧТЕНИЯ

*Д. Лутфиддинова,
Студентка Наманганского государственного университета*

Аннотация. В данной статье рассматривалось использование эффективных технологий чтения на уроках начальных классов, использовании интерактивных методов при повышении эффективности образовательных технологий этапов непрерывного образования. Так же в статье даны ряд эффективных способов развития коммуникативной компетенции учащихся в процессе продуктивного чтения

Ключевые слова: формирование, технология, продлуктивное чтение, коммуникативность, компетенция.

Поскольку учебные программы по учебным дисциплинам ориентированы на формирование умения изменять информацию, представленную в разных формах, а одним из метанаучных результатов овладения является умение работать с разными источниками данных, эта проблема должна оставаться актуальной и в современной школе. Использование эффективных технологий чтения на уроках начальных

классов позволяет решать задачи, поставленные государством перед образовательными учреждениями в рамках государственного образовательного стандарта.

Технология формирования правильного вида читательской деятельности (продуктивное чтение) обеспечивает реализацию понимания текста приемами до, во время и после чтения.

Можно обратиться к методам формирования универсальной учебной деятельности на начальных этапах среднего образования, которые имеют метапредметный характер формирования универсальной учебной деятельности. Продуктивное чтение направлено на формирование коммуникативной универсальной учебной деятельности, интерпретацию, чтение и формирование своей точки зрения, понимание собеседника, автора, осознанное чтение учебника, текста, непосредственно связанного с познавательной универсальной учебной деятельностью обеспечивает возможность получения информации.

Для продуктивного чтения учащийся должен выйти за рамки привычных действий и затрачивать умственные усилия на разработку новых способов действия. Эти способы действия могут быть перенесены на другой объект или в любом случае можно применить для личного развития.

Особое место занимает обеспечение необходимого уровня развития компетенций чтения и понимания текста у учащихся начальных классов. В них целесообразно реализовать развитие компетенций чтения и понимания по следующим направлениям: развитие навыков чтения вслух и просебя у учащихся; на развитие навыков чтения и понимания у каждого учащегося: чтение в характере достижения понимания текста; углубленное чтение текста; чтение на основе поиска ответов на поставленные вопросы и задания в тексте; развитие навыков и компетенций в разных типах чтения, таких как к примеру демонстрационное чтение.

В системе начального образования логическое чтение (правильное, с пониманием, быстрое чтение текста) и литературное чтение после совершенного усвоения переводятся в выразительное чтение. Сюда же относится выразительное чтение заученных поэтических произведений. Успех выразительного чтения зависит от наличия у учащихся определенного представления о содержании произведения, его идейно-художественных особенностях. Этот процесс можно назвать коммуникативной компетентностью. Потому что при этом улучшается процесс понимания текста правильно, быстро, осознанно. После этого он переходит к фазе выразительного чтения. После выразительного чтения можно переходить к этапу художественного чтения.

Художественное чтение является высшей ступенью выразительного чтения. Оно включает в себя все компоненты искусства слова. Оно требует от читателя полного погружения в дух произведения, художественного чтения. В художественном чтении при полном осмыслении переживаний, эмоционального состояния героев произведения можно добиться выразительности. Очень эффективно использование аудио- и видеозаписей актеров при подготовке к художественному чтению.

Продуктивные методы используются для лучшего запоминания учебного материала учащимися, для непосредственного управления познавательной деятельности, а также для развития практических навыков и компетенций для быстрого выявления пробелов.

Продуктивным образом учащиеся применяют то, чему они научились в прошлом или недавно. Например, на первых занятиях учитель делит текст произведения на части, обращает внимание учащихся на важную мысль, которую хочет донести писатель или поэт, уточняет ее, раскрывает смысл, заложенный в наглядных пособиях вместе с учениками и помогает им. Все это служит ориентиром для учащихся. Затем учащиеся с помощью учителя самостоятельно выполняют вышеуказанные задания.

Начало школьного обучения позволяет учащемуся занять новую жизненную позицию и перейти к общественно значимой учебной деятельности. В связи с этим создаются необходимые условия для формирования важных социальных качеств, которые будут способствовать успешной социальной адаптации большинства детей младшего школьного возраста. Формирование коммуникативных способностей младших школьников в учебной деятельности во многом определяет решение социальных проблем, что на сегодняшний день является очень важной задачей в деятельности учителей начальных классов.

В ходе исследования разработан ряд эффективных способов развития коммуникативной компетенции учащихся в процессе продуктивного чтения:

1. Работа в группах и малых группах. При работе в группах и малых группах учащиеся делятся на группы для выполнения заданий, направленных на ознакомление с окружающей средой, литературой, самопознание, трудовое воспитание. «Спикер» группы одновременно является и учеником. Результаты каждой группы отображаются на доске. Учащиеся смогут: отстаивать свое мнение; провести презентацию групповой работы; обсуждать; внимательно слушать друг друга; правильно задавать вопросы; слушать других.

У учеников повышается ответственность не только за собственные успехи, но и за общий результат работы, включая самооценку, формируются навыки оценки собственных возможностей и способностей.

2. Игровые технологии. По мнению Б.Никитиной, игра активизирует учащихся, поддерживает их интерес, развивает речь. Например, игра с мячом очень хорошо развивает внимание и скорость мыслительной реакции учащихся, позволяя не только оживить занятие, но и закрепить полученные знания.

3. Применение элементов технологии степенной стратификации. Использование элементов техники на уроках чтения и письма позволяет создать комфортные условия для учащихся любого уровня подготовки. Например, на уроке развития речи «Создание устного образа» весь класс делится на 3 группы, которые различаются по уровню способностей учащихся: «зрители» (учащиеся выполняющие самые простые задания как

увидеть-описать), «критики» (обучение средней сложности с элементами анализа художественного произведения, прием задания), «мастера своего дела» (учащиеся с творческими способностями).

4. Использование личностно ориентированных элементов развивающего обучения. На уроках грамотности чтения и письма большой интерес для учащихся представляет самосознание, постановка произведений, ролевых диалогов, организация проблемных ситуаций.

Элементы личностно-ориентированного развивающего обучения позволяют учащимся не только излагать материал в готовом виде, но и самим делать небольшие открытия и сообщать свои идеи другим. Это, в свою очередь, способствует формированию коммуникативной компетенции учащихся. Например, во 2 классе на доске написана тема «обшественные и нарицательные существительные». Ученикам предлагается продолжить эти столбцы слов без каких-либо комментариев. Затем дается следующее задание: на сколько групп можно разделить все слова и по какому признаку? Затем они сами формулируют правило и с помощью учителя определяют, какой термин темы к какому слову относится.

5. Проектная деятельность. Начиная с 1-го класса многие ученики занимаются проектной деятельностью под руководством учителя. Различные темы проектов помогают расширить мировоззрение учащихся и развить устную и письменную речь.

6. Креативный подход к обучению. Например, в 1 классе на уроке выполнялась знакомство с новой геометрической фигурой по следующему плану: проблемная ситуация – загадка о геометрической фигуре; сравнение внешнего вида формы с ее названием; сравнить картинку с ранее изученными; нахождение в окружающем мире вещей, похожих друг на друга или содержащих определенное число; рисование формы фигуры в воображении, в тетради.

Здесь можно почувствовать, как ученики пытаются придумать рифмованные строки для чисел. Так почему бы не использовать детское творчество для объединения материала? Кроме того, процесс загадок и сочинения стихов требует прежде всего отличной наблюдательности, воображения, аналитической работы, знания особенностей фигуры, ее отличий от других, контакта с предметами окружающей среды.

Проблема гармонизации формирования речи и мышления в обучении также связана с созданием благоприятной среды для того, чтобы учащиеся могли без колебаний выражать свои личные взгляды, критическое мнение. Это выражается в умении педагога замечать первые искры творчества у детей, обращать внимание и интерес к любой высказанной ими идее, настраивать дискуссию по сложным ситуациям.

Работа над текстом художественного произведения на уроках чтения является одним из факторов, направленных на развитие речи. На уроках чтения в технологии совершенствования творческих способностей учащихся через повествования целесообразно соблюдать следующее: выяснить, в

каком предложении или части текста заложен основной смысл текста; создавать текст на основе заданного изображения; составить план по содержанию текста; составить рассказ на основе наблюдений; выразить отношение героев к чертам характера; сравнительное изучение изображений; пересказ произведения..

Следует отметить, что творческие подходы к развитию мышления и речи младших школьников тесно связаны с преодолением ряда следующих образовательных задач: выявление компонентов компетентного подхода к обеспечению учебной деятельности учащихся в личностно-ориентированном учебном процессе; проектирование содержания, форм, средств и методов педагогического процесса, связанного с познавательной деятельностью; педагогическое обоснование взаимодействия учителя и ученика в этом процессе и др.

Литературы:

1. Тошхўжаева Д.Р. Матн мазмунини ўз сўзлари билан қайта ҳикоя қилишга ўргатишнинг методик асослари (таълим рус тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида): Пед. фан. номз. ...дисс. – Тошкент: 2000. – 168 б.
2. Шарипов Ш.С. Ўқувчилар касбий ижодкорлиги узвийлигини таъминлашнинг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2012. – 264 б.
3. Эльконин Д.Б. Детская психология / Учеб. пособие для студ. высш.учеб. заведений. – 4-е изд., стер. – М.: Изд.центр “Академия”, 2011. – 384 с.

YANGI O‘ZBEKISTON IJTIMOY-IQTISODIY TARAQQIYOTIDA ILM-FANGA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Sh.O. Mingboyev,
Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Yangi O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanga innovatsion yondashuvlari haqida fikr yuritilgan bo‘lib unda asosiy maqsad ilm-fanni yanada rivojlantirish va uni keng ko‘lamli qilib ko‘pchilikka yoyishdan iboratdir. Chunki, ilm-fan rivojlangan davlatda hech qachon kamchilik bo‘lmaydi.*

Kalit so‘zlar: *Ilm-fan, taraqqiyot, iqtisod, rivojlanish, texnika, tinchlik, globallashuv, jarayon, innovatsiya.*

Hammaga ma‘lumki, bugungi kunda ilm-fanga juda katta ahamiyat berilmoqda. Chunki, ilm-fan rivojlansa millat, vatan rivojlanadi. Millatning rivojlanishining eng oson usullaridan biri bu-ilm-fan olishdir. Ilm millatni

yuksaklarga olib chiqadi. Maktablarda, universitetlarda va turli xil o'qish tashkilotlarida ham ilm-fanga bo'lgan e'tibor juda ham katta. Innovatsion yondashuv asosida, ya'ni yangi va zamonaviy bilimlarni olish, ularni o'quvchiga singdirish, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida axborot almashinuvini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Hozirgi davrda O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotining samaradorligi asosilarini tabiiy va mehnat resurslari bilan bir qatorda mamlakatning ilmiy-texnik salohiyati ham tashkil etadi. Iqtisodiyotning sifat jihatida yangi holatga o'tishi innovatsiya faoliyati fan-texnika yutuqlarini yuksak darajada qamrab olgan ishlab chiqarish tarmoqlarini rivojlantirishning ahamiyatini oshirdi, bu oxir-oqibatda iqtisodiy o'sish uchun shart-sharoitlarni ta'minlashning muhim omili hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy o'sishga yo'naltirilgan iqtisodiy islohotlar sharoitida ilmiy-texnik salohiyatni saqlab solish, uni rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarini ishlab chiqish zarur.

Butun dunyoda iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida tan olingan ilmiy-texnika taraqqiyoti innovatsiya jarayonlari bilan bog'liq. Bu, amerikalik iqtisodchi Djeyms Brayt haqqoniy ravishda qayd etib o'tganidek, fan, texnika, iqtisodiyot, tadbirkorlik va boshqaruvni birlashtiruvchi o'ziga xos jarayondir. Uning vazifasi yangilik yaratishdan iborat bo'lib, g'oyaning tug'ilishidan boshlab uning amalga oshirilishigacha davom etadi

Bugungi kunda prezidentimiz ham bunga alohida ahamiyat qaratmoqda. Innovatsion iqtisod tushunchasiga yondashuvlar turlicha, shu sababli innovatsiya yoki innovatsion faoliyatga turlicha ta'riflar berilib kelinmoqda. Masalan, bir ta'rifda, innovatsiya - texnika va texnologiya avlodlarini almashtirishni ta'minlash uchun iqtisodiyotga sarflangan mablag'lar hisoblanadi. Shuningdek, boshqa ma'noda innovatsiya - ilmiy-texnika yutuqlari va ilg'or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya, boshqarish va mehnatni tashkil etish kabi sohalaridagi yangiliklar, shuningdek, ularning turli sohalar va faoliyat doiralarida qo'llanilish, deb ko'rsatiladi [1].

Vatan istiqbolini yuksaklarga olib chiqish bu hammaning vazifasi va burchidir. Ilm-fan rivojlanar ekan vatanda tinchlik-totuvlik, mo'l-ko'llik va hamma insonlar baxtli hayot kechiradilar. Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadiganlardan biri bu-bilimdir.

Prezidentimizni tashabbuslari bilan bugun ilm-fanga katta ahamiyat berilmoqda va rivojlantirish uchun ko'plab islohotlarni va amaliyot, tajribalarni amalga oshirmoqda. Chunki, bugunning harakati ertaning natijasidir. Ya'ni, bugun ilm-fanga katta sarmoya kiritilmoqda. Bu esa ilm-fanni yanada rivojlantirishga hissa qo'shmoqda. Taraqqiyotning kelib chiqishi, uni yanada rivojlantirish, kelajakda inson uchun manfaatli bo'lishi ham insonga katta ta'sir qiladi.

Fanning rivojlantirishni ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy munosabatlardan tashqarida amalga oshirish mumkin emas. Uning maqsadi va vazifalari shu munosabatlarning o'ziga xosligi bilan belgilanadi, ya'ni fan sohasidagi siyosat davlat siyosatining ajralmas bir bo'lagi, asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Yurtimizning ilm-fan sohasidagi siyosatining dastlabki asosiy

prinsiplarining shakllanishi mustaqillikning dastlabki yillariga to'g'ri keldi. Bu davrda amalga oshirilayotgan siyosatda davlat mavqeini oshirish prinsipining ustunligi yaqqol namoyon bo'ldi. Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarda amalga oshirilayotgan tub islohotlar ilm-sohasidagi siyosatning ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqishni taqazo etdi va etmoqda.

Innovatsion ingliz tilidagi "innovation" so'zidan olingan bo'lib, yangilik va yangilik kiritish degan ma'noni beradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni tushunish lozim, degan fikrlar ham bor.

Birinchi prezidentimiz Islom Karimovning shunday gapi bor edi, "Tafakkur" jurnaliga bergan intervyumda Amir Temur bobomizning "Kuch-adolatda" degan fikrini rivojlantirib, "Kuch-bilim va tafakkurda" degan g'oyani o'rta qo'ydim degan edi [2]. Xalqimiz aytganidek, bilagi bor birni yiqitar, bilimi bor mingni yiqitar.

Taniqli iqtisodchi olim N. To'xlijev innovatsiya tushunchasini globallashtirish jarayonlari va milliy iqtisodiyot amal qilishi xususiyatlari bilan bog'lab tushuntiradi. Olimning fikricha, "innovatsiya - globallashtirish jarayonida milliy iqtisodiyotlarning rivojlanish strategiyasini shakllantirishda yangi zamonaviy omil hisoblanadi. Innovatsiya ilmiy-texnik, texnologik va ijodiy faoliyatning pirovard natijasi bo'lib, yangi yoki takomillashgan mahsulot ko'rinishini ifodalaydi. Shuningdek, u amaliy faoliyatda foydalaniladigan yangi yoki takomillashgan texnologik jarayonni bildiradi. Harakat tufayli orttirilgan natija har bir insonni yetuklikka va mukammalikka qarab intilayotganligidan darak beradi. Mavlono Rumiyning shunday hikmatli so'zlari bor "hayotda muvaffaqiyatga erishish uchun uch narsa kerak, diqqat, intizom va harakat" [3]. Albatta inson diqqatli bo'lsa, hamma olingan ma'lumotlarni to'g'ri tahlil qila oladi va uni tushuna oladi, to'g'ri yo'lga yo'naltira oladi.

Innovatsiyaning ilmiy tadqiqot va an'anaviy ishlab chiqarishdan farqi shundan iboratki, u avvalo, ilmiy-texnika yangiligidir, amaliyotda qo'llana bilishi kerak, ya'ni sanoat, qishloq xo'jaligi, ta'lim, tibbiyot va boshqa sohalarda foydalanilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. 2016. ПРОГРЕССИВНЫЕ И РЕГРЕССИВНЫЕ ТИПЫ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ. NovaInfo. Ru.
2. 2016. ПРОГРЕССИВНЫЕ И РЕГРЕССИВНЫЕ ТИПЫ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ. NovaInfo. Ru.
3. <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sadirboyprogrammer.mavlonorumihikmatlari>

KATTA YOSHDAGI INSONLARGA CHET TILINI O'RGATISHNING SAMARALI USULLARI

M.D. Raximova,

Namangan davlat chet tillari instituti talabasi

Ilmiy rahbar: Sh.Ne'matjonov NamDCHTI katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisdagi katta yoshdagi insonlarga chet tilini o'rgatishning samarali usullari hamda turli xil metodlar haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, til o'rganish jarayonida kelib chiqadigan ba'zi muammolarga yechimlar berilib, olingan nazariy bilimlarni amalda qo'llash haqida yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: til, metod, usul, verbal, visual, o'rganish, tahlil qilish, metodika, grammatika, qoida, jadval, simvol, tanishish, mashq qilish, qo'llash, tarjima, gapirish.

Bilamizki, bugungi kunda til o'rganish jamiyatimizning ajralmas bir bo'g'iniga aylanib bormoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim muassasalari, umumiy o'rta ta'lim va oliy o'quv yurtlarining o'quvchilaridan farqli ravishda katta yoshdagi insonlarning ham ma'lum sabablarga ko'ra chet tilini o'rganishga qiziqishlari ortib bormoqda. Bunday sabablarga misol qilib, chet mamlakatlariga ishlash, tajriba orttirish yoki o'z sohasi bo'yicha malaka oshirish maqsadida ketayotgan insonlarning oqimini ko'rsatish mumkin. Mana shunday vaziyatlarda ularning chet tilini o'rganishga bo'lgan ehtiyoji kelib chiqadi. Ammo, shu narsa aniqki, katta yoshdagi insonlarning xotirasi yoshlarnikiga nisbatan biroz sustroq qabul qilishi mumkin. Quyidagi vaziyatda ba'zi usullardan foydalanish kerak. Masalan, metodikadagi samarali usullardan biri, til o'rgatish davomida o'rganuvchining o'ziga o'tilgan mavzu bo'yicha gaplar tuzdirib, ularni tahlil qilish orqali o'rgatishdir. Nega bu usul samarali degan savolga shunday javob berish mumkinki, o'zbek tili grammatikasidagi ba'zi mavzular aynan boshqa bir chet tili grammatikasida uchramaslik ehtimoli bor. Bunga yorqin misol qilib, o'zbek va ingliz tillaridagi zamonlar o'rtasidagi tafovutni keltirish mumkin. Chunki, ingliz tilida mavjud bir nechta zamon o'zbek tilida mavjuda bo'lgan uchta zamonning tarkibiy qismlariga kiradi. Lekin ingliz tilida har bir zamon alohida struktura bilan o'rganiladi. Buni o'rganish jarayonida esa ma'lum chigalliklar kelib chiqadi shu sababli, o'rganuvchi o'zi gaplar tuzib, nutqida qo'llay olsagina mavzu yaxshi o'zlashtirilishi mumkin.

Yana bir samarali usullardan biri bu tildagi verbal emas, visual qoidalardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Sababi, tilimizda verbal qoidalar ya'ni so'z yordamida ta'riflangan qoidalar mavjud bo'lib, bular asosan nazariy ta'limotlarga asoslangan. Ammo til o'rgatish jarayonida visual qoidalar ya'ni faqat so'zlar ishtirokidan iloji boricha qochish va asosan sxema, jadval va simvollar bilan tushuntirish tilni yaxshiroq o'rganish va tushunishni osonlashtirishga yordam beradi. Deylik, ma'lum mavzu tanlanib, unga doir barcha qoidalar jadval

ko‘rinishidagi shakllarga tartib bilan joylashtirilgan. Aynan shu qoidalarga oid misollar esa diagrammatik shaklga joylashtirilgan. Bu yondashuv eslab qolish uchun qulay, ya’ni jadvallar va simvollar bilan o‘rgatish ma’lum muddat o‘tgandan keyin ham yodda saqlash jarayonini yaxshilaydi. Bu katta yoshdagi insonlarga til o‘rgatishda qo‘llanadigan samarali usullardan biri hisoblanadi.

Yuqoridagi usullar bilan birgalikda, chet tilini o‘qitish jarayonida amaliy ya’ni dars davomida foydalaniladigan metodlar ham mavjud. Bular: tanishish, mashq qilish va qo‘llash. Dars boshlash jarayonida dastlab mavzu haqida umumiy tushuncha berilib yoki mavzuga doir qandaydir muammo o‘rtaga tashlanib keyingi bosqichda shu mavzuda doir mashqlar bajariladi, mavzu keng tushuntiriladi, o‘rganuvchi bilan mustaqil ishlanadi. Oxirgi qadamda esa, yuqorida aytilgan muammoga dars davomida to‘liq yechim topilib, o‘rgangan bilimni qanday sharoitda va qayerda qo‘llash muhokama qilinadi. Olingan bilim mustahkamlanishi uchun o‘rganilayotgan tildagi video darslar va qo‘llanmalar ham tilni mukammalroq o‘rganishga yordam beradi. Nega aynan bunday qo‘llanmalar? Chunki kattalar ham bolalar kabi ko‘proq o‘rganilayotgan tilda qo‘shimcha ma’lumotlarni o‘rganish va ularni o‘z nutqida gapirish orqali til o‘rganish darajasini yaxshilay oladilar. Ahamiyatlisi shundaki, ular gapirishni o‘rganish uchun ko‘p muddat sarflamaydilar, chunki ularda tilni o‘rganish ko‘nikmasi allaqachon mavjud. Lekin faqat tinglash jarayonining o‘zi foydali emas, ushbu qadam bilan birgalikda boshqa vazifalar ham til o‘rganishga katta yordam beradi. Bu jarayonni kengroq ochib berish uchun Benny Luisning tajribalariga yuzlanamiz.

Shu o‘rinda yana bir usul o‘z samarasini bermay qolmaydi. Bu 12 tilda gaplashuvchi tilshunos va tarjimon Benny Luisning qo‘llagan “Tinglash va qaytarish” usulidir. Bu hozirgi kunda eng ko‘p sinab ko‘riladigan usullar qatoriga kiradi. Ushbu inson aynan shu usul orqali italyan tilini mukammal darajada o‘rgangan. Har bir inson tinglar ekan, eshitgan narsasini ma’lum darajada o‘z ongida shakllantiradi va uni qaytarish orqali eshitgan narsasini o‘z nutqida qayta gavdalantiradi. Shu yo‘l bilan ham yangi bilimlarni qo‘lga kiritish mumkin. Lekin bu usul tinglash jarayonida o‘ta diqqatlilikni talab qiladi. Xususan, yuqorida keltirilgan metodlarni qo‘llash va tushuntirish jarayonida faqat o‘rgatilayotgan chet tilidagi so‘zlardan emas balki, ayrim holatlarda o‘z ona tilimizdagi ba’zi jumlar orqali ifodalash o‘rganayotgan insonning tushunishini osonlashtiradi. Negaki, shunday tarjima qilinadigan so‘zlar borki, ular o‘zga tilda aynan muqobiliga ega emas ya’ni ba’zan ma’nosi o‘z tilidagidek chiqmasligi mumkin. Shu sababli til o‘rgatish jarayonida sanab o‘tilgan bir qancha usullar bilan birgalikda ba’zan o‘z tilimizdagi so‘zlarni ham ishlatish maqsadga muvofiq.

Katta yoshdagi insonlarning chet tilini o‘rganishdagi eng qiynaladigan jihati bu olingan bilimni nutqda tez qo‘llay bilish faoliyatidir. Chunki, o‘ylanadigan fikrni bayon etish nafaqat yangi o‘rganuvchi insonlarda balki, chet tilini mukammal o‘rgangan insonda ham ba’zida turli muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Gapirishning g‘oyat mukammal darajada bo‘lishi “spontan” (o‘z-o‘zidan beixtiyor sodir bo‘ladigan) nutq nomini olgan. Bu jarayon ushbu sohada

qanchalik ko'p shug'ullanilgan sari shunchalik samarali bo'la boshlaydi. Bejizga turli xil adabiyotlarda ham, chet tilidagi nutqni oshirish uchun muntazam ravishda shug'ullanish talab etiladi deyilmagan. Barcha nutq faoliyati turlarida bo'lganidek, gapirishning ham o'ziga xos mexanizmlari mavjud hamda ushbu mexanizmlarning eng ahamiyatlilaridan biri bu tanlov mexanizmidir. Ushbu mexanizmida so'zlarni hamda nutq namunalarini tanlab aytishning farqiga borish kerak.

So'zlarni tanlab aytishda, assotsiativ aloqalar shakllanganligiga qarab, ularni xotiradan tez yoki sekin "topish" mumkin. Chunki yangi o'rganuvchi insonlarda dastlab gapirish jarayoni sekin bo'lganidek, so'zlarni o'z o'rnida topib gapirish ham qiyinchilik tug'diradi. Lekin ushbu holatlarda o'rganuvchi gapirish tezligini koproq tinglash va uni qaytarish orqali kundan kunga yaxshilab boradi. Nega aynan eshitish va qaytarish usuli bilan? Inson ongi shunday shakllanganki, kishi eshitgan narsasini qanchalik ko'p va tez qaytarsa, undagi eshitish, eslab qolish va hatto gapirish tezligi ham o'ziga bilinmas darajada bo'lsa ham sekinlik bilan rivojlanib boradi. Shuningdek, nutqda chet tilidagi so'zlarni vaqtida qo'llay olish tez rivojlanib ketadigan sohalar qatorida turmaydi. Ayniqsa yosh bolalarda bu jarayon hatto kattalarga nisbatan tezroq bo'lishi ham mumkin. Chunki kichik yoshdagi bolalarda yangi texnikalarni qo'llab ko'rishga bo'lgan ishtiyoq katta yoshdagi insonlarga nisbatan kuchliroq. Lekin katta yoshdagi insonlarda ham bu jarayonni yaxshilash mumkin. Buning uchun esa, muntazam ravishda chet tilidagi o'zlari qiziqqan ko'rsatuv, video yoki teleeshittirishlarni ko'rib borish, atrofidagi o'zi kabi chet tilini o'rganayotgan insonlar bilan ko'proq muloqotda bo'lish hamda kunning asosiy qismini shu tilni o'rganish uchun bag'ishlash kerak bo'ladi.

Tabiiyki, katta yoshli insonlarda bu jarayon biroz mushkul. Negaki, ularning aksariyati ma'lum sababga ko'ragina tilni o'rganayotgan bo'ladi natijada ular ko'p vaqt sarflay olmaydilar, ammo bunday jarayon samara bermaydi degan fikr noto'g'ri. Chunki, bunday insonlar ham tilni ma'lum vaqtda o'zlashtiradilar, ammo bu juda ko'p muddatni talab etadi. Lekin shunga qaramasdan, bugungi kunda chet tilini o'rganish jamiyatimizning har qaysi sohasida, har qaysi davrida va har qanday sharoitda o'z dolzarblik masalasini yo'qotmaydigan, azaliy jarayonlardan biri bo'lib kelmoqda. Shu sababli ham, til o'rganishdagi yangi me'todlarni ishlab chiqish va ular ustida ko'proq ishlash samarali natijalarni ko'rsatib boraveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. J.Djalolov "Chet tili o'qitish metodikasi". "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent – 2012.
2. J.Djalolov O'rta maktabda ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent, O'qituvchi nashriyoti 1997 yil.
3. Johnson, K. E. The Sociocultural Turn and Its Challenges for Second Language Teacher Education. // TESOL Quarterly., – London., 2016.
4. K.Shokarimova, "Pedagogik qobiliyat va pedagogik mahoratning ta'lim-tarbiya berishdagi ahamiyati". Science and education,1.
5. U.Bekmuratova. Ingliz tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent - 2012.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АТАКИ НА СМИ У МОЛОДЕЖИ ФОРМИРОВАНИЕ ИММУНИТЕТА

С.З. Сиддиков,
студент Наманганского государственного университета

Аннотация: идеологические против деструктивных, деструктивных идей у молодежи если мы имеем в виду, что иммунитет еще не полностью сформирован, что он очень быстро полагается на информацию, которую слышит или читает в них, это глобальная проблема, которой необходимо уделять гораздо больше внимания. Следует отметить, что с помощью информации в подрывном духе, распространяемой из интернета, иногда достигаются цели, которые не могут быть достигнуты ценой военных действий возможно. А такие информационные атаки являются морально-нравственными, психологическими важно помнить, что он направлен на целенаправленное изменение своего мировоззрения, политических взглядов и убеждений. Одна из основных причин этого заключается в том, что теле -, радио -, аудио-и мультимедийные продукты, пропагандирующие агрессию, распространяют информацию в интернете, компьютерных играх и по-разному. Все они являются эффективными средствами информационно-психологического воздействия на психическое и психоэмоциональное состояние детей и молодежи, управления ими с этим проявляется.

Ключевое слово: информационная безопасность, психологические эффекты, психоэмоциональные.

Кроме того, при обеспечении информационной безопасности-информирование граждан т. е. сортировать информацию по ним и извлекать из нее сознательный необходимо формировать навыки пользования, т. е. каждому человеку известно разработайте критерии, по которым можно определить, полезна информация или вредна. выход, определенная информация для собственной профессиональной деятельности и личной жизни необходимо обладать навыками самооценки. На этом этапе " информация также необходимо серьезно отнестись к тому, что угроза "войны" угрожает, т. е. информация суть войны в том, что она является средством достижения конечной цели. А именно, современные технологии позволяют распространять сфабрикованную информацию, а не позволяет убедить в ложной информации.

Встречающиеся в повседневной жизни заговоры и клевета-тоже примитивные проявления информационной войны. Внутри нашей страны, в средствах массовой информации и рядом с нами распространять свои нечеловеческие и неисламские идеи в регионах предвзятые люди, которые пытаются отвлечь нас (молодежь), они с их помощью они стремятся сбить страну с пути прогресса. Из вышеперечисленных соображений также следует, что наши молодежные сердца и умы можно понять, что борьба стала главной целью. Так что в умах подрастающего поколения уметь

противостоять нечеловеческим идеям в условиях формирования идеологического иммунитета от основных проблем нашего общества становится одним из них. Увлечение какой-либо деструктивной идеей начинается с того, что молодые люди тратят свое время на тщеславие (интернет, СМИ) и поклоняются ей.

Первый президент Республики Узбекистан И.А.Как отмечал Каримов в своей работе “высокая духовность-непобедимая сила”, “даже небольшое послание, направленное сегодня против человеческой духовности, которое на первый взгляд кажется тривиальным, может, черпая силу из бешенства глобализации в информационном мире, нанести огромный ущерб, невидимый невооруженным глазом, но ущерб которого ничем не компенсировать”.

В то же время не случайно в созданной президентом Узбекистана “стратегии действий по развитию Узбекистана в 2017 - 2021 годах” пятым приоритетом было выбрано “обеспечение безопасности, межнационального согласия и религиозной терпимости, а также приоритеты в области продуманной, взаимовыгодной и практической внешней политики”. Кто лучше понимает молодежь, конечно, их самих. Поэтому в целях совершенствования государственной политики в отношении молодежи президент Республики Узбекистан Мирзиёев Ш.М во всех регионах нашей страны создана организация “Союз Молодежи”. Эта организация охватывает молодежь и служит для правильной организации их времени, предотвращения праздности, повышения морального духа молодежи. Формирование идеологического иммунитета молодежи к ложным идеям в наше время является одной из основных целей этой организации. Чтобы избежать информационных атак, необходимо в первую очередь сформировать у нашей молодежи самостоятельное мышление.

Начиная с дошкольных учреждений, целесообразно давать молодым людям представление о вреде, который наносят негативные последствия “массовой культуры” в различных стилях. Эта система играет важную роль в защите учащихся от воздействия деструктивных идей, формировании иммунитета к различным “информационным атакам”, обеспечении их психологического здоровья. В том числе: встречи с работниками СМИ в учебных заведениях по теме для руководителей образовательных учреждений, заместителя директора по духовно-просветительской работе и проведение опросов; обеспечение преемственности образования со средствами массовой информации и обучение по теме в развитии духовно-нравственных знаний и воспитания молодежи в образовательных учреждениях; Иммунитет будет иметь свою специфику для каждого поколения и служит для обеспечения идеологической неприкосновенности. Идеологический иммунитет главный и первый элемент системы – это знание, говорят философы группы ученые. Но знаний много сторонники терроризма, особенно религиозного экстремизма они также полагаются на определенные знания и пытаются внедрить их в общественное сознание они делают. Последующие элементы идеологического иммунитета основаны на знаниях

формируемых ценностей и ценностей, а также социально – политических, экономических и связана с системой целей и задач в культурно – просветительской сфере. Мать до тех пор, пока не существует такой четкой системы, будь то отдельный человек, нация или общество терпеть идеологические притеснения, иногда прозрачные, иногда заколоченные амримахол. В таких условиях по существу бесчеловечны, в том числе чтобы противостоять религиозным экстремистским идеям, у нас есть идеологические формирование иммунитета становится одним из центральных вопросов.

Иммунитет означает в медицине постоянную внутреннюю определенность организма. хранение, способное защитить себя от различных, в том числе вредных воздействий под ним понимается совокупность свойств. Иммунитет-это разновидность человеческого организма. также выражает свойство не поддаваться инфекционным заболеваниям. Врожденное у человека в отличие от этой общей иммунной системы, которая идеологический необходимо продолжать формировать иммунитет. Он служит для обеспечения иммунитета. Следовательно, знание в идеологическом иммунитете должно быть объективным, отражать реальность. к правильному и полному размышлению, обогащению человеческой духовности и прогрессу общества он должен служить, с одной стороны. С другой стороны, эти знания по существу, быть неразрывно связанным с интересами Родины, нации, человека нужно. Получение урожая и достаточных знаний об исконном исламе нашими гражданами из основных форм формирования иммунитета к религиозному экстремизму считается одним из. Второй ключевой элемент идеологического иммунитета-это это система областей, ценностей, которые формируются на основе знаний. Сколько знаний беспристрастная и глубокая, возникшая на ее основе система сфер, ценностей определяет возможности идеологического иммунитета и он служит прочным щитом на пути инфекций. Об оригинальном исламе обладание определенными знаниями, представленными под его знаменем правильная оценка идей, взглядов и действий, их сущность исламская что полностью противоречит ценностям позволяет высвободить. Система знаний и ценностей также идеологическая не может в полной мере выразить сущность иммунитета.

Таким образом, идеологический третий важный элемент иммунитета – социально-политический, экономический и культурный – связанные с системой целей и задач в образовательных сферах. Так ясно, что пока нет системы, будь то отдельный человек, нация или общество, откровенно говоря, иногда пинхона приказывает терпеть видимое идеологическое давление это махол. Заключение Идеи, чуждые сознанию молодежи в формировании идеологической иммунной системы меры, направленные на предотвращение проникновения и их утраты велика роль идеологической профилактики, которая включает комплекс. Он социальный идеологические, реализуемые институтами в различных формах – правильная организация

комплекса воспитательной, социально – политической, экономической, духовной работы охватывает всю систему воспитания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1.Каххаровой. Глобализация-идейная основа глобальной духовности.Т.: Созерцание, 2009
- 2.Ма ' навигация: Основные понятия и толковый словарь. -Т.: Гафур Гулам издательство-полиграфический творческий дом им.М. В. Ломоносова, 2009.

BO‘LAJAK PEDAGOGLARDA “RUHIY SALOMATLIGI” TUSHUNCHASINING NAZARIY TAXLILI

R.S. Nuriddinov,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchilari

Annotatsiya: *Ushbu maqolada “ruhiy salomatlik” tushunchasi, bo‘lajak pedagog kadrlar ruhiyatida o‘zgarishiga sabab bo‘luvchi ijtimoiy psixologik omillar yoritib berilgan. Qarashlardagi tafovutlar ko‘rsatib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *ruhiy salomatlik, o‘zgarish, stress, xavotir, muammo, farovonlik, “Men”, travma, sharq va g‘arbdagi qarash.*

“Ruhiy salomatlik” tushunchasi jamiyatimiz keng ommasi orasiga kirib boryapti, chunki ruhiyatdagi o‘zgarishlar - tushkunlik, stress, xavotir, muammolar bizni tobora ko‘proq bezovta qilyapti.

Ruhiyatdagi o‘zgarishlar, muammolar yuzasidan mutaxassisga murojaat qilish bizda odat tusiga kirmagan. Odatda muammolardan o‘zimizni qayerga qo‘yishni bilmay qolgan chog‘imizdagina bu esimizga tushadi va boshqa jihatlardan yechim izlashga yoki aksincha biroz e‘tiborsiz qoldirish natijasida qutulishga harakat qilinadi. Aslini olganda esa salomatlikka putur yetmasdan turib salomatlikni saqlash kerak. Bu nafaqat jismoniy salomatlik masalasida, balki ruhiy salomatlikka ham tegishli.

“Ruhiy salomatlik” tushunchasi - bizning hissiy, psixologik va ijtimoiy farovonligimizni o‘z ichiga oladi. Bu bizning fikrlashimizga, his qilishimiz, harakatlarimizga ta‘sir qiladi va bilvosita ularda aks etadi. Ruhiy salomatlik hayotning har bir bosqichida, bolalik, o‘smirlik va o‘spirinlikdan tortib to yetuklik davrida ham muhim ahamiyatga ega.[1, 2]

Shaxsda ruh salomat bo‘lgandagina inson o‘zini to‘laqonli salomat his qilishi va to‘laqonli ijtimoiy faol bo‘lishi mumkin. Yuqorida takidlaganimizdek salomatlik deganda faqat jismoniy emas, ruhiy tomondan ham o‘zimizni yaxshi his qilishimiz kerak. Shundagina o‘z faoliyatimizni yaxshi olib borishimiz, o‘z

"Men"imizni bir maromda saqlab turishimiz, xulq-atvorimizni atrofda bo'layotgan voqealar ta'siriga qaramasdan yaxshi tutishimiz mumkin bo'ladi.[2, 3]

Ruhiyat maslasi borasida G'arb va Sharq olimlarining fikrlari biroz bir-biridan farqlanadi. Ya'ni biz bugungi kungacha o'rganib kelgan psixologiya, psixoterapiya fanlarida ruhiy salomatlikni o'rganuvchi fanlarda ko'proq inson intellekti, aqli, xotirasi va hokazolarga qarab inson ta'riflangan. 1970 yildan boshlab esa musulmon mamlakatlarida istiqomat qiluvchi mutaxassislar o'z izlanishlarida insonning ruhiy holati deganda uning qalbi, qalbining ilohiy yaxlitligi, Yaratgan bilan bog'lanishi, insonni asl fitratiga qaytarish, poklik kabi masalalar Islomiy psixologiyaning o'rganish mavzusi va amaliyoti baxsi bo'lib xizmat qildi. [3,5]

Tadqiqotlardan olingan natijalarga ko'ra, ruhiy salomatlik muammolarga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ulardan asosiy ta'sir sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

Biologik omillar;

Travmala;

Oilaviy ruhiy ko'ngilsizliklar; [4, 2]

G'arbda psixogigiya nomi bilan ruhiy salomatlikni saqlash bo'yicha bir qancha tavsiyalar beriladi. [5, 3] Masalan, o'smirlarda, talabalarda kuzatilayotgan agressiv xulq-atvor oila a'zolari - ota-onasi, aka-uka, opa-singillariga nisbatan, ta'lim muassasasidagi ustozlari, tegdishlariga nisbatan yo'nalatirilgan. Biz an'anaviy yondashuv bo'yicha yondashadigan bo'lsak, omillarni tashqaridan qidiramiz, ya'ni oila a'zolarini aybdor qilamiz, ota-onasi bolaga noto'g'ri muomala qilyapti, va boshqa jihatlarni keltirib o'tamiz. Mana shu yerda ruhiy salomatligga asoslangan holda yondashasak, bola nega agressiyaga tushyapti, nega g'azablanyapti, ruhiy holatida, ruhiy tarbiyasida qanday kamchiliklar bor degan savollarga javob izlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Marifjon o'g, Mo'minov Davronjon, and Davlatov Iqboljon Sharofiddin o'g'li. "THE BREADTH OF INFORMATION AND ITS MANIPULATIVE EFFECT ON THE HUMAN MIND." Galaxy International Interdisciplinary Research Journal 10.7 (2022): 17-21.

2. Samitjonovich, N. R. (2020). SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DAILY LIFE OF CHILDREN. INTERNATIONAL JOURNAL OF DISCOURSE ON INNOVATION, INTEGRATION AND EDUCATION, 1, 65-67

3. Alijonov, N; ,SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF LEADERSHIP ACTIVITY,Research Focus,1,4,241-246,2022,OOO «Ilm-fan va innovatsiyalar akademiyasi»

4. Marifjon o'g M. D. et al. IJTIMOIIY MUNOSABATLARDA MANIPULYATIV TA'SIRLARNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

//O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI. – 2022. – T. 2. – №. 13. – С. 818-822.

5. Усмонов, Ш. А., Закирова, М. С., & Нуриддинов, Р. С. Ў. (2021). ИЛК ЎСПИРИНЛИК ДАВРИДА АҚЛИЙ ҚОБИЛИЯТЛАРНИНГ ЭМПИРИК ТАҲЛИЛИ. Современное образование (Узбекистан), (9 (106)), 12-16.

6. Раджабов М. (2021). Анализ форм психологического воздействия в управлении личностью. Американский журнал социальных наук и образовательных инноваций, 3(05), 403-409.

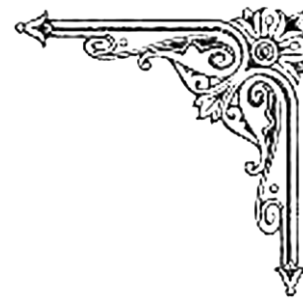
7. Nuriddinov Rasuljon Samitjon o'g'li// BO'LAJAK O'QITUVCHILAR RUHIY SALOMATLIGI IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARINING O'RGANILISHI// Multidisciplinary Scientific Journal. Volume 2, Issue 7, 2023. 311-315 page

8. Зайнобидинов, Ж., & Солиев, Ф. (2020). РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИНТЕРВЕНЦИЙ В УКРЕПЛЕНИИ ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ УЧАЩИХСЯ. ББК Ю953, 269.

9. Nurbek, Alijonov; ,Psixologik Salomatlik Va Uning Mohiyati,BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI,1,6,666-669,2021

10. Dadajon ugli, Ostanakulov Alijon; Gulomjonovna, Tojimatova Gavharoy; ,SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ORIGIN OF DESTRUCTIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS., "Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities",10,12,215-222,2022,

11. Samidjon o'g'li, N. R. (2022). OLIY O'QUV YURTI TALABALARIDA O'QUV MOTIV VA MOTIVATSIYALARINI NOMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. Uzbek Scholar Journal, 6, 1-5.

III-SHO'BA

TABIIY VA ANIQ FANLAR

YARIMO'TKAZGICH MATERIALLARNING SINTEZI, TUZILISHI VA ELEKTROFIZIK XUSUSIYATLARI QO'RG'OSHIN SELEN ASOSIDAGI.

O.O. Mamatkarimov,

Fizika-matematika fanlari doktori, professor.

B.X. Quchqarov,

*Doctor of Philosophy Associate Professor (PhD)
in physical and mathematical sciences.*

Namangan muxandislik-texnologiya instituti.

A.A. Yusufjonov,

Namangan davlat universiteti magistranti.

M.A. Ergashev,

Namangan muxandislik-texnologiya instituti talaba

Annotatsiya. *PbSe plyonkalarining tuzilishini, optik va elektr xususiyatlarini o'rganish, spektral xarakteristikalar va ularning strukturasi xususiyatlarining harorat o'zgarishi bilan bog'liqligini aniqlash, oksidlanishni kamaytirish uchun chiziqli zanjirli uglerod plyonkasini himoya qatlami sifatida ishlatish imkoniyatini baholash. Ish shundan iboratki, tadqiqot jarayonida kashf etilgan yangi effektlar (yarimo'tkazgich-metall va elektr o'tish davri) mikroelektronikada, chiziqli bo'lmagan N-shaklidagi oqim kuchlanish xarakteristikasiga ega termistorlarni ishlab chiqish uchun ishlatilishi mumkin. PbSe plyonkalarining tuzilishi, optik va elektr xossalarini o'rganish natijalari qattiq fazali sintez natijasida olingan yarimo'tkazgichli ikkilik tizimlarning fundamental fizik xususiyatlarini tahlil qilishda ham foydali bo'lishi mumkin.*

Kalit so'zlar. *qo'rg'oshin selen, fotosensitiv, plyonka, termorezist bug'lanish, azotli oksidlanish, Raman spektr, metall-izolyator, shisha substratlar, difraktometriya, rentgen fotoelektron, monoklinik, sirt qatlamlar, atmosfera kislorod, selenid faza.*

Fan-texnika taraqqiyotining hozirgi bosqichida yupqa plyonkali texnologiyalarning turli qurilmalar va qurilmalar yaratish imkoniyatlarini o'rganishga alohida e'tibor berilmoqda. Yupqa plyonkalar elektronika sanoatida yarimo'tkazgichli qurilmalar, mikrosemalar va boshqa nozik plyonkali elementlarni yaratish uchun keng qo'llaniladi. Bugungi kunga qadar yupqa plyonkalar fizikasi ularning hosil bo'lish jarayonlari va xususiyatlarini tushunishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Biroq, bu sohada tadqiqotchilarni qiziqtiradigan ko'plab savollar mavjud. Bularga, masalan, plyonka sintezi masalalari,

parametrlarni o'lchash usullari va turli fizik jarayonlarni hisoblash modellari va, albatta, plyonkalardagi ommaviy namunalarda mavjud bo'lmagan yangi fizik hodisalar kiradi. Yupqa plyonkalarining xususiyatlari asosan sintez texnologiyasi, shuningdek, substrat yuzasining materiali va sifati, purkalgan moddaning tarkibi, kimyoviy reagentlar bilan belgilanadi. Shuning uchun plyonkalarni sintez qilish usullarini ishlab chiqish, ularning optik, magnit, elektr va strukturaviy xususiyatlarini o'rganish, turli sirt hodisalarini o'rganish, o'rganilayotgan xususiyatlar va ishlash ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish muhim ahamiyatga ega.

Keng qo'llaniladigan materiallar orasida qo'rg'oshin selenidlari optik, elektr va boshqa xususiyatlarning xilma-xilligi tufayli eng muhim o'rinlardan birini egallaydi. Xususan, qo'rg'oshin selenidining fotosensitiv xususiyatlarga ega ekanligi aniqlandi [1-3], bu fotosensitiv plyonkalar va ular asosida ishlab chiqarish qurilmalarini olish uchun texnologik jarayonlarni takomillashtirish zarur. Ushbu ishda qattiq fazali sintez - qo'rg'oshin va selenning termorezist bug'lanishi, so'ngra azotli atmosferada toblanish yo'li bilan olingan qo'rg'oshin selenidiga asoslangan yupqa plyonkalarining tuzilishini, optik va elektr xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. *PbSe* plyonkalarini amaliy qo'llashda muammo oksidlanish bilan bog'liq xususiyatlarning beqarorligi bo'lib, vaqt o'tishi bilan to'liq yo'q qilinishiga olib keladi.

1. Yarimo'tkazgich elementlarini yaratish uchun mos bo'lgan yupqa *PbSe* plyonkalarini hosil qilish uchun past haroratli texnologiyani ishlab chiqish.

2. Olingan *PbSe* plyonkalarining elektrofizik xususiyatlari va tarkibini o'rganish va ularning strukturaviy holatini batafsil o'rganish.

3. Sp_1 holatidagi uglerodning *PbSe* plyonkalar xossalariga va uning elektrofizik parametrlariga ta'sirini o'rganish.

4. Harorat ta'sirida *PbSe* plyonkalarining strukturasi va spektral xarakteristikasi va uning elektrofizik xususiyatlarining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rnatish.

Qattiq fazali sintez yo'li bilan olingan *PbSe* plyonkalarining xususiyatlarini har tomonlama o'rganish asosida yarimo'tkazgich metall fazaga o'tishning paydo bo'lishi va elektr almashinuvining ta'siri aniqlandi. *N*-shaklidagi oqim kuchlanish xarakteristikasi bilan almashtirish effekti *PbSe* plyonkasida yarimo'tkazgich metall fazaga o'tish bilan bog'liqligi aniqlandi. Qattiq fazali sintez natijasida olingan qo'rg'oshin selenid plyonkalarining sirt tuzilishini atom kuch mikroskopi bilan o'rganish atmosfera kislorodi bilan o'zaro ta'sirga olib keladigan chuqur bo'shliqlarni o'z ichiga olgan sirt strukturasi bir hilligini aniqladi. Ushbu plyonkalarni chiziqli zanjirli uglerod bilan qoplash orqali namunalarning vaqtinchalik barqarorligini ko'p marta oshirish mumkinligi aniqlandi. 300 K va 370 K haroratlarda *PbSe* plyonkalarining aks ettirish spektrlari va Raman spektrlarini tahlil qilishda spektral xususiyatlarning o'zgarishi aniqlandi: aks ettirish spektrining ortishi, intensivlikning o'zgarishi va tebranishning siljishi rejimlari.

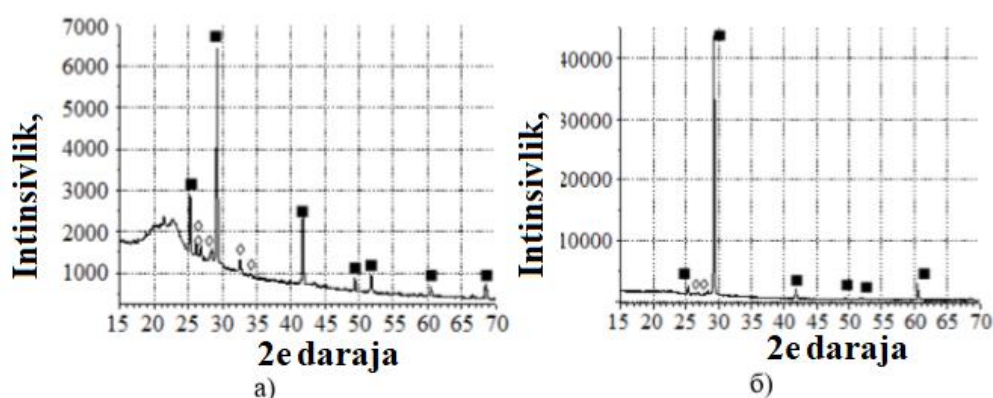
Qo'rg'oshin selenidining eng xarakterli xususiyatlari haqida ma'lumot va olishning asosiy usullari, chiziqli zanjirli uglerod plyonkalarining tuzilishi va xususiyatlarini o'rganish natijalari, yarimo'tkazgichning fazaviy o'tish modellari - metall va elektr o'tkazgichning ta'siri, shuningdek, $A^{IV}B^VI$ tipidagi

yarimo'tkazgichlarda boshqa tabiatning fazali o'tish imkoniyati ko'rib chiqiladi. $PbSe+PbSeO_3$ kompozitsiyasining ikki fazali kompozitsiyasi namunalariga alohida e'tibor qaratiladi, unda $T_p=360$ K atrofida haroratlarda o'tkazuvchanlikning anomal o'zgarishi aniqlangan. Metall-izolyator o'tish xususiyatlariga yaqin bo'lgan harorat T_p . Fazaga o'tish haroratida ishlaydigan termistorlarni ishlab chiqish uchun elektron beqarorlik imkoniyati tasvirlangan.

O'rganilayotgan namunalarning optik o'lchovlarini o'tkazish uchun plyonkalar kvarts shisha tagliklariga yotqizilgan. Yarimo'tkazgich elektrofizik xususiyatlarini o'rganish uchun ular oldindan yotqizilgan alyuminiy elektrodleri bilan shisha substratlarda sintez qilindi. Ikkinchi alyuminiy elektrod namunalar ustiga yotqizilgan. Plyonkalarining tarkibi va strukturaviy xususiyatlarini o'rganish uchun turli xil aniqlik shkalalariga mos keladigan rentgen nurlari difraksiyasi (difraktometriya), rentgen fotoelektron spektroskopiyasi (XPS), Auger elektron spektroskopiyasi (AES) usullari qo'llanildi. Namunalarning rentgen fazali tahlili (XPA) qo'rg'oshin selenid $PbSe$ kristallariga xos bo'lgan $NaCl$ (B1) tipidagi kubik strukturani va qo'rg'oshin selenit $PbSeO_3$ fazasi bilan bog'liq monoklinik tuzilmani aniqladi (1-rasm, 1-jadval). Ikkala namunada ham qo'rg'oshin selenid fazasi ustun ekanligi ko'rsatilgan. Mavjud bo'lgan fazalarning konsentratsiyasi hisoblab chiqilgan.

1-jadval. $PbSe$ kino fazalarining tarkibi va strukturaviy xususiyatlari.

№	Faza					
	Stex. formula	Nomi	Singoniy	Tuzilish	Belgilash 1-rasm	Sod.mass %
1,a	$PbSe$	Klaustalit	Kub.	Fm-3m	■	55
	$PbSeO_3$	Molibden	Monokl.	P21/m	◇	45
1,b	$PbSe$	Klaustalit	Kub.	Fm-3m	■	83
	$PbSeO_3$	Molibden	Monokl.	P21/m	◇	17

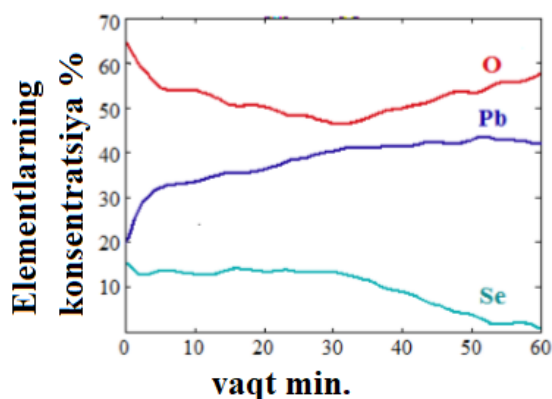

1-rasm. $PbSe$ (a) va $Al-PbSe$ (b) plyonkalarining diffraksiya naqshlari.

XPS tahlili $PbSe$ plyonkalarining sirt qatlamlarida quyidagi elementlarning mavjudligini aniqladi: Pb , Se , O , C va Na . Atom tarkibini hisoblashda spektrda ko'rinishi asosan sirt ifloslanishiga bog'liq bo'lgan uglerod mavjudligi hisobga olinmagan. Namuna sirtidagi elementlarning qirqishdan oldin tarkibi turli nuqtalarda bir necha foiz ichida o'zgarib turadi: qo'rg'oshin (Pb) - 21-27%, kislorod (O) - 45-55%, selen (Se) - 15-16%. Barcha namunalarda natriy mavjud bo'lib,

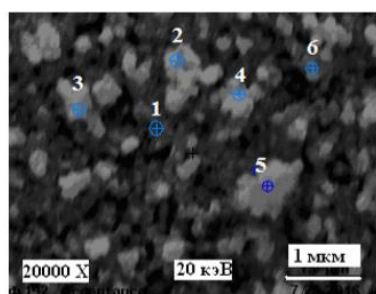
uning ko'rinishi substrat bilan bog'liq bo'lishi mumkin [4]. O'rganilayotgan plyonkalarda kislorodning mavjudligi, birinchi navbatda, ularning sintezi va issiqlik bilan ishlov berishning o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi, ularning mexanizmi kislorod o'z ichiga olgan fazalarni materialning hajm va sirt qatlamlariga kiritish imkonini beradi. Ikkinchidan, havoda saqlash vaqtida *PbSe* yuzasi oksidlanishga moyil bo'ladi [3]. Sirdagi *Al-PbSe* namunasida Al mavjudligi aniqlanmaganligi sababli, bu 523 K haroratda (alyuminiyning erish nuqtasi 933 K) diffuziyaning yo'qligi va tablanish vaqti bilan bog'liq bo'lishi mumkin, keyingi tahlillar *PbSe* plyonkasi bilan amalga oshirildi.

Bir soat davomida ion bilan ishlov berishda elementar tarkibni tahlil qilish (2-rasm) kompozitsiyaning nisbiy barqarorlashuvini ko'rsatadi, bu kislorod miqdorining monotonik pasayishi va qo'rg'oshin tarkibining o'sishining 4-daqiqasidan boshlab ko'payishi bilan tavsiflanadi, bu davom etadi 30 daqiqagacha. Keyin selen miqdori asta-sekin kamayib, statistik ahamiyatga ega bo'lmagan qiymatlarga kamayishni boshlaydi. Qattiq qatlamlar qalinligi ionli qirqish natijalariga ko'ra, namuna sintezi paytida *PbSe* fazasining qalinligi 250-300 nm ekanligi aniqlandi.

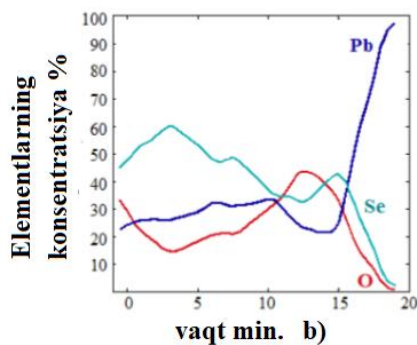

2-rasm. XPS ma'lumotlari bo'yicha Se, O, Pb elementlarning *PbSe* plyonkasi chuqurligi bo'yicha taqsimlanishi. tezligi ~6 nm/min.

PbSe plyonkasining sirt qatlamidagi elementlarning kimyoviy holati Pb, Se va O atomlarining ichki elektron sathlarining XPS spektrlaridagi chiziqlar holatidan aniqlandi. *Pb_{4f}* va *Se_{3d}* ning rezolyutsiya spektrlari namunalardagi Pb va Se faqat bog'langan holatda ekanligini ko'rsatdi: qo'rg'oshinning selenid (*PbSe*) va selenit (*PbSeO₃*) ulanishi, bu toblanish paytida selen va qo'rg'oshin o'rtasidagi to'liq reaksiyani ko'rsatadi.

a)

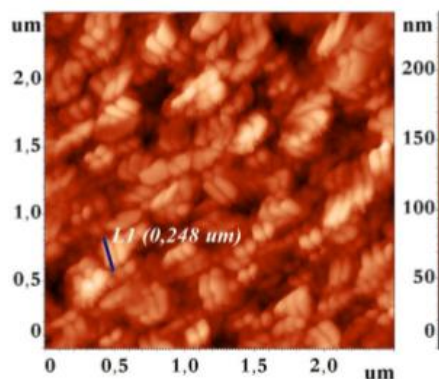
b)

3-rasm. AES ma'lumotlariga ko'ra *PbSe* plyonkasining Se, O, Pb (b) elementlarining elektron mikroskopik tasviri (a) chuqurlik taqsimoti.

Tashqi ta'sirdagi elektron spektroskopiyasi (AES) sirtning turli nuqtalarida PbSe plyonkalarining mahalliy elementar tahlilini o'tkazish uchun ishlatilgan. Elektron mikroskopik tasvir (3-rasm, a) elementar tarkibi o'rganilgan nuqtalarni ko'rsatadi. Planka o'zaro o'sgan mikrokristalli shakllanishlardan iborat bo'lib, ularning zarralari hajmi $0,2 \div 0,25$ mkm. Tarkibi namunaning turli sohalarida olti nuqtada tahlil qilindi. AES usulida 20 minut davomida qatlamma-qatlam ionli qatlam (3b-rasm) alohida donalarda selen miqdori yuqoriroq bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Shunday qilib, plyonkaning alohida nuqtalarida elementlarning (Pb, Se va O) kontsentratsiyasining foiz nisbati farq qilishi mumkin, bu qo'rg'oshin, selen va ularning oksidlarining rentgen amorf fazalari mavjudligini ko'rsatadi.

Rentgen tadqiqotlari natijalarini sarhisob qilsak, qattiq fazali sintez natijasida olingan PbSe plyonkalari tuzilishi va tarkibi bo'yicha bir hil ekanligi ko'rsatilgan, ammo o'rganilayotgan maydonning pasayishi bilan nuqsonlar ko'rinishidagi bir jinsliliklar aniqlanadi. Qo'rg'oshin selenid fazasini hosil qilish uchun toblanish harorati (523 K) va vaqt (45 min) yetarli ekanligi aniqlandi.

PbSe har tomonlama o'rganish uchun ularning tuzilishini qo'shimcha o'rganishni taqazo etdi. Atom kuch mikroskopi yordamida namunalarining sirt topografiyalari olindi (4-rasm). Skanerlash yarim kontaktli rejimda amalga oshirildi, skanerlangan maydonning o'lchami 3×3 mkm. Ko'rsatilgandek, plyonkalar o'lchami taxminan 250 nm bo'lgan polikristalli tuzilishga ega, ko'plab bo'shliqlar sezilarli. Bunday sirtga ega bo'lgan plyonka atmosfera kislorodi bilan faol ta'sir o'tkazadi. Bizning tadqiqotlarimizga ko'ra, kislorodning kiritilishi kimyoviy o'zaro ta'sirga, oksidlarning hosil bo'lishiga olib keladi.

4-rasm. PbSe plyonkasining AFM tasviri, skanerlangan maydonning o'lchami 3 mkm x 3 mkm.

Chiziqli zanjirli uglerod plyonkasining PbSe namunalarining xususiyatlariga ta'sirini o'rganish natijalarini taqdim etadi. PbSe, PbSe-LCC plyonkalarining Raman spektrlarini (5-rasm) xona haroratida o'rganishda, PbSe bilan bog'liq bo'lgan 132 va 795 cm^{-1} mintaqadagi har ikkala spektrdagi cho'qqilarning holati aniqlandi. O'zgarmaydi, faqat intensivlik o'zgaradi. Bundan tashqari, uglerod atomlari orasidagi qo'sh bog'lanishga tegishli bo'lgan maksimal 1563 cm^{-1} da PbSe-LCC tizimida topilgan [5]. PbSe va PbSe-LCC plyonkalarining 2-16 mkm to'lqin uzunligi diapazonidagi aks ettirish spektrlari R (l) ular tayyorlanganidan 10 kun o'tgach, Fyur-IR spektroskopiyasi bilan o'rganildi. R(l) spektrlarida PbSe va PbSeO₃ fazalari bilan bog'liq aks ettirish koeffitsientining ikkita minimali topildi [9]. Ko'zgu koeffitsientining minimallari erkin zaryad tashuvchilarning plazma

rezonansi bilan bog'liq. Ko'zgu spektrlarida kuzatilgan ikkita plazma minimali PbSe plyonkalarida XRD ma'lumotlariga mos keladigan ikki faza, PbSe va PbSeO₃ mavjudligining qo'shimcha tasdig'idir. PbSe LCC plyonkasi uchun PbSe fazasi bilan bog'liq plazma minimumi uzun to'lqin uzunligi mintaqasiga o'tkaziladi. [2-3] ga ko'ra, oksidlanish vaqti ortishi bilan plyonkadagi PbSe massasi kamayadi, PbSeO₃ massasi esa ortadi. PbSe fazasi bilan bog'liq plazma minimumi qisqa to'lqin uzunlikdagi hududga siljiydi [1-7]. Shunday qilib, LCC qatlami bilan qoplangan PbSe plyonkasi kamroq oksidlanadi. Bundan tashqari, R(l) spektrlariga ko'ra, o'rganilayotgan namunalarning PbSe kristal fazasi n-tipli o'tkazuvchanlikka tegishli ekanligi aniqlandi.

Pb, Se plyonkalarini qavatma-qavat cho'ktirish va keyinchalik azotli atmosferada tablash usuli yordamida qattiq fazali sintez yo'li bilan qo'rg'oshin selenid plyonkalarini olish usulining yangi modifikatsiyasi ishlab chiqildi. PbSe ning polikristal qatlamlarining strukturaviy, fazaviy, kimyoviy tahlillari o'tkazildi. X-nurlarining difraksion tahlili va IQ aks ettirish spektrlari shuni ko'rsatdiki, o'rganilayotgan namunalar asosan ikkita RbSe va PbSeO₃ fazalarini o'z ichiga oladi. O'rganilayotgan namunalarning PbSe kristal fazasi n-tipli o'tkazuvchanlikka tegishli ekanligi aniqlandi. Aniqroq XPS va AOS usullari plyonka chuqurligi bo'yicha elementlar kontsentratsiyasining taqsimlanishining bir xil emasligini ko'rsatadi, bu nuqsonlarning shakllanishiga olib keladi. Qo'rg'oshin selenid plyonkalarining sirt morfologiyasi atom kuch mikroskopi yordamida o'rganildi. Atmosfera kislorodi bilan faol o'zaro ta'sirga olib keladigan chuqur bo'shliqlarni o'z ichiga olgan bir hil bo'lmagan sirt tuzilishi aniqlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1]. Arof A.K., Mat Nor N.A., Aziz N., Kufian M.Z., Abdulaziz A.A., Mamatkarimov O.O. Investigation on morphology of composite poly(ethylene oxide)-cellulose nanofibers. // Materials Today: Proceedings. 2019. V.17 P.388–393. (№3 Scopus, IF:0,576).

[2]. Абдукаримов А.А., Маматкаримов О.О., Икромов Р.Г. Исследования характеристик тонкопленочных солнечных ячеек полученных по основе гелевых полимерных электролитов. // Доклады Академии Наук РУ. 2019. №6.С. 6-9. (01.00.00; №7).

[3]. A.A. Abdurkarimov, Shahan Shah, L.P. Teo, M.H. Buraidah, Z.H.Z. Abidin, O.O. Mamatkarimov, A.K. Arof. Characteristics of dye-sensitized solar cells (DSSCs) using liquid and gel polymer electrolytes with tetrapropylammonium salt. // Optical and Quantum Electronics. 2020. 3. Vol. 52. P.1-15. (№3 Scopus, IF: :1,842)

[4]. Abdurkarimov A. A., Ikromov R. G., Mamatkarimov O.O., Arof A. K. Dependence of the characteristics of Dye-Sensitized solar cells on amount tetrapropylammonium iodide // Узбекский Физический Журнал. 2020. №4. (01.00.00; №5).

[5]. Абдукаримов А.А., Ўктамалиев Б.И., Маматкаримов О.О. Исследования характеристик тонкопленочных солнечных ячеек

полученных по основе гелевых полимерных электролитов// Тенденции развития современной физики полупроводников: проблемы, достижения и перспективы”. Сборник материалов международной онлайн конференции. Ташкент-2020. С.273-278.

[6]. Abdulkarimov A.A., Arof A.K., Mat Nor N.A., Aziz N., Kufian M.Z., Mamatkarimov O.O. Characterization of poly (ethylene oxide) reinforced nanocellulose fibers produced via electrospinning technique// International conference prospect of an intensive approach to innovative development. Namangan. 2018.P.45-46.

[7]. Абдукаримов А.А., Маматкаримов О.О., Қахаров С. Юқори сезгир бўёқли қуёш элементлари (DSSC)// Современные проблемы физики полупроводников. Республиканской конференции. Каракалпакстан 20 ноября, 2019.

[8].Vlasov S.I., Saparov F.A., Ismailov K.A. Semiconductor Physics, Quantum Electronics and Optoelectronics. 2010. Vol. 13. No. 4. P.363.

[9].B Kuchkarov, O Mamatkarimov, and A Abdulkhayev. «Influence of the ultrasonic irradiation on characteristic of the structures metal-glass-semiconductor». ICECAE 2020 IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 614 (2020) 012027 Conference Series:

[10].B.X. Qo'chqarov, A. nishonov, X.O.Qochqarov “The effect of tunneling current on the speed surface generation of charge carriers” Scientific bulletin of Namangan State University 1(7), 3-6.

[11].S.I.Vlasov, D.N.Nazirov. B.K.Kuchkarov, K.U.Bobokhujayev. “Influence of all-round compression on formation of the mobile charge in lead-borosilicate glass structure” Uzbekiston Fizika Zhurnali №16/3 str 231-233.

[12].B.Kh.Kuchkarov, O.O.Mamatkarimov “Influence of ultrasonic action on the rate of charge formation of the inversion layer in metal-glass-semiconductor structures” Vestnik KRAUNC. Fiziko-Matematicheskie Nauki. Tom-29. №4 str.125-134.

[13]. БХ Кучкаров. Влияние ультразвукового воздействия на скорость формирования заряда инверсионного слоя в структурах метал-стекло-полупроводник. Вестник КРАУНЦ. Физико-математические науки. 2019. 29/4. стр.125-134.

[14]. Kuchkarov, B.H., Mamatkarimov, O.O., Abdulkarimov, A.A., Khalmirzayev, A., Mirtojyeva, D.M. Influence of All-Round Compression on Formation of the Mobile Charge in Lead-Borosilicate Glass Structure. AIP Conference Proceedings, 2022, 2432, 030039

[15]. Fazliddinov, S., Kuchkarov, B., Sharibaev, N., Abdulkhaev, A., Tulkinov, M.-A. Analysis of modern methods of determination of mechanical status and diagnostic models of power transformers. Journal of Physics: Conference Series, 2022, 2388(1), 012173.

[16]. Kuchkarov, B., Mamatkarimov, O., Abdulkhayev, A. Influence of the ultrasonic irradiation on characteristic of the structures metal-glass-semiconductor. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 2020, 614(1), 012027.

BIR VAQTLI AVTOREGRESSIYA MODELLARIDA LIMIT TEOREMLAR TADBIQI

T.S. Mirzayev,
University of Business and Science dotsenti
G'.A. Hamdamov,
University of Business and Science katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bir vaqtli avtoregressiya modeli uchun parametrlarni baholashning yangi g'oyalari taklif etilgan. Taklif etilgan baholashlar, odatdagi an'anaviy eng kichik kvadratlar usulida olingan baholashlarga qaraganda oddiyroq limit taqsimotga ega.

Kalit so'zlar: Bir vaqtli avtoregressiya modeli, limit teorema, viner jarayoni, eng kichik kvadratlar usuli, normal taqsimot qonuni.

Biz ushbu maqolada bir vaqtli avtoregressiya modelida noma'lum parametrlar uchun nostandart baholarning limit teoremlari bilan tanishib o'tamiz.

Bir vaqtli avtoregressiya modeli deb quyidagi

$$X_k^{(n)} = \begin{cases} \alpha(X_{k-1}^{(n)} + X_{k+1}^{(n)}) + \varepsilon_k, & k=1,2,\dots,n-1, \\ X_0^{(n)}; \quad X_n^{(n)}, & \text{berilgan tasodifiy miqdor,} \end{cases} \quad (1)$$

modelga aytiladi (q. [1]), bunda α – noma'lum parametr, $\{\varepsilon_k, k=1,2,\dots,n-1\}$ – matematik kutilmasi nol dispersiyasi birga teng bo'lgan bog'liqsiz tasodifiy tasodifiy miqdorlar.

(1) model turg'un bo'ladi agar $|\alpha| < 1/2$, kritik bo'ladi agar $|\alpha| = 1/2$ va portlash tipiga mansub agar $|\alpha| > 1/2$ bo'lsa.

Yuqorida keltirilgan model uchun eng kichik kvadratlar usulida qurilgan baho ko'rinishi quyidagicha [1],[2]:

$$\tilde{\alpha}_n = \frac{\sum_{k=1}^{n-1} X_k^{(n)} (X_{k-1}^{(n)} + X_{k+1}^{(n)})}{\sum_{k=1}^{n-1} (X_{k-1}^{(n)} + X_{k+1}^{(n)})^2}.$$

Bu baho uchun limit taqsimotni topish uchun $X_k^{(n)}$ tasodifiy miqdorlarni $\varepsilon_1, \dots, \varepsilon_{n-1}$ miqdorlar orqali ifodalash lozim.

Teorema [1]. Agar $\alpha = \pm 1/2$, u holda

$$\begin{aligned} X_k^{(n)} = & (\pm 1)^k \left(1 - \frac{k}{n}\right) X_0^{(n)} + (\pm 1)^k \frac{k}{n} X_n^{(n)} + \\ & + 2 \left(1 - \frac{k}{n}\right) \sum_{l=1}^{k-1} (\pm 1)^{k+l} l \varepsilon_l + 2 \frac{k}{n} \sum_{l=k}^{n-1} (\pm 1)^{k+l} (n-l) \varepsilon_l. \end{aligned} \quad (2)$$

Kritik tipda bir vaqtli avtoregressiya modeli uchun yuqoridagi bahoning limit taqsimoti uchun quyidagi limit teorema o'rinli.

Teorema [1]. Agar $\{\varepsilon_k, k \in N\}$ – tasodifiy miqdorlar $E\varepsilon_1 = 0$, $E(\varepsilon_1)^2 = 1$ va $E(\varepsilon_1)^8 < \infty$, bir xil taqsimlangan tasodifiy miqdorlar bo'lsa, u holda $\alpha = 1/2$ bo'lganda

$$n^2(\tilde{\alpha}_n - \alpha) \Rightarrow \frac{\int_0^1 \chi_t dw_t}{2 \int_0^1 (\chi_t)^2 dt},$$

bu yerda $(w_t)_{t \in [0,1]}$ – standart viner jarayoni va

$$\chi_t = 2(1-t) \int_0^t s dw_s + 2t \int_t^1 (1-s) dw_s, \quad t \in [0,1].$$

Bulardan ko'rinadiki $\alpha = 1/2$ holda (1) modelda noma'lum parametr uchun eng kichik kvadratlar usulida qurilgan baho murakkab limit taqsimotga ega (q. [1], [2],[3]), va $\alpha = -1/2$ bo'lgan hol uchun esa bu teorema o'rinli emas.

Biz quyida kritik hollarda ya'ni $\alpha = 1/2$ va $\alpha = -1/2$, hollarda soddaroq strukturaga va limit taqsimotga ega bo'lgan nostandart baholar bilan tanishib o'tamiz. Navbatda $\alpha = 1/2$ va $\alpha = -1/2$, tiplar uchun nostandart baholarni alohida-alohida ko'rib chiqamiz.

1-hol. $\alpha = 1/2$ bo'lganda (1) tenglamani k bo'yicha 1 dan $n-1$ gacha yig'idi tuzamiz

$$\sum_{k=1}^{n-1} X_k^{(n)} = \alpha \sum_{k=1}^{n-1} (X_{k-1}^{(n)} + X_{k+1}^{(n)}) + \sum_{k=1}^{n-1} \varepsilon_k$$

yoki qisqacha ko'rinishda

$$X_n = \alpha Y_n + Z_n. \quad (3)$$

Navbatda (3) tenglamada Z_n , miqdorni hisobga olmagan holda yechimini topamiz va quyidagi bahoga ega bo'lamiz

$$\alpha_n^* = X_n / Y_n.$$

Enda (3) dan foydalanib chegirmanani topamiz

$$\alpha_n^* - \alpha = Z_n / Y_n. \quad (4)$$

2-hol. $\alpha = -1/2$ bo'lganda (1) tenglamani ikkala qismini $(-1)^k$ ga ko'paytirib so'ngra k bo'yicha 1 dan $n-1$ gacha yig'idi tuzamiz

$$\sum_{k=1}^{n-1} (-1)^k X_k^{(n)} = \alpha \sum_{k=1}^{n-1} (-1)^k (X_{k-1}^{(n)} + X_{k+1}^{(n)}) + \sum_{k=1}^{n-1} (-1)^k \varepsilon_k$$

yoki qisqacha ko'rinishda

$$\tilde{X}_n = \alpha \tilde{Y}_n + \tilde{Z}_n. \quad (5)$$

Navbatda (4) tenglamada $\tilde{Z}_n$, miqdorni hisobga olmagan holda yechimini topib nostandart bahoga va bu baho uchun quyidagi chegirmaga ega bo'lamiz

$$\tilde{\alpha}_n - \alpha = \tilde{Z}_n / \tilde{Y}_n. \quad (6)$$

Enda oddiy holda ya'ni $X_0^{(n)} = X_n^{(n)} = 0$ bo'lganda quyidagi limit teorema isboti bilan tanishib chiqamiz.

Teorema A. $\{\varepsilon_k, k=1, 2, \dots, n-1\}$ – miqdorlar matematik kutilmasi nol va dispersiyasi birga teng bo'lgan bog'liqsiz bir hil taqsimlangan tasodifiy miqdorlar bo'lib

1. Agar $\alpha = 1/2$ bo'lsa, u holda $n \rightarrow \infty$

$$\sigma n^2 (\alpha_n^* - \alpha) \Rightarrow \xi_1 / \xi_2;$$

2. Agar $\alpha = -1/2$ bo'lsa, u holda $n \rightarrow \infty$

$$\sigma n^2 (\tilde{\alpha}_n - \alpha) \Rightarrow -\xi_1 / \xi_2,$$

bunda $\sigma^2 = 2/15$, (ξ_1, ξ_2) – matematik kutilmasi nol va kovariatsion matrisasi

$\begin{pmatrix} 1 & \sqrt{5/24} \\ \sqrt{5/24} & 1 \end{pmatrix}$ ga teng bo'lgan normal taqsimlangan vector.

Yuqoridagi teoreмага o'xshash usul bilan $\alpha(n) \rightarrow \pm \frac{1}{2}$, $n \rightarrow \infty$ bo'lgan hollarda ham nostandart baholar uchun asimptotik limit taqsimotlarini topish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Baran. S., Pap. G. Asymptotic inference for a one-dimensional simultaneous autoregressive model // Metrika, 2009. DOI 10.1007/s00184-009-0289-5.

2. Anderson T.V. On asymptotic distributions of estimates of parameters of stochastic difference Equations // Ann. Math. Statist, 1959. -V.30. -Pp. 676-687.

3. White, J.S. The limiting distribution of the serial correlation coefficient in the explosive case // Ann. Math. Statist, 1958. -V. 29. -Pp. 1188-1197.

ПРИМЕНЕНИЕ СИСТЕМЫ MAPLE ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОЙ АЛГЕБРЫ

О.О. Алиханов,
Наманганский государственный университет

Аннотация: В данной статье приведены примеры решения некоторых задач элементарной и высшей алгебры с помощью системы Maple, одного из математических пакетов, при решении задач по курсу алгебры.

Ключевые слова: математическое пакет, Алгебра, система компьютерной математики Maple

Эру создания компьютерной символьной математики принято отсчитывать с начала 60-х годов. Именно тогда в вычислительной технике возникла новая ветвь компьютерной математики, не совсем точно, но зато броско названная компьютерной алгеброй. Речь шла о возможности создания компьютерных систем, способных осуществлять типовые алгебраические преобразования: подстановки в выражениях, упрощение выражений, операции со степенными многочленами (полиномами), решение линейных и нелинейных уравнений и их систем, вычисление их корней и т. д. При этом предполагалась возможность получения аналитических (символьных) результатов везде, где это только возможно.

Пользователи, работающие с математическими программами, особенно в области символьной математики, в недалеком прошлом не были избалованы удобными и красивыми интерфейсами этих программ. Все внимание было уделено математической корректности программ и богатству их функциональных возможностей.

Заметное развитие получили языки программирования для символьных вычислений Reduce, система muMath для малых ЭВМ, а в дальнейшем — интегрированные системы символьной математики для персональных компьютеров: Maple, MathCad, Mathematica, Maxima, Scilab и т.д. Тем самым обуславливается актуальность темы, так как применение математических систем облегчает самые сложные математические, статистические и финансово-экономические расчеты, для проведения которых раньше приходилось привлекать научную элиту — математиков-аналитиков.

В этой связи целью работы является изучение основ работы с программой Maple; знать команды, используемые при решении уравнений и их систем, неравенств и их систем в системе аналитических вычислений Maple; уметь применять указанные команды для решения математических задач.

Maple — это пакет, система компьютерной алгебры для аналитических вычислений на компьютере, содержащий более двух тысяч команд, которые позволяют решать задачи алгебры, геометрии, математического анализа, дифференциальных уравнений, статистики, математической физики.

Является продуктом компании Waterloo Maple Inc. (англ.)русск., которая с 1984 года выпускает программные продукты, ориентированные на сложные математические вычисления, визуализацию данных и моделирование. Обладает развитыми графическими средствами. Имеет собственный язык программирования, напоминающий Паскаль.

Maplesoft – это коммерческий продукт, продаёт как студенческую, так и академическую и профессиональную версии Maple, с существенной разницей в цене (\$124, \$1555 и \$2845, соответственно). Также доступна версия для персонального использования по цене \$299, лицензионное соглашение которой не подразумевает применения системы в коммерческих, научных и учебных целях.

Экспериментальные результаты и их обсуждение

Переходим к рассмотрению примеров решения некоторых задач на Maple.

1) Решение обыкновенных уравнений.

Для решения уравнений в Maple существует универсальная команда `solve(eq,x)`, где `eq` – уравнение, `x` – переменная, относительно которой уравнение надо разрешить. В результате выполнения этой команды в строке вывода появится выражение, которое является решением данного уравнения. Например: `> solve(a*x+b=c,x);`

Если уравнение имеет несколько решений, которые вам понадобятся для дальнейших расчетов, то команде `solve` следует присвоить какое-нибудь имя `name`. Обращение к какому-либо k -ому решению данного уравнения производится указанием его имени с номером решения k в квадратных скобках: `name[k]`. Например:

```
> x:=solve(x^2-a=0,x);  
> x[1];  
> x[2];  
> x[1]+x[2];  
0
```

2) Решение систем уравнений.

Системы уравнений решаются с помощью такой же команды `solve({eq1,eq2,...},{x1,x2,...})`, только теперь в параметрах команды следует указывать в первых фигурных скобках через запятую уравнения, а во вторых фигурных скобках перечисляются через запятую переменные, относительно которых требуется решить систему. Если вам будет необходимо для дальнейших вычислений использовать полученные решения уравнений, то команде `solve` следует присвоить какое-нибудь имя `name`. Затем выполняется присвоения команда `assign(name)`. После этого над решениями можно будет производить математические операции. Например:

```
> s:=solve({a*x-y=1,5*x+a*y=1},{x,y});  
s:={ }  
> assign(s); simplify(x-y);
```

3) Решение неравенств

Команда `solve` применяется также для решения неравенств. Решение неравенства выдается в виде интервала изменения искомой переменной. В том случае, если решение неравенства полуось, то в поле вывода появляется конструкция вида `RealRange(-∞, Open(a))`, которая означает, что $x \in (-\infty, a)$, а a – некоторое число. Слово `Open` означает, что интервал с открытой границей. Если этого слова нет, то соответствующая граница интервала включена во множество решений. Например:

```
> s:=solve(sqrt(x+3)<sqrt(x-1)+sqrt(x-2),x):
> convert(s,radical);
RealRange
```

Если вы хотите получить решение неравенства не в виде интервального множества типа `RealRange(a, b)`, а в виде ограничений для искомой переменной типа `a < x`, `x < b`, то переменную, относительно которой следует разрешить неравенство, следует указывать в фигурных скобках. Например:

```
> solve(1-1/2*ln(x)>2,{x});
```

4) Решение систем неравенств.

С помощью команды `solve` можно также решить систему неравенств. Например: `> solve({x+y>=2,x-2*y<=1,x-y>=0,x-2*y>=1},{x,y});`

У Maple есть возможность работать с матрицами. Их можно задать несколькими способами.

1) С помощью палитры `Matrix`, где можно указать количество строк и столбцов матрицы и вставить шаблон (`Insert Matrix`). Полученный шаблон можно заполнить значениями, используя клавишу `Tab` для перемещения между элементами матрицы.

Рис-1

2) С помощью угловых скобок `<||...|>` – матрица размера $n \times m$, заданная по столбцам (составленная из вектор-столбцов) `<,,...,>` – матрица размера $n \times m$, заданная по строкам (составленная из вектор-строк)

3) С помощью команды-конструктора `Matrix([[a11,a12,...,a1m],...,[an1,an2,...,anm]])` или `Matrix(n,m,[[a11,a12,...,a1n], ..., число строк, m – число столбцов в матрице. Эти-[an1,an2,...,anm]])`, где n числа задавать необязательно, а достаточно

перечислить элементы матрицы построчно в квадратных скобках через запятую. Например:

```
> M := Matrix([[1, 2], [3, 4]])
```

ЛИТЕРАТУРА:

1. Матросов А. В. Maple6. Решение задач высшей математики и механики. – СПб.: BHV-Санкт-Петербург, 2001. – 528 с.
2. Касюк С. Т., Логвинова А. А. Высшая математика на компьютере в программе Maple 14: учеб. пособие по лаборат. работам. – Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2011. – 57 с.
3. userdocs.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://userdocs.ru/informatika/30235/index.html>
4. lib.qrz.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.qrz.ru/book/export/html/11749>
5. all-freeload.net [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://all-freeload.net/obrazovanie/2142-maple>

KOMBINATORIKA ELEMENTLARI MAVZUSIGA DOIR KELTIRILGAN BA'ZI MASALALAR VA ULARNI YECHISH

O.O. Alixanov,
Sh.K. Umrzakov,
Namangan davlat universiteti o'qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada kombinatorika masalalari va ularni yechish bo'yicha ma'lumot berilgan. Maqolada Oliy matematika fanining Ehtimollar nazariyasi va matematik statistika bo'limidagi kombinatorika elementlari mavzusiga doir keltirilgan masalalar va ularni yechish metodikasi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: Kombinatorika, kombinatorika masalasi, takrorlanadigan o'rinlashtirishlar, takrorlanmaydigan o'rin almashtirishlar, takrorlanmaydigan o'rinlashtirishlar, takrorlanmaydigan guruhlashlar

KIRISH

Kombinatorika - matematikaning ma'lum bir shartlarga bo'ysungan holda qancha xil kombinatsiyalarni yaratish mumkinligi haqidagi savollarni o'rganadigan bo'limi. "Kombinatorika" so'zi lotincha "kombininare" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, rus tiliga tarjima qilingan "birlashtirish", "birlashish" degan ma'noni anglatadi.

"Kombinatorika" atamasini dunyoga mashhur nemis olimi mashhur Gotfrid Vilgelm Leybnits kiritgan. Kombinatorika matematikaning muhim sohasidir, bilimlari turli mutaxassisliklar vakillari uchun zarurdir. Kombinatoriya muammolarini fiziklar, kimyogarlar, biologlar, tilshunoslar, kod bo'yicha mutaxassislar va boshqalar hal qilishlari kerak. Kombinatoriya usullari nazariyaning ko'plab muammolarini hal qilish uchun asosdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI:

Kombinatorika masalasi. Elementlarning turli kombinatsiyalari va ularning sonini topish bilan bog'liq masalalar *kombinatorika masalalari* deyiladi. Bunday masalalar matematika fanining tarmog'i — kombinatorikada o'rganiladi. Kombinatorika asosan, XVII—XIX asrlarda mustaqil fan sifatida yuzaga kelgan bo'lib, uning rivojiga B.Paskal, P.Ferma, G.Leybnis, Y.Bernulli, L.Eyler kabi olimlar katta hissa qo'shganlar.

Kombinatorikada, asosan, chekli to'plamlar, ularning qism to'plamlari, chekli to'plam elementlaridan tuzilgan kortejlar va ularning sonini topish masalalari o'rganilgani uchun uni to'plamlar nazariyasining bir qismi sifatida qarash mumkin.

Boshlang'ich ta'lim va sport-tarbiyaviy ish ta'lim yonalishi talabalariga —Boshlang'ich matematika kursi nazariyasil fanidan kambinatorika masalalari bo'yicha ma'ruzalar o'qimiz va amaliy mashg'ulotlarida olgan bilimlarini mustaxkamlaymiz. Shu boyis ularni ertangi kun boshlang'ich sinf o'qituvchilariga kerak bo'lgan bilmlarni beramiz. Bu yerda olgan nazariy bilimlarini ertaga maktabda amalda foydalanadi.

1. Yig'ndi va ko'paytma qoidasi.

a) Agar A va B o'zaro kesishmaydigan to'plamlar bo'lib, A da m element, B da n element bo'lsa $A \cup B$ berlashmada m+n element bo'ladi. Agar A va B to'plamlar o'zaro kesishsa $A \cup B$ birlashmaning elemintlari soni m+n dan A va B lar uchun umumiy bo'lgan elementler sonini ayrib tashlab topiladi.

b) Agar A va B to'plamlar chekli va Ada n element Bda m element bo'lsa, bu elementlardan tuzilgan k uzunlikdagi kortijlar soni $m \cdot n$ gat eng.

Endi bu qoidalarga xos misollar keltiramiz.

Yig'ndi qoidasi $(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$ (1) $n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$ (2)

Formulalar orqali ifodalanishini bilamiz.

(1) formula bilan yechiladigan kombinatorika masalasi umumiy holda quydagicha ifodalanadi: Agar X elementi m usul, Y elementi n usul bilan tanlash mumkin bo'lsa, "X yoki Y" elementini m+n usul bilan tanlash mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR

Quyida Oliy matematika fanidan kombinatorika, mantiqiy masalalarga doir topshiriqlar berilgan

Kombinatorik va mantiqiy masalalar

1-misol. Savatda 10 dona olma va 20 dona shoftoli bor bo'lsa, 1 dona mevani necha xil usul bilan tanlash mumkin.

Yechish. 1 dona mevani $10+20=30$ usul bilan tanlash mumkin

2-misol. $X=\{1,2,3,4\}$, $Y=\{a,b,c,d,e\}$ to'plamlar berilgan $n(X \cup Y)=?$

Yechish. $n(x)=4$. $n(Y)=5$ bo'lgan uchun $n(X \times Y)=4+5=9$.

3-misol. $X=\{2,4,6,8\}$, $y=\{2,5,7,9\}$ to'hlamlar berilgan. $n(X \times Y)=?$ Yechish $n(x)=4$, $n(y)=4$

Lekin 2 sonni xar ikkala to'plamda ham qatnashadi, demak $n(X \cap Y)=1$ (2) formulaga ko'ra $n(X \cup Y)=4+4-1=7$.

4 – misol. 30 ta talabadan 25 tasi matematikadan yakuniy nazoratdan, 23 tasi iqtisod yakuniy nazariydan o'ta oldi. 3 ta talaba ikkala fan bo'yicha yakuniy nazariydano'ta olmadi. Nechta qarzdor talaba bor.

Yechish. A bilan matematika yakuniy nazariydan o'tmagan talabalar to'plamini, B bilan iqtisod fanidan yakuniy nazariydan o'tmagan talabalar to'plamini belgilaymiz. U holda $n(A) = 30 - 25 = 5$, $n(B) = 30 - 23 = 7$, $n(A \cap B) = 3$, $n(A \cup B) = 5 + 7 - 3 = 9$. Demak, 9 ta qarzdor talaba bor.

Bizga ma'lumki ko'paytma qoidasi $n(A \times B) = n(A) \cdot n(B)$ (3) ko'rinishda yoziladi. Ko'paytma qoidasiga oid kombinatorika masalasi quyidagicha ko'rinishda bo'ladi.

“Agar X elementini m usul, Y elementini n usul bilan tanlash mumkin bo'lsa, $(x; y)$ tartiblangan juftlikni $m \cdot n$ usul bilan tanlash mumkin”

5-misol. A qishloqdan B qishloqqa 5 ta yo'l olib boradi, B qishloqdan C qishloqqa esa 2 ta yo'l olib boradi. A qishloqdan C qishloqqa B qishloq orqali necha xil usul bilan borsa bo'ladi.

Yechish. A dan C ga $(1, a), (2, a), (2, b), (3, a), (3, b), (4, a), (4, b), (5, a), (5, b)$ juftliklar orqali berilgan yo'nalishlarda borish mumkin. Bunda yo'lning birinchi qismi 5 xil usul bilan, 2 – qismi 2 hil usul bilan bosib o'tiladi.

$X = \{1, 2, 3, 4, 5\}$, $Y = \{a, b\}$. deb olsak,

$X \times Y = \{(1, a), (2, a), (3, a), (4, a), (5, a), (1, b), (2, b), (3, b), (4, b), (5, b)\}$ -dekart ko'paytma hosil bo'ladi. Bunda $n(X \times Y) = n(X) \cdot n(Y) = 5 \cdot 2 = 10$ bo'lgani uchun A dan C ga 10 usul bilan boorish mumkinligi kelib chiqadi.

6 - misol. Nechta turli raqamlar bilan yozilgan ikki xonali sonlar bor?

Yechish. Birinchi raqamni 9 usul bilan ikkinchi raqamni ham 9 usul bilan tanlash mumkin. Qoidaga ko'ra hammasi bo'lib $9 \cdot 9 = 81$ ta ikki xonali son bor. Bunda 0 dan boshlab o'liklar raqamidan boshqa raqamlar nazarda tutiladi.

3. Takrorlanadigan o'rinlashtirishlar $X = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ to'plam berilgan bo'lsin. Bu to'plam elementlaridan uzunligi k gat eng bo'lgan m^k kortejlar tuzish mumkin: $\bar{A}_m^k = m^k$

Buni m elementdan k tadan takrorlanadigan o'rinlashtirishlar deyiladi.

7 - misol. 3 elementli $x = \{1, 2, 3\}$ to'plam elementlaridan uzunligi ikkiga teng bo'lgan nechta kortish tuzish mumkin.

Yechish. $\bar{A}_3^2 = 3^2 = 9$ ta kortij tuzish mumkin. Mana ular.

$(1; 1) (1; 2), (1; 3)$

$(2; 1) (2; 2), (2; 3)$

$(3; 1) (3; 2); (3; 3)$

8 - misol. 6 raqamli barcha telefon nomerlar sonini toping.

Yechish. Telefon nomerlar 0 dan 9 gacha bo'lgan o'nta raqamdan tuzilgani uchun 10 elementdan tuzilgan barcha tartiblangan uzunligi 6 ga teng bo'gan kortijlar sonini topamiz: $\bar{A}_{10}^6 = 10^6 = 1000000$

4. Takrorlanmaydigan o'rin almashtirishlar. Malumki m elementli X to'plam elementlarini to'rtli usullar bilan tartiblashlarning umumiy soni

$P_m = 1 \cdot 2 \cdot \dots \cdot m = m!$ ga teng

9 - misol. 5 ta talabani 5 stulga necha xil usul bilan o'tqazish mumkin?

Yechish. Masala 5 elementdan 5 tadan takrorlanmaydigan o'rin almashtirishlar sonini topishga keltiradi. $P_5=5!=1\cdot2\cdot3\cdot4\cdot5=120$

Demak, ularni 120 xil usul bilan o'tirg'izish mumkin

5. Takrorlanmaydigan o'rinlashtirishlar. m elementli X to'plamdan tuziladigan barcha tartiblangan n elementli to'plamlar soni

$$A_m^n = m(m-1)\cdots(m-n+1) = \frac{m!}{(m-n)!} \text{ ga teng.}$$

10 - misol. Guruhdagi 25 talabadan tanlovga qatnashish uchun 2 talabani necha xil usul bilan tanlash mumkin.

$$\text{Yechish. } A_{25}^2 = \frac{25!}{23!} = \frac{1\cdot2\cdots25\cdot24\cdot25}{1\cdot2\cdots23} = 24\cdot25 = 600 \text{ usul bilan tanlash mumkin.}$$

11- misol. 8 kishidan sardor, oshpaz, choyxonachi va navbachilardan iborat. 4 kishini tanlash kerak. Buni necha xil usulda amalga oshirish mumkin?

Yechish. Bu masala 8 kishidan 4 tadan takrorlanmaydigan o'rinlashtirishlar sonini topishga keltiriladi. Demak, $A_8^4 = 8\cdot7\cdot6\cdot5 = 1680$ usul bilan 4 kishini tanlash mumkin.

6. Takrorlanmaydigan guruhlashlar. M elementli X to'plamning k elementli qism to'plamlari soni

$$C_m^n = \frac{A_m^n}{P_m} = \frac{m!}{(m-n)!n!}$$

formula bo'yicha topiladi.

12 - misol. Kursdagi 20 talabadan ko'pirida ishtirok etish uchun 5 talabani necha xil usulda tanlash mumkin.

Yechish. Ko'rik ishtirikchilarning tartibga ahamiyatga ega bo'lmagani uchun 20 elementli to'plamning 5 elementli qism to'plamlari soni nechtaligini topamiz:

$$C_{20}^5 = \frac{20!}{15!5!} = \frac{1\cdot2\cdot3\cdots20}{1\cdot2\cdot3\cdots15\cdot1\cdot2\cdot3\cdot4\cdot5} = 2\cdot17\cdot6\cdot19\cdot4 = 10704$$

Demak, 5 talabani 10704 usul bilan tanlash mumkin ekan.

XULOSALAR.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, oliy ta'lim muassasalarida Oliy matematika darslarida "Kombinatorika elementlari" mavzusini o'rgatish va uni maktab matematika darslarida qo'llash uchun yetarli bilim va malakalarga ega bo'lish uchun yuqoridagi misol va masalalarni yechishni o'rganish zarur hisoblanadi. Maktab matematika darslaridagi ushbu mavzular kombinatorikada ko'p qo'llaniladigan usul va qoidalar hamda betakror va takrorli o'rin almashtirish, o'rinlashtirish, guruhlash kabi kombinatsiyalarga oid ma'lumotlarni o'rganib talabalar o'z bilimlarini mustahkamlashlari kerak bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sultanov T. M., Boshlang'ich sinflarda kombinatorika elementlarini qo'llash

2. Abdullayeva B.S., Sadikova A.V., Toshpo'latova M.I. Boshlang'ich matematika kursi nazariyasi. Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining 5111700-

«Boshlang'ich ta'lim vasport-tarbiyaviy ish» bakalavr yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan darslik – T.: «Innovatziya-ziyo», 2018. – 37 bet.

3. S.Burxonov, O.Xudoyorov, Q.Norqulova, N. Ruzikulova, L.Goibova - Matematika Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 3-sinfi uchun darslik «SHARQ» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati Toshkent – 2019 yil

NILRADIKALI BERILGAN YECHILUVCHAN LEYBNITS ALGEBRASINING DIFFERENSIALLAHLARI

A.F. Bozorboyev,
Namangan davlat universiteti magistranti
O'.X. Mamadaliyev,
Ilmiy raxbar. Namangan davlat universiteti dotsenti.

Annotatsiya: ushbu maqolada nilradikali maksimal uzunlikdagi kvazi-filiform Li algebrasi bo'lgan yechiluvchan Leybnits algebrasining differensiallashlari o'rganilgan.

Kalit soz'lar: Li algebrasi, Leybnits algebrasi, yechiluvchan Leybnits algebrasi, nilradikal, algebraning differensiallashi.

Ta'rif 1. F maydon ustida aniqlangan G algebraning ixtiyoriy x, y, z elementlari uchun quyidagi ayniyatlar bajarilsa,

$[x, x] = 0$ – antikommutativlik ayniyati,

$[[x, y], z] + [[y, z], x] + [[z, x], y] = 0$ – Yakobi ayniyati,

G algebra Li algebrasi deyiladi, bu yerda $[-, -]$ – G algebrada aniqlangan ko'paytirish amali.

Ta'rif 2. F maydon ustida aniqlangan L algebraning ixtiyoriy x, y, z elementlari uchun quyidagi Leybnits ayniyati bajarilsa,

$[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [[x, z], y]$,

L algebra Leybnits algebrasi deyiladi, bu yerda $[-, -]$ – L da aniqlangan ko'paytirish amali.

Ixtiyoriy L Leybnits algebrasi uchun quyidagi quyi markaziy va hosilaviy ketma-ketliklarni mos ravishda aniqlaymiz:

$L^1 = L, \quad L^{k+1} = [L^k, L^1]; \quad L^{[1]} = L, \quad L^{[k+1]} = [L^{[k]}, L^{[k]}], \quad k \geq 1.$

Ta'rif 3. L Leybnits algebrasi uchun shunday $s \in \mathbb{N}$ son mavjud bo'lib, $L^{[s]} = 0$ (mos ravishda, $L^s = 0$) bo'lsa, u holda L yechiluvchan (mos ravishda, nilpotent) Leybnits algebrasi deyiladi.

Ta'rif 4. Aytaylik d – L Leybnits algebrasining chiziqli almashtirishi bo'lsin. Agar ixtiyoriy $x, y \in L$ lar uchun quyidagi tenglik bajarilsa

$d([x, y]) = [d(x), y] + [x, d(y)],$

u holda d chiziqli almashtirishga L Leybnits algebrasining differensiallashi deyiladi.

Ixtiyoriy Leybnits algebrasining maksimal nilpotent ideali uning nilradikali deyiladi.

Quyidagi teoremda nilradikali maksimal uzunlikdagi kvazi-filiform Li algebrasi bo'lgan yechiluvchan Leybnits algebralari (nilradikalga to'ldiruvchi fazoning o'lchami maksimal bo'lgan holi) keltirilgan.

Teorema[1]. Aytaylik L n -o'lchamli maksimal uzunlikdagi kvazi-filiform Li algebrasi bo'lsin. U holda L algebra quyidagi o'zaro izomorf bo'lmagan algebralardan biriga izomorfdir:

$$\begin{aligned}
 g_{(n,1)}^1 : & \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq n-2, \\ [e_i, e_{n-i}] = (-1)^i e_n, & 2 \leq i \leq \frac{n-1}{2}, n \geq 5 \text{ and } n \text{ is odd}; \end{cases} \\
 g_{(n,1)}^2 : & \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq n-2, \\ [e_i, e_n] = e_{i+2}, & 2 \leq i \leq n-3, n \geq 5; \end{cases} \quad g_{(n,1)}^3 : \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq n-2, \\ [e_i, e_n] = e_{i+2}, & 2 \leq i \leq n-3 \\ [e_2, e_i] = e_{i+3}, & 3 \leq i \leq n-4, n \geq 7; \end{cases} \\
 g_7^1 : & \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq 5, \\ [e_2, e_i] = e_{i+2}, & 3 \leq i \leq 4 \\ [e_i, e_{7-i}] = (-1)^i e_7, & 2 \leq i \leq 3; \end{cases} \\
 g_9^2 : & \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq 7, \\ [e_2, e_i] = e_{i+2}, & 3 \leq i \leq 4, \\ [e_2, e_5] = 3e_7, \\ [e_2, e_6] = 5e_8, \\ [e_3, e_i] = -2e_{i+3}, & 4 \leq i \leq 5, \\ [e_i, e_{9-i}] = (-1)^i e_9, & 2 \leq i \leq 4; \end{cases} \quad g_{11}^3 : \begin{cases} [e_1, e_i] = e_{i+1}, & 2 \leq i \leq 9, \\ [e_2, e_i] = e_{i+2}, & 3 \leq i \leq 4, \\ [e_2, e_i] = -e_{i+2}, & 6 \leq i \leq 7 \\ [e_3, e_7] = -e_{10}, \\ [e_3, e_i] = e_{i+3}, & 4 \leq i \leq 5, \\ [e_4, e_i] = e_{i+4}, & 5 \leq i \leq 6, \\ [e_i, e_{11-i}] = (-1)^i e_{11}, & 2 \leq i \leq 5 \end{cases}
 \end{aligned}$$

bu yerda $\{e_1, e_2, \dots, e_n\}$ algebraning bazisi.

Nilradikali N va to'ldiruvchi fazosining o'lchami s ga teng bo'lgan barcha yechiluvchan Leybnits algebralari oilasini $R(N, s)$ bilan belgilaymiz.

Quyidagi teoremda nilradikali maksimal uzunlikdagi kvazi-filiform Li algebrasi bo'lgan va Q to'ldiruvchi fazosining o'lchami ikkiga teng bo'lgan yechiluvchan Leybnits algebralari tasnifi keltiriladi.

Teorema[2]. $R(g_{(n,1)}^i, 2), i=1, 2$ oilasining ixtiyoriy algebrasi quyidagi algebralardan biriga izomorf:

$$\begin{aligned}
 R(g_{(n,1)}^1, 2) : & \begin{cases} [e_1, x] = -[x, e_1] = e_1, \\ [e_i, x] = -[x, e_i] = (i-2)e_i, & 2 \leq i \leq n-1, \\ [e_n, x] = -[x, e_n] = (n-4)e_n, \\ [e_i, y] = -[y, e_i] = e_i, & 2 \leq i \leq n-1, \\ [e_n, y] = -[y, e_n] = 2e_n, \end{cases} \\
 R(g_{(n,1)}^2, 2) : & \begin{cases} [e_1, x] = -[x, e_1] = e_1, \\ [e_i, x] = -[x, e_i] = (i-2)e_i, & 2 \leq i \leq n-1, \\ [e_n, x] = -[x, e_n] = 2e_n, \\ [e_i, y] = -[y, e_i] = e_i, & 2 \leq i \leq n-1. \end{cases}
 \end{aligned}$$

Biz $R(g_{(n,1)}^2, 2)$ algebrani differensiallashini hisoblab quyidagi tasdiqni olishimiz mumkin.

Tasdiq 1. Quyidagi chiziqli almashtirishlar $R(g_{(n,1)}^2, 2)$ algebraning differensiallashlari fazosining bazisini tashkil qiladi:

$$\begin{aligned} d_1(e_1) &= e_1, & d_n(e) &= -(j-3)e_{j-1} \quad 3 \leq j \leq n-1, \\ d_1(e_i) &= (i-2)e_i \quad 3 \leq i \leq n-1, & d_n(e_n) &= e_n, \\ d_2(e_i) &= e_i \quad 2 \leq i \leq n-1, & d_{n+1}(e_i) &= e_{i+1} \quad 2 \leq i \leq n-2, \\ d_j(e_1) &= e_j, \quad 3 \leq j \leq n-1, & d_{n+2}(e_i) &= e_{i+2} \quad 2 \leq i \leq n-3, \\ d_j(e_n) &= e_{j+1}, \quad 3 \leq j \leq n-2, & d_{n+3}(x) &= e_{n-1}, \\ d_j(x) &= -(j-3)e_{j-1}, \quad 3 \leq j \leq n-1, & d_{n+3}(y) &= \frac{1}{n-3}e_{n-1}. \\ d_j(y) &= -e_{j-1}, \quad 3 \leq j \leq n-1, \end{aligned}$$

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Gómez J.R., Jimenez-Merchan, A., Reyes, J. (2001). Quasi-filiform Lie algebras of maximum length. Linear Algebra Appl. 335(1-3):119–135. DOI: 10.1016/S0024-3795(01)00279-8.

2. Kh.A. Muratova, M. Ladra, B.A. Omirov, A.M. Sattarov Solvable Leibniz algebras with quasi-filiform Lie algebras of maximum length nilradicals // Communications in Algebra. – 2020. – Vol. 48(8). – P. 3525–3542. DOI: 10.1080/00927872.2020.1740927

ANIQ INTEGRALNING IQTISODIYOTDA QO‘LLANILISHI

N.T. Imomnazarova,

University of business and science nodavlat universiteti o'qituvchisi,

M.M. Isroilov,

University of business and science nodavlat universiteti talabasi

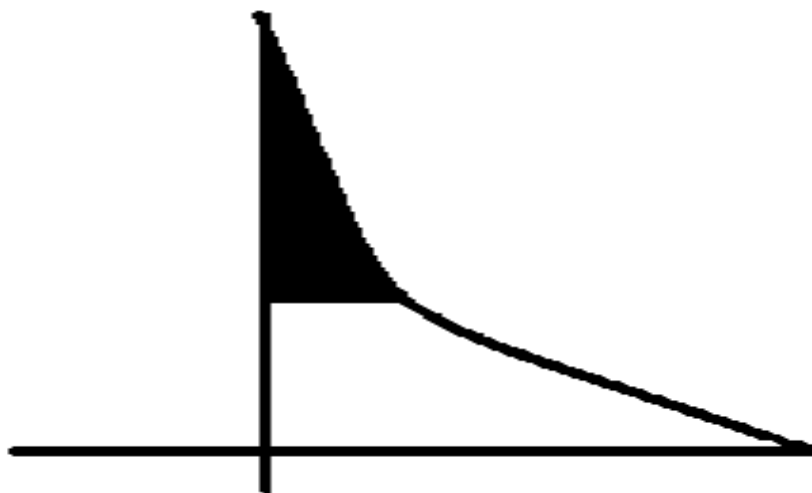
Annotatsiya: Ushbu maqolada matematika fanini hayotga tatbiqu ko‘riladi. Aniq integral tushunchasini iqtisodiyotda jarayonlarni tahlil qilishda qanday qo‘llanilishi haqida bayon qiladi. Maqola oliy ta‘limning iqtisodiyot yo‘nalishidagi talabalarga nazariy va amaliy darslarni o‘zaro bog‘lashda, iqtisodiy masalalarni yechishda, shunigdek iqtisodiy jarayonlarni baholashda qo‘l keladi.

Kalit so‘zlar: matematika, fizika, funksiya, trapetsiya, integral, daromad, mehnat, iqtisod, muvozanat, mahsulot, ishlab chiqarish, talab, formula, narx, miqdor, unumdorlik, natija

Ishlab chiqarishning va iste'molchining yutug'i

Talab va taklif funksiyalarining kesishgan nuqtasi muvozanat nuqtasi deyiladi. Tovarning o'z narxidan ko'ra ancha arzon muvozanat narxida sotib iste'molchi yutuqqa erishadi. Barcha iste'molchilar tomonidan tejalgan pullarning yig'indisi iste'mol yutug'i deb ataladi.

Talab egri chizig'i $P=F(Q)$ va $P=P_E$ –tovarning muvozanat narxi bo'lsin. Iste'mol yutug'i yuqoridan talab egri chiziqli trapetsiyaning yuzini beradi (rasmdagi shtrixlangan yuza).

Iste'mol (xarid) yutug'ini hisoblash formulasi

$$P=g(Q)$$

$$I.Y=\int_0^{Q_e} [F(Q) - P_e] dQ$$

ishlab chiqaruvchining tovarni mo'ljallanganidan yuqori muvozanat narxida sotishdan olgan qo'shimcha summasi ishlab chiqaruvchini (sotuv) yutug'i deyiladi.

$$S.Y=\int_0^{Q_e} [P_e - g(Q)] dQ$$

formula bilan hisoblanadi.

Misol-1

Tovarga bo'lgan talab va taklif funksiyalari berilgan: $P_s=4+q$ $P_D=160-2q$
 $0 < q < 8$ $P_s=P_D$

Bu yerda "q" tovarning miqdori, "p" esa tovarning so'mdagi narxi.

Topish kerak:

- a) tovarning muvozanat narxi va miqdori;
- b) Xarid yutug'i ;
- c) Sotuv yutug'i .

Yechish: a) muvozanat narxi va miqdori talab taklif teng bolgan nuqtadur yani

$$P_D=P_s$$

$$\Rightarrow \begin{cases} P_D=16-2q \\ P_s=4+q \end{cases} \quad -12+3q=0, \text{ bundan } -12=-3q, q=4$$

ekanligi kelib chiqadi

$q=4$ ni tenglamalar sistemasiga qo'yib, tovarning muvozanat narxini hosil qilamiz $P=8$. Demak muvozanat nuqtasi $P(4;8)$.

b) Istemol yutug'i:

$$I.Y = \int_0^4 (16 - 2q - 8) dq = \int_0^4 (8 - 2q) dq = 16$$

c) Ishlab chiqaruvchining yutug'i:

$$S.Y = \int_0^4 (8 - 4 - q) dq = \int_0^4 (4 - q) dq = 0$$

Misol-2

Tovarga bo'lgan talab va xarajat funksiyalaridan :

a) foydani maksimallashtiradigan tovar narxi va miqdori;

b) foydani maksimallashtiradigan narxdagi iste'mol yutug'ini topamiz.

Harajat funksiyasi $TC=0.5q^2+200$; talab funksiyasi $P=140-3q$, $0 < q < 40$, bu yerda P -tovarning narxi, q -bir kunda ishlab chiqariladigan tovar miqdori.

$TR=P \cdot q=140q-3q^2$, u holda foyda funksiyasi

$$\pi = TR - TC = 140q - 3q^2 - 0.5q^2 - 200 = 140q - 3.5q^2 - 200$$

$$\frac{d\pi}{dq} = 140 - 7q \quad 140 = 7q, \quad q = 20$$

$$\frac{d^2\pi}{dq^2} = -7 < 0 \quad \Rightarrow \quad \text{demak bu nuqtada foyda funksiyasi maksimumga erishadi.}$$

$P(20) = 140 - 3 \cdot 20 = 80$. Shunday qilib har kuni 20 dona mahsulot ishlab chiqariladi va 80 p/b. (pul birligi) dan sotiladi

Xarid yutug'i:

X.Y.=

$$\int_0^{20} (140 - 3q - 80) dq = \int_0^{20} (60 - 3q) dq = 1200 - 600 = 600 \text{ p/b}$$

Xulosa qilib aytganda, biz aniq integral yordamida iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish va baholash ishlarini olib borishimiz iqtisodiy masalalarga yechim topishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Iqtisodchilar uchun oliy matematikadan masalalar toplami. Sh. Shoraxmetov, J. Qurbonov va boshqalar. Toshkent-2011[210-214]

2. Oliy matematika asoslari. T.Jo'rayev, G.Xudoyberganov va boshqalar. Toshkent-1999.

3. Matematik analizdan ma'ruzalar. G. Xudoyberganov, A.Vorisov va boshqalar. Toshkent-2010.

USE CASES OF WEB MAPS IN VARIOUS INDUSTRIES

*K.R.Khakimova,
Associate Professor of Fergana Polytechnic Institute
Kh.T.Murodilov,
Ferghana Polytechnic Institute,
Master's student of Geodesy, Cartography and Cadastre.*

Abstract: Web maps have become an essential tool for various industries due to their ability to convey information spatially and interactively. This article provides an overview of the use cases of web maps in various industries, including urban planning, transportation, tourism, and environmental management. The article also discusses the advantages of using web maps in these industries and the challenges of implementing them. The findings suggest that web maps have revolutionized the way data is visualized and analyzed, enabling stakeholders to make informed decisions and improve efficiency and sustainability.

Key words. Web maps, GIS, industries, urban planning, transportation, tourism, environmental management, spatial data, data visualization, stakeholder engagement, efficiency, sustainability, data management, accuracy, reliability, algorithms, geospatial information.

Introduction:

Web maps are interactive maps that are displayed on web browsers and can be accessed and manipulated by users. They have become ubiquitous in our daily lives, from finding directions to locating nearby restaurants. However, web maps are not just consumer products but also powerful tools for various industries. Web maps provide a way to visualize and analyze data spatially, which is particularly useful for industries that deal with geospatial data. In this article, we explore the use cases of web maps in various industries and their advantages and challenges. Today, businesses can easily add context of time and location to traditional data and visualize them on maps. What's great about it is the fact that data visualization helps businesses uncover patterns that were previously buried in spreadsheets [1, 2, 3].

Geospatial data mapping yields maps with custom visualizations that make complex relationships or phenomena easier to understand. It highlights the physical connection between specific data points. Some can be used to demonstrate historical shifts, or, be used to make future predictions [4].

In this article, I'm reviewing several excellent examples that illustrate how to visualize geospatial data in ways that can help businesses and organizations get more clarity on pressing issues and solve problems [5].

Methodology:

This article is a review of the literature on the use cases of web maps in various industries. The literature was searched using keywords such as "web maps," "GIS," "industries," "urban planning," "transportation," "tourism," and "environmental

management." Relevant articles were selected based on their relevance, credibility, and recency. Real-time road restriction display.

The potential of geospatial data visualization in the transportation industry is vast. Custom map data layering can greatly enhance fleet performance and overall business efficiency. For one of our biggest logistics solutions providers in Europe and Asia, Trans.eu, we developed a custom mapping solution with a data layer that shows real-time road restrictions for freight forwarding. We aggregate our own database of real-time spatial information and create an enhanced view of possible routes for Trans' clients [6, 7, 8].

Business operations heatmapping. Overall, visualizing geospatial data gives organizations the tools needed to increase operational efficiency, positively impacting their bottom line. Operations heat mapping can be used by many industries and businesses to understand trends and specific aspects of their business. Instead of looking at numbers or spreadsheets, they can visualize the data using color shading (the higher the number, the more intense the color). With this visualization, businesses can not only better understand the results, but also discover new opportunities [9, 10, 11].

Results:

Urban planning: Web maps have transformed the way urban planners visualize and analyze data. For example, web maps can be used to map land-use patterns, identify areas with high population density, and measure accessibility to public services. Web maps can also be used to engage stakeholders in the planning process, allowing them to provide feedback on proposed plans.

Transportation: Web maps have become a crucial tool for transportation planning and management. For instance, web maps can be used to display real-time traffic conditions, optimize routing and scheduling, and monitor vehicle movements. Web maps can also be used to enhance public transit systems by providing information on schedules, fares, and route changes [12, 13].

Tourism: Web maps are widely used in the tourism industry to provide travelers with information on destinations, attractions, and accommodations. For example, web maps can be used to display reviews and ratings of hotels and restaurants, suggest itineraries based on user preferences, and provide information on cultural and natural attractions [14, 15, 16].

Environmental management: Web maps are also valuable tools for environmental management. For instance, web maps can be used to monitor and analyze the impact of land-use changes, track the spread of invasive species, and assess the vulnerability of ecosystems to climate change. Web maps can also be used to engage citizens in environmental monitoring and restoration efforts [17, 18].

Discussion:

The use cases of web maps in various industries provide numerous benefits, including improved efficiency, sustainability, and stakeholder engagement. By visualizing data spatially, web maps can provide insights that would be difficult or impossible to obtain from conventional data visualization methods. Web maps can also enable stakeholders to make informed decisions

based on accurate and up-to-date information. However, implementing web maps in various industries can also be challenging. For example, web maps require large amounts of data and sophisticated software, and their accuracy and reliability depend on the quality of the data and the algorithms used. Moreover, web maps require skills in data management and visualization, which may not be available in some industries [16, 19].

Conclusion:

Web maps have become an indispensable tool for various industries, enabling stakeholders to visualize and analyze spatial data, make informed decisions, and improve efficiency and sustainability. The use cases of web maps in various industries are diverse and constantly evolving, reflecting the increasing importance of geospatial information in our daily lives. However, implementing web maps in various industries requires overcoming technical, organizational, and cultural barriers. Future research should focus on developing new methods and tools for integrating web maps into existing workflows and enhancing their usability and accessibility.

References:

1. Мирзакаримова Г. М. Қ. Муродилов ХТЎ Понятие о бонитировки балла почв и её главное предназначение //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 223-229.
2. Ganiyev Y. Y., Qosimov L. M., Murodilov K. T. CREATING Agricultural Maps Using Geo-Information Systems As An Example Of Bandikhan District //Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities. – 2023. – Т. 11. – №. 3. – С. 1132-1140.
3. Murodilov K. T., Alisherov S. M. Web Cartography At The Current Stage Of Development Of Geoinformation Resources //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 166-171.
4. Toshmatov U. Q., Murodilov K. T. creating maps of agriculture and clusters by using geoinformation systems //Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – Т. 2. – №. 6. – С. 464-470.
5. Mamatkulov, O. O., and J. O. Numanov. "Recycling of the Curve Planning in Gat Technology (Auto Cad) Program." Middle European Scientific Bulletin 18 (2021): 418-423.
6. Ugli, M. O. O. (2021). Recycling Of The Curve Planning In Gat Technology (Auto CAD) PROGRAM. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(11), 480-483.
7. Jasurbek Omonjon Ogli Nononov. (2020) Farg'ona viloyatidagi madaniyat va istirohat bog'lari // Science and Education.
8. Murodilov K. T., Muminov I. I. Theory Of Creating Cluster Monitoring Web Maps Using Geoinformation Systems //Open Access Repository. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 1430-1436.

9. Murodilov K. T., Toshmatov U. Q. Creating Maps Of Agriculture And Clusters By Using Geoinformation Systems. Innovative Development in Educational Activities, 2 (6), 464–470. – 2023.
10. O'G'Li M. H. T. Market transformation for sustainable rural housing //Достижения науки и образования. – 2019. – №. 7 (48). – С. 30-31.
11. Мирзакаримова Г. М. Қ., Муродилов Х. Т. Ў. Понятие о бонитировки балла почв и её главное предназначение //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 223-229.
12. Murodilov K. T. et al. USE OF Geo-Information Systems For Monitoring And Development Of The Basis Of Web-Maps //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 685-689.
13. qizi Abdullayeva G. V., ugli Murodilov K. T. Providing Geo-Information For The Monitoring Of The Cluster Activity Of The Regions And Developing The Basis Of Web-Maps (In The Case Of Fergana Region) //Innovative Development in Educational Activities. – 2023. – Т. 2. – №. 7. – С. 342-347.
14. Mirzakarimova G. M., Murodilov K. T., Toshmatov U. Q. Remote Sensing Data: International Experiences And Applications //Italy" Actual Problems Of Science And Education In The Face Of Modern Challenges". – 2023. – Т. 14. – №. 1.
15. ogli Jasurbek N. O., Murodilov K. T. History Of Creation Of Web Cards And Current Prospects: Problems And Solutions //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 184-186.
16. Murodilov K. T. et al. USE OF Geo-Information Systems For Monitoring And Development Of The Basis Of Web-Maps //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 685-689.
17. Murodilov K. T. et al. Improving The Methods Of Providing Geo-Information For The Monitoring Of Territories And Developing The Basis Of Web-Maps //Galaxy International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 11. – №. 4. – С. 695-701.
18. Murodilov K. T., Muminov I. I. Theory Of Creating Cluster Monitoring Web Maps Using Geoinformation Systems //Open Access Repository. – 2023. – Т. 4. – №. 3. – С. 1430-1436.

FUNKSIYANI HOSILA YORDAMIDA TEKSHIRISH

N.T. Imomnazarova,
University of business and science
nodavlat universiteti o'qituvchisi
M.M. Otaqulova,
University of business and science
nodavlat universiteti talabasi

Izoh: Ushbu maqola matematika fanini hayotga tatbiqini isbotlab beradi. Hosila tushunchasini ahborot texnologiya jarayonlarni tahlil qilishda qanday qo'llanilishi haqida bayon qiladi. Maqola oliy ta'limning axborot texnologiyalari yo'nalishidagi talabalarga nazariy va amaliy darslarni o'zaro bog'lashda, dasturiy masalalarni yechishda, shuningdek dars jarayonlarni baholashda qo'l keladi.

Kalit so'zlar: matematika, fizika, funksiya, parabola, integral, talab, formula, nuqta, qiymat, o'zgaruvchan, haqiqiy sonlar, perpendikular, interval, kesma, argument, tengsizlik, natija.

Hosila. $y=f(x)$ funksiya (a,b) intervalda aniqlangan bo'lib x_0 nuqtadagi funksiya Δy ortirmasining x argument ortirmasiga nisbatining, argument ortirmasi nolga intilgandagi limitiga, $y=f(x)$ funksiyasining x_0 nuqtadagi hosilasi deyiladi. Bu limit:

$$y', f'(x_0), \frac{dy}{dx}, \frac{df}{dx}$$

simvollaridan biri bilan belgilanadi.

Funksiyaning tekshirishni umumiy sxemasi:

- 1) Funksiyaning aniqlanish sohasini topish;
 - 2) Funksiyaning toq yoki juftligini tekshirish;
 - 3) Vertikal asimptotalarni topish;
 - 4) Funksiyani cheksizlikda tekshirish; gorizont va og'ma asimptotalarni topish;
 - 5) Funksiyaning ekstremumlari va monoton oraliqlarni topish;
 - 6) Funksiyaning qavariqlik, botiqlik oraliqlari, bukilish nuqtalarini topish;
 - 7) Funksiya grafigining koordinata o'qlari bilan kesishish nuqtalarini topish;
- Funksiyani tekshirish grafikni chizish bilan bir vaqtda olib boriladi.

Hosila yordamida funksiyaning monotonlik, ekstremum va grafikning qavariq hamda botiqligi tekshiriladi.

$f'(x-h)$	$f'(x+h)$	Kritik nuqta haqida
+	-	Max
-	+	Min
+	+	Ekstremum yo'q, funksiya o'suvchi
-	-	Ekstremum yo'q, funksiya kamayuvchi

$f(x)$ funksiya x_0 nuqtada birinchi va ikkinchi tartibli hosilalarga ega va $f'(x_0)=0$, $f''(x_0)<0$ bo'lsin. Demak, x_0 kritik nuqtada $f'(x)$ kamayuvchi, ya'ni $\forall x \in x_0-\delta; x_0$ lar

uchun $f'(x) > f'(x_0) = 0$ va $\forall x \in (x_0; x_0 + \delta)$ uchun $0 = f'(x_0) > f'(x)$ bo'ladi. Bu esa x_0 nuqtadan o'tishda hosila o'z ishorasini «+» dan «-» ga o'zgartirishini, demak, x_0 maksimum nuqta ekanligini bildiradi.

$f(x)$ funksiyaning ekstremumga tekshirish uchun:

- 1) $f'(x) = 0$ tenglamaning barcha yechimlarini topamiz;
- 2) Har bir statsionar nuqtada (ya'ni hosilani nolga aylantiradigan nuqtada) $f'(x_0)$ ni hisoblaymiz. Agar $f'(x_0) < 0$ bo'lsa, x_0 maksimum nuqtasi, $f'(x_0) > 0$ bo'lsa, x_0 minimum nuqtasi bo'ladi.
- 3) Ekstremum nuqtalar qiymatini $y = f(x)$ funksiyaga qo'yib, $f(x)$ ning ekstremum qiymatlarini topamiz.

Quyidagi misol orqali hozir keltirilgan tariflarni tekshiramiz.

Misol. Ikkinchi tartibli hosila yordamida $f(x) = x^3 - 9x^2 + 15x$ funksiya ekstremumlarini aniqlang.

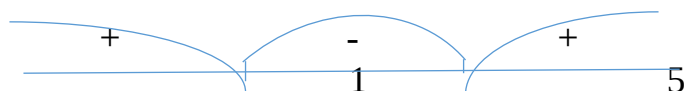
Yechish:

1.Qadam

$$\begin{aligned} f'(x) &= 3x^2 - 18x + 15 \\ 3x^2 - 18x + 15 &= 0 \quad / :3 \\ x^2 - 6x + 5 &= 0 \\ x_1 + x_2 &= 6 \\ x_1 * x_2 &= 5 \\ x_1 = 1 \quad x_2 &= 5 \end{aligned}$$

2.Qadam

$$\begin{aligned} f''(x) &= 6x - 18 \\ f''(1) &= 6 * 1 - 18 = -12 \\ f''(5) &= 6 * 5 - 18 = 12 \end{aligned}$$

3.Qadam

$$\begin{aligned} f(1) &= 1^3 - 9 * 1^2 + 15 * 1 = 1 - 9 + 15 = 7 \\ f(5) &= 5^3 - 9 * 5^2 + 15 * 5 = 125 - 225 + 75 = -100 + 75 = -25 \end{aligned}$$

Yuqoridagi funksiyani hosila yordamida tekshirganda;

1. $f(x)$ funksiya $(-\infty; 1)$ $(5; \infty)$ o'sadi
 $(1; 5)$ intervalda kamayadi.
2. $f_{\max} = f(1) = 7$
 $f_{\min} = f(5) = -25$ aniqroq qilib aytganda berilgan funksiya $x = 1$ bo'lganda $f(1) = 7$ ($y = 7$) maksimum nuqta, $x = 5$ bo'lganda $f(5) = -25$ ($y = -25$) minimum nuqta bo'ladi.

Demak, biz jarayonlar uchun berilgan qonuniyat yoki funksiyalarni hosilalasini olish yordamida jarayonlarda bo'ladigan o'zgarishlarni, ularning quyi va yuqori natijalarini aniqlaymiz. Va bu o'z-o'zidan oldindan tahlil qilish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Toshmetov O, Turgunbayev R., Saydamatov E., Madirimov M. Matematik analiz I-qism. T.: "Extremum-Press", 2015.
2. Xudoyberganov G. va boshq. Matematik analizdan ma'ruzalar. I qism. 2010.
3. Adams, Robert A. (Robert Alexander), Calculus: a complete course. Textbooks. Christopher Essex. - 7th ed. Copyright @ 2010, 2006, 2003 Pearson Education Canada, a division of Pearson Canada Inc., Toronto, Ontario.

NILRADIKALI ABEL ALGEBRASI BO'LGAN YECHILUVCHAN LEYBNITS ALGEBRASINING DIFFERENSIALLASHLARI

*O'.X. Mamadaliyev,
Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD.
Z.X. Abduvaliyev,
Namangan davlat universiteti magistranti.*

Annotatsiya: ushbu maqolada nilradikali Abel algebrasi bo'lgan yechiluvchan Leybnits algebrasining to'liqligi isbotlangan.

Kalit soz'lar: yechiluvchan Leybnits algebrasi, ichki differensiallashtirish, to'liq algebra.

1-ta'rif: F maydon ustida aniqlangan G algebraning ixtiyoriy x, y, z elementlari uchun quyidagi ayniyatlar bajarilsa,

$$[x, x] = 0 \text{ — antikommutativlik ayniyati,}$$

$$[[x, y], z] + [[y, z], x] + [[x, z], y] = 0 \text{ — Yakobi ayniyati,}$$

G algebra Li algebrasi deyiladi, bu yerda $[-, -]$ — G algebrada aniqlangan ko'paytirish amali.

2-ta'rif: F maydon ustida aniqlangan L algebraning ixtiyoriy x, y, z elementlari uchun quyidagi Leybnits ayniyati bajarilsa,

$$[x, [y, z]] = [[x, y], z] - [[x, z], y],$$

L algebra Leybnits algebrasi deyiladi, bu yerda $[-, -]$ — L algebrada aniqlangan ko'paytirish amali.

Ixtiyoriy L Leybnits algebrasi uchun quyidagi quyi markaziy va hosilaviy ketma-ketliklarni mos ravishda aniqlaymiz:

$$L^1 = L, \quad L^{k+1} = [L^k, L^1]; \quad L^{[1]} = L, \quad L^{[k+1]} = [L^{[k]}, L^{[k]}], \quad k \geq 1.$$

3-ta'rif: L Leybnits algebrasi uchun shunday $s \in \mathbb{N}$ son mavjud bo'lib, $L^{[s]} = 0$ (mos ravishda, $L^s = 0$) bo'lsa, u holda L yechiluvchan (mos ravishda, nilpotent) Leybnits algebrasi deyiladi.

Ixtiyoriy Leybnits algebrasining maksimal nilpotent ideali uning nilradikali deyiladi.

4-ta'rif: Aytaylik d — L Leybnits algebrasining chiziqli almashtirishi bo'lsin. Agar ixtiyoriy $x, y \in L$ lar uchun quyidagi tenglik bajarilsa,

$$d([x, y]) = [d(x), y] + [x, d(y)],$$

u holda, d chiziqli almashtirishga L Leybnits algebrasining differensiallashi deyiladi.

Ta'kidlab o'tamiz, algebra elementiga o'ngdan ko'paytirish operatorlari (ya'ni algebraning har qanday y elementi uchun $R_x(y) = [x, y]$) differensiallash bo'ladi, bunday differensiallashlar ichki differensiallashlar deyiladi.

5-ta'rif: L Leybnits algebrasining markazi deb

$$\{x \in L \mid [x, L] = [L, x] = 0\}$$

to'plamga aytiladi.

6-ta'rif. L Leybnits algebrasi, agar uning markazi trivial hamda har qanday differensiallashi ichki differensiallash bo'lsa, u holda L leybnits algebrasi to'liq deyiladi.

1-teorema [3]. $R(A(k), s)$ algebralar oilasining eng katta o'lchami $2k$ ga teng, ya'ni $k = s$ bo'ladi. Shuningdek, $R(A(k), k)$ oilasining har qanday algebrasi k ta 2 o'lchamli yechiluvchan Leybnits algebralarining to'g'ri yig'indisiga yoyiladi.

Eslatma: $R(A(k), k)$ algebralar oilasida $k + 1$ ta izomorf bo'lmagan algebralar mavjud.

Aytaylik, $l_2: [e, x] = e$ va $r_2: [e, x] = e, [x, e] = -e$ lar mos ravishda ikki o'lchamli Leybnits hamda Li algebralari bo'lsin.

$L_t = l_2 \oplus l_2 \oplus \dots \oplus l_2 \oplus r_2 \oplus r_2 \oplus \dots \oplus r_2$ algebralarni qaraylik, bu yerda t ($0 \leq t \leq k$) L_t algebradagi l_2 yozuvlarning soni. U holda shunday

$\{e_1, e_2, \dots, e_t, x_1, x_1, \dots, x_t, y_1, y_2, \dots, y_{k-t}, f_1, f_2, \dots, f_{k-t}\}$ bazis mavjudki L_t

algebraning ko'paytirish jadvali quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$[e_i, x_i] = e_i, \quad 1 \leq i \leq t, \quad [f_j, y_j] = -[y_j, f_j] = f_j, \quad 1 \leq j \leq k - t.$$

Xususan, $L_2 = \{e_1, e_2, x_1, x_2, y_1, y_2, f_1, f_2\}$ algebrani ko'paytirish jadvali quyidagicha bo'ladi:

$$e_1 \cdot x_1 = e_1$$

$$e_2 \cdot x_2 = e_2$$

$$f_1 \cdot y_1 = f_1$$

$$y_1 \cdot f_1 = -f_1$$

$$f_2 \cdot y_2 = f_2$$

$$y_2 \cdot f_2 = -f_2$$

Quyidagi tasdiqda L_2 algebra differensiallashlarini tavsifini keltiramiz.

1-tasdiq. R algebraning har qanday differensiallashi quyidagi matritsaviy ko'rinishga ega bo'ladi:

$$\begin{pmatrix} \alpha_{11} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & \alpha_{22} & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \alpha_{57} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \alpha_{68} \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \alpha_{77} & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \alpha_{88} \end{pmatrix}$$

Isbot. Isbot bevosita L_2 algebraning differensiallashi xossasini tekshirish orqali amalga oshiriladi.

2-tasdiq. L_2 Leybnits algebrasi to'liqdir.

Isbot. L_2 algebra markazining trivialligi algebraning ko'paytirish jadvalidan kelib chiqadi.

L_2 algebrani ichki differensiallashlarini topamiz:

$$\begin{cases} R_{x_1}(e_1) = e_1, \\ R_{x_2}(e_2) = e_2, \\ R_{y_1}(f_1) = f_1, \end{cases} \quad \begin{cases} R_{y_2}(f_2) = f_2, \\ R_{f_1}(y_1) = -f_1, \\ R_{f_2}(y_2) = -f_2. \end{cases}$$

1-tasdiqdan va ichki differensiallashlarning matritsaviy ko'rinishidan quyidagi tenglikni olamiz:

$$\text{Der}(R) = \alpha_{11}R_{x_1} + \alpha_{22}R_{x_2} + \alpha_{57}R_{y_1} + \alpha_{68}R_{y_2} - \alpha_{77}R_{f_1} - \alpha_{88}R_{f_2}$$

Bu tenglik L_2 algebraning barcha differensiallashlari ichki differensiallash ekanligini ko'rsatadi.

Фойдаланилган адабиётлар рo'yxати:

1. Abdurasulov Q.K., Adashev J.Q., Casas J.M., Omirov B.A. Solvable Leibniz algebras whose nilradical is quasi-filiform Leibniz algebra of maximum length // Communications in Algebra. – 2017. – Vol. 47(4). – P. 1578–1594.

2. Camacho L.M., Cañete E.M., Gómez J.R., Omirov B.A. Quasi-filiform Leibniz algebras of maximum length // Sib. Math. Journal. – 2011. – Vol.52(5). – P. 840–853.

3. Адашев Ж.К., Мамадалиев У.Х. Разрешимые алгебры Лейбница с абелевым нильрадикалом. УзМЖ., 2017, №2, 3–12 с.

НЕОБХОДИМОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

М.А. Бекмирзаев,

доцент Наманганский инженерно-технологический института

М.М. Адашалиева,

студент Наманганский государственный педагогический института

Аннотация. Одним из важнейших приоритетов на сегодняшний день является внедрение цифровых технологий в образовательный процесс. Благодаря этому появляется возможность дальнейшего повышения качества образования. В статье описывается сущность цифровых технологий и их эффективное использование.

Ключевые слова: образование, специалист, учитель, ученик, педагогика, цифровая технология, инновационные образовательные технологии, качество.

Сегодня цифровые технологии настолько быстро вошли в нашу повседневную жизнь, что без них сложно представить не только нашу повседневную деятельность, но и развитие социальной и экономической сфер. Ни для кого не секрет, что эффективное использование передовых технологий в системе образования, как и во всех сферах, стало актуальным вопросом.

Известно, что автоматизация системы образования заключается не только в использовании информационно-коммуникационных технологий, но и необходимость обучения конкретного педагога и слушателя (студента, воспитанника) в режиме онлайн через Интернет, мобильную связь и различные другие платформы – взаимная гибкость. Иными словами, автоматизация образовательной системы означает создание новой образовательной модели, направленной на повышение творческих качеств образования.

Цифровые технологии, в первую очередь, должны быть направлены на совершенствование образовательного процесса и повышения качества образования. Основная цель ее реализации – сделать образовательный процесс более эффективным на основе объективности, прозрачности и открытости.

Внедрение цифровых технологий в образовательные учреждения, особенно в высшие учебные заведения, дает возможность решить ряд задач. Включая:

- цифровые технологии раскрывают умственные способности, творческое мышление, самостоятельную наблюдательность, словом, внутренний потенциал учащихся на основе индивидуального подхода к каждому ученику;
- цифровые образовательные технологии формируют у обучающихся высшие качества информационной культуры;
- расширяет активные методы и формы всей деятельности студентов (воспитанников) в образовательных учреждениях, помимо учебы;
- расширяет использование технологий искусственного интеллекта, совершенствует систему сбора, хранения и обработки цифровых данных;
- ускоряет самостоятельное обучение и т.д. [1].

Особое место в реализации вышеуказанных задач занимают центры (отделы) цифровых образовательных технологий, функционирующие в образовательных учреждениях. Их основными задачами являются:

- обеспечить факультеты, кафедры и другие подразделения учебного заведения информационными средствами на базе информационной системы и современных компьютерных структур;
- решить задачи обеспечения внутренней информатизации, то есть обогащение учебного процесса, научной и административно-хозяйственной деятельности института, семейной межвузовской и международной деятельности в области информатизации информационными технологиями и ресурсами;
- разработка механизма внедрения и развития информационных технологий в учебный процесс института и другие сферы деятельности,

охватывающую экспертизу предложений и проектов в области широкого внедрения информационных технологий, оснащение кафедр института с программными и техническими средствами;

- разработка и внедрение информационных и коммуникационных технологий с учетом требований времени в целях информационного обеспечения управленческого и учебного процесса института;

- создать благоприятные условия для профессорско-преподавательского состава и сотрудников, докторантов, независимых исследователей и студентов для проведения широких образовательных и научных исследований с использованием информационных и коммуникационных технологий, в частности, системы Интернет;

- обеспечить техническое и методическое использование компьютерной техники в учебном процессе на факультетах;

- техническая и программная поддержка создания и развертывания электронных образовательных ресурсов на базе единой системы для факультетов и кафедр;

- программно-технический контроль корпоративных информационных систем института и поддержка их функционирования на необходимом уровне; создание и развитие единой информационной системы института и обеспечение ее интеграции в республиканской и международной системе, в частности разработке проектов подключения компьютеров к этой системе в местных и отдаленных корпусах, студенческих общежитиях, на кафедрах, факультетах института и их внедрение, а также организация развития инфраструктуры системы исходя из требований времени;

- разработка программно-технического комплекса информационных серверов института и контроль за их работой; разработка и внедрение средств ограничения права использования хранящейся на нем информации во внутренней системе института;

- обеспечение использования и работоспособности программных комплексов компьютерных классов института;

- методическое обеспечение системы повышения квалификации профессорско-преподавательского состава и сотрудников управленческого аппарата, использования современных информационных технологий в учебном процессе;

- содействие взаимовыгодной хозяйственной работе, проводимой институтом с другими организациями по расчетным работам;

- проектирование, разработка и развитие автоматизированной информационной системы института для заинтересованных факультетов и кафедр во взаимодействии между ними;

- организация анализа, проектирования, развития и контроля состояния сети Интернет и интернет-ресурсов в общеобразовательном учреждении;

- разработка мультимедийных презентаций, верстки и создание презентационных материалов;

- оказание практической помощи в эксплуатации копировальной и репродукционной техники всего института;

- создание базы по ремонту вычислительной техники, средств и систем связи;
- разработка методов тестирования и анализа системной работы компьютерных структур;
- оперативная (оперативная) координация работ, выполняемых информационными ресурсами, коммуникационным центром, центрами интеллектуальных компьютерных систем в целях информирования учебного процесса и других видов деятельности, а также работ, требующих взаимодействия с информационно-коммуникационной системой института;
- оказание практической помощи пользователям и слушателям в проведении видеоконференций, видео консультаций и видео дебатов;
- обеспечение информационной безопасности в компьютерных классах и локальной сети;
- предоставление технического заключения о негодности офисной техники;
- участие в конкурсах, объявленных Центром науки и информационных технологий, иностранных грантах, проектах, соответствующими деятельностью и целям центра и т.д.

Наряду с преимуществами автоматизации образовательного процесса существуют и потенциальные риски. Например: можно говорить о появлении подражателей при выполнении заданных заданий, о риске потери культурно-нравственных качеств, о потере морального духа в учебных группах и т.п. [2].

На основании вышеизложенного в качестве вывода можно сказать, что внедрение и автоматизация цифровых технологий является требованием времени. Автоматизация является одним из приоритетных направлений, обеспечивающих переход высших учебных заведений в качественные образовательные учреждения.

Список использованной литературы:

1. Махмудов А.Х., Абдурахмонов З.Б. Таълимда замонавий рақамли технологияларидан фойдаланишнинг ютуқлари ва муаммолари: илмий мақола. / - “Zamonaviy ta'limda matematika, fizika va raqamli texnologiyalarning dolzarb muammolari va yutuqlari” ilmiy jurnali. Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti, 2023.
2. www.ares.uz

ПРИМЕНЕНИЕ СИСТЕМЫ MAPLE ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ЛИНЕЙНОЙ АЛГЕБРЫ

О.О. Алиханов,

Наманганский государственный университет

Аннотация: В данной статье приведены примеры решения некоторых задач элементарной и высшей алгебры с помощью системы Maple, одного из математических пакетов, при решении задач по курсу алгебры.

Ключевые слова: математическое пакет, Алгебра, система компьютерной математики Maple.

Эру создания компьютерной символьной математики принято отсчитывать с начала 60-х годов. Именно тогда в вычислительной технике возникла новая ветвь компьютерной математики, не совсем точно, но зато броско названная компьютерной алгеброй. Речь шла о возможности создания компьютерных систем, способных осуществлять типовые алгебраические преобразования: подстановки в выражениях, упрощение выражений, операции со степенными многочленами (полиномами), решение линейных и нелинейных уравнений и их систем, вычисление их корней и т. д. При этом предполагалась возможность получения аналитических (символьных) результатов везде, где это только возможно.

Пользователи, работающие с математическими программами, особенно в области символьной математики, в недалеком прошлом не были избалованы удобными и красивыми интерфейсами этих программ. Все внимание было уделено математической корректности программ и богатству их функциональных возможностей.

Заметное развитие получили языки программирования для символьных вычислений Reduce, система muMath для малых ЭВМ, а в дальнейшем — интегрированные системы символьной математики для персональных компьютеров: Maple, MathCad, Mathematica, Maxima, Scilab и т.д. Тем самым обуславливается актуальность темы, так как применение математических систем облегчает самые сложные математические, статистические и финансово-экономические расчеты, для проведения которых раньше приходилось привлекать научную элиту — математиков-аналитиков.

В этой связи целью работы является изучение основ работы с программой Maple; знать команды, используемые при решении уравнений и их систем, неравенств и их систем в системе аналитических вычислений Maple; уметь применять указанные команды для решения математических задач.

Maple — это пакет, система компьютерной алгебры для аналитических вычислений на компьютере, содержащий более двух тысяч команд, которые позволяют решать задачи алгебры, геометрии, математического анализа, дифференциальных уравнений, статистики, математической физики. Является продуктом компании Waterloo Maple Inc. (англ.)русск., которая с 1984 года выпускает программные продукты, ориентированные на сложные

математические вычисления, визуализацию данных и моделирование. Обладает развитыми графическими средствами. Имеет собственный язык программирования, напоминающий Паскаль.

Maplesoft – это коммерческий продукт, продаёт как студенческую, так и академическую и профессиональную версии Maple, с существенной разницей в цене (\$124, \$1555 и \$2845, соответственно). Также доступна версия для персонального использования по цене \$299, лицензионное соглашение которой не подразумевает применения системы в коммерческих, научных и учебных целях.

Экспериментальные результаты и их обсуждение

Переходим к рассмотрению примеров решения некоторых задач на Maple.

1) Решение обыкновенных уравнений.

Для решения уравнений в Maple существует универсальная команда `solve(eq,x)`, где `eq` – уравнение, `x` – переменная, относительно которой уравнение надо разрешить. В результате выполнения этой команды в строке вывода появится выражение, которое является решением данного уравнения. Например: `> solve(a*x+b=c,x);`

Если уравнение имеет несколько решений, которые вам понадобятся для дальнейших расчетов, то команде `solve` следует присвоить какое-нибудь имя `name`. Обращение к какому-либо `k`-ому решению данного уравнения производится указанием его имени с номером решения `k` в квадратных скобках: `name[k]`. Например:

```
> x:=solve(x^2-a=0,x);  
> x[1];  
> x[2];  
> x[1]+x[2];  
0
```

2) Решение систем уравнений.

Системы уравнений решаются с помощью такой же команды `solve({eq1,eq2,...},{x1,x2,...})`, только теперь в параметрах команды следует указывать в первых фигурных скобках через запятую уравнения, а во вторых фигурных скобках перечисляются через запятую переменные, относительно которых требуется решить систему. Если вам будет необходимо для дальнейших вычислений использовать полученные решения уравнений, то команде `solve` следует присвоить какое-нибудь имя `name`. Затем выполняется присвоения команда `assign(name)`. После этого над решениями можно будет производить математические операции. Например:

```
> s:=solve({a*x-y=1,5*x+a*y=1},{x,y});  
s:={ }  
> assign(s); simplify(x-y);
```

3) Решение неравенств

Команда `solve` применяется также для решения неравенств. Решение неравенства выдается в виде интервала изменения искомой переменной. В том случае, если решение неравенства полуось, то в поле вывода появляется

конструкция вида $\text{RealRange}(-\infty, \text{Open}(a))$, которая означает, что $x \in (-\infty, a)$, а a – некоторое число. Слово *Open* означает, что интервал с открытой границей. Если этого слова нет, то соответствующая граница интервала включена во множество решений. Например:

```
> s:=solve(sqrt(x+3)<sqrt(x-1)+sqrt(x-2),x):
```

```
> convert(s,radical);
```

RealRange

Если вы хотите получить решение неравенства не в виде интервального множества типа $x \in (a, b)$, а в виде ограничений для искомой переменной типа $a < x$, $x < b$, то переменную, относительно которой следует разрешить неравенство, следует указывать в фигурных скобках. Например:

```
> solve(1-1/2*ln(x)>2,{x});
```

4) Решение систем неравенств.

С помощью команды *solve* можно также решить систему неравенств. Например: $> \text{solve}(\{x+y \geq 2, x-2*y \leq 1, x-y \geq 0, x-2*y \geq 1\}, \{x,y\});$

У Maple есть возможность работать с матрицами. Их можно задать несколькими способами.

1) С помощью палитры *Matrix*, где можно указать количество строк и столбцов матрицы и вставить шаблон (*Insert Matrix*). Полученный шаблон можно заполнить значениями, используя клавишу *Tab* для перемещения между элементами матрицы.

Рис-1

2) С помощью угловых скобок $\langle || \dots | \rangle$ – матрица размера $n \times m$, заданная по столбцам (составленная из вектор-столбцов) $\langle , \dots , \rangle$ – матрица размера $n \times m$, заданная по строкам (составленная из вектор-строк)

3) С помощью команды-конструктора

$\text{Matrix}([[a_{11}, a_{12}, \dots, a_{1m}], \dots, [a_{n1}, a_{n2}, \dots, a_{nm}]])$ или $\text{Matrix}(n, m, [[a_{11}, a_{12}, \dots, a_{1n}], \dots, \text{число строк}, m - \text{число столбцов в матрице. Эти } - [a_{n1}, a_{n2}, \dots, a_{nm}]])$, где n – числа задавать необязательно, а достаточно перечислить элементы матрицы построчно в квадратных скобках через запятую. Например:

```
> M := Matrix([ [1, 2], [3, 4] ])
```


ЛИТЕРАТУРА:

1. Матросов А. В. Maple6. Решение задач высшей математики и механики. – СПб.: ВHV-Санкт-Петербург, 2001. – 528 с.
2. Касюк С. Т., Логвинова А. А. Высшая математика на компьютере в программе Maple 14: учеб. пособие по лаборат. работам. – Челябинск: Изд. центр ЮУрГУ, 2011. – 57 с.
3. userdocs.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://userdocs.ru/informatika/30235/index.html>
4. lib.qrz.ru [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.qrz.ru/book/export/html/11749>
5. all-freeload.net [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://all-freeload.net/obrazovanie/2142-maple>

MATEMATIKA DARSLARINING SIFAT VA SAMARADORLIGINI OSHIRISH USUL VA VOSITALARI

I.A. Boydedayev,
O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Boshqarmasi
Namangan akademik litseyi matematika fani o'qituvchi.

Abstrak: Maqolada ta'lim sifatini oshirishda mamlakatimizda e'tibor qaratilayotgan jihatlar haqida ma'lumotlar keltririlgan. Matematika darslarida interfaol metod keltirilgan.

Kalit so'zlar: *Sifatli ta'lim, "Test" metodi, Zakovat texnologiyasi, "Smayliklar" metodi, "Bermurd uchburchagi" metodi.*

Davlatimiz rahbarining Oliy Majlis va xalqimizga navbatdagi Murojaatnomasida xalqimiz istiqboli hamda Yangi O'zbekiston yoshlariga berilayotgan ta'lim-tarbiyaga e'tibor va g'amxo'rlik, o'qituvchi hamda murabbiylarimizga beqiyos imkoniyatlar yaratish uchun har bir rahbar, har bir fuqaro mas'ul ekanligi bilan bog'liq vazifalar aniq belgilab berildi.

Eng avvalo, bu yilga berilgan nomni butun xalqimiz, ayniqsa, yoshlar xursandchilik bilan kutib oldilar. Chunki respublikamizda 2023 yil – **“Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili”** deb e'lon qilindi. Yangi 2023-yilda ham yoshlarni qo'llab-quvvatlash, sifatli ta'limni yanada mustahkamlash bo'yicha yurtimizda olib borilayotgan keng ko'lamli islohotlar izchil davom etadi, albatta. Buni Prezidentimizning quyidagi purma'no fikrlarida ham ko'rishimiz mumkin:

“Najot – ta'limda, najot – tarbiyada, najot – bilimda. Chunki, barcha ezgu maqsadlarga bilim va tarbiya tufayli erishiladi”. “Ma'rifatparvar jadid bobolarimizning bu so'zlari deputat va senatorlarimiz, siyosiy partiyalar, mahalliy kengashlar, butun davlat apparati, keng jamoatchilikning amaliy harakatiga aylanishi kerak. Shu bois, maktablarda ta'lim sifati hamda jamiyatda o'qituvchi

kasbining nufuzini oshirish, muallimlarning sharoitlarini yaxshilash 2023 yildagi eng asosiy vazifalarimizdan biri bo‘ladi”, - dedilar davlatimiz rahbari.

Muhtaram Prezidentimiz ta'lim sifatini oshirish – Yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yakkayu yagona to‘g‘ri yo‘li ekanligini alohida e’tirof etdilar. Yusuf Xos Hojib bobomiz aytganlaridek: “Zakovat bor joyda ulug‘lik bo‘ladi, Bilim bor joyda buyuklik bo‘ladi”. Shuning uchun ushbu sohada boshlagan islohotlarimizni davom ettirishimiz, ta'lim dargohlariga borib, o‘qituvchi va murabbiylar bilan ko‘proq muloqot qilib, o‘quv-tarbiya ishlari sifatini oshirish bo‘yicha ular qo‘ygan masalalarni birgalikda hal etishimiz kerak. Muxtasar qilib aytganda, yangicha qarash, yangi g‘oya va yangi rejalargina davlatning istiqboli, jonajon Vatanimiz ravnaqi va xalqimizning farovonligiga dahldor amaliy natijalarni belgilab berishi aniq. Shu maqsadda biz yoshlarimizni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning ona yurtga mehri va sadoqatini oshirishga yanada ko‘proq ahamiyat berishimiz va bu yo‘lda sobitqadam bo‘lishimiz lozim. Zero, sifatli ta'lim-tarbiya – taraqqiyot garovidir”.

Ta'lim sifatini oshirish uchun hamma pedagoglar jamoasi bor imkoniyatlari darajasida mehnat qilib, har bir darsni muqaddas bilib, zamon bilan hamnafas holatda ish olib boorish kerak. Hammamizga ma'lumki matematika fani eng murakkab fanlar sirasiga kiradi. Bu fandagi sifat samaradorligini oshirmay turib, maqsadimizga erisha olmaymiz. Ta'lim sifati uchun darsdagi foydalaniladigan innovatsion metodlar, yangi pedagogic texnologiyalar, interfaol usullar o‘qituvchidan juda katta mahoratni talab qiladi. Quyidagi metodlar matematika fanlari uchun o‘quvchilarning tushunchalarni tub negizini tushunishlari uchun qulay imkoniyatdir.

Matematika darslarida “A4 format” metodi, “Smayliklar” metodi, “Bermurd uchburchagi” metodi, “Tezkor savol-javob” metodi, “Vitaminlar” metodidan har bir dars jarayonida foydalanish mumkin.

O‘ylab o‘rniga qo‘y.

Bu metodni asosan geometriya darslarida qo‘llash qulay. Bunda o‘quvchilarni faollashtiruvchi savollar o‘z aksini topadi. Berilgan jadval 3 ustundan iborat bo‘lib, birinchi ustunda figuralarga xos bo‘lgan xossalar va t a`riflar yoziladi. Ikkinchi ustunda shu shakllar tasviri yoki formulasi beriladi, 3-ustunda esa o‘quvchi shakl va formulaga mos qoidani topib harfini qo‘yadi. Bu jadval esa Kvadrat tenglamalar mavzusini mustahkamlash uchun berilgan

A) kvadrat tenglama	$ax^4+bx^2+c=0$	D
B) chala kvadrat tenglama	$x^2+px+q=0$	C
C)keltirilgan kvadrat tenglama	$ax^2+bx+c=0$	A
D)bikvadtat tenglama	$ax^2+c=0$	B
A) kvadrat tenglama	$ax^4+bx^2+c=0$	D

O‘quvchilar matematika darslarida ko‘proq zerikib qoladilar. Buning uchun ularga qiziqarli mantiqiy masalalardan berib borilsa yaxshi samara beradi. Masalan quyidagi masalalarni taqdim qilishimiz mumkin.

1. Masala-1. 3 ta tovuq 3 kunda 3 ta tuxumlasa, 12 ta tovuq 12 kunda nechta tuxumlaydi?

Bu masalani o'rtaq tashlansa, hech bo'lmaganda 12ta tuxumlaydi deb hamma o'quvchi ayta oladi, lekin bu masalaning javobini tahlil qilib "Aqliy hujum" metodi orqali munozaraga qo'yamiz. Hamma o'z fikrini aytib bo'lgach esa masalani ishlashni eng oson yo'lini tushuntirib berish kerak. To'g'ridan to'g'ri masalani agar o'qituvchi javobini aytib qo'ysa, o'quvchilar fikrlashni xohlamaydi. Bu masala 5 miqdor qoidasi orqali yechiladi.

$$\begin{array}{ll} 3 \text{ ta} & 12 \text{ ta} \\ 3 \text{ kunda} & 12 \text{ kunda} \\ 3 \text{ ta tuxum} & x \text{ ta} \\ 3 \cdot 3 \cdot x = 12 \cdot 12 \cdot 3 & \\ 3x = 144 & \\ x = 48 & \end{array}$$

Demak, shunday holatda ham fanlarga qiziqishni uyg'otishimiz mumkin.

Matematika juda keng qamrovli fan hisoblanadi. Hozirgi kunda har bir oliy ta'lim muassasasiga majburiy fanlar blokiga matematika fanini kiritilishi ham, o'quvchilarning bu fanni bevosita o'qishlarini taqozo etadi. Bu esa matematika fani o'qituvchilariga yanada ko'proq ma'suliyatni yuklaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ta'lim jarayonida fanlararo aloqalarni rejalashtirish va amalga oshirish". Pedagogik ta'lim,-T. 2007.
2. Internet saytlari: saviya.uz, ziyonet.uz, uzedu.uz

IJODKORLIK VA INNOVASIYA BOSHLANG'ICH SINFLARNING MATEMATIKA DARSLARIDA ASOSIY NEGIZ SIFATIDA

O.A. Musahadjayeva.

*Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani
37-maktab o'qituvchisi.*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida boshlang'ich singlarda matematika darlarining innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish masalalarida STEAM ta'limining o'rni haqida fikrlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Yangi O'zbekiston, taraqqiyot, ta'lim, matematika darsi, ilmfan, iqtisodiyot, innovatsiya, ijodkorlik.

Yangi O'zbekistonda har bir sohani rivojlantirish jarayonida eng avvalo ta'lim sifati eng muhim rol o'ynaydi. Innovatsion rivojlanishda ta'lim eng muhim jihat sanaladi. Aynan ta'lim sohasi innovatsiyaning dastlabki qadamlaridandir.

Bugungi globallashuv vaqtida rivojlangan va rivojlanish bosqichida bo'lgan barcha davlatlar dunyo miqyosida o'zining iqtisodiy-ijtimoiy holatini yanada

yaxshilash, jahon bozorida tutgan rolini mustahkamlashni o'z oldiga maqsad qilib olgan. Shuningdek, yildan yilga yuksalib borayotgan mamlakatlar qatorida yurtimizda ham ilm-fan, ta'lim, iqtisodiyot, sanoat, sport, san'at, madaniyat singari barcha sohalarda o'sishga erishish va buning natijasida ilmiy salohiyatini oshirish, aholi turmush tarzini bundanda yaxshilash maqsadida tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston 2030-yilga qadar global innovatsion indeks reytingida dunyoning yetakchi davlatlari qatoriga kirishdek ulkan maqsadga erishishda inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan strategik reja e'lon qilindi. Bizning maqsadimiz ilm-fan sohasini zamonaviy iqtisodiyot talablariga moslashtirishdan iborat bo'lib, ilm-fandagi tegishli huquqiy baza bilan tartibga solinadigan tub tarkibiy, tashkiliy-moliyaviy infratuzilmaga oid islohotlarni amalga oshirishni talab etadi.

Joriy yilda O'zbekiston Global innovatsion indeksda 29 pog'ona yuqoriladi. Aynan mazkur indeks davlatlardan ilmga asoslangan iqtisodiyotni rivojlantirish ko'lamini belgilaydi. Indeks indikatorlari chuqur tahlil qilinsa, ularning har biri ortida inson kapitali, ya'ni ilm-fan yutuqlari natijalari yotganini ko'rish mumkin. O'z navbatida, Global innovatsion indeks bevosita mamlakatlarning iqtisodiy jihatdan qay darajada rivojlanganini ham ko'rsatadi.

Innovatsiya (inglizcha innovation) - yangilik kiritish, yangilikdir. A.I. Prigojin innovatsiya deganda muayyan ijtimoiy birlikka - tashkilot, aholi, jamiyat, guruhga yangi, nisbatan turg'un unsurlarni kiritib boruvchi maqsadga muvofiq o'zgarishlarni tushunadi. Bu innovator faoliyatidir. Innovatsion faoliyat quyidagi asosiy funksiyalar bilan izohlanadi: kasbiy faoliyatning ongli tahlili; me'yorlarga nisbatan tanqidiy yondashuv; kasbiy yangiliklarga nisbatan shaylik; dunyoga ijodiy yaratuvchilik munosabatida bo'lish; (o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, o'z turmush tarzi va intilishlarini kasbiy faoliyatda mujassam qilish). Demak, o'qituvchi yangi pedagogik texnologiyalar, nazariyalar, konseptsiyalarning muallifi, ishlab chiqaruvchisi, tadqiqotchisi, foydalanuvchisi va targ'ibotchisi sifatida namoyon bo'ladi. Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida o'qituvchi innovatsiya faoliyatiga bo'lgan zaruriyat quyidagilar bilan o'lchanadi: ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasining tubdan yangilashni talab qiladi.

O'qituvchining innovatsion faoliyati tahlili yangilik kiritishning samaradorligini belgilovchi muayyan me'yorlardan foydalanishni talab qiladi. Bunday me'yorlarga - yangilik, maqbullik (optimalnost), yuqori natijalilik, ommaviy tajribalarda innovatsiyani ijodiy qo'llash imkoniyatlari kiradi

O'qituvchining innovatsion faoliyati o'z ichiga yangilikni tahlil qilish va unga baho berish, kelgusidagi harakatlarning maqsadi va konseptsiyasini shakllantirish, ushbu rejani amalga oshirish va tahrir qilish, samaradorlikka baho berish kabilarni qamrab oladi. Innovatsion faoliyatda eng muhim masalalardan biri o'qituvchi shaxsidir. O'qituvchi-innovator sarmahsul ijodiy shaxs bo'lishi, kreativlikni, keng hamrovli qiziqish va mashhullikni, sevuvchi ichki dunyosi boy, pedagogik yangiliklarga o'ch bo'lishi lozim. O'qituvchini innovatsion faoliyatga

tayyorlash ikki yo'nalishda amalga oshirilishi lozim: yangilikni idrok qilishga innovatsion shaylikni shakllantirish; yangicha harakat qila olishga o'rgatish.

Boshlang'ich ta'limda innovatsion ta'lim boshqa etap ta'lim jarayonlariga qaraganda eng muhim jarayon deb hisoblashimiz kerak. Bu paytda bolaga nimani o'rgatsangiz boricha qabul qiladi. Agar bolaga har bitta jarayonni xolis baholashni o'rgata olsak, ya'ni kreativ fikrlashni o'rgata olsak maqsadga muvofiq bo'ladi.

Hozirgi kunda STEAM ta'limiga talab oshib bormoqda. Bilimlarni amaliyotda qo'llash, ya'ni amaliy masalalarni yechish bu ta'limning asosiy tamoyilidir. Ijodkorlik va innovasiya, tanqidiy fikrlash, loyihalash ishlari ham bu ta'limning asosiy xususiyatlaridir. Chunki zamonaviy jamiyat ijodiy fikrlaydigan, innovatsion qarorlar qabul qila oladigan, moslashuvchan, keng dunyoqarashga va boshqaruv ko'nikmalariga ega mutaxassislariga muhtoj.

Birinchi navbatda, mamlakatimizdagi maktab o'quvchilari uchun tabaqalashtirilgan (differensial) ta'limni keng joriy etish, STEAM fanlarini o'zlashtirish qobiliyatiga ega bolalarni aniqlash lozim. O'g'il-qizlarning moyilligi va layoqatini aniqlash ko'p qirrali va bosqichli jarayon. Uni bola hayotining dastlabki yillaridayoq boshlash kerak. Ota-onalar farzandlarini ko'proq qiziqish va qobiliyatini namoyon etadigan yo'nalishda rivojlantirish uchun intilishi zarur. Shu bilan birga, erta yoshda bolalar biror bilimni o'rganishga juda moslashuvchan bo'lishini esda tutish darkor.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ta'lim jarayonida fanlararo aloqalarni rejalashtirish va amalga oshirish". Pedagogik ta'lim,-T. 2007.
2. www.uzedu.uz. www.Ziyonet.uz.

FIZIKA FANINI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

M.M. Soliyeva,

IV Namangan akademik litsey fizika fani yetakchi o'qituvchisi.

Abstrakt. Fizika fanini oliy ta'limda va maktablarda o'qitish ularga fanning mazmunini to'laligicha anglatish hozirgi kundagi dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Hozirgi kunda fizika o'qitishda zamonaviy ta'lim texnologiyalarni fanga olib kirish va ta'lim jarayoniga qo'llash takomillashmoqda. Ushbu maqola fizika fanini o'qitishda ilmiy tadqiqot metodlari, ularni fizika fanida qo'llanilishiga misollar va STEAM texnologiyasining ahamiyatiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: klaster, STEAM, Keys-stad, organayzer, konsepsiya, evristika, strategiya.

Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion va ilmiy salohiyatni rivojlantirish yo'lida harakat shiddat bilan ortib borayotgan bir davrda yosh avlodning tarbiyaviy, ma'naviy-axloqiy, innovatsion, ilmiy va intellektual salohiyatini yuksaltirish, o'quv jarayonlariga yangi-yangi o'qitish metodlari,

texnologiyalari va innovatsiyalarni tatbiq qilish asosiy burchimizdir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmonida ham O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta va maktabdan tashqari ta'lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirish sifat jihatdan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsad qilingan.

Ta'lim, bir so'z bilan aytganda, mamlakatning kelajakdagi istiqbolini ta'minlaydigan yosh avlodni tarbiyalash, savodli qilishdir. Uzluksiz ta'lim tizimida fizika o'qitishning maqsadi o'quvchi va talabalarga ta'lim berish, ularni tarbiyalash va rivojlantirishdan iboratdir. Shu bilan birga fizikaning metodik masalalaridan bo'lib, o'quv kursining mazmunini, tarkibini va dasturini, uni o'qitishga taalluqli darslik, o'quv qo'llanmalar va vositalarni aniqlash va ulardan o'qitish jarayonida samarali foydalanish usullarini topish hisoblanadi.

O'qitish jarayoni tushunchasi asosan quyidagi savollarga javob berishi kerak:

1. Yoshlarni nima uchun o'qitamiz?

Bu har bir davlatdagio'qitishning maqsadi va vazifasi orqali aniqlanib, direktiv hujjatlarda (konstitutsiya, «ta'lim to'g'risidagi» qonun, bilim berish konsepsiyalari, davlat ta'lim standartlari, o'quv yurtining ustavi, dasturiy hujjatlar va boshq.) ko'rsatkladi. Uzluksiz ta'lim tizimida fizika o'qitishning maqsadi o'quv dasturlarining tushuntirish xatida quyidagi tarzda berilgan:

- ilmiy-texnik taraqqiyotni tezlashtirish jarayonida fizikaning tutgan o'rni va rolini tushuntirish asosida o'quvchilarni siyosiy- g'oyaviy, fidoyilik va intematsional milliy ruhda tarbiyalash, direktiv hujjatlarga mos tarzda ilm va texnikani rivojlanishdarajasini ochib berish, fizika va texnikani rivojlanishiga vatanimiz va chet ellik olimlarning qo'shgan hissalarini tanishtirish;ilmiy dalillar, tushunchalar, qonunlar, nazariyalar, fizika fanining tadqiqot metodlari, bilimlarni amalda qo'llash va olamning ilmiy manzarasi to'g'risidagi bilimlarni shakllantirish;

- materiya tuzilishining birligini, tuzilishining cheksizligini, tabiatdagi saqlanish qonunlarining universalligini, fizik hodisalarning

- dialektik mohiyatini, fizik nazariyalarning uzluksizligi va izchilligini, fizikaning rivojlanishida nazariya bilan tajribani birgalikda qatnashishini, fizikani o'rganishda amaliyotning rolini ochib berish;

- ilmiy-texnik taraqqiyotning asosiy jihatlari bilan tanishtirish kompleks avtomatlashtirishni, elektronika va mikroprotessorlarni, texnikani, robototexnikani, atom energetikani, ishlab chiqarish va axborot texnologiyasining hamda yangi materiallarni ishlab chiqarish jarayonlari bilan o'quvchilarni tanishtirish;

- bilimlarga mustaqil ega bo'lishni tushuntirish, darslik, o'quv qo'llanmalar, ma'lumot beruvchi ilmiy adabiyotlar hamda xrestomatik adabiyotlar bilan ishlash usullarini shakllantirish;

- ayrim eksperimental ko'nikma ularni shakllantirish: asbob-anjomlar bilan ishlash, o'lchash, o'lchash natijalaridan foydalanish va eksperiment asosida xulosa chiqarish, texnik xavfsizlikka rioya qilish;

- fizika va texnikani bilishga qiziqtirish, bilish imkoniyatlarini rivojlantirish, o'qishga samarali yondashishni shakllantirish, fizikani hayol bilan bevosita bog'lab o'qitish natijasida o'quvchilarni kasb tanlashga tayyorlash, o'quvchilarni esa kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish.

2. Yoshlarga nimani va qancha o'qitamiz?

Bu savolga javob umumta'lim maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, mutaxassislik o'quv rejalari hamda fizika o'quv dasturlaridan, darsliklardan olinadi.

3. Yoshlarni qanday o'qitamiz?

Amalda bu savolga aniq javob beradigan direktiv hujjat yo'q. U o'qitish metodlari, vositalari hamda o'qitishni tashkil qilish shakllari orqali amalga oshirishga tegishli.

Turli ilmiy tadqiqot metodlarini fizika fanini o'qitish jarayonida qo'llash ta'lim samaradorligini oshiradi, o'quvchilarning mustaqil fikrlash jarayonini shakllantiradi, o'quvchilarda mavzuni o'rganishga ishtiyoq va qiziqishni oshiradi, olingan bilimlarni mustahkamlash, o'zlashtirish, ulardan amaliyotda erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi.

Hozirgi kunda eng ommaviy interfaol ta'lim metodlari quyidagilar sanaladi:

1. Interfaol metodlar:

“Keys-stadi” (yoki “O'quv keyslari”), “Blist-so'rov”, “Modellashtirish”, “Ijodiy ish”, “Muammoli ta'lim” va b.

2. Interfaol ta'lim strategiyalari. “Aqliy hujum”, “Bumerang”, “Galereya”, “Zig-zag”, “Zinama-zina”, “Muzyorar”, “Rotastiya”, “Yumaloqlangan qor” va k. Interfaol ta'lim metodlari tarkibidan interfaol ta'lim strategiyalarini ajratishda guruh ishini tashkil qilishga yondashuv ma'lum ma'noda strategikyondashuvga qiyoslanishiga asoslaniladi. Aslida bu strategiyalar ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q.

3. Interfaol grafik organayzerlar: “Baliq skeleti”, “BBB”, “Konseptual jadval”, “Venn diagrammasi”, “T-jadval”, “Insert”, “Klaster”, “Nima uchun?”, “Qanday?” va b. Interfaol grafik organayzerlarni ajratishda bunday mashg'ulotlarda asosiy fikrlar turli grafik shakllarda yozma ko'rinishda ifodalanishiga asoslaniladi. Aslida bu grafik organayzerlar bilan ishlash ham ko'proq jihatdan interfaol ta'lim metodlariga tegishli bo'lib, ularning orasida boshqa farqlar yo'q. Interfaol ta'lim metodlarini ko'pincha turli shakllardagi o'quv mashg'ulotlari texnologiyalari bilan bir vaqtda qo'llanmoqda. Bu metodlarni qo'llash mashg'ulot ishtirokchilarining faolliklarini oshirib, ta'lim samaradorligini yaxshilashga xizmat qiladi.

Klaster metodini fizika fanida qo'llanilishiga namuna

Klaster metodi orqali o'quvchilarni xotirasini tekshirib, tezkorlikka undash mumkin. Dastlab o'quvchilarga fizika faniga doir atama aytiladi va shu atamaga bog'liq bo'lgan terminlar orqali u yoritiladi. Akademik litseylar tizimida

o'quvchilarini elektron moddalar to'g'risidagi bilimlarini tekshirish uchun ularga "Mis" atamasiga doir ma'lumotlar so'raladi. Mis yumshoq metal, tok o'tkazuvchi, qizg'ish rangda, atom raqami 29, zichligi 89600kg/m^3 , qaynash harorati 2840K va hokazo. O'qituvchi yangi mavzuni tushuntirishdan oldin o'quvchilar ongida tasavvur hosil qiladi, birgalikda dars o'tish usuli faollashadi, o'qituvchidan ko'ra o'quvchilar ko'roq gapiradi va natijada dars sifati oshadi.

STEAM texnologiyasi haqida.

STEAM ta'lim texnologiyasi maktab o'quvchilarini yangicha o'qitish metodikasi bo'lib, an'anaviy o'qitish metodikasidan farqli metodika hisoblanadi. U o'quvchilarni bir vaqtning o'zida beshta - fan (Science), texnologiya (Technology), muhandislik, (Engineering), tasviriy san'at (Art), matematika (Math) bo'yicha o'qitishga mo'ljallangan. STEAM fan bo'yicha emas, balki mavzular bo'yicha integratsiyalashgan o'qitish tizimidir. STEAM ta'limi deganda amaliy mashg'ulotlar yordamida ilmiy-texnik bilimlarni real hayotda qo'llash tushuniladi. MUHOKAMA STEAM texnologiyasida foydalaniladigan metodlardan biri Evristik ta'lim metodi hisoblanadi. Evristik degan so'zning ma'nosi savol javobga asosan "topaman" demakdir. Evristik metod bilan o'qitish maktablarda asosan XIX asr boshlaridan boshlab qollanila boshladi. Fizikada mashg'ulotlar qiziqarli bolishi uchun, bu mashg'ulotlardagi har bir masala yoki topshiriq so'zma so'z quruq yodlash uchun emas, balki ularning oliy faoliyatlarini ishga soladigan xarakteri bolishi kerak. Amerikalik olim D. Poya evristik ta'lim metodi to'g'risida shunday degan edi: "Evristikani maqsadi yangiliklarga olib boruvchi metod va qoidalarni izlash demakdir". U evristik metod mohiyatini quyidagidek izchillikda tuzilgan reja orqali amalga oshirishni tavsiya qiladi:

1. Masala yoki amaliy topshiriqning qo'yilishini tushunish.
2. Masalaning yechish rejasini tuzish.
3. Tuzilgan rejani amalga oshirish.
4. Orqaga nazar tashlash (hosil qilingan yechimni tekshirish). Bu rejani amalga oshirish jarayonida o'qituvchilar quyidagi savollarga javob topadilar.
 1. Masalada nima noma'lum?
 2. Masalada nimalar ma'lum?
 3. Masalaning sharti nimalardan iborat?
 4. Ilgari shunga o'xshagan masalalar yechilganmi?
 5. Agar shunga o'xshagan masalalar yechilgan bo'lsa, undan foydalanib qo'yilayotgan masalani yecha oladimi?

Albatta yuqoridagi reja-sxema o'quvchilarning ijodiy fikrlash faoliyatlarini shakllantiradi, ammo bu reja sxema o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantiruvchi birdan bir yo'l bo'la olmaydi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, oliy ta'limda umumta'lim maktablarida ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanish, ta'lim jarayonlariga STEAM texnologiyasini keng joriy etish, tahsil olayotgan yosh avlodning nazariy bilimlarini oshiribgina qolmasdan, ularni tezroq amaliy va kasbiy jarayonlarga kirishga undaydi. Bu esa mamlakatimiz zamonaviy ta'limining yutuqlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi;
2. Ishmuhamedov R.J., Yo'ldoshev M. Ta'lim va tarbiyada zamonaviy pedagogik texnologiyalar. - T.: - Nihol nashriyoti, 2016;
3. Internet saytlari: rtm.uz, ziyonet.uz, gazeta.uz, uzedu.uz.

ZAMONAVIY MIKROKONTROLLERLAR VA ULARNING TAVSIFI

N.A. Sattarov,

University of Business and Science universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada zamonaviy mikrokontrollerlar va ularning tavsifi haqida ma'lumotlar berilgan.*

Kalit so'zlar. *Avtomatlashtirilish, axborot, integratsiya, resurs, dizayn.*

Bugungi kunda jarayonlarning avtomatlashtirilishi ularni boshqarishning asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, uning asosiy belgisi axborot texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. U kompyuterlar va dasturiy ta'minotdan keng foydalanishni ta'minlaydi va ushbu protseduralarda yoki ularsiz prinsipial ravishda minimal ishtirok etadigan axborot, resurslar va harakatlar boshqarilishini ta'minlaydi. Jarayonlarni avtomatlashtirish dizaynini amalga oshirish uchun ishlab chiqilgan asosiy vazifa jarayonlarning sifat ko'rsatkichlarini tubdan yuqoriga ko'tarishdir. Bunga, asosan, avtomatlashtirilgan rejimning qo'lda ishlov berish rejimidan ustunligi - bu katta ishonchlilik.

O'z navbatida, bu:

- mahsuldorlikning o'sishi;
- tezlashtirish;
- arzonroq;
- aniqlik va barqarorlikni oshirishdir.

Bugungi kunda dunyoda jarayonlarning avtomatizatsiyasi hamma joyda qo'llaniladi - murakkab ishlab chiqarishni muvofiqlashtirishdan supermarketlarda xaridlarni amalga oshirishgacha. Kompaniyaning diqqat markazlari, shuningdek uning ko'lami bu holda muhim emas: avtomatlashtirish tom ma'noda ularning har biriga kiradi va protsessor yondashuvidan foydalanish natijasida barcha jarayonlar majmuasiga avtomatlashtirishning yagona prinsiplari qo'llaniladi.

Asoslari. Jarayonlarni avtomatlashtirish turli darajalarda amalga oshirish qobiliyatiga ega bo'lsa ham, ularning har biri uchun, shuningdek har qanday jarayonlar uchun uning prinsiplari bir xil. Ushbu holat avtomatik rejimda amalga oshiriladigan jarayonlarni eng samarali amalga oshirish uchun shart-sharoitlarni yaratadi va ularni avtomatik boshqarish prinsiplarini belgilaydi.

Ushbu tamoyillarga quyidagilar kiradi:

1. Uyg'unlik. Avtomatlashtirish tomonidan boshqariladigan jarayonda barcha operatsiyalar o'zaro va uning kiritilishi va chiqishi bilan muvofiqlashtirilishi

kerak. Bajarmaslik ko'pincha topshiriqni bajarishda muvaffaqiyatsizlikka olib keladi.

2. Integratsiya. Avtomatlashtirish tomonidan boshqariladigan jarayon tashkilotning umumiy tizimiga qo'shilishi kerak. Avtomatlashtirish darajasiga ko'ra, bunday integratsiya turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Ammo, bu prinsipning mohiyatini o'zgartirmaydi, u o'zgarishsiz qoladi. Har qanday jarayonni avtomatlashtirishning maqsadi uning tashqi, tashqi muhit bilan o'zaro aloqasini ta'minlashdir.

3. Ijro mustaqilligi. Avtomatlashtirish orqali amalga oshiriladigan har qanday jarayon inson ishtirokisiz yoki operator tomonidan minimal darajadagi nazorat bilan amalga oshirilishi kerak. Jarayon to'g'ri amalga oshirilgan bo'lsa, unda odamning aralashuvi bo'lmasligi kerak.

Ta'kidlash joizki, yuqorida sanab o'tilgan prinsiplar sezilarli darajada batafsil yoritilishi mumkin, bu jarayonlar turiga va avtomatlashtirish darajasiga bog'liq. Shunday qilib, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish quyidagi printsiplarni nazarda tutadi: 1) uzluksizlik; 2) ixtisoslik; 3) mutanosiblik va boshqalar.

Darajalar. Jarayonni avtomatlashtirish - bu kompaniya ierarxiyasining barcha bosqichlariga ta'sir ko'rsatadigan kompaniya boshqaruvini qo'llab-quvvatlashning zaruriy sharti va avtomatlashtirish darajasi boshqaruv darajasiga muvofiq belgilanadi. Boshqaruvning uchta asosiy darajasi mavjud:

- *operatsion*;
- *taktik*;
- *strategik*.

Yuqorida tavsiflangan tasnif asosida avtomatlashtirishning quyidagi darajalari ajralib turadi.

1. Ijrochilar darajasi. Uning uchun odatiy jarayonlar muntazam ravishda amalga oshiriladigan jarayonlardir. Ularni avtomatlashtirish operatsion maqsadlarga (masalan, ishlab chiqarish jarayonlaridan birini amalga oshirishga) erishish, belgilangan parametrlarni (masalan, avialaynning avtopilotini) va istalgan ish rejimini saqlab turish uchun ishlaydi (misol qozonning harorat ko'rsatkichlari).

2. Ishlab chiqarishni boshqarish darajasi. Bu holda avtomatlashtirish maqsadi ierarxik zinapoyada joylashgan jarayonlar o'rtasida vazifalarni to'g'ri taqsimlashdir. Bunga misol ishlab chiqarish va xizmatlarni rejalashtirishni amalga oshirish, shuningdek, resurslarni boshqarish jarayonlari, hujjatlar va hk.

3. Korxonani boshqarish darajasi. Ushbu darajadagi avtomatlashtirish tahlil va prognozlash bilan bog'liq muammolarni hal qiladi. Uning asosiy maqsadi moliyaviy-iqtisodiy sohada korxona ierarxiyasining eng yuqori darajasining samarali ishlashiga hissa qo'shishdir.

Avtomatlashtirish tizimlarining har birini uchta asosiy turdan biriga bog'lash mumkin:

1. O'zgarmas. Jarayon davomida ko'rsatilgan harakatlar ketma-ketligi hech qanday tuzatishga olib kelmaydi.

2. Dasturlash mumkin. Amaldagi dasturga va jarayonning xususiyatlariga qarab harakatlar ketma-ketligi farq qilishi mumkin. Kerakli ketma-ketlikni tanlash tizim yo'naltirilgan ko'rsatmalar to'plamiga bog'liq.

3. O'z-o'zini sozlash. Muammoni hal qilishning zarur variantlari ish paytida tizimning xohishiga ko'ra tanlanishi mumkin. Ularning ketma-ketligi va bajarilish shartlarini o'zgartirish jarayonning rivojlanishini kuzatish orqali amalga oshiriladi. Jarayonni avtomatlashtirishning ushbu turlaridan alohida yoki birlashtirilgan tizimning bir qismi sifatida foydalanish mumkin: barchasi vaziyatga bog'liq.

Turlari. Korxonalarining tabiiy resurslarini qayta ishlash zanjiriga joylashishiga ko'ra ularning barchasi uchta toifadan biriga tushishi mumkin. Birinchisi, "konchilar" va xomashyoni ishlab chiqaruvchilar. Bunga qishloq xo'jaligi yoki uglevodorod ishlab chiqarish sohasi vakillarini misol qilish mumkin. Ikkinchisi - birinchisi tomonidan qazib olingan xomashyoni qayta ishlaydiganlar. Ushbu toifaga avtomobilsozlar, elektr, po'lat, elektronika va boshqalar ishlab chiqaradigan korxonalar kiradi. Uchinchisi - xizmat ko'rsatish sohasi vakillari: ko'ngilochar, tibbiy, o'quv, moliyaviy va boshqa muassasalar va muassasalar. Ta'riflangan guruhlarining qay biri bo'lishidan qat'i nazar, har qanday korxonalar uchun ularning faoliyati bilan bog'liq jarayonlarning umumiy toifalari mavjud. Ushbu jarayonlar:

1. Ish yoki biznes jarayonlar, chunki ular ham shunday nomlanadi. Ularning vazifasi korxona ichida ham, turli tashqi manfaatdor tomonlar (tovar yoki xizmat iste'molchilari, mahsulot yetkazib beruvchilar, tartibga solish organlari va boshqalar) bilan samarali o'zaro aloqani ta'minlashdir. Oddiy biznes jarayonlar - bu rejalashtirish, marketing va buxgalteriya faoliyatining barcha turlari, shuningdek iste'molchilar bilan aloqa o'rnatish bo'yicha faoliyat.

2. Dizayn va ishlab chiqish. Bunday jarayonlarga manbalarni to'plash va tahlil qilish, loyihani amalga oshirish, uning bajarilishini nazorat qilishni ta'minlash va boshqalar kiradi.

3. Ishlab chiqarish. Tovar yoki xizmatlarni ishlab chiqarishning barcha jarayonlari ushbu toifaga kirishi kerak. Turli xil rejalashtirish, ta'minot, xizmat ko'rsatish va boshqalar bilan bog'liq jarayonlar haqida ham xuddi shu narsani aytish mumkin.

4. Monitoring va tahlil. Jarayonlarni bajarish bilan bog'liq ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash ushbu toifadagi jarayonlarning asosiy vazifasidir. Misollar - tovarlar yoki xizmatlar sifatini boshqarish, boshqaruv, zaxiralar.

Kompaniyaning quyi tizimlarini avtomatlashtirish bo'yicha turli xil texnik topshiriqlarning namunalari bilan tanishishni istagan har bir kishi ularni "Sifat menejmenti" onlayn-do'konida ko'rishi va sotib olishi mumkin.

Strategiya. Jarayonlarni avtomatlashtirish qiyin va juda og'ir vazifa bo'lib, operatsiyalar samaradorligini oshirishga va ko'pgina aniq afzalliklarga yordam beradigan muayyan strategiyaga qat'iy rioya qilishni talab qiladi.

Strategiyani shakllantirish uchun jarayon quyidagilarni bajarishi kerak:

1. Tushunish uchun. To'liq tahlil asosida siz eng kichik tafsilotlarga qadar jarayonning eng to'liq rasmini olishingiz mumkin. Shunday qilib, siz uning kirish va chiqishlari, operatsiyalar ketma-ketligi, boshqa jarayonlar bilan aloqaning

mavjudligi, uning manbalari tarkibi va hokazolar haqida ma'lumot olishingiz kerak.

2. Soddalashtiring. Buni ahamiyatsiz operatsiyalarni olib tashlash orqali amalga oshirish mumkin. Ba'zi operatsiyalar birlashtirilishi mumkin, parallel ravishda amalga oshiriladi va hokazo. Bu erda eng oqilona bo'lgan hamma narsa ma'qullanadi - masalan, jarayonni amalga oshirish texnologiyasini takomillashtirish yoki uni to'liq almashtirish.

3. Avtomatlashtirish. Ushbu elementga avvalgisini tugatgandan so'ng murojaat qilish kerak. Buning sababi oddiy: jarayon qanchalik sodda bo'lsa, uni avtomatlashtirish osonroq va u barqaror va samarali bo'ladi.

Foyda. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, jarayonlarning avtomatlashtirilishi aksariyat hollarda mahsulotning ham, ularni ishlab chiqarishni boshqarishda ham sifatning sezilarli o'sishiga yordam beradi. SMT menejmenti joriy etilishi bilan bu kompaniyaga o'z ishining sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash imkonini beradi. Shunga qaramay, avtomatlashtirishni joriy qilish to'g'risida yakuniy qaror qabul qilishdan oldin, uning asosiy afzalliklari bilan tanishish tavsiya etiladi.

Shunday qilib, jarayonlarni avtomatlashtirishning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

1. Takrorlanadigan operatsiyalarning tezlashishi. Ish jarayonida avtomatlashtirish charchoqqa duchor bo'lmaydi, bu uning kamchiliklarini ta'minlaydi, bu faoliyatning davomiyligiga bog'liq emas. Bundan tashqari, u shunga o'xshash vazifalarni odamga qaraganda tezroq bajaradi.

2. Ishlash sifatini yaxshilash. Buning asosiy sababi har xil turdagi xatolar sonining kamayishiga hissa qo'shadigan inson omilining yetishmasligi.

3. Nazoratning aniqligini oshirish. Amaliy axborot texnologiyalari tufayli jarayon to'g'risidagi ma'lumotlar hajmi juda katta bo'lishi mumkin, bu esa uni yanada aniqroq bajarilishiga yordam beradi.

4. Bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalarni bajarish qobiliyati. Avtomatizatsiyadan foydalangan holda bunday harakatlarning parallel yechimi aniqlik va sifatga zarar bermasdan samaradorlikni sezilarli darajada yaxshilaydi.

5. Oddiy vaziyatlarda qaror qabul qilish tezligini oshirish. Ushbu afzallik jarayonning keyingi bosqichlarida tafovutlar mavjud emasligini ta'minlaydi.

Avtomatlashtirish asossiz bo'lishi mumkin. Biroq, ba'zi holatlarda jarayonlarni avtomatlashtirishdan foydalanish maqsadga muvofiq emasligini hisobga olish kerak. Buni quyidagi hollarda ko'rish mumkin:

1. Amalga oshirilgan harakatlar texnologik yoki iqtisodiy jihatdan juda murakkab.

2. Mahsulot qisqa umr ko'rish davriga ega. Agar mahsulotlar imkon qadar tez yaratilsa va bozorga keltirilsa yoki unga bo'lgan talab qisqaroq bo'lsa, avtomatlashtirish jarayonlarni qo'lda bajarishga qaraganda unchalik oqilona bo'lmasligi mumkin.

3. Mahsulotlar bitta, usta tomonidan qo'lda tayyorlangan.

4. Mahsulotga bo'lgan talab haddan tashqari tebranishga duchor bo'ladi. Ushbu holat ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi, bu esa avtomatlashtirishdan foydalanishni asossiz qiladi.

Qanday bo'lmasin, avtomatizatsiyadan foydalanishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida yakuniy qaror qabul qilishdan oldin, noto'g'ri tuzilgan xulosa ehtimolini istisno qilish uchun iloji boricha sinchkovlik bilan tahlil qilish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Микроконтроллеры AVR. Лабораторный практикум : учеб. пособие / И. И. Кочегаров, В. А. Трусков. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2012 – 122 с.
2. Фрунзе, А. В. Микроконтроллеры? Это же просто! / А. В. Фрунзе. - М. : ИД «Додэка-XXI», 2007. - Т. 1. - 312 с.
3. Гребнев, В. В. Микроконтроллеры семейства AVR фирмы Atmel / В. В. Гребнев. - М. : РадиоСофт, 2002. - 176 с.
4. Траппет, В. AVR-RISC микроконтроллеры / В. Траппет; пер. с нем. - Киев : МК-Пресс, 2006. - 464 с.
5. Баранов. В. Н. Применение микроконтроллеров AVR: схемы, алгоритмы, программы / В. Н. Баранов. - М. : ИД «Додэка-XXI», 2004.-288 с.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ГЕОСИСТЕМАЛАРИДАГИ ЛАНДШАФТ-ЭКОЛОГИК ЎЗГАРИШЛАР ВА УЛАРНИ РЕКУЛЬТИВАЦИЯЛАШ

*К.М. Боймирзаев,
Наманган давлат университети доценти,
география фанлари доктори (DSc)*

Аннотация: Мақолада Фарғона водийси воҳа ландшафтларининг динамик ўзгариб бориши, уларнинг алоҳида геотизим сифатида ўрганилиши ёритилган. Шунингдек воҳаларда рўй бераётган ландшафт – экологик жараёнлар ҳамда уларни бартараф этиши тўғрисида тавсиялар берилган.

Таянч сўзлар: Воҳа, ландшафт, геотизим, сурилма, суффозия, мелиорация, агрофитоценоз, деградация.

Ерлардан хўжаликнинг турли мақсадларида фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва ландшафтларда мелиоратив тадбирларни олиб бориш, ландшафтларни горизонтал ва вертикал табақаланишини ва уларнинг структурасини функционал-динамик бир бутунлигидан фойдаланиб ҳудудларни турли хўжалик мақсадларида замонавий методларга таянган ҳолда тадқиқ этиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Воҳа ландшафтларига турли омилларнинг таъсири, ёйилмалар ландшафтларининг шаклланиши, тарқалиши ва барқарор ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, ёйилмаларда ҳосил бўлган воҳа ландшафтлари ва уларнинг тадрижий ўзгариши, табиий географик районлаштириш масалалари жиддий илмий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Мамлакатимизда суғориладиган ерлардан унумли фойдаланиш, деҳқончилик маданиятини юксалтириш, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини интенсив ошириш, жаҳон бозорига юқори сифатли, экологик жиҳатдан соф рақобатбардош маҳсулотлар етиштириш учун қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Антропоген ландшафтлар ва уларнинг таркибий қисми ҳисобланган воҳа ландшафтларини тадқиқ этиш, морфологик бирликларини ажратиш, чегаралаш, таснифлаш ҳамда хўжаликнинг турли соҳалари учун карталаштириш, ландшафтларнинг геохимёвий таркибини таҳлил қилиш, улардан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга [1; 42-43 б.].

Ўтган йиллар давомида Ўзбекистонда 1 миллион 700 минг гектар суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Сизот сувлари энг оғир даражада, яъни 2 метргача юзада жойлашган ерлар салкам 500 минг гектарга ёки учдан бирига камайтирилди, кучли ва ўртача шўрланган ерлар эса 100 минг гектарга ёки 12 фоизга қисқарди. Мелиорация тадбирлари амалга оширилган экин майдонларида пахта ҳосилдорлиги гектарига ўртача 2 – 3 центнер, бошоқли дон экинлари эса 3 – 4 центнерга ошди. Асосий бойлигимиз бўлган суғориладиган ерлар майдони кам бўлишига қарамай, халқимиз сонини кўпайишига қараганда кенгайиб бориши ўта паст. Бунинг сабаби 1980 – 1990 йиллар давомида республикамызда йилига ўртача 90 минг гектардан янги ер ўзлаштирилган бўлса, сўнги йилларда сув танқислиги сабабли 5 – 6 минг гектарни ташкил қилмоқда. Суғориладиган ерларнинг 50 фоиздан кўпроғи шўрланган ва мелиоратив ҳолати ёмонлиги сабабли унумдорлиги пасайиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланишдан чиқариб борилмоқда. Бундай салбий ҳолатлар Фарғона водийсининг барча ландшафт комплексларида ҳам кузатилмоқда [3; 14-23 б.].

Инсоннинг хўжалик фаолияти ва ишлаб чиқаришнинг жойлашиши бевосита табиий географик шароит ва ҳудудий ландшафт комплекслари билан боғлиқ. Шунингдек, табиий шароит ва ландшафт комплексларининг ўзи ҳам антропоген омиллар таъсирида ўзгариб боради [1; 42-43 б.]. Бу эса жамият билан табиат ўртасида ўзаро алоқадорлик кўлами кенгайиб, модда ва энергия алмашилиш жараёнида турли – туман бузилишлар содир бўлишига олиб келади. Узоқ йиллар давомида содир бўлиб келаётган бундай жараёнлар табиий ландшафт билан антропоген ландшафтлар ўртасидаги мутаносибликнинг бузилишига олиб келди. Ҳозирги кунга қадар Ернинг ландшафт қобиғи структурасида табиий ландшафтлар майдони жиҳатидан ҳукмронлик қилиб келган бўлса, яқин келажакда ҳукмронлик ролини антропоген ландшафтлар эгаллаши мумкин [5; 84-86 б.].

Фарғона водийси табиатига антропоген таъсирнинг кучлилиги маданий ландшафтларнинг вужудга келиши билан бирга ландшафт – экологик муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Водийни ўраб турган тоғларнинг ландшафтлари кузатилганда тоғ – ўрмонларининг сийраклиги, айрим ҳолларда дарахтларни кесиб юборилганлиги, ёнбағирларни жуда ўйдим – чукур, тик жарликлар, тупроқларнинг ювилиб кетилиши, нураш ходисаси натижасида тоғ жинсларининг очилиб қолиши каби нохуш манзаралар кўзга

ташланади. Бундай жараёнлар сўнги йилларда сел ва сурилма ҳодисаларининг тез – тез рўй беришига, айниқса фалокатли селларнинг деярли ҳар йили содир бўлишига сабаб бўлмоқда [2; 23-36 б.]. Тоғ ёнбағирларида дарахтзорлар, сунъий ўрмонлар барпо қилиш табиий офатларнинг олдини олиш, қолаверса тоғ ландшафтлари мувозанатини сақлаб турувчи омиллардан ҳисобланади. Фарғона водийси чунончи, қўшни давлатлар ҳудудларида ҳам узоқ муддатга мўлжалланган ўрмон массивларини барпо қилиш дастурлари ишлаб чиқилиб, амалиётга тадбиқ этилмаса иқлим ва сув билан боғлиқ мураккаб табиий жараёнлар кучайиб бориши мумкин.

Фарғона водийсининг тоғолди текисликлари ва адирлар ландшафтларидаги нохуш экологик жараёнлар водий табиатини муҳофаза қилишдаги энг катта муаммолардан ҳисобланади. Чунки бу минтақада деҳқончиликнинг узоқ йиллар давомида экстенсив ривожлантирилганлиги, чорва ҳайвонларини боқишда яйловлардан нооқилона фойдаланилганлиги сел ва эрозия ҳодисаларининг кучли ривожланишини келтириб чиқарувчи сабаблардан биридир. Бу ҳодисалар адирларда тупроқ қопламининг қалин бўлмай, баъзан бутунлай ювилиб кетишига, лёссимон ётқизикларнинг аллақачон эрозияга берилишига сабаб бўлган. Адирларни қадимгидек танлаб эмас, ёппасига ўзлаштириш минтақа ландшафтларида экологик муҳитни салбий ўзгаришига олиб келган [4; 43-56 б.].

Адирларда суғоришга ишлатиладиган сувнинг бир қисми оқова сув сифатида оқиб кетса, бир қисми фильтрацион сув бўлиб ерга сингиб кетади. Филтрланган сувлар сув ўтказмайдиган қатламга етгач, конфигурациясига мувофиқ ҳаракат қилади, айрим жойларда ер юзига яқинлашади. Адирлардаги бундай сизот сувлари минераллашган бўлиб, ёйилмаларда қайта шўрлашишни тезлаштирамоқда. Иккиламчи шўрхоклар эса ёйилмаларнинг юқори қисмида ҳосил бўлиб, сувда эрийдиган тузларнинг миқдори 1,5 – 2 фоиздан ортиқ, улар асосан сульфат, хлор ионларидан иборат. Бундай салбий хусусиятга эга бўлган деградициялашган геокомплекслар тупроқ – мелиоратив ишларини амалга оширишни талаб этади. Аммо бу жойларда коллектор зовурларни барпо этиш, ерларнинг шўрини ювиш муаммонинг туб моҳиятини ҳал этмайди. Аввало адирларни ўзлаштиришнинг энг маъқул бўладиган қулай йўллари топиш ва уларни амалга ошириш талаб этилади. Оқова сувларнинг ҳосил бўлмаслиги ва сувнинг фильтрация бўлишидан сақлаш учун қишлоқ хўжалик экинларини сувни тежаб суғориш усулларида фойдаланиб суғориш мақсадга мувофиқ [3; 48-54 б.].

Воҳаларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмай таъсир кўрсатилиши натижасида тупроқ ювилиши, эрозия ҳодисаларининг турли кўринишлари, ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши, шўртоб ва шўрхокланиш каби жараёнлар таркиб топмоқда. Бундай нохуш геоэкологик муаммоларнинг олдини олиш учун водийда шаклланган воҳа ландшафтларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг бошқариш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Жаҳон мамлакатларида, жумладан республикамизда ҳам тан олинган ва амалга оширилаётган барқарор ривожланиш концепцияси табиат, иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг тенг ҳуқуқлилигига асосланади. Табиатнинг барча кўринишларидан оқилона фойдаланиш, уларни асраш, рекультивациялаш, муҳофаза қилиш, мавжуд экологик муаммоларнинг ечимини топиш кабилар воҳа ландшафтларининг функционал бир бутунлиги ва уларнинг динамик геотизим сифатида барқарор ривожланишининг асоси ҳисобланади.

Геосистемаларнинг ландшафт-экологик муаммоларини ечимини топиш ва ҳал қилишда нафақат назарий масалалар билан биргаликда амалий масалаларни ҳам ҳал этиш мақсадга мувофиқдир. Ландшафт-географик тадқиқотларининг асосий мазмуни ландшафт ҳақидаги таълимотнинг асосий назарий қоида ва усуллари ҳалк ҳўжалигига тааллуқли масалаларни ечишга тадбиқ этиш демакдир. Бу борада бажарилган дастлабки изланишлар кўпроқ қишлоқ ҳўжалиги мақсадларида бажарилган бўлиб, яхши натижалар беради. Ландшафт тадқиқотларининг натижалари янги ерларни ўзлаштиришда, йул транспорт қурилиши, шаҳар, қишлоқ, саноат қурилиши ва турли-туман йирик иншоотлар қурилишида, соғлиқни сақлаш ва рекреация, табиат муҳофазаси билан боғлиқ кўпгина тадбирларнинг илмий асосини яратишда катта аҳамият касб этиши мумкин, Маданий ландшафтларни барпо қилиш ва ландшафтларни самарадор қилиш, амалий ландшафтшуносликнинг бир қисмидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдулкосимов А.А., Боймирзаев К.М. Проблемы оптимизации экологического состояния антропогенных ландшафтов Средней Азии. // Education and Science for Sustainable Development. International Theoretical and Practical Conference. Tashkent, Uzbekistan. – 2016, 42 – 43 с.
2. Boymirzayev K.M., Mirzahmedov I.K. Specific features of formation and development of oasis soils in Fergana valley. Science and education scientific journal. ISSN 2181-0842. Volume 1, Issue 2. 2020. [Google scholar]
3. Boymirzaev K.M., Mirzahmedov I.K. Oakh Landscapes and Their Creator Factors Study. The American Journal of Applied Sciences. ISSN 2689-0992. Volume 02, Issue 09. 2020. [Google scholar]
4. Максудов А. Изменение почвенно-экологических условий Ферганской долины под антропогенным воздействием. Ташкент; “Фан”, 1990. 92 с.
5. Рахматуллаев А. Воҳа геосистемаларида экологик вазиятни башоратлаш //Ўзбекистон География жамияти ахбороти. –Тошкент,2009. 33-жилд –Б. 84-86

KO'Z KASALLIGI-KATARAKTA VA UNI KELITIRIB CHIQARUVCHI OMILLARI

S.A.Mavlanova,
D.M. Kadirova,
G.Sh. Voxidjonova,
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: ko'z kasalligi-kataraktani kelib chiqish sabablari, dunyoda katarakta kasalligini aholining ortasida tarqalishi, kataraktani davolashining turli usullari, tibbiyot erishgan yutuqlar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: katarakta, lazer jarroxlik, ko'rish o'tkirligi, ko'z soqqalarini harakatlantiruvchi mushaklar, gavharning xiralashishi, Konservativ davolash usuli.

Bugungi kunda keng tarqalgan ko'z kasalliklari glaukoma va katarakta hisoblanadi. Ilgari bu kasalliklarni davolashning iloji bo'lmagan, biroq tibbiyot erishgan yutuqlar shifokorlarga bu kasalliklarni davolash bilan birga xatto bemorlarni sog'aytirib ko'rashish imkoniyatini ham yaratib bermoqda.

Katarakta-ko'z kasalligi bo'lib, unda ko'z gavxarining xiralashishi va ko'z ko'rish qobiliyatining pasayishi kuzatiladi. Dunyoda katarakta kasalligiga aholining 3%, asosan qarilar uchraydi. Bugun katarakta lazer jarroxlik yo'li bilan olib, tashlanadi, boshlang'ich davrda esa ultratovush bilan davolash usuli qo'llanilmoqda katarakta olib tashlangandan so'ng, ko'z nurini tiklash maqsadida suniy gavhar-introokulyar linza qo'yiladi. Suniy gavhar qattiq va yumshoq bo'ladi. Yumshoq linzalar butun umrga o'rnatiladi. Ular tabiiy gavhar kabi yaqin va uzoq masofani ko'zoynaksiz ko'ra olish imkoniyatini beradi. **Katarakta:** Agar ko'zni fetoapparat deb tasavvur qilsak, demak go'z gavhari ob'ektiv vazifasini o'taydi. Qachonki gavhar yaxshi ishlasa, biz atrofdagi narsalarni yaqqol ko'ra olamiz. Biroq gavhar xiralashib qolsa ko'rish qobiliyati yomonlashadi. Aynan shu xolat katarakta deyiladi. Katarakta haqida so'z yuritilganda, odamlar odatda ko'zning yuza qismida o'sayotgan va ko'z nurining yomonlashuviga olib keladigan parda ko'z oldilarida aks etadi. Biroq katarakta ko'zning yuzida emas, balki ichki qismida paydo bo'ladi. Umuman olgandi, katarakta qarilik belgisi, oddiy jarayon xisoblanadi. Bu kasallik ko'z kasalliklari orasida ko'p uchraydigan turi bo'lib, 40 va undan ortiq yoshga kirgan odamlarda ko'rish qobiliyatining pasayishining sabablaridan xisoblanadi[2,4].

Yoshga bog'liq kataraktadan tashqari, gavharning biror shikast yetganligi natijasida xiralashishi ham kuzatiladi. Masalan: ma'lum turdagi nurlanishlar, ba'zi dorilarni qabul qilish diabet, miotoniya kabi umumiy kasalliklar, glaukoma va uzoqni ko'ra olmaslik kabi ko'z kasalliklar va boshqalar. 40 yoshga kelib presbiopiya (yaqinni ko'ra olmaslik) rivojlanib, biror narsani o'qish uchun "+" ko'rsatkichli ko'zoynakdan foydalaniladi. Agar ko'zoynakning kuchi 3D (ya'ni +3) dan oshmasa, bu ko'z nurining yosh bilan bog'liq o'zgarishi xisoblanadi, xech qanday xavf tug'dirmaydi. Uzoqni esa ilgarigidek yaqqol ko'ra oladi. Gavharning xiralashishi kataraktadan dalolat berar ekan, odamda uni ko'zning uzoq va yaqin

masofani ko'ra olmasligida va ko'z oynakning umuman foyda bermayotganligida aniqlash mumkin bo'ladi. O'z vaqtida oldini olmaslik xiralashish darajasining o'sishi va ko'zning yorqin yorug'likdan boshqa xech narsani ko'ra olmasligi darajasigacha olib kelishi mumkin. Ko'z nurining 30% ga pasayishi kuzatilgan kataraktaning ilk bosqichlarida konservativ davolash usuli, ya'ni tarkibida mahsus vitaminlar mavjud bo'lgan tomchilab ishlatiladigan suyuq dorilarni tomizishdan foydalaniladi. Biroq bu muolaja ko'zning ko'rish qobiliyatini tiklamaydi, kasallikning rivojlanish jarayonini sekinlashtiradi xalos. Ko'z nuri 30 % dan pasayib borganidagina jarroxlik usuli qo'llaniladi. Kataraktani belgilari: bir yoki ikkala ko'zingizda parada xosil bo'lishi yoki terlagan shisha ortidan ko'rayotgandek belgilar bilan kuzatiladi. Uzoqning ko'ra olmaslik darajasining oshishi yoki paydo bo'lishi (agar katarakta avvalom bor gavharning markazi-yadrosida paydo bo'lish bilan bog'liq bo'lsa). Gavharning xiralashishiga olib kelishi mumkin bo'lgan turli omillarning mavjuli. Ko'z gavharining xiralashuvi ko'z shifokori tamonidan mahsus apparat orqali tekshirilgandan so'ng aniqlanadi. Kataraktani davolash usullari: Kataraktani davolashining turli usullari mavjud bo'lib, ko'z tomchilari bilan davolash va jarroxlik yo'li shular jumlasidandir. Barcha jarroxlik amallarining maqsadi bitta xiralashgan gavharning olib tashlanishi va o'rniga sun'iy gavhar qo'yishdir. Konservativ davolash usuli (ko'z tomchilari tomizish) esa odatda kasallik rivojlanishi to'xtatib qo'yishi mumkin, lekin butunlay davolay olmaydi.

Shuning uchun konservativ davolash katarakta rivojlanishining boshlang'ich davrida qo'llaniladi. Ba'zan jarroxlik amalini qo'llab bo'lmaydigan xolatlar ham bo'ladi. Shunda lazer davolashning asosiy usuliga aylanadi. Katarakta uzoq davom etuvchi kasallik xisoblanganligi uchun tomchilar bilan davolash usuli davomiy qo'llanilishi kerak. Kataraktani davolash uchun turli davolash turli xildagi ko'z tomchilari mavjud, biroq aynan sizga kerak bo'lganini faqatgina mutaxassis-oftamolog (ko'z shifokori) ko'rigidan so'ng tavsiya etishi mumkin. Davolash jarayonidagi katta tanaffuslar kataraktaning yetilishiga sabab bo'ladi. Bunday hollarda bugungi kunda zamonaviy usullaridan biri hisoblangan-ultratovush fakoemulsifikatsiyadan foydalaniladi. Unda sun'iy gavhar hech qanday choralarsiz kichik kesish orqali qo'yiladi. Amerikalik shifokor Donald T. Atkinson 11 yil davomida kataraktaga uchragan 450 nafar bemorni kuzatdi. Uning tekshiruvlari naturopat shifokorlarning fikrini tasdiqladi, ya'ni ularning aytishicha, kataraktaning rivojlanishi gavharning suvsizlanishi bilan bog'liq. Gap shundaki, ko'z gavharida emas, uni ko'z shoh pardasi va gavhar orasida joylashgan kamera suyuqligi tarkibidagi ozuqaviy moddalar bilan ta'minlab turadi. Shu sababli, suvsizlanish jarayonida gavhar kerakli ozuqani ololmaydi[7,8,9,10].

Atkinson kataraktasi bor odamlarning ovqatlanish tartibini o'rganib chiqqanida, ularning aksariyati yangi uzulgan meva-sabzavotlardan kam iste'mol qilinganlari, konservalangan mahsulotlar va oq nonni ko'p yeganlariga e'tibor qaratdi. Oqibatda, ular tabiiy mahsulotlar tarkibida mavjud vitamilarni deyarli iste'mol qilmaganlar. Vitaminlarsiz esa, allaqachon fan bilan isbotlanganidek nafaqat katarakta, balki turli kasalliklar kelib chiqishi mumkin. Ko'z nuri uchun vitamin C ayniqsa foydali. U erkin radikallarning shikast yetkazish xarakatini

oldini oladi. Qari odamlarga bu vitamin juda zarur. Ular yoshlariga nisbatan bu vitaminni ancha ko'p iste'mol qilishi kerak. Ko'z salomatligida vitamin retinol (lotin tilidan retina-to'r parda, sudralib yuruvchilar to'r pardasida topilgani sababli shu nomga sazovor bo'lgan), riboflavin, ya'ni vitamin B₂ xam juda muxumdur. Kataraktaning yuzaga kelishida quyidagi moddalar yetishmovchiligi ham sabab bo'ladi: vitamin C ta'sirini oshiruvchi kalsiy, aminokislotalarning manbai-proteinlar sir emaski, ko'p qari odamlar go'sht va oqsillarni deyarli iste'mol qilmaydilar, biroq aynan shu mahsulotlar tarkibida kerakli aminokislotalarning kompleksi mavjud. Atkinson kataraktaning boshlang'ich bosqichida bo'lgan bemorlariga mana shu ozuqaviy moddalarini o'zida mujassam etgan parhezni tutishi tavsiya qilgan edi. Natijada, parhezga amal qilgan bemorlarda kataraktaning kuchayishi to'xtaydi va ba'zilar hatto ko'z gavharining tiniqlashishi ham kuzatiladi.

Tug'ma katarakta: Bu kasallik chaqaloqda tug'ilishi bilan aniqlanadi umuman olganda bu ona qornidagi embrion (murtakka) ta'sir etuvchi patologik jarayonlar asoratdir. Qizilcha kabi kasallik bunga misol bo'la oladi. Embrionologik rivojlanish davrida katarakta faqatgina gavharning yadrosida joylashib, vaqt o'tishi bilan rivojlanishi va ba'zi xolatlarda butun gavharni qamrab olishi xam mumkin. Agar yangi tug'ilgan chaqaloqning ko'zi katarakta tufayli yomon ko'rishni aniqlansa, bunda hech qanday fojea yo'q. Zamonaviy jarroxlik vositalari yordamida bolaga va uning ko'z nurini tiklashga nisbatan yaxshiroq yordam berish mumkin. Bolani o'z vaqtida mutaxassis qo'lga topshirish juda muhim. Chunki amalni iloji boricha tezroq (bola 1 yoshga to'lganiga qadar) o'tkazish darkor. Bu to'r parda va kichkina bemorning ko'r bo'lishi, kasallangan ko'zning yetarli darajada faol emasligi natijasida ko'rish nervlar markazlari degeneratsiyalashuvi xavfini oldini olishda qo'l keladi. Biroq agar xiralashuv keng qamrovliva deyarli butun gavharni qoplayotgan bo'lsa, zudlik bilan jarrohlik amalini o'tkazish zarur. May oyi ko'z uchun xavfli! Yoz yaqinlashishi bilan odamlar juda ham extiyot bo'lishga xarakat qilishadi: xaddan ziyod quyoshda yurish teri saratoniga uchrash extimolni oshiradi, bunday paytda ul'trabinafsha nurlaridan ximoyalalanish kerak bo'ladi, biroq bu nurlarning zarari terga nisbatan ko'zlarimizga tezroq ta'sir o'tkazishi mumkin. Ultrabinafsha nurlarining davomiy ta'siri kataraktaning kelib chiqishiga u esa o'z navbatida ko'z nurlarini butunlay yo'qolishiga sabab bo'ladi. Shuni aytib o'tish joizki, teri saratoni yuzaga kelishi uchun ancha vaqt talab etilsa, ko'zlarga zarar yetkazishda esa ul'trabinafsha nurlarining oz miqdori yetarli. Amerikalik oftalmologlar xavfning oshib borayotganligini inbatga olib, may oyini "Ultrabinafsha xavfsizligi" deb e'lon qilishdi. Quyoshdan ximoyalovchi ko'zoynak xarid qilishdan avval, uning ul'trabinafsha nurlaridan ximoya qilish qilmasligini aniqlang. UV-filtr (ultrarabinafsha nurlariga qarshi) bo'lmagan ko'zoynak yoxud linzalar zarar yetkazishi mumkin. Bu ayniqsa, to'q rangdagi linzalarga tegishli, chunki ular yorug'lik nurini to'xtatadi, qorachiqni kengaytiradi va bu bilan ultrabinafshaning kuchli xujumiga imkoniyat yaratadi[1,3].

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Almatov K.T., Allamurodov SH. Sezgi analizatorlari // Odam fiziologiyasi. – Toshkent: 2004. - 134-149 b.
2. Almatov K.T., L.S.Klemesheva, A.T.Matchanov. // Ulg'ayish fiziologiyasi. – Toshkent: 2004. - 53 b.
3. Nuritdinov Ye. Sezgi analizatorlarining funksiyasi // Odam fiziologiyasi. Darslik.-Toshkent: 2005. - 68-74 b.
4. Sodiqov B.A. Qo'chqarova A.S., Qurbanov SH.K. // Bolalar va o'smirlar fiziologiyasi va gigienasi. – Toshkent: 2005. -33-47 b.
5. Sodiqov K, Aripova S.X., Shaxmurova G.A. // Yosh fiziologiyasi va gigienasi. – Toshkent: 2009. - 87-102 b.
6. Сологуб А.С. Солодкова Е.Б. Физиология человека Общая, Возрастная, Спортивная // Учебник.-Москва: 2010. - 174-180 с.
- Sultanova Yu.A.Umumiy fiziologiyadan praktikum.-Toshkent: 2010. -93-95 b.

Internet saytlari:

7. <http://ek.uzmu.uz/>
8. <http://www.ziyo.net>
9. <http://www.wikipedia.org>
10. <http://www.istedod.uz/>

SHO`RXOKLAR VA SUG`ORILADIGAN O`TLOQI SAZ TUPROQLARDA KAMYOB ELEMENTLAR PEDOBIOGEOKIMYOSI

A.A. Raximov,
University of Business and Science universiteti
katta o'qituvchisi, (PhD)

Annotatsiya: Sho'rhoklar va eskitdan sug'oriladigan o'tloqi saz tuproqlarda ko'p yillik tadqiqotlar natijasida har hil sharoitda va madaniylashganligi hilma-hil bo'lgan holatlarda kamyob elementlarni muvozanati baholangan. Kamyob elementlarning o'zgarishlarini yillar davomida o'zgarishi va unga ta'sir etadigan omillar tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: kamyob elementlar, tog' jinslari, konkurensiya, pedogeokimyoviy baryer, yevropiy, neodim, ittriy, anomaliya.

Keyingi yillarda tuproq o'simlik tarkibidagi kamyob elementlarga, ya'ni lantanoidlarga qiziqish o'sib bormoqda, buning sababi aniqlash usullarini takomillashib borishi hamda qishloq xo'jaligini rivoji hisoblanadi. Bu borada eng zaruriy masalalardan biri tuproq klarki va konsentratsiya klarkini aniqlash katta ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu borada olingan materiallar va unga berilgan ishlovlar juda kam [1. 108-122 s].

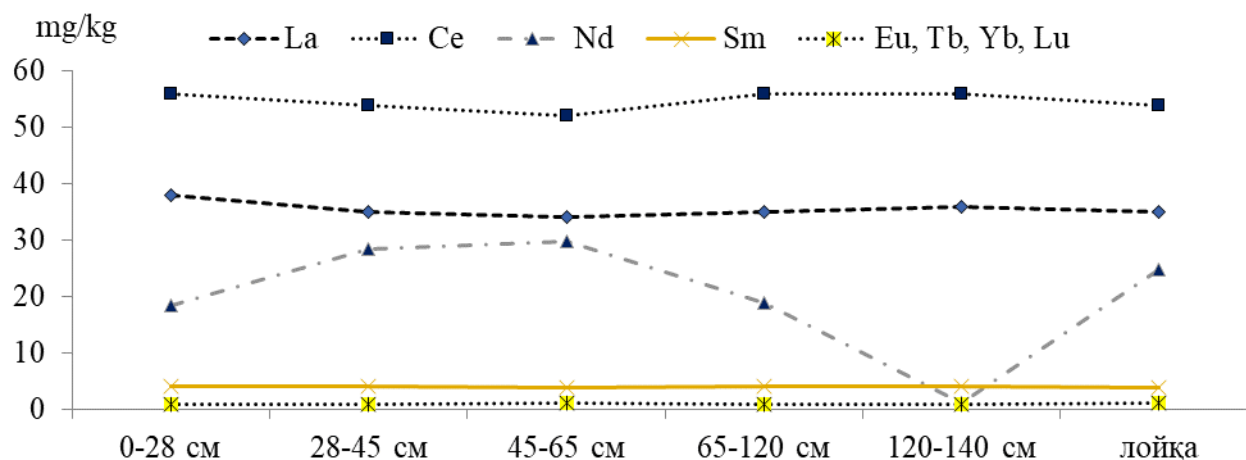
Qolaversa lantanoidlarni konsentratsiyalovchi Fe-Mn konkretsialari aniqlandi. Shu bilan birga lantanoidlarni bir-biridan ajratib bo'lmaydi degan

g'oyalar ham mavjud. Lantanoidlarga tog' jinslari va minerallar nurashi natijasida o'zaro parchalanmaydigan bir guruh tariqasida qaraladi. Lantanoidlar ichida geokimyoviy sharoitdan kuchli ta'sirlanadiganlari Ce va Eu aniqlangan bular redoks, ya'ni, oksidlanish va qaytarilish sharoitida xar xil konsentratsiyalarni hosil qiladi. Chunki valentliklari o'zgaruvchan. Bularning anomaliyasi boshqa lantanoidlarni miqdori orqali aniqlanadi.

Lantanoidlarni klark miqdorini aniqlash, eng avvalo nafaqat nazariy balki amaliy ahamiyat kasb etadi. Amaliy ahamiyati lantanoidlarni, lantanoidli o'g'itlar qatorida foydalanish mumkin. Buning uchun eng avvalo ularni meyorlari, anomal yuqori va anomal quyi kabi noyob ko'rsatkichlarini ifodalash lozim bo'ladi. Buning uchun Jarrarli, Amireh B, Zachmen D. lap [2. s 202-292] Wright S., Schrader I.I., Holser W maxsus formula berilgan. Unda anomaliyani hisoblash xondritlar tarkibidagi lantanoid miqdori meyorlashtiruvchi rol o'ynaydi va quyidagi ko'rinishga ega. $Ce_{an} = \lg[3Ce_H / (2La + Nd_H)]$ bunda Ce_H –xondritlardagi miqdori, ya'ni $0,5 \cdot 10^{-4} \%$, La va Nd larni o'rganilgan substratdagi miqdorlari desak u holda ushbu formula orqali seriyani anomaliyasini hisoblash osonlashadi. Lekin nazariy jihatdan lantanoidlar temirli va marganetsli konkrensiyalar tomonidan yutiladi. Uni quyidagicha tasvirlash mumkin $Ce + Fe_2O_3 \cdot H_2O \rightarrow \downarrow CeO_2 + 2Fe(OH)_2$, $Ce + Mn_2O_3 \cdot H_2O \rightarrow \downarrow CeO_2 + 2Mn(OH)_2$

Bu holat haqiqatga ko'proq yaqin chunki yuqorida aytib o'tildi lantanoidlar temirli, marganetsli, temir-marganetsli konkrensiyalar tomonidan yutiladi. Albatta maxsus fizik-kimyoviy jarayonlar ta'sirida ham lantanoidlar anomaliyasi yuz berishi mumkin, lekin bu holat hali chuqur tadqiqotlar olib borishni talab qiladi.

Bevosita tuproqda anomal, xususan salbiy anomaliya podzol tuproqlarida aniqlangan. Bu salbiy anomaliya seriy bo'yicha 0.5-0.7ni tashkil qilgan. Shuni ham unutmaslik kerakki tuproqda temir va marganets xar xil konkrensiyalar shaklida bo'ladi. Nazariy jihatdan Mn va Fe ko'p bo'lgan, hamda oksidlovchi pedogeokimyoviy baryerlarga ega bo'lgan tuproqlarda lantanoidlarning ijobiy anomaliyasi uchraydi. Bu holatni marganets ko'p bo'lgan qatlamlarda ko'rishimiz mumkin.

Rasm-1. NPK bilan o'g'itlangan tuproqlarda kamyob elementlar konsentratsiyasi

Endi yevropiy, neodim, ittriy anomaliyasiga kelsak seriyda anomaliyalar bo'lgani kabi bularda ham sodir bo'lishi mumkin, chunki bular bitta guruh, ya'ni kamyob elementlar qatorida turadi. Yevropiy, neodim anomaliyalari quyidagi keltirilgan Vernadskiy formulalari bo'yicha hisoblanadi.

$Eu_{aH} = Eu_H(Sm_x \cdot Cd_x)^{1/2}$, Eu_{aH} -xondritlarda yevropiy, $Nd_{aH} = Nd_H(P_{rH} Sm_H)^{1/2}$ Shuni alohida qayd etish kerakki Mn ning o'rtacha qiymati KKLarda 0,76 bo'lgan taqdirda o'rtacha kvadratik chetlanish 1.68, variatsiya koeffitsiyenti 22,08 bo'lgan holatda Fe ning o'rtacha qiymati 0.76, kvadratik chetlanish 0.08, variatsiya koeffitsiyenti ± 10 bo'lgan taqdirda ular o'rtasidagi, ya'ni Mn va Fe o'rtasidagi korrelyatsion bog'lanish 0,54 ni tashkil qiladi va o'rtacha ijobiy hisoblanadi. Lantanoidlarni tuproq tarkibida saralanishiga tuproq tipi, yoshi, minerallari, iqlim xususiyatlari, qishloq xo'jaligidagi o'rni ishlovlar va boshqalar ta'sir qiladi. Qolaversa karbonatlar, fosfatlar ham lantanoidlar differensiatsiyasiga ta'sir qiladi, ya'ni ular ma'lum tuproq-geokimyoviy sharoitda, pedogeokimyoviy baryerda singdiruvchilar rolini ijro etadi. Lantanoidlarga apatit, flyurit, epidot, sirkon, fosforitli-monotsit va boshqalar boy. Loporit ham lantanoidlarga boy bo'ladi va shartli formulasi $Na \cdot Ce \cdot Ti O_2$ bo'ladi. Nazariy jihatdan lantanoidlar ham gumid mintaqa tuproqlaridan nordon muhitda yuvilib ketadi.

Seriy elementining anomal holatlarini yuqoridagi, ya'ni $Ce_{aH} = \lg[3Ce_H/(2La + Nd_H)]$ formula bo'yicha boshqa lantanoidlar, ya'ni La va Nd lar orqali hisoblaydigan bo'lsak Ce_H -xondritlar tarkibida Ce bo'lib shunga nisbatan aniqlanadi. Bunda xondritlardagi Ce miqdorini Braun bo'yicha kimyogarlar ma'lumotnomasi (справочник химика 1963.1071 s.) oladigan bo'lsak 25 mg/kg ga to'g'ri keladi. Shu asosda aniqlasak seriy anomaliyasida bizning tuproqlarda, ya'ni sho'rxoklarda +0,07 dan -0,12 sug'oriladigan o'tloqi saz tuproqlaridan -0,14 dan +0,02 gacha orasida tebranadi. Olingan natijalardan ko'rinib turibdiki sho'rxoklarda va sug'oriladigan o'tloqi saz tuproqlarida anomaliya yo'q darajada, lekin ayrim qatlamlarda sho'rxoklarning 0-3 sm qatlamida anomaliya +0,06 bo'lgan taqdirda, 120-160 sm qatlamda, ya'ni onalik jinslarda salbiy -0,12 ni tashkil qiladi.

Sug'oriladigan tuproqlarning haydov qatlamida 0; +0,1 holatlar kuzatiladi. Seriy elementining miqdoriy ko'rsatkichlari o'rganilgan tuproqlarda 42-63 mg/kg (ilovada 14-jadval) o'rtasida tebranadi. Ko'rinib turibdiki, bu yerda ham differensiatsiyasi katta emas. Ammo sho'rxoklarning onalik jinsida, ya'ni 120-160 sm chuqurligida 58 mg/kg bo'lib, ushbu tuproqlar uchun maksimal ko'rsatkichni tashkil qiladi. Sug'oriladigan, mineral va organik o'g'it solingan variant, ya'ni 4A kesmaning 0-28 sm qatlamida seriy 61 mg/kg, ya'ni maksimal miqdorni tashkil qiladi, faqat mineral o'g'it solingan variantda 56 mg/kg tashkil qilgan holda monokul'tura, o'g'itlanmagan holda 58,5 mg/kg tashkil qiladi. Karbonatli tuproqlarda $Ce_2(CO_3)_3$ kabi minerallar yuqori rN da hosil bo'lishi mumkin. Shuni hisobiga, ya'ni turg'un seriy karbonat mavjudligi tufayli unda anomal holatlar hosil bo'lishi qiyin. Shunga qaramasdan karbonatlarga nisbatan boy qatlamlarda, ya'ni 45-65 sm monokultura-o'g'itlanmagan variantda Se miqdori o'zini maksimumiga - 63 mg/kg ga yetgan. Xullas seriy bo'yicha ijobiy va salbiy anomaliyalar o'rganilgan tuproqlarda yo'q tabiiy holda sodir bo'lmaydi, chunki

seriy yuqorida keltirilgan kimyoviy tenglamalar bo'yicha MnO_2 va Fe_2O_3 yutiladi va nisbatan harakatsiz holatga o'tadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G Jarrar., B Amireh., D Zachmann., The major, trace and rare earth element geochemistry of glauconites from the early Cretaceous Kurnub Group of Jordan. // *Geochem. J.* 2000. V. 34. P. 207-222.
2. Yuldashev G., Isag'aliyev M. *Tuproq biogeokimyosi*. T.: 2014. 320 S.
3. Yuldashev G., Xoldorov D. *Sho'rlangan tuproqlar biogeokimyosi*. - Farg'ona.: 2018. 157-b.

EFFECT OF GENISTEIN AND OROBOL ISOFLAVONES ON Fe^{2+} /ASCORBATE INDUCED LIPID PEROXIDATION IN LIVER AND HEART MITOCHONDRIA OF RATS AND CENTRAL ASIAN STEPPE TURTLES

A.U. Najimov,
Senior teacher (PhD)
Namangan State University, Faculty of Medicine,
Department of Physiology

Abstract This article studied the effect of genistein and orobol isoflavones on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO (lipid peroxidation) in mitochondria of the liver and heart of the Central Asian steppe turtle rat. In particular, it was studied the inhibitory effect of genistein and orobol on the swelling of liver and heart mitochondria in warm-blooded and cold-blooded animals with the help of Ca^{2+} ions. In addition, their inhibitory effect on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO and a decrease in the content of MDA (malonic dialdehyde) in mitochondrial membranes of rat liver and Central Asian steppe turtle were studied.

Keywords: mitochondria, genistein, orobol, mPTP, LPO, MDA.

LPO products change the physicochemical properties of biological membranes [4]. For example, the introduction of LOOH changes the structural composition of membranes and damages them [3]. The main properties of membranes are fluidity and permeability, and the above substances ultimately lead to disruption of many of their functions [10]. After the attack of free radicals has stopped, LPO products must be removed from the damaged membrane in order to restore it.

The participation of iron in the LPO process is not limited to the beginning of the process. Further deepening of the LPO process also requires the participation of iron. Iron ions activate the breakdown of formed lipid hydroperoxides (LOON), they are converted into other lipid free radicals such as peroxy (LOO•) and alkoxyl (LO•). As a result, the accumulated free low molecules and lipid radicals can damage almost all organic molecules (proteins, lipids, nucleic acids, etc.) and all biological structures. As a result, the accumulated free low molecular weight

and lipid radicals can damage almost all organic molecules (proteins, lipids, nucleic acids, etc.) and all biological structures [11].

From many literature data, it is known that LPO-inhibiting compounds of the inner and outer mitochondrial membranes usually have an inhibitory effect on mPTP permeability [5]. Indeed, according to the results of our experiments, it was found that genistein and orobol isoflavones have an inhibitory effect on Ca^{2+} induced swelling of liver and heart mitochondria in rats and Central Asian desert turtles. It is not clear whether these compounds with an inhibitory effect [6] on mitochondrial RTR conductance have an inhibitory effect on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO? To test this hypothesis, we studied the effect of genistein and orobol isoflavones on the content of Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO and MDA in rat liver mitochondria.

The aim of the study was to study the effect of genistein and orobol isoflavones on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in liver and heart mitochondria of rats and Central Asian desert turtles..

Materials and methods. Experiments were carried out in vitro on purebred white rats weighing 180–200 g and Central Asian desert turtles weighing 400–450 g. Rat and turtle liver mitochondria were isolated by differential centrifugation [9]. The Fe^{2+} /ascorbate system was also used to study the LPO process in the mitochondrial membrane. Under the influence of this system, the mitochondrial membrane lost its barrier function, as a result of which the size of the organelle increased and the mitochondria swelled [7]. This change in volume was determined photometrically (V-5000Visible Spectrophotometer). IM: KCl - 125 mm, Tris-HCl - 10 mm, pH 7.4; Concentrations: FeSO_4 - 10 μM , ascorbate - 600 μM ; amount of mitochondria 0.5 mg/ml.

Mitochondrial protein was determined by the Peterson modification of the Lowry method [8]. Statistical processing of the obtained results and figures was carried out using the computer program OriginPro 7.5 (Microsoft, USA). In the experiments, the kinetics of mitochondrial swelling was calculated as a percentage of the maximum, as the arithmetic mean of 4-5 different experiments was calculated. The difference between the values obtained from the control and experimental+test material was calculated using the t-test. Here $*P < 0.05$ and $**P < 0.01$ represent statistical significance

The results obtained and their analysis. According to the results of the experiment, after the addition of Fe^{2+} /ascorbate to the incubation medium, the induced LPO process, that is, the rate of mitochondrial swelling, was taken as 100% (Fig.1). At the same time, Fe^{2+} in the incubation medium immediately forms chelates in mitochondria with a number of molecules of organic compounds, for example, citrate or adenosine diphosphate. Such chelates participate in Fenton reactions and promote the formation of PO [11]. The hydroxyl radical is capable of splitting off a hydrogen atom from polyunsaturated fatty acids and initiating lipid peroxidation [1]. Under the influence of Fe^{2+} /ascorbate, lipid peroxidation products disrupt the barrier function of the mitochondrial membrane, which leads to an increase in the rate of mitochondrial swelling compared to the control.

It was studied an effect of 10-60 μM genistein concentrations on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in rat liver mitochondria. In experiments, the effect of

genistein at a concentration of 10 μM on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in the mitochondrial membrane of the rat liver was insignificant compared to the control (Fig.1).

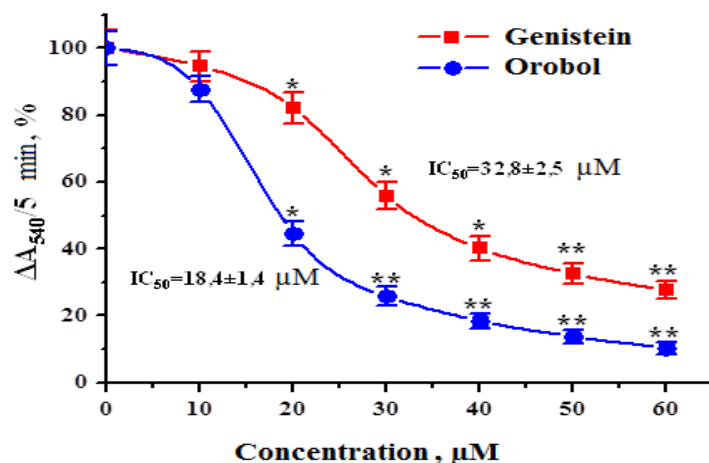

Figure 1. Effect of genistein and orobol isoflavones on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in rat liver mitochondria (* $P < 0.05$; ** $P < 0.01$; $n = 6$).

As the concentration of genistein in the incubation medium increased, its inhibitory effect on lipid peroxidation became strongly manifested. Genistein concentrations of 20, 30, and 40 μM were found to inhibit Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in the mitochondrial membrane by 17.9%, 44.2%, and 59.8%, respectively, compared with the control. The concentration of 60 μM genistein isoflavone had the maximum inhibitory effect on the LPO process in rat liver mitochondria compared to the control, and the half-maximal inhibitory concentration (IC_{50}) was $32.8 \pm 2.5 \mu\text{M}$ (Fig.1). According to the results obtained, genistein concentrations of 10–50 μM had an antioxidant effect on the mitochondrial membrane.

While continuing the experiments, it was also studied the effect of orobol on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in rat liver mitochondria. According to the obtained results, it was found that orobol in the presence of a concentration of 10–60 μM in the incubation medium has an inhibitory effect on LPO in liver mitochondria (Fig.1). Here it was found that orobol concentrations of 10, 20, and 30 μM inhibited Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in rat liver mitochondria by 12.4%, 55.5%, and 74.2%, respectively, compared with the control. As the concentration of orobol increased, its LPO inhibitory property became apparent. Here it was found that 60 μM orobol inhibited mitochondrial LPO by 89.7% compared with the control, and the half-maximal inhibitory concentration (IC_{50}) was $18.4 \pm 1.4 \mu\text{M}$ (Fig.1). Thus, orobol isoflavone has an inhibitory effect on LPO in rat liver mitochondria, maintains the structure of the matrix, and contributes to the manifestation of its physiological function.

The effect of genistein and orobol isoflavones on Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in liver and heart mitochondria of the desert turtle. The metabolic rate in rats is 7 times higher than in reptiles. The inner membrane of isolated rat liver mitochondria has a proton permeability 4–5 times higher than the proton permeability of the lizard liver mitochondrial membrane. The high permeability of rat mitochondria does not depend on the size of the inner mitochondrial membrane, but differences in permeability may be due to differences in the fatty acid

composition of mitochondrial phospholipids. The high proton permeability of the inner mitochondrial membrane can contribute to the high standard metabolic rate of mammals [2]. However, there are few published data on LPO processes in liver and heart mitochondria in the Central Asian desert turtle and the effect of biologically active compounds on them. A series of experiments was carried out to answer the question of whether there are differences in LPO from LPO from rat liver mitochondria in liver and heart mitochondria of the Central Asian desert turtle.

First, the effect of genistein on lipid peroxidation with Fe^{2+} /ascorbate in turtle liver mitochondria was studied. After adding Fe^{2+} /ascorbate to the incubation medium, the induced LPO process, i.e. the swelling rate of mitochondria was taken as 100% and designated as control. It was noted that the intensity of the LPO process in turtles is slower than in rat liver mitochondria. According to the results obtained, it was found that genistein concentrations of 10-100 μM have an inhibitory effect on LPO induced by Fe^{2+} /ascorbate in turtle liver mitochondria. At the same time, it was found that the LPO process in liver mitochondria decreased by 12.6% and 32.3%, respectively, compared with the control in the presence of genistein concentrations of 20 μM and 40 μM in the incubation medium (Fig. 2). It was found that high concentrations of genistein, 80 and 100 μM , inhibit Fe^{2+} /ascorbate-induced LPO in turtle liver mitochondria by 56.7% and 62.3%, respectively, compared with the control. At the same time, it was noted that the half-maximal inhibitory concentration of genistein on lipid peroxidation of liver mitochondria was $\text{IC}_{50}=35.7\pm2.7$ μM (Fig. 2). Thus, genistein isoflavone has an inhibitory effect on the intensity of the LPO process in the mitochondrial membrane of the turtle liver.

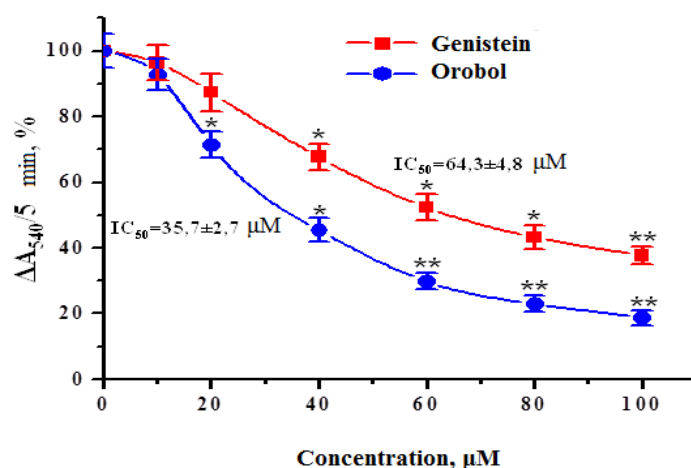

Figure 2. Effect of genistein and orobol isoflavones on Fe^{2+} -ascorbate-induced LPO in turtle liver mitochondria (* $P<0,05$; ** $P<0,01$; $n=6$).

In our next experiment, we studied the effect of orobol isoflavone on the LPO process in turtle liver mitochondria at concentrations of 10-100 μM . According to the results obtained, orobol isoflavone also has an inhibitory effect on the LPO process induced by Fe^{2+} /ascorbate in turtle liver mitochondria. It was found that the concentration of orobol at a concentration of 20 μM inhibited lipid peroxidation of turtle liver mitochondria by 28.6%, and at a concentration of 100

μM by 81.3% compared with the control. It was noted that the half-maximal inhibitory concentration of orobol at LPO in liver mitochondria is $IC_{50}=64.3\pm4.8$ μM (Fig. 2).

It was noted that the intensity of membrane lipid peroxidation of turtle liver mitochondria was significantly lower than that of rat liver mitochondria. This can be explained by the adaptation of the turtle to hot climate conditions, inactivity and slow metabolism of substances and energy.

Thus, the inhibitory effect of isoflavone orobol on lipid peroxidation was more active than that of genistein. The inhibitory effect of flavonoids on the mPTP of liver mitochondria may be related to their antioxidant properties. Because flavonoid compounds have the ability to neutralize radicals and oxidants formed in mitochondria. The transition of a highly permeable mitochondrial pore to an open conformation can lead to an acceleration of electron transport along the respiratory chain and an increase in the formation of reactive oxygen species. We hypothesized that the inhibitory effect of the isoflavones genistein and orobol on liver mPTP may be due to their inhibition of lipid peroxidation in the membrane.

REFERENCES:

1. Aikens J., Tomas A. Perhydroxyl Radical (HOO') Initiated Lipid Peroxidation // J. Biol. Chem.-1991.-V. 266, № 23.-P. 15091-15098
2. Brand M.D., Couture P., Else P.L., Withers K.W., Hulbert A.J. Evolution of energymetabolism. Proton permeability of the inner membrane of liver mitochondria is greater in a mammal than in a reptile // Biochem J – 1991 – V.275(1) – P. 81-86.
3. Cooper S.T., McNeil P.L. Membrane Repair: Mechanisms and Pathophysiology // Physiol. Rew.-2015.- V.95(4).-P.1205–1240.
4. Gaschler M.M., Stockwell B. Lipid peroxidation in cell death // Biochem. Biophys. Research Com.-2017.-V.482(3).-P. 419-425
5. Gayibov U.G., Komilov E.J., Rakhimov R.N., Ergashev N.A., Abdullajanova N.G., Asrorov M.I., Aripov T.F. Influence of new polyphenol compound from euphorbia plant on mitochondrial function // Journal of Microbiology, Biotechnology And Food Sciences- 2019 - V.8 (4). – P. 1021-1025.
6. Kicinska A., Jarmuszkiewicz W. Flavonoids and mitochondria: activation of cytoprotective pathways? // Molecules – 2020. – V.25 (3060). – P. 1-22.
7. Martinou J.C., Green D.R. Breaking the mitochondrial barrier // J. Nature Rew. Molec.Cell boil.2001.-V.2(1).-P.63-67
8. Peterson G.L. A simplification of the protein assay method of Lowry et al. which is more generally applicable // Analytical biochemistry. – 1977. – 83(2). – P. 346-356.
9. Schneider, W. C., and Hogeboom G. H. Cancer Res. 1951.-V.11.-P.1-22
10. Sharmila R, Nathiya T, Deepa R., et all. Role of Cell Membrane Fluidity in Living and Non-living being// Unique J. Pharm. Biol. Scien.-2014.-V.63.-P.1-17
11. Uzbekov M.G. Perekisnoye okisleniye lipidov i antioksidantnyye sistemy pri psikhicheskikh zabolevaniyakh // Sotsial'naya i klinicheskaya psixiatriya. – 2014. – T.24 (№4). – S. 97-103.

EKOLOGIK MADANIYAT VA EKOLOGIK TA'LIM MASALASI BARQAROR TARAQQIYOTI TALABI

*U.N. Narzullayeva,
Namangan davlat universiteti, ekologiya kafedrası magistranti
G.G'.Aminjanova,
NamDU, Ekologiya va atrof muhit muhofazasi yo'nalishi talabasi
N.R. Ataxonova,
University of Business and Science universiteti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi*

Annotatsiya: Jahon miqyosida antropogen ta'sirning kuchayib borishi yer yuzida ekologik vaziyatning keskinlashuvi hamda geotizimlarda o'zgarish darajalarining ortib borishiga sabab bo'lmoqda. Maqola orqali yosh avlodda ekologik bilim malaka ko'nikmalarni shakllantirish orqali tabiatga bo'layotga bosimni optimallashtirish masalalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ekologik ta'lim, Ekologik antropologiya, xulq-atvori, barqaror iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish, harakatlantiruvchi kuch.

Ekologik madaniyat haqida hozirda juda ko'p o'rganish va talimotlar shakllangan, bir qator olimlar tomonidan nazariy asoslar keltirilgan. Jumladan, kelib chiqishi, ta'riflari va tuzilmalari, ifoda shakllari, funksional vazifasi, va boshqalar, atrof-muhitni barqaror rivojlanishi uchun asoslangan tizimni tashkil etish bu ekologik madaniyat hisoblanadi. Ayrim mualliflar ekologiyaga oid asarlarida ekologik ta'lim va madaniyat rolini aniqlab berdi, ekotizim va insonning ekotizimdagi roli, inson va tabiat o'rtasidagi amaliy faoliyat munosabatlarini tasvirlab berdi [1,2,3].

“Ekologik antropologiya”da[4,5] mualliflarning ta'kidlashicha odamlar ham ekotizimning bir qismidir, ekotizim bilan inson xulq-atvori, idroki uyg'unlikda rivojlanadi va o'zaro kuchli ta'sirga ega. Shu bilan birga mualliflar fikricha ekologik ta'lim va ekologik ongni shakllantirish tabiatga antropogen bosimni kamaytirish uchun xizmat qiladi. Biologik - antropologik yondashuv [6] Fransuz antropologiya professori Jorj Olivye ta'kidlashicha inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlar bu – murakkab munosabatlardir. Uning fikricha madaniy muhitni madaniy makon sifatida baholaydi, odamlar va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni esa quyidagicha tariflaydi – odamlar ↔ jamiyat, odamlar ↔ odamlar, muallifning ta'kidlashicha: Antropologiya (yoki madaniyat) tadqiqot sifatida insonning tabiatdagi roli yoki tabiatning inson xayotidagi rolini ko'rish mumkin.

A.A. Belik [7] ekologik nuqtai nazardan antropologiya inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni taxlil qiladi. Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarga iqtisodiy taraqqiyotdan barqaror tadqiqot sari yondashuv ijobiy natijalarini ko'rsatdi. Xolger. Rogall - yangi ekologik iqtisodiyot - barqarorlikni taminlashni o'rganadi, u barqaror iqtisodiyot bo'yicha o'z qarashlarini bayon qilgan uning fikricha atrof-muhitga qaratilgan munosabatlar ijobiy yoki salbiy tasirlar domida qolishi barqaror rivojlanish falsafasiga aylanadi. Muallif Asosiy muammo - bu qanday qilib avlodlararo madaniyat va adolat normalariga rioya qilish, iqtisodiy cheklashlar shuningdek tabiatning chidamliligi va shu kabi printsipga to'xtaladi.

Shuni hisobga olib barqaror iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish, atrof-muhit holatini boshqarishda muhim omillaridan biridir.

Ba'zi mualliflar bilvosita ekologik madaniyatni muhokama qilishadi, lekin ular ekologik madaniyatga inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning ayrim jihatlari haqida tariflar berishadi, tadqiqotlarda axloq va iqtisodiy o'sish kabi bir qator falsafi fikrlar taxlil qilingan.

Hozirgi vaqtda insoniyat ekologik falokatlar o'sish bilan yuzma -yuz kelmoqda, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish va ushbu soxaga oid ilmiy adabiyotlarni taxlil qilish, ekologik madaniyatni asosiy falsafa yo'nalishlarini belgilaydi. ekologik madaniyat inson taraqqiyoti uchun barqarorlikni ta'minlashda juda dolzarbdir. Ekologik madaniyatni harakatlantiruvchi kuchga aylantirish, xalqlarning barqaror rivojlanishi, shuningdek insoniyat kelajagi uchun ekologik ta'lim asosiy yechimlardan biridir.

Xulosa

Shunday qilib, ekologik madaniyat haqiqatni namoyon qiladi inson va tabiatni o'zaro munosabatlardagi ritmlarini, tabiiy aloqalarni saqlanib qolishi uchun nazari va falsafi asos hisoblanadi. Hozirgi vaqtda rivojlanish fan va texnika sezilarli yutuqlarga erishdi, ko'p yo'nalishlar inson yashash sharoiti va farovonligi kengaytirildi, lekin ekologik vaziyatga yomon ta'sir darajalari aniqlanmoqda. Insoniyat tabiiy resurslar muammosiga duch kelmoqda. Mamlakatimizda va dunyoda kuzatilayotgan ekologik siyosat xozirgi vaqtga kelib birlik, uyg'unlik va asosiysi ta'lim tarbiya masalasiga keng e'tibor bermoqda. Biz xam ushbu maqola orqali turli davr olimlarini ekologik madaniyat masalalarini taxlil qildik va o'z navbatida bugungi kunda bajarilishi zarur bo'lgan ekologik ta'lim tizimini islox qilish va barqarorlikni taminlash masalasida o'z takliflarimizni kiritdik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

[1] Steven Pollock (2000), Next Generation Knowledge Booklet, Volume 1: Concepts of Ecology, Ecosystem, Mai The Trung (Translator), Hanoi.

[2] Julian H.Steward 1955, Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution, Source;

A.A.RaDuGhin (2004), Conrad P.Kottak (1999), "The New Ecological Anthropology." American Anthropologist. New Series. Vol. 101, No 1, 23-35.

[4] Conrad P.Kottak (1999), "The New Ecological Anthropology." American Anthropologist. New Series. Vol. 101. No 1, 23-35.

[5] Tomoya Akimichi (root), (2006), Nhân học sinh thái (Ecological Anthropology) (Doãn Thiệu Đình translates), Van Nam University Press, China.

[6] Georges Olivier (1992), Sinh thái nhân văn (Human Ecology), World Publisher, Hanoi.

[7] A.A. Belik (2000), Cultural Studies - Theory of Cultural Anthropology, Cultural Arts Magazine, Hanoi.

ТАБИЙ ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАР: НАТИЖАЛАР ВА МУАММОЛАР

К.М. Боймирзаев., И.К. Мирзахмедов,
Наманган давлат университети

Аннотация: Мақолада табиий география ва ландшафтишунослик соҳасида олиб борилаётган тадқиқотлар, уларнинг алоҳида географик тадқиқот объекти сифатида ўрганилиши ёритилган. Шунингдек олиб борилган илмий изланишлар натижасида эришилган ютуқлар ҳамда кейинги йиллардаги изланишлар учун чора-тадбирларга эътибор қаратилган.

Таянч сўзлар: экосистема, биологик хилма-хиллик, барқарор ривожланиш, агроирригацион ётқизиклар; антропоген омиллар; дарё ёйилмалари.

Жаҳонда “Инсон-табиат” ўртасида муносабатлар натижасида вужудга келаётган турли табиий ва антропоген жарёнларга доир тадқиқотларга катта эътибор бериб келинмоқда. Бундай ўзгаришларга суғориладиган ерларнинг техноген бузилишини, чўллар майдонини ўзгаришини, тупроқ деградациясини, тупроқ ва экин ерларининг мелиоратив ҳолатини ёмонлашишини, эрозион жараёнларни кучайиб боришини, тупроқ ва ўсимлик деградациясини, дефляция каби салбий табиий географик жараёнлар тезлашиши кузатилмоқда. Жумладан, БМТнинг «2030 йилгача барқарор ривожланиш бўйича дастури»да «қуруқлик экосистемаларини муҳофаза қилиш ва тиклаш, улардан оқилона фойдаланиш, ўрмонлардан рационал фойдаланиш ва бошқариш, чўлланишга қарши курашиш, ерларнинг деградациясини тўхтатиш ва биологик хилма-хиллик йўқолишининг олдини олиш» каби вазифалар белгилаб берилган¹. Мазкур вазифалар айниқса, табиий намлик етишмайдиган, арид иқлимли ҳудудларда ландшафтларнинг табиий ресурс салоҳиятидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш, қишлоқ хўжалигини, жумладан, деҳқончилик турларини ривожлантириш, турли хўжалик тадбирларини амалга оширишда функционал-динамик, структуравий-динамик, парагенетик ва парадинамик алоқадорлик тамойиллари асосида кенг қамровли тадқиқотлар олиб боришни тақозо этади.

Дунёда ерлардан хўжаликнинг турли мақсадларида фойдаланишда, қишлоқ хўжалиги юритишда ва ландшафтларда мелиоратив тадбирларни олиб бориш, ландшафтларни горизонтал ва вертикал табақаланишини ва уларнинг структурасини функционал-динамик бир бутунлигидан фойдаланиб ҳудудларни турли хўжалик мақсадларида тадқиқ этиш воҳаларидаги агроирригацион ётқизикларнинг мультифункционал ландшафт таҳлилини амалга ошириш, тизимли баҳолаш мезонларини ишлаб чиқиш, ёйилма ландшафтларни микрizonaлаштириш асосида экинларни жойлаштириш схемасини такомиллаштиришни илмий асосда ҳал этиш йўллари ишлаб чиқишни тақозо этади. Воҳа ландшафтларига турли омилларнинг таъсири,

¹2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги кун тартиби //Электрон дуступ:<http://www.uz/undp/org/content/Uzbekistan.ru>

воҳаларда агроирригацион ётқизикларни вужудга келиши ва шаклланиш қонуниятларини аниқлаш, ёйилма ландшафтларнинг шаклланиши, тарқалиши ва барқарор ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, йирик ва кичик ёйилмаларда ҳосил бўлган воҳа ландшафтлари ва уларнинг тадрижий ўзгариши, тоғоралиғи ботиқларини табиий географик районлаштириш масалалари: районлаштиришнинг замонавий методларини такомиллаштириш, шунингдек, агроирригацион ётқизиклардан фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилиш, воҳа ландшафтларида антропоген омил таъсирида содир бўлаётган ўзгаришлар ва геоэкологик муаммолар, вужудга келган геоэкологик вазиятларни оптималлаштиришнинг географик асослари яратишга устувор аҳамият берилмоқда.

Республикамизда қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерлардан самарали фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш, ҳар бир жойнинг табиий шароитини ҳисобга олиб қишлоқ хўжалик экинларини жойлаштириш каби масалалар долзарб вазифалардан ҳисобланади. Суғориладиган ерлардан унумли фойдаланиш, деҳқончилик маданиятини юксалтириш, қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосилдорлигини интенсив ошириш, жаҳон бозорига юқори сифатли, экологик жихатдан соф рақобатбардош маҳсулотлар етиштиришда қатор чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Шунингдек, антропоген ландшафтлар ва уларнинг таркибий қисми ҳисобланган воҳа ландшафтларини тадқиқ этиш, морфологик бирликларини ажратиш, чегаралаш, таснифлаш ҳамда халқ хўжалигининг турли соҳалари учун карталаштириш, агроирригацион ётқизикларнинг қалинлашиб бориш тенденцияси, ётқизикларнинг геохимёвий таркибини таҳлил қилиш, улардан самарали фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасини 2017-2021 йилларда янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида¹ «суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш, мелиорация ва ирригация объектлари тармоқларини ривожлантириш» юзасидан муҳим вазифалар белгилаб берилган. Бу борада, Фарғона ботиғи воҳа ландшафтларида суғориладиган майдонларнинг унумдорлигини ошириш, мелиоратив ҳолати ва сув таъминотини яхшилаш мақсадида давлат дастурлари доирасида кенг кўламли ирригация ва мелиорация тадбирларини амалга ошириш, воҳа ландшафтларининг функционал-динамик боғлиқликда тадқиқ этиш, уларни районлаштириш, геоэкологик ҳолатини аниқлаш ва уларни оптималлаштириш, турли мақсадларда фойдаланиш учун карталаштиришга доир мақсадли тадқиқотлар муҳим аҳамият касб этади.

Дарё ёйилмаларидаги воҳа ландшафтлари ва суғориш натижасида агроирригацион ётқизикларнинг вужудга келиши ҳамда қалинлашиб боришига оид олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида бир қатор илмий натижалар олинган, жумладан:

❖ воҳа ландшафтлари структурасини сақлаш, воҳалардаги мавжуд агроирригацион ётқизиклардан оқилона фойдаланиш ва уларни оптималлаштириш бўйича тизимли ёндашувлар ишлаб чиқилган;

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Фармони.

❖ йирик инфраструктурали лойиҳалар ва стратегик экологик тадқиқотлар базасига асосан воҳалар табиатидан самарали фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг методик асоси такомиллаштирилган;

❖ агроирригацион ётқизикларнинг вужудга келишида глобал ва регионал табиий ҳамда антропоген омилларнинг таъсири, уларнинг даврийлиги, ривожланишининг ландшафтлар компонентларига ва барқарорлигига таъсир кўлами баҳоланган;

❖ ёйилмалар табиий муҳитининг глобал ва регионал ўзгаришини мониторинг қилиш тизими ишлаб чиқилган;

❖ тупроқлар ва абиотик омилларнинг ифлосланиши ва деградациясига боғлиқ ҳолда атроф-муҳитга келтирилган зарарларни баҳолаш йўл-йўриқлари такомиллаштирилган.

Жаҳонда суғорилиб деҳқончилик қилиб келинадиган ерларга инсон фаолиятининг таъсирини аниқлашга оид бир қатор йўналишларда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда, жумладан, ер шарида ландшафтларнинг антропоген модификацияланиши, ландшафтларнинг янги модификацияларини вужудга келиши; антропоген таъсир даражасини мониторинг қилиш ва экологик назорат тизимини ишлаб чиқиш; антропоген таъсир ва глобал ўзгаришларга ландшафтларнинг барқарорлигини баҳолаш; ландшафтларни функционал бир бутун тизим сифатида мультифункционал табақаланишини ўрганишда ГАТ дан фойдаланиш; воҳа геосистемаларининг алоҳида участкаларида ландшафтлар трансформацияланиши, литологик ва тупроқ ҳолатини ўзгаришини баҳолаш; турли мавзули геоэкологик карталарни тузиш; атроф-муҳит ифлосланишини прогнозлаш ва геоэкологик ҳолатни оптималлаштиришнинг географик асосларини ишлаб чиқиш каби бир қатор илмий изланишлар келгусида ўз самарасини бериши табиий.

Фан – техника тараққиётининг жадал ривожланиши, аҳоли сонининг кескин даражада ошиб бориши, инсоннинг табиатдан фойдаланиши муносабати билан жамият билан табиат ўртасидаги ўзаро боғлиқлик сифат жиҳатдан янги босқичга ўтди. Айниқса бу жараён Фарғона водийсида шу қадар кучайиб кетдики, минтақадаги табиий ландшафт ва экологик шароит кескин ўзгариб бормоқда. Бунинг учун Фарғона водийси табиатига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, ландшафтларидан оқилона фойдаланиш ва табиий ресурсларини муҳофаза қилиб боришда бир қатор қуйидаги амалий ишларга эътиборни қаратиш лозим:

❖ Фарғона водийси табиатидан фойдаланишнинг географик оқибатларини ўрганиш ва ландшафтларга илмий асосда ёндошишни йўлга қўйиш ҳамда амалиётга татбиқ этиш;

❖ ландшафтлардан оқилона фойдаланишнинг илмий географик асосларини ўрганиш, ишлаб чиқиш ва уларнинг водий иқтисодиётини ривожлантиришдаги аҳамиятини очиқ бериш;

❖ минтақада вужудга келган ландшафт – экологик муаммоларни бартараф этиш юзасидан Фарғона водийси геокомплексларида тадқиқотлар олиб боришни кенгайтириш, такомиллаштириш учун эса махсус экспедициялар ташкил этиш;

❖ ер ости сувлари ҳосил бўладиган жойларда, кам сув талаб этадиган қишлоқ хўжалик экинлари турлари билан алмаштириш, суғориш тизимлари ва иншоотларини қайта реконструкция қилиш;

❖ водийда шаклланган воҳа ландшафтларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг бошқариш чора – тадбирларини ишлаб чиқиш;

❖ Олий ва ўрта махсус таълим тизимида давлат таълим стандартлари талабига мос экологик фанлар тизимининг юксак сифатини вужудга келтириш, талаба – ёшларда, қолаверса барча аҳолининг экологик маданиятини шакллантириш ва саводхонлигини ошириш;

❖ обикор ерлардан оқилона фойдаланиш, табиий ва иқтисодий географик омилларни ҳисобга олган ҳолда қишлоқ хўжалик экинларни ландшафт

типларига мослаштириб жойлаштириш;

❖ вужудга келган антропоген ландшафтларни рекультивациялаштириш, фойдаланиш учун ярқиссиз бўлган географик мажмуаларни оптималлаштириш, уларнинг геоэкологик мувозанатини тиклаш, экосистемаларининг ривожланиши учун қулай шароит яратиш ва экологик жиҳатдан соғломлаштириш.

KO`ZNING KO`RISH O`TKIRLIGINI KASBGA MOS FIZIOLOGIK O`ZGARISHLARI

S.A. Mavlanova, K.A. Dadamirzayeva,
Namangan davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko'zning ko'rish o'tkirligini kasbga bog'liq fiziologik o'zgarishlarini amaldagi metodlar yordamida tekshirib natijalar olinganligi hamda ilmiy manbalar bilan solishtirib taxlil qilinganligi to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: ko'rish o'tkirligi, ko'z soqqalarini harakatlantiruvchi mushaklar, printer, skaner, elektromagnit to'lqinlar, yorug'lik nurlar, tunnel sindromi, astenopiya.

Ko'zning ko'rish o'tkirligini kasbga bog'liq fiziologik o'zgarishlarini o'rganishda ko'proq yuklama ko'z analizatoriga tushadigan quyidagi kasb egalarini: kompyuter bilan ishlaydigan aksariyat idora xodimlarini ko'rish o'tkirligi amaldagi metodlar yordamida tekshirib o'rganildi hamda ilmiy manbalar bilan solishtirib taxlil qilindi.

Ma'lumki, kompyuter ishlayotgan vaqtda undan kuchli elektromagnit to'lqinlari ajralib chiqadi. Bu kabi to'lqinlar, ayniqsa, monitor orti va uning ustki qismida kuchliroq taraladi.

Ko'z xastalikka asosan printer, skaner va boshqa qurilmalar chiqarayotgan ko'zga ko'rinmas zararli moddalar sabab bo'lmoqda. Shu bois ham, monitor ortining devor tomonga qaratilgan bo'lishiga e'tibor qaratish zarur. Ish stoli,

kompyuter hamda uning qurilmalarini o'chirgandan so'ng nam latta bilan tez-tez artib turish, xonani chang yutkich bilan tozalash va uning havosini vaqti-vaqti bilan almashtirib turish taralayotgan xavfli to'lqin va zararli moddalardan aziyat chekish darajasini keskin kamaytirishiga e'tibor qaratish kerak.

Kompyuter ekranidan taralayotgan yorug'lik nurlar ham ko'z va teri uchun jiddiy salbiy ta'sirga ega. Bugungi zamonaviy monitorlarga uning salbiy ta'sirini kamaytiruvchi maxsus filtrlar o'rnatilgan bo'lsa ham, ekrandan kamida yarim metr masofa saqlagan ma'qul[2].

Zamonaviy suyuq kristalli monitorlar ham bir qator kamchiliklardan holi emas. Jumladan, ular ko'rish maydoni cheklangan bo'lib, ayrim nuqtalarda tasvir xiralashadi yoki umuman ko'rinmaydi. Ayni shu holatda monitorga uzoq vaqt tikilish ko'zning zo'riqishiga olib keladi va ayrim salbiy oqibatlarini yuzaga chiqaradi.

Ma'lumki, ko'zlar atrofidagi hodisalarni kuzatish uchun doimiy ravishda rakurslarni o'zgartirib turadi. Kompyuterda ishlash jarayonida esa u faqat bir nuqtaga uzoq tikilib turadi. Bu esa ko'z soqqalarini harakatlantiruvchi mushaklarni toliqtirib, kuchsizlanishiga olib keladi.

Shuningdek, monitor qarshisida odam kamroq kiprik qoqar ekan. Bu esa ko'zning qurishiga olib kelib, ko'zda qum kirgandek sanchiqlarni paydo bo'ladi. Xona havosini qurituvchi konditsionerlar esa ushbu holatni yanada yomonlashtiradi. Mutaxassislarining ta'kidlashlaricha, monitor oldida ko'zlar an'anaviy kitoblarni o'qishdan ko'ra ko'proq quvvat sarflar ekan. Uzoq vaqt mobaynida kompyuter o'yinlarini o'ynash uzoqni ko'ra olmaslik, ko'z quvvatining pasayib ketishi – astenopiyani keltirib chiqaradi.

Monitorlarning ko'zlar uchun zararli ekanini hisobga olgan holda mutaxassislar kichik yoshdagi bolalar uchun ekran dioganali 15, katta maktab o'quvchilariga esa 17 dyumlik ekranga ega kompyuterlarni xarid qilishni tavsiya qilishmoqda. Shuningdek, monitordan 45-60 santimetr masofa saqlash, ekranlar ko'rish burchagidan pastroqda joylashtirilgani ma'qul [7,9].

So'ngi vaqtlarda buxgalter, muharrir, operator, dizayner va dasturchilar «tunnel sindromi» xastaligiga tez-tez chalinmoqda. Kaftlarning uvushib qolishi, bilaklardagi og'riqlar uning asosiy alomati sanaladi. Uzoq vaqt klaviaturada matn terish, sichqoncha bilan bir xil harakatlarni takrorlash barmoqlar, ayniqsa, ko'rsatkich hamda o'rta barmoq mushaklari va asab tolalarini toliqtirib, kuchsizlantiradi. Buning xavfini kamaytirish uchun bilak va tirsaklarni stolga tayab matn termaslik, barmoqlar uchun mo'ljallangan yengil chigilyozdi mashqlarni bajarishga harakat qiling[10].

Yana bir bor ta'kidlaymizki, kompyuterda ishlashda me'yorni saqlash salomatlik uchun muhim ahamiyatga ega. Har soatda o'rindan turib, monitor va ish kursisidan bir oz uzoqlashing, 5-10 daqiqa tanangizga qon yugurishi uchun badantarbiya yoki yoga mashqlarini bajaring. 6 soatdan ko'p monitor qarshisida o'tirmaslika harakat qiling. Maktab yoshidagi bolalar esa bir kunda uzog'i bilan ikki soat, har yarim soatda 10-15 daqiqa tanaffus qilgan holda kompyuterda foydalanishlari lozim.

Jahon Sog'liqni saqlash tashkiloti ekspertlar guruhining ma'lumotlariga ko'ra, kompyuter operatorlari (foydalanuvchilar)ning 92 foizga yaqini ko'z sohasidagi achishish, qovoqlardagi og'riq, asabiylik, bosh og'riqlari, uyqusizlikdan shikoyat qiladilar. Ularda nevroz, gipotoniya, gipertoniya, allergik kasalliklar, nafas a'zolarining tez-tez xastalanib turishi ko'proq kuzatiladi[1].

Kompyuterda ishlash vaqtining ortishi bilan foydalanuvchilar orasidagi sog'lom va kasallar nisbati ham orta boradi. Lekin hatto kompyuterda bir soatdan qisqa vaqt mobaynida ishlaganda ham foydalanuvchi organizmida monitoring elektromagnit nurlanishi ta'sirida gormonal holat va miya biotoklarining o'ziga xos o'zgarishlari ro'y beradi. Bunday ta'sirotlarga ayollar va bolalar organizmi ayniqsa sezgirdir. Kompyuterda foydalanuvchi maktab o'quvchilarida yurak-qon tomir va nafas tizimlarining boshqa tengdoshlarinikiga qaraganda zo'riqibroq ishlashi, jismoniy rivojlanishning nomutanosibligi, ortiqcha vazn kabi muammolar kuzatilishi aniqlangan.

Kompyuterda eng katta nurlanish monitoridan emas, uning orqa devoridan taralishi aniqlangan. Noutbuklar elektromagnit nurlanish hosil qilmaydi degan gap ham unchalik to'g'ri emas. Chunki, tarmoq kuchlanishini o'zgartiruvchi qurilmalar, boshqaruv sxemalari, axborotni hosil qiluvchi qurilmalar va apparat qismining boshqa elementlari elektromagnit nurlanish manbai hisoblanadi.

Kompyuterda ishlash vaqti 4-5 sinf o'quvchilari uchun 15 daqiqadan, 6-7 sinf o'quvchilari uchun 20 daqiqadan, 8-9 sinf o'quvchilari uchun 25 daqiqadan, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari uchun 60 daqiqadan oshmasligi kerak. Kompyuter ishlatiladigan darslar oralig'idagi tanaffus 10 daqiqadan kam bo'lmasligi (20 daqiqagacha), 8-9 sinf o'quvchilarining to'rtinchi dars soati oldidan tushlik qilish va dam olish uchun 50-60 daqiqali tanaffus kerak[2,4,5].

Videoterminal bilan ishlaganda o'quvchilar har 20-25 daqiqada ko'zlar uchun mashqlarni bajarishlari lozim. Ko'pchilik shifokorlar kompyuterda ishlash vaqti me'yorlari, monitorni to'g'ri joylashtirish qoidalari va ish o'rtasidagi tanaffuslarga qat'iyon amal qilish muhimligini uqtiradilar. Kompyuter xarid qilayotganda shunga e'tibor berish lozimki, uning monitori o'lchami 17 dyuymdan kam bo'lmasligi kerak. Ekrandagi tasvir chastotasi 85 Gertsdan kam bo'lmasin, don o'lchami 0,28 millimetrdan oshmasligi zarur. Ekran doni qanchalik mayda bo'lsa, tasvir ham shunchalik sifatli bo'ladi va ko'zlar kamroq charchaydi. Monitor ekranida yorug'lik akslanmasligiga e'tibor bering. Buni tekshirish uchun monitorni xarid qilayotganda ekranni kunduzgi yorug'lik lampasiga qarating. Bunda ekranda oq shu'la bo'lmasligi lozim[1,6].

Ekrandagi belgilar va fon rangi klaviatura rangiga yaqin bo'lishi tavsiya etiladi. Qoramtir tusdagi klaviaturalar ko'zni tezroq charchatadi. Unutmangki, eng so'nggi rusumdagi monitorlarda ishlash ko'z uchun yoqimlidir.

Smartfonlar ham kompyuter bilan bir hil inson ko'ziga va boshqa organizmlariga ta'sir etadi. Ba'zida telefondagi yozuv, video yoki boshqa fayllarga berilib qarash natijasida ko'zlarni me'yoridan kam yumib ochamiz. Bu esa ko'zlarning zo'riqishiga sabab bo'lishi mumkin. Shuning uchun telefonda biror

narsani tomosha qilayotgan vaqtda ko'zlarni tez-tez yumib-ochish bu kabi ko'z zo'riqishlarining oldini oladi.

Smartfondan tanaffussiz ko'p foydalanish oxir-oqibatda ba'zi insonlarda ko'z kasalliklari keltirib chiqarishi mumkin. G'arb oftolmologlarining bergan ma'lumotga asosan, smartfon ekranidan chiqadigan ko'k-binafsha nurlar makulyar degeneratsiyaga sabab bo'lishi mumkin. Kichik ekranli telefon ekranlariga uzoq muddat tikilib qarash esa ko'zlarning toliqishiga va oddiy holatda predmetlarning xira ko'rinishiga olib kelarkan. Bularning oldini olish uchun ekran yorqinligini pasaytirish, shrift hajmini kattalashtirish va tez-tez smartfondan tanaffus olish tavsiya qilinadi[1,7].

Albatta, bugungi kunda smartfon ko'pchilik uchun ajralmas hamrohga aylanib ulgurgan. Uning aloqa va muloqotdagi afzalliklari haqida gapirish ortiqcha. Ammo undan haddan ortiq darajada ko'p foydalanish inson salomatligiga ta'sir qilmasdan qolmaydi. Shuning uchun smartfondan foydalanishni ma'lum me'yorga keltirish, shubhasiz, foydadan xoli bo'lmaydi.

Quyida kompyuter bilan ishlaydigan kasb egalarining, tikuvchilar, o'qituvchilarning koqrish o'tkirligini o'rganildi va quyidagi ma'lumotlar, ko'rsatkichlar olinib tahlil qilindi.

Kompyuter bilan ishlaydigan aksariyat idora xodimlarining ko'rish o'tkirligi

I-jadval

№	Ko'zning ko'rish o'tkirligi	
	O'ng ko'z	Chap ko'z
Sog'lom ko'z ko'rish otkirligi	1.0	1.0
Nazoratdagi tekshiriluvchilar	0.7	0.6

Tikuvchilarda ko'zning ko'rish o'tkirligi

II-jadval

№	Ko'zning ko'rish o'tkirligi	
	O'ng ko'z	Chap ko'z
Sog'lom ko'z ko'rish otkirligi	1.0	1.0
Nazoratdagi tekshiriluvchilar	0.8	0.8

O'qituvchilarda ko'zning ko'rish o'tkirligi

III-jadval

I.F.Sh.	Ko'zning ko'rish o'tkirligi	
	O'ng ko'z	Chap ko'z
Sog'lom ko'z ko'rish otkirligi	1.0	1.0
Nazoratdagi tekshiriluvchilar	0.9	0.8

Ko'zning ko'rish o'tkirligini yuqoridagi 3 ta kasbga mos fiziologik o'zgarishlarini o'rtacha kattaliklari

IY-jadval

Kasb egalari	Ko'zning ko'rish o'tkirligi	
	O'ng ko'z	Chap ko'z
Kompyuter bilan ishlaydigan aksariyat idora xodimlari	0.7	0.6
Tikuvchilar	0.8	0.8
O'qituvchilar	0.9	0.8
Sog'lom ko'z	1.0	1.0

Ko'zning ko'rish o'tkirligini yuqoridagi 3 ta kasbga mos fiziologik o'zgarishlarini o'rtacha kattaliklari normal ko'zning ko'rish o'tkirligiga nisbatan o'zgargani aniqlandi. Sog'lom ko'zning ko'rish o'tkirligi 1^0 , 1.2^0 teng bo'lsa, kompyuter bilan ishlaydigan aksariyat idora xodimlarida, tikuvchilarda, o'qituvchilarda ko'rish o'tkirligi 0.1^0 - 0.4^0 gacha pasayganligi aniqlandi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

1. Almatov K.T., Allamurodov SH. Sezgi analizatorlari // Odam fiziologiyasi. – Toshkent: 2004. - 134-149 b.
2. Almatov K.T., L.S.Klemesheva, A.T.Matchanov. // Ulg'ayish fiziologiyasi. – Toshkent: 2004. - 53 b.
3. Nuritdinov Ye. Sezgi analizatorlarining funksiyasi // Odam fiziologiyasi. Darslik.-Toshkent: 2005. - 68-74 b.
4. Sodiqov B.A. Qo'chqarova A.S., Qurbanov SH.K. // Bolalar va o'smirlar fiziologiyasi va gigienasi. – Toshkent: 2005. -33-47 b.
5. Sodiqov K, Aripova S.X., Shaxmurova G.A. // Yosh fiziologiyasi va gigienasi. – Toshkent: 2009. - 87-102 b.
6. Сологуб А.С. Солодкова Е.Б. Физиология человека Общая, Возрастная, Спортивная // Учебник.-Москва: 2010. - 174-180 с.
7. Sultanova Yu.A.Umumiy fiziologiyadan praktikum.-Toshkent: 2010. - 93-95 b.

Internet saytlari:

1. <http://ek.uzmu.uz/>
2. <http://www.ziyo.net>
3. <http://www.wikipedia.org>
4. <http://www.istedod.uz/>

ЃЎЗАНИНГ МОРФОБИОЛОГИК ҲАМДА ХЎЖАЛИК БЕЛГИЛАРИНИНГ ИРСИЙЛАНИШИНИ МОЛЕКУЛЯР ГЕНЕТИК ТАХЛИЛИ

Д.Ж. Комилов,

Наманган давлат университети доценти

М.Р. Абдурахмонова, Б.И. Исмоилов, С.Ф. Тошхужаева,

Наманган давлат университети талабалари.

Аннотация: Мақолада ғўзанинг морфобиологик ва хўжалик белгиларини анъанавий ҳамда молекуляр генетик усуллар ёрдамида ўрганишга қаратилган тадқиқот натижалари ёритилган. Тадқиқотлар, ғўзанинг ёввойи *G.hirsutum* ssp. *purpurascens* var. *el-salvador* шакли билан “Кўпайсин” навининг ўзаро чатиштирилиши натижасида яратилган F_2 авлод дурагайларида амалга оширилди.

Калит сўзлар: Ѓўза, ўсимлик бўйи, *hs*, моноподиал шох, симподиал шох, чатиштирилиш, дурагай, полиморфизм, генотиплаш, праймер, маркер.

КИРИШ

Бугунги кунда, дунё олимлари тўқимачилик саноатининг ҳозирги кун талабларига мос келадиган, тола сифати юқори, серҳосил, биотик ҳамда абиотик стрессларга чидамли ғўза навларини яратишга ҳамда мавжуд навларни такомиллаштириш ва уларнинг наводорлик даражасини янада оширишга алоҳида эътибор қаратишмоқда [1, 2]. Бу эса ўз навбатида, ғўзанинг дунё генофонди кенг хилма-хилликлари ҳамда ёввойи ва ярим ёввойи турлар потенциалидан янги, маҳсулдор навларнинг яратилишида самарали фойдаланиш лозимлигини кўрсатади [3].

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда, мазкур тадқиқотлар *G.hirsutum* ssp. *purpurascens* var. *el-salvador* ёввойи шакли морфобиологик хусусиятларини ўрганиш ва келгусида унинг қимматли хўжалик белгиларидан янги навлар яратиш йўлида фойдаланиш мақсадида амалга оширилди. Тадқиқот натижалари асосида ғўзанинг баъзи морфобиологик белгиларини юзага чиқишида иштирок этувчи QTL локусларини (генетик маркерларни) идентификация қилиш имконияти туғилади. Аниқланган генетик маркерлар ёввойи ғўза гермоплазмасидан селекция жараёнларида фойдаланиш ва улардаги ноёб генларни мавжуд ғўза навларига интрогрессия қилишда асосий инструмент сифатида қўлланилиши мумкин.

Мазкур тадқиқотдан кўзланган асосий мақсад ғўза генофонди ёввойи хилма-хилликларини селекция жараёнларига жалб қилиш, уларнинг морфобиологик ҳамда қимматли хўжалик белгиларининг ирсийланишини ўрганишдан иборат.

Тадқиқот объекти сифатида ғўзанинг *G.hirsutum* тури *purpurascens* кенжа турининг *el-salvador* ёввойи шакли ҳамда ушбу шаклдан радиомутагенез [6] ва чатиштириш усуллари ёрдамида яратилган “Кўпайсин” нави танлаб олинди. Намуналар ўзаро чатиштирилди ва биринчи, иккинчи авлод F_1 , F_2 дурагайлари яратилди.

Тадқиқотларимизда иккинчи авлод дурагайларини таҳлил қилганимизда жами 147 та алоҳида ўсимлик уларнинг ота-она формалари ҳамда F_1 дурагайлар табиий яъни дала шароитида ўрганилди.

Ҳар-бир ўсимликнинг F_2 авлодларида қуйидаги параметрлар ва морфобиологик белгилари бўйича тадқиқот ишлари олиб борилди: 1. гуллашни бошланиши ва давом этиши. 2. Ўсимлик бўйи, см. 3. Биринчи мева шохининг баландлиги. 4. Моноподиал шохлар сони. 5. Симподиал шохлар сони. 6. Бўғинлар сони, дона. 7. Жами ва очилган кўсаклар сони. 8. Кўсак шакли. 9. Кўсакдаги чаноқ сони. 10. Шохланиши. 11. Шохланиш типи. 12. Антацион доғ. 13. Поянинг тукланганлиги. 14. Туп шакли вегетатсия даврида ўрганилди.

МАТЕРИАЛЛАР ВА УСЛУБЛАР

Ўсимлик намуналари. Тадқиқот ишларида ғўзанинг *G.hirsutum* тури *purpurascens* кенжа тури *el-salvador* ёввойи шакли (фотопериодик), мутагенез таъсирида шу турдан радиомутагенез ва чатиштириш усуллари ёрдамида яратилган “Кўпайсин” нави [4] ҳамда мазкур намуналарни ўзаро чатиштириш натижасида яратилган F_2 авлод дурагайларидан фойдаланилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Тадқиқот ишларида *el-salvador* ёввойи шакли билан Кўпайсин навини ўзаро чатиштириб олинган F_2 авлод дурагай комбинацияларида морфобиологик ҳамда баъзи хўжалик аҳамиятдаги белгилар ўрганилди. Хусусан, фенотипик кузатувлар асосида гуллаш бошланиши, гуллаш жадаллиги, hs (height of simpodia, ёки биринчи ҳосил шохи жойлашиш баландлиги), ўсимлик бўйи, моноподиал (вегетатив) ва симподиал (ҳосил) шохлар сони, бўғинлар сони, умумий ва очилган кўсаклар сони каби қимматли хўжалик белгилари ва хусусиятларининг ирсийланиши генетик жиҳатдан баҳоланди. Тажриба таҳлилларига кўра иккинчи авлод дурагайларида ўсимлик бўйи ота-она намуналарига нисбатан оралиқ ҳолда ирсийланганлиги, яъни 100-110 см га эга бўлган ўсимликлар сони қолганларига нисбатан юқори эканлиги кузатилди (1-расм).

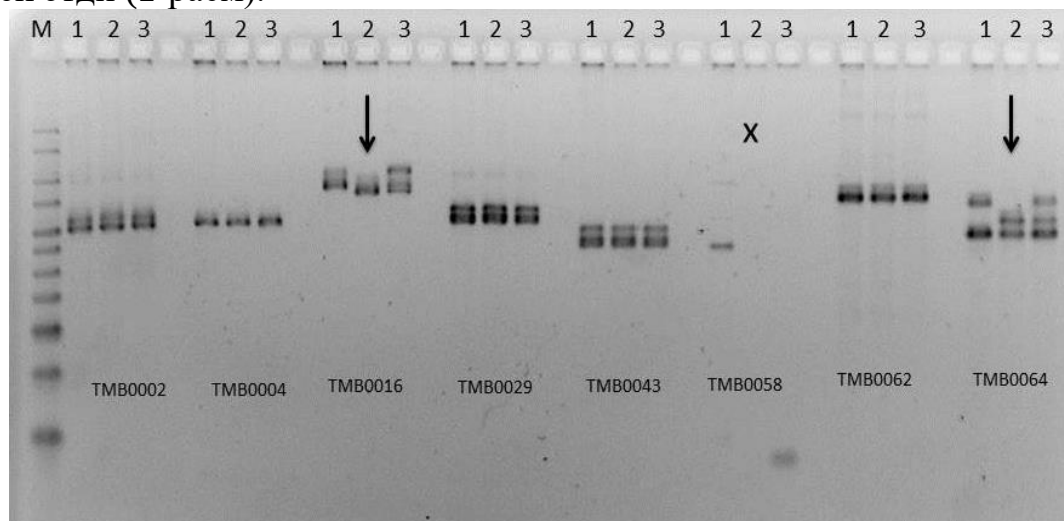
hs белгисининг ирсийланишида қуйидаги кўрсаткичлар қайд этилди: 147 та ўсимликдан 64 таси (43,5%) Кўпайсин навига ўхшаш, 18 таси (12,2%) *el-salvador* ёввойи шаклига ўхшаш, 65 таси (44,2%) эса оралиқ ҳолда ирсийланган. Кузатув натижаларига кўра биринчи ҳосил шохининг ирсийланишида қисман Кўпайсин нави доминантлик қилганлиги аниқланди.

147 та ўсимликдан 54 тасида (37%) моноподиал шохлар ривожланмаган бўлиб, 93 та (63%) ўсимликда моноподиал шохлар сони 1-14 тагача кузатилди. Олинган натижалар таҳлили моноподиа бўйича *el-salvador* ёввойи шакли устунлик қилганлигидан далолат беради.

Бундан ташқари, молекуляр маркерлардан фойдаланиб ота-она намуналари ўртасидаги генетик хилма-хиллик полиморфизм асосида ўрганилди. Тадқиқот натижалари таҳлил қилинганда микросателлит CN, TMB, BNL, JESPR маркерлардан фойдаланиб ота-она генотиплари ўртасидаги молекуляр полиморфизм аниқланди, аниқланган полиморф

маркерлардан фойдаланиб F_2 авлод дурагайларини генотиплаш ишлари бажарилди.

Полиморфизмни аниқлаш мақсадида ота-она генотиплари 336 та микросателлит (ёки SSR - simple sequence repeat) маркерлар билан ПЗР усули ёрдамида таҳлил қилинди. Амплификация натижаларига кўра ота-она генотиплари ўртасида 336 та SSR праймерларидан 69 таси полиморфизм намоён этди (1-расм).

1-расм. Ота-она F_1 дурагайининг TMB праймерлари ёрдамидаги ПЗР таҳлили. Бунда 1- *G.hirsutum* ssp. *purpurascens* var. *el-salvador*; 2) “Кўпайсин” нави; 3) F_1 авлод дурагайи.

Кўрсаткич билан полиморфик маркер кўрсатилган.

Шундан GH 48 та намунадан 12 тасида, TMB 144 та намунадан 26 тасида, BNL 96 та намунадан 21 тасида, JESPR 48 та намунадан 10 тасида полиморфизм кузатилди. Эътиборлиси шундаки, ота-она намуналари ўртасида энг кўп полиморфизм намоён этган праймерлар гуруҳи BNL тўпламига мансуб бўлди (1-расм).

Яратилган F_2 авлод дурагай популяцияси келгусида ғўзадаги муҳим морфобиологик ҳамда хўжалик белгиларни молекуляр генетика хариталашда қимматли манба сифатида фойдаланилиши мумкин.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкин-ки, F_2 авлод дурагайларида ўсимлик бўйи, биринчи ҳосил шохи (hs), моноподиал шохлар сони, симподиал шохлар сони каби кўрсаткичлар ота-она намуналариникига нисбатан кескин ўзгарганлиги кузатилди. Бундан ташқари ота-она намуналари ўртасида юқори полиморфизм мавжудлиги аниқланди. Бу эса ўз навбатида аниқланган ушбу полиморф маркерларнинг юқорида келтирилган морфобиологик ҳамда қимматли хўжалик белгилар билан генетик боғланган QTL-локусларини хариталашда муҳим аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Abdurakhmonov I.Y., Kushanov F.N., Djaniqulov F., Buriev Z.T., Pepper A.E., Fayzieva N., Mavlonov G.T., Saha S., Jenkins J.N., Abdukarimov A. The role of induced mutation in conversion of photoperiod dependence in cotton // J. Hered. – Oxford, 2007. – №98 (3) – P. 258-266.

2. Mariko Sawa, Steve A Kay, and Takato Imaizumi. Photoperiodic flowering occurs under internal and external coincidence. *Plant Signal Behav.* 3, April 2008 г., Т. 4, -С. 269-271.

3. Abdurakhmonov I.Y., Kohel R.J., Yu J.Z., Pepper A.E., Abdullaev A.A., Kushanov F.N., Salakhutdinov I.B., Buriev Z.T., Saha S., Scheffler B.E., Jenkins J.N., Abdukarimov A. // Molecular diversity and association mapping of fiber quality traits in exotic *G. hirsutum* L. germplasm // *Genomics*, 2008. doi:10.1016/j.ygeno.2008.07.013

4. Quail P.H., Boylan M.T., Parks B.M., Short T.W., Xu Y. and Wagner D. Phytochromes: photosensory perception and signal transduction // *Science*. – Washington, 1995. – No 286. – P. 675-680.

5. Джаникулов Ф. Связь между радиочувствительностью и мутабельностью диких и культурно-тропических форм хлопчатника // Доклады Российской академии сельскохозяйственных наук. – Москва, 2002. – №2. – С. 19-22.

6. Джаникулов Ф. Связь между радиочувствительностью и мутабельностью диких и культурно-тропических форм хлопчатника // Доклады Российской академии сельскохозяйственных наук. – Москва, 2002. – №2. – С. 19-22.

TIBBIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA KIMYO, BIOLOGIYA FANINING O'RNI

*G.U. Inamova,
O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi
Namangan akademik litseyi biologiya fani bosh o'qituvchisi*

Abstrakt: Ushbu maqolada biologiya fanining sifat va samaradorligini oshirish usullari keltirilgan. Bu fan orqali o'quvchilarni tibbiy bilimini oshirishdagi o'rni haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Biosfera biogostnos ierarhik gistalotiya, fiziologiya, gigiena gipertoniya

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, ta'limga et'ibor yanada oshdi. Hozirda zamonaviy ta'lim tizimidan foydalanilib, biologiya fanida zamonaviy ta'lim bu - darslarni noan'anaviy tarzda tashkil etish bo'lib, uning muhim belgisi aniq, natijali maqsadga erishishdir. Noan'anaviy ta'lim texnologiyasi an'anaviy ta'lim texnologiyasidan farq qilib, o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini rivojlanishiga sharoit yaratadi, mustaqil ishlashlariga alohida e'tibor beriladi, bilish faoliyatlari izlanuvchan va ijodiy harakterga ega bo'ladi. Biologiyadan ma'lumki, ta'limni pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish xususida ajdodlarimiz ham bir qancha izlanishlar olib borganlar. Sharqning buyuk allomalari Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Fargo'niy, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulugobek kabi qomusiy olimlar o'z asarlarida maktab va madrasalarda insonni

aqliy kamolotga yetkazishda o'qitishning turli usullari va vositalaridan foydalanishga katta ahamiyat berganliklarini ta'kidlab o'tishgan. Hozirgi ta'lim tizimida bilimlarni egallashning yangi kontsepedagogik texnologiyasiyasi - noan'anaviy ta'lim texnologiyalarining uslublarini qo'llashni taqazo etmoqda.

Noan'anaviy ta'lim texnologiyasi: Hamkorlikda o'rganish, modellashtirish, tadqiqot(loyiha) texnologiyalariga bo'linadi va u yaxlit uzviy tizim asosida olib boriladi. Pedagogik texnologiyaning asosiy tushunchasi, so'zsiz, o'quv jarayoniga tizim sifatida yondashishdir. Noan'anaviy ta'lim berish usuli ta'limiy maqsadni amalga oshirish bo'yicha ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi bilan hamkorlik faoliyatining asosi hisoblanadi. Usullar: ta'lim oluvchi bilishi, udallashi va qadrlashi lozim bo'lgan ko'zlanayotgan natijalarga erishishni ta'minlaydi. Bunda ta'limtarbiyada ishtirok etuvchi barcha narsa va hodisalar o'zaro funksional bog'liqda bo'lib, bir butunlikni, ya'ni pedagogik jarayon majmuini tashkil qiladi. Biologiya fanini o'qitishda ta'lim samaradorligini oshirish yo'llarini tahlil etib o'rganar ekanmiz. Biologiya mutaffakirlarimiz ta'lim jarayonini samarali yo'llarini tashkil etishni quyidagicha izohlashgan: Ibn Sino bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash masalasiga katta ahamiyat berib, «Tadbir ul manozil» asarining maxsus bo'limini ana shu masalaga bag'ishlagan. Kitobning «Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash» bo'limida bolani maktabga jalb qilish haqida to'xtalgan. Uning ta'kidlashicha, maktabga barcha kishilarning bolalari jalb etilishi va hamma bolalar birga o'qitilishi va tarbiyalanishi lozim.

Ibn Sino o'z asarlarida o'quvchiga ta'lim-tarbiya berishda quyidagi tamoyillarga amal qilish kerakligini ta'kidlaydi: birdaniga darslik bilan band qilib qo'ymaslik; yengildan og'irga o'tish; jamoa bo'lib o'qitishga e'tibor berish; bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi, qobiliyatini hisobga olish va hokazolar haqida o'z fikrini yozib qoldirgan. Burxoniddin az-Zarnujiy «Ta'lim oluvchiga ta'lim berish va ta'lim berish yo'llari» risolasida ilm va kasb-hunar o'rganishning asosiy shartlari sifatida o'quvchida jiddiy istak, kayfiyat bo'lishi lozimligini, shundan keyin yaxshi muallim hamda yetarlicha vaqt zarurligini yozgan.

Yapon olimi T.Sakamoto tomonidan "o'qitish texnologiyasi - bu o'qitishning maqbulligini ta'minlovchi yo'l-yo'riqlar tizimi bilan bog'liq bilimlar sohasi" ekanligi e'tirof etiladi. Rus olimasi N.F.Talizina texnologiyani "belgilangan o'quv maqsadiga erishishning oqilona usullarini aniqlashdan iborat" deb tushuntiradi pedagogik texnologiyani fan sifatida e'tirof etish. K.K Selevko tomonidan ham ma'qullandi: "Pedagogik texnologiya o'qitishning birmuncha oqilona yo'llarini taqdim qiluvchi fan sifatida ham ta'limda qo'llaniladigan usullar, printsiplar va regulyativlar sifatida ham, real o'qitish jarayoni sifatida ham mavjuddir". Olimning ta'kidlashicha "pedagogik texnologiya" tushunchasi ta'lim amaliyotida ierarxik darajada ishlatiladi. Ta'lim jarayonida o'quvchi o'qituvchining bevosita rahbarligida, ta'lim mazmuni, metodlari, vositalari va shakllari yordamida organik olamning qonuniyatlari, hodisa va voqealarning mohiyati, o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi va bilim, ko'nikma hamda malakalarni egallaydi. Biologiya fanini o'qitishda ta'lim samaradorligini oshirishda o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etishning quyidagi yo'llari ko'rsatilgan:

1. Bilimlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati quyidagi bosqichlarda tashkil etiladi:

a) o'quv materialini bilan dastlabki tanishish;b) o'quv materiallarini o'rganish;c) o'zlashtirilgan bilimlarni avval o'zlashtirilgan bilimlar bilan taqqoslash;d) ilimlarni tizimga solish va mustahkamlash; e) o'zlashtirilgan bilimlarni yangi holatlarda qo'llash.

2. O'quvchilarning bilish faoliyatini mustaqil ish asosida tashkil etish:

- muammoli vaziyatlarni keltirib chiqarish;
- o'quv topshiriqlarining maqsadini aniqlash;
- mustaqil izlanish orqali savollarga javoblar topish;
- nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalar asosida javoblarning to'g'riligini tekshirib ko'rish;
- bilimlarni tizimga solish va mustahkamlash;
- bilim, ko'nikma va malakalarni yangi vaziyatlarda qo'llash.

3. O'quvchilarning bilish faoliyatini ko'nikmalarni shakllantirish maqsadida tashkil etish:

- o'quv faoliyatini amalga oshirish maqsadi, borishini aniqlash;
- o'quv faoliyatning modelini tuzish;
- faoliyatni bajarish namunasini ko'rsatish;
- o'quvchilar tomonidan ishni bajarish;
- Faoliyatni takrorlash va xatosiz bajarishni o'rganish.

4. O'quvchilarning bilish faoliyatini axloqiy sifatlarni shakllantirish maqsadida tashkil etish:

- o'qituvchining ko'rsatmasi yoki tavsiyasiga binoan, tavsiya etilgan adabiyotlarni topish;
- qo'shimcha o'quv adabiyotlar bilan tanishish;
- o'rganilgan axborotlarni tahlil qilish va baholash;
- adabiyot muallifining jamiyatning ma'naviy-ma'rifiy sohasida yoki fan rivojiga qo'shgan hissasini aniqlash va baho berish;

- o'quvchilarning o'z xulqi va axloqiy sifatlarini rivojlantirish yuzasidan umumiy xulosasi.

Biologiya fanini o'qitish jarayonining samaradorligini oshirishda quyidagilar e'tiborga olinishi lozim:

- O'qitish jarayonining maqsadiga erishish uchun uning mazmuniga mos holda, vosita, metod va shakllarini tanlash. Ularning tahsil oluvchilarining motivi, ehtiyoji, qiziqishiga uyg'unligi. - O'qitish jarayonini loyihalash, o'qitish mazmuni va maqsadga erishish vositalarini tanlash, o'quv materialini turli usullar yordamida yetkazish va ongli o'zlashtirishga erishish. - Tahsil oluvchilarning o'quv operatsiyalarini bajarish, o'qituvchi va tahsil oluvchilarning o'quv ishlarini samarali tashkil etish. - O'qitish jarayonida teskari aloqani tashkil etish, nazorat va o'quv materialini o'zlashtirish jarayoniga tegishli o'zgartirishlar kiritish va o'z-o'zini nazoratini amalga oshirish. - Tahlil va o'z-o'zini tahlil qilish, o'qitish natijasini baholash. - Darsni, o'qitishning boshqa shakllari (darsdan, sinfdan, maktabdan tashqari ishlar, ekskursiyalar) bilan uyg'unlikda tashkil etish. O'qitish ishlarini tashkil etishda o'rta saviyali o'quvchi nazarda tutiladi, o'quvchilarning mustaqilligi e'tibordan chetda qoladi, o'quv faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi.

Biologiya va kimyo fanlari asosida mamlakat hayotining bir qancha tarmoqlari qurilgan. Tibbiyot, farmatsevtika, biotexnologiya, kimyo sanoatlarini

bunga misol qilib keltirishimiz mumkin. Bugungi kunga qadar maktablarda matematika, kimyo, fizika va biologiya bo'yicha amaliy mashg'ulotlar uchun o'quv vaqtining atigi 10% ajratilgan, rivojlangan mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich 30-50%ni tashkil etadi.

Kimyo va biologiya fanlari farmatsevtika, oziq-ovqat, neft va gazni qayta ishlash, qurilish materiallarini ishlab chiqarish, tog'-kon sanoati, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, tibbiyotning turli tarmoqlarida o'ta muhim hisoblanadi. Albatta, bu fanlarni hamma birdek bilishi shart emas. Chunki bu fanlar o'ta murakkab fanlar hisoblanadi. Shuning uchun ham yetishib chiqayotgan avlod ushbu murakkab fanni o'zlashtirishga bir qadar tayyor bo'lib kelishi va mustahkam poydevorga ega bo'lishi uchun kimyo va biologiya fanlariga ham ta'lim sifatini kuchaytirib o'qitishimiz kerak.

Bugungi kunda respublikamizda 10000 dan ortiq umum ta'lim maktablari mavjud bo'lib, ularning barchasida ham kimyo va biologiya fanlarini o'qitish uchun moddiy-texnika bazasi yetarli emas, qolaversa, ushbu fanlardan malakali o'qituvchilar ham kam. Kimyo va biologiya fanlaridan maktab darsliklarini ham mazmun jihatdan sifatli deb bo'lmaydi. Ushbu darsliklarni jahon standartlariga javob beradigan, mintaqaviy o'z xududi biologiyasi, ekologiyasini tushunturub beradigan adabiyotlardan foydalangan holda qayta tayyorlash juda muhim.

Ochiq darslar, seminarlar, laboratoriya darslari, vebinarlar tashkil etilsa, bu fanlar uchun ham o'qituvchilar o'q ustida ko'proq shug'ullanadi va ta'lim samaradorligi oshib boradi.

Ta'lim zamon bilan hamnafas yurmasa, rivojlanish ham orta qolib ketaveradi. Aslida bilimsiz o'quvchi bo'lmaydi. Ularni bilimni yuzaga chiqarish uchun o'qituvchidan juda katta mahorat talab qilinadi. Bu mahoratni o'qituvchilar asosan hozirgi kunda interfaol metodlar orqali ko'rsatib berishlari mumkin.

Interfaol ta'limning asosiy mezonlari: norasmiy bahs-munozaralar o'tkazish, o'quv materialini erkin bayon etish va ifodalash imkoniyati, ma'ruzalar soni kamligi, lekin seminarlar soni ko'pligi, o'quvchilar tashabbus ko'rsatishlariga imkoniyatlar yaratilishi, kichik guruh, katta guruh, sinf jamoasi bo'lib ishlash uchun topshiriqlar berish, yozma ishlar bajarish va boshqa metodlardan iborat bo'lib, ular ta'lim-tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirishda o'ziga xos ahamiyatga ega.

Har bir dars hayotiy, ilmiy tajribalarga asoslangan bo'lishi, o'quvchilar o'z anatomiyasi va fiziologiyasi, gigiyenasini bilmay turib, hayotini to'g'ri shakllantira olmaydi. Shuning uchun maktablarda, litseylarda, kollejlarda biologiya fanlarini o'qitishda o'quvchilarga bilim yetkazishda, amaliy mashg'ulotlar, laboratoriya mashg'ulotlarini o'tib berishda kerakli jihozlarning yetarli emasligi achinarli holat.

Har bir biologiya xonasida televizor, skelet, DNK moduli bo'lishi biologiya darsi sifati va samaradorligini oshiradi, lekin bunday jihozlar yetarli emas, chunki o'quvchilar o'n marta eshitgandan bir marta ko'rganda tusunchalarni yaxshi anglab yetadi.

Bugungi o'quvchi ertaga ota-ona, qizlar uy bekasi onalikka tayyor bo'lishi, tibbiy madaniyatni shakllantirishi uchun aniq va tabiiy fanlar orasida biologiya va kimyo fanlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000.
2. Sayidaxmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Toshkent: Moliya, 2003.
3. Tolipova J.O., G'ofurov A.T.. Biologiya ta'limi texnologiyalari. - T.: O'qituvchi, 2012.
4. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun darslik. - T.: Moliya-iqtisod, 2017.
5. Tolipova J.O., G'ofurov A.T. Biologiya o'qitish metodikasi. O'quv-metodik qo'llanma. - T.: «Bilim» 2014.
6. Azimov va boshqalar. Biologiya. Metodik qo'llanma. - T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi Tibbiyot nashriyoti. 2012.

O'SIMLIKLARNI IN -VITRO USULIDA KO'PAYTIRISH.

*B.I. Ismonjonov, M.R. Abduraxmonova, S.F. Toshxo'jaeva
Namangan davlat universiteti talabalari*

Annotatsiya. Hozirgi kunda ko'chat va mevalarga bo'lgan talab ortganligi sababli, bularni qisqa vaqt ichida, in-vitro usulida ko'paytirish amalga oshirilmoqda. Ushbu maqolada o'simliklarni in-vitro usulida ko'paytirish va mavsumidan qat'iy nazar, yil davomida oziq-ovqat mahsulotlarining tez ta'minlanishi haqida qayd etilgan.

Kalit so'zlar: Fito-birikmalar, izolyatsiya, biosintez, fitokimkiyoviy, in-vitro, biotransformatsiya, mikroko'paytirish, regeneratsiya, farmakologiya, fiziologiya, morfogenez, flora, biotik, abiotik.

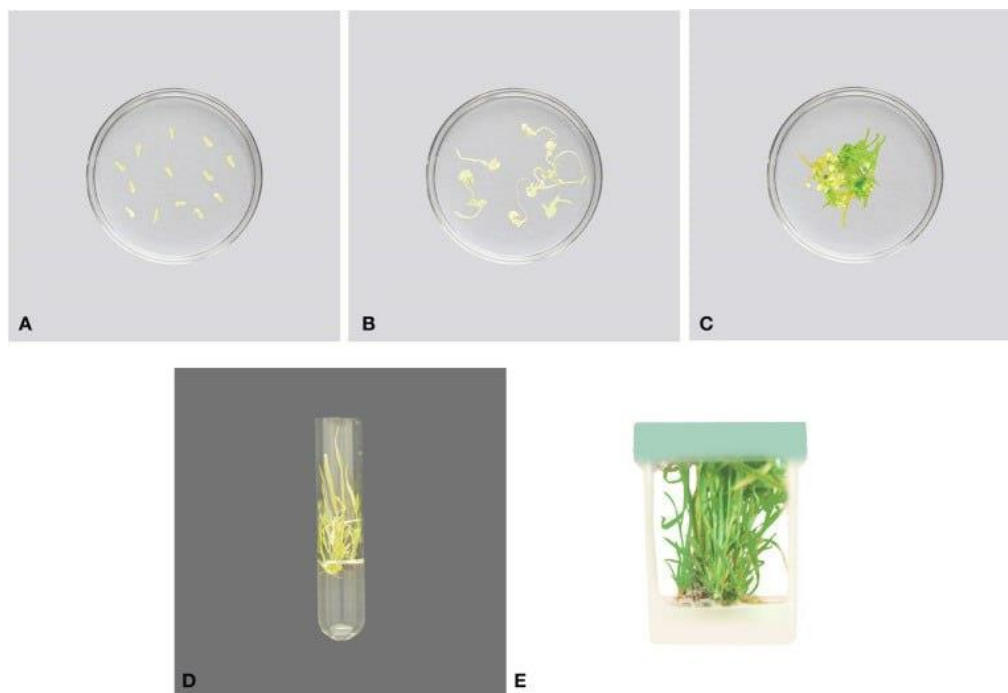
Oziq-ovqat, farmasevtika va kosmetika sanoatida qo'llanilishi bilan in-vitro usulida o'simliklarni ko'paytirish.

Biologik faol fito-birikmalarni aniqlash va izolyatsiya qilish uchun qo'llaniladigan o'simlik to'qimalarni ko'paytiruvchi ko'plab sanoat usullariga ega. Bu oziq-ovqat, farmatsevtika va kosmetika kabi turli sohalar uchun foyda keltiradi. Hozirgi vaqtda in-vitro usulida ko'paytirish uchun turli agrotexnik ekinlar ya'ni don, meva, sabzavotlar, manzarali o'simliklar va o'rmon daraxtlaridan foydalanilmoqda.(1-rasm). O'simlik to'qimalarini ko'paytiruvchi biotexnologik yondashuvlar bilan birgalikda qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishiga olib keladi va oziq-ovqat xavfsizligining asosiy muammolarini hal qiladi. O'simliklar shifobaxsh xususiyatlarga ega bo'lgan fitokimkiyoviy moddalarning boy manbai bo'lib, ularni farmatsevtika va ozuqaviy moddalarni sanoatda ishlab chiqarish uchun foydali bo'ladi. Bundan tashqari, kosmetika sanoatida qo'llaniladigan ko'plab o'simlik birikmalari mavjud. Qarishga qarshi, ajinlarga qarshi ta'sirga ega bo'lishidan tashqari, o'simlikdan olingan birikmalar, shuningdek, virusga, mikroblarga zamburug'larga, saratonga, yallig'lanishga va allergiyaga qarshi kabi farmakologik xususiyatlarga ega.

1-rasm.O'simlik to'qimalarini ko'payishi ,ildiz hosil bo'lishi, kurtaklar paydo bo'lishi.

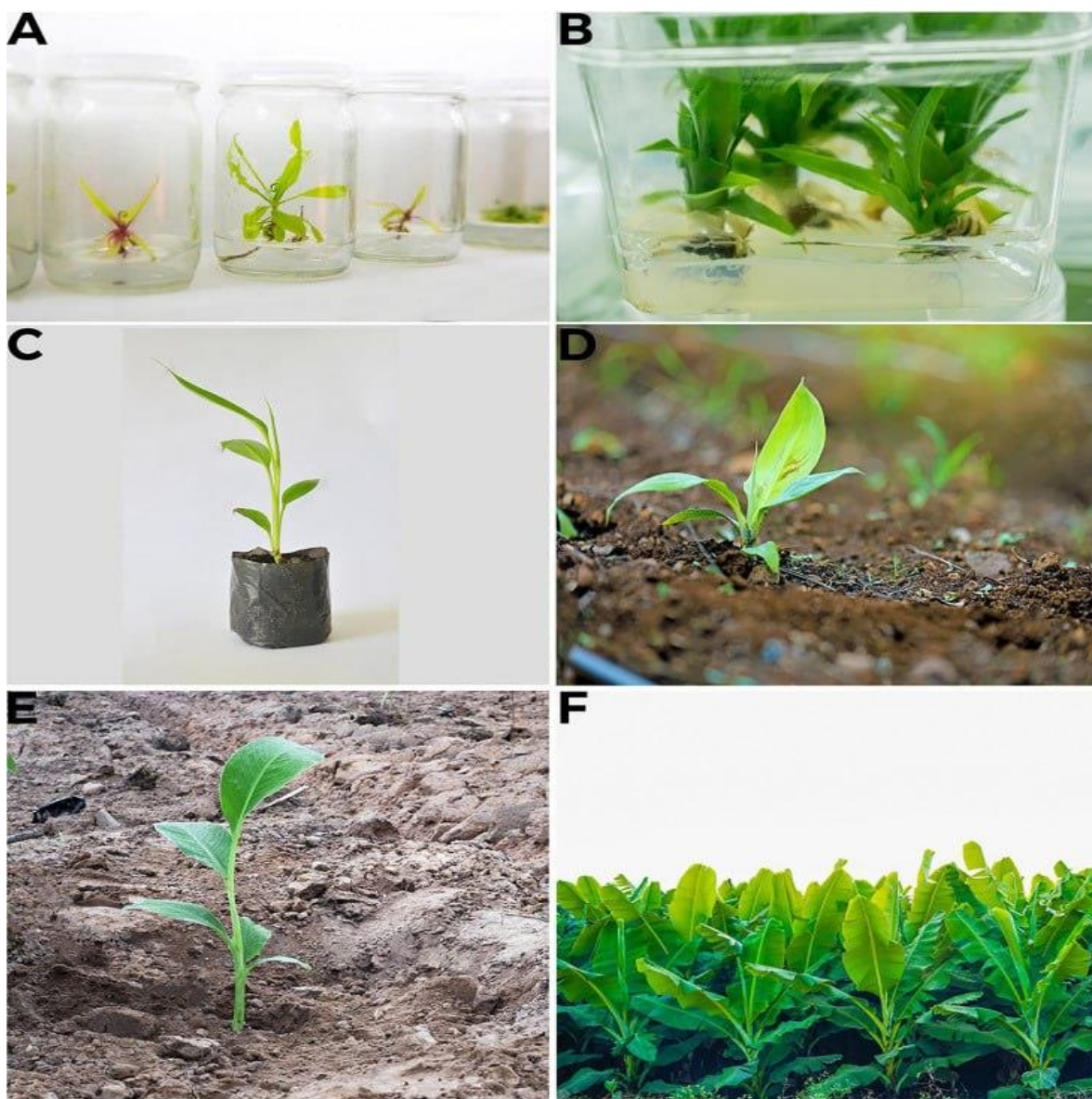
Sanoat ahamiyatiga ega florani in-vitro ko'paytirish an'anaviy o'simliklarni ko'paytirish usullariga nisbatan bir qator afzalliklari borligi sababli e'tiborni tortmoqda.Ushbu uslubning asosiy afzalliklaridan biri o'simlik mavsumidan qat'iy nazar, yil davomida oziq-ovqat mahsulotlarining tez ta'minlanishi va shu bilan ishlab chiqaruvchilar va fermerlarga yangi imkoniyatlar ochadi. [1]

2-rasm.To'qimalar yetishtirish jarayonining umumiy ko'rinishi

Noyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida turgan flora o'simliklarni mikroko'paytirish usullari bilan ham saqlanishi mumkin. Demak, o'simlik to'qimalarining ko'payishi biosintetik tadqiqotlar va o'simlikdan olingan

birikmalarni bio-ishlab chiqarish, biotransformatsiya uchun juda samarali va tejamkor usuldir.(2-rasm). Biroq, in-vitro o'simliklarni qayta tiklash tizimining ma'lum cheklovlari mavjud, shu jumladan uzluksiz ishlash, mahsulotni olib tashlash va aseptik sharoitlar bilan bog'liq qiyinchiliklar. Katta miqyosda in-vitro regeneratsiya qilingan o'simliklarning barqaror sanoat qo'llanilishi uchun ushbu cheklovlar tadqiqotlarda ko'rib chiqilishi kerak.

3-rasm. To'qimalar ko'paytirish laboratoriyasida o'simliklarni in-vitro ko'paytirish

O'simliklar fiziologiyasi va o'simlik morfogenezi o'simliklarni in-vitro usulida yetishtirish qobiliyatini talab qiladi, bu o'simlik to'qimalarini ko'paytiruvchi jarayonlari bilan eng yaxshi bajarilishi mumkin.(3-rasm). Bundan tashqari, o'simliklarning biologik xilma-xilligini saqlash biotik va abiotik bosimning ortib borayotgan muammolari tufayli kelajakdagi ekinlar xavfsizligi uchun juda muhim hisoblanadi. Shu munosabat bilan in-vitro usuli o'simliklarning o'sishi va hosildorligi bilan bog'liq bo'lgan turli xususiyatlarni yaxshilashga imkon beradi. [2] Noyob yoki yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlardan olingan faol

o'simlik birikmalari atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatmasdan va bozor talab qiladigan biobarqarorlik masalalariga muvofiq holda in-vitro usulda ishlab chiqarilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Afolabi A. S., Oyebanji O., Odusanya O., Abo M. E., Misra M., Ogbadu G. H. (2008). Regeneration of plants from rice caryopsis derived callus culture of Nigerian local cv. suakoko 8 and a NERICA cv. FARO. *Afr. J. Plant Sci.* 55 (2), 109–112. doi: 10.4103/1596-3519.55666

2. Afrasiab H., Jafar R. (2011). Effect of different media and solidifying agents on callogenesis and plant regeneration from different explants of rice (*Oryza sativa* L.) varieties super basmati and IRRI-6. *Pak. J. Bot.* 43 (1), 487–501.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ШИМОЛИЙ МИНТАҚАСИДА ОЛМА ЯШИЛ ШИРАСИ - *APHIS POMI* (DEG.) НИНГ ЭКОЛОГИЯСИ

¹Махкамов Равшанбек Ортиқбой ўғли, ²Ҳабибуллаев Абдуллазизхон Омонилло ўғли, ³Икромалиева Гулизорбегим Иномжон қизи, ⁴Рустамов Илҳомжон Комилович, ⁵Усмонов Омонали Турғунович
¹Намду магистри, ^{2,4,5}Намду ўқитувчилари, ³Намду талабаси.

Аннотация: Шимолий Фарғона водийси шароитида олма яшил шираси (*Aphis pomi* Deg.) нинг биологияси ва экологиясига доир янги маълумотлар олинди. Илк бор мазкур ҳудуддаги ширалар HiView" /(x86) микроскопида суръатлари олинди ва эълон қилинди.

Калим сўзлар: *Aphis pomi* Deg., олма яшил шираси, миқдорий динамика, толерантлик, олма, асосчи ширалар, қанотли ширалар, фитофаг, энтомофаг.

КИРИШ

Ҳозирги пайтда шираларни ўрганишда фаунистик тадқиқотлар устунлик қилиб келмоқда. Мазкур ҳашаротларнинг тур таркибини аниқ билмасдан, қайсисининг маданий флорага салбий таъсир этишини аниқлаш қийин. Шу билан бирга, ҳар қандай ширани, айниқса, хўжалик иқтисодий аҳамиятга эга бўлган турни, ҳар тарафлама ва тўлиқ ўрганиш, биринчи навбатда, унинг биология ва экологиясини тадқиқ этиш, ўстирилаётган ўсимликларни ундан ҳимоя қилиш йулларини ишлаб чиқишга асос бўла олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ:

Aphis pomi Deg. турини систематик ўрни, морфологик тузилиш, тарқалиши, биологик ва экологик хусусиятларига доир маълумотлар [1,2,3], фитофагнинг миқдорий динамикасига абиотик ва биотик омилларининг таъсири ҳамда зараркунандага қарши биологик ва кимёвий курашиш услубларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар [4,5], олма яшил ширасига

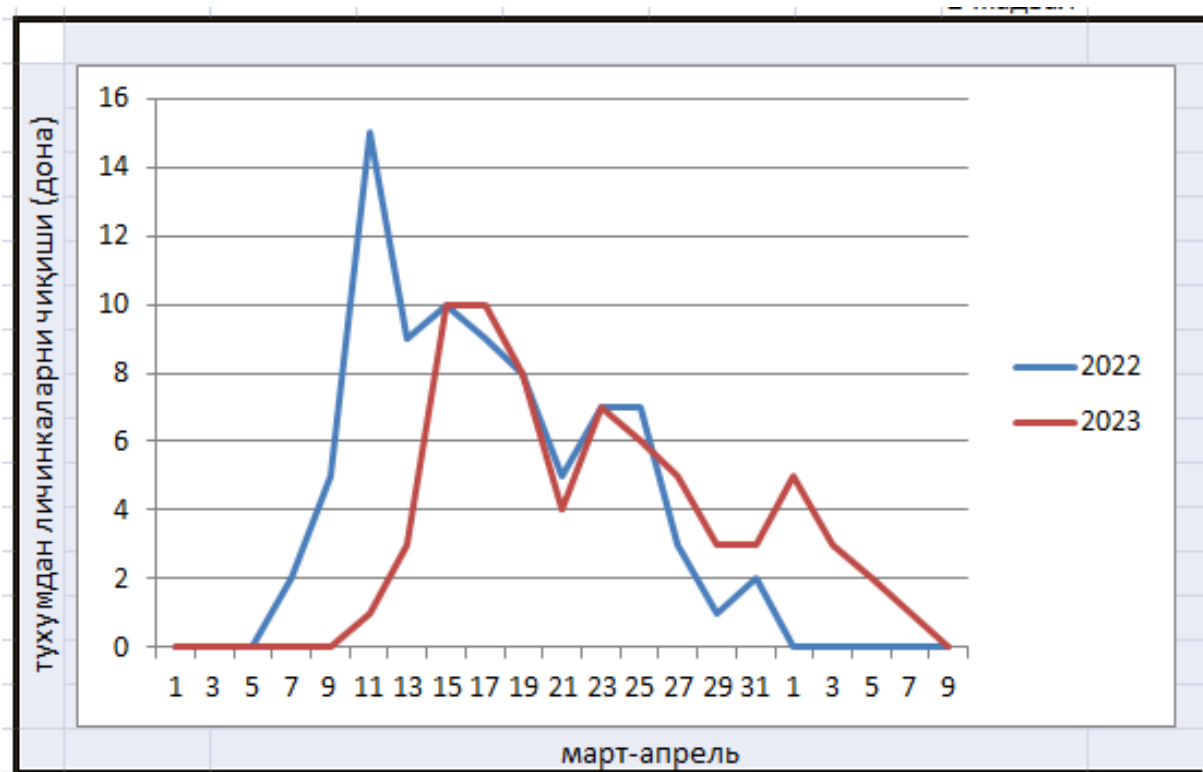
нисбатан айрим олма навларини толерантлиги [6] адабиётлар таҳлилида ўрганилди.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Энтомологик ҳисоблар ва кузатувларни Г.Я.Бей Биенко, Л.А.Копанева аниқлагичлари ёрдамида; зараркундаларнинг зичлиги, учраши, доминантларини аниқлашда К.Фасулати услублари; асосида бажарилади. Зараркундаларнинг зарарлилик даражаси В.И.Танский услуби бўйича аниқланди. Тадқиқотлар Наманган вилояти Чуст тумани С.Раҳимова ф/х боғларида олиб борилди.

ТАҲЛИЛЛАР ВА НАТИЖАЛАР.

2022 йили олманинг вегетацияси даврида *Aphis pomi* (Deg.) 17 та авлод бериб ривожланди. Фитофаг оталанган тухум шаклида новда учларида куртаклар асосида қишлоғни ўтказди (III-расм). Кузатувлар олиб борилган йиллари мазкур ширани тухумлардан чиқиши ҳаво ҳарорати 8-12 °C даража етганда март ойининг биринчи ўн кунлигида кузатилади (6.03.2022, 10.03.2023).

I-Расм. *Aphis pomi* (Deg.) тухумларидан асосчи шира личинкаларини чиқиш динамикаси.

Тухумлардан личинкаларни чиқиш давомийлиги 25-30 кун давом этади (I-Расм). Кўплаб миқдорда шира личинкаларини чиқиши 2022 йили мартнинг 9-11 кунлари 2023 йили 15-17 март кунларига тўғри келди.

март			апрель			май			июнь			июль			август			сентябрь			октябрь			ноябрь		
1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
T	T	T																								
L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L	L
		E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E	E
				Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	
																					P	P	P	P		
																								J	J	J
																								T	T	

II-Расм. I-Расм. *Aphis pomi* (Deg.) фенограммаси. Шартли белгилар: T-тухум, L-личинка, E-етук қанотсиз шира, Q-етук қанотли шира, P-полоноска, J-жинсий авлод

	
III-Расм. <i>Aphis pomi</i> (Deg.) тухуми, 0,6-0,7мм.	IV-Расм. <i>Aphis pomi</i> (Deg.) етук асосчи шира

Асосчи шира личинкалари 12-16 кун ичида 4 марта туллаб етук асочи шираларга айландилар (IV-Расм). Фитофагнинг йирик колонияларини 2- (умумийда 3 чи) ва кейинги авлодларидаги қанотли ва қанотсиз тирик туғувчи урғочи ширалар ҳисобига шаклланади (V-VI-расмлар.)

	
V-Расм. <i>Aphis pomi</i> (Deg.) қанотсиз тирик туғувчи урғочи ширалар	VI-Расм. <i>Aphis pomi</i> (Deg.) қанотли тирик туғувчи урғочи ширалар

Апрель ойининг ўрталарида (11-апрель 2022й) пайдо бўлган қанотли ширалар ҳисобига турнинг ареали жадаллик билан кенгаяди.

Олма яшил шираси динамикасида 2 та чўққи – баҳорда (май ойи) ва кузда (сентябрнинг охири-октябрнинг бошида) кузатилади. 2022 йил июнь ойининг бошидан август ойининг бошигача шираларнинг озуқа муҳитини дағалашуви, ҳаво ҳароратини ортиши, ҳаво намлигини пасайиб кетиши ҳисобига уларни миқдорини ортиши сезиларли даражада пасаяди.

Октябр ойининг ўрталаридан жинсий авлод ташувчи-полоносколар пайдо бўлади ва улар етилгач эркак ва урғочи шираларни туғиб беради. Жинсий авлод қуёшли, шамол ва ёмғирсиз кунлари асосан куннинг туш пайтида ҳавода урчиб ноябрь ойининг ўрталаридан бошлаб оталанган тухумларини новдадаги куртаклар асосига 3-4 жойлаштириб қўяди (16.10.2022.)

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Akbarovich M. A., Ilkhomjonovich Z. I., Sharibjonovich S. D. Ecological Faunistic Analysis of Longhorn Beetles (Coleoptera: Cerambycidae) of Fergana Valley //Annals of the Romanian Society for Cell Biology. – 2021. – С. 6819–6830-6819–6830.

2. Hatamovich A. M., Karimovich K. A., Ilkhomzhonovich Z. I. The influence of vertical zonation on changes in the ecological niches of aphids //Austrian Journal of Technical and Natural Sciences. – 2015. – №. 1-2.

3. Mansurkhudjaeva M. U. et al. Biotsenotic Relations Of Aphids (Homoptera, Aphidoidea) With Acclimatized Trees And Shrubs //NVEO-NATURAL VOLATILES & ESSENTIAL OILS Journal| NVEO. – 2021. – С. 4778-4790.

4. Zokirov I. I., Khusanov A. Mechanisms of aphid's behavior according to the theory of functional system //ББК 28.6 Қ 18. – 2012. – С. 103.

5. 10. Ахмедов М.Х. Динамика численности зеленой яблонево́й тли и регулирующие ее факторы // Известия АН Тадж. ССР, отд. биол. наук. – Душанбе, 1983. -№1 (91). -С. 71-75. 11. Ахмедов М.Х. Экологический анализ окраски тлей афидид (Homoptera, Aphidinea, Aphididae) аридногорных зон Средней Азии// Научный вестник. ФерГУ. –Фергана, 1996. - № 4. –С. 82-85.

6. . Бергун С.А. Динамика численности зеленой яблонной тли (Aphis pomi Deg.) в садах Краснодарского края // Актуальные вопросы экологии и охраны природы экосистем южных регионов России и сопредельных территорий: тез.- докл. XVI межреспубл науч. - практ. конф. - Краснодар: КубГУ, 2003. С. 154 -157.

DORIVOR O‘SIMLIKLARNING INSONLAR HAYOTIDA TUTGAN O‘RNI

*B.I. Ismonjonov,
Namangan Davlat Universiteti talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqola avvaldan ishlatib kelingan va hozirgi kunda ham keng qo‘llanilayotgan dorivor o‘simliklar tavsifi, tasnifi, tarkibi va foydali tomonlari haqida. Dorivor o‘simliklar tasnifi haqida mulohazalar yuritiladi*

Kalit so‘zlar: *“O‘simlik”, “ xalq tabobati”, “modda”, “dori”, “dorivor o‘simlik”*

O‘simliklarning dorivor vosita sifatida qo‘llanilish tarixi insoniyat tarixiga teng va u bilan chambarchas bog‘langan. Boshlang‘ich davrda insonlar kasallarni davolashda o‘z atrofida o‘sadigan o‘simliklardan foydalangan. Yerlarni bosib olinishi, savdo yo‘lining ochilishi, xalqlar o‘rtasidagi aloqalar yaxshilanishi dorivor vositalarni keng yoyilishi va turlarini ko‘payishiga olib kelgan. Bugungi kunda aholi o‘z uyida dorivor o‘simliklardan turli xil dori shakllarini tayyorlab, undan foydalanish holati juda ko‘p uchraydi. Bu albatta aholini tibbiy bilimi, dorivor o‘simliklar haqida yetarlicha bilimga ega ekanligidan dalolat beradi. Dorivor vositalarni kimyoviy yo‘l bilan sintez qilib olish ancha keyin boshlangan. Dorivor o‘simliklar va ulardan olinadigan preparatlarga tibbiyotda kelajakda talabni yanada oshirishga asosiy sabablardan biri sintez yo‘li bilan olingan har bir kimyoviy dorivor preparatni uzoq vaqt uzluksiz ravishda iste‘mol qilish inson va hayvonlar organizmida turli ko‘ngilsiz o‘zgarishlarga olib kelishidir. Shunga ko‘ra oxirgi vaqtlarda butun dunyoda o‘simlik dorivor preparatlariga-fitopreparatlarga va dorivor o‘simliklarga ehtiyoj ko‘paymoqda. Bu esa o‘z navbatida dorivor o‘simliklar ahamiyatini yanada oshishi, yangi ilmiy izlanishlar olib borib, dorivor o‘simliklarni izlab topishga sabab bo‘ladi.

Ayrim hollarda dorivor o‘simliklarni aniqlash insonga qimmatga tushgan, chunki dorivor o‘simliklar ta’sirini u dastlab o‘zida sinab ko‘rgan. Zubtutum bargi oyoqdagi yarani tuzatgan, qichitqi o‘t bargi esa kuydirgan. Bir qism limono‘t mevasi ovchiga kuni bo‘yi toliqmay hayvon ovlashga yordam beradi, mingdevona mevasi esa kishining qo‘l-oyog‘ini tirishtirib, esi past odamga o‘xshab poyma-poy so‘zlashiga sabab bo‘ladi.

Qadim zamonlarda kishilarning bilim darajasi yetarli bo‘lmaganligi tufayli o‘simliklar ularga sehrli va fusunkor bo‘lib ko‘ringan. Xazinalar yashiringan joyni topib beradigan, es-hushni olib qo‘yadigan, sevmaganni sevdiradigan o‘tlar borligiga ishonganlar. Odamchalarga o‘xshash jenshen va mehrigiyoh ildizi haqida ko‘pdan-ko‘p afsonalar to‘qilgan. Jenshen ildizining kuchsizlanib, holdan toygan kishilarga quvvat bag‘ishlashi, albatta, mo‘jiza deb bilingan. Vaqtlar o‘tishi bilan ilm va fan muayyan o‘simliklikning qanday qilib davo bo‘lishini tushuntirib berdi, afsonaviy gaplar esa, o‘z-o‘zidan yo‘qolib ketdi. Ba’zi dorivor o‘simliklar, masalan, yalpiz plantatsiyalarda ko‘paytirilmoqda; tishini yuvishdan erinmaydigan har bir kishi yalpiz moyidan har kuni bahramand bo‘ladi.

Odamlar azaldan tabiat ne'matlaridan foydalana boshlaganidan buyon dorivor o'tlardan kasalliklarni davolashda foydalanib kelganlar. Bundan 3 - 4 ming yil ilgari Hindiston, Xitoy, Qad. Misr mamlakatlarida shifobaxsh o'simliklar haqida ma'lumotlar beruvchi asarlar yozilgan. Sharqda, xususan O'rta Osiyo xalq tabobatida dorivor o'simliklardan foydalanib davolash o'zining qadimiy an'analariga ega. Shifobaxsh o'simliklardan tibbiy maqsadlarda foydalanish borasida Abu Ali Ibn Sinoning „Al-qonun“ asarida 476 ga yaqin o'simlikning shifobaxsh xususiyatlari va ularni ishlatish usullari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Hozirgi vaqtda dorivor o'simliklarning turi ko'payib, xalq tabobati shifobaxsh o'simliklar bilan boyigan.¹

Dorivor o'simliklar odam va hayvonlarni davolash, kasalliklarining oldini olish uchun, shuningdek, oziq-ovqat, atir-upa va kosmetika mahsulotlari ishlab chiqarishda keng foydalaniladigan giyohlardir. Yer yuzida dorivor o'simliklarning 12 000ga yaqin turi borligi aniqlangan. 1000 dan ortiq o'simliklar turlarining farmologik va kimyoviy xossalari tekshirilgan. O'zbekistonda dorivor o'simliklarning 700dan ortiq turlari mavjud. Shulardan tabiiy sharoitda o'sadigan va madaniylashtirilgan 120ga yaqin o'simlik turlaridan ilmiy va xalq tabobati sohalarida foydalanilmoqda. Hozirgi paytlarda tibbiyotda qo'llaniladigan dori-darmonlarning deyarli 40-47%i o'simliklar tarkibidan olinadi. O'simliklar murakkab tuzilishga ega bo'lgan jonli tabiiy kimyoviy laboratoriya bo'lib, oddiy anorganik moddalardan murakkab organik moddalar va birikmalarni yaratish xususiyatiga ega. Dorivor o'simliklarning quritilgan poyasi, kurtagi, ildizi yo ildizpoyasi, tugunagi, piyozi, bargi, guli, g'unchasi, mevasi (urug'i), sharbati, qiyomi yoki efiri va boshqa qismlaridan dori-darmon sifatida foydalaniladi.²

Dorivor o'simliklarni 2 guruhga tasniflash mumkin: 1) ta'sir qiluvchi moddalar tarkibiga qarab – alkaloidli, glikozidli, efir moyli, vitaminli va boshqalarga, 2) farmokologik darajalariga qarab – tinchlantiruvchi, og'riq qoldiruvchi, uxlatuvchi, yurak-qon tomir tizimiga ta'sir etuvchi, markaziy nerv sistemasini qo'zg'atuvchi, qon bosimini pasaytiruvchi va boshqalar. Dorivor o'simliklarning ta'sir qiluvchi moddalari alkaloidlar, turli glikozidlar (antraglikozidlar, yurakka ta'sir etuvchi glikozidlar, saponinlar va boshqa.), kumarinlar, flavonoidlar, oshlovchi va shilliq moddalar, efir moylari, vitaminlar, bo'yoq moddalar, fermentlar, fitonsidlar, kraxmal, oqsillar, polisaxaridlar, azotli moddalar, moy kislotalar, moylar hamda boshqa birikmalar bo'lishi mumkin.³

Dorivor o'simliklarning organizmga ta'siri uning tarkibidagi kimyoviy birikmalarning miqdoriga bog'liq. Bu birikmalar o'simlikning qismlarida turli miqdorda to'planadi. Dorining ta'sirchanlik quvvati hamda sifati yuqori bo'lish davri ularning gullash hamda urug'lash davrining boshlanishi vaqtiga to'g'ri keladi. Dorivor moddalar ba'zi o'simliklarning kurtagi, bargi yoki poyasida, ba'zi o'simliklarning guli yoki mevasida, ba'zilarida esa ildizi yoki po'stlog'ida to'planadi. Shuning uchun o'simliklarning asosan biologik aktiv moddalari ko'p

¹ Xolmatov H.X., Habibov Z. H., Farmakognoziya [Darslik], T., 1967;

² Nabiyev M, Shifobaxsh giyoxlar, T., 1980;

³ Xoliqov K., O'zbekiston janubidagi dorivor o'simliklar, T., 1992.

bo'lgan qismi yig'ib olinadi. O'simliklarning ildizi, ildizpoyasi, piyozi va tuganagi, odatda, o'simlik uyquga kirgan davrda — kech kuzda yoki o'simlik uyg'onmasidan avval - erta bahorda tayyorlanadi. O'simlikning meva va uruglari pishib yetilganda yig'ib olinadi chunki ular bu paytda dori moddalariga boy bo'ladi. Yangi yig'ib olingan dorivor o'simlik mahsuloti tarkibida (yer ustki a'zolarida 85% gacha, ildizida 45% gacha) nam bo'ladi. Bu nam yo'qotilmasa (quritish yo'li bilan), o'simlik chirib, dori moddalari parchalanib, yaroqsiz bolib qoladi.

Dorivor o'simliklardan ko'proq, anor, achchiqmiya, bodom, do'g'buy, dorivor gulxayri, yong'oq, jag'-jag', zubtutum, isiriq, itburun, omonqora, pista daraxti, sachratqi, choyo't, shildirbosh, shirinmiya, shuvoq, yantoq, yalpiz, kiyiko't, tog'rayhon, qizilcha, qoqio't va boshqalari tarqalgan. Achchiqmiyadan paxikarpin, oqquraydan pesni davolashda qo'llaniladigan psoralen, isiriqdan garmin, itsigekdan anabazin, omonqoradan galantamin, shildirboshdan sferofizin va boshqa alkaloidlar olinadi. Anor pustidan gijja haydovchi pelterin tanat va ekstrakt tayyorlanadi. Dorivor gulxayri preparatlari balg'am ko'chiruvchi va yumshatuvchi, jag'-jag' va lagoxilusdan tayyorlangan dorilari qon ketishini to'xtatuvchi, pista bujg'uni va choyo'tdan tayyorlangan dorilar me'daichak kasalliklarini davolashda ishlatiladi. S.Q. Islombekov nomidagi Toshkent farmatsevtika zavodida O'zbekistonda o'sadigan va ekiladigan dorivor o'simliklardan turli tuman dorilar tayyorlanadi. Dorivor o'simliklarni topish va ulardan alkaloidlar olishda O'zbekistan FA O'simlik moddalari kimyosi institutining xizmati katta. Institutda 4000 dan ortiq o'simlikning turli organlari alkaloid olish maqsadida o'rganilib, ulardan 1000 ga yaqin tabiiy birikmalar ajratib olingan. Shu asosda sitizin, galantamin kabi 20 dan ortiq qimmatli preparat yaratilgan va tibbiyotga joriy qilingan. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Botanika instituti va Botanika bog'ining efir moyli, dorivor va bo'yoqli o'simliklar laboratoriya ilmiy xodimlari mutaxassislar bilan hamkorlikda O'rta Osiyo hududida ko'p tarqalgan yuqumli kasalliklardan eng xavflisi sariq (gepatit)ni davolashda ekologik jihatidan toza, samaradorligi yuqori bo'lgan dorivor o'simliklar xom ashyolaridan tayyorlangan „Safo haydovchi Hojimatov yig'masi“ni yaratdilar va bu yig'ma ilmiy tibbiyotda qo'llashga va ishlab chiqarishga ruxsat etildi (1997). Shuningdek, SamDU Botanika kafedrasida, Toshkent davlat farmatsevtika intida dorivor o'simliklarni ekib yetishtirish texnologiyasi o'rganilmoqda. Toshkent, Namangan, Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida va Xorazm Ma'mun akademiyasida dorivor o'simliklar yetishtiradigan maxsus xo'jaliklar bor.¹

Quyida bir necha dorivor o'simliklrl bilan tanishsak:

Yalpiz - ariq bo'ylarida o'sadigan ildizpoyali ko'p yillik o'simlik. Barg va poyalari hushbo'y hidga ega . Chunki bu o'simlik tarkibida mentol va efir moylari bo'lib, ular asabni tinchlantirishga yordam beradi. Yalpiz barglari suyuq ovqat yoki somsaga qo'shib iste'mol qilinadi. Yoz oylarida sharbat yoki kompot tarkibiga yal-piz bargiaridan qo'shib, chanqovbosdi ichimlik tayyorlanadi. Yalpiz balg'amni

¹ Hojimatov Q., Olloyorov M. , O'zbekistonning shifobaxsh usimliklari va ularni muhofaza qilish, T., 1988;

ko'chiradi, nafas yo'li kasalliklarining oldini olishda, jigar xastaliklarini davolashda keng qo'llaniladi. Uning yer ustki qismidan tayyorlangan qaynatmasi tish og'rig'i, milk yallig'lanishini davolash uchun taysiya etiladi.

Na'matak - atirgulning yovvoyi turi bo'lib, asosan, uning meva-sidan ko'proq foydalaniladi. Odamning quvvati kamayganida, erta bahorda organizmda vitaminlar yetishmaganda na'matak qaynatmasi taysiya etiladi. Na'matak mevasi odamning immunitetini oshiradi. Qaynatmaga nisbatan termosda damlangan na'matakda vitaminlar ko'proq saqlanib qoladi. Tarkibidagi C vitamini qonni suyultiradi, arterial bosimni tushiradi, organizmdan mikroblarni chiqarib yuborishga yordam beradi.

Isiriq - bo'yi 30-60 sm keladigan ko'p yillik o'simlik. Dasht va vodiylarda o'sadi. Isirigining dorivorlik xususiyati o'simlikning meva bergan davrida yuqori bolladi. Uning poya va urug'i-dan asabni tinchlantiruvchi vosita sifatida foydalanish mumkin. Quritilgan isiriq kuydirib, biroz hidlansa bosh og'rig'i yo'qoladi, urug'ining qaynatmasi nafas qisishida davo bo'ladi. O'simlikning qaynatmasi bilan yuz yuvilganda ko'z kasalligi — kataraktani tuzalishiga yordam beradi. Isirigining dorivor preparatlari uxlatuvchi ta'sirga ham ega. Isiriq tutuni esa uy-joylarni dezinfeksiya qilish bilan birga, xona havosini tozalaydi, kasalliklarning keng tarqali-shining oldini oladi.

Shirinmiya - ildizpoyali ko'p yillik o't. Xalq tabobatida ildizpoyasidan tayyorlangan qaynatma quruq yo'tal, tomoq og'rig'iga davo sifatida ishlatiladi. Shirinmiya o'simligining balg'am ko'chiruvchi xususiyati ham bor. Dorixonalarda shirinmiya (qizilmiya) sirop ko'rinishida sotuvga chiqariladi. Ayniqsa, yosh bolalar shamollaganda ko'proq taysiya etiladi.

Aloe - xona o'simligi sifatida o'stiriladi (50-rasm). Barglari seret va sersuv, uzib olingach, 10 kun davomida salqin joyda saqlab, keyin dori sifatida ishlatish mumkin. Aloe bargini qirg'ichda qirib, asal bilan qo'shib iste'mol qilinsa, shamollash, oshqozon-ichak kasalliklarini davolashda foyda beradi. Dorivor o'simliklardan o'z o'rnida bilib foydalanilsa, organizmni quvvatlantiradi va organizmdagi turli xil kasalliklarni davolaydi.¹

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Xolmatov H.X., Habibov Z. H., Farmakognoziya [Darslik], T., 1967;
2. Nabiyeu M, Shifobaxsh giyoxlar, T., 1980;
3. Xoliqov K., O'zbekiston janubidagi dorivor o'simliklar, T., 1992;
4. Hojimatov Q., Olloyorov M. , O'zbekistonning shifobaxsh usimliklari va ularni muhofaza qilish, T., 1988;
5. O'.Pratov, A.To'xtayev, F.Azimova, Z.Tillayeva, Biologiya [5-sinf darsligi], T.,2020.
6. Odiljonov Khojiakbar Zokirjon ugli, USEFUL ASPECTS OF MEDICINAL PLANTS AND PLACES OF USE. Innovative Development in Educational Activities: 1 pp. 222-226 (5). VOLUME 1 | ISSUE 5| 2022.

¹ O'.Pratov, A.To'xtayev, F.Azimova, Z.Tillayeva, Biologiya [5-sinf darsligi], T.,2020.

MUNDARIJA

№	MUALLIF (LAR) FISH	MAQOLA NOMI	BETI
1	Olimjanov I.O	Kirish so'zi	3
1-SHO'BA: IQTISODIYOT VA BIZNES			
2	I.E. Kenjayev, University of business and science nodavlat oliy ta'lim muassasasi dotsenti, PhD	Kichik biznesda xorijiy investitsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirish	4
3	A.R.Oqboyev, Namangan muhandislik- texnologiya instituti dotsenti, i.f.f.d.(PhD)	Xalqaro talablar asosida tadbirkorlik sub'ektlarining eksport salohiyatini oshirish	7
4	З.М. Боймирзаев, Наманган муҳандислик- технология институти, Бухгалтерия ҳисоби ва аудит кафедраси катта ўқитувчи	Кичик бизнес корхоналарининг экспорт имкониятларидан самарали фойдаланиш истикболлари	10
5	O.O. Sobirov, Namangan muhandislik- texnologiya instituti dotsenti, I.f.f.d (PhD). J. Aliboyev, Buxgalteriya hisobi va audit kafedrasi o'qituvchisi.	Transfert baho va uni shakillantirishning ahamiyati	14
6	М.М. Тожиева, Қўқон Университети ўқитувчиси	Кичик бизнесни ривожлантириш самарадорлигини баҳолашнинг услубий ёндашувлари	17
7	A.R. Oqboyev, Namangan muhandislik- texnologiya instituti dotsenti, i.f.f.d.(PhD).	Namangan viloyatida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishda innovatsiyalarning o'rni	23
8	O.O. Sobirov, Наманган муҳандислик- технология институти доценти, и.ф.ф.д.(PhD).	Маҳсулот таннархини калькуляция қилишни долзарб масалалари.	26
9	X.M. Shaxobov, Namangan muhandislik- texnologiya instituti tayanch doktoranti	Tadbirkorlik va kichik biznes taraqqiyotida klasterli yondashivning ahamiyati	29
10	М.Б. Каримова, Наманган муҳандислик- технология институти катта ўқитувчиси	Корхоналарда асосий воситалар амортизацияси усуллари ва уларнинг қўлланиши	34

11	M.B. Karimova, Namangan muhandislik- texnologiya instituti katta o'qituvchisi, S.M. Latipov, Namangan muhandislik- texnologiya instituti talabasi	Sanoat korxonalarida moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashning asosiy yo'nalishlari	37
12	J.B.G'opurov, Namangan Muhandislik Texnologiya Instituti talabasi. N. Akbarov, Namangan Muhandislik Texnologiya Instituti	Islomiy moliya tizimini o'zbekistonda qo'llanilishi va uning ahamiyati	41
13	M.I. Rahimova, Namangan muhandislik-texnologiya instituti stajyor tadqiqotchisi	Namangan viloyatida tadbirkorlikni rivojlantirishda xalqaro sifat standartlaridan foydalanish imkoniyatlari	46
14	N.T. Imomnazarova, University of business and science o'qituvchisi M.M. Isroilov, University of business and scie talabasi	Aniq integralning iqtisodiy qo'llanilishi	49
15	Ш.Ж. Мамаджанов, Наманган муҳандислик- технология институти	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятини суғуртавий химоялаш масалалари	51
16	N.T. Imomnazarova, University of business and science o'qituvchisi	Matematika fanini o'qitishda innovatsion metodlarni qo'llash va ekskursiya darslarini tashkil qilishning ahamiyati	56
2-SHO'BA: IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLAR			
17	A.Шарафиддинов, Фарғона давлат университети доценти, тарих фанлари номзоди	XIX аср охири – XX аср бошларида Фарғона вилоятида пахтачилик ва пахта тозалаш саноатининг шаклланиши (Наманган уезди мисолида)	61
18	Ш.Т. Қўлдашев, Тарих фанлари номзоди, доцент, ЎзР ФА Шарқшунослик институти катта илмий ходими	Алишер Навоий ижоди – уйғур олимлари тадқиқотларида	67
19	A.M. Базарбаев, ЎзР ФА Шарқшунослик институти катта илмий ходими, т.ф.ф.д.	Ўрта Осиё қишлоқ хўжалиги тарихи: тарихий манбаларнинг қиёсий таҳлили	72

20	A.A.Aloxunov, FarDU Jahon tarixi kafedrası dotsenti	Quva yodgorligida amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar xususida	76
21	Kuzikulov I.U. Namangan davlat universiteti dotsenti. Mamasoliyev E.R. Namangan davlat universiteti talabasi	Farg'ona vodiysi qirg'izlari folklorida bola tarbiyasiga oid ma'lumotlar (Nov qishlog'i misolida)	80
22	A.P. Нурматов, University of business and science нодавлат таълим муассасаси катта ўқитувчиси, (PhD)	Фарғона водийсининг трансмитақавий иқтисодий алоқалардаги ўрни	87
23	Т.Қ. Қозоқов, Тарих фанлари номзоди, доцент Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси илмий ходими	Фарғона водийси мўғуллар босқини арафасида	91
24	Б.Т. Мирзаджанов, Наманганский государственный университет доктор философии (PhD) по историческим наукам.	“Эмансипация” женщины и её отражение в кадровой политике большевиков	102
25	Z.Sh.Madraximov, Namangan davlat unuversiteti dotsenti. M.Z. Sharopova, Namangan davlat universiteti talabasi.	Oksford universiteti: kecha va bugun	107
26	Х.К. Боймирзаев, Наманган давлат университети доценти, (PhD). З.А. Жобборов, Наманган давлат университети талабаси.	Чор Россияси мустамлакаси даврида Фарғона водийсидаги миллий халқ таълимининг аҳволи.	114
27	I.U. Kuzikulov, Namangan davlat universiteti dotsenti v.b., PhD. F.N. Bozorov Namangan davlat universiteti magistranti	Namangan viloyati tumanlaridagi ko'zi ojizlar kutubxonalarining tashkil etilishi haqida	117
28	Yo.A. Ortiqov, Namangan davlat univeristeti katta o'qituvchisi T.B. Abdurahmonov, Namangan davlat universiteti talabasi	Koson toponimi haqida ayrim mulohazalar	120

29	А.Н. Нурматов, Наманган муҳандислик-технология институти доцент в.б. тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)	"Қайта қуриш" даврида ўзбек адабиётидаги муаммолар ва ўзгаришларни оавда акс этирилиши	123
30	А.Б. Қамбаров, Наманган давлат педагогика институти катта ўқитувчиси, PhD.	Янгилаётган Ўзбекистон шароитида ёшлар тарихий тафаккурини шакллантириш хозирги куннинг долзарб масаласи.	128
31	Б.Б. Аббасов, Наманган муҳандислик-қурилиш институти доценти, PhD.	Наманган области қишлоқ хўжалигидаги ўзгаришларга миграцион омилнинг таъсири	131
32	В.Т. Ataxanov, Namangan davlat pedagogika instituti o'qituvchisi (PhD)	XIX-asrning o'rtalari – XX- asrning boshlarida O'zbek va Belarus xalqlarida oila va nikoh munosabatlari	136
33	Yo.T. Boltaboyev, Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi.	Mahalliy matbuotda shahar dumasi faoliyatini yoritilishi	141
34	A.A. Mavlonov, Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti Namangan filiali katta o'qituvchisi, S. Mirzohidov, Tarix yo'nalishi 1-bosqich talabasi	Vikingerlar istilolari tarixi (VIII asr oxiri XI asr o'rtalari)	145
35	B.B. Ibraximov, Namangan davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi	Bugungi dunyoda globallashuv jarayonlari	148
36	Ya.M. Tursunboyev, Namangan davlat universiteti talabasi	Mahmudxo'ja Behbudiyning matbuot sahifalaridagi qarashlari	152
37	M.A. Махмудов Наманган давлат университети доценти	XX асрнинг 20-30 йиллари миллий зиёлиларимизнинг ўрта осиёдаги музейларни ташкил этишга оид қарашлари	154
38	Ғ.О. Сотиболдиев, Наманган муҳандислик- қурилиш институти катта ўқитувчиси	Интернет технологияларининг таълим тизимида кириб келиши: муаммо ва ечимлар	159
39	В.М. Vaxobov, Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi	Etniklik tushunchasiga oid nazariy qarashlar	165

40	И.И. Худаяров, Наманган давлат университети таянч докторанти	Миграция жараёнининг марказий осий этно- маданиятига таъсири	169
41	B.Shamsiddinov, Namangan davlat universiteti o'qituvchisi M.R. Otaqo'ziyeva, Andijon Davlat Universiteti talabasi	Farg'ona vodiysida kulolchilik madaniyati tarixi	173
42	Д.Р. Норқўзиев, Наманган давлат университети таянч докторанти	Мустақиллик йилларида фарғона водийсида ободонлаштириш ва кўкаламзорлаштириш масаласи	177
43	A.A. Turaqulov, Namangan davlat universiteti katta o'qituvchisi	XXI asr: futbol va ilm-fanning integratsiyalashuvi	185
44	Б.С. Болтабаев, Наманган давлат Университети ўқитувчиси	Туркистон масаласини дума ва бошқарув органларида кўриб чиқиш	187
45	Sh.H. Abdullayev, I.A. Mamadaliyev, Namangan akademik litsey o'qituvchilari	Temuriylar davri uyg'onishning sabablari va omillari	192
46	А.А. Мавлонов, Тошкент Кимё Халқаро университети катта ўқитувчиси И. Раҳимжонова Тарих йўналиши 1-босқич талабаси	Фотография тарихига бир назар	203
47	N.N. Akbarova, Namangan davlat universiteti M.R. Otaqo'ziyeva, Andijon Davlat Universiteti talabasi	Jadidlarning til, yozuv va imlo xususidagi qarashlari	206
48	D.X. Boydedayev, Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi talabasi	Beruniyning tarix falsafasi	210
49	A.A. Mavlonov, Toshkent Kimyo Xalqaro universiteti Pedagogika va ijtimoiy fanlar kafedrasi katta o'qituvchisi	Qadimgi e'tiqodiy qarashlarda suv kulti	213
50	D. Mashrabaliyeva, Namangan davlat universiteti talabasi	Alouddin atomalik Juvayniyning "Tarixi johongusho" asarida turkon xotunga oid ayrim ma'lumotlar	216

51	M.A. To'xtasinov, Namangan davlat universiteti talabasi	Imom al-Buxoriyning hadis ilmiga qo'shgan beqiyos hissasi	219
52	D.A. Vaxobov, University of business and science oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi	Sho'rolar davrida o'zbekiston sud-huquq tizimi sohasida o'zgarishlar	223
53	X.L. Xolmirzayev, Namangan davlat universiteti o'qituvchisi	Mulla Shamsiddin Shavqiy hayoti va ijodining o'rganilishi	227
54	A.O. Asqarov, Namangan davlat universiteti tayanch doktranti	Paxta va Turkiston	232
55	U. Zaripboyeva, Namangan davlat universiteti talabasi	Ayozqal'a sirlari	235
56	S.I. Karimboyeva, Docent department of "Social sciences" Namangan engineering-construction institute B.B. Isxakov, Senior teacher department of "Social sciences" Namangan engineering-construction institute N.J. Iminova, Student. Namangan engineering-construction institute	Analysis of scientific views related to navruz holiday	239
57	I.I. Omonov, Namangan davlat universiteti o'qituvchisi	Angren-Pop temir yo'lining qurilishi va faoliyati tahlili	242
58	U. Raxmonov, Namangan davlat universiteti o'qituvchisi D. To'xtasinov, Namangan davlat universiteti doktranti	Qutaybaning Markaziy Osiyoga harbiy yurishlari arafasida xuroson va movarounnahrda yuz bergan ichki ijtimoiy-siyosiy vaziyat tahlili.	248
59	Д. Рустамов, НамГУ, магистрант	Эвакуация предприятий на восток	253
60	У.У. Мансуров, "University of Business and Science" нодавлат олий таълим муассаси доценти, PhD.	Фарғона водийси шаҳарлари тарихи тарихшунослиги	256

61	P.3. Суробова, “University of business and science” нодавлат олий таълим муассаси ўқитувчиси	Демократлаштириш жараёнида жамоатчилик назоратини ривожлантиришни аҳамияти	266
62	F. Farxodjonov, Namangan davlat universiteti magistranti	Musulmon va boshqa xalqlarning usmoniylar davlati istilosi va boshqaruviga bo'lgan fikri	270
63	Z.V. Xoldorov, O‘zR FA Tarix instituti tayanch doktoranti	Turkiston legionida “milliy turkiston” va “milliy adabiyot” jurnallarining tutgan o‘rni	272
64	B.M. Shamsiddinov, Namangan davlat universiteti o‘qituvchisi Sh.Sh. Abdurazzaqov, Namangan davlat universiteti talabasi	O‘rta Osiyoda yetishib chiqqan allomalarning zamonaviy sivilizatsiyada tutgan o‘rni	275
65	B.R. Tojiboyev, Toshkent amaliy fanlar universiteti O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası mudiri, PhD. M.A. Dedamirzayeva, NamDU Lingvistika (o‘zbek tili) 2-kurs magistranti	Brendlarning tarkibiy tuzilishiga doir ayrim mulohazalar	278
66	E.G‘. Abdurazzoqov, f.f.b.f.d. (PhD) "University of Business and Science" oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi	Abdulla Qodiriyning derivatsion mahorati	284
67	O.M. Boyatov, <i>Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU tayanch doktoranti</i>	Majzub Namongoniy ijodi va tasavvufiy manbalar	288
68	R.Sh. Rislikov, Namangan davlat universiteti magistranti	Tadeush Dolenga-Mostovichning “muttahaarning parvozi” asaridagi ahloqiy tushunchalar	291
69	Sh.A. Pozilov, University of business and science universiteti talabasi	Nemis tilini afzalliklari va u olib boruvchi ezgu yo‘llar	294
70	B.A. Qo‘chqarov, Turan international university o‘qituvchisi	Devonu lug‘otit turkni O‘zbekistonda o‘rganilishi	301
71	Sh.Sh. Eshonqulova, Namangan davlat universiteti magistranti. B.R. Tojiboyev, Ilmiy rahbar dotsent	Firma nomlarining lingvistik ekspertizasi muammolari	306

72	I.B. Siddiqov, Farg'ona davlat universiteti Falsafa kafedrası mudiri, falsafa fanlari doktori (DSc), dotsent	Bo'lajak tarix o'qituvchilarida informatsion va analitik kompetentlikni rivojlantirishning integratsiyalashgan tizimi	311
73	A.X. Абдулазизов, Наманган давлат университети доценти,с.ф.н.	Мутолаа инновацион тафаккурни шакллантиришнинг асоси сифатида	314
74	X.G. Кипчоков Наманган мухандислик технология институту ўқитувчиси	Ижтимоий жавобгарлик ахлоқшунослик фанининг категорияси сифатида	319
75	A.D. Ostanaqulov, Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi	Gender va salomatlik masalasining hozirgi zamonda dolzarbligi	326
76	A.X. Teshaboyev, Namangan davlat universiteti stajyor-o'qituvchisi	O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy xayotida mahalla institutining tutgan o'rni (ijtimoiy-falsafiy tahlil)	329
77	N.A. Hajimirzayeva, O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Boshqarmasi Namangan akademik litseyi matematika fani o'qituvchi	Ta'limga innovatsion yondashuvda bosqichma-bosqich ta'sir etuvchi omillar	332
78	M.M. Xodjiyeva, University of Business and Science nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi	Masofadan o'qitishning tamoyillari va metodlari	335
79	D.M. Mo'minov, Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi	Kundalik hayotimizda manipulyativ ta'sir (anchor effekti) ning o'rni	339
80	Sh.O. Boltabayev, Namangan davlat universiteti doktoranti	Gandbol darvozabonining o'yin texnikasini tasnifi	341
81	N.A. Ergasheva, Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi	Psixologik komponent va shaxs salomatligi	344
82	X.K. Boymirzayev, University of Business and Science, p.f.f.d. (PhD), v. b. dosent J.B. Qayumov, University of Business and Science, Pedagogika-psixologi yo'nalish magistranti	O'qituvchilar kasbiy o'sishida pedagogik texnologiya va kreativlikning muhim jihatlari	346

83	U.H. Axrorova, “University of business and science” oliy ta’lim muassasasi o’qituvchisi	Pedagogikada tizimli yondashuvlar	351
84	J.B. Qayumov, University of Business and Science, Pedagogika-psixologi yo’nalishi magistranti	Innovations in the educational environment, history teaching, improved pedagogical problems	356
85	A.O. Kamolova, Namangan davlat Universiteti o’qituvchisi	Sinfdan tashqari sport mashg’ulotlari orqali o’quvchilarda milliy g’urur, qadryatlar, umum insoniy xis tuyg’ularni rivojlantirish	366
86	R.X. Lutfetdinova, Namangan davlat universiteti katta o’qituvchisi, PhD G.A. Abduraxmonova, Namangan davlat universiteti magistranti	Tarbiya darslarini multimediyalar asosida samarali tashkil etish	370
87	R.S. Nuriddinov, Farg’ona davlat universiteti o’qituvchisi	Maktab o’quvchilarining mobil va kompyuter qurilmalariga bog’liqligining ijtimoiy-psixologik taxlili	375
88	Sh.M. Komolova, Namangan davlat universiteti magistranti	Boshlang’ich sinf o’quvchilarining aqliy rivojlanishini motivatsion asosda uyg’unlashtirishda pedagogning faoliyati.	337
89	M.J. Rajabov, Farg’ona davlat universiteti katta o’qituvchisi	Kattalarni bolalar tomonidan boshqarishda qo’llaydigan manipulyativ usullari	381
90	V.B. Ramatillayev, Farg’ona davlat universiteti talabasi	Salomatlik kontseptsiyasi va sog’liqning tarkibiy qismlari	384
91	I.Yo. Isayeva, Farg’ona davlat universiteti talabasi	Bolalarni nazorat qilishda otalarning manipulyativ intizomiy metodlar	386
92	A. Yo’ldashev, Qo’qon Universiteti Raqamli texnologiyalar va matematika kafedrasini o’qituvchisi Z. Xaydarova,	Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida zamonaviy texnologiyalardan foydalanib samarali mashg’ulot o’tishning avfzaliklari	389

	University of Business and Science universiteti Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi		
93	X.A. Дарвишхожаев, University of Business and Science олий таълим муассасаси магистранти	Ўсмирлик даври ва ўсмирлар билан ишлашнинг психологик жиҳатлари	391
94	U.M. Jalolova, Namangan davlat pedagogika instituti magistranti	Ta'lim sifatini baholashning tashkil etish mexanizmini pisa xalqaro dasturi talablari asosida takomillashtirish	394
95	Д. Лутфиддинова, Студентка Наманганского государственного университета	Формирования коммуникативной компетенции учащихся начальных классов через продуктивного чтения	396
96	Sh.O. Mingboyev, Namangan davlat universiteti talabasi	Yangi O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanga innovatsion yondashuvlar	400
97	M.D. Raximova, Namangan davlat chet tillari instituti talabasi Ilmiy rahbar: Sh.Ne'matjonov NamDCHTI katta o'qituvchisi	Katta yoshdagi insonlarga chet tilini o'rgatishning samarali usullari	403
98	С.З. Сиддиков, студент Наманганского государственного университета	Психологические атаки на сми у молодежи формирование иммунитета	406
99	R.S. Nuriddinov, Farg'ona davlat universiteti o'qituvchilari	Bo'lajak pedagoglarda "ruhiy salomatligi" tushunchasining nazariy taxlili	409
3-SHO'BA: TABIIY VA ANIQ FANLAR			
100	O.O. Mamatkarimov, Fizika-matematika fanlari doktori, professor. B.X. Quchqarov, Doctor of Philosophy Associate Professor (PhD) in physical and mathematical sciences. Namangan muxandislik-texnologiya instituti. A.A. Yusufjonov, Namangan davlat universiteti magistranti. M.A. Ergashev,	Yarim o'tkazgich materiallarning sintezi, tuzilishi va elektrofizik xususiyatlari qo'rg'oshin selen asosidagi	412

	Namangan muxandislik- texnologiya instituti talaba		
101	T.S. Mirzayev, University of Business and Science dotsenti G'.A. Hamdamov, University of Business and Science katta o'qituvchisi	Bir vaqtli avtoregressiya modellarida limit teoremlar tadbiqi	419
102	O.O. Алиханов, Наманганский государственный университет	Применение системы maple при решении задач линейной алгебры	422
103	O.O. Alixanov, Sh.K. Umrzakov, Namangan davlat universiteti o'qituvchilari	Kombinatorika elementlari mavzusiga doir keltirilgan ba'zi masalalar va ularni yechish	425
104	A.F. Bozorboyev, Namangan davlat universiteti magistranti O'.X. Mamadaliyev, Namangan davlat universiteti dotsenti	Nilradikali berilgan yechiluvchan leybnits algebrasining differensiallashlari	429
105	N.T. Imomnazarova, University of business and science nodavlat universiteti o'qituvchisi, M.M. Isroilov, University of business and science nodavlat universiteti talabasi	Aniq integralning iqtisodiy qo'llanilishi	431
106	K.R.Khakimova, Associate Professor of Fergana Polytechnic Institute Kh.T.Murodilov, Ferghana Polytechnic Institute, Master's student of Geodesy, Cartography and Cadastre.	Use cases of web maps in various industries	434
107	N.T. Imomnazarova, University of business and science Nodavlat universiteti o'qituvchisi M.M. Otaqulova, University of business and science nodavlat universiteti talabasi	Funksiyani hosila yordamida tekshirish	438

108	O'.X. Mamadaliev, Namangan davlat universiteti PhD, dotsent. Z.X. Abduvaliyev, Namangan davlat universiteti magistranti	Nilradikali abel algebrasi bo'lgan yechiluvchan leybnits algebrasining differensiallashlari	440
109	М.А. Бекмирзаев, доцент Наманганский инженерно-технологический института М.М. Адашалиева, студент Наманганский государственный педагогический института	Необходимость использования цифровых образовательных технологий	442
110	О.О. Алиханов, Наманганский государственный университет	Применение системы maple при решении задач линейной алгебры	446
111	I.A. Boydedayev, O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Boshqarmasi Namangan akademik litseyi matematika fani o'qituvchi	Matematika darslarining sifat va samaradorligini oshirish usul va vositalari	449
112	O.A. Musahadjayeva. Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumani 37-maktab o'qituvchisi	Ijodkorlik va innovasiya boshlang'ich sinflarning matematika darslarida asosiy negiz sifatida	451
113	M.M. Soliyeva, IIV Namangan akademik litsey fizika fani yetakchi o'qituvchisi	Fizika fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlar	453
114	N.A. Sattarov, University of Business and Science universiteti katta o'qituvchisi	Zamonaviy mikrokontrollerlar va ularning tavsifi	457
115	K.M. Боймирзаев, Наманган давлат университети доценти, география фанлари доктори (DSc)	Фарғона водийси геосистемаларидаги ландшафт- экологик ўзгаришлар ва уларни рекультивациялаш	461
116	S.A.Mavlanova, D.M. Kadirova, G.Sh. Voxidjonova, Namangan davlat universiteti	Ko'z kasalligi-katarakta va uni keltirib chiqaruvchi omillari	465

117	A.A. Raximov, University of Business and Science universiteti katta o'qituvchisi, (PhD)	Sho'rxoklar va sug'oriladigan o'tloqi saz tuproqlarda kamyob elementlar pedobiogeokimyosi	468
118	A.U. Najimov, Senior teacher (PhD) Namangan State University, Faculty of Medicine, Department of Physiology	Effect of genistein and orobol isoflavones on fe^{2+} /ascorbate induced lipid peroxidation in liver and heart mitochondria of rats and central asian steppe turtles	471
119	U.N. Narzullayeva, Namangan davlat universiteti, ekologiya kafedrasi magistranti G.G'.Aminjanova, NamDU, Ekologiya va atrof muhit muhofazasi yo'nalishi talabasi N.R. Ataxonova, University of Business and Science universiteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi	Ekologik madaniyat va ekologik ta'lim masalasi barqaror taraqqiyoti talabi	476
120	K.M. Боймирзаев., И.К. Мирзахмедов, Наманган давлат университети	Табиий географик тадқиқотлар: натижалар ва муаммолар	478
121	S.A. Mavlanova, K.A. Dadamirzayeva, Namangan davlat universiteti	Ko'zning ko'rish o'tkirligini kasbga mos fiziologik o'zgarishlari	481
122	Д.Ж. Комилов, Наманган давлат университети доценти М.Р. Абдурахмонова, Б.И. Исмонжонов, С.Ф. Тошужаева, Наманган давлат университети талабалари	Вўзанинг морфобиологик ҳамда хўжалик белгиларининг ирсийланишини молекуляр генетик тахлили	486
123	G.U. Inamova, O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Namangan akademik litseyi biologiya fani bosh o'qituvchisi	Tibbiy madaniyatni shakllantirishda kimyo, biologiya fanining o'rni	489
124	B.I. Ismonjonov, M.R. Abduraxmonova, S.F. Toshxo'jaeva Namangan davlat universiteti talabalari	O'simliklarni in-vitro usulida ko'paytirish	493

125	¹ Маҳкамов Равшанбек Ортиқбой ўғли, ² Ҳабибуллаев Абдуллазизхон Омонилло ўғли, ³ Икромалиева Гулизорбегим Иномжон кизи, ⁴ Рустамов Илҳомжон Комилович, ⁵ Усмонов Омонали Турғунович ¹ Намду магистри, ^{2,4,5} Намду ўқитувчилари, ³ Намду талабаси	Фарғона водийсининг шимолий минтақасида олма яшил шираси - aphis pomi (deg.) нинг экологияси	496
126	B.I. Ismonjonov, Namangan Davlat Universiteti talabasi	Dorivor o'simliklarning insonlar hayotida tutgan o'rni	500

32,1,30,3,28,5,26,7,24,9,22,11,20,13,18,15,64,33,62,35,60,37,58,39,56,41,54,43,52,45,50,47,96,65,94,67,92,69,90,7
1,88,73,86,75,84,77,82,79,128,97,126,99,124,101,122,103,120,105,118,107,116,109,114,111,160,129,158,131,156,
133,154,135,152,137,150,139,148,141,146,143,192,161,190,163,188,165,186,167,184,169,182,171,180,173,178,17
5,224,193,222,195,220,197,218,199,216,201,214,203,212,205,210,207,256,225,254,227,252,229,250,231,248,233,2
46,235,244,237,242,239,288,257,286,259,284,261,282,263,280,265,278,267,276,269,274,271,320,289,318,291,316,
293,314,295,312,297,310,299,308,301,306,303,352,321,350,323,348,325,346,327,344,329,342,331,340,333,338,33
5,384,353,382,355,380,357,378,359,376,361,374,363,372,365,370,367,416,385,414,387,412,389,410,391,408,393,4
06,395,404,397,402,399,448,417,446,419,444,421,442,423,440,425,438,427,436,429,434,431,480,449,478,451,476,
453,474,455,472,457,470,459,468,461,466,463,520,481,518,483,516,485,514,487,512,489,510,491,508,493,506,49
5,504,497,502,499

2,31,4,29,6,27,8,25,10,23,12,21,14,19,16,17,34,63,36,61,38,59,40,57,42,55,44,53,46,51,48,49,66,95,68,93,70,91,72,
89,74,87,76,85,78,83,80,81,98,127,100,125,102,123,104,121,106,119,108,117,110,115,112,113,130,159,132,157,13
4,155,136,153,138,151,140,149,142,147,144,145,162,191,164,189,166,187,168,185,170,183,172,181,174,179,176,1
77,194,223,196,221,198,219,200,217,202,215,204,213,206,211,208,209,226,255,228,253,230,251,232,249,234,247,
236,245,238,243,240,241,258,287,260,285,262,283,264,281,266,279,268,277,270,275,272,273,290,319,292,317,29
4,315,296,313,298,311,300,309,302,307,304,305,322,351,324,349,326,347,328,345,330,343,332,341,334,339,336,3
37,354,383,356,381,358,379,360,377,362,375,364,373,366,371,368,369,386,415,388,413,390,411,392,409,394,407,
396,405,398,403,400,401,418,447,420,445,422,443,424,441,426,439,428,437,430,435,432,433,450,479,452,477,45
4,475,456,473,458,471,460,469,462,467,464,465,482,519,484,517,486,515,488,513,490,511,492,509,494,507,496,5
05,498,503,500,501